THE CRAUTASÛTRA

OF

KÂTYÂYANA

with extracts from the commentaries of
Karka and Yâjnikadeva

Edited By

Dr. ALBRECHT WEBER

London

Williams and Norgate 14 Henrietta-Street Covent-Garden

1859

भागस्यानुवादः अतो न तद्बलेन चोदकप्राप्तस्य ग्रहणस्याभावोऽवधारयितुं शक्यते · तस्मान्मन्थार्थं पृथग्ग्रहणं भवत्येव । तथा च मानवे प्राग्दक्षिणाचाराः पितृयज्ञेन चरन्त्युपमूलं बर्हिर्लावयन्प्रस्तराद्दूय[1] इध्माबर्हिः संनह्यापरेण[2] परिस्तीर्य एकैकं पात्राणि प्रयुनक्ति अन्यत्प्राशित्रहरणाद्दक्षिणतः पुरस्ताद्दक्षिणाग्नेः प्रणीताः सादयति दक्षिणाग्नौ निष्टपति दक्षिणतोऽग्निं भृष्टान्निर्वपति[3] सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो यवान्धानाभ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो यवान्मन्थाय सिद्धमाधिश्रयणाद्धृड्यमानासु पर्यग्निकरोति धानानामितरार्धं मन्था-[य] पिनष्टि सिद्धमाभिवासनादिति · आपस्तम्बे च समूलं बर्हिर्भवत्युपमूललूनं वा वर्षीयानर्थादिध्मो द्राघीयांश्चेति · काठके च उपमूललूनं बर्हिरिति पूर्वेण दक्षिणमग्निमेकैकं पात्रं प्रयुनक्त्यपरेण ब्रह्मयजमानाविति । अत्रायं पदार्थक्रमः त्रयाणामपि हविषां ग्रहणादि फलीकरणान्तं कृत्वा यवमन्थश्चेत्षट्कपालार्थान्यवान्पृथक्कृत्याभिमृश्य कृष्णाजिनादानादि प्रोक्षणान्तं षट्कपालार्थानामेव पेषणं कृत्वा ईक्षणसंवापसंयवनाधिश्रयणानि कृत्वा धानामन्थार्थानां यवानां दक्षिणाग्नौ कर्पराधिश्रयणम् गार्हपत्यादेवोभयोः पर्यग्निकरणम् यथाधिश्रितं श्रपणम् पुरोडाशस्य शृतालम्भो धानानां च ततो धाना उद्वास्य विभज्याभिमृश्य पूर्वोपहिताभ्यामेव दृषदुपलाभ्यामर्धानां पेषणं कृत्वेक्षणसंवापदुग्धोपसर्जनोन्निनयनाद्वालनानि कृत्वा पुरोडाशस्याभिवासनम् पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनं चाहवनीयं पूर्वेणोदक्संस्थं कुर्यात् पुरस्तादुपचार इत्युक्तत्वात् (२) तथा कृते दिग्विपर्ययेण[4] प्रत्यक्संस्थं निनयनं कृतं भवतीति ।

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवान्तरदिक्स्रक्तिमात्यान्ते ॥२१॥ त्रिताय त्वेत्यादिमन्त्रैरात्येभ्यः पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनान्ते कृते · अर्थात्परिमाणमुदग्द्वारं परिवृतम् समचतुरस्रं परि समन्ताद्वृतं कटपटादिनावृतम् · आग्नेयनैर्ऋतवायव्यैशानीषवान्तरदिक्षु स्रक्तयः कोणा यस्याः सा अवान्तरदिक्स्रक्तिः ताम् शाखान्तरे हि दिक्स्रक्तिः पठ्यते तद्वारणायावा॰न्तिमित्युक्तम् स्वश्रुतौ तथा श्रवणात् (२.६.१.१०) । तथा च मानवे अग्रेणान्वाहार्य-

1) ? °र्लान्यन्यन्प्रस्त° २. 2) ? °परी २. 3) ? °ग्निं ष्टांनि° २. 4) ? °पर्यायेण २.

पचनं दक्षिणाग्निं त्रिषु प्रक्रमेष्वपरिमिते वावकाशे पुरुषमात्रां दिक्काष्ठां[1] चतुरश्रां वेदिं करोतीति · आपस्तम्बोऽपि अग्रेणान्वाहार्यपचनं यजमानमात्रीं चतुःस्रक्तिं वेदिं करोति प्रतिदिशं स्रक्तयो ऽवान्तरदेशान्प्रति मध्यानुद्धत्य खाता[2] भवति न प्राची वेदिरुद्धत्या[3] पितृयज्ञो हि न दक्षिणा यज्ञो ह्युभे दिशावन्तरोद्धत्योभयत्र[4] हि देवाश्च पितरश्चेऽयन्त ऽइति विज्ञायते ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति यथा भवति देवपितृयजनीत्यविकारो वेति । परिवृते चरन्तीति (२. ६. १. २०) श्रुतत्वात्परिवृतकरणमुक्तम् ।

दक्षिणाग्निं मध्येऽस्याः करोति ॥२२॥ वेदिमानमुत्करकरणान्तं कृत्वा तन्मध्ये सकृत्सकृत्परिसमूहनादिपञ्चभूसंस्कारान्कृत्वा अस्या वेदेर्मध्ये गर्भे[5] [दक्षिणाग्निं सधानाभर्जनं] कर्परादिना आनीय स्थापयति · ततोऽन्वाहार्याधिश्रयणम् आस्यान्त ऽएव परिवृतादिकरणस्योपदेशात् सामर्थ्यादौचित्याच्चानधिकृतान्वाहार्याधिश्रयणो[6] दक्षिणाग्निस्तत्सहित आनेतुं शक्यते घटते चेति ।

प्रणीतानुहरणम् ॥२३॥ दक्षिणाग्नौ नीयमाने प्रणीतानामनुहरणम् पृष्ठतो नयनं कर्तव्यम् शाखान्तरात् ।

ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः ॥२४॥ दक्षिणाग्निं दक्षिणतो वेदिमध्ये नीयमानमनुगच्छतः यस्मिन्पार्श्वे उपविष्टौ तत्पार्श्वस्थावेवानुगत्य तथैवोपविशतः पुरस्तात्पश्चाद्वेति ।

स्फ्यादानादि करोति ॥२५॥ पूर्वमन्वाहार्यमधिश्रित्य ततः सतृणवश्रादानादि कर्माध्वर्युः करोति · अत्र रेखाहरणमग्नीदेव करोति नाध्वर्युः क्वचिदप्यनुक्तत्वात् । पत्नीं संनह्येति प्रैषस्याभावः पत्नीसंनहनस्य च · पत्न्या अभावादाज्यावेक्षणमध्वर्युः ।

यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे ॥२६॥ अध्वर्युरेवैकः ।

द्विर्वोपभृति ॥२७॥ द्वौ स्रुवौ वा उपभृति आज्यं गृह्णाति वा अष्टकृत्व

---

1) ? °दिक्कष्ठां २. 2) ? नुद्धृतास्खाना २. 3) ? °द्धृत्या २. 4) याज्ञो ह्युभे दि°द्धन्योभयेत्र २. 5) गर्भे अन्य २. 6) °ञ्चानहिक° २.

एव · जुह्वां ध्रुवायां च चतुर्गृहीतमेव । आज्यग्रहणानन्तरं पुनरपसव्यं कृत्वेध्मप्रोक्षणादि करोति ।

प्राग्ग्रन्थि बर्हिः ॥२८॥ वेद्यां निदधाति प्रोक्षणार्थम् न तु दिग्विपर्ययवशेन दक्षिणाग्रम् ।

विस्रस्य यूनं चाग्रे गृहीत्वा त्रि स्तृणन्नग्निं पर्येति ॥२९॥ संनहनबद्धं बर्हिर्विस्रंस्य यूनं संनहनं बर्हिश्चोभयमग्रे गृहीत्वा वेदेरुत्तरापरकोणादारभ्य त्रिर्वारमप्रदक्षिणं वेदिं स्तृणन् अग्निं पर्येति परितः सर्वतो गच्छति · स्तरणं कुर्वता च संनहनं दक्षिणश्रोणौ स्तरणीयम् प्रकृतौ तस्य तत्र दृष्टत्वात् (२.७.२२) ।

प्रस्तरमात्रं शिष्ट्वा तावत्प्रतिपर्येति ॥३०॥ मुष्टिमात्रं बर्हिः परिशेष्य त्रिरेव प्रदक्षिणं पर्येति ।

तं स्तृणात्यविधृतिम् ॥३१॥ शेषितं प्रस्तरमात्रं विधृतिव्यवधानरहितं विधृत्योरन्तराले निधानं विनैव दक्षिणाग्रं स्तृणाति ।

प्राक्तंस्थं हविरासादनम् ॥३२॥ तथा सत्युदक्संस्थं सम्पद्यते दिग्विपर्ययेण प्राच्या उदीचीत्वात् ।

सामिधेनिप्रैषाद्याऽऽज्यभागाभ्यां यज्ञोपवीतिनः सर्वे ॥३३॥ अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्ययं प्रैषः तमारभ्य आ आज्यभागाभ्याम् आज्यभागपर्यन्तं सर्व ऽएव यजमानर्त्विजो यज्ञोपवीतिनः कृतसव्याः कर्म कुर्वन्ति ।

पश्चात्परीतो ब्रह्मयजमानौ ॥३४॥ दक्षिणाग्नेः पूर्वदेशाद्दक्षिणपार्श्वमार्गेण पश्चादपरपार्श्वे परिक्रम्यागच्छतः प्रत्यङ्मुखौ उपविशतः ।

पुरस्तादग्नीत् ॥३५॥ पश्चिमपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेन गत्वा परिक्रम्यागच्छति । अत्राहापस्तम्बः एकामनूयाजसमिधमवशेष्य समश इध्मं त्रेधं विभज्य त्रिरादधातीति · काठके च अनूच्यमानायां सामिधेन्यां त्रिरिध्ममादधातीति ।

आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥३६॥ नाग्निर्देवो दैव्यो होतेति ।

अपबर्हिषः प्रयाजाः ॥३७॥ अपेति वर्जनार्थः अपपरी वर्जनऽइति (पा° १.४.८८) कर्मप्रवचनीयः · पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति (पा° २.३.१०) पञ्चमी[1] ·

1) अपबर्हिषः is a compound, what is manifest from the accent, and from the

बर्हिःप्रयाजवर्जिताश्चत्वारः प्रयाजा भवन्ति तदभावात्तद्योगिनः चत्वारो ममेत्य-नुमन्त्रणस्याप्यभावः ।

अनुयाजाश्च ॥३८॥ अप बर्हिषः देवं बर्हिरित्येतद्वर्जिता भवन्ति ।

असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात् ॥३९॥ चतुर्थे प्रयाजे यत्समानयनमुक्तम् तदत्र न भवति · [कुत एतत् तस्य बर्हिःसंयोगात् समानयति बर्हिषि] · अथ वा भवति तस्य चतुर्थसंयोगात् · समानयनं भवत्येवेति पितृभूतिः भव-त्ये[वे]ति कर्कः ।

प्रत्यगतीत्य जुहोति ॥४०॥[1] तत्रोपभृति द्विर्ग्रहणे प्रतीच्यां[2] दिश्य-तिक्रम्य प्रयाजाज्यभागौ जुहोति अनुयाजौ च · एवं च कृते प्रकृतिवत्कृतं भवति [दक्षिणायास्तु दिशः स्थाने दिग्विपर्यासेन प्रतीची] · प्रधानेषु स्विष्टकृति चा-तिक्रमणं प्रतिषिद्धम् ॥ ॥ पञ्चमस्याष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

अथ पद्धतिः ।

अथ पित्र्येष्टिरुच्यते · सा चापराह्णे भवति । तत्र त्रीणि हवींषि भवन्ति · पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः पुरोडाशः सोमाय वा पितृमते इति प्रथमह-विषि देवताविकल्पः · पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः · पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थः । अपत्नीकः पत्नीकर्तृकपदार्थवर्जितोऽयं पितृयज्ञो भवतीत्यर्थः । दक्षिणाग्निरत्रा-हवनीयवद्भवति सर्वमाहवनीयकार्यं दक्षिणाग्नौ कार्यम् । तत्र पूर्वं सर्वेषा-मृत्विग्यजमानानामपसव्यकरणम् । प्रतीच्युद्धरणपक्षे प्राचीनावीती पञ्च भूसंस्का-रान्कृत्वा दक्षिणाग्निमुद्धरति पितृयज्ञार्थं गार्हपत्यादिति दक्षिणामुखः · ततो यज्ञोपवीती प्राङ्मुख आहवनीयमुद्धरति । अध्वर्युर्यजमानो वा यः पिण्डदानं करिष्यन्भवति तस्य नीविकरणम्[3] । दक्षिणाग्नौ दक्षिणामुखस्याग्न्यन्वाधानम् नान्यत्र । षडासनोपकल्पनम् · आहवनीयस्य पुरस्ताद्ब्रह्मवरणम् प्राङ्मुखो यजमानो दक्षिणामुखो ब्रह्मा पितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये तत्र भूपतऽइति · ततो

---

dual अपबर्हिषौ २. ६. १. ४४.

1) This sûtra is given in १. and M. at the head of the next kaṇḍikâ, but २ (where however the text itself is not exhibited) closes by it the eight chapter.
2) ? प्राच्यां २. 3) Thus १. नीवीकरणं B.

ब्रह्मा उत्थाय दक्षिणेनाहवनीयमागत्य दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो दक्षिणा-
ग्न्यभिमुखः समन्त्रकं दक्षिणाग्रमासनं संस्कृत्योपविशति उत्तरेण यजमानः ·
अथवा ब्रह्मवरणस्थानादुत्थायाहवनीयं दक्षिणेन गत्वा दक्षिणाग्निमुत्तरेण दक्षि-
णेन वा गत्वा दक्षिणाग्नेः पश्चात्प्राङ्मुख उपविशति तत उत्तरतो यजमानः
प्राङ्मुख एव · एवं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनस्थानविकल्पः दक्षिणाग्नेः पुरस्ता-
त्पश्चाद्वा · यदा पुरस्तादुपविशतः तदा वक्ष्यमाणेषु कालेषु पुनःपुनर्विपर्यासं
कुरुतः यदा चादौ पश्चादुपविशतः तदा इष्टिसमाप्तिपर्यन्तं तत्रैवोपविशतः न
वक्ष्यमाणं विपर्यासं कुरुतः । ततो व्रतग्रहणम् · ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्नीऽअ-
न्तरेण गत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठन्दक्षिणाग्निमीक्षमाणोऽप उप-
स्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपतऽइदमहमिति वा · ततः स्वासनऽउपविशति · ततो
ऽध्वर्युश्चमसमुदकेन पूरयित्वा गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षिणाग्रं निधाय दक्षिणामुख आ-
लभते भूतस्त्वेति ब्रह्मन्नप इत्यादि (२. ३. १) · अत्र सर्वमपसव्येन दक्षिणाभिमुखेनो-
पांशु च कर्तव्यम् । पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहृत्य[1] दक्षिणाग्नेः पुरस्ताद्दक्षिणाग्रं
चमसं निदधाति · अत्राहवनीयात्पूर्वेण प्रणीतादिनयनं गार्हपत्याहवनीययोर-
व्यवायार्थम् · एवं यत्किंचिदत्रार्थवत्स्फ्यतृणाभ्रिस्रुक्स्रुवाद्यादि[2] दक्षिणाग्निं प्रति
नीयते तत्सर्वमाहवनीयं पूर्वेणैव नेयम् । अत्र दक्षिणा दिक्प्राची प्रतीची
दक्षिणा उत्तरा प्रतीची प्राची उदीचीत्येवं दिशां विपर्यासो ज्ञेयः · तेनात्र
दक्षिणां दिशं प्राचीं विचिन्त्य तत आरभ्य प्रदक्षिणं प्राक्संस्थं परिस्तरणं कर्त-
व्यम् दक्षिणात उत्तरतश्च प्रागग्राणि तृणानि पूर्वापरयोर्दक्षिणाग्राणि · यत्रात्र
प्राक्संस्थं दक्षिणाग्रमित्येवमाद्युच्यते तत्र प्राकृता दिशो ज्ञेयाः न विपर्यस्ताः ·
एवमेकस्यैव दक्षिणाग्नेः परिस्तरणम् नेतरयोः । ततः पात्रासादनम् · गार्हपत्य-
दक्षिणाग्न्योरुत्तरतः प्राक्संस्थं दक्षिणाग्राणां पात्राणामासादनम् · शूर्पाग्निहोत्र-
हवणी स्फ्यः भर्जनसप्तमानि षट्कपालानि[3] शम्याकृष्णाजिनम् उलूखल-
मुसलम् दृषदुपलम् पात्रीधान्यम् यवाः पवित्रार्थौ धृष्टिः संयवनोदकम् संय-

[1] Thus B. प्रहृत्य १. [2] ? र्थवस्फ्यतृणभिस्रुक्स्रुवाभ्यादि १. [3] षट्कपालानि कर्परं च B.

वनार्थं निवान्यापयश्च तां पूर्वं दुग्ध्वा तत्पय आसाद्यते स्थाली आज्यं च वेदश्च दक्षिणार्थोऽन्वाहार्यः उदक्तृणमग्नि[ः] इध्मकाष्ठान्यष्टादशैव . बर्हिः स्रुवो जुहूः उपभृद्ध्रुवा गोकर्णाकारं शृतावदानम् पुरोडाशपात्र्यस्तिस्रः एकैकशो हवींष्यासादयतीत्यापस्तम्बवचनात् परिधयस्त्रयः कुशास्तृतं पीठम् उदपात्रम् एकशलाका पक्षे प्राशित्रहरणोऽइडापात्री च । ततो गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणाग्रां सहविष्कां पात्रीं निधाय दक्षिणाग्रं स्फ्यमधः प्रेरयेत् ततः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानम् गार्हपत्ये प्रतपनम् उदकालम्भः गमनम् गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षिणामुख उपविश्य पात्रीबिले धूरसीत्यादि (१. ८) जपति तत्रोहः पितृणामसि वह्नितमं पितृहूतममिति · हविष ईक्षणम् अपहव्यनिरसनम् आलम्भनम् · ग्रहणे पितृभ्यः सोमवद्भ्यो जुष्टं गृह्णामि सोमाय पितृमते जुष्टं गृह्णामीति वा · अस्मिन्पक्षे एतत्सर्वमपसव्येन [1] कर्तव्यमिति शाङ्खायनः (३. १६. ११ १२) प्राचीनापवीत्येता देवता यजति पितृमन्तं परिह्वाप्येति · पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो जुष्टम् पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो जुष्टम् · पितृतीर्थेनाग्निहोत्रहवण्यां प्रक्षेपः ग्रहणं प्रकृतिवत् त्रिर्मन्त्रेण चतुर्थं तूष्णीमिति · शेषाभिमर्शनम् दक्षिणाया ईक्षणम् उत्थानम् उत्तरतो गत्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरुत्तरतो हविषामासादनं पृथिव्यास्त्वेति उभयोरत्र श्रपणात् । प्रोक्षण्युदिङ्गने यज्ञपतिं देवपितृयुवमिति (१. १२) · प्रोक्षणे पितृभ्यः सोमवद्भ्यस्त्वा जुष्टम् सोमाय वा पितृमते त्वेति वा पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यस्त्वा जुष्टम् पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यस्त्वा जुष्टम् · दैव्याय पित्र्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवपितृयज्याया इति (१. १३) पात्रप्रोक्षणेऽऊहः · प्रतिपात्र-प्रोक्षणपक्षे तु [2] यानि केवलप्रधानार्थानि पात्राणि तेषु पित्र्याय कर्मणे शुन्धध्वं पितृयज्याया इति मन्त्रः · वत्साज्यस्थालीवेदवेदितृणाग्निस्रुवजुहूपभृद्ध्रुवा इध्मबर्हिः परिधय आज्यं होतृषदनमित्येतेषु दैव्याय पित्र्याय शेषेषु पित्र्यायेति · आहवनीयं पूर्वेण हवासंचरे प्रोक्षणीर्निदधाति । ततः कृष्णाजिनादानम् अवधूननम् अपां स्पर्शः · दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्ग्रीवस्य कृष्णाजिनस्यास्तरणम् सव्याशून्ये उलूखलनिधानम् · हविरावपने अग्नेस्तनूरसि वाचो

[1] ? पक्षे एतत्सर्वंधसर्वमपि सव्येन १. [2] See pag. १८१, ६.

विसर्जनं पितृवीतये वा गृह्णामीति (१.१५) बृहद्ग्रावेति (१.१५) मुसलादानम् स इदमित्यवधानम् (१.१५)[1] मन्त्रऽऊहः स इदं पितृभ्यो हविरिति अधर्यरुत्थाय दक्षिणामुखोऽवहननं कुर्वन्हविष्कृदाह्वानं करोति अग्नीत्कुक्कुटाहननं कृत्वा दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नवहन्ति शूर्पादानादि सकृत्फलीकरणान्तम्[2] एकवीन्नपन्ते विभज्यालम्भः इदं पितृणाꣳ सोमवताम् इदं पितृणां बर्हिषदाम् पितृणामग्निष्वात्तानां च अध्वर्योः पुनःकृष्णाजिनादानादि पेषणारम्भः तत्र धान्यमसि धिनुहि पितृनिति (१.२०) विशेषः । अग्नीधो दक्षिणाभिमुखोपविष्टस्य कपालोपधानम् स उपवेषमादाय[3] अङ्गारानुत्तरतः करोति आ पितृयज्ञं वहेत्यङ्गारस्याहरणम् (१.१७) गार्हपत्यस्य दक्षिणार्धे कपालोपधानम् ध्रुवमसीति (१.१७) मध्यमम् उत्तरतो द्वितीयम् दक्षिणतस्तृतीयम् मध्यमस्य पश्चाच्चतुर्थम् तस्मादुत्तरतः पञ्चमम् मध्यमात्पूर्व षष्ठम् ततो दक्षिणाग्नौ कर्परोपधानम् प्रथमकपालधर्मेण तत्राङ्गाराणां प्राकरणाभावः स्वस्थानस्थानामङ्गाराणामुपर्येव कर्परोपधानम् अग्ने ब्रह्मेत्यङ्गारस्य (१.१८) कर्परस्योपरि निधानम् अभ्यूहनाभावः कर्परे। उदकोपसर्जनीनां गार्हपत्येऽधिश्रयणम् निवान्याडुग्धस्य दक्षिणाग्नौ यजमानस्याज्यनिर्वापः वेदबन्धे ऊहः देवपितृभ्यो वेदोऽभव इति (२.२१) अध्वर्युर्गार्हपत्यस्य पुरस्तादुदग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र प्रोहणान्ते पेषणं कृत्वा पिष्टानामीक्षणं करोति ततः पात्र्यां संवापं कृत्वा केवलां पात्रीं गृहीत्वा पूर्वेणाहवनीयं गत्वा वेदिमध्यऽउपविशति गार्हपत्यस्योत्तरतो वा अग्नीत्स्फ्यं गृहीत्वोपसर्जनीः प्रागुद्वास्यानीय निनयति अध्वर्योः प्रतिग्रहणादि । आज्यस्य पुरोडाशस्य च गार्हपत्येऽधिश्रयणम् धानार्थानां दक्षिणाग्नौ कर्परे तत्र घर्मास्य विश्वायुष इत्यूहः (१.२२) ततो गार्हपत्यादङ्गारमादाय तेनैवाज्यपुरोडाशयोर्दक्षिणाग्न्यधिश्रितधानानां च पर्यग्निकरणम् गार्हपत्येऽङ्गारस्य प्रतिप्रक्षेप[4] उदकालम्भः पुरोडाशश्रपणम् देवस्त्वेति (१.२२) दक्षिणाग्न्यादीप्तानां तृणानां कर्परस्याधस्तात्प्रेरणम् देवो वः सविता श्रपयत्विति मा भेरिति (१.२३) पुरोडा-

---

१) ? °दानं । हविरावपने । स इद° १. २) °र्णांति १. ३) सोपवप° १. 4) Thus B. प्रतिक्षेपः १.

शस्यालम्भः मा भेष्ट मा संविग्धमिति धानानाम् · ततो धानानामुद्वासनम् · विभङ्यालम्भः इदं पितॄणां बर्हिषदाम् इदं पितॄणामग्निष्वात्तानाम् । ततो धान्यमसि धिनुहि पितॄनिति (१.२०) अग्निष्वात्तानां भागं दृषद्योप्य तस्य पेषणं प्रोहणान्तम् · पिष्टानामोक्षणम् धानानां च · सपवित्रपात्र्यां संवापः पिष्टानाम् · ततोऽग्नीन्निवानीदुग्धं[1] प्रागुद्वास्य तत्रैवोपविष्टस्याध्वर्योर्हस्ते पवित्रयोरुपरि निनयति · प्रतिग्रहमन्त्रे ऊहः सं पय ओषधीभिः समोषधयो रसेन सꣳ रेवज्जगतीभिः पृच्यताꣳ सं मधुमन्मधुमतीभिः पृच्यतामिति (१.२१) · तत एकशलाकया सकृदप्रदक्षिणं मन्थनम् जनयत्यै त्वेति (१.२२) मन्त्रेणेति जीर्णाः सम्प्रदायः · मन्थ आडालिताः सक्तवः सकृदुपमथितः सकृदाडालितः · अतः पूर्णपात्रादौ पूर्वं दुग्धं निनीय तन्मध्ये धानापिष्टं[2] प्रक्षिप्यैकशलाकया सकृदाडालनं क्रियत ऽइति रहस्यम् · एवंरूपमेवैतद्धविः अतो विहितं संयवनं कृत्वा पुरोडाशरूपः क्रियतऽइति न युक्तम् · अतः पूर्वं गर्तवति पात्रेऽग्नीधो निवान्यादुग्धनिनयनम् पवित्राभ्यां प्रतिग्रहणम् ततः पिष्टानां तत्र संवापः ततो जनयत्यै त्वेति (१.२२) शलाकयाडालनमिति क्रमो वचनात् । ततः पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनम् · अतमेरुरिति (१.२३) पुरोडाशस्याभिवासनम् गार्हपत्यादभितपनम् · आहवनीयं पूर्वेण दक्षिणत आरभ्योदक्संस्थं निनयनम् । तत आहवनीयं पूर्वेण गत्वा दक्षिणेन दक्षिणाग्निमर्थात्परिमाणामुदग्द्वारं चतुःकोणं परिवृतं कृत्वा तन्मध्ये दार्शपौर्णमासिकीं वेदिं कुर्यात् · तत्र प्रकृतिवद्वेदिमानम् वेदिपरिसमूहनम् उत्करकरणम् · ततो वेदिमध्ये दक्षिणाग्निखरं कृत्वा तत्र सकृत्परिसमूहनादीन्पञ्च संस्कारान्कृत्वा कर्परादिनोपर्यधिश्रितकर्परसहितमेव दक्षिणाग्निमानीय मध्ये स्थापयेत् · प्रणीतानामनुहरणं कृत्वा दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्स्थापनम् ब्रह्मयजमानयोश्चानुगमनम् · ततो वेदिमध्ये स्थापिते दक्षिणाग्नावन्वाहार्याधिश्रयणम् । ततः सतृणवश्रादानम् तत्रोहः आददेऽध्वरकृतं देवपितृभ्य इति (१.२४) · ततो वेद्यां प्रागग्रस्य तृणस्य निधानम् · प्रहरणादि पृथिवि देवपितृयजनीति (१.२५) अपाररुं पृथिव्यै देवपितृयजनादित्यूहः (१.२६) सतृणपुरीषस्योत्करे-करणान्तम् ·

1) Thus १. निवान्यादु° B. 2) ? °पित्रं १. अथवा पात्रे दुग्धं निनीय उपरि पिष्टप्रक्षेपः B.

पूर्वपरिग्रहः तत्र सुगा वो देवाः पितरः सदनानि सन्त्वस्यामित्यूहः[1] · लेखाकरणमध्वर्योः हरणसंमर्शने अग्नीदेव करोति नाध्वर्युः · खननम् · उत्तरपरिग्रहः · दक्षिणत आरभ्योदक्संस्थमनुमार्जनम् · प्रोक्षणीप्रैषः · तत्र पत्नीं संनह्येति न भवति · स्फ्योदकप्रहरणम् · पाण्योरवनेजनम् · अपरेणा प्रणीतानामध्वर्योः स्फ्यसादनम् · इध्माबर्हिषोर्दक्षिणाग्रयोरग्नीधः सादनम् तत्रापि पश्चादिध्मः पूर्वं बर्हिः · स्रुवादीनां संमार्गः संमार्जनापासनम् । आज्योद्वासनम् · आहवनीयं पूर्वेणानीयाध्वर्योरग्रे निधानम् · अदब्धेनेत्यध्वर्युराज्यमवेक्षते (१. ३०) आज्यसंस्कारस्यानिषेधात् तत्र सुहूर्देवपितृभ्य इत्यूहः कार्यः · ततोऽग्नीद्बर्ह्या-माज्यमासादयति प्रोक्षणीनामुत्तरतः · तत आज्योत्पवनम् प्रोक्षण्युत्पवनम् आज्यावेक्षणम् · अध्वर्युः सव्यं[2] कृत्वाज्यानि गृह्णाति चतुर्जुह्वाम् उपभृत्यष्टकृत्वो द्विर्वा चतुर्ध्रुवायाम् तत्रैव मन्त्रस्योहः प्रियं देवपितृणामनाधृष्टं देवपितृयजनमसीति (१. ३१) ध्रौवा[ज्य]स्य देवपित्रर्थत्वात् । ततोऽध्वर्युरपसव्यं कृत्वेध्मवेदिप्रोक्षणं करोति · बर्हिषः प्रतिप्रहरणम् · दक्षिणाग्रं प्राग्ग्रन्थि वेद्यामासाद्य प्रोक्षति · मूलावसेकः · प्रणीतासु पवित्रकरणम् । ततो बर्हिर्विस्रस्य संनहनं विस्रस्योभयमग्रे गृहीत्वोत्तरापरकोणादारभ्याप्रदक्षिणं त्रिः परितः स्तृणन्नग्निं पर्येति स्त्रासस्यां देवपितृभ्य इत्यूहः (२. २) · सकृदेवात्र मन्त्रः सकृदेव सर्वं बर्हिरादाय सांतत्येन स्तरणात् · विच्छिद्य-पुनरादाय-स्तरणे हि द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिः स्यात् नात्र तथा तस्मात्सकृदेव मन्त्रेण स्तरणम् द्विस्तूष्णीम् अत एवाह सम्प्रदायकारः[3] सकृन्मन्त्र इति · अत्र स्तरणं कुर्वता संनहनं दक्षिणाश्रोणिदेशे प्राकृते स्थाने स्तरणीयम् · एवमप्रदक्षिणं त्रिः परिस्तीर्य प्रस्तरमात्रं बर्हिः शिष्ट्वा त्रिरेव प्रतिपर्येति · ततः सकृदितरथावृत्तिः । तत इध्मात्समिधमादायाहवनीयं कल्पयति · उल्मुकोद्वहनम् · परिधिपरिधानम् मित्रावरुणौ त्वा पुरस्तात्परिधत्तामित्यूहः (२. ३) · स्पृश्यास्पृश्ययोराधानम् · सूर्यस्त्वा दक्षिणातः पावितीक्षमाणाजेप (२. ५) ऊहः · सम्प्रदायपद्धतौ मित्रावरुणौ त्वा सूर्यस्त्वेत्यनयोरूहो नास्ति कर्कभाष्ये तु लिखितोऽस्ति · आवृत्य विधृत्योः स्तरणं विनैव दक्षिणाग्रस्य

[1] See २. २. १२. [2] ? अध्वर्युरपसव्यं १. [3] ? °रणाः १.

प्रस्तरस्य स्तरणम् तत्र जुह्वा आसादनम् ततः पूर्वामुपभृतम् ततः पूर्वां ध्रुवाम् । तत उत्थायाज्यस्थालीं स्रुवं चादाय पूर्वेणाहवनीयं गार्हपत्यसमीपे गत्वा पुरोडाशविभस्मीकरणादिकपालोद्वासनान्ते विशेषः यत्ते प्राणाः पशु°ष्टः पितॄणां विद्वानन्वित्यूहः (२.८.१४) पितॄन्त्सोमवतो[1] गच्छ सोमं पितृमन्तं गच्छेति वा पितॄन्बर्हिषदो गच्छ पितॄनग्निष्वात्तान्गच्छेति · ततः कपालाञ्जनम् आहवनीयं पूर्वेण गत्वा कर्पराञ्जनम् · प्रत्यागत्य कपालान्युद्वास्य तथैव गत्वा कर्परोद्वासनम् · हविरादि सर्वं प्रयोजनवत्पूर्वेणाहवनीयं नयेत् · तत आज्यस्थालीपुरोडाशादीनामासादनं प्राक्संस्थम् · सर्वेषामालम्भः आत्मालम्भः उदकालम्भः । उत्तरेण वेदिं होतृषदनस्थापनम् · एहि होतरित्यामन्त्रणम् · ततः सर्वेषां सव्यकरणम् · यदि[2] ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादुपविष्टौ भवतः तर्हि तत उत्थाय वेदिं दक्षिणेन गत्वा पश्चात्प्राङ्मुखावुपविशतः · अग्नीत्पश्चिमपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेनागत्य[3] पुरस्तात्तिष्ठते · ततोऽग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति प्रैषः (३.१.१) यजमानस्य संतन्वन्निति प्रैषः (३.१.६) इदमहं तृतीयेनेत्यवबाधनम् (३.१.२) · पञ्चदशानामिध्मकाष्ठानां समं त्रिधा विभक्तानां प्रतिप्रणवं प्रक्षेपः एकस्यानुयाजार्थं परिशेषणम् · वेदेनाग्नेरुपवाजनम् · पूर्वाघारः अग्निसंमार्गप्रैषः अग्निसंमार्गः अञ्जलिकरणम् · उत्तराघारः तत्रास्कन्नमद्य देवपितृभ्य आज्यꣳ सम्भ्रियासम् (२.८) देवपितृभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत्स्वाहेत्यूहः (२.९) · एत्य ध्रुवासमञ्जनम् · स्रुचोर्निधानम् । इध्मसंनहनान्यादायाश्राव्य सीद होतरित्येव प्रैषः न होतृवरणम् · स्रुगादापने पठिते जुहूपभृतावादाय प्रत्यगतिक्रम्याश्राव्य समिधो यजेत्याह · बर्हिर्वर्जिताश्चत्वारः प्रयाजाः · त्यागा अनुमन्त्रणानि च पूर्ववत् चत्वारो ममेत्यनुमन्त्रणस्याप्यभावः · उत्तमे प्रयाजे अष्टगृहीतपक्षे समानयनम् द्विर्गृहीतपक्षे जौहवशेषेणैव तत्र इदमग्नये सोमाय पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो देवेभ्य आज्यपेभ्यः पञ्च मम न तस्येत्यादि । तत आज्यभागौ · आज्यभागानन्तरं सर्वे अपसव्यं कुर्वन्ति · यदि ब्रह्मयजमानौ पुरस्तादागत्य पश्चादुपविष्टौ भवतः तर्हि तथैव प्रत्यागत्य पुरस्तात्प्र-

---

१) पचत्सोवते १. २) ? यदिपु १. ३) ? °श्वाद्दक्षिणपा° १.

त्यङ्मुखावुपविशतः अग्नीद्दक्षिणपार्श्वेन गत्वा वेदेः पश्चात्प्राङ्मुखस्तिष्ठति · यदि च प्रथमत एव पश्चादुपविष्टौ तर्हि तत्रैव तिष्ठतः अग्नीदपि पुरस्तादेव तिष्ठति ॥ ॥ ८ ॥

इति पञ्चमस्याष्टमी कण्डिका ॥ ॥

हविर्भिश्चरिष्यन्तः प्रतिविपर्ययन्ति ॥ १ ॥[1] आज्यभागानन्तरं हन्तः ब्रह्म-यजमानाग्नीध्राः यत्र पूर्वमुपविष्टाः पुनस्तत्स्थानं प्रत्यागच्छन्ति · ब्रह्मयजमानौ व्यपसव्यं कृत्वा पश्चिमपार्श्वादुत्थाय दक्षिणपार्श्वेन गत्वा पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ पूर्ववदुपविशतः अग्नीच्च पूर्वपार्श्वाद्दक्षिणपार्श्वेन पश्चाद्देशं गत्वा तिष्ठति · पित्र्यत्वाद्-पसव्यं सर्वत्र प्राप्तमेव सव्यस्य तु वाचनिकस्याज्यभागान्तस्यावधिः (८.३३) पूर्णा इति प्राचीनावीतित्वं प्राप्तमेवेति पुनर्न सूत्रितम् ।

सर्वेभ्योऽवद्यति यथापूर्वं सोमवद्भ्यो मध्यात्सकृत्सकृत् ॥ २ ॥ पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽर्थे सर्वेभ्यो हविर्भ्यो मध्यात् हविषां मध्यप्रदेशात् एकैकमवदानमवद्यति · यथापूर्वम् हविषां निर्वापक्रमेण प्रथमं पुरोडाशात् ततो धानाभ्यः ततो मन्थादिति ।

सहावदधाति ॥ ३ ॥ गोकर्णाकृतिना शृतावदानेन त्रिभ्योऽपि हविर्भ्य एकैकमवदानमेकत्रैवावदाय स्रुचि सहावदधाति तुल्यं त्रीण्यप्यवदानानि सहैव प्रक्षिपति ।

द्विरभिघारणम् ॥ ४ ॥ अवदानानन्तरमुपरिष्टात् द्विःणं कर्तव्यम् अधस्तात्तु सकृदेवोपस्तारः ।

अनतिक्रमणं च ॥ ५ ॥ यजतिस्थाने अतिक्रमणं तत उपरिष्टादत्र न भवति[2]।

सोमाय वा पितृमते ॥ ६ ॥ न सोमवद्भ्यः । एवमुपस्तारादि अवदानं कर्तव्यम् ।

एवं बर्हिषद्भ्य उत्तरतो धानामन्थपुरोडाशानाम् ॥ ७ ॥ उत्तरतो मुख्यात्

---

1) १. and M. give ५. ८. ४० as the first rule of this chapter, see pag. ५१४, not. १.
2) ? णांतरमुपरिष्टादत्र २:

उत्तरस्माद्धविःप्रदेशादेकैकमवदानमवदायावदाय सकृदवदधाति · द्विरभिघारणम् अनतिक्रमणम् अवदानानां प्रत्यभिघारणं[1] च ।

अग्निष्वात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्थपुरोडाशधानानाम् ॥ ८॥ एवम् ।

पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वम् ॥ ९॥ एवम् · यथापूर्वम् हविषामुत्पत्तिक्रमेण सर्वहविषां पुरस्तात् मुख्यात्पूर्वप्रदेशात् · हविषां प्रत्यभिघारणं तु न भवति (२. ६. १. ३१) ।

स स्विष्टकृत् ॥ १०॥ स कव्यवाहनयाग एव स्विष्टकृद्यागः अतस्तद्व्यतिरिक्तोऽचोदकप्राप्त्या पृथक्स्विष्टकृद्यागो न कर्तव्यः तत्स्विष्टकृतऽइति श्रुतत्वात् (२. ६. १. ३०) । केचिदत्राग्नये कव्यवाहनायेष्टकृतेऽनुब्रूहीति विशेषणं कुर्वन्ति तन्नोपपद्यते श्रुतौ तस्यादृष्टत्वात्[2] अतो यथाश्रुत एव प्रयोगः कर्तव्यः । अत्र सोमव[दादिप्रधानयागेषु प्रधानत्रयं] नास्ति केवलमवदानं[3] श्रूयते सोमवद्यागश्चोत्पत्तिसमये (८. १) षट्कपालावरुद्ध एवोत्पन्नः तेन धानामन्ययोः समुच्चयो विकल्पो बाध्यबाधकभावो वा वक्तुं न शक्यते उत्पत्तिशिष्टस्य बलवत्त्वात् इतरस्य च दुर्बलत्वात् अतश्च तयोरवदानं संस्कारार्थमेवेति · चिन्ताया एतत्प्रयोजनम् संस्कारकस्य ग्रहस्य विस्मरणे यागावृत्तिर्न भवति · एवं बर्हिषद्यागे धानावदानमेव प्रधानम् पुरोडाशमन्थावदाने संस्कारके · अग्निष्वात्तयागे च मन्थावदानमेव यागसाधनम् पुरोडाशधानावदाने तु संस्कारके · कव्यवाहनयागे तु त्रीण्यपि सदृशान्येव तत्रैकस्यैव विस्मरणे यागस्यावृत्तिरेव तदर्था भवति । पञ्चावत्तिनां तु विशेष आपस्तम्बेनोक्तः द्विः प्रथमस्यावद्येत्पञ्चावत्तिन इति · पञ्चावत्तिनः सर्वयागेषु यद्यत्प्रथमम् यद्यत्स्वकीयं हविस्ततो द्विरवद्यति इतराभ्यामेकैकमेव इत्यर्थः कव्यवाहनयागे च सर्वेभ्यो द्विरवद्यति सर्वेषां तुल्यत्वात् · एकप्रत्यवायः स्विष्टकृत इत्येतत्तु (१. १. १) चतुरवत्तिनोऽप्यत्र बाधितमेव वचनात् ।

ओः स्वधेत्यस्तु स्वधेति वाश्रुतप्रत्याश्रुते ॥ ११॥ अथवा अत्र प्रधान-

---

1) प्रतिघा° २. 2) ? तस्य दृष्टत्वात् २. 3) ??? अत्र सोमवतो नास्ति केवलम° २.

यागेषु स्विष्टकृद्यागे च ओं स्वधेत्याश्रुतम् ओ श्रावयेति स्थाने वक्तव्यम् अस्तु स्वधेति च प्रत्याश्रुतम् अस्तु श्रौषडित्यस्य स्थाने कर्तव्यम् (२.६.१.२४)।

स्वधा नम इति वषट्कारः ॥१२॥ पूर्वसूत्रे वाशब्दो विकल्पार्थः। ओ३ स्वधेत्यादिषु स्थानापत्त्या प्लुतो भवत्येवेति पदमञ्जरीकारः तथा चाहाश्वलायनः नित्याः[1] प्लुतय इति तेन ओ३ स्वधेत्यत्र ओकारः स्वशब्दगतोऽकारश्च प्लुतौ ओ३ स्वा३धेति तथा अस्तु स्वा३धेति स्वा३धा[2] नम इति वा। एवं ये३ स्वधामहे इत्यपि ये यजामहे इत्यस्य[3] स्थाने भवति।

मन्थमुपहूय होताध्वर्युर्ब्रह्माग्नीदवघ्रायं निदधति ॥१३॥ इडोपहूतेत्यादिना इडानिगदेनैवोपहूय मन्थैकदेशम् अग्नीदपि तमवघ्रायोत्करे निदधाति। स्विष्टकृद्यागानन्तरमप उपस्पृश्य स्रुचा संचरमभ्युद्य होत्रे मन्थैकदेशसमर्पणं कार्यम्। अस्मिन्पक्षे एतावदेव कर्तव्यम् न प्राशित्रेडाषडवत्तभागाः पक्षान्तरमाह

प्राशित्रमवदायेडां वा ॥१४॥ विकल्पे प्रकृतिवत्प्राशित्रमिडां चावदाय उपहूयावघ्रायं निदधति होत्रादय इति पूर्वेण सह सम्बध्यते। अवघ्राणम् न तु प्राशनम् प्राशनपक्षमथाह

सर्वे प्राश्नन्ति वा ॥१५॥ अथवा इडां प्राशित्रं चावदाय सर्वे ऋत्विग्यजमाना यथाविहितं प्रकृतिवत्प्राश्नन्ति। एवं चात्र पक्षत्रयम् तृतीये पक्षे षडवत्तब्रह्मयजमानभागा अपि भवन्ति न पूर्वयोः अवघ्राणपक्षेऽपि मार्जनं भवत्येव ततः पवित्रप्रतिपत्तिः तृतीये पक्षे भागपरिहारः अन्वाहार्यादानम् उदगुद्वासनं च ततो वेदिपरिषेकादि अग्रे ब्रह्मामन्त्रणाविधानात्[4] ततः पूर्वभाविनां पदार्थानाम् प्राकृतं च विकृताविति (१.५.४) न्यायेन पूर्वमनुष्ठानम् ततो विकृतानां वेदिपरिषेकादीनामिति।

वेदिं त्रिः परिषिञ्चत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा ॥१६॥ अथ यतरो दास्यन्भवति यद्यध्वर्युर्वा यजमानो वा तमादायेत्यापस्तम्बः[5]।

स्रक्तिषु पित्रवनेजनं परिषिच्य-परिषिच्य पूर्ववत् ॥१७॥ वेदिकोणेषु

---

1) मित्याः २. 2) ? स्वा३ धा३ in २. 3) °हेत्यस्य २. — See Çānkhāy. ३. १६. १५.
4) ? °णाविधा° २. 5) ? भमा° २.

प्रतिपरिषेकं पितृपितामहप्रपितामहानामवनेजनं करोति · पूर्ववदित्यनेन असाववनेनिक्ष्वेत्युदपात्रेणापसव्यं यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीनिति चेत्येतावल्लभ्यते (४. १. १०) · वेदिस्रक्तिषु इति शाखान्तरात् स्वशाखायां स्रक्तिषु पिण्डदानविधानाच्च (२. ६. १. ३६)। केचिदेवं व्याचक्षते त्रिः परिषिञ्चतीति (१६) त्रिरावृत्त एकोऽयं परिषेकः · तेनायमर्थः वेदिमप्रदक्षिणं त्रिः परिषिच्य पितुरवनेजनम् पुनस्त्रिः परिषिच्य पितामहस्य पुनस्त्रिः परिषिच्य प्रपितामहस्येति · प्रत्यवनेजनमितरथावृत्तिरिति सम्प्रदायः।

उत्तरापरस्यां प्रथमम् ॥१८॥ उ॰स्यां स्रक्तौ वायव्यकोणे प्रथमं पितुरवनेजनम् ततोऽप्रादक्षिण्येन दक्षिणापरस्यां द्वितीयम् पूर्वदक्षिणस्यां तृतीयम्।

सव्ये समवदाय सर्वेभ्यो यथावनिक्तं पिण्डान्ददात्यसावेतत्तऽइति ॥१९॥ सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सकाशात् सव्ये पाणौ समवदाय मिश्रीकृत्य यथावनिक्तम् यस्यां स्रक्तौ यस्यावनेजनं कृतं तस्यां तस्यैकैकं पिण्डं ददाति · अवदायेति वचनादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदेयम् (१. ३. ६)।

उत्तरपूर्वस्यां पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति (२. ३१) ॥२०॥ उ॰स्यां स्रक्तौ ईशानकोणगायां हस्तौ मार्जयति हस्तगतं लेपं तत्र निमार्ष्टि।

यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदञ्चोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते (३. ५१–५२) द्वाभ्याम् ॥२१॥ कृतसव्या सर्वे ऋत्विग्यजमानाः परिवृतान्निष्क्रम्य उदङ्मुखाः आहवनीयस्य पूर्वपार्श्वेनाहवनीयस्योत्तरतः समीपे आगत्य आह॰ष्ठन्ते। परिवृतस्योदग्द्वारत्वात्ततो निष्क्रामतामर्थादुदङ्मुखत्वे सिद्धे उदञ्च इति व्यर्थमिति चेत् न पृष्ठतोऽनवलोकनार्थमुदञ्च इत्युक्तमिति न दोषः · अथवा श्रुत्यनुवादस्यानुकरणमेवैतत्।

मनो न्वाह्वामहऽइति (३. ५३–५५) गार्हपत्यं तिसृभिः ॥२२॥ आहवनीयसमीपाद्गार्हपत्यं प्रत्यागत्य गार्हपत्यसमीपे स्थित्वा तं विलोकयन्तस्तृचं पठन्ति · अवस्थानं च सर्वेषामन्तर्बहिर्भावेन अन्तरतः स्वामी यथापूर्वमृत्विजश्च (१. ८. ३२)।

प्राचीनावीती प्रविश्यामीमदन्तेति (२. ३१) दाता जपति ॥२३॥ प्राचीनावीती कृतापसव्यः पुनः प्रविश्य पिण्डदाता स्वरेण जपति · उपस्थानानन्तरं

सर्वेऽप्यपसव्यं कृत्वा परिवृतं प्रविशेयुः कुतः अग्रे (२७) सर्वेषां यज्ञोपवीतित्वविधानात् ।

अवनेज्य पूर्ववत्प्रदक्षिणं नीत्विं विस्रंस्य नमो व इत्यञ्जलिं (२.३२) करोति ॥२४॥ पूर्ववत् वेदिं परिषिच्य-परिषिच्य (१७) तत्राप्ययं विशेषः प्रदक्षिणमत्र परिषेको न पूर्ववदप्रदक्षिणम् अन्यत्सर्वं पूर्ववत् प्रत्यवनेजननितरथावृत्तिश्च भवति नमस्कारार्थत्वाच्च पुटाञ्जलिः कार्यः ।

षड्वा नमस्कारान् ॥२५॥ षट्कृत्वो नमस्करोतीति (२.६.१.४२) षण्णां नमस्काराणां श्रुतेः । तत्र नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरो नमो व इति (२.३२) षष्ठो मन्त्रः पूर्वे तु प्रसिद्धान्ताः केचित्तु शोषायेति ज्ञीवायेतीमौ[1] वर्जयित्वा षडेव नमस्काराः कर्तव्या इत्याहुः क्वचिच्छाखान्तरे एतद्वयवर्जिताः षडेव नमस्काराः पठिता इति चाहुः ।

गृहान्नः पितरो दत्तेति (२.३२) च ॥२६॥ अयमपि च मन्त्रो नमस्काराणामन्ते पठितव्यः जपोऽयमाशीःप्रार्थनार्थः ।

अन्वाहार्यमन्त्रणादि प्राक्स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवद्यज्ञोपवीतित्वविपर्ययं कृत्वा ॥२७॥ सर्वऽएव प्रयाजत्वा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा (२.६.१.४३) देशविपर्ययं च प्रयाजवत्कृत्वा अन्वणादि अग्नन्नद्य स्थास्यामीत्यारभ्य प्राग्नात् वैकृतेन कर्मणा अव्यवहितं यथास्वं कुर्युः । प्राग्नादित्युक्तत्वात् स्रुग्व्यूहनाद्यपसव्येनैव कुर्युः न देशविपर्ययो ऽविहितत्वादिति अपसव्यं तु पित्र्यत्वात्प्राप्तमेवेति न विधानमपेक्षते ।

न प्रस्तरमादत्ते ॥२८॥ अनुयाजौ धारानुयाजं च कृत्वा स्रुचावातायव्यूहनपरिध्यञ्जनसूक्तवाकप्रैषानन्तरं प्रस्तरादानकाले प्रस्तरं न गृह्णाति ।

अनुप्रहरेत्युक्ते किं चनापि नानुप्रहरति ॥२९॥ अग्निमध्ये किमपि न प्रक्षिपति ।

तूष्णीमात्मानं संस्पृशति ॥३०॥ हृदयदेशे ।

उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति ॥३१॥ परिधीनामनुप्रहरणाकाले तूष्णीमेव परिधीनुपस्पृश्य हस्तेनालभ्य अग्निमध्ये न प्रक्षिपति ।

---

१) ? षायेति चेतीमौ २.

शम्यन्तं भवति ॥३२॥ इतत्कर्म शाखान्तरोपदेशात् · स्वशाखायामपि · अतश्च पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमपूर्णपात्रनिनयनादि-नमः-कृतायेत्यन्तस्याभावः · प्रतिपत्तयस्तु प्रवर्तन्तऽएव शम्युप्रेषान्ते संस्रवाहुतिः धुरि निधानम् वेदविमोको होतुरेव पत्न्या अभावात् होतुश्च स्ववेदे विहितत्वाच्च वेदस्य परिषेकः स्तरणम् मन्त्रेण समिष्टयजुर्होमः[1] प्रतिपत्तित्वाङ्गीकारात् ।

बर्हिःपरिध्यग्नौ प्रास्यति ॥३३॥ होमकाले बर्हिः परिधींश्च तूष्णीं सद्देवाग्निमध्ये प्रक्षिपति । ततः प्रणीताविमोकः राक्षसभागः प्राशित्रादिप्राशनप्राप्ते भागाविक्षणम् व्रतगृहीतत्वात् व्रतं गृहीतं चेत् तस्य विसर्गः भागप्राशनमिति · आपस्तम्बः सूक्तवाकं प्रति निवीतानि कुर्वते न पत्नीं संयाजयन्ति न समिष्टयजुर्जुहोति[1] सर्वमन्यत्क्रियते संतिष्ठते पितृयज्ञ इति ।

हविरुच्छिष्टं च ॥३४॥ चकारेणाग्नौ प्रास्यतीत्यनुकृष्यते · हविरुच्छिष्टम् यत्पिण्डदानार्थावदानानन्तरमवशिष्टं पुरोडाशधानामन्थशेषरूपं ध्रौवं च तत्सर्वं तस्मिन्नेवाग्नौ सर्वकर्मसमाप्त्यन्ते प्रास्यति ।

अप्सु ॥३५॥ अथवा अप्सु ।

प्राश्यं वा ॥३६॥ विकल्पे · ऋत्विजो वा प्राश्नीयुरिति माधवः (२. ६. १. ४८) ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

अथ पद्धतिः ॥

ततोऽध्वर्युः पितृभ्यः सोमवद्भ्योऽनुब्रूहीत्याह · ततो जुह्वामुपस्तीर्य गोकर्णाकारेण शृतावदानेन पुरोडाशधानामन्थेभ्यः क्रमेण मध्यादेकैकमवदानं गृहीत्वा सहैव जुह्वां प्रक्षिप्योपरिष्टाद्घृतेनाभिघारयति · ततः सर्वहविःष्ववदानक्रमेण प्रत्यभिघारणं कृत्वा तत एवोत्थायानतिक्रम्यो श्रावयेत्यस्य स्थाने ओं स्वाऽधा[1] इत्याह अस्तु स्वाऽधा[2] इत्यग्नीत्प्रत्याश्रावयति · ततः पितॄन्सोमवतो यजेत्यध्वर्युराह · स्वाऽधा नम इति होत्रा वषट्कृते दक्षिणामुखो बहिर्वेदि स्थित एव जुहोति इदं पितृभ्यः सोमवद्भ्यो न मम · उपस्तरणमवधानं प्रत्यभिघारणं होमश्च सर्वं पितृतीर्थेन कर्तव्यम् · अथवा सोमाय पितृमतेऽनुब्रूहि सोमं पितृमन्तं

---

1) the paddhati forbids the सञ्जुहोम, see ५२१,२१. 2) स्वाऽधाः B. and १.

यजेति विकल्पः · सव्येन यागः । तत उपविश्य पितृभ्यो बर्हि[षद्भ्य] इत्याह · जुह्वामुपस्तारः · धानामन्थपुरोडाशानामुत्तरतोऽवदानग्रहणम्[1] · ततो द्विरभिघारः · अवदानक्रमेण प्रत्यभिघारः · नातिक्रमणम् · तत एवोपोत्थाय ओ७ स्वा३धा[2] अस्तु स्वा३धा[2] पितॄन्बर्हिषदो यज · वषट्कृते पितृतीर्थेन जुहोति इदं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः । तत उपविश्य पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽनुब्रूहि॰ · जुह्वामुपस्तीर्य मन्थपुरोडाशधानानां दक्षिणदेशादेकैकमवदानं क्रमेणावदाय सहैव स्रुच्यवधाय द्विरभिघार्यावदानक्रमेण हवींषि प्रत्यभिघार्य नातिक्रामति · तत एवोत्थाय ओ३७ स्वा३धा[2] अस्तु स्वा३धा पितॄनग्निष्वात्तान्यजेत्याह · वषट्कृते पितृतीर्थेन होमः इदं पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यः । ततोऽग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहि॰ · जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशधानामन्थानां पूर्वस्मात्प्रदेशात्क्रमेणैकैकमवदानं शृतावदानेनावदाय सहैव स्रुच्यवदधाति · ततो द्विरभिघारयति · न हविषां प्रत्यभिघारः · तत एवोपोत्थाय ओ७ स्वा३धा अस्तु स्वा३धा अग्निं कव्यवाहनं यज · वषट्कृते पितृतीर्थेन पूर्वार्धऽइतराहुतिभिरसंसृजन्जुहोति । ततः स्रुचोर्निधानम् संचराभ्युक्षणम् । ततो मन्थैकदेशं होतुर्हस्ते समर्पयति · होता चेडोपहूतेत्यादि तस्मिन्नुपहूत इत्यन्तं पठित्वा तं मन्थमवघ्रायाध्वर्यवे प्रयच्छति अध्वर्युस्तमवघ्राय ब्रह्मणे प्रयच्छति ब्रह्मा तमवघ्रायाग्नीधे प्रयच्छति अग्नीत्तमवघ्रायोत्करे प्रक्षिपति · एतावदेव कुर्वन्ति न प्राशित्रेडाषडवत्तभागानिति · अथवा प्राशित्रादि सर्वमवदाय भक्षणकालेऽवघ्राणमात्रं कुर्वन्ति न भक्षणम् · अथवा दर्शपूर्णमासवत्प्राशित्रमिडां चावद्यन्ति भक्षयन्ति चेति पक्षत्रयम् · ततो मार्जनम् अवघ्राणपक्षेऽपि । पवित्रयोः प्रस्तरे करणम् · अन्वाहार्यमभिघार्योद्वास्यान्तरा ब्रह्मयजमानौ हृत्वा वेद्यां निधायालभते · ततोऽपसव्येनैव दानम् अस्य पितृयज्ञस्य समृद्ध्यर्थमन्वाहार्यदक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मध्ये येन पूर्वं नीवीकरणं कृतं भवति स इदानीमुदपात्रमादाय वेदेरुत्तरापरश्रोणेरारभ्याप्रदक्षिणं परिषिच्योपविश्योत्तरापरश्रोणौ यजमानस्य पितरमवनेजयति अमुकसगोत्र यजमानपितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति ·

---

1) Thus B. °स्तारः । धादधाति । I. 2) स्वा३धा३ in I.

ततः प्रदक्षिणमितरथावृत्तिं कृत्वा पुनर्दक्षिणापरकोणादारभ्योदपात्रेणाप्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्य दक्षिणापरकोणे यजमानस्य पितामहमवनेजयति [अमुकसगोत्र] यजमानपितामहामुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति · ततः प्रदक्षिणमितरथावृत्तिं कृत्वा पुनः पूर्वदक्षिणकोणादारभ्याप्रदक्षिणमुदपात्रेण वेदिं परिषिच्य पूर्वदक्षिणकोणे यजमानप्रपितामहमवनेजयति अमुकसगोत्र यजमानप्रपितामहामुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति · ततः प्रदक्षिणमितरथावृत्तिः। ततः पुरोडाशस्यावदानमात्रं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा पुनर्धानानामवदानमात्रं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा ततो मन्थस्यावदानमात्रं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा मिश्रीकृत्य पिण्डत्रयं बध्नीयात् · तत उत्तरापरस्यां स्रक्तौ यजमानस्य पित्रे पिण्डं ददाति दक्षिणामुख उपविष्टः अमुकसगोत्र यजमानपितरमुकशर्मन्नेतत्तऽइति इदममुकसगोत्राय पित्रेऽमुकशर्मणे · ततो दक्षिणापरस्रक्तौ यजमानपितामहस्य पिण्डदानम् अमुकसगोत्र यजमानपितामहामुकशर्मन्नेतत्तऽइति इदं पितामहायामुकशर्मणे · ततः पूर्वदक्षिणस्रक्तौ यजमानप्रपितामहस्य पिण्डदानम् अमुकसगोत्र यजमानप्रपितामहामुकशर्मन्नेतत्तऽइति इदं प्रपितामहायामुकशर्मणे · तत उत्तरपूर्वकोणे पाणी निमार्ष्टि अत्र पितर इति मन्त्रेण। ततः सर्वे सयजमाना ऋत्विजः सव्यं कृत्वोत्तरद्वारेण परिवृतमध्यान्निष्क्रम्य पश्चादवलोकनमकुर्वन्त आहवनीयं पूर्वेण गत्वोत्तरत आहवनीयसमीपे आगत्याक्षन्नमीमदन्तेति द्वाभ्यामृग्भ्यामाहवनीयमुपतिष्ठन्ते · साकमेधार्थोद्धरणपक्षे मध्यमाहवनीयस्यैवोपस्थानम् तस्यैव सर्वसाधारणत्वात् औत्तरवेदिकस्य महाहविर्यमेव प्रणीतत्वेनापवृक्तत्वात् · ततो गार्हपत्यं प्रतिपरेत्य मनो न्वाह्वामहेऽइति तिसृभिः सर्वे ऋत्विजः सयजमाना गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते · ततः सर्वे अपसव्यं कृत्वा परिवृतं प्रविशन्ति · ततोऽध्वर्युर्वा यजमानो वा यः पिण्डदाता सोऽमीमदन्तेति जपति। तत उदकपात्रं गृहीत्वोत्तरापरश्रोणेरारभ्य प्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्योत्तरापरश्रोणिपिण्डे पितरं पूर्ववदवनेजयति ततोऽप्रदक्षिणमितरथावृत्तिः · ततो दक्षिणापरकोणादारभ्य प्रदक्षिणं परिषिच्य पितामहं पूर्ववदवनेजयति ततोऽप्रदक्षिणमितरथावृत्तिः · ततः पूर्वदक्षिणकोणादारभ्य प्रदक्षिणं वेदिं परिषिच्य प्रपितामहमवनेज्याप्रदक्षिणमितर-

यावृत्तिं कृत्वा नीविं विस्रंस्य नमो व इति प्रतिमन्त्रं षडञ्जलीन्कुर्यात् तत्र मन्त्रविभागः नमो वः पितरो रसायेत्येकः शोषायेति द्वितीयः जीवायेति तृतीयः स्वधायाऽइत्यन्तश्चतुर्थः घोरायेति पञ्चमः नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो व इत्येवमन्तः षष्ठः · ततो गृहान्नः पितर इति देष्मेत्यन्तं जपति · जीवपितृकस्य महापितृयज्ञे पितुः पित्रादिभ्य एव पिण्डदानं भवति उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सदा सुत इति स्मृतेः । ततः सर्वे सव्यं कुर्वन्ति · ततो यदि ब्रह्मयजमानौ हविःप्रचारकाले पुरस्तादागत्योपविष्टौ भवतस्तदिदानीमुत्थाय वेदिं दक्षिणेन गत्वा पश्चात्प्राङ्मुखावुपविशतः नो चेत् तत्र स्थिताविव अग्नीत्पश्चिमपार्श्वाद्दक्षिणेनागत्य पूर्वपार्श्वे तिष्ठति · तत उल्मुके समस्य समिधमादाय ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्याह · बर्हिर्वर्जितौ द्वावनुयाजौ देवान्यजेति प्रैषः · धारानुयाजहोमः · ततः स्रुचौ स्वस्थाने सादयति । ततः सर्वेऽपसव्यं कृत्वा समाप्तिपर्यन्तं कर्म कुर्वन्ति · व्यूहने पितॄणाꣳ सोमवतां पितॄणां बर्हिषदां पितॄणामग्निष्वात्तानामुज्जितिम् · पितरः सोमवन्तः पितरो बर्हिषदः पितरोऽग्निष्वात्तास्तमपनुदन्त्विति विशेषः · पक्षे सोमस्य पितृमतः सोमः पितृमानिति सोमवतः स्थाने · जुहूमभ्युह्य तया परिध्यञ्जनम् · आलभ्याश्राव्य सूक्तवाकप्रैषः · न प्रस्तरप्रहरणम् · सूक्तवाकान्तेऽग्नीदनुप्रहरेत्याह अध्वर्युः किमपि नानुप्रहरति प्रस्तरतृणादिकम् · तूष्णीमात्मालम्भः उदकालम्भः · ततः संवदस्वेत्यादि शम्योर्ब्रूहीत्यन्तम् · परिधिप्रहरणकाले परिधीनामुपस्पर्शनं तूष्णीमेव न प्रहरणम् · ततः संस्रवाहुतिः · धुरि निधानम् · वेद्यालम्भः · पिष्टलेपहोमपक्षे तद्धोमः आज्यहोमपक्षे त्वभाव एव · होतुर्वेदविमोकः आ वेदेः स्तरणम् · न समिष्टयजुर्होमः · बर्हिषः तूष्णीं परिधीनां चाग्नौ प्रक्षेपः · प्रणीताविमोकः · राक्षसभागः · पक्षे भागावेक्षणम् · व्रतविसर्गः · हविरुच्छिष्टानां ध्रौवस्य चाग्नौ प्रक्षेपः उदके वा प्राशनं वा · ततः सर्वेषां सव्यकरणमुदकोपस्पर्शनं च ॥ इति महापितृयज्ञः ॥ ॥ ९ ॥

इति पञ्चमस्य नवमी कण्डिका ॥ ॥

पितृयज्ञ उक्तः । अथ त्रैयम्बकहोमः ·

त्रैयम्बकान् ॥१॥ वक्ष्यामि ।

निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान् ॥२॥ एककपाले संस्कृतान्पुरोडाशान् । गृह्याः पुत्रपौत्रपुत्र्यादीन्यपत्यानि करम्भपात्रोक्तन्यायेन (३. ४) गृह्यशब्दः प्रजाविषयो ज्ञेयः · तथा च मानवे उत्तरतो गार्हपत्यस्यैककपालान्निर्वपति[1] यावन्ति करम्भपात्राणीति · आपस्तम्बः प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपति यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तावत एकातिरिक्तानिति · यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्रा इति. काठके ।

चतुरो वा ॥३॥ वा अवधारणे · अनपत्यस्य एकापत्यस्य द्व्यपत्यस्य चतुर एव · अत एवैतेषां करम्भपात्राण्यपि चत्वार्येव कर्तव्यानि[2] ।

उदङ्मुखः सर्वम् ॥४॥ त्रैयम्बकेषु कुर्यात् । उदङ्मुखः सर्वम् उदङ्ङासीन एतान्गृह्णाति (२. ६. २. ५) उदङ् तिष्ठन्नवहन्तीत्यादिनात्र दिग्विपर्ययो ज्ञाप्यते उदीची दिगत्र प्राचीवद्भवति प्राची च दक्षिणा दक्षिणा च प्रतीची प्रतीची चोत्तरेति[3] · तेनात्र ब्रह्मयजमानौ दक्षिणाग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखावुदगग्रयोरासनयोरुपविशतः तत्राप्युत्तरतो ब्रह्मा दक्षिणतो यजमान इति · प्रणीतापरिहरणं च दक्षिणाग्नेः पश्चात् उदगग्रश्चमसः[4] । एतच्च दर्विहोमाणामपूर्वत्वं च[5] जैमिनिनोक्तम् तच्च त्रैयम्बकेषु शिष्टैरादृतम् · अतोऽत्र यावदुच्यते तावदेव भवति नाधिकं प्रकृतितः प्राप्तम् · एक एवाध्वर्युः सर्वं यथाश्रुतं करोति · ततश्चात्राग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणप्रणीताप्रणयनपरिस्तरणाभावः · पात्राण्युपकल्प्य[6] ग्रहणं कण्डनं पेषणं कपालोपधानं श्रपणं पात्र्यामुद्वासनं च कृत्वोल्मुकमादाय यजमाना[ग्नीद्]ध्वर्यूणां त्रयाणां चतुष्पथगमनाद्यासज्जनान्तम् तत आगत्योदकोपस्पर्शनमिति · प्रोक्षणीसंस्कारहविःपात्रप्रोक्षणाज्योदकनिनयनादे[र]नुक्तस्याभाव एव[7] · पात्रासादनं तु गार्हपत्यस्य दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणतश्चेत् उदक्संस्थान्युदगग्राणि प्रत्यगग्राणि वा पात्राण्यासादनीयानि प्रत्यक्संस्थानि वोदगग्रा-

---

१) ? लान् श्रपयति २. २) See ५. ३. ५. ३) See at ५. ८. २. ४) See at ५. ८. ७. ५) See at ५. ६. ५. ६) ? °ण्युकल्प्यं २. ७) but the paddhati mentions them all, see pag. ५३५, ८ ff.

ण्येव पश्चाच्चेत् प्रत्यक्संस्थान्युदगग्राणि उदक्संस्थानि वा प्रत्यगग्राणीति ग्रहणं तूदङ्मुखेन कर्तव्यम् कृष्णाजिनं दक्षिणग्रीवं स्तरणीयम् कण्डनमध्वर्युरेवोदङ्मुखस्तिष्ठन्करोति दृषदप्युदगग्रा कपालोपधानं च प्रत्यक्संस्थम् गार्हपत्यखरस्योत्तरभागे अङ्गाराणामुद्वहनं दक्षिणतः प्रथमकपालधर्मेण सर्वेषां कपालानामुपधानमिति । कपालान्युपदधातीति (२. ६. २. ५) बहुवचनात्प्रतिपुरोडाशमेकैकं कपालं भवति अन्यथा एककपाला इति (२. ६. २. ३) एकस्मिन्नेव महत्तरे कपाले सर्वेषां श्रपणादिककपाला भव[न्ती]त्येकमेव सर्वसाधारणं कपालं स्यात् ।

देशांश्च ॥ ५ ॥ देशानपि चतुष्पथाखूत्करस्थाणुवृक्षादीनुत्तरदिगवस्थितानेवात्राश्रयेत् ।

जुहोतयः ॥ ६ ॥ एते त्रैयम्बका जुहोतयो भवन्ति न यजतयः । अत्र हरिस्वामिनः त्रैयम्बका नाम पुरोडाशाः तानिह प्रस्तुत्य तेषां होमं वक्ष्यति तान्सार्धं जुहोतीति (२. ६. २. ७) तदेवेह कर्मण उत्पत्तिवाक्यम् अनेकगुणत्वात् ततश्च होमसाधनमेवैते पुरोडाशा न यागसाधनमिति नैमित्तिकेष्टिका एव धर्माः स्युः यस्तु यत्त्र्यम्बकैर्यजन्तेत्यादिव्यवहारः (२. ६. २. १) स होमान्तर्गतयागाभिप्रायो द्रष्टव्य इति ।

अवषट्कारान् ॥ ७ ॥[1] जुहोतीत्युपदिष्टेऽपि (२. ६. ३. ७) यत्त्र्यम्बकैर्यजन्त (२. ६. २. १) अथ यदेष एतैर्यजत इति (२. ६. २. २) यजतिशब्दश्रवणात्कुक्षामन्यिवद्वषट्कृते[2] होमो भविष्यतीति शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् तस्मादवषट्कारा एते जुहोतय एव उत्पत्तिवाक्ये जुहोतीत्युपदेशात् अन्यत्र गौणो यजतिशब्दः।

अक्तान्वा ॥ ८ ॥ एतानक्ताननक्तान्वा कुर्यात् अञ्जनं शृताभिघारः प्रागादानं च तानभिघार्यानभिघार्य वोद्वास्येत्यापस्तम्बः ।

पात्र्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्त्रमध्यमेन होमः ॥१॥ सधर्मकत्वपक्षे श्रपणाभिवासनपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनान्ते पलाशपत्त्रशृतावदानपात्रीणां संमार्गे कृते तान्रौद्रान्पुरोडाशान्पात्र्यां कृत्वा एकस्यामेव पात्र्यामु-

1) न विद्यते वषट्कारो येषां ते Ss. 2) See १. ५. २१.

द्धास्य दक्षिणाग्नेरेकमुल्मुकमादाय चतुष्पथे उल्मुकादानस्य दृष्टार्थत्वात् तं दक्षिणाग्न्युल्मुकं पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमुपसमाधाय तस्मिन्नग्नौ पलाशपत्त्राणां यन्मध्यमम् तेन होमः कर्तव्यः अथवा पलाशपत्त्रं च तन्मध्यमं च तेन । अपूर्वत्वपक्षे तु यथाश्रुतमेव · चतुर्णां पथां समाहारः चतुष्पथः चतसृभ्यो दिग्भ्य आयाताश्चत्वारः पन्थानो यत्र संगच्छन्ते तत्राग्निमुपसमाधाय जुहुयात् ।

सर्वेषामवदानꣳ सकृत्सकृदतिरिक्तवर्जम् ॥ १० ॥ मध्यमपलाशपत्त्रे जुहूस्थानीये सर्वेषां रौद्राणां पुरोडाशानामुत्तरार्धात् सकृत्सकृदवदानम् । अत्राहापस्तम्बः चतुष्पथऽएवोल्मुकमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्य सर्वेषां पुरोडाशानामुत्तरार्धात्सकृदवधाय मध्यमेनोत्तमेन वा पर्णेन जुहोतीति ।

अक्तेषु मिश्रणम् ॥ ११ ॥ अक्तेषु [कृत]शृताभिघारप्राणादानेष्विदानीं मिश्रणम् उपस्तरणमभिघारणं च भवति · प्राणदानाभावपक्षे तु न भवति ।

एष तऽइति (३. ५७) जुहोति ॥ १२ ॥ पूर्वमग्निं परिस्तीर्य समिधमाधायोदङ्मुख उपविष्टो यथोक्तमवदाय पलाशपत्त्रमध्यमेनैव एष ते रुद्र भाग इति मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन जुहोति · इदꣳ रुद्रायेति त्यागः । ब्रह्मयजमानावपि पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखावुपविशतः पूर्ववत्तरम् ।

अतिरिक्तमाखूत्करऽउपकिरत्येष इति (३. ५७) ॥ १३ ॥ मूषिकैरुत्कीर्णे पांसुराशौ उपगूहति पांसुभिरन्तर्हितं करोतीत्यर्थः ।

आगम्याव रुद्रमदीमहीति (३. ५८) जपन्ति ॥ १४ ॥ आखूत्करदेशादागम्य · सर्वे अधिकृता यजमानब्रह्माध्वर्य्वाग्नीध्राः · यदा त्वपूर्व एवायं दर्विहोमस्तदा आग्नीध्रोऽपि न विद्यते तेन विनैते अधिकृता जपेयुः । पुनरेत्येति (२. ६. २. ११) वचनादाखूत्करोपकिरणायापि सर्वऽएवैते गच्छेयुरिति हरिस्वामिनः · अत एव च पुनरागमनवचनात्स्वदेशस्थितऽएवोत्करऽउपकिरेत् न पुनस्तत आनीयेति गम्यते ।

अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति (३. ६०) ॥ १५ ॥ पितृवदित्यप्रदक्षिणम् · सव्यानूरून्दक्षिणेन पाणिना कुट्टयन्तो वादयमानाः । अथापस्तम्बोऽपि त्रिः परियन्तीत्येतावत एव श्रुतत्वात् (२. ६. २. १२) पितृवदित्यनेनाप्रदक्षिणमात्रं प्रतीयते न पुनः प्राचीनावीतित्वम् तस्याविधानात् कर्मणः पित्र्यत्वाभावाच्च ।

देववच्चैतेनैव दक्षिणानाम्नानाः ॥१६॥ एतेनैव पूर्वेण त्र्यम्बकं यजामह ऽइति मन्त्रेण दक्षिणानूरून्दक्षिणेन पाणिना कुट्टयन्तो देववदिति प्रदक्षिणं त्रिर्वारमग्निं परियन्ति ।

कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा भगकामा वा ॥१७॥ यजमानस्य कुमार्योऽपरिणीताः पुत्र्यश्चोत्तरेण त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण पतिवेदनमित्यनेन (३.६०) उभयत्रेति पितृवद्देववच्च परिक्रमणे सकृदेव त्रिस्त्रिः परियन्ति पतिं सौभाग्यं कामयमाना वा ।

रौद्रान्यजमानोऽञ्जलिनोदस्यत्यगोःप्रापणम् ॥१८॥ हुतावशिष्टान्रौद्रान्पुरोडाशान्यजमानोऽञ्जलिनोत्क्षिपति अगोःप्रापणं देशम् यथा क्षिप्तानूर्ध्वमुखो ऽपि गौर्न प्राप्नुयात् ।

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥१९॥ अन्तरिक्षादधः पततः यजमान एव प्रतिगृह्णाति तान्विलिप्सन्त उपस्पृशन्तीति (२.६.२.१६) श्रुतेः यजमानऽएव नेच्छति इतरेऽपि वाञ्छन्तीति बहुवचनमिति हरिस्वामिनः ।

अशक्यऽउपस्पर्शनम् ॥२०॥ अशक्ये ग्रहणे भूमौ पतितानामुपस्पर्शनम् ।

मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां कुपे वासज्योभयत स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणावदासजत्येतत्तऽइति (३.६१) ॥२१॥ तान्रौद्रान्पुरोडाशान् मूतयोः कृत्वा अर्धार्धिकया द्वयोर्मूतयोः शिक्याकारयोः रज्जुनिर्मितयोरोप्य[1] वेणुयष्ट्यां वा कुपे यज्ञियवृक्षजे तुलादण्डे वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्ते वा उभयतः आसज्य उभयतः प्रान्तयोर्बद्ध्वा स्थाणुवृक्षवंशवल्मीकानां मध्ये अन्यतमस्मिन्निति स्थाणौ वा वृक्षे वा वंशे वा वल्मीके वा एतत्ते रुद्रेति (३.६१) मन्त्रेणोत्क्षेपणावदासजति अवलगयति उत्क्षेपणावदित्यगोःप्रापणं देशम् स्थाणु छिन्नाग्रं वृक्षमूलम् शुष्के स्थाणावित्यापस्तम्बः । यत्र तृणमयऽआवपने धान्यं बध्यते तन्मूतम् वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीवधापरपर्यायः कुपः तस्मिन्नुभयपार्श्वयोः वेणुमययोर्भाजनयोस्तान्रौद्रानाबध्य तेन सार्धमुदङ्मुखोऽदूरं गत्वा वृक्षस्थाण्वादावन्यतरस्मिन्नुपलब्धे वीवधमासजति आलगयति इति माधवः[2] ।

---

[1]) ? रज्वानिर्मि॰ २. [2]) At २. ६. २. १७. see Edit. pag. २१८, १७. ff.

अपि वा मूतयोः सवीवधं कृत्वा[1] शुष्के स्थाणौ वल्मीकवपायां वाव-धायेत्यापस्तम्बः ।

कृत्तिवासा इति (३.६१) ॥२२॥ क्रियान्तरस्यानुपदेशात् कृत्तिवासा इति जपेत् · निघापयतीति (२.६.२.१०) श्रवणादासक्तस्य निश्चलीकरणमनेन कर्तव्यमिति केचित् ।

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥२३॥ ते पूर्वोक्ता यजमानादयो रौद्रास्था-एवादावासज्य प्रदक्षिणमावृत्य अनपेक्षमेत्य रौद्रपुरोडाशहोमस्थानं चतुष्पथं पश्चादवलोकयन्त एव साकमेधप्रदेशमागत्य अप उपस्पृशन्ति सर्वे उदकमा-लभन्ते । ततो गृहमागत्य प्रणीताविमोकः राक्षसभागं कृत्वोदकोपस्पर्शनं कुर्यात् अपूर्वा दर्विहोमा इति पक्षे प्रणीताविमोकराक्षसभागावपि न भवत एव · ततः प्राग्व्रतविसर्गात्पित्र्यादिकरणपक्षे व्रतविसर्गादि नमः-कृतायेत्यन्तं कृत्वा वपनं कुर्यात् अन्यथा वपनमेव ॥ ॥ उक्ताः साकमेधाः ॥ ॥ दशमी कण्डिका ॥१०॥

अथ पद्धतिः ।

अथ त्रैयम्बका जुहोतय उच्यन्ते · तत्र प्रतीष्टिविहारपक्षे एकस्यैव दक्षिणा-ग्नेरुद्धरणम् साधारणविहारपक्षे च यः पित्र्यायां वेदिमध्ये प्रणीतः स एवानीय स्वस्थाने स्थापनीयः । अत्रोदीची प्राचीवत् प्राची दक्षिणा दक्षिणा प्रतीची प्रतीची उत्तरेत्येवं दिग्विपर्ययः · अत्र सर्वं कर्मोदङ्मुखेन कर्तव्यम् । अत्र मत-द्वयम् दर्विहोमा दर्शपूर्णमासधर्मका इति कात्यायनः अपूर्वा इति जैमिनिः · तत्र दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमा इति पक्षाश्रयणे त्रैयम्बकेषु शतरुद्रियादिवद-ग्न्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं सर्वं तूष्णीं भवति यथा कर्कमतानुसारिणः कुर्व-न्ति · अपूर्वपक्षे यावदुक्तमेव भवति नाधिकम् । तदा चाध्वर्युर्गार्हपत्यस्य दक्षि-णतः प्रत्यक्संस्थान्युदगग्राणि पात्राण्युपकल्पयति शूर्पाग्निहोत्रहवणी स्फ्यः प्रजासंख्याया एकाधिकानि कपालानि शम्याकृष्णाजिनम् उलूखलमुसलम् दृषदुपलम् पात्रीधान्यम् व्रीहयो यवा वा पवित्रार्थे धृष्टिः संयवनोदकम्

1) ? सवीबंधकवा २. Or are we to read: सर्वान्बन्धयित्वा ?

दृषदुपलम् पात्रीधान्यम् व्रीहयो यवा वा   पवित्रार्थे धृष्टिः   संयवनोदकम् मध्यमं पलाशपत्त्रम् शृतावदानम् महापात्री   दण्डशिक्यादि · ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुदगग्रां पात्रीं निधायोदगग्रं स्फ्यं तस्या अधः प्रेरयित्वा शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानम् प्रतपनम् पात्रीसमीपे गमनम् पात्रीबिलालम्भः   हविष ईक्षणम् · अपद्रव्यनिरसनम् अपद्रव्याभावे हविषोऽभिमर्शनं च · हविष आलम्भनम् प्रज्ञासंख्यात एकाधिकानां चतुर्मुष्टिकानां[1] ग्रहणम् द्विप्रज्ञाप्रैकप्रज्ञानां चत्वारि चतुर्मुष्टिकानि[1]   शेषाभिमर्शनम् · उत्तरत ईक्षणम्[2] उत्थानम् गार्हपत्यं दक्षिणेन हविरासादनम् · पवित्रकरणम् प्रोक्षणीसंस्कारः   ब्रह्माणमीक्षणादिसंकेतेन[3] पृष्ट्वा तथैवानुज्ञातो हविः प्रोक्षति यावद्ग्रहणम्   पात्रप्रोक्षणम् असंचरे प्रोक्षणीनां निधानम् · कृष्णाजिनादानम् अवधूननम् · गार्हपत्यमपरेण दक्षिणग्रीवस्यास्तरणम् सव्याशून्यऽउलूखलनिधानम् हविरावपनम् मुसलादानम् मुसलावधानम् उत्तराभिमुखस्तिष्ठन्नवहन्ति   अग्नीदप्युदङ् तिष्ठन्नेवाघातं करोति · शूर्पादानम् हविरुद्वपनम् निष्पवनम् विवेचनम् पुनः कण्डनम् उद्वपनम् पुनर्निष्पवनम् तुषनिरसनम् पात्र्यामावापः   त्रिः फलीकरणम् कणनिधानम् · पुनः कृष्णाजिनादानादि   गार्हपत्यस्य पश्चात्पूर्ववद्दक्षिणग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्य सव्याशून्यऽउदगग्रां दृषदमुपधाय शम्यामधः प्रत्यगग्रां प्रेरयित्वोपर्युपलामुपधाय[4] हविरावापं कृत्वा पेषणं प्रोहणान्तम् · अग्नीदुपवेषमादाय गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुख उपविश्य गार्हपत्यस्योत्तरार्धे प्रत्यक्संस्थानि कपालानि प्रथमकपालधर्मेणोपदधाति   प्रतिपुरोडाशमेकैकम् · तत्राङ्गाराणां दक्षिणात उद्वहनम्   उत्तरतः कपालोपधानस्य विधानात् · कपालानामङ्गारैरभ्यूहनम् · उपसर्जन्यधिश्रयणम् · अध्वर्योः पिष्टानामीक्षणम्   पात्र्यां संवापः · उपसर्जनीनिनयनादि संयवनान्तम् · यावद्गृहीतं पुरोडाशकरणम्   विभज्यालम्भः · अधिश्रयणाद्यभिवासनान्तम् आप्योदकनिनयनम् । पलाशपत्त्रशृतावदानमहापात्रीणां संमार्गः · पुरोडाशानां विकल्पेन प्राणदानम् · ततः पात्रीं स्थापयित्वा तस्यामेकस्यामेव सर्वान्पुरोडाशा-

1) °मुष्टी° १. 2) उत्तस्य ई° १. उदङोक्षणं B. 3) ब्रह्मणमी° १. ब्राह्मणमीक्षणं । हविःप्रोक्षणं यथागृहीतं B. 4) °त्वोपर्युपलमुप° १.

नुद्वास्य कपालान्युद्वासयेत् । ततो दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय पात्रीशृतावदानपलाशपत्रनलिकासनदण्डशिक्याद्युपयुक्तं सर्वमादाय ब्रह्मयजमानाग्नीदध्वर्यवः सपत्नीका उदीच्यां दिशि चतुष्पथे गत्वा तत्र परिसमूहनादि कृत्वा तमानीतमुल्मुकमुदङ्मुख उपसमादधाति[१] · तस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखौ ब्रह्मयजमानौ पूर्ववदुपविशतः तयोरुत्तरतो ब्रह्मा दक्षिणो यजमानः · ततोऽध्वर्युरग्निं परिस्तीर्य समिधमाधाय पलाशपत्रे सर्वेषां पुरोडाशानामतिरिक्तवर्जितानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय प्राणदानं कृतं चेदत्रोपस्ताराभिघारावपि कृत्वा तस्मिन्नग्नौ जुहोति एष ते रुद्र भागः सह स्वस्रेति इदं रुद्राय · अक्तेषु मिश्रणमिति (११) अक्तं प्राणदानम् तद्धि प्राग्विकल्पेन विहितम् अक्ताान्वेति (८) तत्राक्तेषु कृतप्राणदानेषु पुरोडाशेषु मिश्रणमुपस्तारप्रत्युपस्तार[णं] सर्वं कुर्यात् स आज्यस्योपस्तीर्येत्युपस्ताराभिघारौ प्रकृत्य सैषाज्येन मिश्राहुतिर्हूयतऽइति (२.६.२.२१) श्रुतेर्मिश्रणाशब्देनोपस्ताराभिघारावुच्येते । ततोऽतिरिक्तं पुरोडाशमुत्तरस्यां दिशि गत्वा आखूत्करे करोति आखुभिरुत्कीर्णे पांसुराशौ प्रवेशयति अन्तर्हितं करोतीत्यर्थः एष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुरिति मन्त्रेण · सर्वेऽपि तत्र सह गच्छन्ति · ततः प्रत्यागम्याव रुद्रमदीमहीति सर्वे जपन्ति · ततः सर्वे दक्षिणपाणिना सव्यानूरून्कुट्टयन्तः सर्वेऽग्निं प्रदक्षिणं त्र्यम्बकमिति त्रिः परियन्ति सकृन्मन्त्रः वारद्वयं तूष्णीम् · ततोऽनेनैव मन्त्रेण प्रदक्षिणं हस्तेनैव दक्षिणानूरून्कुट्टयन्तोऽग्निं त्रिः परियन्ति · नात्रापसव्यकरणम् अविहितत्वात् · यजमानकुमार्यश्चोत्तरेण त्र्यम्बकमिति मन्त्रेण पतिवेदनमित्यनेनोभयविधमपि परिगमनं सहैव कुर्वन्ति पतिकामाः सौभाग्यकामा वा वचनात्कुमार्या अपि मन्त्रपाठः । ततो रौद्रान्पुरोडाशान्यजमानोऽञ्जलौ कृत्वा ऊर्ध्वास्तया उत्क्षिपति यथोर्ध्वमुखोऽपि गौर्न प्राप्नोति · तान्क्षिप्तानधस्तात्पततो यजमानः पुनरञ्जलिना प्रतिगृह्णाति पततो धारयतीत्यर्थः यदा ग्रहीतुं न शक्नोति तदा यावन्तो भूमौ पतितास्तावतामुपस्पर्शनं करोति · ततः पुरोडाशान्समं विभज्य शिक्ययोः कृत्वा ते च शिक्ये वंशयष्ट्यां कुपे यज्ञियवृक्षदण्डे वंशपात्रद्वययुक्ते वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तौ

१) sic! गच्छन्ति तत्र परि°?

दण्डविशेषः वीवधापरपर्यायः कुप इति भाव[ः तस्मिन्] वा[1] उभयतो बद्धोत्तरस्यां दिशि गत्वा वृक्षे वा स्थाणौ वा वंशे वा वल्मीके वा एतत्तऽइति मन्त्रेण तद्द्विकद्वयं तथोच्चमवलगयति यथा गौरुच्चमुखोऽपि न प्राप्नुयात् · कृत्तिवासा इत्यनेन निश्चलीकरोति · तत्रापि सर्वे गायन्ति । ततः सर्वे प्रदक्षिणमावृत्य पश्चादवलोकनमकुर्वन्तो गृहं प्रत्यागत्य पादप्रक्षालनादि कृत्वाचम्याप उपस्पृशन्ति । ततः पाक्षिकं यथोक्तं वपनम् · शतब्राह्मणभोजनसंकल्पः · साकमेधार्थसाधारणोद्धरणपक्षे गार्हपत्यमथमाहवनीयौ समारोप्य गृहान्गत्वा मथित्वा पौर्णमासेष्टिं पक्षादि च कृत्वा वैश्वदेवादि नित्यं च कृत्वा भोजनादि कुर्यात् · दिवात्सायंकालादर्वाग्यदि पर्वसमाप्तिर्न भवति तदाग्निहोत्रहोमः पौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेव कर्तव्यः क्रमानुग्रहात् · प्रतीष्टिविहारपक्षे गार्हपत्यऽएव समारोप उद्धृत्य वा तदानीमुद्धृतस्यानपवृक्तस्याहवनीयस्याभावात् । केचिन्महाहविराहवनीयोपस्थानान्तं कृत्वा प्राग्व्रतविसर्गात्तस्मिन्नेव विहारे पित्र्यां त्र्यम्बकांश्च कृत्वा व्रतविसर्गादि कर्मापवर्गान्तं कुर्वन्ति · अस्मिन्पक्षे पित्र्यायां त्र्यम्बकेषु च ब्रह्मवरणं व्रतविसर्गश्च न भवति महाहविर्मध्यऽएवान्तर्भावात् · शाङ्खायनभाष्यकारस्य (३. १७) याज्ञिकानां चायमेव पक्षोऽभिमतः ॥ ॥ इति साकमेधाः समाप्ताः ॥ ॥

इति पञ्चमस्य दशमी कण्डिका ॥ ॥

अथ शुनासीरीयमुच्यते ॥

शुनासीरीयमतः ॥ १ ॥ अत इति साकमेधानन्तरम्[2] स यत्रैव साकमेधैर्यजेत तच्छुनासीर्येण यजेतेति श्रुतेः (२. ६. ३. १०) · अत्र हरिस्वामिनः यस्मिन्काले साकमेधैर्यजते तत् तत्रैव शुनासीर्येणेति न तद्दिवसनियमोऽयम् किं तर्हि यत्पूर्वयोः पर्वणोरुक्तम् चतुर्थे मासीति (२. ५. २. ४ ३. १) तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् साकमेधप्रत्यासन्ने यजनीयेऽहनि यजेत नियमतश्चतुर्थं मासं नाद्रियेतेत्यर्थः कुत एतत् तस्माद्यदेव कदा चैतेन यजेतेत्युपसंहारात् · अत्र माधवः

1) ? भाव———वा १. 2) साकमेधानन्तरं तत्कालं शुनासीरीयं भवतीत्यर्थः Ss.

यत्र यस्मिन्नेव काले साकमेधैर्यजते तत्तदानीं तदनन्तरकालऽएव यजमानः शुनासीर्येण यजेत ननु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वान्मासचतुष्टयस्य व्यवधानमपेक्षितमित्याह यद्वाऽइति चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु संवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधभेदेन त्रिस्त्रिवारं यजतऽइति यत्[1] तेनैव संवत्सरमाप्नोति वैश्वदेवादयः प्रत्येकं चतुर्मासयुक्ता[2] इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशानामवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः संवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्तो जात इत्यर्थः उक्तमर्थं निगमयति तस्मादिति यस्माच्चतुर्थपर्वणः शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति तस्माद्यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं यजेत इत्यर्थः एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम् शुनासीरीयमत इति ।

यदेहेत्[3] ॥ २ ॥ साकमेधानन्तरं यजमानो यदेहेत् तदानीमेव द्व्यहे त्र्यहे चतुरहे अर्धमासे मासि चतुर्षु मासेषु वा तदा शुनासीरीयं कुर्यात् ।

पौर्णमासधर्मा बर्हिर्वर्जम् ॥ ३ ॥ बर्हिस्तु वैश्वदेवपर्ववत्त्रेधासंनद्धं भवति । बर्हिर्ग्रहणं प्राचीनप्रवणदेशाहतवासःकुशप्रस्वः-प्रस्तर-इत्येवमादीनामुपलक्षणार्थम्[4] श्रुतौ तेषामप्रतिषिद्धत्वात् ' तथा हि अथ यस्माच्छुनासीर्येणेति (२. ६. ३. २) प्रकृत्य तस्याद्धन्नोपऽष्टयजुरिति (०३) अत्रोत्तरवेदिपृषदाज्ययोरप्राप्तयोरेव प्रतिषेधान्नित्यानुवादः । अग्निमन्थनं त्वत्र प्रतिषिद्धम् न मन्थन्त्यग्निमिति ' तेषां वै चतुर्थ्यग्निं मन्थन्तीति (११. ५. २. ८) विधानमपि मन्थनस्यास्ति ' अतो विहितप्रतिषिद्धत्वान्मन्थनस्य शुनासीरीये विकल्पः ' तत्र यदा मन्थनपक्ष आश्रीयते तदा वैश्वदेववन्नवप्रयाजनवानुयाजादि भवति बह्वृचब्राह्मणे तत्सूत्रे च तथा दर्शनात् । पञ्च प्रयाजा इत्यादिना (२. ६. ३. ३) नवप्रयाजनवानुयाजानां त्रयाणां समिष्टयजुषाम् वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येष्वित्यनेन (४. ५. ४) प्राप्तानां निषेधः तद्व्यतिरिक्तानां वैश्वदेवधर्मा[णां] प्रतिषेधाभावात् त्रेधा बर्हिः कुशप्रस्वः प्रस्तरः प्राचीनप्रवणो देशोऽहतानि वासांसि चेत्येते वैश्वदेवधर्मा अत्र[5] भवन्त्येव ।

नित्येभ्योऽधिकानि ॥ ४ ॥ पञ्चभ्य आग्नेयादिपौष्णान्तेभ्यो हविर्भ्यः ।

---

1) Thus Mádhava l. c. यजते २. 2) चातुर्मास्ययु॰ २. चातुर्मासयु॰ Mádhava.
3) यदीहेत् Ss. 4) sic! a rather ungrammatical compound! 5) ? अवध २.

शुनासीराभ्यां द्वादशकपालः ॥५॥ [षष्ठं हविः] शुनो वायुः सीर आदित्यः अथ शुनासीराय द्वादशकपालः न शुनासीराभ्याम् शाखान्तरात्।

वायव्यं पयः ॥६॥ [सप्तमं हविः] उपांशु (४. ५. ७)। इदमिदानीं चिन्त्यते किमिदं पयो धर्मवद्भवत्युत लौकिकमिति किं तावत्प्राप्तम् सूत्रेणैव पक्षः

लौकिकं प्रतिधुक्श्रुतेः ॥७॥ तत्पयो लौकिकं भवति शाखान्तरे वायव्यं पयः प्रतिधुग्भवतीति श्रूयते प्रतिधुक्शब्देन तत्कालदुग्धं धारोष्णं पयो ऽभिधीयते यदि च धर्मवत्क्रियते तदा आज्यनिर्वापानन्तरं दोहः प्राप्नोति परिज्वालननिनयनं श्रपणं च अतश्च प्रतिधुक्त्वं विरुध्यते अतो लौकिकमेवेति प्राप्त आह

नाविरोधात् ॥८॥ एतत्पयो लौकिकमसंस्कृतं न भवति किंतु प्राकृतपयोधर्मकम् न हि धर्मेषु क्रियमाणेषु प्रतिधुक्त्वं विरुध्यते नन्विदानीमेवोक्तम् कालश्रपणादयो विरुध्यन्त इति सत्यम् प्रदानकाल एव शुनासीरयागानन्तरं दोहः करिष्यते अधिश्रयणपरिज्वालननिनयनश्रपणवर्जिताः सर्वे धर्माः करिष्यन्ते तेन धर्मवद्भविष्यति प्रतिधुक्त्वस्यापि विरोधो न भविष्यतीति।

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥९॥ प्रकृतावपि प्रकरणपठितानां धर्माणां मध्ये यावन्तो न विरुध्यन्ते तावतां क्रिया दृष्टा यथा प्रातर्दोह एवातञ्चनवर्जितानामिति अतः शुनासीरयागानन्तरमेव[1] प्रतिधुक्त्वाविरोधिभिर्धर्मैरुपेतो दोहः कर्तव्य इति।

यवागूर्वा ॥१०॥ यवागूर्वा वायव्या [सप्तमं हविः] न वायव्यं पयः तण्डुलैः शिथिलपक्वा उपांशुत्वं (४. ५. ४) वायोर्भवत्येव।

सौर्य एककपालः ॥११॥ [अष्टमं हविः] उपांशु (४. ५. ३) सर्वहुतः (१. १. १२)।

सीरं षड्योगं दक्षिणा ॥१२॥ षड्भिरनडुद्भिर्युक्तं हलं दक्षिणा भवति शाखान्तरात् युज्यन्त इति योगाः बलीवर्दाः।

ओष्टारौ[2] वा ॥१३॥ वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ न सीरम्।

श्वेताश्वः सौर्यस्या ऽभावे गौः ॥१४॥ गौः श्वेतः ॥ ॥ अत्र

1) ? °सीरीयया° ?. 2) ? Thus Ss. twice., paddh.; उष्टारौ ?. दक्षिणोष्टारौ M.

कृतवैश्वदेवपर्वणो वरुणप्रघाससाकमेधादिकालेषु प्रसवरजोदोषसूतकप्रवासादि-प्राप्तेऽपि नियतकालत्वाद्वरुणप्रघासादि कर्तव्यमेव कृते[१] पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् · चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भोऽपि सूतकादावपि कार्य एव दर्शपूर्णमासवदेव · अथोत्सर्गपक्षे शुनासीरीयस्य कालान्तरमाह ·

संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे शुनासीरीयेणेष्ट्वा सोमेन पशुनेष्ट्या वा यजेत पौर्णमास्याम् ॥१५॥ यो यजमानश्चातुर्मास्यैः संवत्सरं[२] व्याप्तुमिच्छति स संवत्सरेप्सुः · तस्य संवत्सरेप्सोः फाल्गुन्युद्दृष्टे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुना[सीरीयेणेष्ट्वा आगामिन्यां फाल्गुन्यां सोमेन वा प]शुना वाग्नीषोमीयेण इष्ट्या वा आग्नेय्या यजेत · तद्विके °° पर्येयादिति श्रुतेः (२. ६. ३. ११ १२) उद्दृष्टे शुक्लपक्षः तस्मिन्प्रतिपद्येव शुनासीर्येण यजेत अथानन्तरं तस्मिन्नन्यस्मिन्वा दिवसे[३] दीक्षानुसारेण दीक्षेतेति हरिस्वामिनः · काठके अ[थ] सद्योऽग्निष्टोमाय दीक्षते पशुना वेति · शाङ्खायनः (३. १८. २१) सोमेनोत्सर्गः पशुनेष्ट्या वेति । उत्सर्गपक्षे अयं कालः इति नूत्सृजमानस्येति (२. ६. ३. १२) श्रुतेः · द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनौ सकृदनुष्ठायोत्सृजमानः पुनः प्रयुञ्जानश्च · तत्रोत्सृजमानस्यायं पक्ष उक्तः अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य पक्षमाह ·

आवृत्तिरनीजानस्य ॥१६॥ फाल्गुन्यां सोमपश्विष्टीनामन्यतमेनानीजानस्यानिष्टवतो यजमानस्य चातुर्मास्यानामावृत्तिर्भवति । तत्रावृत्तिपक्षे शुनासीरीयस्य वैश्वदेवपर्वणश्च कालमाह ·

फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयम् ॥१७॥ आवृत्तिपक्षे फाल्गुन्यां मुख्यायां फाल्गुन्यां पञ्चदश्यां शुनं भवति ।

प्रातर्वैश्वदेवम् ॥१८॥[४] प्रातः प्रतिपदि वैश्वदेवं पर्व भवति · प्रतिवर्षमेवमेव कर्तव्यम् अथ पुनः प्र° °नः प्रयुञ्जानस्येति (२. ६. ३. १३) श्रुतेः · पूर्वेद्युः पञ्चदश्याम् प्रातः प्रतिपदीति हरिस्वामिनः · पञ्चार्थे चतुर्थी फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पूर्वेद्युः पञ्चदश्यां[५] शुनासीर्येण यजेत [अथानन्तरमेव प्रातःकाले पौर्णमास्यां वैश्व-

१) ? अतो २. २) „one year only". ३) हवि २. ४) प्रातर्वै° पादि Ss. ५) Thus २. but Mâdhava has: फाल्गुन्यै पौर्णमास्यै पञ्चर्थे चतुर्थी तस्याः पूर्वेद्युः पूर्वदिवसे च तु र्द श्या म् !

देवेन यजेत][1] तदनन्तरं नित्येन पौर्णमासयागेनेत्ययं प्रयोगक्रम इति माधवाचार्याः। मानवे संवत्सरस्यान्ते या पूर्वा पौर्णमासी ताꣳ शुनासीर्यायोपवसति योत्तरा तां वैश्वदेवायेति · आपस्तम्बः चातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते तं ततो नानीजानमपरा फाल्गुनी पर्यवेयादिति वै खलूत्सृजमानस्याथ पुनरालभमानस्य फाल्गुन्याश्चतुर्दश्यां शुनासीरीयेणेष्ट्वा पञ्चदश्यां वैश्वदेवेन यजत इति पञ्चवार्षिकाणि पञ्चदशवार्षिकाणि एतान्येव द्विस्त्रिरपरिमितं वाभ्यस्येदिति पञ्चसांवत्सरादिकेषु वैश्वानरपार्जन्यौ[2] पञ्चहोता च नाभ्यावर्तेरन्नेकोपक्रमत्वाद्यथान्वारम्भणीयेति[3] ॥

त्रिविधानि चातुर्मास्यानि ऐष्टिकानि पाशुकानि सौमिकानि च । तत्रैष्टिकान्युक्तानि । सौमिकानि च अथैकाहा इत्यस्मिन्नध्याये (२२) वक्ष्यन्ते चातुर्मास्याः सोमा इत्यत्र (२२. ७. १) । अथ सपाशुकान्यभिधीयन्ते · तानि च शाखान्तरे समाम्नातानि · तेषु च पशुपुरोडाशमनु पर्वहविषां निर्वाप उक्तः (२३) · तत्र च पशुरपि प्रधानम् पर्वहवींष्यपि प्रधानभूतान्येव · तत्र पशुरेकः हवींषि बहूनि · तत्रायं संशयः सपशुषु किमैष्टिकं हविषां तन्त्रम् उत पाशुकमिति · तत्र विप्रतिषिद्धसम[वा]ये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायादैष्टिके हविषां तन्त्रे प्राप्ते आह ·

सपशुषु पशुतन्त्रं प्राधान्यात् ॥१९॥ सपशुषु चातुर्मास्येषु पशुतन्त्रम् प्राधान्यात् प्रधानं प्रक्षेपः पशुतन्त्रमध्ये हविषां प्रक्षिप्तत्वात् · कथं प्रक्षेपः पशुपुरोडाशमनु विहितत्वात् (२३) · तस्मात्पशुतन्त्रमेव । केचिदाहुः प्राधान्यात् महत्त्वात् · प्रधानशब्दो महत्त्वात्पशुवाची शक्यते हि महति पशुतन्त्रेऽल्पं चातुर्मास्य[तन्त्रं] प्रधातुमिति · तथा हि पशोर्हि एकादश प्र[याजा अनु]याजाश्च तेषु ऐष्टिका नवान्तर्भवन्ति एवमुभयानुग्रहः कृतो भवति · तस्मात्पशुतन्त्रमेव · सह प्रवृत्तयोरेव च[4] तन्त्रयोर्वाचनिको निर्वापमात्रस्योत्कर्षः पशुपुरोडाशमन्विति (२३) ।

पूर्वेद्युर्वैश्वदेवे पाशुकम् ॥२०॥ वैश्वदेवे पर्वणि यत्पाशुकं पशुसम्बन्धि

---

१) [to] from Mádhava. २) ? °ज्ञान्या २· ३) ? °र्नेतकोप° २· ४) ? °वृत्तायोरेवव २·

कर्म तत्पूर्वेद्युः पूर्वदिने भवति यूपाहुत्याद्युत्तरवेदिशादनान्तम् · तद्धि ऐष्टिके वैश्वदेवे नास्ति अतस्तत्पाशुकमित्युच्यते । सिद्धान्तमाह ·

सद्यो वा ॥२१॥ वा पक्षव्यावृत्तौ · सद्य एव पाशुकं स्यात् न पूर्वेद्युः विकृतीनां सद्यस्कालत्वस्य प्रत्यक्षवचनेनोपदिष्टत्वात् । केचिद्विकल्पार्थमेव वा-शब्दमिच्छन्ति · पशोरपि द्व्यहकालता वाचनिकी सद्यस्त्वमपि वाचनिकम् अत उभयोरौपदेशिकत्वाद्विरोधाच्च विकल्प एव युक्त इति ।

वैश्वदेवः पशुः ॥२२॥ वैश्वदेवपर्वणि · स च आव्य एव न तूपांशु [विश्वदेवीत्यस्य (४. ५. ६) स्त्रीलिङ्गत्वात्] । तत्र वैश्वदेवः पशुपुरोडाशो द्वादशकपालः · ऐन्द्राग्नाद्धर्मप्रवृत्तेः[१] विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मि विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि वपां मेदः प्रेष्येति · एवम् हविषोऽनुब्रूहि हविः प्रेष्येति · विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहि पुरोडाशं प्रेष्येति च · अयं च पशुर्निरूढवद्भवति हविर्यज्ञपशुत्वात् अतोऽयमपि हविर्यज्ञविध एव तेन व्रतोपायनादीन्यत्र भवन्ति ।

पशुपुरोडाशमनु हवींष्यपि निर्वपति ॥२३॥ आग्नेयादीन्यष्टौ · तत्र पाशुकस्य पूर्वेद्युःकरणपक्षे वपामार्जनान्तेऽएव शाखाच्छेदनादि पवित्रबन्धनान्तं कृत्वा वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणं कुर्यात् दोहश्च पशुपुरोडाशपर्वहविषां प्रोक्षणानन्तरं प्राकृत्त्वे त्रेतीक्षणात् आज्यनिर्वापस्य पूर्वतरं निर्वृत्तत्वादिति । इदानीमिदं विचार्यते · पशुपुरोडाशस्याग्नेयादिपर्वहविषां च समानकालत्वात् तन्त्रेण स्विष्टकृद्याग उत हविषां धर्मेणेति · किं चातः · यदि पशुपुरोडाशधर्मेण क्रियते तदा जुहूपभृतोरुपस्तीर्य पशुपुरोडाशादिनः[२] प्रत्यभिघारानन्तरमुपभृति स्विष्टकृदर्थमवदायानभिघार्यातिक्रम्य पशुपुरोडाशयागं कृत्वा प्रत्यागत्यैवमेव प्रतिहविः स्विष्टकृदर्थमुपभृत्यवदानं कार्यम् अन्तिमहविरवदानानन्तरमुपभृति द्विरभिघार्यान्तिमहविर्यागानन्तरमुपभृतः सकाशाज्जुह्वां समानीय निर्गुणः प्रैष्यप्रैषश्च स्विष्टकृद्यागः प्राप्नोति · यदा च पर्वहविषां धर्मेण तदान्तिमहविर्यागानन्तरं

---

[१]) from the ऐन्द्राग्न, not from the अग्नीषोमीय, on account of the गुणसामान्यम् (४. ३. ८); see pag. ३१६, १५ ff. [२]) °दिन २. Gen. neutr.

प्रकृतिवदेव प्रत्यागत्याग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामेवोपस्तीर्य जुह्वामेव सर्वहविर्भ्योऽवदाय सगुणो यजप्रैषः इति · तत्र मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशस्य इतरेषां तदनुविधानेन तद्वशत्वात्पशुपुरोडाशधर्मेण स्विष्टकृद्यागे प्राप्तऽआह ·

तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वात् ॥२४॥ तेषामाग्नेयादीनां पर्वहविषां धर्मेण स्विष्टकृद्यागो भवति प्रकृतिवज्जुह्वामवदाय सगुणो यजप्रैष इत्यर्थः · कुतः भूयस्त्वात् पर्वहवींषि भूयांसि प्रधानानि च पशुपुरोडाश एको गुणभूतश्च यतः स पश्वङ्गम्[1] प्रतिषिद्धसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायेन बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति। पर्वहविषां प[शु]तन्त्रमित्युक्तत्वात्सर्वस्मिन्पाशुके प्राप्तऽआह·

यथोक्तमविरुद्धम् ॥२५॥ यच्च[द]विरुद्धम् यच्चातुर्मास्यहविषां सम्बन्धि क्रियमाणं पशुना सह न विरुध्यते पशोर्विरुद्धं न भवति तद्यथोक्तम् यथा चातुर्मास्यानामुक्तं तथा भवति · तद्यथा ऽहतवस्त्रपरिधानम् त्रेधा बर्हिः प्राचीनप्रवणो देशः पुष्पितानां काशानां प्रस्तरः एवमादि पशुना न विरुध्यते पशोरविशेषविधानात् हविषां चानुग्रहः कृतो भवति । यच्च विरुध्यते नवप्रयाजादि तत्पाशुकमेवेति । केचिद्दक्षिणाद्रव्यमत्रोदाहरन्ति पशुर्वरोऽवदीयमानः प्रथमतो गौरिव देयः उभयानुग्रहाय वरुणप्रघासे धेनुरेव[2] महाहविषि ऋषभ एव शुनासीरीये सीराख्येवेति · पाशुकेऽडान्ते पर्वदक्षिणा देयेति सम्प्रदायकारः · एतच्च न्यायसूत्रं[3] शाङ्खायनसूत्रेण विरुध्यते तत्र ह्युक्तम् (२४. १०. २२ २३) सौमिकैः समानदक्षिणानि सर्वपशूनि चातुर्मास्यपशुदक्षिणीः पाशुकानीति पशुदक्षिणा चातुर्मास्यदक्षिणा चोभयी देया इत्यर्थः ।

हृदयशूलान्ते वपनम् ॥२६॥ पर्वसंस्थासु यद्वपनमुक्तं वैकल्पिकम् तत्सपशुषु हृदयशूलान्ते कर्तव्यम् हृदयशूलसन्निदाधानान्तऽइत्यर्थः । नियोगतो वपनं सपशुषु कर्तव्यमिति कर्कः · तदयुक्तम् कालपरत्वाद्वाक्यस्य अनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

वरुणप्रघासेषु वारुणः ॥२७॥ पशुर्भवति अष्टाकपालः पशुपुरोडाशः · तत्र वरुणाय जुष्टम् वरुणाय छागस्य वपां मेद इत्यादि वरुणाय पुरोडा-

१) ? °श्चायतः सपश्चंयां २. २) ? धिनुरेति २. ३) ? °ययूतं २.

शस्येति च । अन्यत्सर्वं वैश्वदेववत् · यत्तु पूर्वस्तुर्वैश्वदेवे पाशुकमिति (२०) तद्व-चनाद्वैश्वदेवऽएवेति पितृभूतिः न्यायसामान्यात्सर्वत्रैवमित्यपरे ।

महाहविषि माहेन्द्रः ॥२८॥ पशुर्भवति साकमेधपर्वणि अष्टाक-पालपशुपुरोडाशमनु तद्धविषामेव निर्वापः ।

शुनासीराभ्यां चतुर्थः ॥२९॥ पशुर्भवति शुनासीरीये · चतुर्थग्रहणेन चतुर्थं पर्व लक्ष्यते · कृतानुकरत्वेन प्रतिप्रस्थातुरपि[१] पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्र-हणम् · तत्र शुनासीराभ्यां जुष्टम् शुनासीरयोश्छागस्य शुनासीरयोः पुरोडाश-स्येति ॥ अथ सपशूनां चातुर्मास्यानां प्रकारान्तरमाह ·

पुरस्ताद्वा पर्वणः-पर्वणः[२] ॥३०॥ अथवा पर्वणः-पर्वणः[३] पुरस्तात्पृ-थक्तन्त्रः पशुर्भवति वैश्वदेवादिकः न सह · अस्मिन्पक्षे साकमेधेषु प्राग्महाह-विषः पशुः महाहविषि माहेन्द्र इत्युक्तत्वात् (२८) ततः प्रागेवेति युज्यते ।

अन्ते वा ॥३१॥ अथवा पर्वणः-पर्वणोऽन्ते[४] पर्वसमाप्त्यन्ते पृथक्तन्त्रो ऽयं पशुर्वैश्वदेवादिको भवति नादौ नापि सह · अस्मिन्पक्षे महाहविरन्ते प्राक्पितृयज्ञात्पशुः वरुणप्रघासेषु च पशोरन्ते समारोप्य गृहगमनमप्यत्र[५] नास्ति ॥ ॥ एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॥

अथ पद्धतिः ॥

अथ शुनासीरीयसंज्ञं चतुर्थं पर्व प्रदर्श्यते । तच्च चातुर्मास्यानामुत्सर्गपक्षे सा-कमेधसमाप्त्यनन्तरं तत्कालमेव भवति शाखान्तरात् द्व्यहे त्र्यहे चतुरहादौ वा[६] अथ वा मार्गशीर्ष्यां पौष्यां माघ्यां फाल्गुन्यां वा यदा इष्टा भवति · तथा चापस्तम्बः ततो द्व्यहे त्र्यहे चतुरहेऽर्धमासे मासि चतुर्षु वा मासेषु शुना-सीर्येण यजेतेति · मानवे शुनासीर्यं चतुर्षु मासेषु सद्यश्चतुरहे वा मासि वा वैश्वदेवेन व्याख्यातमिति · काठके [तदहः][७] शुनासीर्यं चतुर्थ्यां मासि चतुर्षु वा मासेषु शुनासीर्येण यजेतेति । तत्राष्टौ हवींषि भवन्ति आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः शुना-

---

१) ? °तुर्यदि २. २) Thus Ss. (पर्वणः २.) and M. ३) Thus (पर्वणः २.) Ss. ४) Thus (पर्वणोऽन्ते) Ss. ५) ? °नमथ २. ६) °तुरहादौ १. ७) from the schol. at ५.११.२, where the same passage is quoted.

सीराभ्यां द्वादशकपालः वायव्यं पयो यवागूर्वा सौर्य एककपाल इति । तत्र पूर्वमहतवस्त्रपरिधानं दम्पत्योः · प्राचीनप्रवणे वितानसाधनम् · ऋत्विग्वरणम् अश्वषड्गोगसीरदक्षिणेन वा अश्वोष्टारद्वयदक्षिणेन[1] वा सीरगवदक्षिणेन वा ओष्टारगवदक्षिणेन वा शुनासीरीयपर्वणाहं यक्ष्यऽइति चतुर्णां वरणम् · शुनासीरीयपर्वार्थमित्याहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् · अग्न्यन्वाधानम् · वायव्यपयःपक्षे शाखाछेदः परिवासनम् उपवेषकरणम् पवित्रबन्धनम् वत्सापाकरणम् वायवे भागमिति गोः स्पर्शने विशेषः उपगूहनम् · यडासनोपकल्पनम् ब्रह्मवरणम् शुनासीरपर्वणाहं यक्ष्यऽइति · पात्रासादने शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यः कपालानि त्रयस्त्रिंशत् एकोनत्रिंशद्वा [चरु]स्थाल्यस्तिस्रः शम्या-कृष्णाजिनम् उलूखलमुसलम् दृषदुपलम् पात्रीधान्यम् पवित्रार्थौ धृष्टिः संयवनोदकम् स्थाली आज्यं च वेदश्च दोहनचतुष्टयम् दक्षिणार्थं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तं सीरं हलम् ओष्टारौ वोढारौ महान्तौ बलीवर्दौ सौर्यस्य श्वेतोऽश्वः तदभावे श्वेतो गौः उदकतृणमश्विः विंशतिकाष्ठ इध्मः कुशप्रसूप्रस्तरोपसंनद्धं[2] त्रेधा बर्हिः स्रुवो जुहूः उपभृद्ध्रुवा संमार्गार्हाणि यानि च तत्र शृतावदानमेक्षणे पुरोडाशपात्र्यन्तम इति विशेषः योक्त्रम् पूतकुशाश्च परिधयः [होतृ]पीठम् इडापात्री षडवत्तम् अन्तर्धानकटः पूर्णपात्रम् पक्षे कर्मापवर्गा समिच्च · वपनाभावः · मन्थनं विकल्पेन न मन्थत्यग्निम् (२. ५. ३. ३) तेषां वै चतुर्थमग्निं मन्थन्तीति (११. ५. २. ८) विहितप्रतिषिद्धत्वात् तत्रामन्थनपक्षे सर्वं पौर्णमासवत् मन्थनपक्षे वैश्वदेववन्नवप्रयाजादि सर्वमिति बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते तत्सूत्रे च तथा च ब्राह्मणे यद्वैश्वदेवस्य तन्त्रं तत्तन्त्रं यदि[3] न मथ्यते पौर्णमासेनैव[4] तन्त्रं भवतीति सूत्रे च (शाङ्खायन° ३. १८. १२ १३) समानमन्यद्वैश्वदेवेन पौर्णमासं त्वमथ्यमानऽइति आश्वलायनः समाना वैश्वदेवेनेति · स्फ्योपहितपात्रीकरणादि · यजुषो विशेषः अग्नये जुष्टं गृह्णामि सो-

---

1) The author treats (here and throughout) ओष्टारौ in १३ as if it were a dual from ओष्टार, instead of ओष्टृ. Moreover the *o* is treated in the same way as the *o* of *oshtha*, see Pân. ६. १. ९४, vârtt. २. 2) °प्रस्त्वप्र° १. 3) °वस्यतत्रं तत्रं यदि १. °वस्य तंत्रं यत्तंत्रं यद्यु the schol. at ५. ११. ३. 4) पौर्णमासयमेव १. Thus the schol. l. cit.

माय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे शुनासीराभ्यां जुष्टम् यवागूपक्षे वायवे जुष्टम् सूर्याय जुष्टम् · प्रोक्षणे अग्नये त्वा जुष्टमित्यादि · कण्डने विभज्यालम्भः इदमग्नेः सवितुः पूष्णः शुनासीरयोः सूर्यस्य च इदꣳ सोमस्य सरस्वत्याश्च यवागूपक्षे वायोश्च · यथोक्तं कपालोपधानम् एककपाले तप्यस्वेत्यभ्यूहनम् ईक्षणान्ते पौष्णस्य · विभज्यालम्भः इदमग्नेः सवितुः शुनासीरयोः सूर्यस्य च इदं पूष्णः चर्वोर्विभज्यालम्भः इदꣳ सोमस्य इदꣳ सरस्वत्याः यवागूपक्षे इदं वायोः · संयवनानन्तरं पुरोडाशानां विभज्यालम्भः इदमग्नेः इदꣳ सवितुः इदꣳ शुनासीरयोः इदꣳ सूर्यस्य · प्राणदाने अग्निं गच्छ सोमं गच्छ सवितारं गच्छ सरस्वतीं गच्छ पूषणं गच्छ शुनासीरौ गच्छ यवागूपक्षे वायुं गच्छ सूर्यं गच्छ · एककपालस्याज्येनालाङ्कादनम् · इदमहꣳ सतदशेन वज्रेणेत्यवबाधनम् । पञ्च प्रयाजाः अनन्यनपक्षे · उत्तमे प्रयाजे इदमग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे शुनासीराभ्यां वायवे सूर्याय देवेभ्य इत्यादि · तत आज्यभागौ · प्रधानयागे अग्नयेऽनु॰ अग्निं यज सोमायानु॰ सोमं यज सवित्रे उपांशु अनु॰ सवितारं यज सरस्वत्याऽनु॰ सरस्वतीं यज पूष्णेऽनु॰ पूषणं यज शुनासीराभ्यामनु॰ शुनासीरौ यज वायोः पयोहविःपक्षे[1] इदानीमेव दोहः उपसृष्टाप्रैषः स्थाल्यादानम् अधिश्रयणस्याभावः पवित्रस्य स्थाल्यां निधानम् षड्वदोहः न परिक्षालनोदकासेकः न श्रपणम् वायुं गच्छेति प्राणदानम् आसादनं वेद्याम् आलम्भः वायवे उपांशु अनुब्रूहि वायुम् उपांशु यज इदं वायवे यवागूपक्षेऽप्येवमेव यागः सूर्याय उपांशु अनुब्रूहि तत्र जुह्वामुपस्तीर्य कृत्स्नमेककपालमवधाय द्विरभिघार्यातिक्रम्याश्राव्य सूर्यम् [उपांशु] यज इदं सूर्याय · ततः स्विष्टकृदादि प्राशित्रादि सर्वं सर्वेषाम् शुनासीरीयस्य पयसश्च भागषडवत्तचतुर्धाकरणानामभावः · समस्य मार्जनम् · दक्षिणालम्भे सीराश्वमसीति सीरगवमसीति वा औष्टारगवमसीति वा अस्य हैष्टिकशुनासीरीयपर्वणः समृद्धार्थं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तं सीरं श्वेतमश्वं[2] च दक्षिणाम् अथवा औष्टारौ अश्वं च दक्षिणाम् अश्वाभावे तस्य स्थाने श्वेतं गामिति प्रयोगः ब्राह्मणाः इदं वः सीराश्वं प्रतिगृह्णीत सीरगवं वा औष्टाराश्वम् औष्टारगवं

[1] Thus B. तायोप्रयोह॰ १.   [2] ? सीराश्वतश्वं १.

चेति · अमन्थनपक्षे त्रयोऽनुयाजाः · व्यूहने अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णः शुनासीरयोर्वायोः सूर्यस्य उज्जितिम् अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा शुनासीरौ वायुः सूर्यः तमपनुदन्तु अत्रोपांशुदेवतानामुच्चारणमुपांशु कर्तव्यम् अन्यासामुच्चैः · प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमायाग्नये सोमाय सवित्रे सरस्वत्यै पूष्णे शुनासीराभ्यां वायवे सूर्याय देवेभ्य इत्यादि · परिधिभिः सहोपवेषहोमः · एकं समिष्टयजुः · कर्मापवर्गान्ते वपनाभावः · अन्ते शतब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शुनासीरीयम् ॥ अथ यो यजमानः चातुर्मास्यैः संवत्सरं व्याप्तुमिच्छति तस्य फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयम् · अत आगामिन्यां पौर्णमास्यामग्निष्टोमः कार्यः अग्नीषोमीयः पशुर्वा आग्नेयी इष्टिर्वा · एतच्च फाल्गुन्यां चातुर्मास्यारम्भपक्षे · चैत्र्यामारम्भे चैत्रशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयम् [चैत्र्यां सोमादि][1] वैशाख्यामारम्भे वैशाखशुक्लप्रतिपदि शुनासीरीयम् वैशाख्यां सोमादि । एतत्सोमादिकमुत्सर्गपक्ष एव · अथ चातुर्मास्यानामावृत्तिपक्षे विशेष उच्यते · आवृत्तिपक्षे फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीयं कृत्वा प्रातर्वैश्वदेवं पर्व कुर्यात् · चैत्र्यादावप्यारम्भे एवमेव ज्ञेयम् · एवं प्रतिवर्षं यावज्जीवं कर्तव्यम् आवृत्तिपक्षे इष्टिपशुसोमानामभावः[2] ॥ इत्यैष्टिकानि प्रतिपर्व चातुर्मास्यानि ॥ ॥

अथ पशुसहितानि चातुर्मास्यान्यभिधीयन्ते । तेषु चातुर्मास्यहविर्यागाः पशुयागाश्चोभयं प्र[धा]नमेव · तथापि महत्त्वात्पशोस्तन्त्रं भवति · तत्र यत्कर्म पशुना न विरुध्यते तच्चातुर्मास्यानां भवति यथाहतवस्त्रपरिधानादि विरोधि तु पाशुकमेव एकादशप्रयाजानुयाजादि ॥ तत्र वरणे विशेषः सपशुना वैश्वदेव पर्वणा चातुर्मास्यपशुदक्षिणेनाहं यक्ष्य इति ब्रह्महोत्रध्वर्युमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्रग्नीध्रां वरणम् · ततः परिसमूहनादिपूर्वकमाहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् सपशुवैश्वदेवपर्वार्थमिति · अग्न्यन्वाधानम् · चतुरासनम् · ब्रह्मवरणम् प्रथमजगवपशुदक्षिणेन सपशुवैश्वदेवपर्वणाहं यक्ष्ये तत्र भूपते° · व्रतग्रहणम् । ततो यूपाङ्न्यादि कर्मापवर्गान्तं निरूढपशुवत्कर्तव्यम् · वैश्वदेवः पशुः सद्यो बहुकालीनो वा · संमार्गान्ते संमार्जनस्थापनम् · नियोजने विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मि ·

1) From B. 2) Here B. is closing.

प्रोक्षणे विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि · विश्वान्देवान्गच्छेति वपाप्राणदाने · विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य वपां मेदः प्रेष्य । वैश्वदेवहविषां निर्वापः · तत्र वपामार्जनान्ते शाखाछेदनादि वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणम् शाखोपगूहनान्तम् मानवे दर्शनात् · पशुपुरोडाशमनु पात्रासादने शूर्पम् कपालान्येकचत्वारिंशत् द्वात्रिंशद्वा चरुस्थाल्यस्तिस्रः कृष्णाजिनमुलूखलमुसलम् पात्रीधान्यम् शाखोपवेषः संयवनोदकम् दोहनचतुष्टयम् दक्षिणार्थः प्रथमजो गौः शृतावदानम् मेक्षणम् वाजिनभाण्डम् पुरोडाशपात्र्यः पञ्च · इतावदासाद्य पात्रान्तरे[1] प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि · ग्रहणे पूर्वं पशुपुरोडाशस्य ग्रहणम् विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं गृह्णामि तत आग्नेयादीनां वैश्वदेवपर्वहविषां द्यावापृथिवीयान्तानां ग्रहणं सादनान्तम्[2] · ततः पात्रान्तरात्प्रोक्षणीरादाय यथागृहीतं प्रोक्षणम् · कृष्णाजिनादानादि कण्डनं कणान्तम् · सर्वत्र विभज्यालम्भे अग्नेरिति पदात्पूर्वं विश्वेषां देवानामिति पदप्रयोगः · अन्यदैष्टिकवत् । प्रोक्षणान्ते पयस्यार्थमुपसृष्टादिपरिक्षालनान्तो दोहः · कपालोपधाने वैश्वदेवस्य द्वादश कपालानि अन्येषामैष्टिकवत् · तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपः · तत्रस्थाभिघारमदत्वा वाजिननिषेकः · आस्यान्ते पूर्वस्यापितवेदमूलाग्रैः शृतावदानमेक्षणवाजिनपात्रपुरोडाशपात्रीणां संमार्गः · ततः संमार्जनापासनम् · प्राणदानं पूर्वं पशुपुरोडाशस्य विश्वान्देवान्गच्छेति तत आग्नेयादीनां वाजिनान्तानाम् · उत्करे वाजिनासादनम् । पशौ विकल्पादकृतं चेत् इह नियोगतो मन्थनम् · पशुपुरोडाशयागे विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशस्यानुब्रूहि विश्वेभ्यो देवेभ्यः पुरोडाशं प्रेष्य अत्र स्विष्टकृदर्थं पशुपुरोडाशस्योपभृति नावद्यम् · तत आग्नेयादीनां द्यावापृथिवीयान्तानां पूर्ववत्प्रचारः · ततोऽग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्त्वोपस्तीर्य पशुपुरोडाशादीनां सर्वेषामुत्तरार्धादेकप्रत्यवायमवदाय द्विरभिघार्यातिक्रम्याश्राव्याग्निः स्विष्टकृतं यजेति प्रैषः यज-प्रैषः स्विष्टकृत् । ततः प्राशित्रादि सर्वम् पशुपुरोडाशमारुतपयस्यानां भागषडवत्तचतुर्धाकरणाभावः · पशुपुरोडाशेडान्ते समस्य मार्जनम् । ततो दक्षिणादानम् पशु-

---

१) ? प्रोपात्र्यंत्रांतरे १· २) ? ग्रहणं हादान्तांत १·

प्रथमजगवमसीति विशेषः अस्य सपशुवैश्वदेवपर्वणः सनृज्ञर्य पशुप्रथमजगवं[1] दक्षिणां ब्रह्मणऽइत्यादि ब्राह्मणा इदं वः पशुप्रथमजगवं प्रतिगृह्णीतेति ब्रूत्वा ददाविति प्रतिग्रहमन्त्रः मानवे विशेषः पशुमद्भिश्चातुर्मास्यैर्यजेत तेषां व्रतं कालदक्षिणं यथा हविर्यज्ञियानामिध्माबर्हिः पौर्णमासीनिवर्तनं[2] च तस्य-तस्य पुरस्तात्पाशुक्या चान्वारम्भणीयेति अत एवाह सम्प्रदायकारः पाशुकेऽडान्ते पर्वदक्षिणेति तेन केवला पर्वदक्षिणैव युक्ता शाङ्खायनस्तूभयद-क्षिणानुक्तवान् (१४. १०-२२ २३)। ततः पशुविशसनादि पशुयागे विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य हविषोऽनुब्रूहि विश्वेभ्यो देवेभ्यश्छागस्य हविः प्रेष्येति एका-दश प्रयाजा एकादशानुयाजाः प्रेष्य-प्रैषाश्च बर्हिस्त्रेधा पुष्पितानां काशानां प्रस्तरः समिष्टयजूंषि त्रीण्येव व्यूहने विश्वेषां देवानां वनस्पतेरहं ज्ञातिम् विश्वे देवा वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति पशुदेवतावनस्पतिसंकीर्तनमात्रम् प्रास-ङ्गिकानामावाहनादिषु कीर्तनाभावस्त्वध्यूहनस्याप्यभाव[3] एव सूक्तवाकाले श-म्योर्वाकाले वा वाजिनयागः मानवे दर्शनात् सह शाखया[4] प्रस्तरानुप्रह-रणाम् परिधिभिः सहोपवेषहोमः हृदयशूलान्ते वपनम् अन्यत्सर्वं निरू-ढवत् ॥ इति सपशुवैश्वदेवपर्व ॥ ॥ अथ सपशुवरुणप्रघासा उच्यन्ते। तत्र सपशुवरुणप्रघासार्थमित्याहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणम् अग्न्यन्वाधानम् अत्र वा व्रतग्रहणम् ततो ब्रह्मवरणम् सपशुकवरुणप्रघासपर्वणाहं यक्ष्ये तत्र भूयत ऽइति व्रतग्रहणमत्र वा तत ऐष्टिकवदध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्यथास्वं करम्भपात्रमे-षमेषीकरणम्। ततो यूपाहुत्यादि स्वरुनिष्पत्त्यन्तम्[5] ततः षड्ढोताराहुतिः[6] ततो वेदिमानाद्युत्तरवेदिछादनान्तमध्वर्योः वेदिमानादि संमर्शनान्ते खरे सप्तभू-संस्कारान्तं प्रतिप्रस्थातुः ततः श्वोभूते उभयोरिध्माधानम् पञ्चगृहीतग्रहणाद्युप-यमन्युपनिवपनान्तमुभयोः अथवा वेदिमानादि उपयमन्युपनिवपनान्तं सर्वं श्वो भूतऽएव कर्तव्यम् पशोर्वरुणप्रघासानां च विकल्पेन सद्यस्कालत्वविधानात्। ऐष्टिकवद्धूताः हरिस्वामिमते ऊहाभावः। ततः प्रणीताप्रणयनम् अकृतं

---

[1] ? °मजं गां च १. [2] ?? सीतिव° १. [3] ? कीर्तनाभावव्यध्यूह° १. [4] ? शाखाय १. [5] स्वरुनिष्पत्यंतं १. [6] a mistake of the author, i. of षड्ढोत्राहुतिः

चेत् व्रतग्रहणम् · मध्यमाहवनीयवर्जनमध्वर्योः परिस्तरणम् प्रतिप्रस्थातुः स्वाग्नेः · अध्वर्योः पात्रासादनम् शम्यादृषदुपलम् स्थाली आज्यं च वेदश्च दक्षिणार्थः अग्निः इध्मचतुष्टयम् बर्हिश्चतुष्टयम् स्रुवपञ्चकम् पान्नेजनीसप्तकम् उखापञ्चकम् मन्थनचतुष्टयम् प्राशित्रहरणे षडवत्तम् योक्त्रम् यूनकुशाः कुशास्तीर्णं पीठम् इडापात्री अन्तर्धानकटः पूर्णपात्रम् क्षुरचतुष्टयं च · प्रतिप्रस्थातुरपि कृतानुकरत्वादत्र कतिपयपात्राणामासादनम् स्थाली आज्यं च वेदश्च अग्निः इध्म[ा]बर्हिः स्रुवो जुहूः करम्भपात्रहोमार्थं शूर्पम् उपभृद् ध्रुवा च करम्भपात्री च यूनकुशाः पालाशास्त्रयः परिधयः एतावदासादनीयम् । तत उभयोरपि पात्रप्रोक्षणादि · ततः प्रोक्षण्यः संस्कृता एव पात्रप्रोक्षणम् असंचरनिधानम् । कुक्कुटाहननादि आत्मालम्भान्तमध्वर्योर्निरूढवत् · पात्रसंमार्गान्ते संमार्जनानां रक्षणम् · प्रतिप्रस्थातुर्ध्रुवासादनानन्तरमाज्यस्थालीं स्रुवं करम्भपात्रीं चादाय गार्हपत्यसमीपे गत्वा तस्योत्तरत आज्यस्थालीं करम्भपात्रीं च निधायोपस्तीर्य करम्भपात्राणि तत्रोत्तानानि निधाय प्रत्येकं तूष्णीं प्राणदानं कृत्वा स्ववेदावाज्यस्थालीमासाद्य करम्भपात्राणि चासाद्याज्यस्थाल्याज्यालम्भं कृत्वा तूष्णीं करम्भपात्राणां ततो जौहवादेरालम्भं कृत्वात्मालम्भोदकालम्भं च करोति । ततोऽग्निमादाय यूपावटपरिलेखनाद्यग्निमन्थनान्तम् · अत्र वारुणः पशुः तस्योपाकरणम् · नियोजने वरुणाय जुष्टं नियुनज्मि · प्रोक्षणे वरुणाय त्वा जुष्टम् · प्रोक्षणाद्यग्निसंमार्गप्रैषान्तम् · ततोऽकृतेऽग्निसंमार्गे केन चरसीति प्रश्नादि[ः] पत्न्याः प्रत्यानयनपर्यन्तः करम्भपात्रहोमः · तत उभयत्राग्निसंमार्गादि · होतृवरणानन्तरं पुनराश्राव्य यजमानवरणम् अग्निर्ह दैवीनामिति · दण्डप्रदानम् । एकादश प्रयाजाः प्रेष्य-प्रैषाः · प्रतिप्रस्थाता नवमदशमयोः प्रयाजयोर्नानुजुहोति तस्य पशोरभावेन तयोरप्राप्तेः अष्टावेव प्रयाजानिष्ट्वा तिष्ठति अध्वर्युणा सह स्रुचौ सादयति · उभयोः स्वाहाकृतियागाद्याज्यभागान्तम् अथवा पशोराज्यभागयोर्विकल्पात्प्रतिप्रस्थातुराज्यभागानन्तरं पाणौ स्रुग्धारणविधानाच्च पशुपुरोडाशऽएव यजप्रैषा[वा]ज्यभागौ कर्तव्यौ नेह । अध्वर्योर्वपायागो मार्जनान्तः तत्र वरुणाय छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहि

वरुणाय छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति विशेषः इदं वरुणाय · वपामार्जनान्ते पशुपुरोडाशो वारुणो ऽष्टाकपालः · तमनु वरुणप्रघासहविषां निर्वापः · तत्र पूर्वमुभयोः शाखाछेदादि ऐष्टिकवद्वारुणीमारुत्योः पयस्ययोरर्थे वत्सापाकरणादि शाखोपगूहनान्तम् हुतायां वपायां चात्वाले मार्जयित्वा वारुण्यै वत्सानपाकरोतीति मानवे दर्शनात् · ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । ततोऽध्वर्योः पात्रासादनम् शूर्पम् कपालान्येकचत्वारिंशत् सप्तत्रिंशद्वा स्थाल्यस्तिस्रः उलूखलमुसलम् पात्रीधान्यम् शाखोपवेषः संयवनोदकम् दोहनचतुष्टयम् दक्षिणार्थं धेनुः शृतावदानम् मेक्षणम् वाजिनभाण्डम् पञ्च पुरोडाशपात्र्यः शमीपलाशमिश्राणि करीराणि पक्षे कर्मापवर्गा समित् · प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम् दोहनचतुष्टयम् शृतावदानम् वाजिनभाण्डम् शमीपलाशमिश्राणि करीराणि · ततोऽध्वर्योः पात्रान्तरे प्रोक्षणीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि · ग्रहणे पूर्वं पशुपुरोडाशस्य ग्रहणम् वरुणाय जुष्टं गृह्णामीति तत आग्नेयादीनामैष्टिकवत् · पात्रान्तरात्प्रोक्षणीः स्रुचि कृत्वा वरुणाय त्वा जुष्टमिति पशुपुरोडाशं प्रोक्ष्याग्नेयादीनां प्रोक्षणम् ततः पात्राणां प्रोक्षणमुभयोः · ततः कृष्णाजिनादानादि · विभज्यालम्भे सर्वत्रेदं वरुणस्याग्नेरित्येवमग्नेः पूर्वं वरुणपदोच्चारणम् · कपालोपधाने अष्टौ कपालानि वारुणस्य अन्येषामैष्टिकवत् · प्रोहणान्ते उभयोरुपसृष्टादिपरिक्षालनान्तौ दोहौ · ततश्चतुर्षु वेतोक्षणादि उभयोरात्मालम्भोदकालम्भान्तम् · आत्यान्ते स्थापितैर्वेदाग्रमूलैः शृतावदानमेक्षणवाजिनपात्रद्वयपुरोडाशपात्रीणां संमार्गः । पशावकृतं चेत् इह नियमेनाग्निमन्थनम् · तत एतद्ध होतृमैत्रावरुणावित्यादि · अत्रोभयोर्जुहूपभृतोरादानादि यजत्रिययोरान्यभागयोर्यागौ · ततः स्रुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थाता · ततोऽध्वर्युर्जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्नाह वरुणाय पुरोडाशस्यानुब्रूहीति · ततः सकृदभिघारः · नोपभृति स्विष्टकृदर्थमवदानम् · अतिक्रम्य वरुणाय पुरोडाशं प्रेष्येति प्रैषः · तत आग्नेयादीनां कापालानामैष्टिकवद्यागः प्रतिप्रस्थातुरपि तद्वन्मारुत्तीयागः · ततोऽध्वर्युरग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीत्युक्त्वा जुह्वामेवोपस्तीर्य पशुपुरोडाशादीनां सर्वहविषामु-

त्तरार्धादवदाय द्विरभिघार्यातिक्रम्योभयोरपि ऐष्टिकवत्स्विष्टकृद्यागः[1] · प्रतिप्रस्था-
तान्यत्रैष्टिकवत्स्विष्टकृदर्थमवदाय तथैव जुहोति · ततः प्राशित्रादि सर्वमैष्टि-
कवत् वारुणस्य चतुर्धाकरणादि सर्वं भवति · उपहूय मार्जनम् · तत इडा-
भक्षः · भागपरिहारः · ततो दक्षिणादानम् धेनुरसीति विशेषः · वरुणं गछेति
प्राणदाने · वरुणाय छागस्य हविषोऽनुब्रूहि वरुणाय छागस्य हविः प्रेष्य ·
व्यूहने वरुणस्य वनस्पतेरुज्जितिम् वरुणो वनस्पतिस्तमपनुदताम् अन्य-
हविर्देवतानामत्र संकीर्तनं न भवति आवाहनादाविव । अध्वर्योरेकादशानुयाजाः
प्रतिप्रस्थातुर्नवैव तस्य नराशंसादूर्ध्वं नवमदशमौ न भवतः अतस्तयोर्हू-
यमानयोस्तत्रैव तिष्ठति किमपि न करोति पुनरेकादशे हुतेऽध्वर्युमनु जुहोति
एवं तस्य नवानुयाजा भवन्ति · धारानुयाज उभयोः । समिष्टयजुरन्ते उरुꣳ हीति
वाचनाद्यवभृथः समिदाधानान्तः · तत उभयोर्बर्हिर्होमः · ततः शूलावभृथः
समिदाधानान्तः · ततो वपनम् · ततः प्रणीताविमोकाद्याहवनीयोपस्थानान्तम् ·
इह वा शूलावभृथो वपनं च · ततो व्रतविसर्गः · वैष्णव्याहुतिः · ततो भाग-
प्राशनादि कर्मापवर्गान्तम् · शतसंकल्पः · समारोप्य प्रवेशनम् · ततः पौर्णमा-
सम् ॥ इति सपशुवरुणप्रघासाः ॥ ॥ अथ सपशुसाकमेधा उच्यन्ते । तत्र
सपशुसाकमेधपर्वणाहं यक्ष्यऽइति वरणे · समारोप्य क्रैडिन्या[द्या]दित्येष्ट्यन्तमै-
ष्टिकवत् । महाहविषि माहेन्द्रः पशुः अष्टाकपालो माहेन्द्रः पशुपुरोडाशः ·
तत्र पाशुकवैश्वदेववत्सर्वम् नियोजने महेन्द्राय जुष्टं नियुनज्मि · महेन्द्राय
छागस्य वपायै° महेन्द्राय छागस्य वपां मेदः · पुरोडाशमनु आग्नेयादिवैश्वक-
र्मणपर्यन्तानां महाहविर्हविषां निर्वापः · तत्र महेन्द्राय जुष्टम्° तत आग्नेयादी-
नि · विभज्यालम्भे इदं महेन्द्रस्याग्नेरित्येवं सर्वत्राग्निपदात्पूर्वं महेन्द्रपदम् ·
महेन्द्राय पुरोडाशस्यानु° महेन्द्राय पुरोडाशं प्रेष्य · ऋषभो दक्षिणा तस्य
पशुपुरोडाशपात्रासादनऽआसादनम् इडान्ते दानम् । पशुयागे महेन्द्राय छा-
गस्य हविषोऽनु° महेन्द्राय छागस्य हविः प्रेष्य · व्यूहने महेन्द्रस्य वनस्पते-
रुज्जितिम् महेन्द्रो वनस्पतिस्तमपनुदताम् अग्न्यादीनामत्र न कीर्तनम् · कर्मा-

1) the construction of this sentence is rather ungrammatical.

पर्वगान्तं निरूढवत् अत्रापि हृदयशूलान्तऽएव वपनम्। ततो यथोक्ता पित्र्या। ततस्त्रैयम्बका उदकोपस्पर्शनान्ताः · शतसंकल्पः · समारोप्य प्रवेशनम् · ततः पौर्णमासेष्ट्यादि ॥ इति सपशुसाकमेधाः ॥ ॥ अथ सपशुशुनासीरीयम्। सपशुशुनासीरीयेण पर्वणाहमिति वरणे · दक्षिणाकीर्तननैष्टिकवत्। अत्र शुनासीराभ्यां पशुः · तत्र शुनासीराभ्यां जुष्टम्° शु°राभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनु° शु°राभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्य · पशुपुरोडाशादिमनु आग्नेयादिसौर्यान्तानां शुनासीरीयहविषां निर्वापः · तत्र पूर्वं शाखाछेदादि वायव्यपयोऽर्थं वत्सापाकरणाद्युपगूहनान्तम् · ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः ततः पात्रासादनादि अत्र शुनासीरीयदक्षिणाया आसादनम् · ग्रहणे शु°राभ्यां जुष्टमिति पशुपुरोडाशग्रहणम् · तत आग्नेयादीनां विभज्यालम्भे इदं शु°रयोरग्नेरित्येवं सर्वत्राग्निपदात्पूर्वं प्रयोज्यम्। प्रधानयागे शु°राभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहि शु°राभ्यां पुरोडाशं प्रेष्य · प्रचारकालऽएव वायवे दोहं कृत्वा यागः · यज-प्रैषो हविषां स्विष्टकृत् पशुपुरोडाशेडान्ते दक्षिणादाननैष्टिकवत्। पशुयागे शु°राभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहि छागस्य हविः प्रेष्य · ऊहने शु°रयोर्वनस्पतेरुज्जितिम् शु°रौ वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति · अत्र हृदयशूलान्ते वपनाभावः यथाप्राप्तस्यैव वपनस्य कालान्तरविधानात् न चात्र प्राप्तिरस्त्यैष्टिके · अन्यत्सर्वं सपशुवैश्वदेववत् ॥ इति सपशुशुनासीरीयम् ॥ अथवा सर्वेषु पर्वसु-पर्वसु पर्वारम्भात्प्रागेव स्वः-स्वः[पशुः] पृथक्तन्त्रः कर्तव्यः तत्रापि पर्वदक्षिणैवेति [सम्प्रदाय]कारः पशोरपि चातुर्मास्यपर्वशब्देनैवाभिधानात् पशुसमाप्त्यनन्तरं पर्व · अस्मिन्पक्षे साकमेधेषु महाहविषः प्राक् पशुः। अथवा सर्वपर्वणामन्ते पृथक्तन्त्रः स्वः-स्वः पशुर्भवति · अस्मिन्पक्षे महाहविषोऽनन्तरं पित्र्येष्टेः[1] प्राक् पशुः · अत्रापि पर्वदक्षिणैव · अस्य पशोर्हविर्यज्ञविधत्वान्निरूढपशुवत्सर्वम् ॥ ॥ इति पाशुकानि चातुर्मास्यानि ॥ ॥

कठानां पञ्चाहिकानि पठ्यन्ते · तत्र फाल्गुनशुक्लैकादश्यां वैश्वदेवं पर्व · तस्मिन्नेवाहनि वरुणप्रघासार्थमुद्धृत्य करम्भपात्रकरणाद्युत्तरवेदिछादनान्तम् · दा-

---

1) ? पित्र्येष्टौ १.

दश्यां वरुणप्रघासाः · त्रयोदश्याम[ा]नीकवत्यादिगृहमेधीयान्तम् · चतुर्दश्यां दर्विहोमादिसाकमेधसमाप्तिः · पौर्णमास्यां शुनासीरीयमिति । एवं पाशुकान्यपि पञ्चाहिकानि भवन्ति · कठानां च प्रतिपद आरभ्य क्रियन्तऽइति पठ्यते । इति पञ्चाहिकानि ॥

अथैकाहिकान्यैष्टिकानि चातुर्मास्यानि लिख्यन्ते । तत्र पञ्चानामृत्विजां वरणम् °गोत्र°शर्मन् प्रथमजगवधेन्वृषभोष्टाराश्वदक्षिणैरेकाहिकैरैष्टिकैश्चातुर्मास्यैरहं यक्ष्यऽइति । अत्र मरुद्भ्याद्वारुणप्रघासिकं तन्त्रं भवति · अहतवस्त्रपरिधानम् · समारोपः · उदवसानम् · मन्थनम् · गार्हपत्यस्थापनम् · ऐकाहिकैष्टिकचातुर्मास्यार्थमित्युद्धरणम् · अग्न्यन्वाधानं सर्वेषु समन्त्रकम् · समन्त्रकं चातुर्मास्यार्थब्रह्मवरणम् °गोत्र°शर्मन्नैकाहिकैरैष्टिकैश्चातुर्मास्यैरहं यक्ष्यऽइति · ततोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्यथास्वं करम्भपात्रमेषमेषीकरणम् · तत इध्मस्थाने शकलपरिधिनिधानम् । उभयोः शाखाछेदादि पवित्रबन्धनान्तम् उपवेषकरणमध्वर्योरेव · ततोऽध्वर्योर्वैश्वदेवपयस्यार्थं वत्सापाकरणम् विश्वेभ्यो देवेभ्यो भागम् ततो वारुणपयस्यार्थम् वरुणाय भागम् ततः प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्यर्थम् मरुद्भ्यो भागमिति · ततोऽध्वर्योर्गृहमेधिचरुश्रपणार्थदुग्धार्थं त्रयाणां वत्सानां यावत्स्वं[1] वा तूष्णीमपाकरणम् · ततो वायव्यपयोऽर्थं वत्सापाकरणम् वायवे भागमिति · उभयोः शाखोपगूहनम् । ततो व्रतग्रहणमत्र वा · ततः षड्ढासादनादि · उभयोरुपयमन्युपनिवपनान्तम् · द्व्यहपक्षे पूर्वेद्युरुत्तरवेदिशादनान्तं कृत्वा प्रातरग्निप्रणयनादि कर्तव्यम् · अकृतं चेत् अत्र व्रतग्रहणं कृत्वा प्रणीताप्रणयनम् · मध्यमवर्त्तमध्वर्योः परिस्तरणम् प्रतिप्रस्थातुः स्वाग्नेः । अध्वर्योः पात्रासादनम् कपालानि सप्ततिः षट्षष्टिर्वा चरुस्थाल्यः सप्त शम्याकृष्णाजिनम् उलूखलमुसलम् दृषदुपलम् पात्रीधान्यम् शाखोपवेषः संयवनोदकं वक्र स्थाली आज्यं च वेदश्च दोहनचतुष्टयम् तत्र तिस्रः स्थाल्यः दक्षिणार्थे प्रथमजगवधेन्वृषभोष्टाराश्वाः अश्विः विंशतिरिध्मकाष्ठानि कुशप्रसूप्रस्तरोपसंनहं[2] त्रेधा बर्हिः स्रुवो जुहूः उपभृत्पृषदाज्योपभृच्च ध्रुवा प्राशित्रहरणे शृतावदानमेक्षणे वा-

1) ? यावत्सवं १: or are we to read यावद्वत्सं ? 2) कुशप्रस्वप्र° १.

जिनपात्रद्वयम् एकादश पुरोडाशपात्र्यः योक्त्रम् यूनकुशाश्च परिधयः पृष-
दाज्यार्थं दधि पयस्यार्थं च शमीपलाशमिश्राणि करीराणि मन्थनचतुष्टयम्
पीठं कुशास्तीर्णम् इडापात्री षडवत्तं च अन्तर्धानकटः पूर्णपात्रम् पत्नी
कर्मापवर्गा समित् वपनपक्षाङ्गीकारे क्षुरचतुष्टयम् · प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम्
स्थाली आज्यं च वेदश्च दोहनचतुष्टयम् अग्निः इध्मो विंशतिकाष्ठकः
प्राकृतं बर्हिः स्रुवो जुहूः शूर्पमुपभृद्ध्रुवा शृतावदानम् करम्भपात्री वाजि-
नपात्रम् यूनकुशाः परिधयः शमीपत्त्राणि[1] करीराणि । ततोऽध्वर्युर्गार्हप-
त्यस्य पश्चात्प्रागग्रां धान्यपात्रीं निधायाधस्तात्स्फ्यस्य प्रेरणम् · पात्रान्तरे प्रोक्ष-
णीरुन्नीय शूर्पाग्निहोत्रहवण्योदानादि ग्रहणं सादनान्तम् · नानाबीजपक्षे तद्धर्मा
वैश्वदेवपर्वण्युक्ताः · ग्रहणे विशेषः अग्नये जुष्टम् पुरो° सोमाय जुष्टम् चरुः
सवित्रे जुष्टम् पुरो° सरस्वत्यै जुष्टम् चरुः पूष्णे जुष्टम् पौष्णश्चरुः मरुद्भ्यः
स्वतवोभ्यो जुष्टम् पुरो° द्यावापृथिवीभ्यां जुष्टम् पुरो° इन्द्राग्निभ्यां जुष्टम्
पुरो° काय जुष्टम् पुरो° अग्नयेऽनीकवते जुष्टम् पुरो° मरुद्भ्यः सांतपने-
भ्यो जुष्टम् चरुः मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो जुष्टम् चरुः मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यो जुष्टम्
पुरो° अदित्यै जुष्टम् चरुः महेन्द्राय जुष्टम् चरु विश्वकर्मणे जुष्टम् पुरो°
शुनासीराभ्यां जुष्टम् पुरो° वायोर्यवागूपक्षे वायवे जुष्टम् सूर्याय जुष्टम् पुरो° ·
अत्र एकादश पुरोडाशाः सप्त चरवः द्वे पयस्ये एकं पयो यवागूर्वा एवमे-
कविंशतिर्हवींषि अध्वर्योर्भवन्ति प्रतिप्रस्थातुश्च मारुती पयस्या एकं हविर्भव-
तीति · प्रोक्षणे त्वा जुष्टमिति ग्रहणमन्त्रेभ्यो विशेषः । एकबीजपक्षे कपाले
विभज्यालम्भः इदमग्नेः सवितुः पूष्णो मरुताꣳ स्वतवसां द्यावापृथिव्योरिन्द्रा-
ग्न्योः कस्याग्नेरनीकवतो मरुतां क्रीडिनां विश्वकर्मणः शुनासीरयोः सूर्यस्य च
इदꣳ सोमस्य सरस्वत्या मरुताꣳ सांतपनानां मरुतां गृहमेधिनामदित्या महेन्द्रस्य
च यवागूपक्षे वायोश्चेत्यधिकं पदम् । क्रमेण कपालोपधानम् अन्तरान्तरा चरु-
स्थानकरणं च · एककपालेषु तप्यस्वेत्यभ्यूहनमन्त्रः · प्रोहणान्ते चाध्वर्योर्वैश्वदे-
वपयस्यार्थे दोहः ततो वारुणपयस्यार्थे द्वितीयः ततः प्रतिप्रस्थातुर्मारुत्यर्थे

---

1) °पात्राणि १.

दोहः । ईक्षणं तण्डुलानां पिष्टानां च · तदन्ते पूष्णः पिष्टं पृथक्कृत्यालम्भः
तत्र पूषपदवर्जं पूर्ववन्निर्देशः इदं पूषपिष्टानाम् · ततश्चरूणां तण्डुलान्विभ-
ज्यालम्भः इदꣳ सोमस्य इदꣳ सरस्वत्याः इदं मरुताꣳ सांतपनानाम् इदं मरुतां
गृहमेधिनाम् इदमदित्याः इदं महेन्द्रस्य यवागूपक्षे इदं वायोरिति च · ततः
पात्र्यां पिष्टानां संवापः चरूणां स्थालीषु क्रमेणावापः त्रिः प्रक्षालनम् · सांत-
पनसंवापानन्तरं गृहमेधिचरुस्थाल्यां शाखापवित्रं निधाय तत्रैव तिस्रो गा दो-
हयित्वा गृहमेधितण्डुलानुदकेन त्रिः प्रक्षाल्य दुग्धमध्ये संवपति पवित्रवति
संदोह्य तं चरुꣳ श्रपयति चरुर्ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपन्तीति (२.५.३.४)
श्रुतेः · ततः प्राकृतम् । पुरोडाशानां विभज्यालम्भः इदमग्नेः इदꣳ सवितुः इदं
मरुताꣳ स्वतवसाम् अथवा मरुताम् इदं द्यावापृथिव्योः इदमिन्द्राग्न्योः इदं कस्य
इदमग्नेरनीकवतः इदं मरुतां क्रीडिनाम् इदं विश्वकर्मणः इदꣳ शुनासीरयोः इदꣳ
सूर्यस्य · ततो यथाक्रममधिश्रयणम् · गृहमेधिचरोरपि घर्मोऽसीत्यधिश्रयणं पर्य-
ग्निकरणं च भवति पयसः श्रपणार्थत्वात् · अग्नीधः क्रमेणाज्यद्वयाधिश्रयणम् ·
पयोवर्जं पर्यग्निकरणमध्वर्योः · प्रतिप्रस्थातुः स्वाज्यस्य श्रपणम् · ततेषु पयःसु
दधिप्रक्षेपो यथास्वम् · शृतालम्भः अभिवासनम् · अध्वर्योर्मैषसम्बन्धिपात्र्यङ्गुलि-
प्रक्षालनेऽङ्कदकेन सहाप्योदकदानम् करम्भमेषीपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनं प्रतिप्रस्था-
ताध्वर्युमनु निनयति । ततः खननाद्युभयोः · पात्रसंमार्गेणाध्वर्युपात्राणां पूर्वं
संमार्गस्तत इतरस्य स्रुचौ जुह्वौ शूर्पम् उभभृतौ पृषदाज्योपभृत् ध्रुवे प्राशित्र-
हरणे शृतावदानमेक्षणे प्रतिप्रस्थातुः शृतावदानम् वाजिनपात्राणि करम्भ-
पात्रीपुरोडाशपात्र्यश्चेति · संमार्जनापासनम् · पत्नीसंनहनादि वरुणप्रघासव-
त्सर्वम् । प्राणदाने विशेषः पूर्वं प्रतिप्रस्थातुः करम्भपात्राणां प्राणदानम् ततो
ऽध्वर्योराग्नेयादीनाम् अग्निं गछ सोमं गछ सवितारं॰ सरस्वतीं॰ पूषणं॰ मरुतः
स्वतवसो॰ विश्वान्देवान्गछ द्यावापृथिव्यौ॰ इन्द्राग्नी॰ वरुणं गछेति मेषे मरुतो
गछेति प्रतिप्रस्थाता मारुतीमक्का मेषीमनक्ति मरुतो गछेति कं गछ अग्निमनीक-
वन्तं॰ मरुतः सांतपनान्गछ मरुतो गृहमेधिनो॰ मरुतः क्रीडिनो॰ अदितिं॰ महेन्द्रं॰
विश्वकर्माणं॰ शुनासीरौ॰ यवागूपक्षे वायुं गछ वाजिनौ गछेति द्वयोः पृथक्-

पृथक् प्रतिप्रस्थातुरपि वाजिनो गहेति । कपालाञ्जनम् उद्वासनम् श्राज्यस्थाली-पूर्वकमासादनादि · प्रतिप्रस्थातुराज्यस्थाल्यनन्तरं स्ववेदौ करम्भपात्र्यासादनम् · श्रध्वर्युः सांतपनीयचरुमासाद्य गृहमेधिचरुं गार्हपत्यसमीपात्स्वयमेवानीय तूष्णीं वेदिमभिमृश्याहवनीये शकलान्याधाय चरुमासादयति · ततः क्रैडिन्याद्यासादनादि श्रात्मालम्भोदकालम्भान्तम्[1] । ततोऽग्निमन्थनम् · होतृषदनस्थापनादिसंमार्ग-प्रैषान्ते करम्भपात्रहोमः · ततः संमार्गाद्याज्यभागान्तमुभयोः · मरुतां गृहमेधि-नामत्रावाहनोत्तमप्रयाजस्विष्टकृन्निगदेषु कीर्तनाभावः सूक्तवाकव्यूहनयोस्तु भवति · ततः प्रतिप्रस्थाता स्रुचौ हस्ते गृहीत्वोपविशति · श्रध्वर्योराग्नेयादिह-विःप्रचारः · तत्र प्रैषाः श्रग्नयेऽनुब्रूहि श्रग्निं यज सोमायानु° सोमं यज सवित्रेऽनु° सवितारं यज पूष्णेऽनु° पूषणं यज मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो[2]ऽनु° मरुतः स्वतवसो यज विश्वेभ्यो देवेभ्योऽनु° विश्वान्देवान्यज द्यावापृथिवी-भ्यामनु° द्यावापृथिव्यौ यज इन्द्राग्निभ्यामनु° इन्द्राग्नी यज मेषमेष्योर्विपर्यासः वरुणायानु° वरुणं यज मरुद्भ्योऽनु° मरुतो यज काय श्रनु° कं यज श्रग्नये ऽनीकवतेऽनु° श्रग्निमनीकवन्तं यज मरुद्भ्यः सांतपनेभ्योऽनु° मरुतः सांतपनान्यज मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु° मरुतो गृहमेधिनो यज गृहमेधियागे स्थाल्या हवोप-स्ताराभिघारौ न ध्रुवायाः मरुद्भ्यः क्रीडिभ्योऽनु° मरुतः क्रीडिनो यज श्रदित्या ऽश्रनु° श्रदितिं यज महेन्द्रायानु° महेन्द्रं यज विश्वकर्मणेऽनु° विश्वकर्माणं यज शुनासीराभ्यामनु° शुनासीरौ यज पयःपक्षे इदानीमेव दोहः प्राणदा-नासादनालम्भाः वायवे श्रनु° वायुं यज सूर्याय श्रनु° सूर्यं यज । तत उभयोः स्विष्टकृदादि सर्वं वरुणप्रघासवद्भागपरिहारान्तम् · गृहमेधिचरोर्न प्राशित्राव-दानम् · वारुणीपयस्यावदानानन्तरं प्रतिप्रस्थात्रे इडासमर्पणम् मारुतीपयस्या-वदानानन्तरमनीकवदादीनामिडान्तमवदानम्[3] · इडामुपहूय पूर्वं मार्जनम् ततो भक्षणम् । दक्षिणालम्भे प्रथमजगवधेन्वृषभोष्टाराश्वमसीति विशेषः श्रमीषा-मैकाहिकानामैष्टिकानां चातुर्मास्यानां समृद्ध्यर्थं प्रथमजं गां धेनुमृषभमोष्टारौ श्रश्वं च दक्षिणां ब्रह्मणे इत्यादि ब्राह्मणा इदं वः प्रथमजगवधेन्वृषभोष्टाराश्वं

१) ? °लंभांते १. २) sic! thus १. ३) ? °मोडायाम° १.

प्रतिगृह्णीतेति । उदगुद्वासनं हविःशेषाणाम् गृहमेधिचरुशेषप्राशनं यथोक्तम् वारुणीपयस्याशेषस्यावभृथार्थं सुगुप्ते देशे स्थापनम् · ततो गृहमेधिचरुशेषाद्दर्विहोमो यथोक्तः । ततोऽपराह्णे यथोक्ता पित्र्या · तत्र ब्रह्मवरणव्रतग्रहणयोरभाव इति विशेषः । ततस्त्रैयम्बका यथोक्ता उदकोपस्पर्शनान्ताः । तत उल्मुकसमासानुभयोः कर्मापवर्गान्तं वरुणप्रघासवत् · व्यूहने अग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्णो मरुता᳚ स्वतवसां विश्वेषां देवानां द्यावापृथिव्योरिन्द्राग्न्योर्वरुणस्य कस्याग्नेरनीकवतो मरुता᳚ सांतपनानां मरुतां गृहमेधिनां मरुतां क्रीडिनामदित्या महेन्द्रस्य विश्वकर्मणः शुनासीरयोर्वायोः सूर्यस्योज्जितिम् अग्निः सोमः सविता सरस्वती पूषा मरुतः स्वतवसो विश्वे देवा द्यावापृथिवी इन्द्राग्नी वरुणः को ऽग्निरनीकवान्मरुतः सांतपना मरुतो गृहमेधिनो मरुतः क्रीडिनोऽदितिर्महेन्द्रो विश्वकर्मा शुनासीरौ वायुः सूर्यस्तमपनुदन्त्विति · अत्रोपांशुदेवतानामुपांशूच्चारणामन्येषामुच्चैः · मरुतामुज्जितिम् मरुतस्तमपनुदन्त्विति प्रतिप्रस्थातुर्व्यूहनम् । सूक्तवाकान्ते वा वाजिनयागः · समिष्टयजुरन्तेऽवभृथः · ततः प्रत्येत्य समिदाधानम् · ततो बर्हिर्होमादि नमः कृतायेत्यन्तं वरुणप्रघासवत्समापनीयम् · अन्ते चत्वारि शतानि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इत्यैष्टिकान्यैकाहिकानि चातुर्मास्यानि ॥ ॥ अथ पाशुकान्यैकाहिकानि चातुर्मास्यानि लिख्यन्ते । तत्र समारोपादि कर्मापवर्गान्तं पाशुकवरुणप्रघासवत् · विशेषः प्रथमजगवधेन्वृषभोष्ट्राश्वदक्षिणैः सपशुभिरैकाहिकैश्चातुर्मास्यैरहं यक्ष्यऽइति वरणे · ब्रह्महोत्रध्वर्युमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राणां वरणम् · अहतवासःपरिधानम् · समारोपः · उदवसानम् · मन्थनम् · सपश्वैकाहिकचातुर्मास्यार्थमित्युद्धरणम् · सर्वेषु समन्त्रकमग्न्यन्वाधानम् ब्रह्मवरणम् व्रतग्रहणम् करम्भपात्रमेषमेषीकरणं यथोक्तम् । यूपाहुत्यादि षड्ढोताहुत्यन्तम् · वेदिमानाद्युभयोः · संमर्शनान्ते चात्वालनानाद्युभयोरुपयमन्युपनिवपनान्तम् । सद्यो द्व्यहं वा पशुर्भवति · तत्र द्व्यहपक्षे उत्तरवेदिछादनान्तं पूर्वेद्युः प्रातरग्निप्रणयनाद्युपयमन्युपनिवपनान्तम् · ततः प्रणीताप्रणयनादि · प्रागकृतं चेत् अत्र व्रतग्रहणम् । अध्वर्योः प्रतिप्रस्थातुश्च पाशुकवरुणप्रघासवत्पात्रासादनादि वपामार्जनान्तम् · विशेषः ऐन्द्राग्नः पशुः · तत्रेन्द्रा-

ग्निभ्यां जुष्टमित्यादि निरूढवत्प्रयोगः · संमार्गप्रैषानन्तरं करम्भपात्रहोमः । वपामार्जनान्ते पशुपुरोडाशः ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः तमनु सर्वेषां चातुर्मास्यहविषां निर्वापः · तत्र पूर्वमिध्मस्थाने शकलपरिधिनिधानम् · उभयोः शाखाछेदनादि ऐष्टिकवद्वत्सापाकरणं शाखोपगूहनान्तम् · ततो यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः । ततः पात्राणा[मा]सादनम् शूर्पम् अशीतिरष्टासप्ततिर्वा कपालानि स्थाल्यः सप्त उलूखलमुसलम् पात्रीधान्यम् शाखोपवेषः संयवनोदकम्[1] दोहनचतुष्टयम् तत्र स्थाल्यस्तिस्रः शृतावदानमेक्षणे वाजिनभाण्डद्वयम् द्वादश पुरोडाशपात्र्यः शमीपत्त्रकरीराणि कर्मापवर्गा[2] चेति · प्रतिप्रस्थातुः पात्रासादनम् दोहनचतुष्टयम् शृतावदानम् वाजिनभाण्डम् शमीपत्त्रकरीराणि । ततो हविर्ग्रहणादि · इन्द्राग्निभ्यां जुष्टमिति पुरोडाशग्रहणम् तत आग्नेयादिसौर्यान्तानाम् · आज्यान्ते वाजिनपात्रपुरोडाशपात्रीशृतावदानमेक्षणसंमार्गः संमार्जनापासनम् · त्रिभस्मीकरणाग्न्यालम्भनान्तम् । पशावकृतं चेत् इह नियोगतो मन्थनम् · एतौ होतर्मैत्रावरुणाविति प्रैषः · स्रुचावादायोभयोर्यजप्रैषावाज्यभागौ · ततः प्रतिप्रस्थाता स्रुक्पाणिरास्ते · अध्वर्योः पूर्वं पशुपुरोडाशयागः तत आग्नेयादिभिः सौर्यान्तैः · ततो यज-प्रैषः सगुणः स्विष्टकृद्यागः · प्राशित्रादि भागपरिहरणान्तम् । ऐष्टिकवद्दक्षिणादानम् प्रथमजगवर्धेनुर्वृषभोष्टारोश्वमसीति सपश्वैकाहिकानां चातुर्मास्यानां समृद्धर्थमिति च शाङ्खायनमते पशुदक्षिणापि भवति · ततो दर्विहोमः · ततः पशुविशसनादि त्रिः प्रच्यावयतादित्यन्तम् · ततः पित्र्या · ततस्त्र्यम्बका उदकोपस्पर्शनान्ताः · ततो जुह्वा पृषदाज्यमादायोपनिष्क्रम्य पृहतीत्यादि[3] धारानुयाजान्तम् · व्यूहने इन्द्राग्न्योर्वनस्पतेरुज्जितिम् इन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति आग्नेयादीनामावाहनादिष्विव व्यूहनेऽपि संकीर्तनाभावः · सह शाखया प्रस्तरानुप्रहरणम् · परिधिभिः सहोपवेषहोमः · हृदयशूलावभृथसमिदाधानान्ते वपनम् · पाशुकवरुणप्रघासवत्सर्वं कर्मापवर्गान्तम् · चत्वारि शतानि ब्राह्मणा भोज्याः ॥ इत्यैकाहिकानि पाशुकानि चातुर्मास्यानि ॥ ॥

सांवत्सरिकचातुर्मास्यकरणाशक्तौ सत्यां यदा सर्वाणि पर्वाण्युत्कृष्य शुनासीरी-

---

1) ? संवपनो॰ १. 2) i. e. समित् 3) see ६. ८. ३.

यकाले फाल्गुन्यां चैत्र्यां वा वसन्ते वा तदा पौर्णमास्यां कार्याणि · यदा चाप-
कृष्य तेषां[1] सर्वाणि क्रियन्ते तदापि प्र[ति]पन्नेव कार्याणीति ज्ञेयम् ॥ ॥११॥

इति पञ्चमस्यैकादशी कण्डिका ॥ ॥

चातुर्मास्यानन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठक्रमानुसारेण ज्योतिष्टोमोऽनुविधेयः । तं प्रो-
त्सार्य हविर्यज्ञसामान्यान्मित्रविन्दोच्यते ·

मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य दशहविः ॥१॥

आग्नेयः ॥२॥ अष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमं हविर्भवति ।

सौम्यश्चरुः ॥३॥ वारुणो दशकपालः ॥४॥

चरुर्वायावः ॥५॥ वारुणश्चरुर्वा तृतीयं हविः · यावस्य सिद्धत्वाद्वायात्र
इति व्याख्येयम् अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः ।

मैत्रश्चरुः ॥६॥ ऐन्द्र एकादशकपालः ॥७॥

बार्हस्पत्यश्चरुः ॥८॥ सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा ॥९॥

पौष्णश्चरुः ॥१०॥ त्वाष्ट्रो दशकपालः ॥११॥

एकं प्रदानम् ॥१२॥ दशानामपि प्रदानं तन्त्रेण · दशदेवतालिङ्गकयो-
र्याज्यानुवाक्ययोरेवाम्नानात्[2] ।

समस्यानुवाचनम् ॥१३॥ देवताः समस्य क्रमेण चतुर्थ्यन्तानि सर्वासां
देवतानां पदान्युच्चार्यानुब्रूहीति वक्तव्यम् ।

यजेति च ॥१४॥ द्वितीयान्तानाम् · समासश्चाविभक्तिलोपेनैव · उपांशु
काम्यत्वात् (४.५.१) ।

प्रैषाश्च ॥१५॥ देवताः समस्य भवन्ति[3] · अध्वर्युणा प्रेषितो होता ये
यजामहऽइत्याह · तस्माद्ये-यजामहऽइत्यस्यानन्तरं यानि देवतासंकीर्तनानि तानि
प्रैषसम्बन्धात्प्रैषा इत्युच्यन्ते · ये-यजामहेऽग्निꣳ सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिꣳ
सवितारं पूषणꣳ सरस्वतीं त्वष्टारम् त्वष्टा रूपाणि ददतीत्यादि · हौत्रस्याप्यत्रै-

---

१) ? There is a hole in the Mspt. at the place of यां : the remaining dots resemble more to वा · २) ? °त्वा° २· ३) See schol. and the paddh. at १३. ३.

चोत्तत्वादिदमुक्तम्। यागादुत्तराणि स्विष्टकृदादिषु यानि देवतासंकीर्तनानि तानि चिन्त्यन्ते किं यागक्रमेण कर्तव्यान्युत चोदनाक्रमेणेति · किं तावत्प्राप्तम् · तत्र सूत्रेणैव पूर्वपत्नं परिगृह्णाति ·

उत्तरे निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः ॥१६॥ उत्तरे निगमाः स्विष्टकृन्निगदसूक्तवाकादिषु ये निगमाः यानि देवतासंकीर्तनानि यथेष्टम् इष्टक्रमेण यात्र्योक्तविपरीतक्रमेणान्तिमादारभ्य[1] भवन्ति प्रकृतौ च य एव चोदनाक्रमः इह च प्रातिलोम्येन देवता इज्यन्ते · कुतः जोषणाश्रुतेः एवं या इष्टा देवता भवन्ति ताः सम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति जोषणाश्रुतेः (१.४.१.१०) · अत्र वाक्ये यागक्रमेण देवतासंकीर्तनमवगम्यते किमनेन क्रमेणैता देवता इष्टा न वेति प्रत्यवेत्तणं क्रियते अतो यागक्रमेण प्रातिलोम्येनोत्तरे निगमा भवन्तीति प्राप्तऽआह ·

अनुलोमा वा चोदनागुणत्वात् ॥१७॥ वा पत्नव्यावृत्तौ · अनुलोमा एव उत्तरे निगमा भवन्ति चोदनाक्रमेणैव · कुतः चोदनागुणत्वात् य एव चोदनाक्रमः[2] स एव सर्वत्र गुणभावं प्राप्नोति · यतो नैवाक्रमेण बहवो यागाः क्रियन्ते तस्मात्प्रकाशयितव्यस्य यागक्रमस्याभावे चोदनाक्रमेणैव देवतासंकीर्तनमिति · अपि च नैवात्र क्रमः प्रकाश्यते किं तर्हि याश्चोदिता देवतास्ता[3] इष्टा नेष्टा वा इति प्रत्यवेत्यन्ते। अस्या इष्टेर्होत्रमपि अत्रैव श्रुतम् अतः सूत्रकारोऽप्यत्रैव तदुपनिबध्नाति ·

पञ्चदश सामिधेन्यः ॥१८॥ अस्यामिष्टौ · प्र वो वाजा इत्याद्या ऋचः[4]।

पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवे दिवे यशसं वीरवत्तमम् गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः सुमित्रः सोम नो भवेति ॥१९॥ इमौ श्रुतिपठितौ (११.४.३.१९) पुष्टिमन्तावाज्यभागौ अत्र भवतः[5]। आज्यभागयोः क्रमेणैते पुरोऽनुवाक्ये ·

हविषोऽनुवाक्याभिः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः

---

1) See १.१.३.३.८. 2) नोदनागुणत्वात् य एव नोद° Ss. 3) ? या श्चोदिता देवस्ता ?. 4) See १.४.१.७. Çânkh. १.४.६. 5) See Riksamh. १.१.३. and १.९१.१२.

सहस्री पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ॥२०॥
इयं प्रधानयागानां सह क्रियमाणानां पुरोऽनुवाक्या भवति ।

याज्या त्वष्टा रूपाणि ददती[1] सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु बृहस्पतिर्ददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमोऽग्निरिति ॥२१॥ तेषामेव यागानां तन्त्रेण क्रियमाणानामियं याज्या भवति · इदमग्नये ॰त्वष्ट्रे चेति त्यागः ॥

॥ द्वादशी कण्डिका ॥ ॥

अथ पद्धतिः ॥

अथ मित्रविन्दा इष्टिरुच्यते · सा च श्रीकामराष्ट्रकाममित्रकामायुष्कामाणां भवति । तत्र दश हवींषि भवन्ति आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः वारुणो दशकपालः यवमयश्चरुर्वा[2] अथवा व्रीहिमयश्चरुः मैत्रश्चरुः ऐन्द्र एकादशकपालः बार्हस्पत्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा पौष्णश्चरुः सारस्वतश्चरुः त्वाष्ट्रो दशकपाल इत्येतानि दश हवींषि उपांशु भवन्ति । तत्र उद्धरणे मित्रविन्दार्थमिति · मित्रविन्दयाहं यक्ष्यऽइति वरणे · पात्रासादने शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यः कपालान्येकपञ्चाशत्सप्तचत्वारिंशद्वा[3] वारुणचरुपक्षे दशभिरूनानि चरुस्थाल्यः पञ्च षड्वा शम्याकृष्णाजिनमित्यादि दक्षिणा दश गावः सहस्रं वा अष्टादशेध्मकाष्ठानि · शृतावदानान्तरं मेक्षणम् पात्र्यः पञ्च चतस्रो वा शेषं प्रकृतिवत् · नानाबीजधर्मा उक्ताः · ग्रहणे अग्नये जुष्टम्॰ सोमाय॰ वरुणाय॰ मित्राय॰ इन्द्राय॰ बृहस्पतये॰ सवित्रे॰ पूष्णे॰ सरस्वत्यै॰ त्वष्ट्रे जुष्टमिति · प्रोक्षणे वा जुष्टमिति · एकबीजपक्षे कणाले विभज्यालम्भः इदमग्नेर्वरुणस्येन्द्रस्य सवितुः पूष्णस्त्वष्टुश्च इदं सोमस्य मित्रस्य बृहस्पतेः सरस्वत्याश्च · यथोक्तमग्रीधः कपालोपधानम् दशकपाले चत्वार्युपधाय षट् समं विभज्य त्रीणि दक्षिणतस्त्रीणि चोत्तरत इति · पिष्टानां तण्डुलानां चेक्षणम् · ईक्षणान्ते पूष्णो विभागः इदमग्नेर्वरुणस्येन्द्रस्य सवितुस्त्वष्टुश्च इदं पूष्णः · चरूणां तण्डुलान्विभज्यालम्भः इदं सोमस्य इदं बृहस्पतेः इदं सरस्वत्याः ·

1) Thus the çruti (११.४.३.७). ददाति १. २. 2) This is in contradiction with the scholion at १२.५. 3) स्फ्यकपा॰ त्सप्तत्रिंशद्वा १.

वारुणाचरुपक्षे तस्यापि चरुमध्ये कीर्तनम् · पुनः संयवनान्ते पुरोडाशानां प्राणदानम् अग्निं गह सोमं गह वरुणं॰ मित्रं॰ इन्द्रं॰ बृहस्पतिं॰ सवितारं॰ पूषणं॰ सरस्वतीं॰ त्वष्टारं॰ · पञ्चदशेन वर्त्मेणेत्यवबाधनम् · उत्तमप्रयाजे इदमग्नये सोमाय वरुणाय मित्रायेन्द्राय बृहस्पतये सवित्रे पूष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रे देवेभ्य इत्यादि · तत आज्यभागौ · प्रधानयागे अग्नये सोमाय वरुणाय मित्रायेन्द्राय बृहस्पतये सवित्रे पूष्णे सरस्वत्यै त्वष्ट्रे उपांशु अनुब्रूहीति प्रथमस्वरेण · ततो जुहूामुपस्तारः · क्रमेण सर्वेषां मध्यात्पूर्वार्धाच्चावदानम् अभिघारः प्रत्यभिघारः अतिक्रम्याश्राव्याग्निꣳ सोमं वरुणं मित्रमिन्द्रं बृहस्पतिꣳ सवितारं पूषणꣳ सरस्वतीं त्वष्टारम् उपांशु यजेति प्रथमेन ॥ ॥१२॥

इति पञ्चमस्य द्वादशी कण्डिका ॥ ॥

हुत्वा स्थाल्याः स्रुवेणोपजुहोत्यग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मि॰ ॰स्वाहा मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षत्रमस्मि॰ ॰स्वाहेन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मि॰ ॰स्वाहा बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिर्ब्रह्मवर्चसमस्मि॰ ॰स्वाहा सविता राष्ट्रꣳ राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मि॰ ॰स्वाहा पूषा भगं भगपतिर्भगमस्मि॰ ॰स्वाहा सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मि॰ ॰स्वाहा त्वष्टा रूपाणाꣳ रूपकृद्रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेति ॥१॥ प्रधानावदानानि हुत्वा प्राक्स्विष्टकृतः स्थाल्याः सकाशात्स्रुवेणोपजुहोति[1] दशभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् · स्थालीग्रहणमुपहोमार्थं पूर्णाहुतिवदाज्यसंस्कारनिवृत्त्यर्थम् ।

विराजौ संयाज्ये ॥२॥ संयाज्ये स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये · अस्यामिष्टौ विराजौ प्रेद्धोऽअग्ने दीदिहि (१७.१६) इमोऽअग्ने वीततमानीतीमे संयाज्ये भवतः[2] प्रेद्धोऽअग्नऽइति (ऋक्सं॰ ७. १. ३) पुरोऽनुवाक्या इमोऽअग्न इति (ऋक्सं॰ ७. १. १८) याज्या ।

---

1) स्रुवेणेति जुह्वा निवृत्त्यर्थम् Ss. 2) See १. ६. ५. १२.

सहस्रवत्यौ वा नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् उत नो ब्रह्मन्नविष उक्थेषु देवहूतमः शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातम इति ॥ ३ ॥ नू नो रास्वेति (ऋक्सं° ३. १३. ७) पुरोऽनुवाक्या उत नो ब्रह्मन्निति (ऋक्सं° ३. १३. ६) याज्या ॥ यागस्य तन्त्रेण क्रियमाणत्वादावाहनेऽउत्तमप्रयागे स्विष्टकृन्निगदे सूक्तवाके च तन्त्रेणैव देवताप्रदानानुच्चारणं युक्तम् · तद्यथा अग्निं७ सोमं° त्वष्टारम् उपांशु आ३वहेत्युच्चैः · [इत्यादि] ।

दश दक्षिणा ॥ ४ ॥ अस्यामिष्टौ दश गावो दक्षिणा ।

सहस्रं वा ॥ ५ ॥ वा विकल्पे · सहस्रं वा गावः शाखान्तरात् । स्मृतिष्वियमिष्टिः चान्द्राय[ण]प्रत्याम्नायत्वेनापि श्रूयते तदापि यजनीयेऽहनि आज्यान्वारम्भणीयपूर्विकानुष्ठेया ॥ ॥ त्रयोदशी कण्डिका ॥ १३ ॥ ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्सम्राट्स्थपतिमहायाज्ञिकश्रीप्रजापतिसुतयाज्ञिकश्रीदेवेन कृते कातीयसूत्रव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥

अथ पद्धतिः ॥

तत उपविश्याज्यस्थाल्याः स्रुवेण गृहीत्वाग्निरन्नाद इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः स्रुवाहुतीर्जुहोति · इदमग्नयऽइत्यादयः प्रधानदेवताभ्यस्त्यागाः । ततः स्विष्टकृदादि · प्राशित्रादि सर्वं सर्वेषाम् · दक्षिणालम्भे दशगवम[सि सहस्रगवम]-सीति वा अस्या मित्रविन्दायाः समृद्ध्यर्थं दश गा दक्षिणा ब्रह्मणे इत्यादि · व्यूहने अग्नेः सोमस्य वरुणस्य मित्रस्येन्द्रस्य बृहस्पतेः सवितुः पूष्णः सरस्वत्यास्त्वष्टुरुज्जितिम् अग्निः सोमो वरुणो मित्र इन्द्रो बृहस्पतिः सविता पूषा सरस्वती त्वष्टा तमपनुदन्तु · प्रस्तरहोमे इदमग्नये सोमाय वरुणाय° त्वष्ट्रे देवेभ्य इत्यादि · शेषं प्रकृतिवत् ॥ इयं मित्रविन्दा चान्द्रायणप्रत्याम्नायत्वेनापि स्मृतिषु विहितास्ति ॥ इति मित्रविन्दा समाप्ता ॥ ॥ अथास्या हौत्रं लिख्यते । कं प्रपद्यऽइत्यादि[1] पञ्चदश सामिधेन्यः । आवाहने आज्यभागानन्तरम् अग्निं७

---

१) प्रपद्येत्यादि १. See Çânkhây. १. ४. ५.

सोमं वरुणं °त्वष्टारम् उपांशु　आवहेत्युच्चैः । उत्तमे प्रयाजे　ये यजामहे स्वाहाग्निँ स्वाहा　सोमँ स्वाहा　अग्निँ सोमं वरुणं° त्वष्टारम् उपांशु　स्वाहा देवा इत्यादि । पुष्टिमन्तावाज्यभागौ　[अग्नयेऽनु°] अग्निना रयिमश्न°वत्तमो३म् ये३यजामहेऽग्निं जुषाण इति　सोमायानु° गयस्फानो अमीवहा° भवो३म् ये३-यजामहे सोमं जुषाण इति । प्रधानयागे पुरोऽनुवाक्या　अग्निः सोमो वरुणो मि° यज्ञो३म् ये३[यजाम]हे　त्वष्टा रूपाणि ददतो° अग्निर्वौषट् · याज्यावदादेशे यथासम्प्रेषितं वेति शाङ्खायनः (३. ७. १-१०)　तेनानुक्रमेणापि देवतादेशनं भवति निगमेषु पुरोऽनुवाक्यावत् । प्रेद्धोऽअग्नऽइमोऽअग्नऽइति विराजौ स्विष्टकृतः · सहस्रवत्यौ वा　नू नो रास्व °दिति पुरोऽनुवाक्या · ये३यजामहेऽग्निँ स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य [प्रिया धामा]न्ययाडग्नेः सोमस्य वरुणस्य° त्वष्टुः उपांशु प्रिया धामान्ययाड्देवानामित्यादि । सूक्तवाके आज्यभागानन्तरम्　अग्निः सोमो वरुणो° त्वष्टा उपांशु हविरजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽक्रत · देवा आज्यपा इत्यादि ॥　॥१३॥　॥

इति पञ्चमस्य त्रयोदशी कण्डिका ॥

इति श्रोत्रियाग्निचित्सम्राट्स्थपतियाज्ञिकश्रीप्रजापतिसुतदेवकृतकात्यायनपद्धतौ पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥　॥

इति कातीये श्रौतसूत्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥　॥

श्रुतिमन्त्रक्रमानुसारिणाचार्येण चातुर्मास्यान्युक्तानि । तदनन्तरं ज्योतिष्टोमस्यावसरः । तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविन्दोक्ता । अथ हविर्यज्ञत्वसामान्यादेव पाशुकेषु चातुर्मास्येषु हविर्यज्ञविधपशूनामुक्तत्वाच्च निरूढोऽपि हविर्यज्ञविधः पशुर्बुद्धावागतो ऽतस्तमुपदिदिक्षुः प्रथमं तस्य कालमाह ·

पश्विज्या संवत्सरे-संवत्सरे प्रावृषि ॥१॥ [इज्या यागः पशुना इज्या पश्विज्या पशुयागः सं॰रे प्रतिवर्षं यावज्जीवं भवति प्रावृषि वर्षास्वृतौ ·] तत्राप्यमावास्यायां पौर्णमास्यां वा । श्रावणो भाद्रपदश्चोभौ मासौ वर्षा ऋतुः · स च चान्द्रः तदलाभे सौरः श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रेषु चर्तुषु तदलाभे तु सौरेष्विति स्मृतिविदां मतमिति स्मरणात् · एवं सोमादौ सर्वत्र ऋतूनां सौरचान्द्रायणा[ना]माश्रयणे व्यवस्था द्रष्टव्या । पशुबन्धेन यजत ऽइति प्रकृत्य (११.७.१.१) तेन सुयवसे यजेतेति तं वै संवत्सरो नानीजानमतीयादिति (॰३) च श्रूयते शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन्नसौ सुयवसो वर्षर्तुरिति · नित्यत्वं चास्य परिभाषायामुक्तमेव[1] (१.२.११) । केचिदस्य प्रारम्भे प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयामिच्छन्ति नेति कर्काचार्याः सम्प्रदायपद्धतिकाराश्च । कालान्तरमप्याह ·

आवृत्तिमुखयोर्वा ॥२॥ आवर्तनमावृत्तिः सूर्यस्य दक्षिणायनमुदगयनं च तयोर्मुखम् प्रथममहः संक्रमणकालविहितम्[2] तत्र [पश्विज्या भवति] · अस्मिन्पक्षे प्रतिवर्षं पशुद्वयं भवति । नात्र पौर्णमास्यमावास्ययोरपेक्षा संक्रान्तिदिन ऽएव विधानात् संक्रान्तेः पूर्वदिने उत्तरदिने वा यस्मिन्नहनि स्मृतिशास्त्रतः

१) See pag. ३४, ३ ff. २) ? ॰लसंनिहितं Ss.

पूर्वाह्णे पूर्णाकालत्वम् तत्र पशुयागः कर्तव्यः । शाखान्तरेऽस्य कालान्तरमप्युक्तम् प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति ।

गृहेषु ॥३॥　अग्नीषोमीयविकारत्वादस्य देवयजने यागप्राप्तावाह　अयं पशुयागो गृहेषु कर्तव्यः ।

यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं स्रुवेण वोरु विष्णविति (५. ४१) ॥४॥　अत्र पूर्वमृत्विजो वृत्वा सांनाय्यविकारत्वादनुदितऽएवोपक्रम्य निरूढपशुर्वमाहवनीय-दक्षिणाग्नी विहृत्याग्न्यन्वाधानं चतुरासनं ब्रह्मवरणं च कृत्वा यूपाहुत्यर्थं पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य उरु विष्णविति मन्त्रेण स्रुचा स्रुवेण वा यूपाहुतिं जुहोति · स्रुचा चेत् चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति　स्रुवेण चेत् तेनैव गृहीत्वा (३. ६. ४. ३) · अत्र पूर्वतरं परिस्तरणं तिष्ठता समिदाधानं चाहवनीये कर्तव्यम् · इदं विष्णवऽइति त्यागः · प्र-प्र यज्ञपती व्हियजमानके　प्र-प्र यज्ञपतीन् बहु-यजमानके । [इयं यूपाहुतिः　खलेवाली यूपो भवतीत्यत्र (२२. ३. ४८) न भवति लुप्तार्थत्वात् · यूपं छेत्स्यता होतव्यमिति छेदनार्थो होमः · न खलेवाल्यां छेदनमस्ति　स्वदेशावस्थितायामेव पशुर्बध्यते · अतस्तत्र न यूपाहुतिः कर्तव्या][1]।

आज्यशेषमादाय सतक्षा गच्छति ॥५॥　आज्यस्थालीं यूपाहुत्यर्थं संस्कृत्याज्यशेषमध्वर्युरादाय तक्ष्णा सूत्रधारेण सहितो यूपच्छेदनायारण्यं गच्छति ।

यूपमभिमृशत्यत्यन्यानिति (५. ४२) ॥६॥　ते ब्रह्मयजमानाध्वर्युतक्षाणोऽरण्यं समागताः सन्तो यं वृक्षं यूपप्रकृतिं जोषयन्ते परस्परम् एवंलक्षणो यूपवृक्ष[2] इति तं वृक्षमभिमृश्य जपति (३. ६. ४. ५) ।

प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा ॥७॥　अथवा यूपस्य पश्चात्प्राङ्मुखः　यूपं विलोकयन् । किंजातीयं यूपमित्याकाङ्क्षायामाह ·

पालाशं बहुलपर्णमशुष्काग्रमूर्ध्वशकलशाखं[3] मध्याग्रोपनतमव्रणम् ॥८॥ अशुष्कमार्द्रमग्रं यस्य · ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वाः शकलाः वेष्टनत्वचः ऊर्ध्वाश्च शाखाः प्ररो-

---

१) [to] is a marginal addition in C. इयं खलेवालीत्यत्र न भवति यत्र यूपछेदनं तत्रैव तस्या उत्तावात् A marg. — B. has nothing the like.　२) ? °णोपायोवृक्ष A. °णो यूपो वृक्ष C. B (°यो).　३) सकल १. M. A sec. m. (throughout.)

क्रा यस्य · मध्ये अग्रे चोपनतम् स्यानद्वयेऽपि वक्रम् · व्रणामीर्ममरुः रोगन्नो ग्रन्थिरित्यर्थः · अथ य एष आनत इत्यादिश्रुतेः (११.८.३.३) मध्याग्रोपनतमित्युक्तम् अन्यत्सर्वं शाखान्तरात् ।

अभावे खदिरबिल्वरौहितकान्[1] ॥९॥ निरूढे पालाशस्य यूपस्याभावे खा॰कान् यूपान्कुर्यात् शाखान्तरात् ।

खदिराभावे सोमऽइतरान् ॥१०॥ सोमे मुख्यः खादिरो यूपो भवति खदिरस्याभावेऽलाभे इतरान् बिल्वान्रौहितकान्वा[2] यूपान्कुर्यात् · केचित् बहुवचनात्पालाशमपि खादिराभावे सोमे इच्छन्ति नेत्यपरे । सोमशब्देन तदङ्गभूतोऽग्नीषोमीयो लक्ष्यते सोमयागस्य यूपेन प्रयोजनाभावात् ।

स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति (५.४२) ॥११॥ स्रुवेण घृताक्तेन छेदनप्रदेशे तं यूपवृक्षमुपस्पृशति । तत्राहापस्तम्बः देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति स्रुवेण सर्वतो मूलं पर्याणक्तीति[3] · मानवे च विष्णवे त्वेत्यनेन पर्यनक्तीति · काठके देवस्त्वेत्यक्तेति · अतः स्रुवेण स्थाल्याज्यमादाय यूपवृक्षस्य मूले छेदनस्थाने परितोऽञ्जनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

ओषधऽइति (५.४२) कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधितऽइति (५.४२) परशुना प्रहरति ॥१२॥ दर्भतृणमन्तर्धाय कुठारेणान्तर्हितस्य तृणस्योपरि प्रहरति छेदनाय प्रहारं मुञ्चति ।

प्रथमशकलं निदधाति ॥१३॥ यूपे छिद्यमाने यः प्रथमः शकलः पतति तं प्रथमं शकलं यूपावटमध्ये प्रक्षेपार्थं क्वचित्सुगुप्ते देशे अनाशार्थं स्थापयतीत्यर्थः यथा न गच्छति · स यं प्रथममित्यादिश्रुतत्वात् (३.६.४.१२) · अत्र हरिस्वामिनः यः प्रथमः शकलोऽपछिन्नस्तमादत्ते यूपावटेऽवधातुम् अन्यानपि चादत्तऽएव स्वरवे शुक्रामन्थिप्रचाराय चेति ।

अनक्षस्तम्भं वृश्चति ॥१४॥ तं प्रकृतं यूपवृक्षमनक्षस्तम्भं छिनत्ति · सामर्थ्यात्तदेकदेशः स्थाणुरनसोऽक्षं स्तभ्नातीत्यक्षस्तम्भः न अक्षस्तम्भोऽनक्ष-

---

1) रौहित॰ १. MAB. रोहित॰ १. रौहीत C. 2) ॰न्रौहीत॰ C. B (sec. m.)
3) Thus ABC. (॰र्यण॰ C.)

स्तम्भः यथा गच्छतः शकटस्यात्तमवशिष्टः स्थाणुर्न स्तभ्नाति तथा नीचं छिन्द्यादित्यर्थः ।

एकजम् ॥ १५ ॥ य एक एवासहाय एव भूमेर्जातः तमेकजं यूपं वृश्चति ।

द्यां मा लेखीरिति (५. ४३) पतन्तमभिमन्त्रयते ॥ १६ ॥

न दक्षिणा पतेत् ॥ १७ ॥ तथा यत्नः कर्तव्यः यथा स यूपो दक्षिणस्यां दिशि न पतेत् तस्यां दिशि पतन्तं बाधेतेत्यर्थः ।

अयं हि त्वेति (५. ४३) शोधनम् ॥ १८ ॥ छिन्नस्य यूपवृक्षस्य शोधनं कुठारेण शाखापर्णादिपातनं करोति । यूपस्यावश्यमर्थप्राप्तं शोधनमस्ति · अयं च मन्त्रस्तदेवाभिधातुं शक्तः · अतो लिङ्गात्सूत्रकृता तत्र विनियुक्तः · कथं पुनरेष मन्त्रः शोधनमभिदधाति परशुना शोध्यमानस्य यूपस्य सौभाग्यं दर्शनीयत्वं भवति एवं चाभिधीयते महते सौभगायेति तस्मादनेन मन्त्रेण शोधनं कर्तव्यम् इति प्रातःश्राह ·

अभिमन्त्रणशेषो वाविशेषोपदेशात् ॥ १९ ॥ वाशब्दः पूर्वोक्तपक्षनिरासार्थः · अभिमन्त्रणशेष एवायम् अयं हि त्वेति मन्त्रः नानेन शोधनं कर्तव्यमिति · कुतः अ॰शात् यतो नायं मन्त्रो विशेषेण शोधने केनचिदुपदिश्यते · अतोऽभिमन्त्रणमन्त्रस्य द्यां मा लेखीरित्यस्यैवायं शेषो न मन्त्रान्तरम् · यदुक्तम् लिङ्गाच्छोधने विनियोग इति तन्न मन्त्राणामविधायकत्वादिति · वस्तुतस्तु तादृशं लिङ्गमपि नास्ति यद्बलाच्छोधने विनियुज्येत[1] · तस्मादभि॰ष एव शोधनं तु तूष्णीं कर्तव्यम् ।

अतस्त्वमित्याव्रश्चने (५. ४३) जुहोति ॥ २० ॥ आज्यस्थाल्याः सकाशात्सकृद्गृहीतं जुह्वां गृहीत्वा परिस्तीर्याव्रश्चने जुहोति · आवृश्च्यते[2] यूपोऽस्मादित्याव्रश्चनः स्थाणौ छेदनप्रदेशः तं होमेन संस्करोति ।

यूपे वा तत्संस्कारात् ॥ २१ ॥ अथवा यूपे एतामाहुतिं जुहोति न स्थाणौ · आहुत्या हि यूपः संस्कर्तव्यो न स्थाणुः · आव्रश्चनशब्देन छेद

---

1) ॰ज्यते AB. — C. is doubtful, but may be read ज्येत · 2) Thus C. ॰व्रश्चते AB.

उच्यते स च यूपेऽप्यस्ति स्थाणावपि । ततश्च यूपस्थे आव्रश्चने होमः कार्य इति प्राप्तऽआह ·

स्थाणौ श्रुतेश्च ॥२२॥ स्थाणावेव होतव्यम् न यूपे · कुतः श्रुतेः चकारात् मन्त्रवर्णाच्च · श्रुतिस्तावत् अथाव्रश्चनमभिजुहोतीत्यादि (३. ६. ४. १५) · वनस्पतिप्ररोहणं च स्थाणावेवोपपद्यते न यूपे यूपविरोहणे प्रायश्चित्तविधानात् (२५. १. १५) अतस्त्वं विरोहेति (५. ४३) मन्त्रवर्णात् हे वनस्पते त्वमतः अस्मात्स्थाणोः सकाशात् शतवल्शः शतशाखो विरोह प्रसरेति मन्त्रार्थः । केचित् समाख्यायाः श्रुतेश्चेत्येवं व्याचक्षते · शाखान्तरे स्थाण्वाहुतिरिति समाख्या श्रूयते । यदुक्तम् यूपसंस्कारादिति अत्र ब्रूमः स्थाणावपि क्रियमाणो होम आरादुपकारकत्वाद्भवत्येव यूपस्य संस्कारको यूपीयः स्थाणुरिति कृत्वा · शेषाभिमर्शनवत् यथा शेषस्याभिमर्शने कृते गृहीतस्य हविषः संस्कारो भवति तत्सम्बन्धित्वात् एवमत्रापीति [1] ।

परिवास्यच्छेदनं पुनः ॥२३॥ पूर्वं मानं कृत्वावशिष्टमग्रं परिवास्य छित्त्वा पुनर्द्वितीयवारं छेदनं न कर्तव्यम् · तथा यत्नः कर्तव्यो यथा मानं कृत्वा परिवासने कृते पुनः समीकरणाय छेदनं कर्तव्यं न भवति · परिपूर्वो वासयतिः छेदने वर्तते ।

त्र्यरत्निः ॥२४॥ त्र्यरत्निप्रमाणः परिवासनीयः ।

चतुररत्निर्वा ॥२५॥ स वाऽएष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति निरूढप्रकरणऽएव श्रुतत्वात् (११. ७. ४. १) ।

एकारत्निप्रभृतीन्येके ॥२६॥ एके आचार्याः एकारत्न्यादिप्रमाणकानपि यूपान्निरूढऽइच्छन्ति स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निमित्यादिश्रुतत्वात् (११. ७. ४. १)· अन्ये पुनरेकारत्निं द्व्यरत्निमितीमात्रवयुत्य-वादो मन्यन्ते कुतः स वाऽएष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वेति पक्षद्वयस्यैवोपसंहारात् · तथा चाहापस्तम्बः त्र्यरत्निश्चतुररत्निर्वा पालाशो निरूढपशुबन्धस्यातोऽन्यः सौम्यस्याधरस्येति वाजसने-

---

[1] इयं चाहुतिः खलेवाल्यां न भवति marg. in A. इयं आहुतिः ख॰ल्यां न कर्तव्या marg. in B.

थकमिति · तस्माच्च्यरत्निर्वा चतुररत्निर्वा[1] इति द्वावेव पक्षौ नैकारत्निर्द्यर-त्निर्वा [इति] पक्षाविति साधु ।

अष्टाश्रिं करोत्युपरवर्जम् ॥ २७ ॥ तं परिवासितं यूपं तक्ष्णा तक्षणेन अष्टा-श्रिमष्टकोणं करोति · ऊर्जम् उपरोऽवटः तत्सम्बन्धिनं निखन[न]ार्हं यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा ।

अग्राच्चषालं पृथमात्रमष्टाश्रि[2] मध्यसंगृहीतम् ॥ २८ ॥ यूपपरिवासना-नन्तरं यदवशिष्टं पृथक्कृतमग्रम् ततश्चषालं कर्तव्यम् · प्रसारिताङ्गुलिः पाणिरा मणिबन्धनात्पृथ इत्युच्यते · चषालमिति संज्ञा संव्यवहारार्था आ चषालेक्षणा-दित्यादौ (८. ८. १४) · अष्टाश्रि अष्टकोणम् तदपि तक्षणेनाष्टकोणं कुर्यात् तथैव · उलूखलवन्मध्ये संकुचितम् ।

ऊर्ध्वमग्रे प्रतिमुञ्चति ॥ २९ ॥ तच्चषालं यूपस्याग्रे ऊर्ध्वं प्र॰ति अत एवोर्ध्व-प्रतिमोकविधानाच्चषालस्य तथा वेधः कार्यः · प्रतिमुञ्चतीति वचनाच्च चूडाग्रो यूपः चषालं च सुषिरमिति गम्यतऽइति हरिस्वामिनः · तथा चाहापस्तम्बः मूलतोऽतष्टमुपरम् अष्टाश्रिरनुपूर्वो[3]ऽग्रतोऽणीयान्प्रज्ञाताग्निष्ठाश्रिरिति ।

द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तर्ह्यातिक्रान्तं[4] यूपस्य ॥ ३० ॥ यूपस्य यूपाग्रस्य द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा चषालं त॰न्तं चषालछिद्राग्रवेधादतिक्रान्तं भवति अतिक्रम्योर्ध्वं निःसृतं भवति · तथा चषालस्योर्ध्वं प्रवयणं कर्तव्यम् यथा चषालो यूपाग्रादधो द्व्यङ्गुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठतीत्यर्थः ।

पञ्चारत्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे दशसप्तचतुर्दशवर्जम् ॥ ३१ ॥ सोमाङ्गभूते ऽग्नीषोमीये दश॰र्जं दशारत्निं सप्तारत्निं चतुर्दशारत्निं वर्जयित्वा पञ्चारत्न्यादि-पञ्च-दशारत्निपर्यन्तो (३. ६. ४. १८–२५) यूपो भवति · दशसप्तचतुर्दशारत्नेरश्रुतत्वात् तद्वर्ज-मित्युक्तम् । इहाग्नीषोमीयविकारं निरूढपशुं प्रस्तुत्याग्नीषोमीयधर्मा अभिधीयन्ते · नन्वग्नीषोमीयऽएवाग्नीषोमीयधर्माः कुतो न विहिताः किमितीह विकृतावु-पदिश्यन्ते · उच्यते · अग्नीषोमीयधर्माणां हि सौमिकैर्धर्मैरत्यन्तं व्यतिषङ्गात्तन्तो-

---

1) तस्मादरत्निश्चतु॰ A. 2) पृथु॰ M pr. m. १. C (throughout.) ॰श्रिं M pr. m. १. AC. ॰श्रि M sec. m. B. 3) स्नू AB. 4) तह्म ABC.

पदेशे सति न ज्ञायते केऽग्नीषोमीयधर्मा इति · अतो निष्कृष्य तद्धिकारे निरूढे केवलाः सर्वेऽग्नीषोमीयधर्मा उपदिश्यन्ते · तेनात्र वैशेषिका निरूढधर्मा अपि वक्तव्याः अग्नीषोमीयधर्माश्च · तेनोच्यते पश्चात् सोमऽइति ।

अपरिमितो वा ॥३२॥ अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इत्युक्तत्वादतिप्रमाणोऽतिशयेनाधिकप्रमाणोऽपरिमित इत्युच्यते । अथवा सोमे तदङ्गभूतेऽग्नीषोमीयेऽअपरिमितप्रमाणो वा षोडशारत्निप्रभृति यूपो भवति ।

सप्तदश वाजपेये ॥३३॥ वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये सप्तदशारत्निर्यूपः स्यात् ।

एकविꣳशतिरश्वमेधे ॥३४॥ सर्वे यूपा एकविंशत्यरत्नयः ।

यथाकायꣳ[1] स्थविमा ॥३५॥ स्थविमा स्थौल्यं यूपानां यथ्यं भवति कायस्य यूपदेहस्यानुरूपं[2] योग्यं यथाकायम् लोकप्रसिद्धैव दीर्घप्रमाणानुसारेण तद्योग्यं स्थौल्यं कुर्यात् ।

वेदिं करिष्यन्षड्ढोतारं[3] पञ्चगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माङ्गैर्यज्ञं पृथिवीꣳ शरीरैः वाचस्पतेऽछिद्रया वाचाछिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधꣳ होत्रामेरयत्स्वाहेति (११.७.२.६) ॥३६॥ वेदिकरणात्प्रागाज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृहीत्वा द्यौष्पृष्ठमितीमं षड्ढोतारं मन्त्रं मनसानुद्रुत्य मनसैवोच्चार्य तेन पञ्चगृहीतेनैकामाहुतिं जुहोति अथवा तेनैव पञ्चगृहीतेन विभज्य पञ्चाहुतीर्जुहोति आहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकम् · द्यौष्पृष्ठमिति मन्त्रस्य षड्ढोतेति नामधेयम् । इयं चाहुतिर्निरूढपशावेव भवति तत्प्रकरणऽएव पठितत्वात् (११.७.२.६) तद्धिकारेषु चातुर्मास्यसौत्रामणीगतेषु हविर्यज्ञविधपशुषु च । अत्र केचिदाहुः अध्वर्य्वादिभिः षड्भिर्ऋत्विग्भिरयं पशुरेव षड्ढोता तं पशुं मनसानुद्रुत्य संचिन्त्याहुतिं जुहुयादिति · येषां च मन्त्रः षड्ढोता तेषामपि ऋत्विग्भिः पशुः षड्ढोता तद्योगान्मन्त्रोऽपि षड्ढोतेति ॥ ॥

प्रथमा कण्डिका ॥१॥

वेदिं करोति वरुणप्रघासवत् ॥१॥ अत्र निरूढपशुबन्धे वरुण°वदित्याहवनीयस्य पुरस्ताद्युगमात्री वा चतुररत्निर्वा पश्चात्सप्त प्राची षड्ढा त्रयः पुरस्ता-

१) °कामꣳ M pr. m. १. २) Thus Ss. °देहस्या° ABC. ३) ढो M. १. ABC.

दित्येवम्प्रमाणां वा अपरिमितां वा (५. ३. १–१५) वेदिं कुर्यादित्यर्थः · वेदिमित्येकवचनादेकां करोति । केचिद्वेदिं करोतीत्यन्तं सूत्रं कृत्वा दर्शपूर्णमासिकीमेव वेदिं पशुबन्धस्येच्छन्ति · तदयुक्तम् · तथा सति वरुण°वदित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः स्फ्याद्याग्निनिधानादित्येतावतैव (२) सिद्धत्वात् न हि वरुणप्रघासादन्यत्रेतः प्राक्क्वचित्स्फ्यादानाद्यग्निनिधानान्तं कर्मोपदिष्टमस्ति येन वरुण°वदिति विशेष्यते · तस्मात् वेदिं° घासवदित्येवमन्त एव सूत्रच्छेदः कर्तव्यः । शाखान्तरसूत्रेष्वपि निरूढे वरुण°वद्वेदिः पठ्यते · तथा चापस्तम्बः रथमात्री निरूढपशुबन्धस्य वेदिरक्षसंमिता पश्चात्तिर्यगीषया प्राची विपथयुगेन पुरस्ताद्यावता वा वाक्ये छिद्रे अरत्निभिर्वा चतुर्भिः पश्चात्षड्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तात् तां वेदिं कृत्वा दर्शपूर्णमासवत्संनम[न]वर्जं प्रागुत्तरात्परिग्रहात्कृत्वापरेण यूपावटं संचरमवशिष्य वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे करोत्यंहीयसीं पुरस्तादित्येके यावता युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते शम्यामात्री निरूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिरिति · काठके प्रागग्रे रथमात्रीं वेदिं प्राक्परिग्रहात्कृत्वा तस्याः पूर्वार्धाद्द्वात्रिंशदङ्गुलामुत्तरवेदिं चतुःस्रक्तिं प्रत्यग्यूपदेशात्पदमात्रे भूयसि वा अपरिमिता वेदिर्यदा स्याद्दशपदोत्तरवेदिः सम्भवेत्तां[1] वेदिं कुर्यादिति लौगाक्षिरिति · मानवे वेदिं करोति यथोत्तरां वारुणप्रघासिकीं निःसारणान्तां कृत्वा वसन्ति श्वो भूते पाणी प्रक्षाल्य विहारं परिस्तीर्येति · सम्भारानुत्तरनाभौ न्युप्यापि वैतदन्तं पूर्वेद्युः स्यादिति काठके · आपस्तम्बोऽपि च प्रोक्षणान्तां कृत्वौदुम्बरशाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्रच्छाद्य वसति यद्यसद्यस्कालः पशुर्भवति[2] · अतश्च सर्वसूत्रेषु दर्शनाद्वैकल्पिकी द्व्यहकालतापि पशोर्भवति ।

स्फ्याद्याग्निनिधानात् ॥२॥ अत्र वरुण°वत्प्रमाणत्रयमध्येऽन्यतमेन प्रमाणेन वेदिमानमुत्करकरणान्तं कृत्वा स्फ्यादानादि तेष्वग्निं निदधातीत्येतावत्पर्यन्तं (५. ३. १६–४. १८) कर्म करोति · ततः पूर्ववत् यजमान वाचं यच्छेति प्रैषं दत्वा यज्ञासादनादि त्रिकप्रोक्षणान्तं कृत्वा वेदिमानादि कुर्यात् ।

1) ? °वेत्यां AB. °वेतां C.　　2) see at ५. ४. २.

एकमिध्मेन प्रणयति ॥३॥ तत्र पशुबन्धे एकमग्निमिध्मेति अयं वारुणप्रघासिकातिदेशमध्ये विशेषः तत्र हि द्वयोः प्रणयनमुक्तम् (५. ४. २) कर्परेण च इहैकमेव प्रणयति न द्वौ इध्मेन न प्रकृतिवत्कर्परेणेति येषां च तत्र लौकिकं प्रणयनम् तेषामिध्मेनेति प्राप्तानुवाद एव आपस्तम्बः एष पशुबन्धस्याहवनीयो[1] यतः प्रणयति स गार्हपत्यः प्रणीते चेदग्निहोत्रस्य काल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुहुयादेवमन्यत्र विप्रकान्तऽइति । अत्र वेदेरुत्तरभागेनेध्महरणं कार्यम् तथा च काठके त्रिरनूक्तऽउत्तरेण वेद्यन्तेन गत्वा पूर्वेणोत्तरवेदिं प्रत्यङ् तिष्ठन्नित्यादि ।

व्रतोपायनप्रणीताज्यभागभागावदानपूर्णपात्रविष्णुक्रमान्कुर्याद्धविर्यज्ञविधे ॥४॥ हविर्धे पशौ व्रतोपायनादीन्विष्णुक्रमान्तान्पदार्थान्कुर्यात् अर्थात् सवविधे न कुर्यादिति गम्यते । व्रतोपायनं व्रतग्रहणम् तच्च ब्रह्मवरणोत्तरकालं वाग्निनिधानानन्तरं वा पशौ कर्तव्यम् । प्रणीताप्रणयनमप्यग्निनिधानानन्तरं कर्तव्यम् । आज्यभागौ च वपायां कर्तव्यौ । भागावदानानि तु होमं ब्रह्मणे इत्यादीन्यग्नीषोमीयमागतानि तत्र च शाखान्तरे प्रतिषिद्धानि अतो विकारपशुषु गच्छन्ति अत इहैतेषां विधानम् अग्नीषोमीये एतानि न भवन्तीत्येवमर्थम् अतः पश्वन्तरेष्वेतानि नियमेन भवन्ति तत्रापि निरूढऽएषां विकल्पं वक्ष्यति होमन्नी॰ चेहन्निति (७. ११) अत एषां निरूढे निरूढविकारेषु च विकल्पः पश्वन्तरे नियमः अग्नीषोमीये त्वभाव एवेति । पूर्णपात्रं च पशोर्भवति ततश्च पशुपात्रासादनकालऽआसादनप्रोक्षणे तस्य भवतः । विष्णुक्रमा अप्यस्य पशोर्भवन्ति विष्णुक्रमशब्देन दिवि विष्णुरित्यत आरभ्य तूष्णीमाहवनीयोपस्थानान्तं कर्माभिधीयते तत्कथम् सूत्रकारप्रस्थानात् यत एवमाह (१०. २) आहवनीयं वोपस्थाय व्रतादीनि चेदिति अत एवं गम्यते आहवनीयोपस्थानान्ता विष्णुक्रमा इति अग्नीषोमीयो दक्षिणाग्निहोमान्तः इतरे पशवः समिष्टयजुरन्ताः निरूढस्त्वाहवनीयोपस्थानान्त इति निरूढविकारा हविर्यज्ञपशवोऽप्याहवनीयोपस्थानान्ता इति हविर्यज्ञविधो ह वाऽअन्यः यस्मिन्नेतानि न क्रियन्तऽइति

[1] Thus C. ॰नीया A. B. ॰नीयात् A. sec. m.

(११. ७. २. १) श्रुतत्वात् । तथा चाह्रापस्तम्बः इष्टिविधो वाऽन्यः पशुबन्धः सोमविधोऽन्यः स यत्रैतदपः प्रणयति पूर्णपात्रं निनयति विष्णुक्रमान्क्रमति स इष्टिविधो ऽन्यः सत्रविध इति वाजसनेयकमिति । सत्रविधे तु पशावेतेषां प्रतिषिद्धत्वात्पशुपुरोडाशे प्रणीतादीनि भवन्ति । तत्राग्नीषोमीये पशुपुरोडाशे प्रणीताप्रणयनमाज्यभागौ चेत्येतावदेव अन्येषां प्रतिषिद्धत्वात् ।

परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात् ॥५॥ दार्शपौर्णमासिकानौषधविषयान्ग्रहणादिपदार्थानर्थलुप्तान्परित्यज्यासंमोहाय पशौ ये कर्तव्याः पदार्थास्तानुपदिशति । तत्र प्रागकृतं चेत् अत्र पूर्वं व्रतग्रहणम् । ततः प्रणीताप्रणयनम् । ततो मध्यमाह्वनीयवर्जं सर्वेषां परिस्तरणम् ततः शूर्पाद्यर्थलुप्तवर्जं[1] पात्रासादनम् । अत्राह्रापस्तम्बः यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं वसाहोमहवनीं[2] द्वितीयां जुहूं पृषदाज्यधानीं द्वितीयामुपभृतं द्वे आज्यस्थाल्यौ हृदयशूलमसिं कुम्भीं प्लक्षशाखां शाखापवित्रं कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ द्विशूलां[3] औदुम्बरं मैत्रावरुणदण्डमास्यदघ्नं चुबुकदघ्नं वा रशने चेति । अत्र मानवे व्रतोपेतस्येध्माबर्हिः संनह्यत्याश्ववालः प्रस्तरो विधृती च कार्ष्मर्यमयाः परिधयो विंशतिदार्विध्मं वेदिं करोति यथोत्तरां वारुणप्रघासिकीं निःसारणान्तां कृत्वा वसन्ति श्वो भूते पाणी प्रक्षाल्य विहारं परिस्तीर्य पाशुकानि पात्राणि प्रयुनक्त्यग्निं प्रथमोत्पतितं[4] शकलं प्लक्षशाखां वपाश्रपण्यौ रशने शूलं मैत्रावरुणदण्डमादानश्रयणीं स्वरुं स्वधितिं चेति । काठके आहरत्याज्यं पात्राण्यरणी प्रथमपरापतितं स्वर्वधिमन्थनौ च शल्कौ कार्ष्मर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ रशने त्रिगुणां त्रिव्यामां द्विगुणां द्विव्यामां प्राक्षीमध्यवदानीं स्वधितिं कुम्भीं दण्डं शूलं यूपं प्रक्षालितं पशुं स्नातं पन्नदमव्यङ्गं येन चार्थो विहारं परिस्तीर्य पात्राणि प्रयुनक्तीति । अत्रापूर्वाणामपि पात्राणामासादनं विहितमस्ति अतः शम्यायूपादीनामप्यासादनं प्रोक्षणं च कर्तव्यम् । शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादानादीनर्थलुप्तान्पदार्थान्परित्यज्य पात्रप्रोक्षणम् । अव-

---

1) °द्यनर्थ° ABC. 2) Thus A. नीय C. नीयं B. 3) Thus BC. A. pr. m. लं A. sec. m. 4) अग्निं प्रथमोत्पत्तितं AB. अभिमंथोत्प° C.

हननादीनर्थलुप्तान्मुक्त्वा आज्यनिर्वापो वेदकरणं च । संवपनादयः पदार्था अर्थलुप्तास्तानन्तरा मुक्त्वा आज्याधिश्रयणं च कृत्वा खननं च कृत्वोत्तरपरिग्रहादि आ ऽज्यासादनात् आज्यसादनालम्भात्मालम्भोदकालम्भान्तं कुर्यात् · उत्तरपरिग्रहादीत्यत्रोत्तरपरिग्रहस्यावृता स्वधितिं जुहूवद्धसाद्दोमहवनीमुपभृत्पृषदाज्यधानीमिति तथा उपभृत्पृषदाज्यधानीौ सादयतीति च · अत्र विशेषमाह ·

सपृषदाज्यमाज्यग्रहणाम् ॥ ६ ॥ आ॰णामत्र स॰ज्यं भवति चतुर्गृहीतं जुह्वां चोप॰ ज्योतिरसीति (३.६.३.६) श्रुतत्वात् । अत्र काठके विशेषः दधि च निर्वपति यथाज्यं द्वे उपभृन्मन्त्रे चतुर्गृहीतान्याज्यानि द्वितीयस्यामुपभृति तेज इत्युपस्तीर्य ज्योतिरसीति दध्यासिच्योत्तमाभ्यामभिघार्य शेषे घृतमासिच्य तस्य पश्चभिघारणं वनस्पतिं च यजतीति · आपस्तम्बोऽपि आज्यं निरुप्य दधि निर्वपत्यधिश्रयणावर्ज्ञं दधनि क्रियते नैतस्य दध्नः संस्कारो विद्यतऽइत्यपरम् आज्यग्रहणाकाले चतुर्जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति दधन्याज्यमानीय महीनां पयोऽसीति पृषदाज्यधान्यां पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति वेति ।

बर्हिषि प्लक्षशाखा स्तृणाति ॥ ७ ॥ बर्हिषि स्तीर्णे बर्ह्मीः प्ल॰णाति बर्हिष्येव वेदेर्दक्षिणभागे तासामुपरि हृदयादीनामवदानं छेदनं करिष्यते यतः · ताश्च तूष्णीमेव स्तृणाति न मन्त्रेण अपूर्वत्वात् ।

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय (५.२२ २६ ६.१) यूपावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्तादन्तर्वेद्यर्धम् ॥ ८ ॥ आज्यासादनानन्तरं देव॰दाय आह॰स्तायूपावटं यूपनिखननार्थं श्वभ्रं गर्तं परिलिखति · पुनरपि यूपावटस्य स्थानं विशेषयति अन्तर्वेदि वेदिमध्ये अर्धम् अर्धादर्धं बहिर्वेदि आहवनीयात्पूर्वस्यां दिशि तत्रावटं खनति यत्र खातः सन्नर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि स्यात् ।

उपरसंमितं खनति ॥ ९ ॥ उपरो यूपस्य मूलभागोऽतष्टो निखननार्हः पञ्चमो भागः · तेन संमितं तत्प्रमाणं निम्नमवटं खनति ।

प्राचः पांसूनुद्वपति ॥ १० ॥ प्राचः अवटात्प्राच्यां दिशि पांसून् खननेनोत्खातं धूलिराशिमुद्वपत्यवटाद्बहिर्निष्काशयति ।

तदग्रेण यूपं प्राञ्चं निदधाति ॥११॥ तस्यावटस्याग्रेण पुरस्तात्प्रागग्रम् तदग्रेण प्राञ्चमिति श्रुतवान् (३. ७. १. ३) तमवटमग्रेणावटस्य पुरस्तादिति हरिस्वामी ।

कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन् ॥१२॥ तस्मिन्यूपे कु॰रि निदधाति ।

प्रथमशकलं च ॥१३॥ तस्मिन्नेव यूपे निदधाति · यूपे छिद्यमाने यत्प्रथमापछिन्नं शकलम् तत्प्र॰लम् ।

अग्रमुत्तरेण चषालम् ॥१४॥ यूपाग्रस्योत्तरतः समीपऽएव चषालं निदधाति ।

यवोऽसीत्यप्सु (५. २६ ६. १) यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति (५.२६) प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥ अप्सु क्वचित्पात्रस्थेषु लौकिकेषु [उदकेषु][1] यवान्क्षिप्त्वा ताभिर्यवमतीभिरद्भिरग्रादिषु त्रिषु प्रदेशेषु यूपं प्रोक्षति ।

प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥१६॥ प्रो॰मीति क्रियापदं सर्वत्र दिवे त्वेत्यादित्रिष्वपि मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यम् · साकाङ्क्षा ह्येते दिवे त्वेत्यादयः क्रियापदाभावात् · तस्मान्निराकाङ्क्षीकरणाय प्रोक्षामीति पदं सर्वेषु प्रयोक्तव्यम् ।

अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति (५. २६ ६. १) ॥१७॥ प्रोक्षणीशेषं गर्ते · शुन्धन्तां पित्र्ये इत्युक्तत्वादस्य मन्त्रस्य पित्र्यत्वादुदकालम्भो[2] भवति । यूपैकादशिन्यां प्रत्यवटं शेषासेकः तमेवैतन्मेध्यं करोतीति (३. ७. १. ६) वाक्यशेषे अवटसंस्कारत्वावगमात् · अपरे त्वेवमाहुः प्रोक्षणीनां प्राकृतार्थानामियं शेषप्रतिपत्तिरेव न त्ववटसंस्कारः तमेवैतन्मेध्यं करोतीत्येतत्त्वर्थवादमात्रम् ।

बर्हिषि प्राच्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति (५. २६ ६. १) ॥१८॥ तस्मिन्नवटे असंस्कृतानेव कुशान्प्रक्षिपति · य एष कुशमुष्टिर्यूपस्योपरि निहितस्तस्यायं विनियोगः · अस्यापि मन्त्रस्य पित्र्यत्वादुदकालम्भः[3] ।

प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति (६. २) ॥१९॥ यूपावटे प्रक्षिपति ।

स्रुवेणावटे जुहोति तूष्णीम् ॥२०॥ आज्यस्थाल्याज्येनैव · मन्त्रान्तराभावात्तूष्णीमित्यनेन स्वाहाकारो निवार्यते · इदं प्रजापतयऽइति त्यागः · अवटे तु परिस्तरणं भवति ।

पुरस्तात्परिक्रम्याध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युदङ्ङुपविश्य ॥२१॥ यूपं पुर॰स्य

1) wanting in ABC. 2) Thus C. पितृ॰ AB. 3) Thus C. पितृ॰ AB.

अध्व॰नो वा उदङ्मुख उपविश्य अर्वाग्यूपस्य दक्षिणतः   ततो यूपं लौकिकेनाज्येन म्रक्षयति[1]· आपस्तम्बः   अथैनमसंस्कृतेनाज्येन यजमानोऽग्रतः शकलेनानक्तीति· अत्र परिक्रमणविधानादभ्यादानाच्चवटहोमात्समुत्तरत उपविष्टेन कर्तव्यम्· उदङ्मासीन इत्यनेन (३. ७. १. १०) सामर्थ्यादेवाध्वर्योः परिक्रमणं प्राप्नोत्येव   यजमानस्य तु न प्राप्नोति   तदर्थमुच्यते पुर॰स्येति   मा भूत्संनिधानादपरिक्रमणमिति ॥   ॥ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

यूपायाज्यमानायानुवाचयति ॥ १ ॥   अध्वर्युर्यजमानो वा यो यूपमनक्ति स एव यू॰नायानुब्रूहीत्येवं होत्रानुवाचनं कारयति ।

देवस्त्वेत्यनक्ति (६. २) ॥ २ ॥   आज्येन म्रक्षयति · एतच्चाञ्जनमुपरदेशं वर्जयित्वावशिष्टस्य सर्वस्य यूपस्य सर्वाश्रिषु कार्यम् ।

चषालमुभयतः ॥ ३ ॥   अन्तर्वेदिस्थानेनैव मन्त्रेणानक्ति · देशभेदान्मन्त्रावृत्तिर्भवतीति प्रतिपादितम् · अग्निसंमार्गात्पूर्वं मध्येऽनक्ति ततो बहिः ।

अक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति (६. २) ॥ ४ ॥   तमेवाक्तं चषालं यूपाग्रे प्रतिमुञ्चति पूर्वोक्तस्थाने (१. २१–३०) · अथ षड्विंशब्राह्मणे पठ्यते   आप्लावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन वाससा छादयन्तीति   अविरुद्धत्वात्तदपि कर्तव्यम् ।

सोपरमग्निष्ठादेशमक्त्वा परिव्ययणदेशाच्च समन्तं परिमृश्याध्वर्युर्नावसृजेदा परिव्ययणात् ॥ ५ ॥   सहोपरेण वर्तत इति सोपरं यूपस्याग्निष्ठादेशमग्निसंमुखाश्रिदेशं[2] पुनस्तेनैव मन्त्रेणाक्त्वा ततोऽध्वर्युः परि॰शं यूपस्य रशनाबन्धनस्थानं सम॰श्य सर्वतो हस्तेन गृहीत्वा आ प॰णात् अध॰जेत् अग्निष्ठादेशस्य सोपरस्याञ्जनविधानात्पूर्वं यूपाञ्जनमुपरदेशवर्जितं कार्यमिति गम्यते · आसन्नमग्निष्ठामनक्तीति (३. ७. १. १३) · अग्नौ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठा यूपस्याग्नेः प्रत्यासन्ना अश्रिः तामा अन्तात् उपरेऽप्यनक्ति । ननु चोपरस्याप्यग्निष्ठास्ति   सत्यम्   उपर्यधःस्थितया स्वदेशो यस्तया[3] लक्ष्यते तदर्थं वचनम् · अन्यथा तु सर्वा एवाश्रयो यूपेऽज्यमानेऽज्यन्ते   कोऽग्निष्ठाविशेषः । यजमानकर्तृकाञ्जनपक्षे सोपराग्निष्ठाञ्जनान्तं यजमान एव करोति · ननु सूत्रे ल्यबादेशदर्शनादध्वर्युः   स तु तत्र पूर्व-

1) Thus BC. °ञ्चति A. 2) °श्राग्नितदे° Ss. 3) ? Thus C. स्वदेशो यस्त्वया AB.

कालतामात्रे अञ्जनस्य वाचनिककर्तृकत्वात् । तथा अथ परिव्ययणं प्रति समन्तं परिमृशतीति च श्रूयते (३. ७. १. १३) परिव्ययणं रशनया संवरणं[1] प्रति तेन लक्षिते यूपदेशे नाभिमात्रे तत्र समन्तं सर्वतः परिमण्डलेन परिमृशति न च तं देशं विसृजत्या परिव्ययणात् · तथा चापस्तम्बः देवस्त्वा सविता मध्वानक्त्विति स्रुवेण संततमनवच्छिन्दन्नग्निष्ठामश्रिमनक्त्योपरादिति । अधुनाग्निसमीपेऽवस्थानाभावात्सूत्रेऽग्निष्ठदेशमित्युक्तम् · तथा चात्वालदेशात् (१७. ८. १८) अन्तःपात्यदेशऽइत्यादि (८. ५. ३४) इहैव यथा परिव्ययणदेशमिति ।

उद्धीयमाणायानुवाचयति ॥ ६ ॥ ततोऽध्वर्युरुद्धीयमाणायानुब्रूहीत्येवंहोत्रानुवाचनं कारयति । आपस्तम्बः यूपायोद्धीयमाणायेति सम्प्रेष्यत्युद्धीयमाणायेति वेति ।

द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयति (६. २) ॥ ७ ॥ तं नाभिमात्रे सर्वतो गृहीतं यूपं द्या° °णेति मन्त्रेण ऊर्ध्वं प्राञ्चं भूमौ निहितं सन्तं तमधुनोर्ध्वं करोति ।

या तऽइति (६. ३) मिनोति ॥ ८ ॥ अवटमध्ये यूपस्य मूलं प्रक्षिपति प्रवेशयति ।

अग्निष्ठा सम्प्रत्याहवनीयम् ॥ ९ ॥ तथा यूपमवटे मिनोति यथा अग्निष्ठा अश्रिः आहवनीयं सम्प्रति आहवनीयसंमुखी भवति · या अश्रिः पूर्वं सोपरा अक्ता तां चिह्नितां कृत्वाधुना तामाहवनीयसमीपे कुर्यात् । यूपैकादशिन्यां सर्वयूपानामग्निष्ठा आहवनीयां सम्प्रति कर्तव्याः ।

ब्रह्मवनि त्वेति (५. २७ ६. ३) पांसुभिः पर्यूहति ॥ १० ॥ यूपावटं पूरयति ।

ब्रह्म दृंहेति (५. २७ ६. ३) मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यृषति ॥ ११ ॥ अध्वर्युर्मैत्रा°ण्डेन तं पांसुभिः पूरितं गर्तं सर्वतस्त्रिः पर्यृषति परितः कुट्टनेन पांसूनवटेऽधः प्रवेशयति पिट्टयतीत्यर्थः ।

समम्भूमि कृत्वाद्भिरुपसिच्य विष्णोः कर्माणीति (६. ४) वाचयति यूपमन्वारब्धम् ॥ १२ ॥ तमवटं परिपिट्टनेन सम°त्वा परितो वर्तमानया भूम्या समं कृत्वाद्भिर्लौकिकैरु[दकैरु]पसिच्य[2] यू°ब्धं कृतान्वारम्भं यजमानं वि°यति । अत्र

---

1) ? °णं । तं ABC. Or are we to read: °णात्तं ?　　2) दकैरु deest AC. (in B. lacuna from ९ to १०).

यूपमन्वारभस्वेत्यध्येषणा कार्या कुतः अथैवमभिपद्य वाचयतीति समानायामेव श्रुतौ (३. ७. १. १०) सोमालम्भे औदुम्बर्यालम्भे च तथा सूत्रणात् आचाराच्च अनेकयजमानके सर्वेषां वाचनम् यूपान्वारम्भो गृहपतेरेव परार्थत्वात् ।

तद्विष्णोरिति (६. ४) चषालमीक्षमाणम् ॥ १३ ॥ यजमानं वाचयति अथ चषालमुदीक्षते तद्विष्णोरिति श्रुतत्वात् (३. ७. १. १८) ईक्षमाणं वाचयतीति शाखान्तरात् केचिदत्र चषालमीक्षस्वेति अध्येषणं कुर्वन्ति तदयुक्तम् श्रुतौ सूत्रे चादर्शनात् तथा चापस्तम्बः तद्विष्णोरित्यग्रं प्रेक्षतऽइति । अनेकयजमानके सर्वेषां वाचनम् चषालेक्षणं तु परार्थत्वाद्गृहपतेरेव ।

परिवीयमाणायानुवाचयति ॥ १४ ॥ ततोऽध्वर्युः परिवीयमाणायानुब्रूहीति होतारं सम्बोधयति आपस्तम्बः यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीति सम्प्रेष्यति परिवीयमाणायानुब्रूहीति वेति यूपायेत्यन्येष्वपि सूत्रेषु ।

त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति (६. ६) ॥ १५ ॥ त्रिगुणा रशना रज्जुर्भवति तया रशनया रशनामध्यभागेन नाभिमात्रे प्रमाणात्वाद्यजमाननाभिसंमिते (१. १०. १२) यूपस्य देशे यूपस्य नाभिमात्रे मध्यदेशे वा त्रिवृतं त्रिगुणां प्रदक्षिणां परिव्ययति व्येञ् संवरणे संवृणोति परिवेष्टयतीत्यर्थः तथा चापस्तम्बः नाभिदघ्ने रशनया त्रिः प्रदक्षिणं यूपं परिव्ययति मध्यदेशे वेति मानवे च परिवीरसीति नाभिदघ्ने त्रिवृता त्रिः परिव्ययत्युत्तरं प्रदक्षिणामिति । अनेकयजमानकेऽस्य मन्त्रस्योहः परीमौ यजमानौ परीमान्यजमानानिति ।

सꣳसृज्यान्यतरस्यामन्तं प्रवेशयति ॥ १६ ॥ परिव्ययणानन्तरं तां रशनां[1] संसृज्य तस्या रशनाया मध्ये विशिष्टाया अवशिष्टावुभौ प्रान्तौ परस्परं संसृज्य मिश्रीकृत्यान्यतरस्यां सिचि प्रान्ते अन्तं प्रवेशयति । अत्राह मनुः प्रादेशमात्रꣳ समस्याणीयाꣳसꣳ स्ववीयसीति कठसूत्रे प्रादेशमात्रꣳ सम्प्रवेश्याणीयस्याꣳ स्ववीयसीमितिषङ्क्येति आपस्तम्बः अधो द्वरं[2] परिव्ययेद्वृष्टिकामस्योपरि द्वरमवृष्टिकामस्यैके यं कामयेत क्षुध्यस्य जायेतेति उपान्ते तस्य व्यतिषज्य न वेष्टयेत्

१) ? रज्वांतां A. रंवानां C. २) ? अधाद्द्व॰ A. अध्याद्व॰ C.

यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यन्तं तस्य प्रवेष्टयाणिमति स्थविमत्प्रवीयेति । अत उभयथा शाखान्तरे दर्शनात्सूत्रकृता अन्यतरस्यामिति सूत्रितम् · यूपस्य मध्यदेशे परिव्ययणपक्षे वाजपेययूपैकादशिन्यादौ निश्रेणीमारुह्य यूपस्य मध्ये परिव्ययणं कर्तव्यम् ।

यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति (६. ६) ॥१७॥ अग्निष्ठामग्निमुत्तरेण अस्यां यूपे त्रिर्वेष्टितायां रशनायां यूपलं स्वरुमवगूहति अधोमुखं रशनायूपान्तराले प्रवेशयति · उत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे रशनागुणेऽवगूहत्युत्तमे वा सर्वेषु वा [1] द्वयोरधरयोरिति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बः ।

बहुषु यथास्वम् ॥१८॥ एकादशिन्यश्वमेधादौ बहुषु यूपेषु सत्सु यथास्वं स्वरुमवगूहति यो [य]स्य यूपस्य स्वरुस्तं तस्मिन्नवगूहेत् · तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात्स्वं-स्वमेवावगूहेदविपर्यासमिति श्रवणात् (३. ७. १. २२) एकादशानां वर्ग एकादशिनी यूपानामेकादशिनी यूपैकादशिनी · सा च यत्र पश्वेकादशिनी भवति तत्र विकल्पते · अतस्तां कदाचिद्भाविनीमङ्गीकृत्याह यदि यूपैकादशिनी यूपानामेकादशकः स्यात्ततः स्वं-स्वमेव यस्मिन्यूपे निष्पद्यमाने यः शकलो गृहीतः स एव तस्मिन्नवगूहनीयः अविपर्यासम् अन्यदीयस्यान्यं प्रति नयनं विपर्यासः तमकुर्वन् ।

उपावीरसीति (६. ७) तृणमादाय तेन पशुमुपस्पृशत्युप देवानिति (६. ७) ॥१९॥ स्तृतबर्हिषस्तृणादन्यद्दर्भतृणमादाय तेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यञ्चमवस्थितं पशुमालभते · काठके उप देवानिति पशुमुपाकरोति प्रत्यङ्मुखमिति · आपस्तम्बोऽपि पशून्क्षपयन्ति कूटकर्णकाणखण्डवण्डश्रोणासप्तशफवर्जं यस्य ङ्गहीनः स्यादङ्गलो वा विरूप्याप्येकेषां वैष्णवी सारस्वतीं बार्हस्पत्यामिति बहुत्वात्प्रयोजयेदिति [2] प्रकृत्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पशुमुपाकरोतीति । किंजातीयं पशुमित्याकाङ्क्षायामाह ·

छागं मन्त्राम्नानात् ॥२०॥ अतं पशुमुपाकरोति · होता यक्षदश्विनौ छागस्येत्यादिषु (२१. ४१) मन्त्रेषु छागस्याम्नानात् · तथा अग्नीषोमाभ्यां छागस्य

---

1) °त्तरेमे वा मध्यसवेषु वा C. °त्तमेवस सर्वेषु A. 2) ? Thus AB. बहुत्वाप्रयोतये° C.

वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति (३. ८. २. २६) · यदि च छागो यागसाधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगतार्थो भवति नान्यथा । पुनः कीदृशम् ·

यत्नदम् ॥ २१ ॥ यत्नदो ज्ञानदश्च इति निगमेषूक्तः (११) ।

अव्यङ्गम् ॥ २२ ॥ विगतमङ्गं चक्षुःकर्णादिकं यस्यासौ व्यङ्गः · अन्यूनाङ्गम् · शाखान्तरात् ।

यथामन्त्रवर्णं प्रोक्षणे ॥ २३ ॥ प्रोक्षणमन्त्रे अनु त्वा माता मन्यतामित्यस्मिन् (६. ९) यादृशः पशुरभिहितः तादृशं कुर्यात् मातृमन्तं पितृमन्तं भ्रातृमन्तं चेत्यर्थः तादृशस्य मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ।

नाचोदितत्वात् ॥ २४ ॥ नैतदेवम् · कुतः अचो॰त्वात् न ह्येवंविधा चोदनास्ति[1] मातृमन्तं पितृमन्तं भ्रातृमन्तं चोपाकुर्यादिति · तस्मान्नायं नियमः ।

अग्निं मन्थत्या होमात्करोति ॥ २५ ॥ उपाकरणानन्तरमग्निं मन्थति · तत्र च शाकलादानादि अग्नावग्निरित्याहुतिहोमान्तं करोति · वैश्वदेवपर्वोक्तमन्थनधर्मप्रापणार्थमा होम॰ तीत्युक्तम् अन्यथा अनामधेयत्वान्मन्थनमात्रं स्यात् ।

उपाकरणमन्थने वा ॥ २६ ॥ विकल्पेन भवतः (३. ७. ३. ७) · तृणेन पशोरुपस्पर्शनं यत्प्रागुक्तम् तदुपाकरणम् · तस्य पुनर्वचनं मन्थनेन सह संनियोगार्थम् तेन संयुक्तयोरेवानयोर्विकल्पः यदि भवतस्तदा उभे भवतः न त्वनयोरेकं भवतीति ।

द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति (६. ८) ॥ २७ ॥ द्विगुणा चासौ रशना च द्विगुणरशना पशुबन्धनार्था रज्जुः · तया कौश्या दर्भमय्या पाशं नागपाशं कृत्वा अन्त॰ङ्गं शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथम् अभि॰णम् दक्षिणशृङ्गसंमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः ।

देवस्य त्वेति (६. १) यूपे ॥ २८ ॥ यूपेन पशुं नियुनक्ति बध्नाति · दक्षिणे ऽर्धशिरसि[2] पाशेनाक्ष्णया प्रतिमुच्य धर्षा मानुष इत्युत्तरतो[3] यूपस्य नियुनक्तीत्यापस्तम्बः ।

ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा ॥ २९ ॥ अयं निरूढपशुः । त्रयो विकल्पाः ।

---

1) नोद॰ Ss. 2) ऽधःशिरसि Roer, Taitt. Samh. pag. ५११. 3) मानुषानित्यु॰ ibid.

यमिच्छेत् ॥ ३० ॥ एतेषां त्रयाणां मध्ये यमिच्छेत् यं यद्देवतं कर्तुमिच्छेत् तं यावज्जीवं कुर्यादित्यादिविकल्पोऽयम् प्रथमप्रयोगे य आरब्धः स यावज्जीवं कर्तव्य इत्यर्थः न प्रतिप्रयोगमिच्छया । पितृभूत्याचार्यास्तु प्रयोगस्येच्छाविकल्पार्थमेवेदं[1] सूत्रं व्याख्यातवन्तः · व्याख्यान्तरं च कृतवन्तः · तथा हि · सवनीयानूबन्ध्ययोर्निरूढस्य चाग्नीषोमीयप्रकृतित्वं वक्ष्यति (१०. ३२) अग्नीषोमीयात्पशुष्विति अत्र ये त्वन्ये पशवस्तेषां निरूढप्रकृतित्वमुच्यते यमिच्छेत् यमिच्छेत्पशुं कर्तुं तं निरूढधर्माणं कुर्यात् चोदनासामान्यात् लिङ्गं च सौत्रामण्यां स्विष्टकृत्प्रैषे आज्यभागयोरुपलक्षणम् ।

अद्भ्यस्त्वेति (६. १) पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति ॥ ३१ ॥ संस्कृताभिः · अत्र च पूर्वं ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्रयेत् ततस्तेन प्रोक्ष यज्ञमित्यनेनानुज्ञातः पशुं प्रोक्षेत् ।

अपां पेरुरित्यास्य (६. १०) ऽउपगृह्णाति ॥ ३२ ॥ पशोर्मुखस्याधस्तात्संलग्ना एव प्रोक्षणीर्धारयति पानार्थम् · तदेनं सर्वतो मेध्यं करोतीति (३. ७. ४. ६) ततश्चोपग्रहणं पायनार्थम् तथा चाश्वमेधे श्रूयते (१३. २. ७. १२) अथोपगृह्णात्यग्निः पशुरासीदित्यादौ · ततश्च तृडभावेऽपि पायनीयः ।

आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति (६. १०) ॥ ३३ ॥ पशोरुदरहृदयप्रदेशे उपोक्षति प्रोक्षति ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

इध्मप्रैषादि करोत्या प्रयाजेभ्यः ॥ १ ॥ होतारमामन्त्र्य होतृषदनं सादयित्वाग्नये समिध्यमानायेतीध्मादि इध्मप्रैषादारभ्य प्रयाजहोमपर्यन्तं प्राकृतं कर्म करोति · वैकृतावसरे प्राकृतकर्मप्रवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । तत्र विशेषमाह ·

उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु सं तऽइति (६. १०) प्रतिमन्त्रम् ॥ २ ॥ उत्तराघारहोमानन्तरं पूर्वं ध्रुवासमञ्जनादर्वागेव प्रथमं पशुं ललाटांसश्रोणिषु ललाटे भाले अंसयोर्दक्षिणोत्तरस्कन्धयोः श्रोण्योर्दक्षिणोत्तरकट्योश्च जुहूस्थेनाज्येन जुह्वैव अनक्ति · तत्रांसयोः श्रोण्योश्च मन्त्रावृत्तिः · ततो ध्रुवासमञ्जनम् स्रुक्सादनं च · अनेकपाशुके प्रतिपशु ललाटांसश्रोणिसमञ्जनम् ।

[1]) ०मिच्छा० AB. (in C. lacuna, to ४. ३.)

प्राकृतं च विकृतावित्यनेन न्यायेन (१. ५. ४) प्राकृतं ध्रुवासमञ्जनं वैकृतात्पशुसमञ्जनात्पूर्वं मा भूदिति प्रत्ययः कृतः सूत्रकृता पशुं पूर्वं°ऽज्ञीति[1] · अत एव यत्र वचनाभावः तत्र प्राकृतवैकृतकर्मसंनिपाते प्राकृतं पूर्वं भवतीति तद्यथा पित्र्यायामिडानन्तरं पिण्डदानात्प्राग्नार्जनदक्षिणादानादि यथा च वैश्वदेवादौ पर्वणि हविरासादनान्तरं प्रागग्निमन्थनाद्धविरालम्भनोदकस्पर्शनानि यथा च तृणानुप्रहरणानन्तरं प्राग्वाजिनयागादात्मा[लम्भोदका]लम्भौ यथा सवनीयेषु निर्वापानन्तरमेव हविषां प्रोक्षणाभिवासनात् प्राक्प्रचरणीहोमादिति । अनेकयजमानके पशुश्रोण्योः समञ्जनमन्त्रे ऊहः सं यज्ञपती॰आशिषेति द्वियजमानके सं यज्ञपतय आशिषेति बहुषु ।

प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहाग्निर्ह दैवीनां विशां पुरएतायं यजमानो मनुष्याणाऽ मुन्वन्निति सुत्ये तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतऽ हिमा द्वा यू राधाऽसीत्सम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तन्व इति (३. ७. ४. १०–११) ॥ ३ ॥ होतारं प्रवृत्य प्रकृतिवदाश्रावणपूर्वकमग्निर्देवो दैव्यो होतेति होतृवरणं कृत्वा पुनराश्राव्य अग्निर्ह दैवीनामित्यमुं मन्त्रमसम्पृञ्चानौ तन्व इत्येवमन्तमध्वर्युर्ब्रवीति · अत्र मन्त्रे यजमानो मनुष्याणामित्यत्र सुत्ये॰हनि ऋतुयाड्यार्थे वरणे सुन्वन्यजमानो मनुष्याणामिति प्रयोगः · सुन्वन्मनुष्याणामित्येतावदेवेति केचित् तन्नोपपन्नम् सर्वेषु शाखान्तरसूत्रेषु सुन्वन्यजमान इति प्रयोगस्य दर्शनात् · तथा चाप° दैवं च मानुषं च होतारौ वृत्वा पुनराश्राव्य मैत्रावरुणं प्रवृणीत॰इति । अनेकयजमानके चास्य मन्त्रस्य विपरिणामः इमौ यजमानौ° तेषामस्थूरि° त्रयो यवो राधाऽसीत्सम्पृञ्चाना असम्पृञ्चानास्तन्व इति द्वियजमानके इमे यजमाना° तेषामस्थूरि° चत्वारो यवः पञ्च यवः[2] षड्यव इत्यादि यजमानसंख्यात एकाधिकमुक्त्वा[3] राधाऽसीत्सम्पृञ्चाना असम्पृञ्चानास्तन्व इति बहुयजमानके ।

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीति ॥ ४ ॥ वरणानन्तरमध्वर्युर्मैत्रा°ण्डं समर्पयति मित्रावरुणयोस्त्वेति सूत्रपठितेन मन्त्रेण उपविश्य प्रयच्छति · शाखान्तरे यजमानः प्रयच्छति ।

---

1) See pag. ८४, ११. 2) पञ्च यवः is wanting in AB. 3) एकाविधमु° ABC.

औदुम्बरं यजमानमुखमात्रम् ॥५॥

दीक्षितदण्डं सोमे ॥६॥ सोमयागे होतृमैत्रावरुणवरणानन्तरमेवा-ग्नीषोमीये पशौ अत एव दीक्षितग्रहणादध्वर्युः प्रयच्छतीति गम्यते अन्यथा स्वदण्डं सोमऽइत्येवमेवावक्ष्यत् । सोमे दण्डप्रदानस्य कालान्तरमाह

क्रीते वा ॥७॥ क्रीते वा सोमे सोमविक्रयिणः सकाशाद्धिरण्यादा-नानन्तरमेव अनेनैव मन्त्रेण चाग्नीषोमीयमध्ये । दण्डस्य प्रतिपत्तिरुक्ता मानवे विरम्यान्तिप्रणीते तूष्णीं दण्डमवदधातीति आश्वलायनसूत्रेऽपि समाप्य प्रैष-मग्नौ दण्डमनुप्रहरेदनवभृथेऽवभृथेऽन्यत्रेति ।

एकादश प्रयाजाः ॥८॥ अत्र पशौ एञ्जा भवन्ति ।

अनुयाजाश्च ॥९॥ अत्रेयं प्रयाजानुयाजानामेकादशसंख्या उत्पन्नसंयोगि-नी ततश्चोदकप्राप्तेषु प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते अतोऽभ्यासेनैव पूरणीया तत्र प्रयाजानां पञ्चमाभ्यासेन संख्यापूरणम् अनुयाजानां मध्ये द्वाःप्रभृतीनां नाराशं-सान्तानां द्वितीयस्य नराशंसस्याभ्यासः स वनस्पतिप्रभृतीनामन्तिमाभ्यास इति ततश्च द्वाःप्रभृतीनां पञ्चमादीनां पञ्च मम न तस्येत्येवानुमन्त्रणम् पूर्वं-पूर्वं वाभिक्राममिति (३.२.२१) पक्षे पञ्चमऽएव स्थाने होमः अनुयाजेषु द्वितीयादीनां नराशंसान्तानां द्वितीयस्थाने होमः वनस्पत्यादीनां त्रयाणां तृतीये स्थानऽइति। तत्र आपस्तम्बसूत्रे विशेषः तिष्ठति पशावेकादश प्रयाजान्यजति समिद्धः प्रेष्येति प्रथमं सम्प्रेष्यति प्रेष्य-प्रेष्येतीतरांश्चतुर्थाष्टमयोः प्रतिसमानीय दशेष्ट्वैकादशाया-ज्यमवशिनष्टि तान्यजमानः प्राकृतैरादितश्चतुरोऽनुमन्त्र्य चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन इडः-प्रभृतींस्त्रीनुत्तमेन शेषं प्रत्याक्रम्य जुह्वा स्वरुस्वधितीऽअनक्तीति । तत्र प्रयाजा-नामिध्मस्तनूनपान्नराशंस इडो बर्हिर्द्वार उषासानक्ता दैव्या होतारा तिस्रो देवीस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इत्येता आप्रीदेवता इत्युक्तत्वादिदं समिद्धः इदं तनूनपाते नराशंसाय इदमिड्भ्यः इदं बर्हिषे इदं द्वार्भ्यः इदमुषासानक्ता-भ्याम् इदं दैव्याभ्यां होतृभ्याम् इदं तिसृभ्यो देवीभ्यः इदं त्वष्ट्रे इदं वनस्पतये इदं स्वाहाकृतिभ्य इति अनुयाजादीनां तु इदं देवाय बर्हिषे इदं देवीभ्यो द्वार्भ्यः इदं देवीभ्यामुषासानक्ताभ्याम् इदं देवीभ्यां जोष्ट्रीभ्याम् इदं देवीभ्यामूर्जा-

ऊतिभ्याम् इदं देवाभ्यां देव्याभ्यां होतृभ्याम् इदं देवीभ्यस्तिसृभ्यस्तिसृभ्यो देवीभ्यः इदं देवाय नराशंसाय इदं देवाय वनस्पतये इदं देवाय बर्हिषे इदं देवायाग्नये स्विष्टकृतऽइति ।

समैत्रावरुणो प्रेष्येत्याह यजस्थाने वचने ॥१०॥ मैत्रावरुणसंयुक्ते पशुसोमादौ कर्मणि यजस्थाने प्रेष्येत्याह वचने सति यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाध्याये प्रैषवचनमस्ति तत्र · यथा आज्यभागयोरग्नये प्रेष्य सोमाय प्रेष्येति समिधो यजेत्यत्र समिधः प्रेष्येति देवेभ्यः प्रेष्येति च · समैत्रावरुणेऽपि वचनाभावे पत्नीसंयाजादौ यजेत्येव न प्रेष्येति ।

दशेष्ट्वा प्रयाजानाह शासमाहरेति ॥११॥ शासहस्तं विशसितारं[1] प्रत्यध्वर्युराह · असिः शासः कट्टारिका द्रष्टव्या सामर्थ्यान्न खड्ग इति हरिस्वामिनः (३.८.१.४)।

स्वरुमादायाक्तोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति (६.११) ॥१२॥ विशसित्रा[2] दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात्स्वरुमादाय तावुभावसिस्वरू जुह्वा अग्रे प्रणालिकायां[3] घृतेनाक्त्वा ताभ्यां पशो॰शति आलभते ।

स्वरुमवगुह्यासिं प्रयच्छन्नाहैषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्विति (३.८.१.४) ॥१३॥ स्वरुं यथास्थानेऽवगुह्य शमित्रे असिं प्रयच्छन्सन् एषा॰स्त्विति ब्रवीति अश्रिर्धारा एषा प्रज्ञाता चिह्निता भवतु ते तव · यथायं पशुरतः पुनरेनयैव वपार्थमभिसंधास्यामीति[4] · शमित्रे स्वधितिं प्रयच्छन्नाह शमितरेषा तेऽश्रिः स्पृष्टास्त्वित्याप॰ · अक्तया धारया शसत्यावद्यति पशुमितरया विशास्तीति आपस्तम्बे मानवे च असेः कट्टारिकाया धाराद्वयम् तत्रैका अक्ता अपरानक्ता भवति तया सत्ययं विवेक इति ।

सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शामित्रायोल्लिखति ॥१४॥ जुहूप्रभृती स्वस्थाने आसाद्य चात्वालादुत्तरस्यां दिशि शा॰खति शामित्राग्नेः स्थापनार्थमुल्लिखति उल्लेखनं चाधिकम् स्मार्ताः पञ्च भूसंस्काराः पूर्वं प्रवर्तन्तऽएव · शामित्रः पशुश्रपणोऽग्निरुच्यते । आपस्तम्बः अभिपर्यग्निकृते देशेऽउल्मुकं निदधाति स शामित्र इति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

[1] विशासि॰ ABC. [2] विशासि॰ ABC. [3] Thus C. प्रनालि॰ AB. [4] पुनरेवयै॰भभिनिधा॰ BC. पुनरेव॰ A pr. m.

पर्यग्नयेऽनुवाचयति ॥१॥　अध्वर्युः पर्यग्नयेऽनुब्रूहीत्यनुवाचनं कारयति मैत्रावरुणेन · परि सर्वतोऽग्निर्यस्य स पर्यग्निः पशुः तस्मै　अथवा वपापरिगतो ऽग्निः पर्यग्निः तस्मै इति वा ।

आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्त्रिः समन्तं पर्येति पश्चाज्यशामित्रदेशयूपचात्वाला-हवनीयान् ॥२॥　समन्तं सर्वतः प्रदक्षिणं पश्चा॰यान् पर्येति परितो गच्छति ।

आज्यपशुशामित्रान्वा ॥३॥　अथवा आज्यानि जुह्वादिस्थानानि पशुः शामित्रश्च एतानेव पर्येति[1]　न पूर्वसूत्रोक्तान्सर्वान् · वा विकल्पार्थः ।

प्रतिप्रास्योल्मुकं तावत्प्रतिपर्येति ॥४॥　उल्मुकं प्रतिप्रास्य आहवनीयमध्ये प्रतिप्रक्षिप्याग्नीत्तावदिति त्रिरेव प्रतिपर्येति　प्रतेः प्रयोगात् अप्रदक्षिणं त्रिः पश्चादीन्परिगच्छतीत्यर्थः पुनरपीतरथावृत्त्यर्थमेकवारं प्रदक्षिणं पर्येति ।

पुनरादायोदङ् प्रतिपद्यते ॥५॥　आग्नीध्र एव पुनस्तमेवोल्मुकमादाय उदङ्मुखः प्रतिपद्यते अग्रतो गन्तुं प्रारभते ।

पशुश्चान्वक् ॥६॥　पशुस्तमाग्नीध्रमन्वक् अनु पश्चादञ्चतीत्यन्वक् पृष्ठतो ऽनुगच्छतीत्यर्थः · शमितैनं कण्ठे बद्ध्वा नयतीति श्रुतेः　शमिता पशुरशनां मस्तकादवतार्य गले बद्ध्वाग्नीधमनु नयति ।

प्रतिप्रस्थातान्वारभतऽएनं वपाश्रपणीभ्यां कार्ष्मर्यमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्याम् ॥७॥　प्र॰ता शमित्रोदङ्नीयमाने पशुं वपा॰भ्यामन्वा॰ · वपा श्रप्यते आभ्यामिति वपाश्रपण्यौ · श्रीपर्णीवृक्षावयवभूताभ्याम् · द्विशृङ्गिकशृङ्गाभ्यामिति काठके　द्विशूलैकशूलाभ्यामित्यापस्तम्बः · अतश्च एका विशाखा द्विशृङ्गा द्विशूला मेथ्याकारा सकर्णकेत्यर्थः　द्वितीया अविशाखा ऋज्वी तता[2] एकशृङ्गा एकशूला अकर्णकेत्यर्थः ।

तमध्वर्युः ॥८॥　तं पशोः कृतान्वारम्भं प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युः अन्वारभते ।

यजमानोऽध्वर्युम् ॥९॥　प्रतिप्रस्थातुः कृतान्वारम्भमध्वर्युम् ।

वेदितृणेऽअध्वर्युरादायाश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति ॥१०॥　स्तृताया एव वेदेर्दर्भे तृणेऽआदायाश्राव्योपप्रेष्य होतरित्येवमादिकं प्रैषं मैत्रावरुणं प्रत्याह ।

---

१) ? पर्यग्निकरोति ABC.　२) ? Thus C. लता AB.

रेवति यजमानऽइति (६. ११) वाचयति ॥ ११ ॥ यजमानम्। अनेकयजमानके एकोऽन्वारभते वाचनं सर्वेषाम् ' ब्रूतं ब्रूतेति च यथायथमध्येषणा। अथ कठसूत्रे विशेषः प्रमुच्य यूपात्पशुं यल्युल्मुकहस्तोऽग्रत आग्नीध्र उत्तरस्मिन्वेद्यन्ते पशुनवस्थितं द्विशृङ्गिकशृङ्गाभ्यां वपाश्रपणीभ्यां मुखमभिनिधायाश्राव्याहोपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति संचरेण निष्क्रम्य रेवति प्रत्यनुमल्लयतऽइति ' आप॰सूत्रे च वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभेतेऽअध्वर्युर्यजमानश्चाश्राव्य प्रत्याश्राविते सम्प्रेष्यत्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति प्रास्माऽअग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतुरभिज्ञायाहवनीयादुल्मुकमादायाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं नयत्युरोऽअन्तरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोत्करावुदञ्चं पशुं नयन्तीति।

शामित्रं नातीयात् ॥ १२ ॥ अत्र शामित्रशब्देन तस्य स्थानं लक्ष्यते ' अध्वर्युः प्रतिप्रस्थातुः कृतान्वारम्भः पशुमनुगच्छन्सन् शा॰यात् अतिक्रम्य न गच्छेत् शामित्रसमीपऽएव तिष्ठेत्।

शामित्रेऽग्निं निदधाति ॥ १३ ॥ ततोऽध्वर्युस्तमग्नीद्धस्तस्थमुल्मुकाग्निं शामित्रे स्थापयति।

निर्मन्थ्यमेके ॥ १४ ॥ एके शाखिनो निर्मन्थ्यमग्निं शामित्रे निदधति न प्रकृतमुल्मुकम् ' अन्यमेवाग्निं निर्मथ्य तस्मिन्नेनध श्रपयेयुरिति (३. ८. १. ६) श्रुतत्वात् ' अतो निर्मन्थ्यस्य श्रपणार्थत्वादस्मिन्पक्षे आहवनीयादुल्मुकाहरणं न भवति ' यत्त्वग्निमेवैतत्पुरस्तात्करोतीत्यादि (३. ८. १. २) तदर्थवादमात्रमिति पितृभूतिः।

पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति (६. ११) ॥ १५ ॥ शामित्रस्य पश्चात्प्रागग्रं तृ॰स्यति हस्तस्थयोर्वेदितृणयोर्मध्येऽन्यतरत्तृणं तत्र प्रतिक्षिपति। अत्रानेकयजमानके मन्त्रस्योहः यज्ञे यज्ञपती धा इति द्वयोः यज्ञपतीन्धा इति बहुषु। अनेकयजमानके पश्वन्वारम्भमेक एव करोति वाचनं सर्वेषाम् ब्रूतं ब्रूतेति प्रैषः।

तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादम् ॥ १६ ॥ तस्मिन् तृणे एनं पशुं नितरां मारयन्ति।

प्राक्शिरसं वा ॥ १७ ॥ उदक्पादमिति तु स्थितमेव। अतश्च शिरसो दिङ्नियमेऽपि पुरुषस्योदक्पादता कर्तव्या वचनात्।

संगृह्य मुखं तमयन्त्यवाश्यमानम् ॥१८॥ श्वासरोधो यथा स्यात्तथा दृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्नं यथा मार्यमाणः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति तमु आकाङ्क्षायाम् पशुर्हि विरुद्धप्राणः सन् श्वासमाकाङ्क्षति ताम्यति ताम्यन्तं प्रयुञ्जते तमयन्ति तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः।

वेष्केण वा ॥१९॥ अथ वा वेष्केण तमयन्ति वेष्को गलावेष्टकः गलं वावेष्ट्य तमयन्ति संज्ञपयन्ति मारयन्ति।

एत्याहवनीयमावृत्यासते ॥२०॥ पशुमारणदेशाच्चात्वालोत्करावन्तरेण आहवनीयसमीपे प्रत्यागत्य आहवनीयमभिमुखा आवृत्य प्रदक्षिणमावर्तनं कृत्वा पराङ्मुखा आसते अध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः।

संज्ञपयान्वगन्नित्येव ब्रूयात् (३. ८. १. १५) ॥२१॥ इममेव प्रैषम् नार्थलक्षणमन्यल्लोकप्रसिद्धं जहि मारयेत्यादिकमित्येवकारार्थः · हे शमितस्त्वमेनं पशुं संज्ञपय मारय अयं पशुः संज्ञप्तः सन्नन्वगन् देवानन्वगछदिति[1] प्रैषार्थः · अन्वगमतामिति पशुद्वये ऊहः अन्वगमन्निति बहुषु पशुषु।

स्वाहा देवेभ्य इति (६. ११) जुहोति ॥२२॥ ततोऽध्वर्युः सकृद्गृहीतमाज्यं वसाहोमहवन्या समित्पूर्वकमाहवनीये जुहोति · इदं देवेभ्य इति त्यागः · तद्यत्रैनं निविध्यन्ति तत्पुरा संज्ञपनाज्जुहोतीति (३. ८. १. १६) श्रुतेः।

संज्ञप्तः पशुरिति प्रोक्ते शेतां नु मुहूर्तमित्याहासोमे ॥२३॥ सं°रिति शमित्रा प्रोक्ते अध्वर्युरसोमे सोमादन्यत्र निरूढे पशौ शे°तमिति ब्रवीति यतो निरूढप्रकरणऽ एव श्रूयते (११. ८. ३. ५) तस्मादु°ज्ञपतीति। संज्ञप्तौ पशूऽ इति पशुद्वये संज्ञप्ताः पशव इति बहुषु पशुषु। निरूढविकारेषु हविर्यज्ञविधपशुषु शेतां नु मुहूर्तमिति भवत्येव सवविधेष्वग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यादिषु न भवति · सौत्रामण्यां त्रिपशोर्हविर्यज्ञविधत्वे शेरतां नु मुहूर्तमित्यूहः सपाशुकेषु वरुणप्रघासेषु [च] बहुवचनम् पशुद्वये शयातां नु मुहूर्तमिति।

देवेभ्यः स्वाहेति (६. ११) जुहोति ॥२४॥ ततोऽध्वर्युर्वसाहोमहवन्यां सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये समिधं विना जुहोति · त्यागस्तु पूर्ववत् (२२)।

---

[1] नुगछन्निति BA. C pr. m. नुगछदि C sec. m.

न वेते जुहुयात् ॥२५॥ एते पशिषशव्याहृती (२२ २४) जुहुयात् न वा ।

वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति (६.१२) ॥२६॥ नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणरशनाम् । रशनाबहुत्वे माहिर्भूत मा पृदाकुरिति द्वित्वे च माहिर्भूतं मा पृदाकुरित्यूहः अहिपृदाकुशब्दो न विपरिणम्येते उपमाया अनङ्गत्वात् । अङ्गभूतं हि प्रकाशयितव्यं च नोपमाङ्गभूतेति । भूरित्येतत्तु रशनापरम् अतो विपरिणम्यत एव ।

प्रतिप्रस्थातः पत्नीमुदानयेत्याह ॥२७॥ अध्वर्युः ।

नेष्टरिति सोमे ॥२८॥ सोमऽइति सोमान्तर्भूतपशुष्वेव सोमाङ्गभूतेष्वग्नीषोमीयसवनीयेषु । यतस्तत्रैव नेष्टा विद्यते ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

पान्नेजनहस्तां वाचयति नमस्तऽआतानेति (६.१२-१३) ॥१॥ पान्नेजनः पादनेजनार्थ उदककलशः पादग्रहणमवयवप्रदर्शनार्थम् मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः । प्रतिप्रस्थाता नेष्टा वा । गार्हपत्यसमीपात् । पशुशोधनाय । अनेकपत्नीके एकैव पान्नेजनहस्ता वाचनं च सर्वासाम् संस्कारत्वात् ।

पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी ॥२॥ पशुसमीपऽउपविश्य तस्य मृतस्य मुखादीनि प्राणायतनानि अद्भिः स्पृशति । तान्येवाह ।

मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्त्संहृत्य वाचं ते शुन्धामीति (६.१४) प्रतिमन्त्रम् ॥३॥ मेढ्रं शिश्नं प्रजननेन्द्रियम् पायुर्गुदः । नासिकयोः चक्षुषोः कर्णयोश्च भेदेनोपस्पर्शनम् युगपदशक्यत्वात् भेदे च मन्त्रावृत्तिः । पादान्त्संहृत्य चतुरोऽप्येकत्र कृत्वा ।

शेषेण यजमानश्च शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः ॥४॥ पान्नेजनशेषेण । चकाराद्ध्वर्युश्च । अथ या आपः परिशिष्य' षिञ्चत इति (३.८.२.७) श्रुतत्वात् काण्वानां चाध्वर्युश्च यजमानश्चेति पठ्यते । तेन चकारेणाध्वर्युः समुच्चीयते । अनेकयजमानके चैक एवानुषेचनं करोति परार्थत्वात् । तत्र शिरसो मन्त्रमाह ।

मनस्तऽइति (६.१५) शिरः ॥५॥ अनुषिञ्चतः । विलिङ्गत्वात्तस्य विनियोग उक्तः वाक्तऽइत्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोपदिष्टः।

यत्ते क्रूरमित्यङ्गानि (६.१५) ॥६॥ सर्वाणि । विलिङ्गत्वादस्यापि विनियोग उक्तः।

शमद्ध्योऽभ्य इति (६. १५) पश्चात्पशोर्निषिञ्चतः ॥ ७ ॥ पशोः पश्चाद्भागे जघनप्रदेशे पत्नीजनशेषमुभावपि निनयतः · निनयनस्य पशुसंस्कारत्वाद्दर्वीरेव पश्चाद्भागे निनयनमिति । अनेकपशुषु प्राणाशोधनादि पश्चात्पशोर्निषेकान्तमेकैकस्य संस्कारस्यैतावत्त्वात् ।

उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषधऽइति (६. १५) ॥ ८ ॥ शेषनिनयनानन्तरमध्वर्युः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभेरग्रतोऽङ्गुलचतुष्टयं त्यक्त्वा ओषधऽइति मन्त्रेण प्रागग्रं तृणं निदधाति · नाभेरग्रतो वपायाः स्थानम् ।

स्वधितऽइति (६. १५) प्रज्ञातयाभिनिधाय छित्वाग्रं सव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति (६. १६) ॥ ९ ॥ प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया असिधारया अभिनिधाय तृणस्योपरि असिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं छित्वा तिर्यक्पाटयित्वा तृणाग्रं यत्पृथग्भूतं तत्सव्ये हस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन तृणमूलं द्विगुणीकृत्योभयतोऽग्रे मूले च लोहितेन छेदनस्थानऽउत्पन्नेन पशोः रुधिरेणानक्ति अञ्जयति अथवा उभयत इत्यन्तर्बहिश्च तृणं लोहितेनानक्ति · अत्राहापस्तम्बः स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छ्यतीति । असेर्हि धाराद्वयं भवति तयोर्मध्ये या पूर्वं जुह्वग्रे अक्ता घृता ते प्रज्ञाताग्रिरस्त्विति च शमितारं प्रत्युक्तम्[1] (४.१२–१३) अधुना तयैव कृतचिह्नया घृताक्तया असिधारयाभिनिधानं कर्तव्यम् नानक्तया द्वितीयया पार्श्वगतया · तथा चोक्तं मानवे आपस्तम्बे च अक्तया शृतस्यावद्यत्यनक्तया विशसतीति ।

निरस्तमित्यपास्यति (६. १६) ॥ १० ॥ तद्रुधिराक्तं तृणमूलमुत्करे प्रक्षिपति · तत उदकोपस्पर्शनं करोति मन्त्रस्य रक्षोवाचित्वात् ।

इदमहमित्यभितिष्ठति (६. १६) यजमानः ॥ ११ ॥ तदुत्करेऽध्वर्युणा प्रक्षिप्तं रुधिराक्तं तृणमूलमभि°ति तस्योपरि तिष्ठति पादेनाक्रामति · अत्राप्युदकोपस्पर्शनं यजमानेन कार्यम् मन्त्रस्य रक्षोवाचित्वात् · अनेकयजमानके त्वेक एव तृणमभितिष्ठति क्रत्वर्थत्वात् ।

वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवीऽइति (६. १६) ॥ १२ ॥

---

1) ? Thus ABC.

ततोऽध्वर्युः पाटितात्पशोरुदरात् वपां॰श्च उद्धाव्योत्पाट्य[1] निष्काश्य तया वपया व॰ण्यौ प्रकर्षेण छादयति । पशोः सांनाय्यविकारत्वात्पशुमांसश्रपणार्थानां पात्राणां सांनाय्योखास्थानापन्नत्वाद्वपाश्रपण्योस्तद्धर्मपरिप्राप्तौ उखादानमन्त्रेणोक्तेनादानं कर्तव्यम्[2] द्यौ स्थः पृथिवी स्थ इति यजमानेनान्वारब्धयोर्वपाश्रपण्योः प्रोर्णवनं चेति · अत्र द्यौःपृथिवीशब्दावुपमानार्थत्वान्न विपरिणम्येते असीत्येतत्तु वपाश्रपणीपरत्वाद्विपरिणम्यत एव ।

परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य शामित्रे प्रतपति ॥ १३ ॥ वपा॰ण्योः प्रोर्णवनानन्तरं तां वपां परिवास्योदरसंलग्नां छेदनेन पृथक्कृत्य ततश्चात्वाले वपाश्रपणीस्थामेव वपामवसिच्यावोक्ष्याभ्युक्ष्य उदकेनोपरि सिक्त्वा ततः प्रतिप्रस्थाता शा॰पति · चात्वालेऽवसेकान्तमध्वर्युः करोति शामित्रे प्रतपनादि तु प्रतिप्रस्थाता तां परिवासयति तां पशुश्रपणे प्रतपति तयो ह्यस्यात्रापि शृता भवतीति श्रुतत्वात् (३. ८. २. १८) · अतः शामित्रे प्रतपनमपि श्रपणैकदेश एव श्रपणं च प्रतिप्रस्थातृकर्तृकम् दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता श्रपयतीति (॰२०) वचनात् ।

शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत् ॥ १४ ॥ अग्नीत् शामि॰नीये प्रक्षिपति · पुनरुल्मु॰दादत्त इति (३.८.२.१८) श्रवणात् आदानस्य गमनस्य च दृष्टार्थत्वात्तदुल्मुकमाहवनीये प्रास्यतीति गम्यते · पुनःशब्दोपादानात् न निर्मन्थ्यपक्षे तत[3] आदानम् ।

तृणाग्रं चाध्वर्युर्वाग्यो वेरिति (६.१६) ॥ १५ ॥ तृणाग्रं यत्प्राक्सव्ये पाणौ कृतमासीत्तदधुनाहवनीये प्रास्यति · ते अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः शामित्रसमीपाच्चात्वालं जघनेन चात्वालोत्करावन्तरेणाहवनीयं प्रति यन्ति (३. ८. २. १८) ।

उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतप्य वपामन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य ॥ १६ ॥ अध्वर्युणा तृणप्रक्षेपे कृते सति प्रति॰ता उत्तरतः आहवनीयादुत्तरे देशे तिष्ठन्सन् आहवनीये वपां प्रतप्य ततोऽग्नियूपयोरन्तरालेन वपां हृत्वा स्वयमपि परीत्य न तूत्तरतः स्थित एव दक्षिणत आहवनीयाद्दक्षिणस्यां दिश्यासीनः आहवनीय एव वपां श्रपयति । अत्राह्वाप॰ आहवनीयस्यान्तिमेऽङ्गारे वपां निगृह्यान्तरा यूपमाहवनीयं दक्षिणातिहृत्य प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तां

1) ? ॰त्पाद्य ABC. 2) Thus C. उखादानवत्कर्त॰ AB. 3) तत C. deest AB.

दक्षिणत आसीनः प्रतिप्रस्थाताहवनीये श्रपयतीति · काठके च चरमेऽङ्गारे वपां निगृह्यान्तरा यूपाग्नी हृत्वाभिघार्य श्रपयतीति । वपामिवान्तराग्नी हृत्वा उत्तरतोऽवस्थितेनापि दक्षिणप्रदेशे श्रपयितुं शक्यतऽइति तन्मा भूदिति परीत्येत्युक्तम् परीत्य परिक्रम्य गत्वा दक्षिणत इत्याहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे वपां श्रपयतीत्यर्थः · अन्यथा परीत्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः दक्षिणत इत्यनेनैवार्थात्प्राप्ततात् ।

वपा७ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति (६. १६) ॥ १७ ॥ प्रतिप्रस्थात्रा[१] वपाश्रपणीभ्यामाहवनीयस्योपरि धृतां वपां स्रुवेणोपहृत्याज्यमध्वर्युर्वपामभिजुहोति · श्रुतौ (३. ८. २. २७) जुहोतीति होमस्य विधानान्मन्त्रे स्वाहाकाराम्नानाच्चात्रेदमग्नय ऽइति त्यागोऽनुष्ठेयः · तथा चापस्तम्बः स्रुवेण वपामभिजुहोतीति ।

स्तोकेभ्योऽनुवाचयति ॥ १८ ॥ ततोऽध्वर्युः प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणं प्रति ब्रूयात् · श्चुति क्षरणे अतः श्चोतन्तीति स्तोकाः विन्दवः वपायां श्रप्यमाणायां तापवशाद्वपायाः ये त्रिन्दवः पतन्ति ते स्तोकाः तदर्थमनुब्रूहि । अत्राहाप॰ प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति सम्प्रेष्यति अलोहिनी७ सुशृतां कृत्वा सुपिप्पला ओषधीरिति दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि प्लक्षशाखायामासाद्य वपाश्रपणी[२] प्रवृह्य निधाय घृतवतीशब्दे जुहूपभृतावादायेति · काठके च प्रस्तुतासु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति श्येनी७ सुशृतां वेद्यां दर्भपूदग्रेषु निधायेति ।

शृतावा७ शृता प्रचरेत्याह प्रतिप्रस्थाता ॥ १९ ॥ अध्वर्युं प्रति · शृता वपा प्रचर त्वं स्वाहाकृतिभिरिति प्रैषार्थः · शृते प्रचरेति वपाद्वये शृताः प्रचरेति बहुषु · ततोऽध्वर्युर्वपायास्तत्राभिघारं करोति ।

स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्यति[३] ॥ २० ॥ ततो वपां प्रतिप्रस्थातैवान्तरा यूपाग्नी प्रत्याहृत्योत्तरतश्चात्वालसमीपे आनीय वपाश्रपणीस्थामेव भूमौ निदधाति · ततो ऽध्वर्युः प्राणदानं वपाश्रपणीस्थाया एव प्रियेण धाम्नेत्यासादनमालम्भं च करोति · आपस्तम्बेन तु आहवनीयस्य दक्षिणत एव नीत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि

१) ? ॰स्थाता ABC. २) श्रपणी ABC. ३) सेनी७ A. श्नेनीं B. ४) प्रेक्ष्यति १. प्रेष्येति M.

ब्रह्मशाखायां वपाया आसादनमुक्तम् कठसूत्रे चोदग्ग्रेषु दर्भेषु · होता पुनरप्य-ग्निर्होतेति स्रुगादापनमन्त्रं पठति ततोऽध्वर्युर्जुहूपभृतावादायातिक्रम्याश्राव्य स्वाहाकृतिभ्योऽर्थे प्रेष्यति प्रेषणं मैत्रावरुणस्य करोति तच्च स्वाभ्यः प्रेष्येत्येवम् ।

हुत्वा वपामभिघारयति पृषदाज्यम् ॥२१॥ उत्तमं प्रयाजं स्वाहाकृतिं हुत्वा प्रथमं वपामभिघारयति प्रयाजशेषाज्येन ततः पृषदाज्यस्थालीस्थं पृषदाज्यम् ततः स्रुक्स्थं च हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयत्यथ पृषदाज्यमिति (३.८.२.२४) श्रुतेः · ततश्चायं क्रमः पूर्वं वपाम् ततो ध्रुवाम् तत आज्यस्थालीम् ततः पृषदाज्यस्थालीम् ततः पृषदाज्यस्योपभृतमिति । पशावाज्यभागयागपक्षे क्रमान्तरमाह ·

ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेत् ॥२२॥ आज्यभागौ चेत् वपायां क्रियेते तदा प्रथमं ध्रुवामभिघारयति तत आज्यस्थालीम् ततो वपाम् ततः पृषदाज्यस्थालीम् ततः पृषदाज्योपभृतम् · यदि आज्यभागौ अत्र निरूढे क्रियेतेऽइति अत एव निरूढे आज्यभागयोर्विकल्पः ।

अत्राज्यभागौ कुर्वन् ॥२३॥ पशावाज्यभागौ कुर्वन्नत्र वपायां करोति प्रेष्यप्रैषौ पशुपुरोडाशे चेत् यज्ञप्रैषाविव भवतः । तौ च सत्रविधे प्रतिषिद्धौ तौ न पशौ करोति न सोमऽइति शाखान्तरात् स्वशाखायामपि तन्न सौम्येऽध्वरे न पशाविति (१.५.३.११) श्रवणाच्च · हविर्यज्ञविधे तु पुनः प्रतिप्रसूतौ तदाहुर्यजेदाज्यभागौ ना३ इति यजेदित्याहुरिति श्रुतत्वात् (११.७.४.८) । अत्राहापस्तम्बः हुत्वा प्रत्याक्रम्य शेषेणैव ध्रुवामभिघार्य पृषदाज्यमभिघारयति अथ वपामेतद्वा विपरीतं नोपभृतमाज्यभागौ यजति तौ न पशौ करोति न सोमऽइत्येकऽइति · काठके च स्वाहाकृतीरिष्ट्वा प्रत्याक्रम्याभिघारयति ध्रुवां पृषदाज्यं वपां नोपभृतं तमाज्यभागाविष्टेति[1] ।

वपया चरिष्यन्नुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति ॥२४॥ वद्यन् जुह्वामुपस्तीर्य ध्रुवायाः सकाशादुपस्तारं कृत्वा हिरण्यशकलमवधाय वपाऽहेति · प्रयोगप्रदर्शनमेतत् तेन सौर्यपशुपक्षे सूर्याय छागस्येति प्राजापत्यपशुपक्षे प्रजापतये छागस्येति प्रयोज्यम् ।

1) ? Thus ABC.

हिरण्यमवधाय द्विरभिघारणं सोमे ॥२५॥ वपावदानानन्तरं पुनरुपरिष्टाद्धिरण्यमवधाय सोमे द्वि॰णाम् निरूढे तु सकृदभिघारणम् । अत्राहापस्तम्बः जुह्वामुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवदाय कृत्स्नां वपामवदाय हिरण्यशकलमुपरिष्टात्कृत्वाभिघारयत्येवं पञ्चावत्ता भवति चतुरवत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यादिति · काठके च असिना वपां सकृदवदाय द्विरभिघार्येति · अतोऽखण्डैव वपा सकृदेवावद्या न द्विरिति ।

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपां मेदः प्रेष्येति ॥२६॥ तत उत्थायातिक्रम्याश्राव्य इन्द्रा॰ष्येति मैत्रावरुणं प्रत्याह । एतदपि प्रयोगदर्शनार्थमेव पक्षे सौर्यप्राजापत्ययोरपि भावात् ।

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥२६॥ प्रसुते सुत्यायां सवनीये पशौ वपां मेदः प्रस्थितं प्रेष्येति · प्रसुतशब्देनात्र सवनीय एव गृह्यते तद्विकारेषु प्रस्थितशब्दः प्राप्तोऽपि सौत्रामण्यामुपसंहृतत्वादन्यत्र न भवतीति ।

हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते ऽइति (६. १६) ॥२७॥ वपां हुत्वोत्तरतस्तिष्ठन् व॰ण्यावाहवनीयऽएवानु॰ति अनु पश्चात्प्रक्षिपति क्त्वाप्रत्ययादध्वर्युरेव · विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां प्रास्यति इतरामविशाखामेकशृङ्गां प्रत्यगग्राम् · आप॰ उत्तरतस्तिष्ठन्प्रतिप्रस्थाताहवनीये वपाश्रपणीं[1] प्रहरति स्वाहोर्ध्वनभसमिति । वपानेकत्वे स्वाहाकृता ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतेति विपरिणामः ।

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति (६. १७) ॥२८॥ ततः स॰काः सयजमानाः सर्वे ऋत्विजः चात्वालसमीपे अद्भिरात्मानं शोधयन्ति अभ्युक्षन्ति मन्त्रलिङ्गादेवाद्भिर्मार्जनं कर्तव्यमिति गम्यते · पत्न्यपि मन्त्रेणैव मार्जनं करोति क्वचित्समिदाधानादौ पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीमिति (५. ५. ३६) नियमदर्शनात्[2] · पूर्वं ब्रह्मादयः षडृत्विजः ततो यजमानः ततः पत्नीति · अनेकयजमानके सर्वे यजमानाः सर्वाः पत्न्यश्च ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

---

१) ॰पणी ABC. २) ? मिति यन A. मिति यत्न CB.

इदानीमिदं विचार्यते · पुरुषाणामित्युक्तत्वात्पशुसंज्ञपनमपि किमृत्विजामेव कश्चित्करोति उतऽर्त्विग्भ्योऽन्यः कश्चिदिति · तत्र सूत्रकार एव पक्षं परिगृह्णाति ·

विशास्ति पशुमन्यः ॥ १ ॥ शसु हिंसायाम् · ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येवंसंज्ञः पशुं विशास्ति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः · कुत एतत् संज्ञाभेदात् शमितेनं कण्ठे बद्ध्वा नयतीति · संज्ञाभेदाच्च संज्ञिनोऽपि भेदो भवति यथा चैत्रादन्यो मैत्र इति । अतो ब्रह्मादिभ्योऽन्य एव पशुं विशास्तीति प्राप्तऽब्राह् ·

ऋत्विजां वैकोऽप्रकृतत्वाच्छामित्रे ॥ २ ॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · ऋत्विजामेव यः कश्चिदेकः पशुं विशास्ति · कुतः शामित्रे शमितुः कर्मणि मारणे वेदे ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्यान्यस्य शमितुरप्रकृतत्वात्[1] अनुक्तत्वात् · ननु संज्ञाभेदादन्यो विशास्तीत्युक्तम् सत्यम् यौगिकी संज्ञा भविष्यति ऋत्विजामेव यः शमनं करिष्यति स एव शमिता भविष्यति · अतः ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुरनुक्तत्वात्कश्चिदृत्विगेव पशुं विशास्तीति सिद्धम् ।

उपगादर्शनाच्च ॥ ३ ॥ होऽइत्यृत्विज उपगायन्त्योऽमिति यजमान इत्यत्रऽर्त्विजामेवोपगानदर्शनाच्चैवमवसीयते यदृत्विजामेवैकः पशुं विशास्तीति · यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तानामुपगातॄणामप्रकृतत्वादृत्विज एवोपगातारः एवं शमितापि । ननु होऽइत्यृत्विज इत्यादिको विधिरेव न[2] दर्शनमिति चेत् न हो इत्येवंपरमेतद्वाक्यम् न ऋत्विग्विधिपरम् अतो दर्शनमेवैतदिति · ऋत्विजामपि विधाने वाक्यभेदः प्रसज्यते · तथा नाध्वर्युरुपगायतीत्यध्वर्योरुपगानप्रतिषेधादितरर्त्विजामुपगानं[3] भवतीति गम्यते ॥ केचिदेवमेव सिद्धान्तं मन्यन्ते · अपरे त्वेवमाहुः अन्यस्याप्रकृतत्वात् कश्चिदृत्विगेव शमनयोगात् शमिता भविष्यतीति · तन्न · यतः श्रुतौ ऋत्विग्व्यतिरिक्तः शमिता प्रकल्पितो दृश्यते शमितेनं कण्ठे बद्ध्वोदञ्चं नयतीति तथा शृतं हविः शमितारिति (३. ८. ३. ५) च · ननूक्तम् यौगिकी संज्ञा तेनर्त्विजामेव कश्चित् शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यतीति तन्न सर्वेष्वृत्विक्षु स्वस्वकर्मणि व्यापृतेषु शमितृशब्दश्रवणात्तेभ्योऽन्य एव शमितेति गम्यते

1) °रप्रकृतत्वात् AC. 2) न deest A. del. BC sec. manu. 3) Thus CB. °तरर्त्विजोरुपगानं A. (जोरु pr. m.)

तथा हि[१] अथोल्मुकमादायाग्नीत्पुरस्तात्प्रतिपद्यते शमितैनं कण्ठे बद्धोदञ्चं नयति तं वपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातारमध्वर्युरध्वर्युं यजमान इति मैत्रावरुणोऽध्रिगुप्रैषे होता चाध्रिगो ब्रह्मा च दक्षिणत आसीनः कृताकृतप्रत्यवेक्षणो एवं सर्वेषु ऋत्विक्षु व्यापृतेषु शमितृशब्दश्रवणादवश्यं तेन ऋत्विग्भ्योऽन्येनैव भवितव्यम् · उपगादर्शनं चाप्रकृतविषयम् अत्र त्वयं हेतुर्नास्ति · अपि च संज्ञपने ऋत्विक्कर्तृके सति समाख्यया तदध्वर्योः प्राप्नोति तदा च शमित्रध्वर्युसंवादे इदं नोपपद्यते अनेनाध्वर्युर्न भवति शमिता तदन्यो भवतीति · तस्मादन्यः शमितेति ॥ अपरा व्याख्या । शमितेति संज्ञाभेदात्पशुनारणामसंदिग्धमन्य एव करोतीति अतो विकर्तनं[२] चिन्त्यते किमृत्विजामेकः कुर्यात् उतान्य एवेति · तत्र पूर्वपक्षमाह विशास्ति पशुमन्यः · ऋत्विग्भ्यो ऽन्यः पशुविकर्तनं करोति · अतो मारणे शमितुः प्रवृत्तत्वाद्विकर्तनमपि[३] स एव करोतीत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ऋत्वि°मित्रे वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ शामित्रे विकर्तनकर्मणि ऋत्विजामेवैकः कश्चन कर्ता स्यात् नान्यः अन्यस्यानुक्तत्वात् न ह्येवं कुत्राप्युक्तमस्ति[४] यच्छमिता विकर्तनं करोतीति यत्रान्यस्य कर्तृत्वं नोच्यते तत्र-तत्रऽर्त्विजामेव कर्तृत्वं भवति · उप°नाद्य पूर्ववद्व्याख्येयम् । अस्मिंश्च व्याख्याने इदं विरुध्यते यत् दैव्याः शमितार उत च मनुष्या रभध्वमित्यस्मिन्नध्रिगुप्रैषे विकर्तने शमिता सम्बोध्यते ।

विक्रयी त्वन्यः शूद्रसंयोगात् ॥४॥ विक्रयी सोमविक्रय्यपि ऋत्विजामेव कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्का[५] तुशब्देन निराक्रियते · विक्रयी ऋत्विग्भ्योऽन्य एव भवति नर्त्विक्षध्ये कश्चित् · कुतः शू°गात् पक्षे शूद्रस्यापि सोमविक्रयित्वेन संयोगात् कौत्साच्छूद्राद्वा सोमं विक्रीणातीति · शूद्रश्च निःसंदिग्धमृत्विग्भ्यो[६] ऽन्य एव तस्मात्कौत्सोऽ[प्य]न्य[७] एव ।

अङ्गान्यवद्यत्यभञ्जन् ॥५॥ अध्वर्युर्हृदयादीनि शरीरात्पृथक्करोति अङ्गानां छेदनमकुर्वन् सकलान्येवावद्यतीत्यर्थः । अविशेषात्सर्वाङ्गानामवदाने प्राप्तऽआह·

---

१) See ३. ८. १. ४. २) विवर्तनं A throughout. ३) ? °तुरप्रवर्त्तवाद्विवर्तन° A. °तुरप्रवृत्त° C. B (वृत्त pr. m.). ४) but see the schol. at ८. २१. ५) शंका ABC. ६) निःसंदिग्भ्यो ABC. ७) °त्सोऽन्य ABC.

हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि ॥ ६॥ जुह्वामवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि । हृदयमाम्रफलसदृशम् · जिह्वा रसना · क्रोडं वक्षो भुजान्तरम् · सव्यस्य सक्थ्नः सव्यस्य बाहोः पूर्वनडकं प्रथमं नडकम् अंसादधो वर्तमानम् · द्वे ऽअपि पार्श्वे दक्षिणं सव्यं च एकैकं त्रयोदशवङ्क्र्यात्मकम् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतादित्यध्रिगुप्रैषे उक्तत्वात् वङ्क्रयो वक्राणि पार्श्वानि · यकृत्कालेयम् · वृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ आम्रफलाकृती इति धूर्तस्वामिनः · गुदस्य मध्यम् येन शकृन्निर्गच्छति तद्विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तम् · दक्षिणा श्रोणिः कटी दक्षिणापरसक्थ्न उपरि वर्तमानो मांसलः प्रदेशः श्रोणिर्दक्षिणा स्फिगिति धूर्तस्वामिनः स्त्रियां स्फिचौ कटीप्रोथावित्यमरः[1] (२. ६. ७५) । अथोपभृत्यवदेयान्याह ·

दक्षिणासक्थिपूर्वनडकं गुदतृतीयाणिष्ठं सव्या श्रोणिरित्यौपभृतानि ॥ ७॥ दक्षिणस्य बाहोः पू°कं प्रथमनलकम् अंसादध एवावस्थितम् · गु°ष्ठम् आन्त्रस्य यो ऽणिष्ठो ऽतिशयेनाणुरतिकृशस्तृतीयो भागः · सव्या श्रोणिरुत्तरापरसक्थ्न उपरि भवो मांसलः प्रदेशः कटीशब्दवाच्यः[2] · एतानि त्रीणि उपभृत्सम्बन्धीनि स्विष्टकृदवदानानि ।

वर्षिष्ठमुपयड्भ्यः ॥ ८॥ अतिशयेन महद्वर्षिष्ठम् यद्गुदतृतीयमतिस्थूलम् तदुपयड्होमार्थमवद्यति ।

अवदानकाले प्रभागः ॥ ९॥ गुदतृतीयस्य प्रभागः प्रकर्षेण भागो वर्षिष्ठमध्याणिष्ठभागेन विभजनम् सोऽवदा°ले भवति जुह्वामव°ले नेदानीम् इदानीं तु समग्रमेवाविभक्तं[3] गुदमवद्यति ।

वनिष्ठुजाघनि[4] चावद्यति ॥ १०॥ वनिष्ठु स्थूलान्त्रम् । जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः · जाघनी पशोः पुच्छमिति हरिस्वामिनः · जाघनी वालदण्ड इति माधवाचार्याः · जाघनी येन मशकानपनयतीति धूर्तस्वामिनः · जाघनी वालधिरुच्यतऽइति ज्ञानदीपिकाकारः · क्षुधार्तश्चानुमात्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम्[5]

1) Thus C. °ला AB. 2) कटि° AB. 3) °भक्तं ABC. 4) °घनी १. M. AB sec. m. 5) स्वजा° AB throughout.

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः इत्यत्र अजाघनीं[1] अपुच्छमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् · जाघनी पशोः पुच्छमित्यधिकरणमालायां तृतीये ऽध्याये जाघनी चैकदेशत्वादित्यधिकरणे (जैमिनि ३. ३. १८) · जाघनी कटी इति पितृभूतिहरिहरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य[2] श्रोणिपर्यायत्वात् श्रोण्योश्च प्रागुक्तत्वादिति · अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते · सा च पत्नीसंयाजार्था ।

क्लोमप्लीहाध्यूध्नीपुरीततं चेच्छन् ॥ ११ ॥ विकल्पे · क्लोमो गलनाडिका · प्लीहः पीह इति यः प्रसिद्धः · अध्यूध्नी शतपुटः ऊधस उपरि भवति · पुरीतदिति[3] हृदयं प्रच्छादितं येन मांसेन तदुच्यते । एतानि क्लोमादीनि पुरीतदन्तानि भागावदानानीच्छन्नवद्यति अतश्चैतेषां भागा°नानां विकल्प इति प्रागुक्तमेव ।

उदरमेदोऽवशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत् ॥ १२ ॥ पशुश्चेद्यदि कृशो दुर्बलः स्यात् तदा अवशिष्टं मेदो ग्रहणे क्रियमाणे यन्न गृहीतम् तद्गुदे प्रास्यति आन्त्रमध्ये प्रवेशयति (३. ८. ४. ५) ।

अवटऽऊवध्यमवधाय तस्मिन्लोहितं[3] रक्षसामिति (६. १६) ॥ १३ ॥ अवटे गर्ते शामित्रादपरस्यां दिशि उत्करादुत्तरस्यां वर्तमाने ऊवध्यं पुरीषं तूष्णीमवधाय तस्मिन्नूवध्ये लोहितं पशोः रुधिरं प्रास्यति · अत्रेदं रक्षोभ्य इति त्यागः · उदकोपस्पर्शनं च ।

शूले हृदयं प्रतृद्य शामित्रे श्रपयति ॥ १४ ॥ शूले°तृद्य प्रोतयित्वा शामित्रेऽग्नौ श्र°ति · परितृद्येव (३. ८. ५. ८) शूलेन भित्त्वा · सांनाय्यविकारादुखायां श्रपणे प्राप्ते वचनात् शूले श्रपणम् शूलं च वारणमरत्निमात्रम् । सांनाय्योखापन्नत्वाच्च घौरसीति मन्त्रेण तस्य शूलस्यादानम् अधिश्रयणं त्वर्थलुप्तम् · यजमानेनान्वारब्धे शूले हृदयप्रतर्दनमिति ।

पशुं चोखायाम् ॥ १५ ॥ पशुं पश्ववदानानि हृदयव्यतिरिक्तानि सर्वाणि उखायां श्रपयेत् · अत्रापि पशोः सांनाय्यधर्मप्राप्त्या तच्छ्रपणार्थाया उखायाः सांनाय्योखाधर्मप्राप्तिः अतश्च घौरसीत्यादानम् मातरिश्वन इति मन्त्रेण शामित्रेऽधिश्र-

1) Thus ABC. °नीं B pr. m. 2) Thus ABC. ? °ततमिति Ss. 3) Thus ABC. °स्मिंल्लो° M. स्मिंलो १.

यणाम् अन्वारब्धे यजमाने मांसानां प्रक्षेप इति । चकारात्पशुमपि शामित्रऽएव श्रपयति अथ यमेतनुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्तीति (११. ८. २. १) श्रवणात् पशुश्रपण इति समाख्यानाच्च ।

पशुदेवताये पुरोडाश एकादशकपालः ॥१६॥ अत्र पशौ एकादशकपालः पुरोडाशो भवति यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यः पुरोडाशो भवतीति (३. ८. ३. १) श्रुतत्वात् । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैकादशकपालत्वात् तत्प्रकृतित्वाच्च अयमप्येकादशकपालो भवतीति प्राप्तऽआह ·

अग्नीषोमीयो वा विशेषोपदेशात् ॥१७॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · अयं निरूढपशोः पशुपुरोडाशः एकादशकपालो न भवति · अग्नीषोमीय एवैकादशकपालः · कुतः विशेषोपदेशात् येनाग्नीषोमीयऽएव विशेषेणैकादशकपालतोपदिश्यते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीत्यभिधेयचनीयं न च सर्वपशुषु पुरोडाशोऽग्नीषोमीयपशुपुरोडाशविकारः किं तर्हि पौर्णमासाग्नेयाग्नीषोमीया-दिपुरोडाशविकार एव । ततश्चैकद्विशब्दपरिमाणेत्याद्युक्तप्रकारेणैवेह (४. ३. ८) पुरोडाशे कपालसंख्या नैकादशकपाल इति · ततश्चैन्द्राग्नो द्वादशकपालः सौर्यप्राजापत्यौ चाष्टाकपालाविति सिद्धम् ।

अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिष्ट्येकत्वात् ॥१८॥ इदानीमिदं विचार्यते · प्रकृतावाहननहविष्कृदाह्वानयोरेककालत्वमुक्तम् स यत्रैष हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहन्तीति (१. १. ४. १३) · हविष्कृदाह्वानं चावघातार्थम् अवघातश्चौषधधर्मत्वात्पशुपुरोडाशऽएव भवति · तेन तदर्थं हविष्कृदाह्वानमप्यत्रैव भवति न पशौ · तत्सहचरितत्वादाहननमपि किमत्र भवति उत पशुपात्रप्रोक्षणात्तऽएवेति संदेहं सूत्रकार एवापनयति । अत्र पशुपुरोडाशे केवलं हविष्कृदाह्वानमेव भवति नाहननम् तत्तु पाशुकपात्रप्रोक्षणानन्तरमेव भवति · कुतः इष्ट्येकत्वात् आहननस्य हि पश्विष्ट्या सहैकवाक्यत्वम् न पुरोडाशेष्ट्या हविष्कृदाह्वानस्य च पुरोडाशेष्ट्येकवाक्यत्वम् न पश्विष्ट्या · अतोऽत्र केवलं हविष्कृदाह्वानमेव कर्तव्यम् नाहननमिति ।

अवद्यन्नाहैन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीति ॥१९॥ अत्र प्रणीताप्रणयनपरिस्तरणान्तस्य पशौ कृतत्वादुपर्युक्तशूर्पादिपात्रासादनहविर्ग्रहणप्रोक्षणाकण्ड-

नपेषणाश्रपणपात्र्यङ्गुलिप्रक्षालननिनयनपात्रीसंमार्गानन्तरमुद्वासनप्राणदानाभ्यालम्भनान्तं कृत्वा　एतौ होतृमैत्रावरुणाविति तावामन्त्र्य स्रुचावादाय जुह्वामुपस्तीर्य पुरोडाशस्यावद्यन्सन् अवदानाखण्डनं कुर्वन् मैत्रावरुणं प्रतीमं प्रैषमाह इन्द्रा॰होति · अत्र वचनात्सहानुवाचनं द्व्योच्चारणं च · इन्द्राग्निभ्यामित्येतत्तु प्रयोगशिक्षार्थम् न परिसंख्यार्थम् तेन सूर्याय पुरोडाशस्य　प्रजापतये पुरोडाशस्येत्यपि तत्पक्षे भवति ।

उपभृति चावद्यति स्विष्टकृद्वत् ॥२०॥　जुह्वामुपभृति च उपस्तीर्य जुह्वां मध्यात्पूर्वार्धाच्चावदायाभिघार्यावदाने प्रत्यभिघार्य तत उपभृति स्वि॰द्वदवद्यति उत्तरार्धात्सकृदवद्यति　उत्तरार्धात्सकृदवदाने उपरिष्टाद्विरभिघारणम् प्रत्यभिघारणाभाव इति वतेरर्थः · चकारात्प्रधानावदानानन्तरमेव प्राक्प्रदानात्स्विष्टकृदर्थमुपभृत्यवदेयम् कालान्तरेऽवदानविधानादुपभृत्यवदानाच्च स्विष्टकृदस्यैव सतः[१] स्विष्टकृद्वदित्युक्तम् ।

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्रेष्यति ॥२१॥　एवं द्वयोः स्रुचोरवदायोत्क्रम्यातिक्रम्याश्राव्य इन्द्रा॰शं प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यति । इदमपि प्रयोगशिक्षार्थमेव · तेन पक्षे सूर्याय पुरोडाशम् प्रजापतये पुरोडाशमिति भवति ।

जुह्वा समानीयाग्नये प्रदाय ॥२२॥　इडामवद्यतीति (२५) वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः · प्रधानावदाने जुह्वस्थे जुह्वोपभृति यदवत्तं तज्जुह्वां समानीय निर्गुणायाग्नये तत्प्रदाय इडाप्राशित्रादिकमवद्यति । ननु कथमसति श्रुतिवचने निर्गुणायाग्नये प्रदानमुच्यतऽइत्याशङ्क्याह ·

सगुणस्थानेऽगुणः सर्वविकार एकत्वात् ॥२३॥　हौत्रे सौविष्टकृते प्रदाने आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये निर्गुणे समाम्नाते　स्विष्टकृतः प्रैषोऽपि प्रैषाध्याये निर्गुण एवाग्निदेवत्यः पठ्यते · अतश्च[२] सगुणस्विष्टकृतः स्थाने योऽगुणो निर्गुणः स्विष्टकृदुक्तः　स युक्त एव · यतो होतृवेदे याज्यापुरोऽनुवाक्याप्रैषेषु यः स्विष्टकृतो विकारः निर्गुणतारूपः स सर्वविकारः सर्वेषामपि विकार एवाध्वर्यूणामपि तथैव भवति · कुत एतत् एकत्वात् यत एक एवायं स्विष्टकृद्भागः ऋग्वेदे च

१) ? Thus ABC.　२) ? अतश्च यः ABC.

विहितः · एकत्वाच्च समानदेवताकेन भवितव्यम् इतरथा क्वचित्सगुणः क्वचिन्निर्गुण इत्ययुक्तमिव स्यात् · तस्मात्सगुणस्यानिऽगुणा इति साधिवोक्तम् ।

यथाम्नातं वा वचिभेदात् ॥२४॥ अथवा यथाम्नातं स्विष्टकृद्यागः स्यात् न सर्वेषां विकारः · यस्य यथाम्नातम् तस्य तथा भवति न होतृवशेन चोदकप्राप्तस्य स्विष्टकृद्गुणस्य लोप इति · अतो याज्यानुवाक्याप्रैषेषु निर्गुणः स्यात् अनुवाचने प्रैषे च सगुणः · कुतः वचिभेदात् वचनभेदादित्यर्थः अन्यद्धि प्रैषानुवाचनवचनम् अन्यच्च याज्यानुवाक्याप्रैषाणाम् तत्रैव च गुणनिषेधो नानुवाचनादौ तस्माद्याज्यादावेव निर्गुणो नानुवाचनादिष्विति । कर्कस्यायमेव सिद्धान्तः ॥ अपरे त्वेवमाहुः · अत्र शाखान्तरे श्रूयते अग्निं यजतीति तेन याग एव निर्गुणोऽग्निर्विहितः · अतो यो यागे निर्गुणोऽग्निर्विहितः स सर्वविकारो भवति सर्वेषां होतृणामध्वर्यूणां च विकारो भवति · कुतः एकत्वात् यतो[1] ऽनुवाचनप्रैषयाज्यादिष्वेक एवायमग्निः न भिन्नः · एकश्च क्वचित्सगुणः क्वचिदगुण इति न विरुद्धरूपतामर्हति[2] · तस्मात्सर्वत्र निर्गुण एवेति सिद्धान्तः · जैमिनिनापि दर्शने (१०.) निर्गुण एव सिद्धान्तितोऽस्ति · यथाम्नातं वेत्ययं तु पूर्वः पक्षः।

इडामवद्यति ॥२५॥ इडाग्रहणं प्राशित्रभागादीनामप्युपलक्षणार्थम् प्रकृतितः प्राप्तस्य लोपे वचनाभावात् · ततश्च निर्गुणस्विष्टकृद्यागानन्तरं स्रुचौ निधाय संचराभ्युक्षणवर्ज्ञं प्राशित्रावदानादि भागपरिहारान्तं यथाश्रुतं कर्तव्यम् पवित्रप्रतिपत्तिवर्जम् सा तु पश्विडामार्जनोत्तरकाले कर्तव्या । अथेदं विचार्यते · पशुपुरोडाशस्य चोदनासारूप्याद्दार्शपौर्णमासिका धर्माः प्राप्ताः · तत्रोद्धरणादि नमःकृतायेत्यन्ताः सर्वे धर्माः किं पृथग्भवन्ति उत नेति · तत्र सूत्रकार एव पक्षं स्वीकरोति ·

अक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् ॥२६॥ अत्र पशुपुरोडाशे प्रागुक्तात्प्रधानस्विष्टकृद्यागादन्यस्याराडुपकारकस्याग्न्यन्वाधानादेरङ्गजातस्याक्रिया भवति · कुतः स॒त्वात् सदृशार्थत्वात् सदृशार्थसाधकत्वादित्यर्थः · यादृशमेवोपकारं पशौ प्रयाजादीनि कुर्वन्ति पशावनुष्ठितान्येवैतादृशमेव पशुपुरोडाशेऽपीति · अतः पश्वर्थम-

[1] Thus C. ततो AB. [2] ? °र्होति ABC.

नुष्ठितानां प्रणीताकुक्कुटाहननस्फ्योदकग्रहणाघारप्रयाजाज्यभागानुयाजादीनामाराडुपकारकाणामगृह्यमाणविशेषत्वात्पशुपुरोडाशेऽप्युपकारप्रसङ्ग इति संनिपत्योपकारकाणि तु पात्रासादनग्रहणकण्डनपेषणश्रपणादीनि पृथगेव भवन्ति अन्यथा स्वरूपासिद्धेः · अत एवोक्तं शाङ्खायनेन (५. १२. २) पश्वर्थानि विभवादर्थं साधयन्तीति । अथवा समान्त्वादित्येवमेव व्याख्येयम् · सन्त्येवाग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि पशुप्रयुक्तानि · य एव च पशुपुरोडाशस्याग्न्यन्वाधानादिभिरर्थः तेनैवार्थेनैतानि पशुना प्रयुक्तानि · तस्मात्तान्येव प्रसङ्गादत्रोपयुज्यन्ते · यत्तु[1] प्रयुक्तं पशुना तत्पुरोडाशः स्वसंनिधौ[2] प्रयोजयति यथा सवविधे प्रणीताप्रणयनाज्यभागादि यथात्रैव ब्राह्मणतर्पणाकर्मापवर्गादि । यद्येवम् स्विष्टकृदिडस्याप्यक्रिया प्राप्नोति तत्राह ·

न चोदनाभेदात् ॥ २७ ॥ न स्विष्टकृदिडस्याक्रिया · कुतः चोदनाभेदात् · इष्टकापशौ संवत्सरसम्पत्प्रधाने वाक्ये भिन्ने स्विष्टकृच्चोदने दर्शयति द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृताविति (६. २. २. ३७) । तथा दक्षिणानयनक्रमविधिपरे वाक्ये पृथक्पुरोडाशस्येडां दर्शयति इत्यमेव कुर्यात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदिति (११. ७. २. ५) · दर्शनमात्रमेव तत् प्राप्तिस्तूत्तरेण सूत्रेण ·

कालगुणभेदाच्च ॥ २८ ॥ "अस्ति च न्यायो येन स्विष्टकृदिडं भेदेन क्रियते · कुतः कालभेदात् गुणभेदाच्च । अन्यकालः पाशुकः स्विष्टकृत् अन्यकालः पशुपुरोडाशस्य अन्यकाला पाशुकीडा अन्यकाला च पशुपुरोडाशस्य तस्माद्युक्तम् यद्भेद इति · तथा सगुणे याज्यानुवाक्ये पशुस्विष्टकृतः निर्गुणे च पशुपुरोडाशस्विष्टकृत इति ॥ अपरा व्याख्या न चोदनाभेदात् यदुक्तम् अक्रियान्यस्येति तन्न · कुतः चोदनाभेदात् विधिभेदात् भिन्ने द्वेते चोदने[3] एका पशुचोदना अग्नीषोमीयमजमालभेतेति अपरा पशुपुरोडाशचोदना तद्देवत्यं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति (३. ८. ३. १) · यत्र पुनरेकेन विधिवाक्येनोपादाय बहूनां फले विधानम् यथा मित्रविन्दया आयुष्कामो यजेतेति तत्रोपादेयत्वेन विधानात्साहित्यविवक्षायां युगपदङ्गोपकारापेक्षा · तेनागृह्यमाणविशेषत्वात्संनिधा-

1) ? यत्र C. यत्ता AB. 2) शस्य A. sec. m. 3) नोदने Ss. (throughout) भेदने A.

नाविशेषाच्च तन्त्रेणाङ्गोपकारसम्बन्धः · इह पुनश्चोदनाभेदादितन्न सम्भवति । किं च · कालगुणभेदाच्च · अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृताः अन्यकालस्य पुरोडाशस्य कथमुपकारं कुर्युः · अथवा कालभेदात् अन्यकालः पशुः अन्यकालः पुरोडाश इति · तथा गुणभेदात् एकादशसंख्यागुणकाः प्रैष्यप्रैषाश्च पशोः प्रयाजाः पञ्चसंख्यागुणका यजप्रैषाश्च पुरोडाशस्य · तथा एकादशसंख्यागुणकाः पृषदाज्यद्रव्यकाः प्रैष्यप्रैषाश्च पशोरनुयाजाः आज्यद्रव्यका यजप्रैषास्त्रयः पशुपुरोडाशस्य · अतश्चोदनाभेदात् कालभेदात् गुणभेदाच्च तन्त्रेणाङ्गोपकारो न सम्भवतीति पूर्वपक्ष एवाचार्येण पश्चादुक्तः सिद्धान्तस्तु अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादित्ययमेव । यदुक्तम् चोदनाभेदात्कालगुणभेदाच्च तन्त्रेणोपकारसम्बन्धो न भवतीति अत्र ब्रूमः मा भूत्तन्त्रेणोपकारसम्बन्धः प्रसङ्गन्यायेन भविष्यति · तथा हि अङ्गोपकारस्य व्याम्नानसामर्थ्यादल्पपदार्थसमनन्तरं प्रधानेन सह सम्बन्ध इष्यते · अन्यथाङ्गप्रधानयोः संगतिरेव न स्यात् · यदाङ्गानि प्रयाजानुयाजादीनि क्रियन्ते न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च नाङ्गानीति · यद्येवं नाङ्गीक्रियते तर्हि प्रधानयागेषु कृतेषु तदुत्तरकालीनानामनुयाजाद्यङ्गानां केन सह सम्बन्धः स्यात् · तस्मात्प्राच्योदीच्यादिसर्वाङ्गोपकारार्थं सर्वान्तऽएव[1] सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्यः · एवं च सति यद्यप्यत्र चोदनाभेदः तथापि प्रयाजाघारादिजनितमपूर्वम् अगृह्यमाणविशेषम् विद्यमानत्वात्पशुपुरोडाशस्याप्युपकारं करोत्येव · यथा व्रताद्यर्थमुज्ज्वालितो दीपोऽन्यार्थोऽपि शिष्यादीनां पुस्तकादिविलोकनार्थोऽपि भवति · अतश्चोदनाभेदोऽत्राकारणम् · तथा कालभेदो गुणभेदश्च · तस्मात्साधूक्तम् अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति ॥ अन्ये त्वेवं व्याचक्षते अक्रियान्यस्य समानार्थत्वात् संनिपत्योपकारकाङ्गयुक्तपशुपुरोडाशयागादन्यस्यादृष्टार्थस्याङ्गस्यात्र पशुपुरोडाशे अक्रिया अकरणम् · कुतः समानत्वात् पशौ क्रियमाणानामाज्यभागाद्यङ्गानां साधारणार्थत्वात् साधारणानि ह्युभयोरेतान्यङ्गानि उभयार्थानि न पुरोडाशस्य प्रासङ्गिकानि · समानतन्त्रोऽयं पशुपुरोडाशो न प्रासङ्गिक इत्यर्थः · अतः प्रासङ्गिकत्वाभावादत्रेडान्तमेव कर्तव्यम् न सवनीयवच्छेषसमाप्तिः · अत एवाहापस्तम्बः

---

1) Thus B. सर्वत एव C. सर्वांगत एव A.

इडान्ताः संतिष्ठन्तऽइति · तेन पिष्टलेपहोमराक्षसभागब्राह्मणतर्पणप्रैषब्राह्मणतर्पणकर्मापवर्गाः प्राकृताङ्गक्रमेणैव भवन्ति   अङ्गानां समानसम्बन्धात्   न सवनीयानामिवेदानीमेव समाप्तिरिति · जैमिनेस्तु प्रासङ्गिक एव पशुपुरोडाशः तन्मते पशुपुरोडाशसम्बन्धिपिष्टलेपहोमादि कर्मापवर्गान्तमिडान्तऽएव कर्तव्यम् पश्वङ्गैरसम्बन्धात् ॥   अत्राहापस्तम्बः   पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनादि कर्म प्रतिपद्यते   यथार्थं पात्रनियोगो निर्वपणकाले   व्रीहिमयं पुरोडाशं निर्वपत्येकादशकपालं द्वादशकपालं वा यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यो भवति   हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्ति हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ सव्यदोरुभये पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि   दक्षिणदोः सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानि   क्लोमानं पुरीततं वनिष्ठुमध्यूध्नीं मेदो[१] जाघनीमित्युद्धरति गुदं मातिलिखोर्वनिष्ठु लेखीरिति[२] सम्प्रेष्यति   मा विपर्यास्त[३] इत्यर्थो भवत्युदकपवित्रे कुम्भ्यां पशुमवदाय शूलं प्रणिहत्य[४] हृदयं शामित्रे श्रपयति   अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते   वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति शृते वा पशाविन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रेष्येति सम्प्रैषाविन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमानस्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमानस्य प्रेष्येति वाग्नयेऽनुब्रूह्यग्नये प्रेष्येति स्विष्टकृतः सम्प्रैषौ   प्राशित्रवदिडां[५] न यजमानभागे हविराहुतीप्रभृतीडान्ताः[६] संतिष्ठन्त ऽउपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयित्वा पूर्ववत्प्रस्तरे मार्जयित्वा स्रुवेण पृषदाज्यस्योपहत्य वेदेनोपयम्य त्रिः पृच्छति शृतं हविः शमितारिति शृतमितीतरः प्रत्याहार्धार्धे[७] द्वितीयं प्राहाय[८] तृतीयमिति । काठके च   स्थाल्यामवदानानि श्रपयति शूले हृदयमसम्भिन्ने वृक्कावनिर्भेदिते[९] गुदवनिष्ठु   गर्तं खात्वा तस्मिन्नूवध्यं कुर्यात्पशुपुरोडाशाय पात्रशेषं प्रयुनक्ति यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यं व्रीहिमयमेकादशकपालं वा   प्रणयनादि तुल्यमाज्येभ्यो व्युह्य बर्हिराज्येभ्यो निनयति   शृते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरति यदि बहवः

---

१) ? वेदो ABC.   २) ? °तिलेषोवनिडुलेषीरि° ABC.   ३) ? ABC.   ४) प्रणीह्य ABC.   ५) Thus A. °देडां pr. m. °त्रवदायेडां BC.   ६) Thus ABC.   ७) ? °र्हार्धे C. °र्धार्धे B. °धाद्धे A. See at ८. ५.   ८) प्राप्याद्य BC.   ९) °द्या अनि° ABC.

पशवः पशुपुरोडाशा वा स्युर्जुहूपभृतोरुपस्तीर्य जुह्वामवदायाभिघार्योपभृत्यवदा-यानभिघार्योत्तमस्याभिघारणमनु सौविष्टकृतमभिघारयेद्यत्र क्व च सह्वोपभृत्तदे-वमेव[1] कुर्यात् इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीत्याश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां पुरोडा-शस्य प्रेष्येति इष्टे स्विष्टकृता प्रचरत्यग्नये पुरोडाशस्येति सम्प्रैषः पुरोडाशयोः पुरोडाशानामिति चेडामुपहूय पृषदाज्यस्य स्रुवेणा वेदोपयमेनादायाह शृतꣳ हविः शमिताऽरिति शृतमिति शमिता प्रत्याहैवं मध्यऽएवं गवेति ॥ अतः पशु-पुरोडाशे पात्रासादनादि भागपरिहरणान्तं संनिपत्योपकारकं सर्वं पृथक्कर्तव्यम् आराडुपकारकं तु प्रयाजादि पाशुकमेवात्र प्रसङ्गादुपकरोति साधारणमेव भव-तीति सिद्धम् ।

पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मार्जिते[2] ॥२१॥ संनिधानात् पशुपुरोडा-शेडामार्जनान्ते गवादिजातीयः पशुर्दक्षिणा अथवा धेनुर्दक्षिणा अथवा वर इति · वरशब्देन ऋत्विगभिलषितं हिरण्यवस्त्रगवादिकं यजमानेन दातुं शक्यते तदभिधीयते । मार्जितऽइति ग्रहणाच्च भागपरिहारोऽपि पश्विडामार्जनपवित्रप्रति-पत्त्यनन्तरमेव प्राकृतक्रमेण कर्तव्य इति युक्तम् । अपरे तु इत्यनेव कुर्यान्नये-दिति (११. ७. २. ५) वचनादिडाभक्षात्पूर्वमेव दक्षिणादानमिच्छन्ति तेषाम् मार्जित ऽइत्युत्तरसूत्रे[ण] सम्बध्यते मार्जिते शमितारꣳ शास्तीति एतच्च व्याख्यानं युक्तमिवाभाति · परं तु मार्जितऽइत्ययमेव[3] उत्तरसूत्रेण सम्बध्यमानो व्यर्थ एव भवति मार्जनानन्तरं शमितुः शासनस्य श्रुतिविरुद्धत्वात् श्रुतौ पशुपुरोडाशेन प्रचर्याथ पशुं विशास्तीत्युक्तम् (३. ८. ३. ३) अतो मार्जनानन्तरं पूर्वं पशोर्विशस-नाद्यधिश्रयणान्तम् ततः शमित्रनुशासनमिति · तस्मात्पूर्वसूत्रेणैवोपपत्तौ मार्जित ऽइत्यस्य सम्बन्धः । अत्राचार्येण पश्वधिश्रयणानन्तरं पशुपुरोडाश उपदिष्टः स तु वपामार्जनानन्तरमेव कर्तव्यः शतपथे तथा श्रुतत्वात् यद्वेवास्य ॰वपतीति (३. ८. ३. १) प्रकृत्याथ यद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरतीत्युक्त्वा (॰२) अथ पशुं विशास्तीत्युक्तम् (॰३) · तथा अभिषेचनीयेऽपि स वै दीक्षते स उपवसथे ऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं

१) ॰भृतदे॰ ABC. २) वरो वा ॥७॥ मार्जिते M. १ ३) Thus C. B sec. m. इत्येव A.

निर्वपतीति श्रूयते · अतो वपामार्जनान्तऽएव पात्रासादनादि मार्जनान्तः कर्मापवर्गान्तो वा पशुपुरोडाशः कर्तव्यः ततः पशुविशसनादि जुह्वां त्रिर्हृदयाद्यवदानप्रक्षेपणान्तम्[1] ततः शमितारं शास्तीति । अथ पशुं विशास्तीत्यत्र (३.८.३.३) हरिस्वामिनः हृदयादिभ्योऽवदानश्रुतेः पशोर्विशसनमर्थप्राप्तमेव किमर्थमुच्यते पशुपुरोडाशप्रचारोत्तरकालं कथं नाम विशसनं स्यादिति · विशास्तीति शासु अनुशिष्टौ इत्येष धातुर्विपूर्वो विशसने वर्तते · कः पुनः पशुं विशास्ति शमिता[2] विशसितुस्त्रिः प्रच्यावयतादित्यादिनानुशिष्यमाणत्वात् तत्र[3] च यत्रा पृष्टाकृतꣳ हविः शमिता३रित्यत्र शमितुरेव दर्शनात् · काण्वानां ह्येवैनं पशुं विशास्ति तमाह त्रिः प्राच्यावयतादिति पठ्यते तस्यार्थः यः एनं पशुं विशास्ति तमाह॰तादिति · माध्यन्दिनानमपि विशसनानन्तरं त्रिः प्रच्यावयतादिति मन्त्रः पठितः स लिङ्गात्कण्वश्रुतेश्च[4] शमित्रनुशासनऽएव विनियोज्य इति · तस्माच्छमितुरपि पशुविशसनं श्रुतिमूलम् आचारोऽपि तथैवास्तीति साधीय एवेदं मतम् ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

शमितारꣳ शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिःप्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतात् यत्रा पृष्टाकृतꣳ हविः शमिता३रिति शृतमित्येव ब्रूतान्न शृतं भगवो न शृतꣳ हीति (३. ८. ३. ४) ॥ १ ॥ अवदानान्युखायां प्रक्षिप्यानन्तरमेव शमितारं शास्ति शिक्षयति त्रिः प्रच्यावयतादित्यादिना · अयमर्थः · हे शमितस्त्वं पशुं त्रिः प्रच्यावयतात् प्रच्यावय उत्कालय त्रिःप्र॰स्य ऊर्ध्वमावृत्तस्य हृदयमुपरि स्थापयेति · यत् यदा त्वां कश्चित्पृष्टात्पृच्छेत् कथम् शृतꣳ॰ता३रिति तदा त्वम् शृतमित्येव ब्रूतात् ब्रूहि · न हि पुनरेवं ब्रूतात् कथम् शृतं भगव इति तथा · एवमपि न ब्रूतात्[5] कथम् शृतꣳ हीति · तदुक्तं भवति शृतमित्येतावदेव प्रतिवक्तव्यम् भगवच्छब्दो वा हिशब्दो वा न परत उच्चारणीय इति । अनेकपाशुके त्रिःप्रच्युतयोः हृदये उत्तमे कुरुतादिति पशुद्वये त्रिःप्रच्युतानां हृदयान्युत्तमानि कुरुतादिति बहुषु च विपरिणामः · केचित्प्रच्युतस्येत्यस्य पदस्य हविःपरत्वं मन्यमाना अनूह-

---

[1] Thus BC. डोख्वा A sec. m. डुल्वा A pr. m. [2] but see the schol. at ७. ३.
[3] Thus A. तस्य BC. [4] ? कार्म A. कर्ण B. कएव C. [5] ? एवमपि ब्रूयात् ABC.

मिच्छन्ति तदयुक्तम् अस्य पशुपरतायाः श्रुत्यैव प्रकटितत्वात् तत्त्रिःप्रच्युते पशाविति (३. ८. ५. ८) तेनास्यापि पश्वनेकत्वे यथार्थमूक्तो भवत्येव । अत्र द्वे अनुशासने त्रिः प्रच्या॰कृतादित्येकम् यद्वा पृच्छादिति द्वितीयम् अतस्तृतीयसवने शमित्रनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वेत्यत्र (१०. ५. ७) द्वितीयशमित्रनुशासनप्रभृति ज्ञातव्यम् पूर्वानुशासनस्य कार्यस्य प्रातःसवनऽएव क्रियमाणत्वात् तत्त्रैव कर्तव्यम् ।

त्रिःप्रच्युते हृदयं प्रवृह्योत्तमं करोति ॥२॥ एवमनुशिष्टः शमिता पशुं त्रिः प्रच्यावयति त्रिरुत्कालयति ततस्त्रिःप्रच्युते पशौ हृ॑द्य शूलान्निष्कृष्य निष्काश्यावदानानामुपरि स्थापयति ।

शूलं चाभूमौ ॥३॥ हृदयनिष्काशनानन्तरं शमिता हृदयशूलमध्वर्यवे प्रयच्छति स अध्वर्युस्तद्धृदयशूलं न पृथिव्यां नाप्सु निक्षिपेत् शूलावभृथकालं यावत्क्वचिदुपधारयेत् ।

जुह्वा पृषदाज्यस्यादायोपनिष्क्रम्य पृच्छति शृतꣳ हविः शमिता३रिति त्रिभिरभिक्रामम् ॥४॥ जुह्वां पृषदाज्यस्थालीस्थस्य पृषदाज्यस्यैकदेशमादाय चात्वालोत्करावन्तरेणोपनिष्क्रम्य शमितुः समीपे गत्वा अभिक्राममभिक्रम्य शृतꣳता३रित्येवं त्रिः शमितारं पृच्छति एकवारमभिक्रम्य शमितृसंमुखं क्रमणं कृत्वा शृतꣳ हविरिति शमितारं पृच्छति ।

प्रोक्ते तद्देवानामित्याहोपांꣳशु ॥५॥ शृतमित्येवं शमित्रा प्रोक्ते तद्देमित्येवमध्वर्युरुपांश्वाह ततः पुनरभिक्रम्य द्वितीयवारं पृच्छति पुनः शृतमिति शमित्रा प्रोक्ते तद्देवानमित्युक्त्वा पुनरप्यभिक्रम्य तृतीयवारं पृच्छति पुनरपि शृतमिति प्रोक्ते तद्देवानामित्याह ।

सं ते मन इति (६. १८) हृदयमभिघार्य सर्वम् ॥६॥ प्रश्नप्रतिवचनानन्तरमध्वर्युः पशुत्वासमीपे उपविश्य सं ते मन इति मन्त्रेण जुहूस्थेन पृषदाज्येन हृदयं पूर्वमभिघार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयति पृषदाज्येनैवेति केचित् आज्येनेत्यपरे । तथा चापस्तम्बः शूलात्प्रवृह्य हृदयं कुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन हृदयमभिघारयत्युत्तरतः परिक्रम्याज्येन पशुमिति काठके च प्रवृह्य शूलाद्धृदयमभिघारयति पशुं चेति स हृदयमेवाग्रेऽभिघारयति सं ते

मन इति च (३. ८. ३. ८) श्रुतत्वात् । तत उत्तरत उखाया उद्वासनम् ततोऽवदानान्युखाया उद्धृत्य कस्मिंश्चिद्विपुले वंशपात्र्यादिके पात्रे उदकसंस्थानि निधाय हृदयादीनामेकादशानां जौहवानां[1] प्रत्येकं प्राणदानं कुर्यात् न सौविष्टकृतादीनाम् तूष्णीं च वसायाः · अत्र हृदयादीन्येव हवींषि पशुस्तु व्रीहियववत्प्रकृतिद्रव्यम्[2] अतो हृदयादीनां प्रत्येकं यागसाधनहविर्धर्माः प्राणदानासादनालम्भा भवन्ति मध्यात्पूर्वार्धादवदानं च भवतीति हरिस्वामिनः ।

पशुसी वपावद्धृत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता वेद्यां प्लक्षशाखास्ववद्यति ॥७॥ पशुशब्देन हृदयादीन्यवदानान्युच्यन्ते असिश्चावदानार्थः तदुभयं वपावदित्यन्तरा यूपाग्नी (६. १६) हृत्वा वेद्यां दक्षिणतो वेदेर्दक्षिणभागे दक्षिणश्रोणिदेशे बर्हिष्यासादयत्यध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता तु प्लक्षशाखासु हृदयादीन्यवद्यति अवखण्डयति असिना छिनत्ति । उत्तरत आसादने प्राप्ते दक्षिणत इति वचनाद्दक्षिणत आसादनम् । पशोः सांनाय्यविकारत्वात्तद्धुखास्थस्यैवासादने प्राप्ते वेद्यामिति वचनाद्वेद्यामासादनम् । अवदानमात्रे प्रतिप्रस्थातुः श्रवणादालम्भनात्तमध्वर्युरेव · जौहवानां बर्हिषि प्रत्येकं मन्त्रवदासादनमुदकसंस्थम् आलम्भनं च ज्राघन्याश्च वसायास्तूष्णीमासादनमालम्भश्च[3] सौविष्टकृतानां भागावदानानां चासादनालम्भने न भवतः ।

जुहूपभृतोरुपस्तृणीते वसाहोमहवन्यां पात्र्यां च ॥८॥ आसादनालम्भनानन्तरमध्वर्युर्जुहूतोराज्यमुपस्तृणीते ततो वसाहवन्याम् ततः प्राशित्रहरणे तत इडापात्र्यामिति · अथाज्यमुपभृति चेति (३. ८. ३. १४) श्रुतत्वात् वसाहोमहवनी स्रुक् द्वितीया जुहूः समवत्तं धीयते यया सा समवत्तधानी इडापात्री ।

मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्ते स्रुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः ॥९॥ मनोऽहीति अध्वर्युणा मैत्रावरुणं प्रत्युक्ते प्रतिप्रस्थाता यथोक्तं द्विर्द्विरिति मध्यात्पूर्वार्धाच्च स्रुचोर्जुहूपभृतोरवद्यति · एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति शाखान्तरात् · औपभृतानामपि द्विर्द्विरवदानं भवति गुदं

1) जौ° deest in A. 2) see schol. at १७. 3) thus BC. A pr. m. °लम्भनं च A sec. m.

द्वेधा कृत्वावद्यतीति (३.८.३.१९) विशेषात् उपरिष्टाद्धिरभिघारणानुपदेशाच्च · यथोक्तमिति जौहवानि जुह्वामौपभृतान्युपभृतीति ।

अशेषे गुदतृतीये ॥ १० ॥ गुदेऽशेषे निःशेषे अवद्यति द्विर्द्विः · गुदं त्रेधा करोति स्थविमोपयड्भ्यो मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वावद्यतीति (३.८.३.१८) तथा गुदं द्वेधा कृत्वावद्यतीति (°१९) कृत्स्नयोरेव द्विर्द्विरवदानश्रवणात् ।

वपावद्धिरण्यम् ॥ ११ ॥ अत्र जुहूपभृतोर्वपावदवद्यति · वपावदि-त्युपस्तारानन्तरम् प्रागुपरिष्टादभिघाराच्च (६.२४–२५) तथैव श्रुतत्वात् । आप° अन्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणातिहृत्य पञ्चहोत्रा षड्ढोत्रा वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासाद्योपस्तृणीति जुहूपभृतोर्वसाहोमहवन्यां समवत्तधान्यामिति जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधाय बर्हिषि प्लक्षशाखायामवदानान्यवद्यन्सम्प्रेष्यति मनोतायाऽइत्यादि · काठके च अग्रे हृदयस्यावद्यन्नाह मनोतायाऽइति · आपस्तम्बसूत्रे सौविष्टकृतानां सकृत्सकृदवदानमुक्तम् यथोक्तं दैवतानां द्विर्द्विरवदाय जुह्वामवदधात्युपभृति सौविष्टकृतानां सकृत्सकृदिति · कठसूत्रे सौविष्टकृतानामिव सर्वेषां द्विरिति ।

ऐडसीति (६.१८) वसां गृहीत्वा द्विरभिघार्य प्रयुतमिति (६.१८) पार्श्वेन सम्भृ-डत्यसिना वा ॥ १२ ॥ वसाहोमहवन्यां यथा कथंचिदेव वसां गृहीत्वो-परिष्टाद्द्विर°र्य पार्श्वेनाज्यं वसां च मिश्रयत्याडालयति असिना वा कट्टारि-कया वा · अत्राप्युपस्ताराभिघारौ ध्रुवाया एव जुहोतित्वात्तूष्णीम् ।

शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिवर्जम् ॥ १३ ॥ वसाशेषमिडा°च्य (३.८.३.२५) निनीय क्रोडं वक्षोऽवशिष्टं प्रास्यति प्रक्षिपति · अनस्थीनि च नास्त्यस्थि येषाम् तान्यनस्थीनि हृदयं जिह्वां यकृत् वृक्कौ चेत्ये-तानि श्रोणिवर्जम् दक्षिणां श्रोणिं वर्जयित्वा · सव्याश्रोणेस्तु अनस्थित्वेन प्राप्ताया निषेधः अपरसक्थ्न उपरि वर्तमानस्य पुच्छसंलग्नस्य मांसमात्रस्य अजौहवत्वादे-वाप्राप्तेः अश्रोणिशब्दवाच्यत्वात्[1] । प्रकृतितः प्राप्तत्वादिडातः पूर्वतरं जौहवेभ्यो द्विर्द्विः प्राशित्रावदानं कार्यम् तत इडापात्र्यां वसासेचनादि · आपस्तम्बः सम-

1) ? °श्रोः णिशब्द° BC. °श्रोः श्रणिशब्द° A.

वत्तधान्याः षडाघ्यानीडामवद्यति वनिष्ठु सप्तमः षड्भ्यो वा वनिष्ठोः सप्तमाद्-नस्थिभिरिडां वर्धयति क्लोमानं प्लीहानं पुरीततमित्यन्ववधाय पृष्ठोपसिच्याभि-घारयतीति　षडाघ्यानि हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ इत्येतानि · शाखान्तरे श्रूयते　दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यः सौविष्टकृतान्यवद्यति　सौवि-ष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यमैडान्यवद्यतीति　अतश्चात्रावदानं प्रदानान्तं न भवति वचनात् पूर्वं प्रधानावदानम् ततः सौविष्टकृतानाम् तत ऐडाना-मिति क्रमः · प्राशित्रं तु कात्यायनापस्तम्बमानवकठसूत्रेषु शतपथे च पठितं नास्ति　सम्प्रदायपद्धतिकारेण कर्काचार्यैश्च कर्तव्यत्वेनोक्तम्　भर्तृयज्ञेन चानु-क्तत्वान्न भवतीत्युक्तम् ।

जाघनीगुदं निधायाहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति ॥१४॥　जाघनी गुदं च जाघ्दम् क्वचित्सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा पक्षे वक्ष्यमाणप्रकारेण पशुसंमर्शनं च कृत्वा ततो मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्युराह इन्द्रा॰हीति · एतदपि प्रयोगशिक्षार्थम् तेन पक्षे सूर्याय छागस्य प्रजापतये छागस्येत्येवमपि ज्ञेयम् ।

आश्राव्याहेन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति ॥१५॥　तत उत्थाय यजतिदेशं गत्वाश्राव्येन्द्रा॰ष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रत्याह · एतदपि प्रयोगशिक्षार्थमेव · आश्रा-वणं तु प्राप्तमेव प्रैषविशेषार्थमनूद्यते ।

प्रस्थितमिति च प्रसुते ॥१६॥　प्रसुतशब्देन सवनीये पशौ हविः प्रस्थितं प्रेष्येत्येवं वक्तव्यम् ।

अर्धर्चान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति घृतं घृतपावान इति (६. ११) ॥१७॥ याज्यायै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी याज्यायाः अर्धर्चे अर्धर्चयोरन्तराले एकस्मिन्नर्धर्चे उक्ते द्वितीये चानुक्ते वसाहोमहवन्यां वसाया एकदेशं जुहोति　आहवनीयस्योत्तरत उपविश्य सव्ये स्रुचौ कृत्वा दक्षिणेन वसां जुहोति　इदमन्तरिक्षायेति त्यागः · वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वामवदानानि भवन्तीति श्रुतत्वात् (३. ८. ३. ३२)　यानि जुह्वां हृदयादिभ्योऽवत्तान्यवदानानि भवन्ति तानीति शेषः · एतस्मादेव च प्रातर्होमसम्बन्धादवदानप्रभृतीनां हृदयादीनां पयःस्थानीयानां हविष्ट्वमवसीयते

पशोस्तु हविःप्रकृतेरुपाकरणादि[1] यथा गवां शाखोपस्पर्शनादि तथा द्रष्टव्यमिति हरिस्वामिनः । विरोधाद्वसाहोमः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः इति माधवाचार्याः · तथा चापस्तम्बः याज्याया अर्धर्चे प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोतीति · युक्तं चैतत् विना वचनम् अध्वर्योर्यागार्थं गतस्य यजतिस्थानात्प्रत्यागमनस्यायुक्तत्वाच्च तदुक्तम् (१.८.३०) वचनविरोधाभ्यामिति ।

दैवतं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह वनस्पतयेऽनुब्रूहीति ॥१८॥ दैवतं प्रधानदेवतासम्बन्धि द्रव्यं यज्जुह्वामवत्तम् तद्धुत्वा हौत्रं[2] कृत्वेत्यर्थः · ततः प्रत्य जुह्वा पृषदाज्यस्यालीतः पृषदाज्यं गृह्णन्नेव वन°हीत्येवं मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्युरेवाह · प्रदक्षिणग्रहणमितरथावृत्तिव्युदासार्थम् श्रौतत्वज्ञापनार्थं वा अस्मिन्यज्ञे इतरथावृत्तिर्भवतीति । अथ जुह्वा°ब्रूहीति श्रुतत्वात् (३.८.३.३३) अनुवाचनादिपूर्वकहोमसम्बन्धद्वारेण पृषदाज्यं यागसाधनमिति गम्यते स्थानसाम्याच्चायं स्विष्टकृद्विकारो वनस्पतिर्द्रष्टव्य इति हरिस्वामिनः। आपस्तम्बः प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य सकृत्पृषदाज्यस्योपहत्य द्विरभिघार्य वनस्पतयेऽनुब्रूहीति · काठके च सकृच्चतुर्वावदाय वनस्पतिना चरतीति।

आश्राव्याह वनस्पतये प्रेष्येति ॥१९॥ मैत्रावरुणं प्रेष्यति । वनस्पतियागं स्विष्टकृद्विकारं केचिदाहुः · अपरे तु द्रव्यसामान्यादुपांशुयाजविकारमिति · तन्न · स्विष्टकृद्विकारता युज्यते उभयोः प्रैषेडाप्रधानदेवतासंकीर्तनसामान्यात् स्थानसाम्याच्च ।

हुत्वा समानीय सौविष्टकृतम् ॥२०॥ तज्जुह्वां गृहीतं पृषदाज्यं वनस्पतये हुत्वा स्विष्टकृद्विकारत्वादुत्तरार्धे तत उपभृत्यवत्तान्यवदानानि जुह्वां समा°कृतं यागं कुर्यात् · उपभृतः सकाशाज्जुह्वां समानयनं कुर्वता स्विष्टकृतो[3]ऽनुवाचनं कर्तव्यम् ।

प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत् ॥२१॥ यजतिस्थानात्प्रत्येत्य जुहोतिस्थानं प्रत्यागत्य वा तत्र स्थितो वा स्रुचौ सव्ये कृत्वा

---

1) Thus B. °शोस्तूहः प्रवर्त्तते° A sec. m. °शोस्तुहविअत्प्रकृते° C. See schol. at ६. 2) °हवानि A sec. m. 3) ? कुर्वस्वि° A pr. m. CB. कुर्वन्स्वि° A sec. m. °कृते A.

वसा॰णेव वाजिनवद्दिशो॰रयति · यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणामुक्तम् तथे-त्यर्थः · तच्च दिशो व्या॰ प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथममुत्तमाभ्यां मध्ये पूर्वार्धे चेत्येवम् (४. ४. १६–१७) । वाजिनव श्लेषभक्षमप्याशङ्क्याह ·

सर्वं जुहोति ॥२२॥ इयांस्तु वाजिनवदित्यतिदेशे विशेषः · वसाशेषं सर्वमपि जुहोति न भक्षार्थमवशेषयति । अपरे त्वन्यथा व्याचक्षते · वाजिन-वद्व्याघारणस्यैवातिदेशो न भक्षस्य अथ दिशो व्याघारयति दिशः प्रदिश इत्या-दिना (३. ८. ३. ३५) व्याघारणमात्रश्रवणात् तावन्मात्रस्यैव सूत्रणाच्च (२१) तस्मात् सर्वं जुहोतीत्यस्यायमर्थः अवशिष्टं सर्वमपि पशुं जुहोति होमेन प्रतिपादयति संमर्शनानन्तरम् तथा च श्रूयते अथ पशुं संमृशतीति (३. ८. ३. ३६) संमर्शनं विधाय तत्स्तुत्वा आह तद्यत्रैनमहौषीत् (°३९) हुतवान् एनं पशुमैन्द्रः प्राण इति मन्त्रवचनेन कृत्स्नं परिपूर्णं कृत्वा तत्तत्रैवाहवनीये अनुसमस्यति जुहोतीति· अयुक्तमेतन्मतमिति हरिस्वामिनः यतो नायं विधिः किं तर्ह्यर्थवादमात्रमेत-दिति ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥

ऐन्द्रः प्राण इति (७. २०) पशुं संमृशति ॥१॥ दिग्व्याघारणानन्तरं प्राक्स्विष्टकृद्विधानात् पशुं अवशिष्टानि शेषभूतानि पश्ववदानान्यालभते · पशुं पश्वे-कदेशम् साङ्गं कलेवरं पक्वे च यदवत्तस्यावशिष्टम् तत्संमृशति इति हरिस्वा-मिनः (३. ८. ३. ३६) । तथा चापस्तम्बः अथ यन्न शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानू-कस्य नापरसक्थ्योरनवद्यान्येतानि तानि शृतैः संनिधाय संमृशत्यैन्द्रः प्राण इत्यथ हविषा प्रचरतीति सकलान्येवैतानि[1] दैवतसौविष्टकृतैडैर्निधायैकीकृ-त्याभिमृशत्युभयानि शृतानि मदन्त्वित्येतेनेति धूर्तस्वामिनः । एतर्हि संमर्शनस्य काल इति (३. ८. ३. ३६) सारभूतेषु शेषस्यापि[2] प्रतिपत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः । अथ संम-र्शनस्य कालान्तरमाह ·

अवदाय वेडां प्राक्प्रदानात् ॥२॥ अथवा इडामवधाय प्रदानात्प्राक् जाघनीगुदनिधानोत्तरकालं पशुं संमृशति · अथ यत्पुरा संमृशति॰मृशेदिति (३. ८. ३. ३६) कालद्वये संमर्शनश्रवणात् अथ यत्पुरेति शाखान्तरसिद्धं प्रदाना-

---

1) Thus C. शक॰ AB. 2) ? Thus BC. साधूक्तेषु A. 3) ? Thus C. शेषस्याति AB.

त्प्राक्संमर्शनमनुवदति यऽइमे ऽपतिष्ठन्ते मार्जारादयस्ते विमथिष्यन्ते विहनिष्य-न्तऽइति शङ्कमानः यदि त्वस्माद्धिमाथाद्भुपहवान्न[1] शङ्केत तदा अत्रैव संमृशेत् उचिते क्रमे संमर्शनं कुर्यादिति हरिस्वामिनः।

इडामादधाति ॥३॥ स्रुगादानं संचराभ्युक्षणं प्राशित्रसमर्पणामुदकालम्भनं च कृत्वा होत्रे इडा ति प्रकृतिवदेव इडाऽ होत्रे प्रदायेत्यादिना प्रकारेण (३.४.८) अत्र चान्तरा यूपाग्नी इडां प्रत्याहृत्य पश्चाद्धोतुः पाणावादधाति अन्यथा गार्हपत्याहवनीययोर्व्यवायः स्यात् दक्षिणेन हविर्धानं पश्चिडाऽ॰ज्ञा-घनीं प्रत्याहृत्य वेति (८.८.२-५) वक्ष्यमाणान्यायानुसारात् तथा चापस्तम्बः दक्षिणेन विहारं ज्ञाघनीऽ हृत्वा तया पत्नीः संयाजयन्तीति निरूढे सूत्रम् एवं च ज्ञाघन्यपि पत्नीसंयाजार्था प्रत्याहृत्यैव गार्हपत्यं प्रति नेया दक्षिणेन विहारं वा।

उपहूतायां वनिष्ठुमग्नीधे ॥४॥ उप॰यमिडायां वनि॰धे ददाति।

अध्यूध्नीऽ होत्रे ॥५॥ इतरेषामपि भागावदानानामयमेव[2] समर्पणाकालः तच्च क्लोमं ब्रह्मणे पुरीततमध्वर्यवे प्लीहं यजमानायेति ततः सर्वेषां स्वस्वभा-गभक्षणम् इडायाश्च सयजमानानां षणामृत्विजां भक्षणम् तदुक्तम् (१.५.२६-२०) अध्वर्युविकारात्प्रति॰होत्रध्वर्युविकारादिति आप॰ उपहूतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्ष-यन्ति[3] प्रतिप्रस्थाता सप्तमो वनिष्ठुमग्नीधे षडवत्तऽ सम्पादयतीति।

अवान्तरेडा वा ॥६॥ अध्यूध्नी भवति तदा च होतुः पाणाववान्तरे-डावदानं न कार्यम् तत्कार्येऽध्यूध्नीविधानात्।

मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समि-धमाधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति[4] ॥७॥ इडाभक्षणानन्तरं मार्जने कृते पवित्रप्र-तिपत्तिं भागपरिहारं च कृत्वा उल्मुके समस्य समिधमादाय ततः प्रेष्यति अग्नी-दौ॰हरेत्यग्नीधम् उपय॰सीदेति प्रतिप्रस्थातारम् ब्र॰मीति ब्रह्माणम् समि॰ड्ढीत्या-ग्नीध्रमिति। येषां मते प्रासङ्गिकः पशुपुरोडाशस्तेषां भागपरिहारस्तदिडामार्जनान्त[5] ऽएव भवति नात्र मार्जितग्रहणं पवित्रप्रतिपत्त्यादीनामुपलक्षणम् यतो वैकृ-तप्रैषानन्तरमेव प्राकृतं प्रैषमुपदिशति।

---

१) ? याद्वेयाद्धिमा॰ C. २) ॰नानामप्ययमेव ABC. ३) thus C. ॰णाश्च A. ॰णाश्चा B (may be read ॰णाश्च।) ४) ड्ढि M. १. ABC. ५) नं। त ABC. See schol. at १०. १३.

शामित्रादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्युत्तरस्याम् ॥८॥ आग्नीध्रः · सामर्थ्याद्बर्हिष्यपोह्य वेदिः संस्कृतत्वान्निवापोपदेशाच्च भूसंस्काराणामभाव उत्तर-वेदिवत् · काठके आहृत्याग्नीध्रः पशुश्रपणादङ्गारान्पूर्वेणाध्वर्युं कृत्वोत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां व्युह्य बर्हिर्निवपति तत्रोपयज इति ।

आग्नीध्रीयाद्वा सोमे होतृधिष्ण्ये ॥९॥ सोमे आ॰द्वा शामित्राद्वा अङ्गा-रानाहृत्याग्नीध्रो हो॰ष्ण्ये निवपति · आप॰ आग्नीध्राद्दौपयजानङ्गारानाहरति हौत्रीयमुपयजति शामित्रान्निरूढपशुबन्धऽ उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यामिति ।

प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति (६.२१) प्रति-मन्त्रम् ॥१०॥ अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रति॰ता गुद॰छेदं गुदतृतीयं यद्बर्हिषि स्थापितमासीत् (७.८) तत्प्रच्छिद्य-प्रच्छिद्य उपयजति जुहोतीत्यर्थः · औपयजानङ्गा-रानित्युपदेशात् (७) तेषामाहरणस्य दृष्टार्थत्वाच्च तेष्वङ्गारेषु जुहोति · तच्च हस्तेनैव हस्तेनैव गुदकाण्डं जुहोतीति शाखान्तरे श्रुतत्वात् · उपयजति यजतोऽध्वर्योर्हीनं यजति पशब्दो हीने कर्मप्रवचनीयः तद्योगात् यजन्तमिति (२.८.४.१०) द्वि-तीया । आप॰ गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक्छित्त्वासम्भिन्दन्नपर्यावर्तयन्ननुयाजा-नां[1] वषट्कृते-वषट्कृतऽएकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि हुत्वाद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति बर्हिषि लेपं निमृज्य मनो मे हार्दि यच्छेति जपति पृषदाज्यं जुह्वामानीय पृषदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेनैकादशानुयाजान्यजति देवेभ्यः प्रेष्येति प्रथमं प्रेष्येतीतरांस्तान्यजमानः प्राकृतैरनुमन्त्रयतऽइति · काठके तत्रोपयजः पृषदाज्येनैकादशानुयाजान्प्रत्याहुति गुदकाण्डस्यासम्भिन्दन्नद्धणाणावदाय समुद्रं गच्छ स्वाहेति प्रतिमन्त्रमिति । अथ माध-वाचार्याः[2] समुद्रं गच्छेति हे गुदावयवरूप हविः त्वं समुद्रं समुद्राभिमानिदेवं गच्छ स्वाहा इदं द्रव्यं सुहुतमस्तु एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् येषु मन्त्रेषु देवता स्पष्टं न प्रतिभाति तत्र तदभिमानिदेवता द्रष्टव्येति ।

प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो मऽइति (६.२१) मुखोपस्पर्शनम् ॥११॥ प्रति-प्रस्थाता प्र॰रमेकैकं गुदकाण्डं हुत्वा सर्वान्ते मुखस्यालम्भं करोति ।

---

१) ? भिंदपर्या॰ ABC. २) at २.८.४.११.

अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति (६.२१) ॥१२॥ अनु°न्ते धारायाजान्ते जुह्वामवधाय स्वरुं जुहोति इदं स्वरवऽइति त्यागः · प्रत्याक्रम्य जुह्वां स्वरुमवधायानुयाजान्ते जुहोति द्यां ते धूम इत्यापस्तम्बः · काठके च संस्थितयजुर्हुत्वा जुह्वा स्वरुं जुहोत्यनुपस्तीर्णमनभिघारितं[1] द्यां ते धूम इति · प्रतिपत्तिरियं चरितार्थत्वात् नाशदोषादौ सकृद्गृहीतेनाज्येन होमः ।

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां स्रुग्व्यूहनम् ॥१३॥ वनस्पतिस्तु स्विष्टकृद्विकारः अतस्तस्य व्यूहने संकीर्तनं न प्राप्नोति प्रधानदेवतानामव्यूहने संकीर्तनदर्शनात् अतो वचनात्तस्योच्चारणम् । वनस्पतिग्रहणऽएव क्रियमाणे परिसंख्यानाशङ्कया तस्यैवोच्चारणेन व्यूहनं मा भूदिति पशुदेवताग्रहणम् तस्या अपि दर्शपूर्णमासधर्मित्वेन प्राप्तस्य व्यूहनस्यानिषिद्धत्वात् · अत्र तु तस्या एकत्वात्कालगुणभेदाभावादव्यवधानाच्च पशुदेवतापशुपुरोडाशदेवतयोस्तन्त्रेणोच्चारणम् यत्र तु व्यवधानम् सपशुचातुर्मास्यादौ तत्र भेदेनेति · यत्र च पशुदेवतानां पशुपुरोडाशदेवतानां च भेदो भवति यथा सौत्रामण्याम् (१२. ७. २. १६) तदाहुरन्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा इति तथा चेष्टकापशौ पञ्चपशुपक्षे (६. २. ७. ३५) वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति अत्र तन्न प्राप्नोति अपशुदेवतात्वात् प्रासङ्गिकत्वाविशेषात्तु तत्रापि भवति · एवं प्रासङ्गिकानां चातुर्मास्यहविर्देवतानां देवसूदेविकाहविरादीनां च व्यूहने संकीर्तनं ज्ञेयम् ।

जाघन्या पत्नीसंयाजनम् ॥१४॥ जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा पत्नीसंयाजान्कुर्यात् · आज्यस्थालीस्थाज्येन प्रकृतौ पत्नीसंयाजानां दृष्टत्वादिह तत्स्थाने जाघनीविधानादाज्यस्थानापन्ना जाघनी · ततश्च हविरासादनकाले जौहवानामासादनालम्भानन्तरं तस्या अप्यासादनालम्भने भवतः । आपस्तम्बसूत्रे विशेषः प्रवावर्त[2] चतसृभिः पत्नीसंयाजानभिजुहोति दक्षिणेन विहारं जाघनीं हृत्वा तया पत्नीः संयाजयत्याज्येन सोमत्वष्टाराविष्टोत्तानायै जाघन्यै देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति नीच्याऽअग्नये गृहपतय ऽउत्तानायै होत्रऽइडामवद्यति नीच्याऽअग्नीधे तां पत्न्यै प्रयच्छति तां साधर्यवेऽन्यस्मै मया रमणायेति[3] । ततश्चतसृभिः स्रुग्भिः

---

१) °स्तीर्त्यमन° AB. २) ?? ३) ? ——रमणायेति C. भयारम° B. मया रम° A.

संनवत्होमः घृताच्य स्थ धुर्यौ पात सुम्ना स्थ सुम्ने मा धत्तेति धुरि-निधानम-न्नविपरिणामः (२. ११)।

उत्तानाया देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति ॥१५॥ उत्तानाया जाघन्याः अन्त-रतो मध्यवर्तिपार्श्वात् देवा°द्यति अधस्तात् अलोमकात्पार्श्वात्।

इडां च ॥१७॥ पश्चावत्ताम्।

परिवर्त्याग्नये गृहपतये ॥१७॥ प°र्त्य उत्तानत्वाद्विपरीतत्वमापाद्य जाघन्या उपरिभागात् अग्न°तये चतुरवद्यति उपरिष्टादुपरिदेशात् सलोमकात्पार्श्वात्।

अग्नीधे च ॥१८॥ चकारात् पूर्वसूत्रोक्तादेव जाघनीप्रदेशादग्नीधे भागम-वद्यति। इदानीमिदं विचार्यते किं चतस्रोऽपि पत्नीसंयाजदेवता जाघन्या यष्ट-व्याः उत पूर्वे द्वे देवते सोमत्वष्टारावाज्येनेति · तत्र सूत्रकार एव पूर्वपक्षमाह ·

आज्येन पूर्वे ॥१९॥ पूर्वे प्रथमे द्वे पत्नीसंयाजदेवते सोमत्वष्टारावाज्येनेति यष्टव्ये · कुतः उत्तरयोरेव यागयोर्जाघन्या अवदानस्य श्रुतत्वात् अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति प्रकृत्य (३. ८. ५. ६) अन्तरतो देवानां पत्नीभ्योऽवद्यति उपरि-ष्टादग्नये गृहपतयऽइति (°) च · अतस्तृतीयचतुर्थयोरेव जाघनीश्रवणात्प्रथम-द्वितीये देवतेऽआज्येनैव यष्टव्ये इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ·

सर्वा वा जाघन्याविशेषात् ॥२०॥ वा पूर्वपक्षनिरासे · सर्वा अपि चत-स्रोऽपि देवता जाघन्यैव यष्टव्याः नाज्येन पूर्वे · कुतः अविशेषात्[1] चतु-र्ष्वपि पत्नीसंयाजेष्वेवाविशेषेण[2] जाघन्याः श्रवणात् अथ जाघन्या पत्नीः संया-जयन्तीति (३. ८. ५. ६) · अथवा अविशेषात् चतुर्णामपि यागानां पत्नीसंयाजत्ववि-शेषात् चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतिनिर्देशात् अतश्चतस्रोऽपि देवता जाघन्यैव यष्टव्या इति सिद्धान्तः · जाघन्या एव यागसाध्यत्वेन विधानात्प्रत्याम्नानाच्च तस्या एव चत्वारि-चत्वार्यवदानानि नोपस्तीराभिघारौ इति याज्ञिकाः धूर्तस्वामिनश्च ॥

॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

बर्हिर्हुत्वापो गच्छन्ति हृदयशूलमादाय ॥१॥ तडागादिस्थितमुदकं प्रति

---

१) Thus ABC. २) °ष्वेव वि° ABC.

गच्छन्ति · बहुवचनात्सर्वे ऋत्विजः सयजमानाः सपत्नीकाश्च । सवविधेषु पशुधर्मेव शूलावभृथस्य कालः हविर्यज्ञविधेषु तु वैकल्पिकं कालान्तरमाह ·

आहवनीयं वोपस्थाय व्रतादीनि चेत् ॥ २ ॥ पशौ व्रतादीनि व्रतोपायनप्रणीतादीनि चेत्क्रियमाणानि भवन्ति तदाहवनीयमुपस्थाय वा तूष्णीमाहवनीयोपस्थानानन्तरं वा हृदयशूलमादायापः प्रति गच्छन्ति · तेन हविर्यज्ञविधेषु कालद्वयम् बर्हिर्होमान्ते आहवनीयोपस्थानान्ते चेति सवविधे तु बर्हिर्होमान्त ऽएवेति · अथ हृदयशूलेनावभृथं यन्तीति (३. ८. ५. ८) श्रवणात् हृदयं यस्मिञ्छ्रूतं स हृदयशूलः तेन सहावभृथमवभृथदेशं गच्छन्तीत्युपन्यासमात्रमेवैतत् उत्तरत्रैव यद्विधास्यते अप एवाभ्यवेत्य यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च संधिः स्यात्तदुपगूहेदिति (१०) तस्येदमुपन्याममात्रम् इतरथा तु विधावेतस्मिन्सति सौमिकावभृथधर्मकोऽयं यागो नाम्ना परिकल्प्येत ।

अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभि शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति (६. २२) च ॥ ३ ॥ अध्वर्युरभ्यवेत्य उदकमध्येऽवतीर्य प्रविश्य शुष्कार्द्रसंधावुपगूहति भूमिमध्येऽधोमुखं बलात्प्रवेशयति । हृदयशूलेनावभृथं यन्तीत्युपन्यासाद्यागाशङ्कायां प्रसक्तायामवधारयति (३. ८. ५. १०) अप एवाभ्यवेत्येति नान्यत्किंचित्कृत्वेति ।

ग्लायन्नुदपात्रं निषिच्य पूर्वेण यूपं यथोक्तमुपगूहति ॥ ४ ॥ तडागादिस्था अपः प्रति गमनाय ग्लायन् अनुत्सहमानो गन्तुमशक्नुवन् यूपं पूर्वेण यूपात्पूर्वदेशे अदूरे निम्नभूमौ उदपात्रं उदकस्य पात्रं निनीय यथोक्तमिति शुष्कार्द्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति ।

धाम्नो-धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यपः (६. २२) ॥ ५ ॥ सर्वे ऋत्विग्यजमानास्तत्तडागादिस्थं यूपं पूर्वेण भूमौ निषिक्तं वोदकमालभन्ते अथाप उपस्पृशन्तीति काण्वपाठात् ।

उपगूहनशेषो वा पूर्वः ॥ ६ ॥ अथवा पूर्वो मन्त्रो धाम्नो-धाम्न इत्ययमुपगूहनमन्त्रस्य शेष एव भवति मापो मौषधीरित्यस्यैकदेशोऽवयवो भवति अयमप्युपगूहनऽएव कारणत्वमापादनीय इत्यर्थः · वाशब्दोऽवधारणे ।

अभिमन्त्रणं वोत्तरेण ॥७॥ सुमित्रिया न इत्यनेन मन्त्रेणापामभिमन्त्रणं कर्तव्यम् उपस्पर्शनं वा · माध्यन्दिनानां ह्यभिमन्त्रणं पठ्यते अथाभिमन्त्रयते सु॰या न इति (३. ८. ५. ११) काण्वानां चोपस्पर्शनम् अथाप उपस्पृशन्तीति · अतो वाशब्दो विकल्पार्थः ।

न सोमेऽनूबन्ध्यावर्जम् ॥८॥ सोमेऽनूबन्ध्यां वर्जयित्वा अनूबन्ध्यातोऽन्यत्र अग्नीषोमीये पशौ आग्नेये च शूलावभृथो न भवति अनूबन्ध्यायां तु भवत्येव स वै नाग्नीषोमीयस्येत्यादिना (३. ८. ५. ११) श्रुतत्वात् ।

वरुणप्रघासवत्समिदाधानम् ॥९॥ तत्र ह्युक्तम् यथेतमेत्या॰तूष्णीमिति (५. ५. ३५–३६) तद्वदत्रापि भवतीत्यर्थः । अनेकयजमानके गृहपतिरेवाहवनीये समिधमादधाति तत्पत्नी च सर्वगार्हपत्येषु समिदाधानस्याग्नीन्धनार्थत्वात् परार्थेष्वेकः कुर्यादित्युक्तत्वात्[1] · प्रपञ्चितं चैतद्वरुणप्रघासेषु ।

व्रतं विसृज्यापराग्नीनां पूर्वे चतुर्गृहीतं यूपाहुतिवत् ॥१०॥ हविर्यज्ञविधे यदि तूष्णीमाहवनीयोपस्थानान्ते शूलावभृथः कृतस्तदा समिदाधानान्ते व्रतं विसृज्योत्तरवेदिकाहवनीयसमीपे[2] व्रतविसर्गं कृत्वा अपरा॰र्वे मध्याहवनीये यूपा॰वच्चतु॰तं जुहोति उरु विष्णविति मन्त्रेण · व्रतं विसृज्येत्युक्तत्वात् यत्रैव व्रतं तत्रैवेयमाहुतिर्न सर्वविधऽइति गम्यते · यूपाहुतिवदित्येतावतैव सिद्धेः पुनश्चतुर्गृहीतग्रहणं स्रुवेण वेत्येतस्य (१. ४) पक्षस्यात्र निवृत्त्यर्थम् · केचिदाज्यं पूर्णाहुतिवत्संस्कृत्य कुर्वन्ति अन्ये तु पश्वर्थं संस्कृतेनैव नैमित्तिकाहुतिशङ्कया तस्यानपवृक्तत्वादिति हरिस्वाम्यभिप्रायः ।

स विहारोऽन्त ॥११॥ अतः परं स एव विहारो भवति · अतिप्रणीतो ऽपवृज्यते · कर्मापवर्गाधानाद्यप्यत्रैव कर्तव्यमिति पितृभूतिः अतिप्रणीतऽएवेति कर्कः। सर्वेषां धारणपक्षे च मध्याहवनीयस्य धारणं कर्तव्यमित्येतदर्थमिदमुक्तम्।

समारुह्यनिर्मथिते वा ॥१२॥ अथवा समा॰ते विहारे इयमाहुतिर्भवति ततश्च गार्हपत्यं समारोप्य निर्मथ्याहवनीयमुद्धृत्य तस्मिन् · अस्मिन्पक्षे कर्मापवर्गाहुतिसमिदुपस्थानादिकमप्यत्रैव भवति ।

---

१) See १२. १. १५. २) ॰स्तदन्तविदाधानांतेविस्॰ ABC.

यथोत्साहं दद्यादस्याम् ॥१३॥ अस्यामाहुतौ यद्यद्धिरण्यधान्यवस्त्रादि दातुं शक्यते तदध्वर्यवे दद्यात् तस्यैव संनिधानात्। ततः पशुपुरोडाशभागप्राशनं ब्रह्मयजमानयोः अतिप्रणीतसंनिधावेव पशुपुरोडाशाङ्गत्वेन ब्राह्मणतर्पणप्रैषः पशोर्विलुक्रमान्तत्वात् ब्राह्मणतर्पणम् नमः कृतयित्यनेनोत्तरवेदिकाहवनीये समिदाधानम् आहुतिहोमो वा उपस्थानं चेति। बर्हिर्होमान्ते शूलावभृथकरणपक्षे तु समिदाधानान्ते प्रणीताविमोकादि व्रतविसर्गान्तम् ततो वैष्णव्याहुतिः ततो भागप्राशनादीति · येषां मते प्रासङ्गिकः पशुपुरोडाशः तेषां मते भागप्राशनादि कर्मापवर्गान्तं पशुपुरोडाशेडामार्जनान्ते भागपरिहारानन्तरमेव कणानपास्य भागावेक्षणं च कृत्वा कर्तव्यम् नेदानीम् · व्रतविसर्गान्त एवायं पशुर्भवति ऐन्द्राग्नाद्यनेकदेवतस्य तु भागाभावः।

अग्निं प्रणीय सदोहविर्धानाग्नीध्रहोतृधिष्ण्यान्यथोक्तं गृहीत्वाज्यान्याग्नीध्रप्रणयनमग्नीषोमीयदर्शनात् ॥१४॥ अत्र निरूढेऽग्निप्रणयनानन्तरं सदोक्तं कृत्वा यादृशान्येतानि येन प्रकारेण कर्तव्यत्वेनोक्तानि तेनैव प्रकारेण कृत्वा तत आज्यानि गृहीत्वा आग्नीध्रे अग्नेः प्रणयनं कर्तव्यम् · कुतः अग्नी॰नात् यतो ऽग्नीषोमीयऽएतानि दृश्यन्ते · तथा हि अग्नीषोमीये हविर्धाने सामिधेन्यनुवचनम् आग्नीध्रे प्रत्याश्रावणम् सदसि वषट्कारः होतृधिष्ण्यऽउपयड्ढोमः आग्नीध्रीयादुपयड्ढोमार्थमङ्गाराणामाहरणमिति · अतोऽग्नीषोमीयऽएतेषां दर्शनात् अत्राप्येतानि कर्तव्यानि अस्याग्नीषोमीयविकारत्वादिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह ·

न सोमार्थत्वात् ॥१५॥ अत्र सदोहविर्धानादिकं न भवति · कुतः सो॰त्वादेतेषाम् यतः सदआदीनि सोमार्थानि सोमं प्रकृत्य यत एतानि श्रूयन्ते उदरमेवास्य सद इत्येवमादि (३.६.१.१)। ननु यदि एतानि सोमार्थानि तदा कथमेषामग्नीषोमीयदर्शनमित्याशङ्क्याह ·

प्रसङ्गाद्दर्शनम् ॥१६॥ प्रासङ्गिकमित्यर्थः · अन्यार्थमनुष्ठितस्यान्येनोपजीवनं प्रसङ्गः · सोमार्थमेव निष्पादितान्येतानि प्रसङ्गादग्नीषोमीयेणोपभुक्तानि न त्वेतेषामग्नीषोमीयस्याल्पोऽपि स्वत्वसम्बन्धो येन विकारेषु प्रवृत्तिरपि शङ्क्येत · तस्मान्नैवात्रैतानि भवन्तीति।

दर्विहोमाः पौर्णमासधर्मा जुहोत्यविशेषात् ॥१७॥ दर्विहोमाः शतरुद्रियादयो जुहोतिचोदनाचोदिता जुहोतयः · ते पौर्णमा भवन्ति पौर्णमासग्रहणं दर्शस्याप्युपलक्षणम् दर्शपूर्णमासधर्मा इत्यर्थः शुल्कावत्सापयसाभिजुहोति (१८. ४. २) अन्वारब्धेषु पयो जुहोति (११. ३. २५) औदुम्बरे पात्रऽआसिच्य पयश्चेत्यादिषु (१४. ५. २०) दार्शिकपयसो धर्मप्रवृत्तेरिष्टत्वात् · कुतः पौर्णमा भवन्तीति जुहोत्यात् यजतेः सकाशाज्जुहोतेर्विशेषो नास्ति यतः उभयत्र हि द्रव्यदेवतावत्त्वम् · अथ मारुतान्जुहोतीत्येवमादिचोदनासामान्याच्च (१. ३. १. ७) धर्मप्रवृत्तिर्भवति · तस्माद्दर्शपूर्णमासधर्मा दर्विहोमेषु भवन्तीति । किं च ·

जुहूदर्शनाच्च ॥१८॥ जुह्वादियजतिधर्माणां जुहोतिषु सम्पत्तिदर्शनादप्येवं ज्ञायते यद्दर्विहोमेषु दर्शपूर्णमासधर्मा भवन्तीति · मारुतान्प्रकृत्यैवं श्रूयते (१. ३. १. १७) तदाहुः कथमस्यैते स्रुचा हुता भवन्तीति · अत्रैषां यजतिधर्माणां दर्शपूर्णमासदृष्टानामिह प्रकारान्तरेण सम्पादनं ब्रुवन्दर्विहोमाणां दर्शपूर्णमासधर्मत्वं दर्शयति । तदेवं समन्त्रकसर्वधर्मप्राप्तावाह ·

तूष्णीम् ॥१९॥ ते दर्शपूर्णमासधर्माः दर्विहोमेषु भवन्तः तूष्णीं मन्त्रवर्जिता भवन्ति अमन्त्रकाः सर्वे पदार्था भवन्तीत्यर्थः ।

अनर्थलुप्ताः ॥२०॥ दृष्टेनार्थेनालुप्ता अनन्ताः यथैकाग्नित्वेऽपि गार्हपत्यश्रपणादिनेति ।

एकाग्नयः ॥२१॥ एकाग्निसाध्यहोमकाः · [ते][1]ऽएव चात्र होमा भवन्ति यऽएकस्मिन्नाहवनीये क्रियन्ते · अनेनात्रापराग्निहोमाः पत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमा निषिध्यन्ते ।

अप्रयाजाः ॥२२॥ अननुयाजाः ॥२३॥

असामिधेनीकाः ॥२४॥ मन्त्ररूपाणां सामिधेनीनामृचां तूष्णीमित्यनेनैव (१९) निषिद्धत्वात् अनेनैव सामिधेनीसहचरितेध्मकाष्ठानां लक्षणया निषेधः क्रियते मुख्यार्थासम्भवात् ।

अनिगदाः ॥२५॥ मन्त्ररूपाणां निगदानां तूष्णीमित्यनेनैव निषिद्धत्वात्

---

१) ? deest ABC.

अनेन लक्षणया तत्सम्बन्धीनि धर्माणि स्विष्टकृदिडाप्रस्तरहोमरूपाणि निषिध्यन्ते ततश्च दर्विहोमेषु स्विष्टकृद्धोमो न भवति इडावदानं च न भवति प्रस्तरहोमोऽपि न भवतीत्यर्थः ।

प्रतिनिगद्य होमाः ॥२६॥ देवतां प्रतिनिगद्य देवतापदं चतुर्थ्यन्तमुच्चार्य स्वाहाकारेणात्र होमः कर्तव्यः॰ तद्यथा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यभागयोर्होमः।

स्वाहाकारप्रदानाः ॥२७॥ तूष्णीमित्युक्तत्वात्स्वाहाकारस्याप्यभावः प्राप्नोति तन्मा भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते॰ स्वाहाकारेण प्रदानं होमो येषु ते स्वा॰नाः ततश्चतुर्थ्यन्तं देवतापदं स्वाहान्तमुच्चार्य होमः कर्तव्यः इत्यर्थः॰ तद्यथा प्रजापतये स्वाहेन्द्राय स्वाहेत्याघारौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्याज्यभागौ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्रवहोमः दिव्याय नभसे स्वाहेति बर्हिर्होम इति ॥

एवं सर्वजुहोतिषु प्रसक्तौ क्वचिदपवादमाह॰

परतन्त्रोत्पत्तयो जुहोतिमात्राः ॥२८॥ परस्यान्यस्य कर्मणस्तन्त्रे उत्पत्तिर्येषां जुहोतीनाम् ते जु॰त्रा होममात्रा[१] भवन्ति संनिपत्योपकारकाङ्गयुक्ताः आराडुपकारकाणि तु तेषु न भवन्तीत्यर्थः॰ तद्यथा साकमेधेषु सांतपनीयातन्त्रमध्ये दर्विहोमः पतितः स तु होममात्र एव भवति तत्रापि येषां सांतपनीयासम्बन्धि बर्हिर्होमवर्जितं सर्वं समाप्य गृहमेधीया क्रियते तेषामस्मिन्नपि दर्विहोमे सर्वेऽपि पौर्णमासधर्मास्तूष्णीं भवन्त्येवेति॰ तथा च वाजपेये सर्वौषधोदकपयःसाधनको जुहोतिः परतन्त्रोत्पन्नः सोऽपि हविर्निष्पत्तिमात्रसांनिपातिकधर्मोपेतो जुहोतिमात्रो भवति॰ एवमन्वारब्धेषु पयो जुहोतीत्यादावपि (१९. ३. २५) वाच्यम्॰ ते च परतन्त्रोत्पन्नत्वात्पशुपुरोडाशवदङ्गानामप्रयोजकाः॰ अन्यानुष्ठितान्येवाराडुपकारकाण्युपजीवन्तीति न तेषां पृथगङ्गानुष्ठानापेक्षा॰ तदुक्तम् अक्रियान्यस्य समानार्थत्वादिति (७. २२) ।

पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमः ॥२९॥ स्मार्ता जुहोतयः[२] पाकयज्ञा उच्यन्ते॰ पच्यतेऽन्वहमनेनेति पाको गृह्याग्निरावसथ्यः पाके आवसथ्ये गार्ह्येऽग्नौ ये यज्ञाः पक्षादिकर्मोपाकर्मनवान्नप्राशनश्रवणाकर्मादयः तेषु होमार्थं स्रुचि स्रुवे वा-

१) Thus Ss. हो॰ deest ABC. २) Thus Ss. स्मा॰यः deest ABC.

वत्तस्य आज्यचरुधानादेरसर्वहोमः कर्तव्यः अवत्तं सर्वं न होतव्यम् प्रतिहोमं भक्षार्थं किंचित्परिशेषणीयम् तच्च प्रतिहोमं पात्रान्तरे निधेयम् । अथ तस्याव-शेषितस्य प्रतिपत्तिमाह ·

हुत्वा शेषप्राशनम् ॥३०॥ हुत्वा साङ्गं पाकयज्ञं समाप्य सर्वहोमान्ते कस्मिं-श्चित्पात्रे स्थापितानां होमशेषाणामाज्यचरुधानादीनां होमकर्ता प्राशनं करोति ।

अग्निहोत्रे तदस्य पाकयज्ञस्येवेति श्रुतेः (२. ३. १. २१) ॥३१॥ यतोऽग्नि-होत्रे अवत्तस्यासर्वहोमं तस्य भक्षणं च विधाय तत एवं श्रूयते तदुहोवाच याज्ञवल्क्य °पाकयज्ञस्येवेति (२. ३. १. २१) अतोऽग्निहोत्रे शेषभक्षणे पाकयज्ञस्य शेषभक्षणं सिद्धवत्कृतं दृष्टान्तत्वेन ब्रुवन् पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमं कृत्वा च शेषप्राशनं कर्तव्यमिति दर्शयति ।

अग्नीषोमीयात्पशुषु ॥३२॥ पशुषु सवनीयानूबन्ध्यनिरूढेषु अग्नी°यात्पशोः सोमाङ्गभूता धर्माः प्रवर्तन्ते चोदनासारूप्यात् प्राणिसाधनकत्वसामान्याच्च · एतत्प-शुत्रयव्यतिरिक्तपशुषु निरूढपशोर्धर्मा भवन्तीति याज्ञिकाः · हरिस्वामिनामप्ययमे-वाभिप्रायः यतः तानि वाऽएतानि नव समिष्टयजूंष्यपीत्यत्र (४. ४. ४. १) एवमाहुः निरूढे तु प्रत्यक्षशिष्टत्वात्त्रीण्येव तद्विकारेष्वपि तान्येव दर्शितानि तदाहु-र्नैतस्य पशोः समिष्टयजूंष्यपि जुहुयादित्यादिना । एवं प्राणिसाधनसाम्यात् स्मार्त-पशुष्वपि धर्मप्राप्तौ विशेषमाह ·

शाखानियोजनम् ॥३३॥ पाकयज्ञपशुषु शूलगवाष्टकापश्वादिषु शाखायां पशुनियोजनम् न यूपे · तदुक्तं पारस्करेण (३. ११) पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्निं पर्यणीय पलाशशाखां निहन्तीत्यादिना ।

वपाऽहुत्वा त्रीणि पञ्च सर्वाणि वावद्यति ॥३४॥ वपाहोमानन्तरं पशुशरीरात् त्रीण्येवादिमानि हृदयादीन्यवदानानि अवद्यति गृह्णाति हृदयं जिह्वां क्रोडमित्येतानि · अथवा पञ्च हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थ्यपूर्वनडकं पार्श्वं चेति · अथवा सर्वाण्येव हृदयादीन्यवदानान्यवद्यति · इति त्रयो विकल्पाः ।

सर्वाभावे शेषात्स्विष्टकृतः ॥३५॥ सर्वावदानाभावपक्षे त्रीण्यवद्यती-त्यस्मिन्पक्षे पञ्चावद्यतीत्यस्मिन्पक्षे च शेषात् प्रधानार्थावत्तशेषात् हृदयादेः सका-

शात्स्विष्टकृतोऽवदानं भवति । स्विष्टकृद्धोमार्थं तेभ्य एवावद्यतीत्यर्थः । सर्वावदानपक्षे तु त्र्यङ्गेभ्य एवेति ।

स्थालीपाकेन सह प्रदानम् ॥३६॥ पाकयज्ञपश्ववदानानां स्था॰दानं भवति · स्था॰केनेत्यत्र सहयुक्तेऽप्रधानऽइति तृतीया (पा॰ २. ३. १९) तेन स्था॰कस्य प्राधान्यमत्रावगम्यते अतश्च स्थालीपाकावदानविस्मरणे केवलावदाननिर्होमे निष्पन्ने अनावृत्तिरिति विचारस्य प्रयोजनम् ।

पूर्णपात्रो दक्षिणा ॥३७॥ पाकयज्ञेषु तण्डुलमुद्गगोधूमादियज्ञियधान्यपूर्णः पू॰णा · धान्यस्य मानपात्रं पल्ली श्वेतिकादिपूर्णा[1] पूर्णपात्र इति कर्कः · छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्तु प्रकारान्तरमाह (कर्मप्रदीप॰ २. ५. २) यावता बहुभोक्तुस्तु[2] तृप्तिः पूर्णेन विद्यते नावरार्ध्यमतः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिरिति ।

वरो वा ॥३८॥ ॥ दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

इति श्रीश्रोत्रियग्निचित्सुतेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥

इति कातीये श्रौतसूत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥

आचार्येण हविर्यज्ञप्रसङ्गाच्चातुर्मास्यानन्तरं निरूढपशुबन्ध उपदिष्टः । अधुना श्रुतिमन्त्रपाठक्रमानुसारेण ज्योतिष्टोममुपदिदिक्षुः प्रथमं तस्य क्रममुपदिशति ·

दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः ॥ १ ॥ अग्न्याधानसमनन्तरं पूर्वं दर्श॰ष्ट्वा ततोऽन्येनेष्टिपशुसोमादिना यजेत · कुतः इति श्रुतेः यत एवमर्थप्रतिपादिकेयं श्रुतिर्वर्तते देवरथो वाऽएष यद्दर्श॰सौ यो दर्श॰साभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजते स रथस्पृष्ट एव देवानामवसाने चरिष्यतीति । अन्येन यजेतेति यजतिशब्दोपादानाद्यजतेरेवायं नियमो न जुहोतेः ततश्चाधानानन्तरं दर्श॰साभ्यां प्रागप्यग्निहोत्रं हूयतऽएव ।

सोमेन वोपक्लृप्तसोम आधानस्य सोमप्राधान्यात् ॥२॥ उपक्लृप्तं सोमयागाय दक्षिणान्नघृतसोमादिकं द्रव्यं येनासावुपक्लृप्तसोमः उप॰सोमो यजमानः आधानानन्तरं प्रथमं सोमेनेष्ट्वा ततोऽन्येन दर्श॰सादिना यजेत · कुतः आधा॰-

---

१) ? पल्लीपितिकादिपूर्णा A. पल्लीशेतिर्णा BC. २) भोक्तुस्या C. भोक्तु AB.

न्यात् सोमप्रयुक्तत्वात् सोमचिकीर्षया कृतत्वात् सोमाधानयोरानन्तर्यश्रवणादित्यर्थः· तथा हि सोमेन यक्ष्यमाणो नऽर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रमिति · अत्र यक्ष्यमाण इति लृडादेशः शानच् · स तु सोमस्याधानानन्तर्यमाह यतो न कश्चिदयक्ष्यमाणः सर्वस्यापि सोमयागविधानात् · तस्मादाधानानन्तरं कर्मान्तराव्यवधानेन यक्ष्यमाण इति प्रतीयते । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः य उपक्रान्तसोमस्तस्य नियमेन सोमपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासादीनाम् यश्चानुपक्रान्तसोमस्तस्य दर्शादिपूर्वकत्वमन्येषामिष्टिपशुसोमादीनामिति · उपक्रान्तसोमस्याधानानन्तरं सोमपूर्वकतानियमेऽपि आधानान्तर्भूताः पवमानाख्या इष्टयः सोमात्प्रागपि भवन्त्येव ताभिर्विना अग्नीनामनिष्पत्तेः · अत एव च दौर्ब्राह्मण्यनिरासार्थो य ऐन्द्राग्नः पशुः (५) सोऽपि सोमात्पूर्वं भवत्येव तदनुष्ठानं विना सोमेऽधिकाराभावात् अनधिकारिणा कृतस्य चाकृतसमत्वादिति · अग्निहोत्रं त्वन्तरा न हूयतऽएव यतस्तस्मिन्हूयमाने व्यवधानं भवत्येव पवमानेष्टिपशुवदन्यथानुपपत्त्यभावात् प्रपञ्चितं चैतत्पार्थसारथिमिश्रैस्तन्त्ररत्ने पञ्चमाध्याये । अथेदं विचार्यते · किमयमृतुनक्षत्रानादर आधानस्योत सोमस्येति · तत्राद्धानो नऽर्तुं पृच्छेदित्याधानानन्तर्यादाधानस्यानेन कालानादरः क्रियतऽइति प्राप्तऽआह ·

नाविशेषात् ॥ ३ ॥ नायमाधानस्य ऋतुनक्षत्रानादरः · कुतः अविशेषात् एतस्य वाक्यस्याधानकालानादरपरत्वे वर्ण्यमाने अनेन वाक्येन कोऽपि विशेष उक्तो न भवति अस्यार्थस्यैव श्रुतिपठितेनैव यदहरेवैनं श्रद्धोपनमेत्तदहरादधीतेत्यनेन वाक्यान्तरेण सिद्धत्वात् अनुवादपरमनर्थकमेव स्यात् · तेन सोमस्यैव वसन्तादिकालानादरोऽनेन क्रियतऽइति युक्तम् तथा सति वाक्यस्याज्ञातार्थपरत्वेन सार्थकत्वाद्विधित्वं भवति ॥

वसन्तेऽग्निष्टोमः ॥ ४ ॥ सोमयागस्यानुष्ठानक्रम उपदिष्टः इदानीं तस्य काल उच्यते[1]· अग्निष्टोमो वसन्तर्तौ भवति वसन्ते-वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति शाखान्तरश्रवणात् · ननु तर्हि वसन्ते ज्योतिष्टोम इति वक्तव्यम्[2] न त्वग्निष्टोम इति उच्यते वक्ष्यति एष प्रथमः सोम इति (१०. १. २४) तत्राग्निष्टोमस्यैव

1) कालविधिरु° A. 2) deest B.

प्राथम्यं यथा स्यान्नोक्थ्यादीनामित्येवमर्थमग्निष्टोम इत्युक्तम् · चतुःसंस्थोऽप्ययं ज्योतिष्टोमो भवत्येवाग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र इति · अत्राहापस्तम्बः वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेताग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति वसन्ते-वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत तस्य तिस्रो दक्षिणा यदि छन्दोगब्राह्मणं भवति[1] रथन्तरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत न रथन्तरसामानमकृत्वा बृहत्सामानमाहरेदित्येके यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेतामावास्यायां वैव पौर्णमास्यां वा यजेतेति । केचिदेवं व्याचक्षते · वसन्तऽइत्यनेन पदेन वसन्ते-वसन्तऽइति वाक्योपलक्षणम् तेनायमर्थः वसन्ते-वसन्त ऽइत्यनेन वाक्येन यः प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमः कर्तव्यत्वेनोच्यते सोऽग्निष्टोमो नोक्थ्यादीति[2] तस्यैव नित्यत्वात् उक्थ्यादीनां च कामनासंयोगादिति · उक्थ्यादयोऽपि पुरुषसंस्कारमध्ये परिगणिता नित्या अपि सन्त्येव कामसंयोगाच्च काम्या अपि · अतो दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यवदुभयरूपताग्निष्टोमादीनामिति · अत एव हरिस्वामिभिरप्युक्तम् संस्कारमध्यपाठाद्यग्निष्टोमाद्याः सप्त संस्थाः[3] निष्कामैरपि कार्या इति · चतुःसंस्थस्यापि ज्योतिष्टोमत्वात् अविशेषाच्च येन केनापीष्टे प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमेनेष्टमेव भवतीति नाग्निष्टोमऽएवेत्ययं नियम इत्यपरे · युक्तं चैतत् · वचनं विना संकोचस्यायुक्तत्वादिति । अथवाग्निष्टोमसंस्थस्योक्थ्यादीन्प्रति प्रकृतित्वज्ञापनार्थम् अग्निष्टोम इत्युक्तम् · अतोऽग्निष्टोमसंस्था प्रकृतिभूता तामेव प्रकृत्य धर्माणामाम्नानात् इतरासु च संस्थासु ततो धर्मप्राप्तिरिति ।

ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभ्य द्विपुरुषासोमपीथिनः ॥५॥ द्वि॰नः यजमानस्य ऐ॰ष्टं पशुमालभ्य वसन्तेऽग्निष्टोमो भवति · द्वौ पुरुषौ पितृपितामहावसोमपीथिनौ असोमपावकृतसोमयागौ यस्यासौ · यस्य पित्रा पितामहेन वा सोमयागो न कृतः तस्य सोमारम्भात्पूर्वं यजनीये पुण्याहे सोमारम्भदिने वा दौर्ब्राह्मण्यनिरासार्थोऽयमैन्द्राग्नः पशुरुद्धरणादिकर्मापवर्गान्तः ततः सोमयागारम्भनिमित्तमातृपूजाश्राद्धादि । पूर्वं वाहितः दौर्बल्याच्चोत्सृष्टः पुनरपि सबलो जातः पुनरपि वाहितः पुनश्च दौर्बल्याच्च उत्सृष्टः स पुनरुत्सृष्ट इत्युच्यते · स च

[1] भविष्यति A. [2] ॰दिभिरिति A. [3] सोमसंस्थाः A.

पुंष्टः छाग इव न सामर्थ्याद्दोः कुतः प्रकृत्यनुग्रहात् छागस्यापि क्विनवत्प्रदेशे वाच्यमानस्य पुनंष्टवसम्भवादिति। कर्कमतानुसारिणस्त्विमं पशुमग्नीषोमीयविकारं सवविधधर्माणं कुर्वन्ति इतरे तु निरूढविकारं हविर्यज्ञविधधर्माणमिति।

षोडशऽर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाछंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रग्नीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतॄन्वृणीते ॥ ६॥ ततो यजमानो मातृपूजावृद्धिश्राद्धे कृत्वा ब्रह्मादीनुन्नेतृपर्यन्तान्षोडशो वृणीते पवमानक्रमेणैव · तत्र प्रथमे षड्विंशब्राह्मणोक्तं दैवर्त्विजां वरणं कृत्वा मानुषाणां वरणमनुष्ठेयम् · वरणं नाम करिष्यमाणकर्मस्वरूपदक्षिणाद्रव्यतत्परिमाणश्रावणपूर्वकं स्वयनप्रवृत्तानां ब्रह्मवादिषु कर्मसु कर्तृत्वेनाभ्यर्थना तद्यथा हिरण्यशतगवद्दक्षिणेन वासोऽश्वदक्षिणेन च रथन्तरपृष्ठेन चतुष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति अतोऽपि पूर्वतरं षड्विंशब्राह्मणोक्तं (२.१०) दैवर्त्विग्वरणम्[1] तद्यथा अग्निर्मे होतादित्यो मेऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो मऽउद्गाता[काशो मे सदस्य][2] आपो मे होत्राशंसिनः · मरुत्विग्व्यतिरिक्ता ब्राह्मणाछंस्याद्या द्वादशऽर्त्विजो होत्राशंसिन उच्यन्तऽइति मानवसूत्रे उक्तमस्ति तथा हि यूयं मे होत्राशंसिन स्थेति द्वादश होतृकानिति · ततो रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति। ननु ब्रह्मादीनामनुक्रमेणोपदेशादेव षोडशत्वे सिद्धे किमर्थं पुनः षोडशेत्युक्तम् · सत्यम् · चमसाध्वर्यूणामृत्विगाख्याभावज्ञापनार्थमित्यदोषः तेषामप्यृतो यततामृत्विक्त्वं स्यात् तन्मा भूदिति षोडशेति · अतश्चऽर्त्विक्सम्बन्धिमधुपर्कतानूनात्रसर्पणक्रतुदक्षिणादानदधिधानाभक्षणादिकं चमसाध्वर्यूणां न भवतीति चिन्तायाः प्रयोजनम् · अथवा शाखान्तरीयसदस्यव्युदासार्थं षोडशग्रहणम् तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयानीति (१०.४.१.१९) स्वशाखायां तस्य निषेधात्।

चतुरो वाव्यान् ॥ ७॥ शाखान्तरे विकल्पेन चतुर्णामेव वरणस्य श्रुतत्वात् तथा च शाङ्खायनः चतुरः सर्वान्वेति (५. १. २) · आपस्तम्बोऽपि सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वानूचानानूर्ध्ववाचोऽनङ्गहीनानिति प्रकृत्य तान्वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैकशोऽध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं

1) अतो॰णम् deest B. 2) Thus the Shaḍviṅçam. Deest AB.

नेष्टारमुन्नेतारमित्यध्वर्यून् ब्रह्माणं ब्राह्मणाछंसिनमाग्नीध्रं पोतारमिति ब्रह्मणो होतारं मैत्रावरुणमछावाकं ग्रावस्तुतमिति होतॄन् उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारꣳ सुब्रह्मण्यमित्युद्गातॄन् सदस्यꣳ सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स सर्वकर्मणामुपद्रष्टा भवतीति ।

तत्पुरुषा इतरे यथावेदम् ॥ ८ ॥ इतरे द्वादशर्त्विजो तेषामाद्यानां ब्रह्मादीनां चतुर्णां पुरुषाः आदेशकारिणोऽनुचराः सेवकाः · यथावेदमिति ये यद्वेदविहितस्य कर्मणः कर्तारस्ते तत्पुरुषाः । यथावेदमित्यनेन ब्रह्मपुरुषा न ज्ञायन्तऽइति तान्स्वयमेवाह ·

ब्राह्मणाछꣳस्यग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः ॥ ९ ॥ प्रधानपुरुषवरणेन तद्वशवर्तिन्यत्तिऽपि वृता एव भवन्ति · प्रधानपुरुषे कार्यान्तरासक्तेऽन्यत्रगते वा तदीयं कर्म तत्पुरुषैरेव कर्तव्यम् नान्यपुरुषैरिति · पुरुषाणामपि पूर्वपूर्वेण करणासम्भवे नोत्तरेण ॥ वरणानन्तरं वृतानां मधुपर्केण प्रत्येकमर्हणं कुर्यात् · यक्ष्यमाणास्त्वृत्विज इति पारस्करवचनात् (१.३) एकस्मिन्नपि वर्षे यदा बहवः सोमयागाः क्रियन्ते तदा प्रतिसोमयागं मधुपर्केण ऋत्विजामर्हणं भवत्येव यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेरिति पारस्करेणोक्तत्वात् (१.३) · ततः पुण्याहवाचनम् दक्षिणादानम् यजमानाय सोमसमर्पणम् · माङ्गल्याशीर्वादादि च कृत्वा देवयजनप्रार्थनं यजमानः कुर्यात् तथा हि (षड्विंश २.१०) अग्निर्मे होता स मे देवयजनं ददात्वित्युपांशूक्त्वा होतर्देवयजनं मे देहीत्युच्चैः एवं सर्वत्र ज्ञेयम् आदित्यो मेऽध्वर्युः स°ददातु अध्वर्यो दे°देहि चन्द्रमा मे ब्रह्मा स° ब्रह्मन्दे° पर्जन्यो मऽउद्गाता स° उद्गातर्दे° आपो मे होत्राशꣳसिनः ते मे देवयजनं ददतु होत्राशꣳसिनो देवयजनं मे दत्त रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मे देवयजनं ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजनं मे दत्तेति ।

देवयजनं जोषयन्ते ॥ १० ॥ ते वृता ऋत्विजः सयजमाना दे°न्ते सेवन्ते · देवा इज्यन्तेऽस्मिन्निति दे°नम् सकलप्रयोगाङ्गभूतो भूमिप्रदेशः · युक्तमिदं दे°नमित्येवं परस्परं संवदन्तोऽत्रैव यागः कर्तव्य इत्येवमध्यवसायं कुर्वन्ति ।

उच्चतमम् ॥ ११ ॥ परितः समीपवर्तिप्रदेशेभ्यो यदतिशयेनोच्चम् ।

समम् ॥१२॥ न निम्नम् नाप्युन्नतम् ।

अविभ्रंशि ॥१३॥ भ्रंशु भ्रंशु अधः पतने · इतश्चेतश्च भ्रंशतऽइति भ्रंशि न विभ्रंशनधर्मकमविभ्रंशि उदकेन न विभ्रश्यते · तत्र प्राक्प्रवणावचनादितश्चेतश्चापां गमनप्रतिषेधः सिद्ध एव अनुगमनप्रतिषेधस्त्वेषः न विभ्रंशते न शीघ्रमपो मुञ्चति स्थिरोदकम् दृढभूमि यस्मिन्पतितमात्रा एवापो न शुष्यन्ति ।

अभितोदेवयजनमात्रदेशम् ॥१४॥ अभितः सर्वत्र यस्य दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च देवयजनकरणपर्याप्तः प्रदेशो भवतीत्यर्थः । अभित इत्यनेन पुरस्तादपि देवयजनमात्रदेशपरिशिषणप्राप्तावाह ·

पुरस्ताद्वर्जम् ॥१५॥ प्राच्यां दिशि देवयजनमात्रं न विशेषणीयम् · यथा देवयजनप्रमाणं देशान्तरं पुरस्तादतिरिक्तं न स्यात् तथा कुर्यात् ।

प्राक्प्रवणम् ॥१६॥

उदग्वा ॥१७॥ अथोऽउदक्प्रवणमिति श्रुतत्वात् (३. १. १. २) ।

यत्किञ्चानूचानर्त्विजः ॥१८॥ षष्ठ्येकवचनान्तमिदम् · अनूचाना ऋत्विजो यस्यासौ अनूचानर्त्विक् तस्य अनूचानर्त्विजः यजमानस्य यादृशं तादृशं देवयजनं स्यादनुक्तलक्षणमपि · याज्ञवल्क्यमतमेतत् (३. १. १. ४) शुश्रुवांसो वेदार्थं श्रुतवन्तः अनूचानाः तमेव वेदार्थमन्येभ्य उक्तवन्तः · आपस्तम्बः दक्षिणत उन्नतमुदीचीनावनतं प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा देवयजनं यत्र वा बहवो ब्राह्मणा न सम्बाधेयुरग्नयो वाव देवयजनं यत्र क्वचनाग्नीनाधाय यजते देवयजनऽएव यजत ऽइति विज्ञायते दक्षिणा वाव देवयजनं दक्षिणाश्चेत्कल्याणीर्ददाति देवयजन ऽएव यजतऽइत्येके ।

उद्धतौषधिमूलेऽपरेऽन्ते विमितं कुर्वन्ति ॥१९॥ उद्धतान्युन्मूलितान्युत्खातान्योषधिमूलानि यस्मात्तदुद्धऽलम् तस्मिन्नुद्धऽले देवयजने अपरेऽन्ते तस्य पश्चिमे भागे विमितं कुर्वन्ति · चतुरश्रो मण्डपो विमितमित्युच्यते विमितं चतुरश्रं स्याद्दशारत्नि प्रमाणात इति परिशिष्टकारवचनात् · द्वादशारत्नि मानत इत्यपि पाठान्तरम् ।

प्राग्वंशम् ॥ २० ॥ वंशो मध्यवलः[1] प्रागग्रो यस्य तत् ।

पुरस्तादुच्चम् ॥ २१ ॥ प्राच्यां दिश्युच्चम् शाखान्तरात् · स्वश्रुतावपि लिङ्गमस्ति तस्य एष पूर्वार्धो गृहाणां भवतीति (३. ५. १. १) · अर्थात्पश्चाद्भागे निम्नं कुर्यात् । मानवे तत्र प्राचीनवंशं कुर्वन्त्युन्नतं पुरस्तान्निनतं पश्चादिति · आप° प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्निनतं सर्वतः परिश्रितमिति अतो विमितस्य शालाया वा सर्वतः परिश्रयणं कार्यम् परि समन्तात् श्रयन्ति वेष्टयन्ति भित्त्यादिना।

प्रतिदिग्द्वारम् ॥ २२ ॥ सर्वासु दिक्षु द्वाराणि यस्य · प्रमाणमुक्तं मानवे द्विशयानि द्वाराणीति शयो हस्तः द्विहस्तानीत्यर्थः ।

उदग्वर्जं वा ॥ २३ ॥ वाशब्दः पूर्वसूत्रप्राप्तस्योदग्द्वारस्य निवृत्त्यर्थः ।

शालां वा ॥ २४ ॥ अथवा शालां कुर्यात् वा विमितम् · दीर्घचतुरस्रा कुटी शालेति हरिस्वामिनः · शालाप्रमाणं चोक्तं परिशिष्टे विंशत्यरत्निः शाला स्यात्तदर्धेन तु विस्तृतेति तत्साधनोपायश्च प्रमाणार्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनमिति (शुल्व° १) अत्र विंशत्यरत्निर्मूलरज्जुः दशारत्निरभ्यासरज्जुः तस्याः प्रथमे षष्ठे भागे निरञ्छनम् तस्या अर्धे पञ्चारत्निमिते श्रोण्यन्ताङ्कनार्थमिति[2] । सापि प्राग्वंशा पुरस्तादुच्चा उदग्वर्जितप्रतिदिग्द्वारा च भवति ।

परिवृते चोत्तरापरे ॥ २५ ॥ शालाकरणानन्तरमेवोत्तरापरे द्वे परिवृते च करोति प्राग्वंशे शालाया उत्तरत एकम् पश्चाच्चैकमिति · परि समन्तात्कटादिना वृतं परिवृतम् तच्चार्यात्परिमाणं चतुरस्रं प्राग्द्वारं भवति ।

दीक्षाप्रभृति शुक्लपक्षे पञ्चमीं सप्तमीं वा प्रसुतः ॥ २६ ॥ शु° क्षे दीक्षां कृत्वा दीक्षादिनमारभ्य पञ्चमीं तिथिं प्रति सप्तमीं तिथिं प्रति वा दीक्षादिनादारभ्य पञ्चमदिने सप्तमे वा सुत्या भवति · एतेनैतदुक्तं भवति एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा वा भवन्ति तत्रैकदीक्षापक्षे पञ्चमे दिने सुत्या भवति दीक्षात्रयपक्षे सप्तमे दिनऽइति । अथेदं विचार्यते · शाखान्तरे दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति दीक्षितस्य दानहोमपाकाः प्रतिषिद्धाः ते किं दैवान्मानुषाद्वा कारणात्सु-

१) Thus A. मध्यलवः B. २) तत्साध°मिति deest A.

त्याकालस्य पञ्चमसप्तमदिनस्यातिक्रमे सति षष्ठाष्टमादिदिनेषु कर्तव्या उत नेति · तत्र सूत्रकार एव पूर्वपक्षं परिगृह्णाति ·

कालातिक्रमे नियतक्रिया प्राप्तकालत्वात् ॥२७॥ दैवान्मानुषाद्वा सुत्यायाः कालऽभे ज्ञाते नियतानां नित्यानां दानहोमपाकानां क्रिया स्यात् · कुत एतत् प्राप्तत्वात् प्राप्तो हि तेषां कालः कथम् दीक्षितो हि न जुहोति न ददाति न पचतीति यावन्त्यहानि दीक्षितो भवति तावन्त्यहानि प्रतिषेधः स च सप्ताहं पञ्चाहं वा भवति · तस्मात्तावत्कालमेव प्रतिषेधः · तावन्ति चाहान्यतिक्रान्तानि · अतः षष्ठाष्टमदिनादावनिषिद्धे काले दैवान्मानुषाद्वा असमाप्तेऽपि यज्ञे नित्यानां संध्यातर्पणवैश्वदेवसायम्प्रातर्होमादीनां दानहोमपाकानां क्रिया भवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

न समत्वात् ॥२८॥ नित्यानां क्रिया न भवति · कुतः समत्वात् कारणस्य तुल्यत्वात् तुल्यं हि नित्यानां प्रतिषेधकारणम् यदेवानतिक्रान्ते सुत्याकाले तदेवातिक्रान्तेऽपि दीक्षितत्वं हि नित्यानां प्रतिषेधे कारणम् स चातिक्रान्तेऽपि सुत्याकाले दीक्षित एव · अतश्चातिक्रान्तेऽपि काले यावत्कालं दीक्षितत्वं नापैति तावत्कालं नित्यानां प्रतिषेध एव । आप॰ न प्रतीच्या द्वारा निष्क्रामति नाक्रतुसंयुक्तामाहुतिं जुहोति नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते न ददाति न पचतऽइति ।

द्वादश दीक्षाः ॥२९॥ अत्राग्निष्टोमे भवन्ति ।

अपरिमिता वा ॥३०॥ द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा भवन्ति अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति परिशिष्टकारः (शुल्व॰ १) · अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः एका दीक्षा तिस्रो दीक्षा द्वादश दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति · शाखान्तरादेते दीक्षापक्षाः · आपस्तम्बः दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासं संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञायते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि[1] संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदस्याङ्गानां हीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायतऽइति ।

[1] त्वगस्थि A.

पुण्याह्ने दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम् ॥३१॥ तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः पुण्ह्ने विष्टिव्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते सुदिने भवन्ति · यत एवं स्मरन्ति आभ्युदयिकः पदार्थः पुण्येऽहनि कर्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति ।

प्रक्रमोत्थाने विरोधे ॥३२॥ प्रक्रम आरम्भः उत्थानं समाप्तिः अथवा प्रश्ने एव पुण्याह्ने भवतः न सोमक्रयः सुत्या च · कुतः यत एतानि सर्वाणि पुण्याह्ने क्रियमाणानि सोमकालस्य विरोधे वर्तन्ते · सोमस्तु नियतदिनसाध्यः तत्र च क्रयसुत्ये नियतकाले यदि च क्रये सुत्याह्ने च पुण्याहप्रतीक्षा क्रियते तदा श्रुत्युक्तनियतकालविरोधो भवति · अतः प्रत्थाने आरम्भसमाप्तीऽएव पुण्याह्ने भवतः । स्मरणमप्येतावदेव आभ्युदयिकं पुण्याह्ने प्रारब्धव्यं समापनीयं च सोमश्चाभ्युदयिकः पदार्थः सोमक्रयादयो गुणभूता इति ।

न वाचोदितत्वात् ॥३३॥ पूर्वसूत्रं सर्वमप्यनुवर्तते · अथवा श्रुतिविरोधे प्रत्थानेऽपि पुण्याह्ने न भवतः · कुतः अचोत्वात् न ह्येवं कुत्रापि वेदे चोदितम् यत्प्रक्रमोत्थाने पुण्याह्ने भवत इति स्मृतिश्चेयम् · अतो यत्र श्रुतिविरोधो न भवति तत्र स्मृत्यनुसारिणा पुण्याहाद्यादरणीयमेव यदा तु नियतकालत्वात्पुण्याहादौ गृह्यमाणे श्रुतिविरोधो भवति तदा पुण्याहानादरेण श्रुत्युक्ते मुख्ये काले आरम्भसमाप्ती कर्तव्ये । आपस्तम्बः एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं प्रसुतस्तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमीं प्रसुतश्चतस्रो वा दीक्षा तिस्र उपसदोऽष्टमीं प्रसुतो ऽमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहरेतद्वा विपरीतं पौर्णमास्यां दीक्षा यजनीये वामावास्यायां यजनीये वा सुत्यमहरिति · काठके च अथाग्निष्टोमस्य पुण्याह्ने दीक्षा पर्वणि सुत्यामावास्ये वा सऽस्थिते दीक्षा पुण्याह्ने सुत्येति · मानवे च अमावास्यायां दीक्षेत यथा वा पर्वणि सुत्या स्यादिति ।

दीक्षासु यूपच्छेदनं यूपाकृतिं प्राग्धुत्वा यूपान्ते वाग्निं मथित्वा दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः ॥३४॥ दीक्षाभ्यः प्राग्यूपाकृतिं हुत्वा अथवा दीक्षिताग्न्युत्पत्तेः सोमार्थाग्न्युत्पत्तेः प्रागेव समारोपादपि प्रागेवेत्यर्थः अत्रैव सूत्रणात् ·

अथवा यूपान्ते यूपसमीपे अग्निं मथित्वा तस्मिन्मथितेऽग्नौ यूपाहुतिं जुहुयात् · कुतः दीक्षितेः यतः कारणाद्दीक्षितस्याग्नौ यूपाहुतिहोमस्य प्रतिषेधः श्रूयते · तथा हि न दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिं जुहोत्याज्यं चारणी चादाय यूपान्तिके ऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहुयादिति · अतो दीक्षितसम्बन्धिन्यग्नौ यूपाहुतिहोम-प्रतिषेधात् समारोपात्प्रागेव गार्हपत्याद्यूपाहुत्यर्थमाहवनीयमुद्धृत्य तत्र यूपाहु-तिर्होतव्या · अथवा यदा यूपच्छेदनं क्रियते तदा यूपच्छेदनात्प्रागेव यूपसमीपे ऽग्निं मथित्वा तस्मिन्यूपाहुतिं हुत्वा तदानीमेव यूपच्छेदनं कुर्यात् होमान्ते च तस्य लौकिकत्वमेव तावन्मात्रार्थमुत्पादितत्वात् अस्मिन्पक्षे गार्हपत्ये आज्यं संस्कृत्य सह नेतव्यम् आज्यं चारणी चादायेति श्रुतत्वात् । यूपच्छेदनं चैकदीक्षापक्षे रात्रौ वाग्विसर्गानन्तरं कर्तव्यम् · अनेकदीक्षापक्षे तु यस्मिन्नहनीच्छा भवति तस्मिन्क-र्तव्यम् । आधानानन्तरं त्रिरात्रादि अग्निधारणमध्यऽएव[1] चेत्सोमारम्भः तदा तस्मिन्नेवाहवनीये यूपाहुतिर्होतव्या ।

उच्छ्रयणकाले वोभयं होमच्छेदने संनिधेः ॥३५॥ अथवा यूपोच्छ्रयकाल ऽएवोभयं कर्तव्यम् · किमुभयम् होमच्छेदने यूपाहुतिहोमश्च यूपच्छेदनं च · कस्मात् संनिधेः शतपथे यूपोच्छ्रयणसंनिधानऽएवोभयोः श्रुतत्वात् यूपं व्रश्च्यन्वैष्णव्य र्चा जुहोतीति (३. ६. ४. १) । दीक्षास्वेव वा होमच्छेदने कार्ये नोच्छ्रयणकाले · कुतः दीक्षासु यूपं छिनत्तीति श्रुतेः · यत्तूक्तम् संनिधेरुच्छ्रयऽइति तदयुक्तम् दुर्बलः संनिधिः श्रुतिवाक्यं च संनिधेर्बलवत् अतो वाक्यबलात्संनिधिं बा-धित्वा दीक्षास्वेव यूपच्छेदनं कर्तव्यम् । आपस्तम्बः दीक्षासु यूपं कारयति क्रीते राजन्युपसत्सु वेति · मानवे च दीक्षितस्य चेत्प्राक्क्रयाद्यूपमच्छेयात्स्रुवमरणी चादाय यूपस्यान्तेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहुयात् क्रीते चेदाहवनीये हुत्वेति ।

समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्ध्ये गृहीत्वारणिपाणिरादेदमगन्मेति (४. १) शा-लायाम्[2] ॥३६॥ गृहऽएव गार्हपत्यात्समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य गार्ह-पत्याहवनीयौ क्रमेणायं ते योनिरिति (३. १४) मन्त्रेणारण्योः समारोह्य देवयज-नमागत्यारणी पाणौ कृत्वा पूर्वेण द्वारेण शालायां प्रविश्यारणिद्वयहस्तः सन्

1) Thus A. °रात्रमग्नि° B. 2) Thus AB. °न्मेति वा ॥१॥ शालायाः राज्ञा° १. M.

पूर्वार्ध्ये शा॰ं गृहीत्वाभिपद्यालभ्य मन्त्रलिङ्गाद्यजमानः इदमगन्मेति पठति · पूर्वो भागः शालायाः पूर्वार्धः पूर्वार्धे भवः पूर्वार्ध्यः · प्राग्वंशस्य मध्यमं स्थूणाराजमालभ्य जपतीति वाजसनेयकमित्यापस्तम्बः · शालामध्यवस्यतीति (३. १. १. ११) वचनात् शालायां प्रविश्यैतत्कर्तव्यम् अत एव शालायामित्ययमवयवोऽपि पूर्वसूत्रेण योजितः । अनेकयजमानके सर्वेऽरणिपाणयो मुख्यं गृहपतिं शालास्तम्भग्रहणं कुर्वाणमन्वारभन्ते ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

राजानं निदधात्याहृतश्चेत् ॥ १ ॥ शालायामित्यत्रानुवर्तते · सोमं शालामध्ये निदधाति यदि वनादानीतो भवति ।

प्राक्क्रयादन्नमुपहरन्त्यस्मै हविष्यमनाहत्तमग्निं विहृत्य ॥ २ ॥ सोमार्थमग्निं विहृत्य आहवनीयं दक्षिणाग्निं चोद्धृत्य सोमक्रयादर्वाक् अस्मै सोमाय मांसवर्जितं हविषे हितं व्रीहियवाद्यन्नमदनयोग्यमुपहरन्ति उपढौकयन्ति · अग्न्योर्विहारश्च क्रतुनिर्देशपूर्वकः कर्तव्यो ऽग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमार्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामीत्येवम् · मानवे पूर्वया द्वारा विमितं प्रविश्य क्रतुनिर्देशं कृत्वा तस्मिन्नग्नी विहरतीति · अत एव विहारोपदेशादर्थात्पूर्वतरं गार्हपत्यं मथित्वेति गम्यते · ततश्चायं क्रमः शालां प्रविश्य स्तम्भग्रहणम् सोमनिधानम् मन्थनम्[1] ततो भूसंस्कारपूर्वकं विहरणम् ततः सोमायान्नोपहारः ।

सप्तसु प्रक्रमेष्वर्धव्यामे च साग्निचित्ये ॥ ३ ॥ सा॰त्ये सचयने सोमयागे गार्हपत्यखरस्य मध्यात्त्रिपदेषु सप्तसु प्र॰षु ततः परमर्धव्यामे च आहवनीयस्य विहरणं कर्तव्यम् · अनग्निचित्ये तु न नियमः तत्राष्टासु प्रक्रमे॰ मत्या वेति (४. ८. १२) ।

अपराह्णेऽश्नातीष्टम् ॥ ४ ॥ यजमानोऽह्नो द्विधाविभक्तस्य द्वितीये भागे यदिष्टं वाञ्छितमन्नं पायसापूपमोदकादि तदश्नाति ।

उपपन्नं वा ॥ ५ ॥ अथवा यदन्नं सम्पद्यते ।

न वा ॥ ६ ॥ अथवा इष्टं वा उपपन्नं वा नाश्नात्येव यद्यशनेच्छा न भवति ।

क्रत्वर्थमपदिश्यान्यस्माऽउत्तरे परिवृतऽउदकुम्भवत्यप्सु-दीक्षा ॥ ७ ॥ अशनानन्तरं यजमानः क्रतुसाधनभूतमर्थं धान्यघृतहिरण्यादिद्रव्यमन्यस्माऽअपदिश्य

1) deest B.

ऋत्वर्यं मे गोपाय यथाकालं सम्पादयेत्येवमन्यस्मै ऋत्वर्थस्यापदेशं कृत्वा उद॰ति उदकपूर्णकुम्भयुक्ते उत्त॰वृते अप्सु-दीक्षा भवति ॰ अप्सुदीक्षेति वक्ष्यमाणस्य केशश्मश्रुवपनस्नानसंस्कारस्य नामधेयम् ॰ अत्र ऋत्वर्थमपदिश्यैवेति पाठो न तूपदिशति अग्रे (२२. १. १४) दीक्षासु चापदेशादिति वक्ष्यमाणत्वात्[1] ॥ अथ वैवं योजना अपराह्णेऽश्नाती॰ यान्यस्मै ॰ यजमानोऽन्यस्मै ऋत्वर्थमपदिश्य अपराह्णे इष्टमश्नाति अथवा उपपन्नमश्नाति न वाश्नाति पत्न्यप्येवमेवाश्नाति समानन्यायात् ॰ इयं योजना साधीयसी अन्यथा पत्न्यन्वयानुपपत्तेः ॰ तथा च मानवे इदं दास्यामीति निर्दिश्य दैक्षमशनमश्नीतो[2] दध्ना मधुमिश्रेण यजमानः पत्नी चेति ॰ काठके च पत्नीयजमानश्चाश्नीत इति ॰ आपस्तम्बसूत्रे च अन्नमश्नाति सर्पिर्मधुमिश्रं दधि मधु वा यदस्य मनसः प्रियं तदश्नाति तदेवास्यामुष्मिंलोके भवतीति विज्ञायते तथाशितः स्याद्यथा ततो[3] दीक्षासु कनीयः-कनीयो व्रतमुपेयात्पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद्दोहनमेके समामनन्तीति । उत्तरे॰ प्सु-दीक्षा अशनादनन्तरमेव उद॰ उ॰ प॰ अप्सुदीक्षा भवति । ततश्चायं पदार्थक्रमः ॰ दैवर्त्विग्वरणम् मानुषर्त्विग्वरणम् मधुपर्कः पुण्याहवाचनम् दक्षिणासंकल्पः सोमसमर्पणम् माङ्गल्याशीर्वादपाठः देवयजनप्रार्थना देवयजनजोषणम् शालापरिवृतकरणम् यूपाकृतिः समारोपः देवयजनं प्रत्यागमनम् अरणी पाणौ कृत्वा शालाप्रवेशनम् अरणिहस्तस्यैव स्तम्भालम्भः सोमनिधानम् मन्थनम् विहरणम् सोमायान्नोपहारः ऋत्वर्थापदेशः इष्टाशनमपराह्णे ततोऽप्सुदीक्षेति ।

नापितऽउपतिष्ठति नखानि निकृन्तत्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ॥ ८ ॥ नापिते वपनकर्तरि उप समीपे स्थिते सति अध्वर्युरङ्गुष्ठोत्पन्ननखमारभ्य सर्वाणि नखानि नितरां छिनत्ति ॰ तत्रापि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम् ततः सव्यस्य ततो दक्षिणस्य चरणस्य ततः सव्यस्येति ।

दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आप इति (४. १) ॥ ९ ॥ स्वपद्भिर्गावि पृथिव्यां दीयतऽइति गोदानम् शिरसो दक्षिणं प्रदेशं वितार्य कङ्कतादिना तत्स्थान्केशान्विजटान्कृत्वा क्लेदयति अद्भिरार्द्रं करोति ।

---

१) अत्र॰त्वात् deest A. २) दैच्य॰ B. ३) Thus A. स्यात्तथया तथा B.

यूपवत्कुशतरुणाम् ॥१०॥ ओषधऽइत्यनेन मन्त्रेण (४.१ ५.४२) दर्भतृणामन्तर्दधाति (५.२.१५ ६.१.१२) · सूक्ष्मं कुशाग्रं दर्भतरुणकमिति हरिस्वामिनः ।

क्षुरेण चाभिनिधाय छित्वोदपात्रे प्रास्यति ॥११॥ चकारेण यूपवदित्यनुकृष्यते (६.१.१२) यूपवदेव स्वधितऽइति (४.१ ५.४२) मन्त्रेण क्षुरेणाभिनिधाय क्षुरधारामन्तर्हिततृणस्योपरि निधाय छित्वा सतृणान्केशानुदपात्रे प्रास्यति संनिधौ स्थापिते पूर्णपात्रादौ सोदके ।

एवमुत्तरं तूष्णीम् ॥१२॥ एवमेव तूष्णीमुत्तरं गोदानं संस्करोति ।

नापिताय क्षुरं प्रयच्छति ॥१३॥ अध्वर्युः ।

तेन केशश्मश्रु वपति ॥१४॥ स नापितः तेनाध्वर्युणार्पितेन क्षुरेण केश्श्रु मुण्डयति · श्मश्रुशब्देन मुखजानि लोमान्यभिधीयन्ते भ्रूचक्षुषां रोमाणि वर्जयित्वा · आप॰ उत्तरेण वहिः प्राग्वंशे परिश्रिते यजमानः केशश्मश्रु वापयतऽउपपक्षावग्रेऽथ श्मश्रूण्यथ केशानपि वा श्मश्रूण्युपपक्षावथ केशानपि उन्दन्त्विति दक्षिणं गोदानमुनत्त्योषधे त्रायस्वैनमिति प्रागग्रं दर्भमन्तर्धायेति · मानवे न कक्षाविति · तथा लोहितमनभिगमयन्नौडुम्बरेण दक्षान्धावेतेति ।

आपोऽअस्मानिति (४.२) स्नात्वोदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् (४.२) ॥१५॥ दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भोदकेनैव स्नानमिति कर्कः । आप॰ स्थावरास्वप्सु स्नाति शङ्खिनीष्ववकिनीषु लोमशे तीर्थे कुण्डे हिरण्यमवधाय तस्मिन्स्नातीति वाजसनेयकमिति · मानवे च तीर्थेनावगाह्य सावकासु हिरण्यवर्णाः शुचय इति स्थावरासु स्नात्वानूपमक्षमाचम्योदिदाभ्यः शुचिरापूत एमीत्युत्क्रामति · काठके च तीर्थेनावसृप्य शं नय इति[1] स्नात्वोदिदाभ्य इत्युत्क्रम्येति · अतस्तडागादिस्थास्वेवापोऽअस्मानिति मन्त्रेण स्नानम् उदिदाभ्य इति मन्त्रेण जलमध्यादुत्तरपूर्वार्धऽउत्क्रमणं निःसरणमिति युक्तम् · न तु कुम्भोदकेन स्नानम् अविधानात् उदिदाभ्य इति मन्त्रलिङ्गविधानाच्च · आभ्योऽद्भ्यः सकाशात् शुचिः पूतः सन्नुदेमि उत्क्रमामि उद्गच्छामीति मन्त्रार्थः स च कुम्भोदकेन स्नाने कृते विरुध्यते · उदकुम्भनिधानं तु तत्राददृष्टार्थम् सोमक्रयवत् ।

---

1) ? शं भय B. शं नय A.

क्षौमे वस्ते ॥१६॥ स्नानानन्तरमाचम्योत्क्रम्य क्षौमे वस्ते यजमानः परिधत्ते · क्षुमा अतसी तद्विकारं क्षौमम् ।

निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य ॥१७॥ अहतं चेत्तद्वासः स्यात् तदा-धर्युर्निःष्वे इति प्रैषं ब्रूयात् प्रतिस्थातारं प्रति यजमानपुरुषं प्रतीति हरिस्वा-मिनः · हस्ताभ्यां सम्पेष्टव्यमिति प्रैषार्थः ततश्च ब्राह्मणाद्धस्तसम्पर्कान्मेध्यता भवतीत्यभिप्रायः · ततः स प्रेषितः सन्पाणिभ्यां वस्त्रं गाढं घर्षयति ततोऽद्भि-रभ्युक्ष्य यजमानः परिधत्ते । वाससः उपघातः परिधानेन रागेण वा भवति अतो ऽहतमपरिहितमरक्तं च · अभ्युक्षणं त्वहतस्यैव तस्याद्भिरप्रक्षालितस्याभ्युक्ष-णेन मेध्यता भवति ।

स्नातवस्यं वानीत्रधौतम् ॥१८॥ अथवा स्नातेन प्रत्यहं कृतस्नानेन वस्यं वसनीयं स्नातवस्यम् सदा परिधीयमानं यद्वासः तदनीत्रधौतमरजकप्रक्षालितं सत्परिधत्ते । उभयस्यापि विशेषमाह ·

विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति (४.२) ॥१९॥ एतदहतं स्ना-तवस्यं वा विचितकेशं स्यात् विचिता निष्काशिताः केशा यस्मात्तत् · प्रसारिता यस्य दशा तत् न संकलितदशम् ।

न नीविं कुरुते ॥२०॥ नीविरपवर्तिका तां न कुरुते अनीविकमेव वासः परिधत्तऽइत्यर्थः । तत उत्तरीयं च धारयति काण्वपाठात् । एकमेव वास इति हरिस्वामिनः · तथा हि तदेकमेव सर्वत्रैकस्य दर्शनात्तदुपादेयग-तस्यैकवस्यायाविवक्षाकारणाभावात् · तस्य वाऽए° (३. १. २. १८) नेदिदं दी° (३. १. ३. ६) अन्तरं दी° (५. २. १. ८) अथैनं पु° (५. ३. ५. २५) इति हि सर्वत्रैकमेव दृश्यते · तथा दम्पत्योर्द्वे वाससी दर्शयति तावन्ये वाससी° (४. ४. ५. २३) इति · तथा अथैनं वा-साऽऽसीति (५. ३. ५. २०) बहुषु बहुवचनमेव दृश्यते · तेन विवक्षितमिदमेकमित्य-वसीयते · तच्चाधोवासः[1] स्यात् नीविदर्शनात् अन्तरं दीक्षितवसनादिति (५.२.१.८) परिदधातेश्च तत्रैव श्रुतत्वात् ।

एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पत्नीं तूष्णीम् ॥२१॥ अप्सुदीक्षया दीक्षयति।

१) °धीवासः ?

वपनं वा ॥२२॥ वपनं वा भवति वा न भवति · तत्रावपनपक्षे गोदानसंस्काराभावः तस्य वपनार्थत्वात् । नखनिकृन्तनं तु भवति स्नानम् उत्क्रमणम् अनोविकं वासःपरिधानम् उत्तरीयधारणं च ।

धेन्वनडुहयोर्नाश्नीयात् ॥२३॥ मांसं यजमानः ।

पुरुषधर्मो वासम्भवात् ॥२४॥ क्रतुमध्ये समाम्नानात्क्रतुधर्मोऽयमिति प्राप्ते इदमुच्यते पुरुषमात्रधर्मोऽयम् न क्रतुधर्मः · कुतः क्रतावसम्भवात् न हि क्रतौ धेन्वनडुन्मांसभोजनस्य प्राप्तिः या निषिध्येत[1] यतो दीक्षितस्य पयोव्रतता विहिता तन्निवृत्त्यनन्तरं हविःशेषभक्ष उक्तः अतो निषेधस्यासम्भवात्पुरुषमात्रधर्म एवायमिति · केचिदिष्टाशनविषयो (४) ऽयं निषेध इत्याहुः तथा च सति प्रकरणमनुगृहीतं भवति ।

अंसलभोजनं वा ॥२५॥ अंसौ विद्येते यस्यासावंसलः · अंसौ बाहुमूले तौ च सर्वस्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः अतोऽत्रांसाभ्यां बलं लक्ष्यते · वत्सांसाभ्यां कामबलऽइति (पा॰ ५.२.९८) लच्प्रत्ययः बलवान्मांसलोंऽसल इत्यमरः (२.६.४४) · अंसलयोर्धेन्वनडुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्तव्यम् तदु॰व॰तीति श्रुतेः (३.१.२.२१) स्थूलं चेद्धेन्वनडुहं भवति ततोऽहमश्नाम्येवेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः ।

प्रपाद्याग्नाविष्णव एकादशकपालः ॥२६॥ ततो बाहुगृहीतं यजमानं शालायां प्रपाद्य प्रवेश्य आ॰लः पुरोडाशः कर्तव्यः · तद्यथा अत्र दीक्षणीयेष्टावग्न्यन्वाधानम्[2] ब्रह्मवरणाभावः ब्रह्मोपवेशनम् व्रतग्रहणम् ततः प्रणीताप्रणयनादि दक्षिणाया अभावः । परिभाषयैव (४.५.२२) प्राप्ते यदेकादशकपाल इत्युक्तम् तदेवमादिष्वेषा परिभाषेति ज्ञापनार्थम् ।

आदित्येभ्यो वा चरुः ॥२७॥ द्वितीयं हविरत्र वा भवति वा न भवति। अत्र देवता उपांशु भवति दीक्षणीया॰व्यादेवतेत्युक्तत्वात् (४.५.१०) तस्य सप्तदश ॰धजतीति (३.१.३.६) श्रुतेश्च । अथाग्नाविष्णवे प्रकृतिवत्सर्वाङ्गेषु प्राप्तेष्वाह ·

प्राक्समिष्टयजुषः करोति ॥२८॥ स॰यः प्राग्यान्यङ्गानि तान्येव करोति ।

---

1) ? ॰ध्यते AB. प्रतिषि॰ B. 2) ॰त्र दीक्षणीयेष्टाव॰ deest A.

समिष्टयजुर्वर्जं वा ॥२९॥ अथवा समिष्टयजुर्वर्जयित्वान्यत्सर्वं कर्मापवर्गान्तं भवति तन्मात्रस्य प्रतिषेधात् · एवं पक्षद्वयोपन्यासे कृते यः पक्षः श्रेयान् स एवाभ्युपगन्तव्यः कश्चासौ प्राक्समिष्टयजुषः करोतीति · तथा चापस्तम्बमानवसूत्रयोः पत्नीसंयाजान्ता दीक्षणीया संतिष्ठतऽइति पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्य इति च ।

उपाꣳशु चरन्ति प्रागग्नीषोमीयात् ॥३०॥ आदित आरभ्य प्रागग्नीषोमीयात् अग्नीषोमीयपशोः पुरस्ताद्यत्कर्म तेनोपांशु चरन्ति · चरणशब्दे सर्वमित्युक्तत्वात् (३. ०. ८) प्रैषाणामप्युपांशुत्वमेव । पक्षान्तरमाह ·

वागन्तेन वा दीक्षणीयां नीचैस्तरां·नीचैस्तरामितरे ॥३१॥ अथवा वागन्तेन उत्तमया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टी प्रायणीयातिथ्ये नी॰रां कर्तव्ये दीक्षणीयापेक्षया नी॰रां प्रायणीया तदपेक्षया नी॰रामातिथ्येति उपांशूपसत्सु · वागन्तपक्षेऽपि देवता उपांशु भवति दीक्षणी॰ष्यादेवतेत्यस्य (४. ५. १०) सूत्रस्य वागन्तपक्षार्थत्वात् ।

उपाꣳशूपसदः ॥३२॥ कर्तव्याः · काठके उच्चैः प्रवर्ग्येण चरन्तीति महावीरसम्भरणमपि प्रवर्ग्याङ्गत्वादुच्चैः · आप॰ धारयति श्रौत्रमाज्यं यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपाꣳशु चरन्त्येकेषां यावत्यस्य वाग्भवति तावतीं दीक्षणीयायामन्वाह ततो नीचैस्तरां प्रायणीयायां ततो नीचैस्तरामातिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये मन्द्रेण वा दीक्षणीयायां मन्द्रतरेण प्रायणीयायां मन्द्रतमेनातिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय ऽउपाꣳशु वा दीक्षणीयायामुपाꣳशुतरं प्रायणीयायामुपाꣳशुतममातिथ्यायामुपाꣳशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीये । दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां सोमेष्वग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमारण्याशनं जागरणमन्वाहार्यस्य च दानं पत्न्याः संनहनं विमोचनमिति न विद्यते अग्न्यन्वाधानं तु दीक्षणीयायां क्रियेत पत्न्याश्च संनहनमिति ।

शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्ष्णोऽध्यनुलोमꣳ सपादको महीनां पयोऽसीति (४. १) ॥३३॥ दक्षिणाग्निहोमान्ते कृते यजमानः शालायाः पुरस्ताद्दूरे दर्भेषु प्राङ्मुखः तिष्ठन् गव्येन नवनीतेन मस्तकादारभ्यानुलोमं लो-

मानुगतं स्वशरीरं अञ्जयति। सपादक इति नपुंसकस्य स्थाने व्यत्ययेन पुंलिङ्गम् सपादकम् अभ्यङ्क्ते इति क्रियाविशेषणम्। आत्मनेपदात्स्वयमेवाभ्यङ्क्ते मन्त्रो ऽपि स्वयंकर्तृत्व एव समर्थः। आपस्तम्बः तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्क्ते मुखमग्रे ऽनुलोममङ्गानि स्वक्तो भवतीति मानवे च मुखमग्रे ऽथ शिरः स्वभ्यक्तो भवत्या पादाभ्यामिति।

वृत्रस्येत्यक्ष्यावनक्ति (४.३) त्रैककुदाञ्जनेनाभावे ऽन्यद्द्विर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक्सकृत्सकृन्मन्त्रः शरेषीकया साग्रया ॥३४॥ अध्वर्युः साग्रया शरेषीकया शरस्याग्रशलाकया त्रैन्नेन सौवीराञ्जनेन यजमानस्य अक्ष्यौ चक्षुषी अक्षिणी पराक् अनावृत्तमनक्ति नेतश्चामुतश्च तत्र दक्षिणं चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं त्रिर्वारम् तत्राञ्जनमन्त्रः सकृत्पठनीयः त्रिककुत्पर्वतस्तत्र भवमञ्जनं त्रैदं सौवीरमिति यत्प्रसिद्धम् त्रैदाभावे ऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत्कज्जलादि अक्षिणी इति प्राप्ते नुमागमाभावशीभावाभावौ छान्दसौ। आपस्तम्बः वृत्रस्य कनीनिकासीति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाञ्जनेनाङ्क्तीति वाजसनेयकं सतूलया दर्भेषीकया शरेषीकया दर्भपिञ्जूलेन वाभ्यन्तरं द्विर्दक्षिणमित्यादि दर्भेषीकाभिः शरेषीकाभिरिति मानवे ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥

कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति (४.४) पावयति सप्तभिःसप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरिनाभ्युन्मृज्य प्रदक्षिणं सकृदवाङ् ॥१॥ कुशाश्च तानि पवित्राणि च कुशपवित्राणि समूलाणि साग्राणि तृणानि तैः सप्तभिः कुशैः अध्वर्युर्यजमानं शोधयति प्रत्यक्षम् एकैकेन मन्त्रेणेत्यर्थः सर्वत्र सर्वेषु चित्पतिर्मेत्यादिमन्त्रेषु अच्छिद्रेण पवित्रेणेत्यनुषङ्गः कर्तव्यः यद्यपि तृतीयान्मन्त्रादेवो म इत्यस्मात्परमयं समाम्नातस्तथापि तुल्ययोगित्वादगृह्यमाणविशेषत्वाच्च त्रिष्वनुपज्यते ऽपि नाभेरुपरिष्टात् प्रदक्षिणं सप्तभिःसप्तभिः द्विरुन्मृज्य ऊर्ध्वं मार्जनं कृत्वा नाभेरवाङ् अधःप्रदेशे प्रदक्षिणं सप्तभिरेव सकृदवमार्ष्टि आपस्तम्बः एकविंशत्या त्रिधा विभक्तया सप्तभिः सप्तभिर्द्विरूर्ध्वं नाभेरुन्मार्ष्टि सकृदवाङन्वञ्चं पावयतीति।

एकेन ॥२॥ अथवा एकेनैव कुशपवित्रेण त्रिरपि पावयति एकेन दर्भतृणेन साग्रेणेत्यर्थः।

त्रिभिः ॥३॥ अथवा त्रिभिः दर्भतृणैः साग्रैः यजमानं त्रिः पावयति ।

सप्तभिर्वा ॥४॥ वाशब्दः त्रिष्वपि प्रत्येकं योज्यः ।

एकशतेन वा राजसूये ॥५॥ एकाधिकं शतमेकशतम् · राजसूयान्तर्गतसोमेषु पवित्राभिषेचनीयादिषु · वा यथोक्ताः सर्वे पक्षाः । काण्वानां तु नवकृत्वः पावयतीति पठ्यते · तत्र चित्पतिर्मेत्यादिभिस्त्रिभिरपि मन्त्रैरुपरिनाभि साभ्यासमेकं पावनं कर्तव्यम् तथैव द्वितीयमेतैरेव त्रिभिर्मन्त्रैः साभ्यासम् तथा तृतीयं त्रिरवाङिति एवं चाभ्यासापेक्षया नवकृत्वः पावनं कृतं भवति अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरिनाभि सकृदवाङिति च सूत्रं नेयम् ।

आ वो देवास इति (४.५) वाचयति ॥६॥ पावनानन्तरमध्वर्युर्यजमानम् ।

स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुली (४.६) ऽअचते नाना हस्तयोः ॥७॥ नाना पृथग्घस्तयोः अङ्गुले संकोचयति · नैकस्यैव हस्तस्य द्वे किंत्वेकैकस्यैकैकाम् अन्ते मुष्टी करोतीति (३.१.३.२५) वचनात्प्रथमं द्वे कनिष्ठिके ।

एवᳩ शेषं प्रतिमन्त्रम् ॥८॥ एवमेवाङ्गुलिशेषं संकोचयेत् उत्तरैर्मन्त्रैः प्रत्यन्त्रम् । एवंशब्दान्नानाहस्तयोः स्वाहोरोरिति द्वेऽनामिके स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति द्वे मध्यमेऽइति ।

उत्तमेन मुष्टी कृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा (४.६) वाग्यतः ॥९॥ उ॰न स्वाहा वातादारभेऽइति मन्त्रेण मुष्टी कृत्वा ततः स्वा॰क्त्वा यजमानो वाग्यतो भवति ।

अङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजति ॥१०॥ त॰ते अङ्गुष्ठसंलग्ने अङ्गुली तर्जन्यौ · उ॰ति प्रसारयति · चकारात् स्वाहेत्युच्चारणानन्तरमेवोभयं युगपत्करोति वाग्यमनमङ्गुष्ठप्रदेशिन्योर्विसर्गं च । यजमानं चैतदङ्गुल्यञ्चनम् · कुतः पुरुषसंस्कारत्वात् तत्कथम् गर्भो वाऽएष न्यक्ताङ्गुलय-इव हि गर्भा इति श्रुतेः (३.२.१.६) ।

वाग्यतं प्रवेशयति ॥११॥ ततोऽध्वर्युः कृतवाग्यमनं यजमानं बाहुगृहीतं शालायां प्र॰ति । अथ प्रवेशनानन्तरं यजमानस्य स्वमासनं गच्छतः पूर्वेणाहवनीयमव्यवायेन प्रादक्षिण्येन गमने प्राप्तेऽआह ·

आहवनीयगार्हपत्यावन्तरेण ॥१२॥ यजमानः प्रवेशितः सन् आहवनीयगार्हपत्ययोरन्तरालमार्गेण गत्वा दक्षिणतः स्वस्थानेऽउपविशति श्रुतेः (३.१.३.२८) · पूर्वथा

द्वारा प्रपाद्येति मानवे पूर्वया द्वारा प्राग्वंशं प्रविशेत्यापस्तम्बः वचनादेवं व्यवायेन प्रवेशनम् ।

सोऽस्य संचर आ प्रसवात् ॥१३॥ अस्य दीक्षितस्य आ सुत्यायाः स एव संचरो भवति गार्हपत्याहवनीयान्तरालेनैव गमनागमनाय मार्गो भवति एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवतीत्यापस्तम्बः मानवे च दीक्षितसंचर उत्तरेणाहवनीयमपरेण वेदिं दक्षिणातिक्रम्य दक्षिणत आहवनीयस्योदङ्मुख उपविशत्येष संचर इति ।

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीमभ्यञ्जनादि तूष्णीम् ॥१४॥ एवमनेनैव प्रकारेण यथाध्वर्युर्यजमानं दीक्षयति तथैव प्रतिप्रस्थाता पत्नीं दीक्षयति अयं तु विशेषः अ॰दि सर्वं कर्म मन्त्रवर्जितं भवति ।

अपरेण वा प्रवेशयति ॥१५॥ पत्नीमपरेण वा शालाद्वारेण पत्नीशालायां प्र॰ति पूर्वेण वा केचिदेवं व्याचक्षते गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणेति (१२) तयोः प्रस्तुतत्वात्तावपरेण वा तावन्तरेण वेति । अत्र मानवसूत्रे विशेषः प्रतिप्रस्थाता तूष्णीं पत्नीं पावयित्वापरया द्वारा प्रपाद्य दक्षिणतः पश्चादपरस्य पत्नीलोकमुपस्थाप्योपवेशयतीति अतोऽपरेण द्वारेण प्रवेशनं समूलम् । अनेकयजमानकेऽभ्यञ्जनादि वाङ्गृहीतप्रपादनान्तमेकैकस्य यजमानस्य कर्तव्यम् संस्कारस्यैतावत्परिमाणत्वात् अप्सुदीक्षायामपि नखनिकृन्तनादि प्रपादनान्तमेकैकस्येति।

औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्याऽइति (४. ७) प्रतिमन्त्रम् ॥१६॥ स्थाल्याः सकाशात् स्रुवेण औ॰नि अध्वर्युर्जुहोति पत्नीयजमानयोः स्वासनोपवेशनादनन्तरम् औ॰णानीत्येषां संज्ञा संव्यवहारार्था प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वेत्यादौ (१६. ४. १०) जुह्वा अपवादः स्रुवः (२. १. ४. २) ।

तृतीयं जपत्येव ॥१७॥ तृतीयम् दीक्षाया इत्येतद्यजुर्जपत्येव न तेन जुहोति एवकारोपबन्धाच्च स्वस्थानपठितस्यैव जपः कार्यः ।

पञ्चमं जुह्वां ध्रौवमासिच्य द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयं स्रुवमभिपूरयति विश्वो देवस्येति (४. ८) ॥१८॥ पञ्चममौद्ग्रभणं वि॰स्येति मन्त्रेण जुहोति कथम् जुह्वां ध्रौवमाज्यमासिच्य सकृदेव सर्वं निनीय ततः स्थाल्याः सकाशा-

स्रुवेण द्विरासिच्य च तृतीं पूरयति स्रुवं जुह्वाः पुष्करस्योपर्युत्तानं निधायाज्य-स्थाल्यैव तदाज्येन पूरयति · अत्र स्रुवस्यैव पूरणम् न जुह्वाः स्रुवपूरणस्यापि होमार्थत्वात्पूरणानन्तरं जुह्वामासिच्य जुहोति · द्विश्चतुर्वेणेत्यत्र स्रुवेणेत्युक्तत्वात् ध्रुवातो न स्रुवेण ग्रहणम् किंतु ध्रुवयैव निनयनं कार्यमिति गम्यते । अत्रेदं सवित्र इति त्यागः विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रेयः सावित्रीमनुष्टुभमिति सर्वानु-क्रमण्यामुक्तत्वात् (१. १६) अथ सावित्रीं जुहोतीति चयने श्रुतत्वाच्च (६. ६. १. २१) · केचित्तु इदं विश्वेदेवसवितृमित्रबृहस्पतिपूषभ्य इति कुर्वन्ति सैषा देवताभिः॰ पौष्णमिति श्रुतत्वात् (३. १. ४. १४)। पूर्वेषु चाग्येषु त्रिषु होममन्त्रा एवेदं-शब्दयुक्ताः स्वाहाकारवर्जितास्त्यागाः · चतुर्थे तु आपो देवीर्लिङ्गोक्तदेवता इत्युक्तत्वात् (अनुक्र॰ १. १६) इदमब्भ्यावापृथिव्यन्तरिक्षबृहस्पतिभ्य इति प्रत्येकं वा चतुर्थ्य-न्तानि असमस्तानि देवतापदान्युच्चार्याणि इदमद्भ्यो द्यावापृथिवीभ्यामन्तरिक्षाय बृहस्पतय इति · एवं सर्वत्रानेकदेवताकेषु ज्ञेयम् ।

एतामेव वा पूर्णां जुहुयात् ॥ १९ ॥ अथवा विश्वो देवस्येत्येतामाहुतिं पूर्णां स्रुचं कृत्वा जुहुयात् न पूर्वाश्चतस्र आहुतय इति । एतान्यौद्ग्रभणानि दीक्षणीयाङ्गम् · कुतः तच्छेषभूतद्रव्यसाध्यत्वात् अतो दीक्षणीयाभावे अस्थियज्ञे न भवति । ध्रौवाज्यस्य हुतत्वादत ऊर्ध्वं दीक्षणीयाशेषसमाप्तिः कर्तव्या बर्हि-र्होमः प्रणीताविमोकः राक्षसभागः भागविक्षणं भागप्राशनमिति · व्रतविसर्गस्त्व-नूबन्ध्यान्ते पयस्यान्ते वा भवति नात्र ।

आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने माध्यसहिते स्यूतान्ते तर्द्मसु[1] पश्चादासज्ज-नवती निदधाति ॥ २० ॥ दीक्षणीयाशेषसमाप्त्यनन्तरमध्वर्युः आहवनीयाद्द-क्षिणस्यां दिशि अदूरे द्वे कृष्णे प्राग्ग्रीवे निःति स्तृणाति · किंलक्षणे मांसे मांसोपलक्षितालोमकान्तःप्रदेशेन परस्परं सम्बद्धे योजिते सलोमकौ तु कृष्णा-जिनप्रदेशौ बहिः कार्यौ · तथा पश्चात्तर्द्मसु[2] स्यूतान्ते चर्मणो विकर्तना-नन्तरं भूमौ कीलकान्निखाय परितश्छिद्राणि कृत्वा कीलकेषु प्रोतयित्वा विस्तरणं[3]

1) तर्द्मन्सु A sec. m. तर्द्मसु A pr. m. तद्मसु Ss. तर्द्म B. 2) तद्मसु B. तद्मसु A.
3) Thus B. विस्तारणं A. वितननं Ss.

क्रियते तेन तस्मिंश्चर्मणि परितश्छिद्राणि स्वत एव भवन्ति तत्रेदमुच्यते पश्चात्तर्क्ष्म्यु[1] पश्चाच्छिद्रेषु स्यूतान्ते स्यूता दोरकेण परस्परं संश्लेषिताः ग्रन्ताः ययोस्ते स्यूतान्ते चर्मणोः पश्चाद्भागे यानि छिद्राणि तेष्ववश्यं परिषीवणं भवति नान्येषु छिद्रेषु · पुनः किंलक्षणे आसन्नी नागदलकादावासज्यते येन तदा-सञ्जनम् अवलगनरज्जुपाशः तद्वती · एवंविधे कृष्णमृगस्य चर्मणी । तर्क्ष्मसमुते (३. २. १. २) तृष्यतःइति तर्क्ष्म छिद्रम् कीलकछिद्रेषु संगते संस्यूते ।

एकं चेत्पश्चात्पादद्विगुणम् ॥२१॥ यद्येकं कृष्णं भवति तदा तत्कृष्णं पर्णा कार्यम् पश्चात्पादोऽपरपादो द्विगुणो मोठनेन भङ्गेन द्विगुणीकृतो यस्य कृष्णाजिनस्य तत्तया · मानवे यद्येकं स्याद्दक्षिणं कृष्णाजिनपादं मांसतः समस्य प्रतिषीव्येदिति · आपस्तम्बोऽपि कृष्णाजिनेन दीक्षयतीति द्वाभ्यां समस्य दीक्षे-तान्तर्मांसाभ्यां बहिर्लोमाभ्यां यद्येकं स्याद्दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येति · काठके अपरेणाग्निं कृष्णाजिनेऽआस्तीर्यान्तर्मांसे[2] बहिर्लोम्नी यद्येकं स्याद्दक्षिणं पूर्वपादं प्रतिषीव्येदिति ।

दक्षिणं जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः ॥२२॥ दण्ड्वाच्य नीचं भूमिस्पृष्टं कृत्वा एनयोः कृष्णाजिनयोः पश्चाद्यजमान उपविशति ।

शुक्लकृष्णसंधिमालभतऽऋक्सामयोरिति (४. १) ॥२३॥ यजमानः शुक्ल-वर्णकृष्णवर्णरोम्णां संधिं हस्तेन स्पृशति ।

दक्षिणजानुनारोहति शर्मासीति (४. १) ॥२४॥ कृष्णाजिने यजमान एव। अथ प्राङ्मुखो जान्वाक्नोऽभिसर्पतीत्यापस्तम्बः ।

तेनास्तेऽपरेऽन्ते ॥२५॥ यजमानः कृष्णाजिनेऽआरुह्य तयोरपरेऽन्ते पश्चिमे भागे तेनैव दक्षिणेन जानुना उपविशति ।

मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वाससऊर्गसीति (४. १०) ॥२६॥ ततो यजमानः मेखले आत्मनेपदश्रवणात् · कीदृशीं मेखलाम् · वेणिं वेण्याकारां ग्रथिताम् न रज्जुवद्वेष्टिताम्[3] · तथा त्रिवृतं त्रिगुणाम् शणैर्मु-

---

१) तरक्ष्म्यु A. तरक्ष्मसु B. तरक्ष्मसु Ss. २) स्थायी A. B pr. m. स्थाया B sec. m.
३) ? °हस्तितां A. °हणितां B. see at १. २७.

अग्निश्रेर्निष्पादिताम् परिधानवस्त्रमध्यवर्तिनीम् · आप॰ शणमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिवृत्पृथ्व्यन्यतरतःपाशा तया यजमानं दीक्षयतीति · उदक्पाशेति मानवे।

नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति (४. १०) ॥२७॥ यजमानः नीविरपवर्तिकोच्यते · अत्र नीव्या उद्गूहनश्रवणात् (३. २. १. १५) परिधानकाले न क्रियत इति गम्यते।

शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति (४. १०) ॥२८॥ ततो यजमानः शिरआच्छादयति · अत्र सम्प्रदायभेदः केचिदुत्तरीयेण केचिदुष्णीषेणेति · आप॰ उष्णीषेण प्रदक्षिणं शिरो वेष्टयतऽइति वाजसनेयकम् न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णुवीतेति · कठसूत्रे विष्णोः शर्मेति क्षौमान्तेन शिरः प्रच्छादयति जालं पत्न्याः शिरसीति · उत्तरान्तेन प्रोर्णुतऽइति मानवे।

कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते ॥२९॥ कृष्णस्य मृगस्य विषाणामुत्तानां बध्नीते आत्मनेपदाद्यजमानः · कीदृशीम् त्रिवलिं ग्रन्थित्रययुक्ताम् पञ्चवलिं पञ्चग्रन्थियुक्तां वा · सा च प्रादेशमात्री परिशिष्टोक्तेः। काण्वानामुत्तरीये बन्धनमाम्नातम् · आपस्तम्बः त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा दक्षिणावृद्भवति सव्यावृदित्येकऽइति।

तया कण्डूयनम् ॥३०॥ दीक्षितेन कर्तव्यम्। यदा शरीरे कण्डुरुत्पद्यते।

उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरिति (४. १०) ॥३१॥ ललाटम्।

भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इति (४. १०) ॥३२॥ तयैव प्राचीं रेखां करोति · विषाणया बहिर्वेदि प्राचीमुद्धन्तीति मानवे ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥

मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति ॥१॥ यजमानमुखमात्रमुदुम्बरवृक्षावयवं दण्डं तिर्यञ्चं यजमानाय समर्पयत्यध्वर्युः।

उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति (४. १०) ॥२॥ ऊर्ध्वं करोति।

तं दक्षिणात उपधत्ते ॥३॥ दक्षिणस्कन्धे निदधाति · तस्य दण्डस्य यदग्रतो मोचनम् तद्दक्षिणतो भवतीति कर्कः · आपस्तम्बः औदुम्बरं दीक्षितदण्डं यजमानाय प्रयच्छति यो वा यज्ञियवृक्षः फलेग्रहिरिति फलेग्रहिरवन्ध्य[1] इत्यर्थः।

---

1) ॰हिनवंध्य A. ॰ह्रोरवंध्य B.

अत्र वा मुष्टिकरणवाग्यमने ॥४॥ अत्रावसरे वा मुष्टे भवतः अथवा पूर्वोक्तकालऽएव ।

एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तूष्णीं युगपन्मेखलादि ॥५॥ एवमनेनैव प्रकारेण पत्नीं मन्त्रवर्जं युगपत् यजमानेन सह यजमानदीक्षासमकालमेव मेखलाबन्धनादि कर्म कारयति ।

योक्त्रेण वा ॥६॥ योक्त्रेण वा पत्नीं दीक्षयति मेखलया वा योक्त्रयन्ने चोपरि वाससः संनहनं सूत्रकारप्रस्थानादवगम्यते वक्ष्यत्युपरिष्टात् (८. १. ६) पत्नीसंनहनं च सयोक्त्राया निवर्ततऽइति समानकार्यं संनिवर्तकं भवति एवं च समानकार्यं भवति यद्युपरि वाससः क्रियते अत्राहापस्तम्बः योक्त्रेण पत्नीमिति प्रकृत्यात्र दर्शपूर्णमासवत्पत्नीꣳ संनह्यतीति ।

जालं वा शिरसि त्रिपर्यायम् ॥७॥ पत्न्याः शिरसि जालं वा वेष्टनीयम् त्रिर्वेष्टितम् वा उष्णीषमेव तथा च काठके क्षौमान्तेन शिरः प्रच्छादयति जालं पत्न्याः शिरसीति आपस्तम्बः पत्नी शिरसि कुम्बकुरीरमध्यूहते जीवोर्णानामिति वाजसनेयकम् जालं कुम्बकुरीरमित्याचक्षतऽइति मानवे प्रतिप्रस्थाता योक्त्रेण पत्नीꣳ संनह्यति मेखलां दीक्षित इति योक्त्रेण पत्नीमित्येव सर्वसूत्रेषु ।

पृथुमुखो यज्ञियवृक्षशङ्कुः कण्डूयने ॥८॥ विपुलाग्रो यज्ञियवृक्षस्योदुम्बरपलाशादेः शङ्कुः पत्न्याः कण्डूयनकर्मणि भवति स च प्रादेशमात्र एव ।

श्रोल्लिखनात्करोति मेखलादि चेत् ॥९॥ पत्नी मे चेत्[1] यदि मेखलाबन्धनादारभ्य कर्म करोति तदा भूमौ प्राच्या रेखाया उल्लेखनान्तं कुर्यात् ।

कृष्णाजिनादि चेद्दण्डान्तम् ॥१०॥ चेद्यदि पत्नी[2] कृष्णाजिनास्तरणादि करोति तदा दण्डप्रदानान्तं कर्म कुर्यात् एवमेव शाखान्तरे श्रूयते पत्नी कृष्णाजिनादि वा दण्डान्तं कुर्यान्मेखलादि वोल्लेखनान्तमिति अनेकयजमानके एकैकस्य कृष्णाजिनास्तरणादि दण्डप्रदानान्तं कर्तव्यम् एवं पत्नीनामपि ।

अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह त्रिरुच्चैः ॥११॥ अध्वर्योरन्यः संनिकर्षा-

---

१) Thus A. पत्न्या B. २) Thus A. पत्न्याः B.

त्प्रतिप्रस्थात्रादिः अग्रेण प्राग्वंशं दीक्षितमावेदयतीति मनुः अनेकयजमानके चास्योहः दीक्षिताविमौ ब्राह्मणौ दीक्षिता इमे ब्राह्मणा इति ।

ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः ॥ १२ ॥ वैश्योरपि यज्ञे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्येव वक्तव्यम् न दीक्षितोऽयं क्षत्रियो वैश्यो वेति ।

आस्तमयाद्वाचं यच्छति ॥ १३ ॥ मुष्टिकरणानन्तरं विहितस्य वाग्यमनस्यावधिरुच्यते सूर्यास्तमयपर्यन्तं यजमानो वाचं यच्छति ।

अस्तमिते दीक्षित वाचं विसृजस्व पत्नि वाचं विसृजस्वेति त्रिराह ॥ १४ ॥ अस्तमिते सूर्ये दीक्षित वाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्त्वा पत्नि वाचं विसृजस्वेत्यध्वर्युस्त्रिराह अनेकयजमानके ऊहः दीक्षितौ वाचं विसृजेथामिति द्वयोः दीक्षिता वाचं विसृजध्वमिति बहुषु पत्नीशब्दस्य तु नोहः प्रकृतावप्यसमवेतत्वात् ।

अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति (४. ११) वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वाग्निर्ब्रह्मेति (४. ११) च सकृत् ॥ १५ ॥ दीक्षितः प्राङ्मुखः प्रागुपविष्टोऽस्ति अधुनाध्वर्युणा प्रेषितः सन् अग्निमभ्यावृत्य आहवनीयसंमुखो भूत्वा व्रतं कृणुतेति त्रिरुक्त्वा अग्निर्ब्रह्मेत्यनेन मन्त्रेण सकृत्पठितेन वाग्विसर्जनं करोति व्रतं कृणुतेति व्रतकरणप्रैषोऽयमध्वर्य्वादीन्प्रति अग्निर्ब्रह्मेति तु वाग्विसर्गमन्त्रः ।

भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ १६ ॥ वाग्विसर्जनं करोति (३. २. २. ६) ।

अत ऊर्ध्वमा मुष्टिविसर्गादनस्तमितेऽनुदिते च त्रिराह दीक्षित वाचं यच्छ पत्नि वाचं यच्छेति ॥ १७ ॥ अतः परं मुष्टिविसर्गपर्यन्तमनस्तमिते सूर्येऽनुदिते च सूर्ये दीक्षित वाचं यच्छेति त्रिरुक्त्वा पत्नि वाचं यच्छेति त्रिराह इति श्रुतत्वात् (३. २. २. २६) ।

यथोक्तं विसर्जनम् ॥ १८ ॥ यथा श्रुतावुक्तं विसर्जनम् तद्वत्कर्तव्यम् श्रुतौ चास्तमिते उदिते च विसर्जनमुक्तम् तथैवानुष्ठेयमित्यर्थः ।

व्रतदुघे दोहयति ॥ १९ ॥ व्रतं कृणुतेति यजमानेन प्रेषितोऽध्वर्युर्व्रतदुघे गावौ दोहयति व्रतं धुक्ष्वेति प्रेषणं करोति ततः प्रेषितः कश्चिद्गावौ दोग्धि ।

तत्क्षीरव्रतौ भवतः ॥ २० ॥ तयोर्व्रतदुघयोः क्षीरं तत्क्षीरम् तत्क्षीरमेव व्रतं भोजनामशनं ययोः पत्नीयजमानयोस्तौ तथोक्तौ पत्नीयजमानौ तदुग्धाशनौ भवत इत्यर्थः ।

प्रथमे व्रते व्रीहियवयोरन्यतरमावपति ॥२१॥ दुग्धमध्ये प्रक्षिपेत् · व्रतस्य भोजनार्थत्वाद्व्रीहियवजातीयं भक्षयोग्यं कृत्वा आवपति ।

उभावेके ॥२२॥ शाखिनः प्रथमे व्रते उभौ व्रीहियवावावपन्ति ।

तद्व्रतमदोहे ॥२३॥ व्रतदुघाया अदोहे सति व्रीहियवयोरन्यतरेण पत्नीयजमानयोर्भोजनं भवति ।

सर्वौषधं सर्वसुरभि चैके ॥२४॥ एके शाखिनः प्रथमे व्रते सर्वं ग्राम्यारण्यं धान्यं व्रीहियवमुद्गगोधूमश्यामाकनीवारकङ्ग्वादि सुरभि च सुगन्धि द्रव्यं चन्दनागुरुकर्पूरादि तदपि मेध्यमेव नामेध्यम् वरटककोद्रवादि एवमादि प्रथमव्रतमध्ये आवपन्ति · एके तु नेति विकल्पः ।

गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणम् ॥२५॥ व्रतदुघे पृथक्पात्रयोर्दोहयित्वा दीक्षितव्रतार्थस्य पयसो गा॰त्ये श्रपणं कर्तव्यम् ।

दक्षिणाग्नौ पत्न्याः ॥२६॥

यवागू राजन्यस्य ॥२७॥ तण्डुलानां शिथिलः[1] पाको यवागूः सा क्षत्रियस्य दीक्षितस्य व्रतं भवति · सा च सिद्धैवोपादेया तस्य श्रौताग्न्यधिश्रितभक्षणाप्रतिषेधात्[2] ।

आमिक्षा वैश्यस्य ॥२८॥ पयस्या · पयस्तप्तं कृत्वोपरि दध्यासिच्योदकमवस्राव्य यद्घनीभूतं दधिसदृशं द्रव्यं स्थाल्यां तिष्ठति सा आमिक्षा वैश्यस्य दीक्षितस्य व्रतं भवति · सापि सिद्धैव ग्राह्या पूर्वोक्तादेव हेतोः · तयोः पत्न्योरपि यजमानवद्व्रतं समानन्यायात् । अत्राहापस्तम्बः यवागू राजन्यस्येत्युक्तम् यवागूमेके दुग्धं वा व्रतयेदित्यवर्णसंयोगेनैकऽउपदिशन्ति तद्वैतदेके पयो व्रतयन्ति तदु तथा न कुर्यात्पयस्येव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेत् यदि व्रतधुगल्पं दुहीताथान्यां दुह्यादथान्या न स्याद्भिः संसृज्य श्रपयेद्यदि पयो न स्यादप्स्वेव यवागूं श्रपयित्वा व्रतयेदप्यन्ततः पिप्पलानि न त्वेव चन व्रतयेदग्निहोत्रस्याविच्छेदायेति यदि दधीयादेतदेवास्मै दधि कुर्युर्यद्घनीयाद्धाना अस्माऽअन्वावपयेयुः[3] सक्तूनस्माऽअन्वावपयेयुर्यतमस्मा[4]ऽअन्वानयेयुरप्यग्निहोत्रहविषामेकैकं व्रतयेन्मां-

[1] °लाः A. [2] तस्याग्न्य° A. [3] वपेयुः A. [4] °वपेयु° A.

सर्वतꣳ सोऽयं दैक्षो वादो भवतीति खल्वाहुरयमस्त्वनारभ्य स्तनकल्प आम्नात इति ।

व्रतं प्रयच्छत्यनुत्सिक्तम् ॥२९॥ अध्वर्युरनुत्सिक्तं व्रतं भोजनार्थं पयो यजमानाय समर्पयति · अभ्युच्चयाय वर्धनाय सिक्तमुत्सिक्तम् न उत्सिक्तमनुत्सिक्तम् · व्रतदुग्धमल्पं दृष्ट्वा कश्चिन्कोहृदयादियुक्तः पुरुषोऽन्यदुग्धमानीय व्रतमध्ये निनयति तदुत्सिक्तम् तद्विपरीतमनुत्सिक्तमनाप्यायितमिति हरिस्वामिनः (३. २. २. १९) ।

अपररात्रे सायंदोहम् ॥३०॥ अध्वर्युर्यजमानाय प्रयच्छति व्रतार्थम् ।

अपराह्णे प्रातर्दोहम् ॥३१॥

देवीं धियमिति (४. ११) व्रतायोपस्पर्शनꣳ स्वासने ॥३२॥ करोति यजमानः स्वासने कृष्णाजिनऽउपविष्टः · अत्र (३. २. २. १७) हरिस्वामिनः उपस्पर्शनं चात्राचमनमिति केचित् तद्धि भोजनाङ्गतया स्मृतितः प्राप्तमिति न चैतद्युक्तम् इह शतपथे उपस्पृशतेः स्पर्शनमात्रे सर्वत्र दृष्टत्वात् मानुषाय वा° दैव्यै धिये इति (°१०) चावनेजनमात्रस्यैव वाक्यशेषे दर्शनात् तस्मादाचान्तस्य हस्तप्रक्षालनमात्रमेतदिति मन्तव्यम् · आपस्तम्बः मध्यन्दिने मध्यरात्रे च व्रतयत्यतिनीय वा मानुषं कालꣳ सायंदुग्धमपररात्रे प्रातर्दुग्धमपराह्णऽइत्येके गार्हपत्ये दीक्षितस्य व्रतꣳ श्रपयन्ति दक्षिणाग्नौ पत्न्या यद्यग्निहोत्रस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्याग्निहोत्रवत्तूष्णीमुन्नीयापरेणाहवनीयं व्रतमत्याहृत्य प्रयच्छन्नाह व्रत्यं व्रतय व्रतमुपेहीति देवीं धियं मनामहऽइति हस्तावत्रनिज्य ये देवा मनोजाता मनोयुज इति दक्षिणेनाहवनीयं परिश्रिते व्रतयति नैनमदीक्षिता व्रतयन्तं पश्यन्ति शिवाः पीता इति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशतेऽपश्च पीत्वा जपति तूष्णीं पत्नी स्वऽआयतने व्रतयतीति · मानवे एकदुग्धे व्रते दोहयति पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्योपसत्सु पयः सर्वेषाम् तूष्णीमग्निहोत्रोपचारं गार्हपत्ये व्रतꣳ श्रपयति दक्षिणाग्नौ पत्न्यै शृतं गार्हपत्ये पश्चादाहवनीयस्योपसादयति यद्यग्निहोत्रस्य स्कन्नस्य प्रायश्चित्तिः सा व्रतस्या ऽतिनीय सायमशनं व्रतं व्रतयत्युपोदयं वातिनीय प्रातरशनमुपास्तमयं वा नादीक्षितो व्रतयन्तं पश्येत् अग्नीन्ज्योतिष्मतः कुरु व्रतमुपेहि व्रत्यं

व्रतयेत्युक्त्वा दीक्षितसंचरेणातिहृत्य दक्षिणत आहवनीयस्य कांस्ये चमसे वा व्रतं प्रयच्छति   देवीं धियं मनामहऽइति प्रक्षालयति ये देवा इति व्रतयति शिवाः पीता भवतेति नाभिदेशमारभ्य जपति   पश्चार्धे पत्नी व्रतयतीति · काठके च देवीं धियमिति मार्जयते इति · तस्माद्देवीं धियमित्यनेन हस्तप्रक्षालनमेव कर्तव्यम् नाचमनमिति सिद्धम् ।

ये देवा इति (४.११) व्रतयत्यमृन्मये ॥३३॥   यजमानोऽमृण्मये पात्रे पयो व्र॰ति भक्षयति स्वासनऽएवोपविष्टः ।

पत्नी लौहे ॥३४॥   ताम्रपात्रे · स्वस्थाने स्थिता एव ।

श्वात्राः पीता इति (४.१२) नाभिमालभते ॥३५॥   व्रतं व्रतयित्वाचम्य · पत्न्या अपि तूष्णीं पाणिप्रक्षालनम् पयोभक्षणं नाभ्यालम्भनं च भवत्येव ।

मेहयन्कृष्णविषाणया लोष्टं किंचिद्वादत्तऽइयं तऽइति (४.१३) ॥३६॥   मूत्र-पुरीषे करिष्यन् यजमानः कृ॰ष्टं मृत्खण्डं किंचिद्वा लघुपाषाणतृणकाष्ठादिकं गृह्णाति।

अपो मुञ्चामीति (४.१३) मेहति ॥३७॥   मूत्रं पुरीषं वा करोति ।

पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं (४.१३) निदधाति ॥३८॥   स्मृतिप्राप्तं शौचाचमनं कृत्वा   आत्तं लोष्टं किंचिद्वा नि॰ति ।

अग्ने त्वमित्युक्त्वा (४.१४) स्वपित्यधः प्राङ् दक्षिणतः ॥३९॥   यजमानोऽधः भूमौ खट्वाद्यपेक्षया नीचः प्राक्शिरा उदङ्मुखः आहवनीयाद्दक्षिणस्यां दिशि शेते   अधः॰पात इति शाखान्तरात् · आप॰   दक्षिणेनाहवनीयं प्राङ् शेते न न्यङ्ङोत्तानो   नाग्निरपपर्यावर्तेत[1] यद्यपपर्यावर्तेत विश्वे देवा अभि मामावृत्रन्निति जपेन्नान्यत्र कृष्णाजिनादासीत यद्यन्यत्रासीत देवान्जनमगन्यज्ञ[2] इति जपेन्न दण्डा-त्कृष्णाजिनादिति विप्रच्छिद्येतोभे निधाय मूत्रपुरीषे कुर्याद्यावदुक्तं पत्न्या दीक्षित-व्यञ्जनानि समानं ब्रह्मचर्यं न दीक्षितवसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्तयेन्ना-न्नमश्नीयाद्यजार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्संस्थिते वाग्नीषोमीये हुतायां वपाया-मिति · मानवे च   दक्षिणत आहवनीयस्योदङ्मुखोऽपर्यावर्तमानः प्राक्शिराः शयीतेति ।

---

१) नाग्नेरपर्याव॰ AB.   २) दिवांजनमन्यज्ञ B.

अग्निमभ्यावृत्तं विबुद्धमस्त्वस्यन्तं पुनर्मन[1] इति (४.१५) वाचयति ॥४०॥ आहवनीयाग्न्यभिमुखीभूतं यजमानं विबुद्धं विगतनिद्रं पुनः स्वापनकारिण्यन्तमिमं मन्त्रं वाचयत्यध्वर्युः ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

त्वमग्न ऽइत्याह (४.१६) क्रुद्धा ॥१॥ दीक्षितः क्रोधं कृत्वा त्वमग्न ऽइत्यमुं मन्त्रं पठति प्रायश्चित्तार्थम् ।

अव्रत्यं वा व्याहृत्य ॥२॥ व्रतमिति शास्त्रितो नियमः व्रतमर्हतीति व्रत्यम् अथवा व्रते साधु व्रत्यम् अव्रत्यं शूद्रसम्भाषणादि तदुच्चार्य त्वमग्न ऽइत्याह अव्रत्यमाचारव्यपेतमश्लीलाभिधानमुच्यत ऽइति पितृभूतिः ।

लब्धमालभ्य वाचयति रास्त्रेयदिति (४.१६) ॥३॥ शाखान्तरे दीक्षितो भृतिं चिन्वीतेति[2] दीक्षितस्य भृतियाचनार्थं प्रयाणं विहितमस्ति तत्र याचने क्रियमाणे यद्धिरण्याश्वगवादि यत्कश्चिद्ददाति तल्लब्धमालभ्य हिरण्यमालभस्व गामालभस्वेत्येवमादिना प्रैषेणालम्भं कारयित्वा रास्त्रेयदित्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति । आप° दीक्षितो द्वादशाहं भृतिं चिन्वीत[3] यज्ञमेव तत्सम्भरतीति विज्ञायते पूषा सन्येति सनोहारान्सन्ध्शास्ति चन्द्रमसोत्येतैर्यथालिङ्गं प्रतिगृह्णाति देवः सवित्रा वसोर्वसुदावेत्यन्यानीति तथा पृथगरणिष्वग्नीन्समारोप्य रथेन प्रयाति तदभावे रथाङ्गेन वेति तथा रथेन वा रथाङ्गेन वा न विप्रतिष्ठेतेति तथा अत्र देवयजनाध्यवसानमेके समामनन्ति य इष्ट्याध्यवस्येत्स प्रयायाद आदितो न स प्रयातीति ।

अशक्ये ऽभिमन्त्रणम् ॥४॥ अशक्ये आलम्भे अनेनैव रास्त्रेयदित्यनेन तस्य विप्रकृष्टस्य द्रव्यस्याभि°णं यजमानः करोति ।

शूद्रसम्प्रवेशसम्भाषाप्रत्युत्थानाभिवादनोदकावायवर्षाणि वर्जयेत्प्रागवभृथात् ॥५॥ दीक्षितः । शालायां शूद्रस्य प्रवेशं वर्जयेत् तथा शूद्रसम्भाषां सम्भाषणं संवादं वर्जयेत् प्रत्युत्थानम् गुरुपित्रादेः पूज्यस्यागतस्याभ्युत्थानम् अभिवादनार्हस्यापि गुर्वादेर्नमस्कारम् उदकमध्ये प्रवेशम् वर्षं वृष्टिः तत्सम्बन्ध्युदकम् स्वशरीरे वृष्टिधारासंयोगं वर्जयेत् अप्सु दीक्षा गृहीता तस्याः पुनरप्सु

[1]) °स्यन्तम् ॥४॥ पुनर्मन M. १. [2]) चन्वीत A pr. m. [3]) चन्वीत B. वन्वीत A.

प्रवेश आशङ्क्यते वश्चनंस्तुताश्चमिथ्या आपः ताभिर्गर्भसंस्तुतस्य दीक्षितस्य मा भूदुपघात इत्यभिप्रायः इति हरिस्वामिनः (३.२.२.२७) ।

परिह्वालं वदति ॥६॥ प॰लं कोमलं मृदु वचनं दीक्षितो वदति · सर्वैर्जिह्वादिभिश्चलित्वा-चलित्वा स्थूलजिह्वाकरणः मन्वाचं वदति न प्रसृतान् प्रसृतकरणां मानुषीन् मनुष्यव्यवहारयोग्याम् (३.२.२.२७) ।

विचक्षणचनसितवतीं वाचम् ॥७॥ विचक्षणशब्दवतीं चनसितशब्दवतीं च वाचं ब्राह्मणादिनामधेयभूतां वाणीं वदेत् · मनुः न प्रत्यक्षनाम्नाचक्षीत चनसितेत्यर्हता सह सम्भाषमाणो ब्रूयाद्विचक्षणेतीतरैरिति · आप॰ जागर्त्येताꣳ रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयाꣳ श्वःसुत्यायां तृतीयां[1] चनसितं विचक्षणमिति नामधेयान्तेषु दधाति चनसितेति ब्राह्मणं विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ परिणयेन्न मानुषीं वाचं वदति न स्त्रिया न शूद्रेण सम्भाषेत नैनमनुप्रपद्येत यद्येनꣳ शूद्रेण संवाद उपपद्येत ब्राह्मणराजन्यवैश्यानामेकं ब्रूयादिममित्थं ब्रूहीति वाजसनेयकम् कामꣳ शूद्रेण सम्भाषेत यः पापेन कर्मणानभिरक्षितः स्यादिति शाट्यायनकम् अभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यꣳ श्वशुरꣳ राजानमिति शाट्यायनकम् अग्निर्वै दीक्षितस्तस्मादेनं नोपस्पृशेन्न[2] चास्य नाम गृह्णीयान्न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेन्न च दन्तान्दर्शयते हस्तेनापिगृह्य स्मयते मधु माꣳसꣳ स्त्रियमनृतमुपरिशय्यामेवनं विकाले[3] निष्क्रमणं दीक्षितविमितात्प्रवासमिति वर्जयेन्न दिवा मूत्रपुरीषे कुर्याद्यदि कुर्याच्छायायाम् मूत्रं चिकीर्षन्निदं ते यज्ञिया तनूरिति तृणं लोष्टं वापादायापो मुञ्चामि न प्रजामꣳहोमुच इति[4] मूत्रं विसृज्याचम्य पृथिव्या सम्भवेत्यात्तं प्रतिनिदधातीति · तथा यदन्नमश्नाति नक्तं न तत्प्रातः क्षुधानाति सर्वं तदस्मान्मा हिꣳसीन्न हि तद्दृशे दिवमिति स्वप्नेऽन्नं भुङ्क्ते · न प्रतीच्या द्वारा निष्क्रामतीति च त्वमग्ने व्रतपा असीति प्रबुध्य मुष्टी वाचं विसृज्यादीक्षितवादं वोदित्वेति · काठके च यदि प्राक्कालादङ्गुलीर्वाचं वोत्सृजेदिदं विष्णुर्विचक्रमे बृहस्पते जुषस्व नस्त्वमग्ने व्रतपा असीत्यग्निमुत्तमयेति · मानवे च लोमतः कृष्णाजिनस्य शय्यासनमाच्छादनं च

1) ? ॰तीयायां AB. 2) ? नापस्पृ॰ AB. 3) ॰शय्यां येवनांवित्ताले AB. 4) ? ॰ज्ञामं ꣳहोप्रातेति AB.

प्रतिषिद्धं निष्ठीवनꣳ हसनमववर्षणं दन्ताविष्करणममेध्यदर्शनमपांगाहनꣳ होमो ऽनृतं च[1] प्राग्वꣳशादुदयास्तमयावभ्याश्रावणं च न स्यान्नक्तं मूत्रपुरीषे कुर्याद्यदि दिवा छायायाम् यदि हसेदपिधाय मुखमिति उन्दतीरित्यववृष्टो जपेत् अदब्धं चक्षुरित्यमेध्यं दृष्ट्वा अदीक्षितवादं चेद्ब्रूयात्वमग्ने व्रतपा असीति जपेत् अकाले वाचं विसृज्य वैष्णवीमाग्नावैष्णवीꣳ सारस्वतीं बार्हस्पत्यामित्येता निगद्य वाचं यच्छतीति · एवमेव कठसूत्रे ऽपि ।

शालासनास्वप्नौ संधिवेलयोः ॥ ८ ॥ सायम्प्रातःसंध्याकालयोः यथाक्रमं शा॰प्नौ यजमानः करोति · सायं शालायामासनम् प्रातरस्वप्नश्च ।

वेद्याꣳ सुत्यासु ॥ ९ ॥ सुत्यासु वर्तमानासु वेदिमध्ये सं॰योः शा॰प्नौ भवतः ।

अप्रायश्चित्तमपराधे ॥ १० ॥ पूर्वोक्तस्य शाला॰लयोरित्यस्य (८) नियमस्यातिक्रमे अप्रा॰त्तम् [प्रायश्चित्तं] न भवतीत्यर्थः · यत्न एवात्र कर्तव्यो यथापराधो न भवति नात्र प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुप्यमेवैतस्मादिति (३. २. २. २७) श्रुतत्वात् · किं दुष्करत्वान्नास्ति नैतदेवम् महत्तराणामप्यागसां चिकित्सनात् · किं तर्हि नास्ति प्रा॰त्तिः · मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति यो जागार भुवनेष्वितिवत् (११. ३. १. ६ ८) अपराधस्य मन्दत्वादित्याशयः · तथापि प्रतिगुप्यमेव गुपू रक्षणे रक्षितव्यमेवास्मादपराधादिति हरिस्वामिनः ।

इतरेतरस्मिन्वोपहवमिच्छेरन् ॥ ११ ॥ अथवा पूर्वोक्तनियमस्यापराधे अनेकयजमानके कृतापराधा दीक्षिता इतरे॰हवमनुज्ञामिच्छेरन् दीक्षिता उपह्वयध्वमित्येवम् · ततश्च तैरनुज्ञाताः शालां प्रविशेयुरेव ।

पत्न्यामेकदीक्षी ॥ १२ ॥ दीक्षा अस्यास्तीति दीक्षी एकश्चासौ दीक्षी च एकदीक्षी स पूर्वोक्तापराधे सति पत्न्यामुपहवमिच्छति पत्न्युपह्वयस्वेति । अप्रायश्चित्तं वा इदं प्रायश्चित्तं वेति विकल्पे वाशब्दः ।

दीक्षान्ते प्रायणीयम् ॥ १३ ॥ प्रायणीयाख्यं कर्म ।

अदित्यै चरुं निर्वपति ॥ १४ ॥ अत्र प्रायणीये · अदित्यै चरुरन्यत्रापीत्यनेन (५. ७. २-३) सिद्धे ऽपि पुनश्चरुग्रहणं चरोः प्रायणीयत्वप्रज्ञस्त्यर्थम्[2] ।

---

1) ? ॰मो ऽनृतं चेत्ता A. अपामगाहनं होमो नृतं चेत् B. 2) अनवस्त्रावितान्तरूष्मपक्वौदनवचनो हि याज्ञिकानां चरुशब्दः प्रसिद्धः marg. gloss. in B.

आज्यभागाविष्ट्वाज्येन देवताश्चतस्रो यजति पथ्याꣳ स्वस्तिमग्निꣳ[1] सोमꣳ सवितारं च ॥१५॥ ननु गण्यमाना एवैताश्चतस्रो भविष्यन्ति किमर्थं पुनश्चतस्र इत्युक्तम् · मा भूत्कस्यचिदाशङ्का पथ्यां स्वस्तिमिति पृथगेते द्वे देवते इति । आप॰ चतुर आज्यभागान्प्रतिदिशं यजति पथ्याꣳ[2] स्वस्तिं पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चात्सवितारमुत्तरतो मध्येऽदितिमिति · एवं मानवकठसूत्रयोरपि · शतपथे तु ता वा आज्ञानान्निति श्रूयते (३. २. ३. १२–१९) तेनाग्निरुत्तरभागे पथ्यास्वस्तिं यजति प्राच्यामग्निम् दक्षिणायां सोमम् पश्चात्सवितारम् मध्येऽदितिमिति ।

चरुमेक्षणबर्हिर्निदध्यात्युदयनीयायै ॥१६॥ चरुस्थालीं मेक्षणं बर्हिश्च सुगुप्ते देशे स्थापयेत् उदयनीयार्थम् ।

सलेपं चरुं प्रमृष्टं मेक्षणम् ॥१७॥ चरुं सलेपं निदध्यात् मेक्षणं च पाणिना प्रमार्जनेन निर्लेपं कृत्वा अप्रक्षालितमेव निदध्यात् · बर्हिश्च वेदिमध्यादपोद्धृत्य निदध्यात् तत्तु[3] सांतपनीयाबर्हिरिव गृहमेधीये स्तीर्णमेवास्ते ।

प्रक्षालयति वा चरुम् ॥१८॥ अथवा चरुस्थालीमद्भिः[4] प्र॰ति निर्लेपां कृत्वा निदधाति ।

अनुप्रहरतीतरे ॥१९॥ अस्मिंश्च इतरे मेक्षणबर्हिषी अग्नावनु॰ति आह्वनीये जुहोति स्वकालऽएव प्रकृतिवत् ।

तऽएवऽर्त्विजः ॥२०॥ ये प्रायणीये ऋत्विजो भवन्ति तऽएव उदयनीये ऽपि · ननु कर्तृणां प्रयोगाङ्गत्वादा प्रयोगसमाप्तेस्तऽएवऽर्त्विजो भवन्तीति प्राप्तत्वादवाच्यमेतत् सत्यम् अनुवाद एवायमुत्तरविवक्षार्थम् ।

विप्रेतेष्वन्येऽपि ॥२१॥ विप्रेतेषु मृतेषु प्रायणीयर्त्विक्षु अन्ये ऋत्विज उदयनीये भवन्ति । नन्वेतदप्यवाच्यमेव विप्रेतेष्ववश्यसमापनीये कर्मणि अन्येषामवश्यम्भावित्वात्[5] सत्यमेतदेवम् असति तु वचने वैगुण्यापत्तेः प्रायश्चित्तं स्यादिति तदभावार्थमिदं वचनम् अप्यन्यऽएव स्युरिति (३. २. ३. २२) ।

शम्य्वन्तं भवति ॥२२॥ तदेतत्प्रायणीयं कर्म श॰न्तं शम्योर्वाकान्तं भवति ·

---

1) ? Thus M sec. m. पथ्यास्वस्ति॰ M pr. m. १. AB. 2) पथ्यां B. पथ्या A. 3) Thus B. न तु A. 4) लीमद्भिः A. 5) ॰वश्यभावि॰ AB.

शम्योर्वाकात्पर्येषामङ्गानां वचनादपछेदः । अथेदं विचार्यते · तछम्य्वन्तं भवति तदिडान्तं भवतीति श्रुते सति द्वयोः शम्य्वोर्द्वयोरिडयोश्च भावादेष संदेहो जायते किं प्रायणीया पित्र्या च पूर्वशम्युना शम्य्वन्ता अथवोत्तरेणेति तथातिथ्या गृहमेधीया च पूर्वयेडयेडान्ता उतोत्तरयेति · तत्र नियमकारिशास्त्रस्याभावादनियमे प्राप्तऽआह ·

अन्तवचने पूर्वं प्राप्तेरविशेषश्रुतेः ॥ २३ ॥ तछम्य्वन्तं भवतीति (३. २. ३. २३) तदिडान्तं भवतीति (३. ४. १. १६) ईदृशे अन्तवचने श्रूयमाणे पूर्वमेव शम्य्विडं ग्राह्यम् नोत्तरम् पूर्वेण शम्युना शम्य्वन्तम् पूर्वया चेडयेडान्तमिति · कुतः प्राप्तेः यस्मात्प्रथमेऽपि शम्यावक्स्थीयमाने शम्य्वन्तशब्दस्योपपन्नत्वाद्विधेस्तदतिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव प्राप्नोति · कथमेवं प्राप्तिः अविशेषश्रुतेः यस्मादत्र विशेषो न श्रूयते पूर्वमुत्तरं वेति · अतः प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्वटे प्रतीक्षस्वेति· वत् प्रथममेव शम्य्वन्तं ग्राह्यम् । अपि च प्रथमशम्य्वन्ततायां विधीयमानायाम् न पत्नीः संयाजयन्तीत्यनुवाद एव भविष्यति इतरथा पत्नीसंयाजप्रतिषेधोऽपि वाच्यः तत्रैकवाक्यत्वं विहन्येत ।

उत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुयाजप्रतिषेधाभ्याम् ॥ २४ ॥ उत्तरं वा शम्य्वन्तमिडान्तं च ग्रहीतव्यम् न पूर्वम् · कुत एतत् प्रऽग्रहात् अनुऽपेधाच्च · उत्तरे शम्यौ गृह्यमाणे चोदकप्राप्तानि बहूनि प्राकृतान्यङ्गान्यनुगृह्यन्ते तथा सति गुणाधिक्यात्फलाधिक्यं भविष्यति · अपि चानुयाजपत्नीसंयाजप्रतिषेधश्च भवति तदिडान्तं भवति नानुयाजान्यजन्तीति (३. ४. १. १६) तछम्य्वन्तं भवति न पत्नीः संयाजयन्तीति (३. २. ३. २३) यदैवोत्तरे शम्यौ परिसमाप्तिरुत्तरस्यां चेडायाम् एवमनुयाजप्रतिषेधः पत्नीसंयाजप्रतिषेधश्च घटते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । यदुक्तम् अविशेषश्रवणे मुख्यानतिक्रमो न्याय्य इति प्रकृत्यनुग्रहादनुयाजप्रतिषेधाच्च कारणान्मुख्यमतिक्रम्यते · लोकेऽपि कारणात्प्रथममतिक्रम्यतऽएव वटे प्रतीक्षस्वेत्युक्तो यदि प्रथमे देशऽउपद्रुतो[1] भवति विरलछायो वा भवेत्तदा तमतिक्रम्य द्वितीये प्रतीक्षते ।

---

[1] प्रथमे देश सर्प उपद्रुतो (द्रुतो ?) A. (at 'वटे marg.)

ग्रहणादप्रवृत्तिः ॥ २५ ॥ यद्यप्युत्तरेऽपि गृह्यमाणे प्रकृतिग्रहो भवति तथापि प्रथम एव[1] शम्यौ परिसमापनीयम् अप्रवृत्तिरुत्तरस्य कर्मणः कुतः अविशेषश्रवणे प्रथमस्यैव ग्रहणात् यदि प्रथमेऽपि[2] शम्यौ परिसमाप्यमाने कृतः शास्त्रार्थो भवति किमित्यतिक्रम्यते । ननु प्रकृत्यनुग्रहरूपात्कारणात्प्रथमातिक्रम उक्तः दुर्बलमेतत्कारणम् आनुमानिकश्चोदकः प्रत्यक्षेणानेन वचनेन बाध्यते तस्मान्नैव प्रकृतिरनुग्राह्या अपि च पूर्वः शम्युर्नित्यः तेन तद्वत्ताङ्गरीतिः[3] शक्यते विधातुम् उत्तरस्तु पाक्षिकस्तत्र स[4] च नियन्तव्यः तद्वत्ताङ्गरीतिश्च विधेयेति द्विकरता वाक्यस्य स्यात् ।

संवत्सरश्रुतेश्च ॥ २६ ॥ संवत्सरश्रुतेश्चायमर्थो गम्यते यत् पूर्वमेव शम्य्वन्तमिडान्तं च ग्रहीतव्यमिति यतः प्रायणीयायामातिथ्यायां चान्तर्हितवचनादनन्तरं श्रूयते तेषु प्रैतेषूपसदोऽतन्वत भवन्तीति (१. ५. १. २२) अत्र भूयिष्ठमवरन्तीति वचनात्पूर्वास्वपीष्टिषु चरमाणा एवाङ्गान्यवलुम्पन्त इति गम्यते तस्य शम्य्वन्तामासायाजमुस्तस्मात्स यज्ञः शम्य्वन्त इति (१. ५. १. २०) तस्येडोपहूतामासायाजमुस्तस्मात्स यज्ञ इडान्त इति (°२१) असुरेभ्यो बिभ्यतो देवाः शम्य्वन्तमिडान्तमेव प्रायणीयमातिथ्यं च चरमाणाः परित्यक्तवन्तः चराकारिणश्च विना कारणं पूर्वमतिक्रम्य नोत्तरं प्रतीक्षन्ते अपि च पूर्वः शम्युः प्रधानवादङ्गरीत्या साक्षात्सम्बद्धस्तेन तद्वत्ताङ्गरीतिर्लक्षयितुं शक्यते उत्तरस्तु पत्नीसंयाजाङ्गम् तेन व्यवहिता दुर्लक्ष्याङ्गरीतिः अपि चात्र पत्नीसंयाजाः प्रतिषिध्यन्ते तदभावे तदङ्गमुत्तरः शम्युर्भविष्यतीत्यनुपपन्नतरमेतदत्र स्यात् तेन पूर्वशम्युनैव शम्य्वन्ता प्रायणीया स्यात् एवमातिथ्यापि पूर्वयेडया इडान्ता स्यादिति सिद्धम् । अथ यदुक्तम् अनुयाजप्रतिषेधः पत्नीसंयाजप्रतिषेधश्चैतस्मिन्पक्षे न घटत इति तत्राह

नित्यानुवादोऽनुयाजप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ यस्त्वत्र अनुयाजप्रतिषेधः स नित्यः नित्यस्यैवानुयाजाभावस्यानुवाद इत्यर्थः एवं पत्नीसंयाजप्रतिषेधोऽपि नित्य एव । तस्मात्पूर्वेणैव शम्युना शम्य्वन्तम् पूर्वयैवेडयेडान्तं कर्तव्यमिति सिद्धान्तः ॥ ॥

पञ्चमी कण्डिका ॥ ५ ॥

---

1) Thus A. एव deest B. 2) पि deest B. 3) तेन deest A. तेनदंगनीति B.
4) स deest A.

उपरवदेशे प्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुहे सोमं निवपति ॥१॥ धुरि निधाने वेद्यालम्भे च कृते उप॰शे उपरवाणां स्थाने प्र॰ना ग्रा॰हे रो॰णि प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि सो॰ति शाखान्तरात्।

विक्रय्येनं विचिनोति ॥२॥ सोमविक्रयी सोमं पर्वशोऽवखण्डयति।

कौत्सः ॥३॥ कुत्ससगोत्रः सो॰यो भवति कुत्सितकर्मा कौत्स इत्यपरे।

शूद्रो वा ॥४॥ कौत्साच्छूद्राद्वा सोमं क्रीणीयादिति शाखान्तरात्।

ब्राह्मण उपास्ते ॥५॥ उपरवदेशे सोमनिधाने कृते ब्राह्मण इति ब्रह्मणः अयं ब्राह्मणः तस्येदमित्यण् (पा॰ ४. ३. १२०) तेन[1] ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणाछंसी समीपे दक्षिणत उपविशति ब्रह्मणः प्रायणीयेष्टौ कृताकृतप्रत्यवेक्षणे व्यापृतत्वात्।

उदकुम्भश्च पुरस्तात् ॥६॥ उदकपूर्णः कलशः उपरवदेशे स्थापितस्य सोमस्य पुरस्तान्निदधाति।

शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं स्रुच्यां चतुर्विगृह्णाति ॥७॥ ततोऽध्वर्युः शालायास्त्रीण्यपि द्वारा॰धाय ध्रौवमाज्यं स्रु॰ह्णाति विभज्य चतुर्वारं ध्रुवयैव निनयति।

बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्ध्वावदधात्येषा तऽइति (४. ११) ॥८॥ स्रुच्याम् ध्रुवातो गृहीतस्य घृतस्य मध्ये निक्षिपति बर्हिरित्युपदेशाद्विनियुक्तमेव वेदौ स्तीर्णं तृणं ग्राह्यम् अन्यथा तृणेनेत्येतावदेवावक्ष्यत् न तु बर्हिस्तृणेनेति।

जूरसीति (४. १०) जुहोति ॥९॥ तदाहवनीये समिदाधानपूर्वकं जुहोति इयं च हिरण्यवती आहुतिः इदं वाचऽइति त्यागः जूरसि वाग्देवतामिति सर्वानुक्रमण्यामुक्तत्वात् इदं जुवऽइति वा वाग्वै सोम॰ नाम यज्जूरसीति (३. २. ४. १०–११) श्रुतत्वात्।

शुक्रमसीति (४. १८) हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधाति ॥१०॥ तद्बर्हिस्तृणबद्धं हि॰त्य हस्ते कृत्वा तृणं वेदिमध्ये प्रतिप्रक्षिपति।

सूत्रबद्धं हिरण्यं कुरुते ॥११॥ ततस्तदुद्धृतं हिरण्यं सूत्रदोरकेण बध्नाति। अत ऊर्ध्वं प्रायणीयाशेषसमाप्तिः तद्रूपभूतं हि द्रव्यं[2] विनियुक्तमिति बर्हिर्होमो वा प्रणीताविमोकः राक्षसभागः भागावेक्षणम् भागप्राशनमिति। यद्य-

---

१) ब्रह्मणः॰तेन deest A. २) ? Thus A. ॰तं हविर्द्रव्यं B.

षीयमाहुतिः प्रायणीयशेषेण श्रौत्रेण ह्रूयते तथापि सोमक्रयणार्थैव[1] वाग्वै सोमं क्रीणातीति (३. २. ४. १०) वाक्यशेषात् अतश्चोद्यनीयायामियमाहुतिर्न भवति।

चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्व यजमानेत्याह ॥१२॥ प्रायणीयाशेषसमाप्त्यनन्तरमध्वर्युराज्यं संस्कृत्य पदाभिहोमार्थं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा°त्याह ततो यजमानोऽध्वर्युमन्वारभते।

अपावृतद्वारे निष्क्रामतः ॥१३॥ विमिते अ°रे उद्घाटितद्वारे सति अध्वर्युयजमानौ विमितान्नि°तः · अपावृतान्युद्घाटितानि द्वाराणि यस्य तदपा°रं विमितम् · अवसरविशेषणं वा अपा°राणि यस्मिन्नवसरे स अपा°रः तस्मिन् · अपोर्णुवन्ति °द्वार इति श्रुतत्वात् (३. २. ४. १५) अपो°न्ति यजमानपुरुषाः अत एवोद्घाटनवचनात्पूर्वमपिहितेऽइति गम्यते ते च पूर्वदक्षिणे स्याताम् ताभ्यां संव्यवहारप्राचुर्यादिति हरिस्वामिनः · प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति सम्प्रदायः।

दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिताव्यङ्गाप्रवीतारज्जुबद्धा बभ्रुः पिङ्गला पिङ्गलाभावेऽरुणारुणाभावे रोहिण्यश्वेताक्षी ॥१४॥ शालायाः पूर्वद्वारं द°न पूर्वद्वारो दक्षिणस्यां दिशि सो°णी स्थिता भवति · कीदृशी · अलक्षिता अनङ्किता अकृतचिह्ना · अव्यङ्गा अनङ्गहीना · अप्रवीता वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्यशेषाच्च अयातयाम्नी° वीतेति (३. ३. १. १६) प्रजाता हि गतसारा भवति नोपगममात्रेण तस्मादप्रवीता अप्रजातेति हरिस्वामिनः अकामितेति कर्कः · अरज्जुबद्धा अबद्धैव · बभ्रुः कपिला · पिङ्गला पिङ्गाक्षी पिङ्गले मधुवर्णे अक्षिणी यस्याः। पिङ्गाक्ष्या अभावे अरुणा रक्तभासुरा अव्यक्तरागा अरुणयैकहायन्या[2] पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीति शाखान्तरात् · आपस्तम्बोऽपि एकहायनी द्विहायनी वर्षीयसी वेति · काठके सोमक्रयणीं बभ्रुमेकहायनीं ज्यायसीं वेति · एकहायनी एकवर्षा द्विहायनी द्विवर्षा · अव्यक्तरागस्त्वरुण इत्यमरः (१. ४. २५)। अरु°क्षी रोहिणी रक्तवर्णा सा च अश्वेताक्षी अरक्ताक्षी श्वेत-इव ह्येष उद्यंश्चास्तं च यन्भवतीति श्रवणात् (५. ३. १. ७) उद्यदादित्यवर्णाः श्वेतः।

---

1) ? Thus A °यार्थे च B. 2) °णाया एक° AB.

चिदसीत्येनानभिमन्त्रयते (४. १९–२०) ॥ १५ ॥ अध्वर्युः पूर्वद्वारेण निष्क्रम्य सोमक्रयण्या दक्षिणत उदङ्मुखः स्थितो यजमानान्वारब्धः । सोमक्रयणास्त्रिवत्साः साण्ड इति (२२. ३. ४०) साम्बष्के वक्ष्यति तत्रायं मन्त्र इति ऊह्यते चिदसि मनोऽसि धीरसि दक्षिणाऽसि क्षत्रियोऽसि यज्ञियोऽस्यदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी सा नः सुप्राङ् सुप्रत्यङ्केधीति · अग्निष्टुति चाग्नयेऽध्यक्षायेति इन्द्रस्तुति इन्द्रायाध्यक्षायेति सूर्यस्तुति सूर्यायाध्यक्षायेति वैश्वदेवस्तुति विश्वेभ्यो देवेभ्योऽध्यक्षेभ्य इति · तथा इन्द्राय सोममित्यत्र (४. २०) अग्नये सोममित्यादि ।

उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीति (४. २१) ॥ १६ ॥ अभिमन्त्रणानन्तरं केचिदुदीचीं सोमक्रयणीमध्वर्युयजमानावनुगच्छतः[1] द्वयोरपि मन्त्रः । अस्यापि साम्बष्के साण्डे ऊहः वस्व्यस्यदितिरस्यादित्योऽसि[2] रुद्रोऽसि चन्द्रोऽसीति ।

षट् पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति ॥ १७ ॥ सोमक्रयण्याः पूर्वदक्षिणपादसम्बन्धीनि षट् पदानि अतिक्रम्य सप्तमं पदं प॰न्ति परितः समन्तादुपविशन्ति दक्षिणतो ब्रह्मयजमानौ पश्चादध्वर्युः उत्तरतो नेष्टेति · कठसूत्रे तस्य दक्षिणेषु सप्तसु पूर्वपदेषु लक्षणं कुरुते · मानवे षट् पदान्यनुनिष्क्रामति दक्षिणस्य पूर्वपदस्य सप्तमं पदमभिपरिगृह्येति ।

हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेति (४. २२) ॥ १८ ॥ अस्मिन् सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय अभिजुहोति इदमदित्या इति त्यागः ।

स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति (४. २२) ॥ १९ ॥ होमानन्तरमध्वर्युस्तत्पदं स्फ्येन त्रिः प॰ति परितो रेखां करोति · अत्र च सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनमित्युक्तेः (१. ७. १) · अत्र परिलेखनमुपर्युपरि कार्यम् अग्निचयने बहिर्बहिरिति (१६. २. २३) विशेषोक्तेः[3] ।

समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति (४. २२) ॥ २० ॥ अथोद्धिरण्यमपसार्य पदं पदसम्बन्धिनः पांसून्समुद्धृत्य उल्लिख्य हस्तेन गृहीत्वा स्था॰ति ।

---

[1] अनुनिष्क्रमणं पदोपरि पदनिधानम् यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति तत्र द्वयोः पदनिधानमिति शास्त्रदीपिकाव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वादित्यधिकरणे सोमनाथदीक्षिता: A marg. [2] ? Thus B. वस्त्व॰ A. [3] अत्र प॰ क्तेः deest A.

अप स्थाने निषिच्य यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति (४. २२) ॥२१॥ तस्योद्धृतस्य पदस्य स्थाने भूमौ उदकं निनीयाध्वर्युर्यज॰च्छति ।

मे राय इति (४. २२) यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥२२॥ तत्स्थालीस्थं पदम् · अनेकयजमानके पदसमर्पणे प्रतिग्रहणे च सर्वेषामन्वारम्भः ऊहश्च युवयो रायः आवयो राय युष्मासु रायः अस्मासु राय इति ।

मा वयमित्यध्वर्युरात्मानꣳ (४. २२) सꣳस्पृशति ॥२३॥ हृद्यदेशऽआलभते · तत उदकोपस्पर्शनं कार्यम् ।

हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति ॥२४॥ अध्वर्युर्यजमानात्पदं हृत्वा॰च्छति समर्पयति स्थालीस्थमेव ।

नेष्टा तोत इत्येनां (४. २२) वाचयति ॥२५॥ अनेकपत्नीके सर्वासां वाचनम् ब्रूतं ब्रूतेति च यथायथं प्रयोगः ।

सोमक्रयण्या च समीक्ष्यमाणाꣳ समख्यऽइति (४. २२) ॥२६॥ सो॰ण्या वत्सतर्या कर्ण्या स॰ण्यां विलोकयमानां पत्नीमध्वर्युरेव वाचयति · अध्वर्युरेव संख्यापयेत् अश्रुतत्वान्नेष्टुः (३. ३. १. ११-१२) ।

प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीतेऽनामिकायाम् ॥२७॥ अध्वर्युः · सोमक्रयार्थमेतद्धिरण्यबन्धनम् · पाणिप्रक्षालनं दृष्टार्थम् पदपरिलेखनोद्धरणादिना धूलिलिप्तत्वात् । हिरण्यबन्धनानुवृत्तिमुपजीवन्नाद् ·

आप्यायनाभिषवाꣳश्वदाभ्येषु च ॥२८॥ सोमाप्यायने सोमाभिषवे अंशुग्रहग्रहणे अदाभ्यग्रहणे च अनामिकायां हिर॰ध्नीतेऽध्वर्युः · पाणिप्रक्षालनं तत्र नानुकृष्यते तस्य दृष्टार्थत्वात् आप्यायनादिषु तस्याश्रवणाच्च · सोमाप्यायने हिरण्यबन्धनं शाखान्तरात् अभिषवे स्वशाखायामेव ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥ ६॥

प्रेष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहनमाहरोष्णीषमाहरेति ॥१॥ (३. ३. २. ३) चशब्दादध्वर्युरेव यजमानपुरुषं प्रति प्रेष्यति · सोम उपनह्यते बध्यते येन तत्सोमो॰नं वासः · सोमोऽनसि स्थितः परि समन्तादानह्यते येन पटकुटीस्थानीयेन तत्सोमप॰नम् · उष्णीषः पट्टको बन्धनार्थः । अत्र प्रेष्यस्यैक-

त्वात् अवसानं विनैव त्रयः प्रैषा देयाः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवत् (२. ६. ३४)। चशब्द आनन्तर्यार्थे।

अत्र वा निवपनम् ॥२॥ अस्मिन्काले वा उपरवदेशे सोमनिवपनं भवति स्वशाखायामस्मिन्नेव काले श्रुतत्वात् पदᳪ° उपास्तऽइति (३. ३. २. ५)।

शोभनᳪ सोमोपनहनम् ॥३॥ पूर्वोक्तानां त्रयाणां वाससां मध्ये शोभनं वासः सोमोपनहनं स्यात्।

उष्णीषाभावे सोमपर्याणहनादृद्ध्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वोष्णीषार्थमवकृन्तति ॥४॥ उष्णीषस्य सोमबन्धनार्थस्य तृतीयस्य वाससः अभावे · उष्णीषार्थं छिनत्ति पाटयति।

अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनᳪ हरति ॥५॥ अध्वर्युणा प्रेषितेन केनचिद्यजमानपुरुषेणाहतानां सोमोपनहनादीनां त्रयाणां वाससां मध्ये सोमोपनहनं वासो ऽध्वर्युर्यजमानो वा क्रयदेशं प्रति हरति।

अन्य इतरे ॥६॥ प्रतिप्रस्थाता सोमपर्याणहनोष्णीषे क्रयदेशं प्रति हरति।

सोमं गछन्ति ॥७॥ एवं वासांस्यादाय सोमं प्रति गछन्ति।

एष तऽइति (४. २४) वाचयति ॥८॥ सोमं प्रति गछन्तं यजमानम्।

प्राङुपविश्यास्माकोऽसीति (४. २४) सोममालभते ॥९॥ यजमान एव नाध्वर्युः।

न विचिनोत्यतः ॥१०॥ अतः परं सोमविक्रय्यपि सोमं न विचिनोति नावखण्डयति शाखान्तरात् · अध्वर्योस्तु पूर्वमपि शाखान्तरे प्रतिषेधदर्शनात् मानवे नाध्वर्युः सोमं विचिनुयादिति प्रतिषिद्धं विचयनं प्रेक्षणं चेति · काठके च न विचीयमानं प्रेक्षेरन्निति।

तृणकाष्ठापासनमेके ॥११॥ एके अस्मात्सोमात्तृणकाष्ठानां सोममध्ये पतितानामपासनं कुर्वन्ति एके नेति · अत्र दैके°ओषधय इत्यादिश्रवणात् (३. ३. २. ८) अत्र कालऽएके चरकयजमानाः °इति यजमानस्यैवापासनं दर्शयति इति हरिस्वामिनः।

सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा ॥१२॥ चर्मणि · आपस्तम्बः क्षौमं वासो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशं वेति। मानवे प्राग्दशे क्षौमे राजानं मिमीतऽइति।

तस्मिन्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभि त्यमिति (४. २५) ॥ १३ ॥ तस्मिन् चर्मणा उपर्यास्तीर्णे सोमोपनहनवाससि दशवारं सोमं प्रक्षिपति मल्लान्ते वाससि उपर्यावपति । दशस्वपि मानेषु अनियमेनाङ्गुलिव्यापारे प्राप्तऽआह ·

सर्वाभिः प्रथमम् ॥ १४ ॥ सर्वाभिरङ्गुलीभिः प्रथमं मिमीते · दक्षिणस्य पाणेः ।

अङ्गुष्ठप्रभृति चैकोत्सर्गम् ॥ १५ ॥ प्रतिमानमङ्गुष्ठादारभ्यैकैकामङ्गुलिमुत्सृजेत् · द्वितीये माने अङ्गुष्ठमुत्सृज्य चतसृभिरङ्गुलिभिरेव मिमीते तृतीये माने प्रदेशिनीमुत्सृज्य तिसृभिः चतुर्थे मध्यमामुत्सृज्य द्वाभ्याम् ।

द्विः कनिष्ठिकया ॥ १६ ॥ पञ्चमे षष्ठे च मानेऽनामिकामुत्सृज्यैकया कनिष्ठिकया द्विर्वारद्वयं सोमं मिमीते ।

एकोपचयं च ॥ १७ ॥ सप्तमादिमानेषु प्रतिमानमेकैकाङ्गुल्युपचयं वृद्धिं कृत्वा मिमीते · षष्ठमानापेक्षया सप्तममाने एकाङ्गुल्युपचयः कर्तव्यः कनिष्ठानामिकाभ्यां मिमीते · अष्टमे कनिष्ठानामिकामध्यमाभिः · नवमे सप्रदेशिनीभिश्चतसृभिः · दशमे साङ्गुष्ठाभिः सर्वाभिरिति ।

अञ्जलिना दशमम् ॥ १८ ॥ दशकृत्वो मिमीतऽइति (३. ३. २. १७) दशवारमेव मानश्रवणात् दशमं मानमञ्जलिना कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

अन्यद्वाध्यावपश्रुतेः ॥ १९ ॥ वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे · अन्यदेव दशममानादधिकमेवाञ्जलिनैकादशं मानं कर्तव्यम् · कुतः अथ्याम्तेः समस्याञ्जलिनाध्यावपतीति (३. ३. २. १४) श्रवणात् · अत्र हि एतया सर्वाभिरिति सर्वाभिर्मानं विधाय तद्व्यतिरिक्तोऽध्यावापः पृथक्श्रूयते अतो दशभ्यस्तूष्णीमञ्जलिनाध्यावापः कार्यः ।

अन्तान्संगृह्योष्णीषेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति (४. २५) ॥ २० ॥ ततोऽध्वर्युः सोमोपनहनस्यास्तीर्णस्य वाससोऽन्तानूर्ध्वमुन्नीय एकत्र संकलय्य उष्णीषेण बध्नाति ।

अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्विति (४. २५) ॥ २१ ॥ बन्धनान्तरं दक्षिणपाणेरङ्गुल्या वृणोति विवरं करोति तेषां समुन्नीतानां सोमोपनहनान्तानां मध्ये अङ्गुल्या आकाशं (३. ३. २. १९) छिद्रं करोति ।

तं विक्रयिणे प्रयच्छति ॥ २२ ॥ ततोऽध्वर्युस्तं सोमोपनहनबद्धमेव सोमं विक्रयिणे प्रयच्छति ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

पञ्चकृत्वः सोमं पणते ॥१॥ अध्वर्युः पण व्यवहारे पणनं न्यूनेन मूल्येन विक्रेतुः प्रार्थनम् कलादिभिः प्रथमं तावत्प्रार्थयतऽइत्यर्थः । कथं पुनः पणतऽइत्याकाङ्क्षायामाह

स आह सोमविक्रयिन्क्रय्यस्ते सोमो राजा३इति (३.३.३.१) ॥२॥ आहोस्विन्न क्रयार्थं प्रसारितः किंतु रसायनाद्यर्थः अनुदात्तयोरिति (पा° ८.२.१००) प्लुतिः।

क्रय्य इत्याह सोमविक्रयी ॥३॥

तं वै ते क्रीणानीति ॥४॥ पुनरध्वर्युस्तं पृच्छति अनुज्ञां प्रार्थयते ।

क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी ॥५॥

कलया ते क्रीणानीति ॥६॥ कला गोः षोडशो भागः ।

भूयो वाऽअतः सोमो राजार्हतीति सोमविक्रयी ॥७॥

भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युर्गोर्वै प्रतिधुक्तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्याऽआतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्याऽआमिक्षा तस्यै वाजिनमिति (३.३.३.१-२) ॥८॥ सत्यम् अतो मदुक्तान्मूल्यात्तव सोमो राजा भूय एव बहुतरमेव मूल्यमर्हति परं तु गोरपि महिमा महानेव महदेव महत्त्वम् यतः गोः प्रतिधुक् धारोष्णं पयः तस्या एव च शृतम् तस्या एव शरस्तरिका तस्या एव च दध्यादि वाजिनान्तम् यस्माद्गोरेतानि पयआदीनि सर्वोपजीव्यानि जायन्ते तस्माद्गोर्महिमा महान् सोमात्तु न किमपीत्यभिप्रायः ।

भूय एवेत्यतःप्रभृति चतुरावर्तयति ॥९॥ अध्वर्युः चतुर्वारं पठति ।

एकैकेनान्ते पणते शफेन पदार्धेन गवा ॥१०॥ भूय एवेत्यस्य मन्त्रस्यान्ते प्रत्यावृत्ति यथासंख्यं शफादीनामेकैकेन व्यवहरति तेन प्रथमवारं पठनान्ते शफेन ते क्रीणानीति द्वितीयवारं पठनान्ते पदा ते क्रीणानीति तृतीयवारमर्धेन चतुर्थवारं गवा । अत्र चतुर्थे पणने विशेषमाह

ते क्रीणामीत्यन्ततः ॥११॥ अन्ततोऽन्ते चतुर्णां शफादीनामन्तिमे चतुर्थे गवा ते इत्यत्र ते क्रीणामीत्ययं मन्त्रविशेषो भवति अत्र हि प्रार्थनां तदीयमतिसर्जनं चानपेक्ष्य स्वयमेव परिच्छिद्य एतावदेवास्य मूल्यमिति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदित्यतिदिशति (पा° ३.३.३.१३१) गवा ते क्रीणामीति तथैव श्रुतत्वात् (३.३.३.३)।

प्रश्नात्ते प्रश्नात्ते ॥ १२ ॥ भूय एवात इत्याद्याहेति शेषः · प्रश्नशब्देन गुणा- वृत्त्या भूयो वाऽअतः सोमो राजार्हतोत्येष (०) मन्त्र उच्यते · वचनप्रतिवचन- सम्बन्धात्प्रश्न इव प्रश्न इति ।

क्रीतः सोमो राजेत्यन्ते वयाऽसि प्रब्रूहीत्याह सोमविक्रयी (३. ३. ३. ३) ॥ १३ ॥ अन्ते पञ्चकृत्वः पणान्ते क्रीतः राजा व°होत्येवमध्वर्यु प्रत्याह वयांसि अन्या- न्यशून् छाग इत्यादीन् ॥ वैश्यराजन्ययोः सोमयागे न्यग्रोधस्य सोमवत्क्रयणा- दिसंस्कारकरणापत्ते विशेषः · सोमनिधानानन्तरमुत्तरवेदे शे न्यग्रोधस्य निधानम् · सोमक्रयण्यनुमन्त्रणे स्वस्ति सोमन्यग्रोधसखा पुनरेहीति (४. २०) · सोमन्यग्रो- धोपनहनेऽआहर सोमन्यग्रोधपर्याणहनेऽआहर उष्णीषावाहरेति अभिषेचनी- यदशपेययोस्तु बहुवचनेन सोमोपनहनान्याहर सोमपर्याणहनान्याहर उष्णी- षानाहरेति · तथा एष तऽइति (४. २४) वाचने एष वां गायत्रो भाग इति मे सोमन्यग्रोधाभ्यां ब्रूतात् इति · उभयोरालम्भनम् आस्माको स्थ इति (४. २५) · सोमोपनहनमास्तीर्य न्यग्रोधोपनहनस्यास्तरणम् · सोममानानन्तरं तद्वदेव म- न्त्रेण मानम् · उष्णीषेण बन्धनम् अङ्गुल्या मध्ये विवरणं च · उभयोः सोमवि- क्रयणे समर्पणम् · सोमविक्रयिन्क्रय्यौ ते सोमन्यग्रोधौ राजानौ इति प्रश्नः · क्रय्याविति प्रतिवचनम् · तौ वै ते क्रीणानीति भूयो वाऽअतः सोमन्यग्रोधौ राजानावर्हतः · भूय एवातः सोमन्यग्रोधौ राजानावर्हतो महांस्त्वेवेत्याध्वर्युः · क्रीतौ सोमन्यग्रोधौ राजानौ वयाऽसि प्रब्रूहीति ।

स आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति (३. ३. ३. ४) ॥ १४ ॥ सोमविक्रयिणा क्रीतः सोमो राजेत्यादिके उक्ते सोऽध्वर्युः सो°यिणं प्रत्याह · वयांसि प्रब्रूहीत्युक्तम् तुल्यन्यायत्वाच्चन्द्रवस्त्रेऽअप्याह · चन्द्रं ते हिरण्यं ते अपरम् वस्त्रं ते छागा ते अपरा धेनुस्ते मिथुनौ च ते गावौ स्त्रीगवो पुंगवश्चेति तिस्रस्तेऽन्याः स्त्रीगव्य इति अस्यार्थः ।

शुक्रं त्वेति (४. २६) हिरण्यमालभ्य वाचयति ॥ १५ ॥ कारितोपदेशाद्धि- रण्यमालभस्वेति अध्येषणया यजमानेन हिरण्यालम्भं कारयित्वा यजमानं वाच- यति · न्यग्रोधे चोहः शुक्रौ वाऽ शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रौ चन्द्रेणामृतावमृतेनेति ।

सग्ने त ऽ इति (४. २६) सोमविक्रयिणा हिरण्येनाभिकम्पयति ॥१६॥ चित्ततः[1] प्रचालयति · महार्हमेतत्तव यदि स्यात् न हि स्यादित्येवं हिरण्यदर्शनेन तं प्रलोभयतीत्यर्थः ।

अस्मे त ऽ इति (४. २६) यजमानसहितं निदधाति ॥१७॥ यजमानसमीपे ।

सोमविक्रय्येतदादत्ते ॥१८॥ एतद्यजमानसमीपे स्थापितं हिरण्यं गृह्णाति ।

अजां प्रत्यङ्मुखोमालम्भ्य वाचयति तपसस्तनूरिति (४. २६) ॥२०॥ प्रागेव स्थापितां छागामालम्भ्य अजामालभस्वेत्यध्येषणया यजमानेन अजाया आलम्भं कारयित्वा यजमानं वाचयति · न्यग्रोधे मत्स्योक्तः परमेण पशुना क्रीयेथे ऽ इति ।

सव्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोमम् ॥२१॥ आदत्ते · न्यग्रोधे ऊहः मित्रो न एत सुमित्रधाविति · उपमार्थत्वान्मित्रशब्दस्याविपरिणाम इति कर्कः ।

आदायागत ऽ उत्तिष्ठति वा ॥२२॥ सोममादायाध्वर्यावागते सति यजमानः स्वासनादुत्तिष्ठति न वोत्तिष्ठति । अथ वैवं सूत्रयोजना · सव्येणेन सोममादाय यजमानसमीपमागच्छति · आगत ऽ उत्तिष्ठति वा आगते सोमे । अनुत्थानं शाखान्तरात् ।

दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमिति (४. २७) ॥२३॥ ततोऽध्वर्युर्दक्षिणे दीरौ तत्स्थं वस्त्रं प्रतिनीयोर्ध्वमुत्पार्य[2] तत्र ऊरौ सक्थ्नि सोमं वासोबद्धमेव निदधाति · प्रतिपूर्वक ऊह वितर्क ऽ इत्येषोऽत्र नयनार्थः वस्त्रात्समुत्कृष्योरावासादयतीति मानवे · न्यग्रोधे आविशतं दक्षिणामुशन्तावुशन्त[3] स्योनौ स्योनमित्युभयोरुत्तरावाधानम् ।

स्वान भ्राजेति (४. २७) जपति सोमविक्रयिणमीक्षमाणः ॥२४॥ संहितास्वरेण पठति · यजमानो जपतीति कर्कः अध्वर्युरिति याज्ञिकाः · सोमक्रयणान्गवादीन्सोमविक्रय्यधिदेवताभूतेभ्यो गन्धर्वेभ्यो निवेदयति (३. ३. ३. ११) ।

अपोर्णुते दीक्षितः शिरः ॥२५॥ दीक्षासमये धृतं शिरःप्रावरणमपसारयति ।

पत्नी च ॥२६॥ शाखान्तरात् । अस्मिन्नवसरे मैत्रावरुणाय दीक्षितदण्डस्य प्रदानं कर्तव्यम् विकल्पेन क्रीते वेति (६. ४. ७) प्रागुक्तत्वात् अथवा अग्नीषोमीय ऽ एवाग्निर्ह देवीनामित्येतस्मादनन्तरम् ।

---

१) ? विज्ञतः AB. २) °यार्धमुत्पार्य A. ३) °मुशन्नुशंतं B.

हिरण्यं सहसाहृत्य पृषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा ॥२७॥ सोमविक्रयिणः सकाशात्सहसा बलेन हिरण्यमाहृत्य झटिति आकर्षणेन गृहीत्वा अनन्तरं तं सोमविक्रयिणं पृषता विचित्रवर्णेन वंशदण्डेन वंशदण्डेनाध्वर्युराहन्ति[1] कुट्टयति वा विकल्पेन अथवा नाहन्ति शाखान्तरात् · आपस्तम्बः प्रदक्षिणं सोमक्रयणीमावृत्यान्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिसृजति यदि सोमविक्रयी प्रतिविवदेत पृषतैनं वरत्राकाण्डेनावक्षायं नाशयेयुर्लकुटैर्घ्नन्तीत्येके[2] नित्यवदेके समामनन्तीति · मानवे सोमविक्रयिणे किंचिद्दद्यादिति ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

गृहीतसोमं परि माग्नऽइति (४. २८) वाचयति ॥ १ ॥ गृहीतः हस्तेनात्तः सोमो येनासौ गृ॰मः गृ॰मं यजमानं वा॰ति · हस्ताभ्यामभिगृह्यात्तऽइत्यापस्त॰ ।

उत्तरे च ॥ २ ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणे द्वे कर्मणी उत्थानमनः प्रति गमनं च गृहीतसोम एव यजमानः करोति ।

उदायुषेत्युत्थानम् (४. २८) ॥ ३ ॥ ऊरोः सकाशाद्धस्ताभ्यां सोममादाय यजमानः उत्थानं करोति उत्तिष्ठति ।

शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रति पन्थामित्यनो (४. २९) ऽभ्येति दक्षिणातस्तिष्ठच्छन्नं समङ्गि धौतम् ॥ ४ ॥ पार्धाय स्वशिरस उपरि स्वकीयं पाणिं निधाय शीर्ष्णि मूर्धनि सो॰त्वा पाण्यन्तर्हिते शिरसि सोमपोटलकं निधाय यजमानः अनः आरोहणं शकटमभ्येति सोमक्रयदेशाद्दक्षिणस्यां दिशि समीपे स्थितम् सच्छदिष्कमाच्छादितम् सर्वाङ्गैर्युगयोक्त्रानडुहादिभिः संयुक्तम् धौतं प्रक्षालितम् · पार्धायेति शाखान्तरात् · एतच्चानः सोमक्रयार्थमागच्छद्भिः सह नेयम् । मानवे सच्छदिष्केणानसा राजानमच्छ यन्तीति · आपस्तम्बसूत्रेऽपि अपि पन्थामगन्महीत्युद्धतपूर्वफलकेनानसा परिलिखितेन हविष्मता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरत्यपरेणोत्तरेण वा राजानं प्राङोपमुदङोपं[3] वानडुद्युगं शकटमिति · न्यग्रोधस्य संस्कारपक्षे तस्याप्यादानं शिरसि करणं च भवति ।

प्रउगाच्चोद्धते फलके ॥ ५ ॥ अस्यानसः प्रउगात् पूर्वस्माद्भागाद्द्वे काष्ठमये फलके उद्धते उत्खाते भवतः · प्रउगं प्राग्युगमीषान्तरम् ।

१) वंशदंडेन deest B. २) Thus A. ॰कुलैर्घ्न॰ B. (लगुड !) ३) ॰मुदगोपं A.

कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति (४. ३०) ॥ ६ ॥ नीडस्योपरि प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम · नीडे (३. ३. ४. ३) शकटस्योपस्थे पश्चाद्भागे ।

तस्मिंस्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति (४. ३०) ॥ ७ ॥ तस्मिन्नास्तीर्णे कृष्णाजिने अध्वर्युः सो ऽति वासोबद्धमेव · न्यग्रोधपत्रे तस्यापि सहैव स्थापनम् आसीदतमित्यूहश्च । अभिषेचनीये च सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युक्षोति (१५.४.३) वक्ष्यमाणत्वात्सोमविक्रयिणः सकाशाद्धिरण्यादानानन्तरं सोमस्य वस्त्रद्वये पृथक्पृथक् बन्धनम् न्यग्रोधस्य च · यजमानः सर्वाञ्छिरस्सि कृत्वा गच्छति · सर्वेषामासादनम् अदित्यै सद आसीदतेत्यूहः ।

अस्तभ्नाद्द्यामिति (४. ३०) सोममालम्भ्य वाचयति ॥ ८ ॥ सोममालभस्वेत्यध्येषणाया यजमानेन सोमालम्भं कारयित्वा · न्यग्रोधे सोमन्यग्रोधावालभस्वेति प्रैषः अस्तभ्नीतां द्यां वृषभावन्तरिक्षममिमातां° आसीदतं° सम्राजौ° इत्यूहः · अभिषेचनीये च सोमन्यग्रोधानालभस्व अस्तभ्नन्द्यां वृषभा अन्तरिक्षममिमत° आसीदन°सम्राजो° ।

वनेषु व्यन्तरिक्षमिति (४. ३१) सोमपर्याणहनेन परितत्य कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत् (४. ३२) ॥ ९ ॥ सो ऽनेन वाससा सोमं परितत्य सर्वतो वेष्टयित्वा आसनार्थयोः कृष्णाजिनयोर्मध्ये अन्यतरदनियतमेकं कृष्णाजिनं शकटस्य पुरस्ताद्भागे आसजति युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलगयति ध्वजस्थानीयम् · अत्रानन्तो वाससा वेष्टनमिति केचित् · मानवे वनेषु व्यन्तरिक्षमित्यनो वाससा पर्याणह्यतीति । अनसि स्थितः सोमः परि समन्तादानह्यते येन पटकुटीस्थानीयेन तत्सो ऽहनमिति · तेन सोमस्य परितो वेष्टनेन पटकुटी निष्पादनीया ।

एकं चेद्ग्रीवा अवकृत्य ॥ १० ॥ यद्यासनार्थमेकमेव कृष्णाजिनम् न द्वे तदा तस्य ग्रीवाः कण्ठप्रदेशं छित्वा शकटस्य पुरस्तादासजति · ग्रीवाशब्दो बहुवचनान्त एव प्रायेण वेदे दृश्यते ।

अनड्वाहौ युनक्त्युक्तावेतमिति (४. ३३) ॥ ११ ॥ बलीवर्दौ । इदानीमिदं विचार्यते किं युगपदनडुहोर्योजनमुत भेदेनेति · तदर्थं चेदमपरं चिन्त्यते

किं युगस्कन्धसंनिपातो योजनं उत योक्त्रपरिहरणमिति यद्याद्यः तदा युगपत् अथान्त्यस्तदा भेदेनेति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति ।

युगपत्तद्वचनत्वात् ॥ ११ ॥ युगपत्सहैवानडुहोर्योजनं कर्तव्यम् तच्च युगस्कन्धसंनिपातरूपं युगपदपि कर्तुं शक्यम् · कुतः मन्त्रस्य तद्वचनत्वात् युगपद्वचनत्वात् मन्त्रो हि द्विवचनान्तत्वाद्युगपदनड्वाहौ युज्यमानौ प्रकाशयति भेदेन योजने तु तद्द्विवचनमनुपपन्नं स्यात् । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ·

भेदे मन्त्रावृत्तिः सांनिपातित्वात् ॥ १२ ॥ भेदेन योजनं कर्तव्यम् कुतः दक्षिणेन पाणिना कर्म कर्तव्यमिति स्मर्यते न चैकेन दक्षिणेन द्वयोर्युगपद्योजनं कर्तुं शक्यते · स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् तानो वा नित्यत्वादित्यत्र (१.८.१८)। योजनं च योक्त्रपरिहरणम् न युगस्कन्धसंनिपातमात्रम् तच्चाशक्यं युगपत्कर्तुम् तस्मादवश्यं भेदेन योजनं कर्तव्यम् । भेदे च सति मन्त्रः योजनमन्त्रस्योक्तावेतमित्यस्यावृत्तिर्भवति · कुतः सांन्यात्मन्त्रस्य संनिपत्य हि क्रियायामुपकरोति मन्त्रः स क्रियाभेदे सत्यावर्तयितव्यः । यदुक्तम् एकस्मिन्युज्यमाने द्विवचनान्तस्य प्रयोगोऽनर्थक इति नानर्थकः प्रातिपदिकार्थमभिधास्यते ।

ईषान्तरे भूमिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति ॥ १४ ॥ सुब्रह्मण्यसंज्ञकः उद्गातृपुरुषः शकटस्येषयोरन्तराले यतः प्रदेशात्फलके उद्धते तस्मिन्प्रदेशे ईषयोर्मध्ये भूमिष्ठो भूमाववस्थितः सन् पश्या प्रतोदस्थानीयया अनड्वाहौ प्राजति गमनाय प्रेरयति · उद्धते प्रउगे फलके भवतः (३.३.४.२) ।

पश्चात्परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुवाचयति ॥ १५ ॥ अध्वर्युरनसः पश्चात्य प्रदक्षिणं परिक्रमणेन पश्चाद्भागऽआगत्य अपालम्बमुपस्तम्भनार्थं पश्चादाबद्धं दारु अभिपद्य हस्तेन गृहीत्वा सोमाय क्रीतायानुब्रूहीत्येवं होतारमनुवाचयति । अत्र (३.३.४.१३) विप्रतिपत्तिः · अपालम्बशब्देन पश्चादाबद्धा रज्जुरभिधीयते यया अवतारे अनः प्रवर्तमानं विधार्यतऽइति कर्कः पश्चाद्भागे बद्धं लम्ब्यायमानं दारु अपालम्बशब्देनोच्यते येनोर्ध्वप्रदेशे प्रचलतः शकटस्य स्तम्भनेन पर्यावर्तनं वार्यतऽइति हरिस्वामिनो याज्ञिकाश्च । हरिरन्तमालभ्य सोमाय क्रीतायेत्यादि मानवे · अपरेण ब्रह्मयजमानौ दक्षि-

णात: शकट[म]न्वारभ्याह सोमायेत्यादि काठके · अथाध्वर्युः शकटमन्वारभ्य सम्प्रेष्यतीत्यापस्तम्बे ।

पर्युह्यमाणायेति वा ॥१६॥ अथवा सोमाय पर्युह्यमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेष्यति वा प्रागुक्तम् · न्यग्रोधश्चेत् सोमन्यग्रोधाभ्यां क्रीताभ्यामनुब्रूहि पर्युह्यमाणाभ्यामिति वा · अभिषेचनीये च सोमन्यग्रोधेभ्यः क्रीतेभ्यः पर्युह्यमाणेभ्य इति वा ।

दीक्षितश्चान्वारभते ॥१७॥ अनुवाचनानन्तरमेव शकटस्थं सोमम् ।

त्रिरुक्तायां प्राङ् यात्वा दक्षिणावर्त्य[1] शालां गच्छन्ति ॥१८॥ होत्रा प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायां सत्यां प्रथमं पदार्थतया प्राक्त्वा प्राच्यां दिशि कियन्तं चिद्ध्वानं गत्वा ततो द॰वृत्य प्रदक्षिणमावृत्य शालां प्रति गच्छन्ति सर्वे अध्वर्युयजमानहोत्रध्वर्य्वादयः · अथवा दक्षिणावर्त्येति पाठः ततोऽनः प्रदक्षिणमावर्त्य आवर्तयित्वा ।

भद्रो मऽइति (४. ३४) वाचयति ॥१९॥ ततो गमनाभिप्रवृत्तं यजमानमध्वर्युर्वाचयति आलब्धसोममेव शालां प्रति गच्छन्तम् । न्यग्रोधे विशेषः भद्रौ मे स्थः प्रच्यवेथां भुवस्पतो॰[2] मा वां॰ श्येनौ ॰परापतन्तं ॰गच्छतं॰ · अभिषेचनीये च भद्रा मे स्थ प्रच्यवध्वं भुवस्पतयो॰[3] मा वः श्येना ॰परापतन॰ गच्छत॰ ।

सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्योऽ३म्‌ सुब्रह्मण्योऽ३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं यावदह्ने सुत्या भवति तथाह ॥२०॥ चकारादध्वर्युरेव वाचनानन्तरं सुब्रह्मण्यामाह्वयति अध्वर्युवेदे एवं विधानात् प्रैषस्य चानुक्तत्वात् सुब्रह्मण्यस्यापि प्रकारान्तरेणात्राह्वानस्योक्तत्वाच्च सुब्रह्मण्यः पुनः स्वकीयां सुब्रह्मण्यां निगदवर्जितां त्रिः कृत्वः प्राचि वर्तमानेऽनसि षट्कृत्वः प्रतीचीति । अध्वर्युः कथमाह्वयतीत्यपेक्षायामाह सुब्रह्म॰ण्योऽ३मित्येवमभ्यस्तं त्रिरुक्त्वा वारत्रयमुच्चार्य शेषमिन्द्रागच्छेत्यादि निगदं (३. ३. ४. १७) सकृदेकवारमुक्त्वा यावदह्नेऽतीते सुत्या भवति अस्मात्क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति तथा आह · तद्यथा त्र्युपसत्के त्र्यह्ने सुत्यामिति षडुपसत्के षडह्ने सुत्यामिति द्वादशोपसत्के द्वादशाह्ने सुत्यामिति । सुब्रह्मण्य एव सुब्रह्मण्यामाह्वयतीति हरिस्वामिनः · एतदपि समूलम् यतो मानवलौगाक्ष्यापस्तम्बसूत्रेषु अत्र

1) Thus M. १. ॰वृत्य AB. 2) भुवनस्पतो AB. 3) भुवनस्पतयो AB.

सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेत्येवं प्रैष उक्तोऽस्ति । वाजेये च शक्रागह हरिव आगहेति विश्वे ब्रह्माण आगहतेति [1] विशेषः · एवं सर्वेष्वनिरुक्तेष्वनिरुक्तप्रातःसवनेषु च सोमेषु ज्ञेयम् · अग्निष्टुदादिषु स्वयमेव वक्ष्यति (२२. ५. २) सुब्रह्मण्याग्नेयीत्यादिना ।

शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम् ॥२१॥ कृष्णम् सारङ्गः कर्बुरः वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते कृष्णेन वर्णेन सारङ्गः कृष्णः अथवा कृष्णश्चासौ सारङ्गश्चेति शुक्लकृष्णलोमा · लोहम् लोहितेन रक्तेन सारङ्गः · मेध्यम् मत्तं स्थूलम् । कृष्णवर्णो वर्णान्तरोपेतः कृष्णसारङ्गः लोहितवर्णो वर्णान्तरोपेतो लोहितसारङ्ग इति पितृभूतिः कर्कश्च । अग्रेण प्राग्वंशं कर्णगृहीतमजमग्नीषोमीयं कालालं पीवानमवस्थापयतीति मानवादिषु ।

नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य (४. ३५) वाचयति ॥२२॥ एनमग्नीषोमीयं पशुमालभस्वेति प्रैषेण यजमानेनालम्भं पशोः कारयित्वा तं कृतान्वारम्भं यजमानमध्वर्युर्वाचयति ।

चरति पशौ वाचनमेव ॥२३॥ पशौ वने चरति सति केवलं वाचनमेव भवति शाखान्तरात् ।

आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्येके ॥२४॥ एके आचार्याः आहवनीयादुल्मुकं च शालायाः पुरस्तात्स्थापिताग्नीषोमीयसोमसंनिधाने आहृत्य नमो मित्रस्येति वाचयन्ति अपरे वनाहृत्यैवोल्मुकं वाचयन्ति ।

समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमिति (४. ३६) ॥२५॥ शालायाः समीपे शकटमुदङ्मुखं प्राङ्मुखं वा उपस्थाप्य उत्तम्भन विष्कम्भककाष्ठेन प्रतिबध्नाति । मानवे · अग्रेण प्रागुदगमुदङ्मुखमनोऽवस्थापयतीति · आपस्तम्बसूत्रे चोभयथा अग्रेण प्राग्वंशं प्राचीषमुदचीषं वा शकटमवस्थाप्येति ।

शम्ये चोद्वृहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनीऽइति (४. ३६) ॥२६॥ अन उत्तम्भनस्योपरि स्थापयित्वा शम्ये उद्धम्योत्पाद्योर्ध्वं [2] निष्काशयति ।

---

1) ? °गहेति AB. 2) °त्पाद्यो° ?

औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमूतामाहरन्ति चत्वारः ॥२७॥ अध्वर्य्वादयः । आसन्दी मञ्चिका तां सोमस्यासादनार्थं शकटसमीपे आहरन्ति । औ॰रीम् उदुम्बरवृक्षावयवैः काष्ठैर्निष्पादिताम् । ना॰घ्नाम् नाभिः प्रमाणं यस्याः सा नाभिदघ्नी इति प्राप्ते छान्दसष्टाप्प्रत्ययः नाभिप्रमाणपादयुक्ताम् । अर॰ङ्गीम् अरत्निमात्राण्यङ्गानीषोपलक्षणानि यस्याः । ऊताम् मुञ्जरज्ज्वा व्यूताम्[1] सौत्रामण्यां हि श्रूयते मुञ्जविवयना भवतीति (१२. ८. ३. ६) तत्र चाचार्येणोक्तम् (११. ४. ७) सोमासन्दीवदिति एतच्च तदैवोपपद्यते यदा अत्र आसन्दी मुञ्जरज्ज्वा व्यूता भवतीति । अरत्निमात्राङ्गीति शाखान्तरात् ।

अभिमृशत्येनां वरुणस्यऽऋतसदन्यसीति (४. ३६) ॥२८॥ अध्वर्युर्हस्तेन स्पृशति ।

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्यऽऋतसदनमसीति (४. ३६) ॥२९॥ प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णमृगचर्म ।

तस्मिन्त्सोमं निदधाति वरुणस्यऽऋतसदनमासीदेति (४. ३६) ॥३०॥ तस्मिन्नासन्द्यामास्तीर्णे कृष्णाजिने सो॰ति वासोबद्धमेव स्थापयति । न्यग्रोधश्चेत् आसीदतामिति मन्त्रे ऊहः । अभिषेचनीयेऽपोनः प्रभृति द्विवचनान्ता एवोहाः आसन्द्यभिमर्शनादेः पृथग्विधानात् ।

शालां प्रवेशयन्ति दीक्षितसंचरेण ॥३१॥ तेऽध्वर्य्वादयश्चत्वारः दी॰ण गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेन तमासन्दीस्थमेव सोमं शा॰न्ति । दी॰णेति शाखान्तरात् ।

या तऽइति (४. ३७) वाचयति ॥३२॥ प्रवेश्यमाने सोमेऽध्वर्युर्यजमानम् । न्यग्रोधश्चेत् अत्रोहः या वां ॰ता वां॰ गयस्फानौ प्रतरणौ सुवीराववीरहणौ प्रचरतꣳ सोमन्यग्रोधौ दुर्यानिति ।

आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्ति ॥३३॥ तं सासन्दीकं सोमं पूर्वद्वारेण शालां प्रवेश्याहवनीयमपरेण नीत्वा तमेव द॰न आहवनीयाद्दक्षिणस्यां दिशि अदूरे स्था॰न्ति दक्षिणेनाहवनीयं निदधातीति काण्वानां श्रुतत्वात् । आग्नीध्रप्रणयनादर्वाक्सोमोऽत्रैव तिष्ठति ।

---

[1] व्यूतां वाणितां B. see at ३. २६.

उदपात्रमुपनिनयन्त्येके ॥३४॥ उदकस्य पात्रम् उपेति सोमस्य समीपे एके ऽध्वर्यवो निनयन्ति एके नेति ॥ ॥ नवमो कण्डिका ॥ ९ ॥

इति श्रीश्रीत्रिरग्निचित्सुतेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥

इति कातीये श्रौतसूत्रे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

आतिथ्यम् ॥१॥ उच्यतऽइति शेषः । तत्र हविरुपदिशति ·

निर्वपति विष्णवे नवकपालं पत्न्यन्वारब्धस्तूर्णम् ॥२॥ तत्रातिथ्ये कर्मण्यध्वर्युः प॰ब्धः यजमानस्त्रिया कृतान्वारम्भः तूर्णं सत्वरं नव॰लं वै॰णं विष्णुदेवतं पुरोडाशं नि॰ति · सोमस्यायनानन्तरमर्थलक्षणमुदकपानमूत्राद्यप्यन्तरा अकृत्वैव निर्वपतीति तूर्णमित्यस्यार्थः । पक्षान्तरमथाह ·

एकविमुक्ते वा ॥३॥ अथवा शकटे युक्तयोर्द्वयोरनडुहोर्मध्ये एकस्मिन्दक्षिणे विमुक्ते अन्यस्मिन्सव्येऽविमुक्तऽएव निर्वपति · अस्मिन्पक्षे एकस्यां शम्यायां निष्काशितायामध्वर्युः शालां प्रविश्य ब्रह्मोपवेशनादि श्रपणस्य पश्चादासादनान्तं हविर्निर्वापं कृत्वा हविष्कृता वाग्विसर्गान्तं वा कृत्वा तदनन्तरं द्वितीयशम्योद्धरणादि सोमप्रवेशनान्तं करोति · उभयथा श्रुतत्वात् (३.४.१.३-५) अतो विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ।

निर्वपेद्ग्रेस्तनूरिति (५.१) पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥४॥ निर्वपति गृह्णाति · पूर्वं (२) निर्वपतिग्रहणं कर्मेत्यत्त्यर्थम् द्वितीयं निर्वापार्थम् । अत्रायं क्रमः · चतुरासनम् ब्रह्मोपवेशनम् प्रणीताप्रणयनम् आहवनीयदक्षिणाग्न्योः[1] परिस्तरणम् पात्रासादनम् ततः स्फ्योपहितपात्रीकरणम् ततः शूर्पाग्निहोत्रहवण्योरादानादि पत्न्यन्वारब्धो ग्रहणं कुर्यात् इति । इदमिदानीं विचार्यते · किमातिथ्यायां सावित्रस्य निवृत्तिः वैकृतैरेव मन्त्रैर्ग्रहणम् उतानिवृत्तिः समुच्चितैर्ग्रहणमिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षं गृह्णाति ·

सावित्रनिवृत्तिः श्रुतिविरोधाभ्याम् ॥५॥ सवितृशब्दसम्बन्धाद्देवस्य त्वेत्येष मन्त्रः सावित्र इत्युच्यते · सवितृपदोपलक्षितस्य मन्त्रस्यात्र हविर्ग्रहणे निवृत्तिः

1) ? ग्न्या AB.

स्यात् · कुतः श्रुतेः विरोधाच्च स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति (३.४.१.१) ग्रहणे प्रत्यक्षश्रुतश्चोदकप्राप्तमानुमानिकं बाधते · अपि चात्र देवस्य त्वेति त्वाशब्दो विष्णवे त्वेति (५.१) अनेन समानार्थ उक्तार्थत्वात्प्रयुज्यमानो विरुध्यते · अतः सावित्रस्य निवृत्तिः केवलैर्वैकृतैर्मन्त्रैर्ग्रहणमिति · अत एव वैजवापेन सूत्रितम् न सावित्रमाहेति । आपस्तम्बः पञ्चसु सावित्रं जुष्टं चानुषजति नोत्तरयोरित्येके वैष्णवो नवकपालः पुरोडाशो भवति विष्णुदेवात ऊर्ध्वं संस्कारा हविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनड्वाहं विमुच्य वारुणमसीत्यादि · काठके च वरुणस्य स्कम्भसर्जन्यसीति शम्यां प्रवृहति प्रऽत्ताऽइति योक्त्रपाशं प्रमुच्य प्रविश्य पत्नीमन्वारम्भयित्वा निर्वपति वैष्णवं नवकपालमग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः सावित्रादिभिस्तुल्येनोत्तरं विमुञ्चति वरुणोऽसीति सोममादत्तऽइत्यादि · प्रोक्षणादि तुल्येडाता संतिष्ठतऽइति च · मानवे अग्रेण प्राग्वꣳशमुदङ्मुखमनोऽवस्थापयति वरुणस्योत्तम्भनमित्युपस्तभ्नोति वरुण[स्य]स्कम्भसर्जन्यसीति दक्षिणाꣳ शम्यामुत्कर्षति विचृत्तो वरुणपाश इति योक्त्रपाशं विष्यति प्रत्यस्तो वरुणपाश इति प्रत्यस्यति नमो वरुणपाशायेति नमस्करोति आतिथ्यायेध्माबर्हिः संनह्यति यथा पशुबन्धे सिद्धमा निर्वपणा[त्य]न्यन्वारभ्यास्मिन्निर्वपेत्सावित्रादिभिरग्नेस्तनूरसीति प्रभृतिभिः पञ्चकृत्वो निर्वपति वैष्णवं नवकपालꣳ सिद्धमा हविष्कृदाह्वानाद्धविष्कृता वाचं विसृज्योत्तरमनड्वाहं विमुञ्चति तमध्वर्यवे च ददात्यनश्च दीक्षितसंचरेणातिहृत्येत्यादि । सोमान्तस्तन्त्रभूतासु दीक्षणीयादिष्विष्टिषु चोदकेन प्राकृतेषु समस्तेष्वङ्गेषु प्राप्तेष्वाह ·

अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वात् ॥ ६॥ सोमे दीᳲति दीक्षणीयात आरभ्य उदᳲयाः प्राक् सोमान्तस्तन्त्रभूतास्विष्टिषु च अग्न्यन्वाधानादीनि ब्रह्मवरणान्तानि कर्माणि न भवन्ति · कुतः कृतत्वात् सौमिकैरेवैतेषामर्थस्य साधितत्वात् · उदवसानीयायां तु सर्वमग्न्यन्वाधानादिकं भवति अग्न्यन्तरत्वादग्न्यन्वाधानम् उन्मुक्तदीक्षत्वाद्व्रतोपायनम् दानं च विहितत्वात् तस्य हिरण्यं दक्षिणेति (१०.९.१८) अनन्यत्तरविधानाच्च ब्रह्मवरणम् ।

पत्नीसंनहनं च सयोक्त्रायाः ॥७॥ पूर्वं हि विकल्पेन पत्न्या योक्त्रेण दीक्षणमुक्तम् (७. ४. ६) तत्र यदि योक्त्रेण पत्न्या दीक्षा कृता तदा पत्नी सयोक्त्रा भवति · तदा चेदमुच्यते तस्याः पत्न्याः पत्नं च न भवति · चकारेण कृतत्वादित्येतदनुकृष्यते ।

यजमानभागश्च भक्षप्रतिषेधात् ॥८॥ दीक्षणीयादिषु संनिवर्तते भक्षात् तत्प्रतिषेधश्च तत्कार्ये द्रव्यान्तरस्य पयआदेर्विधानात् · इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

न कर्मगुणत्वात् ॥९॥ दीक्षणीयादिषु यजमानभागस्य निवृत्तिर्न भवति · कुतः कर्मत्वात् कर्माङ्गत्वाद्यजमानभागस्य · यदि वृत्त्यर्थो यजमानभागभक्षः स्यात्तदा निवर्तेत स तु हविःशेषप्रतिपत्त्यर्थः भागं प्राश्नातीति भागस्य द्वितीयानिर्देशात् · अतः कर्मत्वात् तदकरणे च शेषप्रतिपत्तिलोपेन कर्मणो वैगुण्यापत्तेर्यजमानभागो न निवर्तते ।

उपसर्जनीरधिश्रयति मदन्तीश्च व्रतवत् ॥१०॥ उपसर्जन्यधिश्रयणानन्तरमेवाधर्युर्व्रतवन्मदन्तीरधिश्रयति · व्रतवदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य मदन्तीः दक्षिणाग्नौ तु पत्न्या इति (७. ४. २५-२६) । प्राप्तमप्युपसर्जन्यधिश्रयणं मदन्त्यधिश्रयणस्यानन्तरविधानार्थं पुनरिहोच्यते · मदन्तीः इति पत्नीयजमानयोः क्वाथ्य दृष्टादृष्टकार्यार्थानामपां संज्ञा संव्यवहारार्था । एवं मदन्तीनामधिश्रयणं विधाय तासां प्रयोजनमाह ·

आ मुष्टिविसर्गादुदकार्थस्ताः ॥११॥ अवान्तरदीक्षात ऊर्ध्वं मुष्टिविसर्गपर्यन्तं पत्नीयजमानयोर्यः कश्चन उदकार्थः उदकेनार्थः क्रत्वर्थो वा दृष्टो वादृष्टो वा स सर्वोऽपि ताभ्यो मदन्तीभ्यः कर्तव्यः · अतः प्रणीताप्रणयनोपसर्जन्याचमनोदकोपस्पर्शनशौचादिकं यत्किंचिदुदककार्यम् तत्सर्वं ताभिर्मदन्तीभिरुष्णाभिरद्भिः कर्तव्यम् · अत्र कठसूत्रे विशेषः गार्हपत्ये तप्तानां दीक्षितस्योदकार्थो दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति · मदी हर्षग्लपनयोरित्ययमनेकार्थो धातुः अत्र तापकृतऽएव ग्लपने द्रष्टव्यः मदन्त्यस्तापेन ग्लायन्त्य इत्यर्थः । आतिथ्यायामेव विशेषान्तरमाह ·

कार्ष्मर्यमयाः परिधयः ॥१२॥ कार्ष्मर्यः श्रीपर्णी तन्मयाः ।

आश्ववालः प्रस्तरः ॥१३॥ अश्ववालसदृशा अश्ववालाः काशाः तन्मयः ।

ऐत्त्व्यौ विधृती ॥१४॥ विधृती ऐत्त्व्यौ काशमूलावयवभूते अत्र भवतः। यद्यप्यत्राश्ववाल इत्यश्ववालाः[1] प्रतीयन्ते ऐत्त्वती इत्यत्र इत्त्ववयवभूते प्रतीयेते तथाप्यत्र शाखान्तरीयाद्वाक्यशेषात्काशमयः प्रस्तरः काशमूलमये च विधृत्यौ गृह्येते इति मीमांसायां प्रथमाध्यायतृतीयपादे साधितम्· अत्राहुर्माधवाचार्याः बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक्प्रसार्यमाणौ दर्भौ विधृती ते अत्र इत्त्वपत्ररूपे स्यातामिति।

बर्हिश्च ॥१५॥ प्राकृतमेव कौशं भवति· एतत्प्राप्तमपि चतुष्टयमध्ये (१६) गणनाय पुनरुक्तम्।

एतदेवाग्नीषोमीयोपसत्स्वपि चतुष्टयम् ॥१६॥ यदेतत्प्रागुक्तम् कार्ष्मर्यमयपरिध्यादि चतुष्टयं बर्हिरन्तम् एतदेवाग्नीषोमीये उपसत्सु च भवति· यदातिथ्यायामासादनप्रोक्षणादिना संस्कृतमुपयुक्तं च तदेवेत्यर्थः।

आसाद्याग्निमन्थनमा होमात्करोति ॥१७॥ हवींष्यासाद्य अग्नावग्निरिति होमान्तमग्निमन्थनं कुर्यात्· एतच्चाग्निमन्थनं श्रुताविह विहितम् (३.४.१.१९–२५) तच्चाचार्येण चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वण्युपनिबध्य (५.१.२८–२.६) पुनरिहातिदिष्टम् अतस्तद्वदेव शकलादानादि होमान्तमिहानुष्ठेयम् सर्वेषां धर्माणामत्रैव श्रुतत्वात्।

इडान्तं भवति ॥१८॥ इदमातिथ्यम्· अत्र च पूर्वयेडया इडान्तेति प्राङ्निरूपितम् शम्य्वन्तं भवतीत्यत्र (७.५.२२)· अत्रेडान्ताङ्गीतिविधानम् अतोऽत्रानुयाजाभावात्तिसृष्वपि स्रुक्षु चतुर्गृहीतान्येवाज्यानि नोल्मुकोद्वहनम् न समित्परिशेषणम् चतुर्थे प्रयाजे सर्वस्यौपभृतस्य समानयनमिति विशेषः।

ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतयऽइति (५.५) ॥१९॥ पवित्रप्रतिपत्त्यन्ते कृते ध्रौवं व्रतने व्रतप्रदानार्थे भाजने गृह्णाति।

द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तनूनप्त्रे शाक्वरायेति शक्मनऽओजिष्ठायेति ॥२०॥ स्थाल्याः सकाशात्स्रुवेण द्विराज्यं गृह्णीयात् व्रतप्रदाने पात्रऽएव· शाखान्तरे त्रीण्याज्यग्रहणानि समाम्नातानि सन्ति त्रयश्चैते मन्त्राः तेन प्रतिमन्त्रं ग्रहणं सूत्रितम्।

गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥२१॥ गृह्णामीतीममवयवं सर्वत्र सर्वे-

---

1) अश्वस्यवालाः AB.

ऽपि मन्त्रेषु अनुषजेत् उत्तरयोरपि मन्त्रयोः पठेदित्यर्थः · कुतः साकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षौ ह्युत्तरौ मन्त्रौ अतस्तेन सम्बध्यमानौ निराकाङ्क्षौ भवतः ।

पूर्वशेषौ वोत्तरौ ॥२२॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · उत्तरौ तनूनप्त्रे शाक्वरा-ऽइत्येतौ पूर्वस्यापतये त्वेत्यस्यैव मन्त्रस्य शेषौ भवतो न पृथङ्मन्त्रौ · कुतः एकवाक्यत्वात् एक एवायं वायुदेवत्यो मन्त्रः अतो मध्ये गृह्णामीति पदं पठितम् तत्सर्वैर्वायोर्गुणवचनैः सम्बध्यते[1] · तच्च ध्रौवग्रहणे विनियुक्तम् ध्रुवस्थाल्या ग्रहणं तु तूष्णीमेव मन्त्रानाम्नानात् ।

प्रतिपुरुषं च ग्रहणमाज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः (३. ४. २. १) ॥२३॥ प्रत्येकं चैतद्ध्रौवाग्न्याज्यग्रहणात्रयं भवति · सर्वैर्ब्रह्मादिभिः पुरुषैः वरणक्रमेण कर्तव्यमित्यर्थः · सर्वैः कुतः श्रुतेः आज्यानीति गृह्णाना इति चाज्येषु च ग्रहणकर्तृषु च बहुत्वश्रवणात् । तानूनप्त्रं गृह्णाति काष्ठ्ये चमसे वेति मानवसूत्रे ।

तानूनप्त्रमेतत् ॥२४॥ एतदाज्यं तानूनप्त्रसंज्ञं भवति ।

दक्षिणास्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमिति (५. ५) ॥२५॥ तत्तानूनप्त्रमाज्यं दक्षिणश्रोणौ निधाय ऋत्विजश्च युगपत्सहैवावमृशन्ति · मानवे ऋत्विजो यजमानश्च युगपत्समवमृश्यानाधृष्टमसीति जपन्तीति ।

अद्रोहस्तेभ्यो न सतानूनप्त्रिणो द्रोग्धव्यमिति श्रुतेः (३. ४. २. १) ॥२६॥ यैः सह तानूनप्त्रमाज्यं स्पृष्टम् ते सतानूनप्त्रिणः तेभ्योऽद्रोहः अनपकारः कर्तव्यः ॥

॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥

पत्न्यङ्क्य निदधात्यपिधायामृन्मयेन ॥१॥ अभिमर्शनानन्तरमध्वर्युः तत्तानूनप्त्रमाज्यं पत्न्यङ्क्य कम्पयित्वामृन्मयेन पात्रेणापिधाय निगूढे सुगुप्ते देशे स्थापयति । अस्य तानूनप्त्रस्य विनियोगमाह ·

अपराह्णे व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥२॥ एतत्तानूनप्त्रं व्रतमिश्रं कृत्वा तस्योपरि व्रतदुग्धं निनीयापराह्णे दीक्षिताय समर्पयति व्रतभक्षणकालऽएव नेदानीम् इत्येतदर्थमपराह्णऽइत्युक्तम् · तानूनप्त्रस्य व्रतमिश्रस्य यजमानप्रदानार्थत्वाद्·

1) instead of अतो°ध्यते A reads एकमेवेदं वाक्यं·

ग्रावधिश्रितस्याद्यस्याब्राह्मणयोः क्षत्रियवैश्ययोर्भक्षणप्रतिषेधात् तयोः सोमे ना°
न्नाभाव इति सम्प्रदायकारः ।

बह्वृषु गृहपतये ॥ ३ ॥ सत्त्रेषु ब°षु दीक्षितेषु सत्सु गृ°प°ऽएव व्रतमिश्रं तानूनप्त्रं प्रयच्छति नान्येभ्यः तस्माद्यव्यपि°ह्वेयुरिति (३. ४. २. १५) श्रुतवात् ।

अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये (५. ६) समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टि-मेखलं कुरुते ॥ ४ ॥ दीक्षितः · अवान्तरदीक्षेयम् अतो यजमान एव करोति ।

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥ ५ ॥ पत्नी च तूष्णीं गा°त्ये समिधमाधाय स्वमदन्तीरुपस्पृश्य मु°लं गाढतरं कुरुते · अनेकयजमानके सर्वेषां पत्नीयजमाना-नामवान्तरदीक्षा भवति क्रमेण · नानागार्हपत्यपक्षे स्वस्वगार्हपत्ये पत्न्यः समि-दाधानं कुर्वन्ति एकगार्हपत्यपक्षे तु तस्मिन्नेव ।

मदन्तीरुपस्पृश्य यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यंशुरंशुरिति (५. ७) ॥ ६ ॥ यजमानसम्बन्धिनीर्मदन्तीः य°ष्ठा ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वाग्नीध्राः पञ्चऽर्त्विजः सो°न्ति शाखान्तरात् षष्ठो यजमानो भवति · विक्षंस्य राजानं सहिरण्यैः पाणिभिराप्याय-यन्तीत्यापस्तम्बः अतो मद°स्पृश्य अनामिकायां हिरण्यबन्धनं कर्तव्यम् ततो विक्षंस्य सोममाप्यायनमिति · एवमेवान्येषु सूत्रेषु पठितमस्ति · अनेकयजमा-नके त्वेक एवाप्यायते परार्थत्वात् · आप्यायनं चात्रालम्भनमात्रम् न सोमप्र-क्षेपः नियतपरिमाणत्वात् । अग्निष्टुदादिषु चास्य मन्त्रस्य विपरिणामः अग्नय ऽएकधन° आ तुभ्यमग्निः °त्वमग्नये प्यायस्वेति · इन्द्रस्तुति यथाश्रुत एव · सूर्य-स्तुति सूर्यायैकधन° आ तुभ्यं सूर्यः °सूर्याय प्यायस्वेति · वैश्वदेवस्तुति विश्वे-भ्यो देवेभ्य एकधनाविद्धः आ तुभ्यं विश्वे देवाः प्यायन्तामा त्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्यायस्वेति · सुत्यानिकत्वे सुत्येऽअशीय सुत्या अशीयेत्येवमूहः इति शाङ्खायन-भाष्ये (५. ८. ३) · न्यग्रोधश्चेत् तस्याप्यायनमात्रं तूष्णीम् तस्यानिन्द्रार्थत्वेन मन्त्र-स्याप्राप्तेः · अथवा फलचमसस्य यजमानचमससाध्ययागसाधनत्वात् सोऽपीन्द्रार्थो भवति सोमवत् अंशुरंशुर्वां देवौ सोमन्यग्रोधावाप्यायताम् आ युवाभ्यामिन्द्रः प्यायतामा युवामिन्द्राय प्यायेथाम् आप्यायतमस्मान् स्वस्ति वां देवौ सोमन्यग्रोधौ सुत्यामित्यूहो भवत्यस्मिन्पक्षे युक्तोऽयं पक्षः ।

आज्यमालभ्योपस्पृशेदपः सोममालिप्समानः[1] ॥७॥ आज्यस्यालम्भानन्तरं सोऽन्यः सोमस्यालम्भं चिकीर्षुः उदकं स्पृशेत् शाखान्तरात् ।

तथा विपर्यस्य ॥८॥ विऽस्य विपर्यासं कृत्वा तथेत्यप उपस्पृशेदित्यर्थः · विपर्यासश्चैवम् सोममालभ्याज्यमालिप्समानोऽप उपस्पृशेदित्यर्थः शाखान्तरात् · मानवे यत्राज्येभ्योऽधि राजानमुपचरेयुः प्रक्षालयेरन्पाणीन् राज्ञो वाध्याज्यानीति ।

प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नुवतऽउत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति (५.७) ॥९॥ आहवनीयं दक्षिणेन स्थापयन्तीति (७.९.३३) आहवनीयाद्दक्षिणस्यां दिशि सोमोऽस्ति · आहवनीयं पूर्वेण परीत्य सोमसमीपे गत्वा सोमाप्यायनं कृतम् · ततः प्रत्येत्य प्रतिशब्दप्रयोगात्तेनैव मार्गेण प्रत्यागत्य सर्वे ब्रह्मादयः षडपि उत्ताऽत्ताना वा प्रस्तऽवते प्रस्तरस्योपरि पाणी कुर्वते उभावपि पाणी उत्तानौ दक्षिणो वा उत्तानः सव्यो नीच एव · तत्रस्थस्यापि प्रस्तरे निह्नवः कर्तुं शक्यते तन्मा भूदिति प्रत्येत्येत्युक्तम् ।

व्यूहनपरिध्यञ्जने कृत्वैके ॥१०॥ एके शाखिनो व्यूऽवा तानूनप्त्रग्रहणाख्यमन्तं कुर्वन्ति अन्ये तु निह्नवानन्तरं व्यूऽने कुर्वन्ति · ताऽग्नादेरवसरविधानार्थौ व्यूञ्जनयोरनुवादः । आतिथ्याया इडान्तत्वेऽपि व्यूञ्जनादीनि संस्कारकर्माणि प्रवर्तन्तऽएव संस्कारत्वादिति प्रतिपत्तिकर्माण्यपि प्रणीताविमोकराक्षसभागादीनि प्रवर्तन्तऽएव ।

समुद्युत्य प्रस्तरमक्त्वा परिधींश्चादायाह्राग्नीन्मदन्त्यापाः इति ॥११॥ प्रस्तरं सऽय समुद्यत्य संज्ञानाथामित्यनेन प्रकृतिवदादाय जुह्वादिषु प्रकृतिवदेवाक्त्वा परिधींश्च चकाराद्विधृती चादाय तूष्णीमेव सर्वान्परिधीन्विधृती च हस्तेन गृहीत्वा अग्नीधं प्रत्याह हे अग्नीत् आपो मदन्ति तापेन ग्रायन्ति तता आसन् उत नेति प्रश्नान्ते प्लुतः · शृता न शृता इति प्रश्नार्थ इति धूर्तस्वामिनः । अत्रायं क्रमः निह्नवानन्तरं भागपरिहारः अग्निसंमार्गप्रैषः संमार्गः व्यूहनम् विष्णोहविर्निति निति नूह्रमभ्युत्स्य परिध्यञ्जनम् न[2] सूक्तवाकप्रैषः कर्कमते तु सोऽपि भवति[3] ततः प्रस्तरादानादि ।

---

1) ? Thus AB. °ल्प्स° ? M. 2) deest A. 3) कर्कऽति deest A.

नदन्तीत्यग्नीत् ॥१२॥ प्रत्याह ततो मरुतां पृषतीरित्याहवनीयं प्रति हरणात् ।

ताभिरेहीति ब्रुवन्नध्वर्युराहवनीये हुत्वाभ्युह्याग्नीध्रे प्रयच्छति निधानाय ॥१३॥ ताभिर्नदन्तीभिः सह त्वमिह मत्समीपेऽआगहीत्येवमग्नीधं प्रति ब्रुवन्कथयन्नध्वर्युः प्रस्तरादिकमध्वर्युर्हुत्वा आहवनीयस्योपरिष्टात्समीपे नैवाग्निमतिनीयाग्नीधानीताभिरुक्ताभिर्नदन्तीभिरद्भिरभ्युह्याग्नीध्रे प्रस्तरादित्रिकं समर्पयति किमर्थम् निधानाय सुगुप्ते देशे स्थापनार्थम् ततोऽग्नीदेवं प्रेषितः तत्प्रस्तरादित्रिकं सुस्थाने स्थापयति यत्नेन अग्नीषोमीयपर्यन्तं तस्य सप्रयोजनत्वात् शाखान्तरे यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति ॥१४॥ ततः सुब्रह्मण्येऽह्वयेति एवं सु॰ण्यां प्रेष्यत्यध्वर्युः चकारादातिथ्याशेषसमाप्तिं च करोति तस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् ततश्च चतुष्पा इत्यात्मालम्भोदकालम्भौ मंत्रवद्धोमः धुरि निधानम् वेद्यालम्भाभावः कर्कमते दक्षिणाग्नौ केवला पिष्टलेपाहुतिः तदर्थं चाहवनीयं परिस्तीर्य दक्षिणाग्नेः परिस्तरणमिध्यादौ कार्यम् वेदविमोकः पत्नी योक्त्रस्य च बर्हिर्होमाभावः[1] प्रणीताविमोकः राक्षसभागः भागावेक्षणम् भागप्राशनमिति ततः सुब्रह्मण्याप्रैषः आगन्तुत्वात् प्राकृतं च विकृताविति (१. ५. ४) न्यायाच्च । एतच्च सुब्रह्मण्याह्वानं शालायाः पुरस्तादन्तर्वेदिदेशे पत्नीयजमानयोरन्वारब्धयोर्भवतीति छन्दोगसूत्रे (लाट्यायन॰ १. ३. १) ।

प्रवर्ग्योपसदावतः ॥१५॥ अतः सु॰ण्याह्वानादूर्ध्वं प्र॰दौ भवतः पूर्वं प्रवर्ग्यः तत उपसदिति प्रवर्ग्यमुपरिष्टाद्वक्ष्यति (२६. २. १) उपसदिति वक्ष्यमाणाया इष्टेः संज्ञा ।

उपसदेव वाप्रवर्ग्ये ॥१६॥ न प्रथमयज्ञऽइति (२६. ७. ५३) वक्ष्यमाणत्वात् प्रथमयज्ञोऽप्रवर्ग्यः प्रथमयज्ञशब्देन प्रथमाहार उच्यते तेनायमर्थः अप्रवर्ग्ये प्रथमाहारे उपसदेव वा भवति वा तत्रापि प्रवर्ग्यः ग्रीवा॰द्भिः प्रचरन्तीति श्रुतत्वात् (३. ४. ४. १) । आपस्तम्बः प्रवर्ग्येण प्रचर्योपसदा चरन्त्येतद्वा विपरीतम् न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्प्रवृञ्ज्याद्वा[2] प्रवृञ्ज्याद्दुर्ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसकामस्येत्येके

१) deest A. २) ॰ज्ञे प्रवृंज्याद्वा B.

योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्य प्रवृणुयादिति बह्वृचब्राह्मणमिति · प्रथमयज्ञेऽतिरात्रे प्रतिषेधः अग्निष्टोमे नित्यः अग्निष्टोमे प्रवृणातीति श्रुतेः · दुर्ब्राह्मणो यस्य वेदश्च वेदी च उत्सन्ना च त्रिपौरुषी स वै दुर्ब्राह्मण इति अनूचानोऽधीतशाख इति धूर्तस्वामिनः ।

प्रणीताद्युपसत्सु ॥ १७ ॥ प्र°दि प्रणीताप्रणयनादि उपसदिष्टिर्भवति · अग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणव्रतग्रहणानामभावस्योक्तत्वात् (१. ६) प्रणीताद्येव घटते · तच्च प्रणीताप्रणयनं यजमानमहत्तीभ्योऽपो गृहीत्वा कर्तव्यम् उदकार्थस्तत इत्युक्तत्वात् (१. ११) । इदानीमिदं विचार्यते किं पेषणाभावे चोदकप्राप्तं दृषदुपलयोराहननं भवति उत न भवतीति · किं तावत्प्राप्तम् · तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति ·

हविष्कृतमाहूयानाहननमपेषणे तीक्ष्णार्थत्वात् ॥ १८ ॥ अपे°णे पेषणरहिते कर्मणि ह°हूय अनाहननं भवति हविष्कृदाह्वानकाले यद्दृषदुपलयोराहननम् तन्न भवतीत्यर्थः यथोपसत्सु प्रयस्यायां च चर्विष्टिषु च · कुतः आहननस्य ती°त्वात् तीक्ष्णीकरणार्थत्वात् प्रकृतौ हि दृ°लयोस्ती°णार्थं तत् तीक्ष्णीकृताभ्यां हि सुखेन पेषणं कर्तुं शक्यते अतोऽपेषणेऽर्थलोपान्निवर्तत इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह·

स्याद्वा धर्ममात्रत्वात् ॥ १९ ॥ वा पक्षव्यावृत्तौ शब्दः · अपेषणेऽप्याहननं स्यादेव · यत इदमाहननं धर्ममात्रमदृष्टार्थम् न तीक्ष्णीकरणार्थम् · तत्कुतः यतो नियतप्रहारं काष्ठकरणकं च · न हि शम्यया त्रिसंख्याकेनाहननेन पाषाणस्य तीक्ष्णतोपजायते · अतो धर्ममात्रमदृष्टार्थमेवारादुपकारकं प्रकृतावाहननम् ।

श्रुतेश्च ॥ २० ॥ श्रुतेरप्याहननस्यादृष्टार्थतैव गम्यते न तीक्ष्णीकरणार्थता · तथा हि स यत्रैष° समाहन्तीति (१. १. ४. १३) तथा सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी[1] वागुद्वदति°सपत्ना भवन्तीति (°१०) अत्र पुराकल्पद्वयया श्रुत्या दृषदुपलयोराहननमसुरसपत्नहननार्थम् न दृषदुपलयोस्तीक्ष्णीकरणार्थमिति प्रतीयते ।

परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाद्यनिर्वपणाधिश्रयणानि[2] कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥ २१ ॥ अत्र ये न्यायप्राप्ताः प्राकृताः पदार्थास्तेऽनूद्यन्ते अनुष्ठानसौ-

---

1) This word is to be added in the Edition. 2) Thus M १. B sec. m. निर्वपणानि B pr. m. A.

कर्थाय न तु प्राप्ताः परिसंख्यायन्ते · तेनानुक्रमण्याज्यनिर्वापानन्तरं वेदकरणम् आज्याधिश्रयणानन्तरं च पर्यग्निकरणं भवत्येव । परिस्तरणं केवलस्याहवनीयस्यैव · ततोऽर्थवत्पात्राण्यासाद्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य तेषां प्रोक्षणम् · ततः कुक्कुटाहननमत्र भवतीति केचित् सूत्रकारेणात्रैव समर्थितत्वात् · अपरे त्वाहुः तस्मादन्यतरमेऽथ स्रुवेणेति (३. ४. ४. १) स्रुवाघारस्य प्राप्तस्यैव पुनर्विधानमितरस्यैवंजातीयस्याराडुपकारकस्यादृष्टार्थस्य परिसंख्यानार्थम् उपसदोऽपूर्वत्वज्ञापनार्थं च तेनात्र कुक्कुटाहननस्फ्योदकप्रहरणोत्तराघारप्रयाजाज्यभागानुयाजपत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमपूर्णपात्रविष्णुक्रमणादिकमदृष्टार्थमाराडुपकारकमत्र न भवत्येवेति अतोऽपूर्वत्वाद्यावत्पुनरुच्यते तावदेव भवति नाधिकं प्रकृतितः प्राप्तं किंचिदिति · ततः आज्यनिर्वपणं वेदबन्धनमाज्याधिश्रयणमध्वर्योरिव पर्यग्निकरणं च एतानि कृत्वा ततः स्फ्यादानादि कर्म करोति · स्फ्यादानं यत्राप्राप्तमेव विधीयते वेदे[ः] स्तृतत्वेन स्तम्बयजुर्हरणस्य प्राप्त्यभावात् · यद्यप्युपसदोऽपूर्वत्वात्परिस्तरणादयोऽपि न प्राप्नुवन्ति तथाप्यत्र पूर्वाघारस्य विहितत्वात् अग्निपात्रत्विग्वेद्यादीनां चाङ्गप्रधानार्थत्वात् पूर्वाघारप्रयुक्ताः परिस्तरणादयोऽत्र भवन्तीति ।

बर्हिषः प्रछेदं हरति ॥ २२ ॥ स्तम्बयजुर्हरणेऽध्वर्युः यत्सदम् पुरीषस्थाने बर्हिः प्रछिद्य-प्रछिद्य हरति न तु पुरीषम् · अत एव बर्हिषः प्रछेदनोपदेशादातिथ्यायां यद्बर्हिः स्तीर्णम् तत्स्तृतमेव तिष्ठति नोद्धृत्य पुनः स्तीर्यतऽइति गम्यते · अतश्च वेदे[ः] स्तृतत्वाल्लेखाकरणानुमार्जनखननवर्जितानां वेदिसंस्काराणामप्राप्तानामेव वचनात्पुनः करणम् ।

मदन्तीरिति वा प्रेष्यति ॥ २३ ॥ मदन्तीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादयेत्येवं वा प्रेष्यति प्रोक्षणीरासादयेति वा (२. ६. ३४) अत्र मदन्तीनामेव प्रोक्षणीत्वं यतः उदकार्थस्तत्त इत्युक्तत्वात् (१. ११) · अपरे तु स्वपदविभाषामाहुः प्रोक्षणीरित्येतद्भवत्येव मदन्तीरित्येतद्भवति वा न वेति प्रोक्षणीर्मदन्तीरासादयेत्येवमिति ।

मात्रावदिध्माबर्हिः ॥ २४ ॥ इध्माबर्हिषोर्या मात्रा ब्राह्मणे श्रुता तत्परिमाणं भवति [1] · अत एकादशकाष्ठक इध्मो भवति सामिधेनीनां नवसंख्यत्वात्

1) See schol. १. ३. १८.

तासां प्रणवे एकैकस्य प्रक्षेपात् स्पृश्यानुस्पृश्ये च द्वे एवमेकादशेति बर्हिषश्चैकवृत्स्तरणावर्यासमिति (२८)। अष्टादशसंख्यकाष्ठके इध्मे प्राप्ते माऽभूदित्युक्तम्।

स्रुवतृतीयाः स्रुचः संमार्ष्टि ॥२५॥ एका जुहूः द्वितीया उपभृत् तृतीयः स्रुवः एवं स्रुचः मार्ष्टि प्रैषश्च स्रुचौ संमृड्ढीत्येव देयः (२.६.३४) मानवे प्रोक्षणीरासादयेध्ममुपसादय स्रुचौ संमृड्ढ्याज्येनोदेह्येति सच्छास्त्रोति।

अष्टगृहीतं जुह्वां चतुरुपभृति ॥२६॥ आज्यं गृह्णाति प्राकृतऽएव काले संमार्गवेदिस्तरणयोरन्तराले सूत्रितत्वात् तूष्णीमेवैतद्ग्रहणम् अपूर्वत्वात् प्रधानयागार्थमिदमाज्यग्रहणम् न प्रयाजार्थम्। पक्षान्तरमाह

यथाप्रकृति वा ॥२७॥ प्रकृतिवदेव वा आज्यं गृह्णीयात् चतुर्गृहीतं जुह्वामुपभृत्यष्टगृहीतमिति (२.७.१२-१३) अस्मिन्नपि पक्षे ग्रहणं तूष्णीमेव संख्यामात्रस्य प्राकृतस्यैव श्रुतत्वात् (३.४.४.७)।

एकवृत्स्तरणम् ॥२८॥ न त्रिवृत् स्तीर्णाया अपि वेदेर्वाचनिकमेकत्वम्।

आज्यस्थाली ध्रुवार्थे ॥२९॥ ध्रुवाकार्ये भवति प्रस्तराञ्जनकाले मूलं ध्रुवायामित्येतत् (३.६.७) प्रस्तरमूलाञ्जनं ध्रुवाकार्यमाज्यस्थाल्यां कर्तव्यमित्येवमर्थमिदं सूत्रम्।

स्रुवाघारमाघार्य संमृष्टऽआश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात् ॥३०॥ स्रुवेणाघारः स्रुवाघारः पूर्वाघारः तमाघार्य संमृष्टेऽग्नौ अग्निसंमार्गे कृते आश्राव्य सीद होतरित्येतावदेव ब्रूयात् अग्निर्देवो दैव्य इत्येतस्य स्थाने (३.२.७) एवकारेणान्यत्पर्युदस्यते। अस्य चाघारस्य प्रकृतितः प्राप्तस्य एव पुनर्वचनात् एतेनैव केवलेन प्राकृताङ्गोपकारः क्रियतऽइतीतराण्यङ्गान्यत्र निवर्तन्ते अतोऽपूर्वा उपसत् तेन यावदुक्तमेवात्र भवति नाधिकं प्रकृतितः प्राप्तं किंचिदिति सिद्धम्।

प्रसूतोऽतिक्रामन्नग्नयेऽनुवाचयति ॥३१॥ होत्रा अग्निर्होता वेत्त्विति प्रसूतः अनुज्ञातो (३.२.१५) ऽध्वर्युः स्रुचावादाय यज्ञातिदेशं प्रत्यतिक्रामन्नतिक्रमणं कुर्वन् अग्नयेऽनुब्रूहीत्यनुवाचयति प्रसूतोऽनुब्रूहीति श्रुतत्वात् (३.४.४.१०-११)।

अर्धं हुत्वा सोमाय ॥३२॥ जुह्वामष्टगृहीतग्रहणपक्षे तस्यार्धमाज्यमग्नये हुत्वा अपरमर्धं सोमाय जुहुयात्।

विज्ञवे समानीय ॥३३॥ औपभृतमाज्यं जुह्वां समानीय विज्ञवे प्रदानं कर्तव्यम् · अनुवाचनं च समानयनं कुर्वता कर्तव्यम् । यदोपभृत्यष्टगृहीतम् तदेदं सूत्रं तदर्थमेव व्याख्येयम् तस्यौपभृतस्यार्धं समानीय सोमाय हुत्वा पुनः समानीय विज्ञवे जुहुयादिति । एतेषां त्रयाणां प्रधानानां होमोऽग्नौ प्रत्यक्संस्थः (३. ५. ११) कर्तव्यः पूर्वार्धे अग्नेः मध्ये सोमस्य अपरार्धे विष्णोरिति · मानवे घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्युच्यमाने[1] स्रुचावादाय दक्षिणातिक्रम्य यथादेवतमनुवाचयत्यग्निं पूर्वार्धे यजति मध्ये सोममौपभृतं जुह्वां सर्वमानीय विष्णुं पश्चार्धऽइति · सकृदतिक्रान्तेनैव त्रयोऽपि यागाः कर्तव्याः ।

सादयित्वा स्रुचौ सोमाप्यायनाद्या सुब्रह्मण्याप्रैषात् ॥३४॥ ततः प्रत्येत्य स्वस्थाने स्रुचौ सा°ना सो°नादारभ्य सु°प्रैषान्तमातिथ्यावत्करोति । अतिदिष्टमध्य ऽएव विशेषमाह ·

अक्त्वा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्रुवेण या तऽइत्ययःशयामन्वारब्धे (५. ८) ॥३५॥ जुह्वादिषु प्रस्तरमक्त्वा परिध्यादानात्पूर्वं स्रुवेण उप°होति उपसत्संज्ञकं होमं करोति जुह्वेत्यस्यापवादः स्रुवेणेति · यजमानेऽन्वारब्धे अनेकयजमानके एकस्यैवान्वारम्भः · उपसदिति सामान्यसंज्ञा अयःशयेति मन्त्रलिङ्गाद्विशेषसंज्ञा · पूर्णाहुतिप्रकृतित्वेनान्वारम्भः प्राप्त एव परिसंख्यार्थं पुनरुक्तः उपसत्स्वेवान्वारम्भो नान्येषु होमेष्विति · ततः परिधिविधृत्योरादानादि सुब्रह्मण्याप्रैषान्तम् ॥

अत्र सौकर्याय उपसदः प्रयोग उच्यते · चतुरासनम् ब्रह्मोपवेशनं समन्त्रकं प्रणीताप्रणयनम् आहवनीयस्यैव परिस्तरणम् पात्रासादनम्[2] पवित्रछेदनादि तासां[3]प्रोक्षणान्तम्[4] पात्रप्रोक्षणम् असंचरे निधानम् कुक्कुटाहननम् न कर्कस्य आज्यनिर्वापो वेदबन्धः अग्नीध एव[5] आज्याधिश्रयणम् अध्वर्योः पर्यग्निकरणम् उदकालम्भः सतृणस्फ्यादानम् आलभ्य जपः स्तृतायामेव वेदौ तृणनिधानम् बर्हिषः प्रछेदं हरणम् पूर्वपरिग्रहः न रेखाकरणं खनने उत्तरपरिग्रहः नानुमार्जनम् प्रोक्षणीर्मिदक्षीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचौ संमृड्ढि

---

1) °ध्वर्योः इत्यु° A. °र्योः स्रुचमास्य इत्यु° B. See ३. २. १६. 2) ब्रह्मौ°दनम् deest A. 3) Thus AB. = प्रणीतानां? 4) Thus A. प्रोक्षणं B. 5) अग्नीध एव deest A.

पत्नीꣳ संनह्याज्येनोदेहीति प्रैषः मदन्तीशब्दस्याप्रयोगो वा   न स्फ्योदकप्रहारः न पाण्योरवनेजनम्   स्फ्येध्मबर्हिषां सादनम् स्रुवजुहूपभृतां संमार्गः संमार्जनापासनम् पत्नीसंनहनम् आज्योद्वासनम् पत्न्यवेक्षणम् वेद्यामासादनम् उत्पवनम् प्रोक्षण्युत्पवनम् आज्यावेक्षणम् तूष्णीं जुह्वामष्टगृहीतग्रहणम् उपभृति चतुर्गृहीतम् विपरीतं वा   इध्मप्रोक्षणम् वेदिप्रोक्षणम् बर्हिषः प्रोक्षणाग्रेकवृत्स्तरणालम् स्रुग्भ्यां चेति विशेषः   समित्प्रस्तरादानम् कल्पनम् नोल्मुके   परिधिपरिधानम् स्पृश्यानुस्पृश्ययोराधानाज्जुपभृदासादनान्ते आज्यस्थाल्या आसादनम् सर्वेषामालम्भः उदकालम्भः   होतुरामन्त्रणम् सामिधेनीप्रैषः इदमहं नवमेन वज्रेणोत्यवबाधनम् प्रतिप्रणवमाधानम् आहवनीयोपवाजनम् पूर्वाघारः   संप्रैषाग्निसंमार्गः   आश्राव्य सीद होतरित्येव प्रैषः   होतुरुपवेशनादि स्रुगादापनान्तम् प्रसूतः स्रुचावादायातिक्रमणं कुर्वन्नग्नयेऽनुब्रूहीत्याह   अग्निसोमविष्णुयागा यथोक्तम् प्रत्येत्य स्रुचोः सादनम् पाणिप्रक्षालनम् यजमानषष्ठानां मदन्त्युपस्पर्शनम् हिरण्यबन्धनम् सोमाप्यायनम् निह्नवः   पवित्रप्रतिपत्तिः   संप्रैषोऽग्निसंमार्गः व्यूहनम् अभ्युदय परिध्यञ्जनम्   न सूक्तवाकप्रैषः कर्कमते तु सोऽपि भवति[1] प्रस्तरादानम् आज्यस्थाल्यां मूलाञ्जनम् उपसद्धोमः   परिधिविधृत्योरादानम् अग्नीन्मदन्त्यापा३ इति प्रैषः मदन्तीति प्रत्युक्तिः   मरुतामिति नीचैर्हरणम् ताभिरेहीति ब्रुवतोऽग्नेरध्यधि हरणम् अभ्युदयाग्नीधे समर्पणम् आत्मालम्भोदकालम्भौ संस्रवाहुतिः देशे निधानम् वेदयोक्त्रविमोकः एकवृद्बर्हिर्होमः प्रणीताविमोकः सुब्रह्मण्याप्रैषस्तदाह्वानमिति ।

द्विरेकया चरति ॥३६॥   एकया अयःशयादिकयोपसदा द्विश्चरति एकैकां द्विरभ्यस्येदित्यर्थः । तत्कदेत्याकाङ्क्षायामाह ·

सुसायꣳ सुपूर्वाह्णे च ॥३७॥   सुपूर्वाह्णे प्रथमः प्रयोगः   स्वपराह्णे द्वितीयः · सायंशब्देनात्रापराह्णो लक्ष्यते · सुः पूजायाम् प्रशस्तः पूर्वाह्णः सुपूर्वाह्णः तस्य च प्रशस्तत्वं प्रथमावयवः उदयानन्तरमेवेत्यर्थः   एवमपराह्णे ऽपि वाच्यम् ।

एवमितरेऽअन्वहꣳ रजःशयाꣳ हरिशयां च ॥३८॥   इतरे उपसदो द्विती-

1) न सू॰वति deest A.

यत्तृतीये एवमेवान्वहं कर्तव्ये · या ते अग्ने रजःशयेत्यनेन मन्त्रेण द्वितीयदिने उपसद्धोमः कर्तव्यः तदुपलक्षितोपसद्रजःशयेत्युच्यते · या॰हरिशयेति तृतीयदिने उपसद्धोमः तदुपलक्षितोपसद्धरिशयासंज्ञा भवति। तत्रापि द्विरेकया चरतीत्येत-दस्त्येव अतश्च प्रथमदिने द्वयोरुपसदोरयःशयाकृतिः द्वितीयदिने द्वयोरुपसदो रजःशया तृतीयदिने हरिशयेति।

एकाहस्त्र्युपसत्कः ॥३९॥ एकाहः एकसुत्यः क्रतुः त्र्य॰त्को भवति · एक-सुत्ये यज्ञे तिस्र एवोपसदो भवन्तीत्यर्थः।

द्वादश वा ॥४०॥ अथवा अत्र द्वादशोपसदो भवन्ति॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥

त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति ॥१॥ प्र॰थामुपसदि त्रिस्तनं व्रतं[1] दो॰ति · उपसत्स्वेव विशेषवचनाद्दीक्षासु न नियमः।

एकापचयेनोत्तरयोः ॥२॥ उत्तरयोर्द्वयोरुपसदोः एका॰येनैकैकस्तनाप-सारणेन व्रतं दोहयति द्वितीयायां द्विस्तनम् तृतीयायामेकस्तनमित्यर्थः।

विपर्यस्य वानग्निचित्ये ॥३॥ अग्निचयनरहिते क्रतौ वि॰स्य वा व्रतं दोह-यति प्रथमायामेकस्तनम् द्वितीयायां द्विस्तनम् तृतीयायां त्रिस्तनमित्येवं भवति।

एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत् ॥४॥ उपसत्प्रवृद्धौ एवमेव स॰जेत् समं विभज्य दोहयेत् · षट्सूपसत्सु द्वयोस्त्रिस्तनम् द्वयोर्द्विस्तनम् द्वयोरेकस्तनमिति द्वादशसु चतुरहं त्रिस्तनम् चतुरहं द्विस्तनम् चतुरहमेकस्तनमिति · एवं चतुर्मा-सोपसत्सु चत्वारिंशदहानि त्रिस्तनादि · संवत्सरोपसत्सु[2] च मासचतुष्टयं त्रिस्तनादि। इदानीमिदं विचार्यते · किं दण्डकलितवदावृत्त्या उपसदां वृद्धिः उत स्वस्थानवृद्धेति · उभयथा समविभागेन वृद्धिसिद्धेरनियमे प्राप्ते नियममाह ·

स्वस्थानविवृद्धिः ॥५॥ द्वादशाहादौ उपसत्प्रवृद्धौ स्व॰द्धिः कर्तव्या न दण्डकलितवदावृत्तिः · कुतः मन्त्रक्रमानुग्रहात् स्वस्थानविवृद्धौ च सोऽनु-गृहीतो भवति दण्डकलितवदावृत्तौ च क्रमेण-क्रमेण त्रिषु दिनेषु तिस्र उपसदः कृत्वा यदि चतुर्थेऽहनि पुनः प्रथमा क्रियते तदा मन्त्रक्रमो बाधितो भवति हरिशयां कृत्वा पुनरयःशयाकरणात् · तस्मात्स्व॰द्धिरेवाङ्गीकार्या तेनाद्यासु

[1] व्रतं deest B. [2] Thus B. संवत्सरे A.

चतसृषु अयःशया पञ्चम्याद्यासु चतसृषु रजःशया नवम्याद्यासु हरिशयेति। प्रथमे दिने अयःशया द्वितीये रजःशया तृतीये हरिशया पुनश्चतुर्थे अयःशया पञ्चमे रजःशया षष्ठे हरिशया पुनः सप्तमे अयःशयेत्येवं त्रिवृद्धिर्दण्डकलितवदावृत्तिरित्युच्यते दण्डवत्परिसमाप्य परिसमाप्य कलनात् यदा चैवं क्रियते यावत्य उपसदो भवन्ति तावतीः समं त्रिधा विभज्य प्रथमभागदिनेषु सर्वेष्वन्वहमयःशयैव हूयते द्वितीये भागे सर्वेषु दिनेषु रजःशयैव एवं तृतीये भागे सर्वेषु दिनेषु प्रत्यहं हरिशयेति सा स्वस्थानविवृद्धिरिति। तदेवमातिथ्यानन्तरं प्रवर्ग्यमुपसदं च कृत्वापराह्णे तानूनप्त्रमिश्रं व्रतं च कृत्वा प्रवर्ग्योपसदौ कार्यौ अनस्तमिते च[1] वाग्बन्धो ऽस्तमिते च वाग्विसर्गः व्रतकरणप्रैषादि अपररात्रे व्रतकरणम् विबुद्धवाचनम् वाग्बन्धविसर्गौ। ततो द्वितीयायामुपसदि प्रवर्ग्योपसत्करणानन्तरं विशेषमाह

औपवसथ्यात्पूर्वे ऽहनि पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य वेदिं मिमीते ॥६॥ अग्नीषोमीयसम्बन्धि दिनमुपवसथशब्देनोच्यते उपवसथसम्बन्धि औ॰थ्यम् तस्मात्पूर्वे प्राचीने अहनि अत्र द्वितीयायामुपसदीत्यर्थः तत्र पौ॰क्या उपसदा प्रचर्य महावेदिं मिमीते अथ वेदेः स्थानमाह

पूर्वार्ध्यात्स्तम्भात्पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति सो ऽन्तःपात्यः ॥७॥ शालायाः पूर्वार्धे भवः पू॰र्ध्यः तस्मात्पू॰ध्यात्स्तम्भात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि त्रिषु॰मेष्वतिक्रान्तेषु एकं शङ्कुं निहन्ति भूमिमध्ये गमयति उपरि मुद्गरादिभिः कुट्टनेन स निहतः शङ्कुः अन्तःपात्यसंज्ञको भवतीति पितृभूतिकर्कादयः अत्र स्तम्भग्रहणेन तत्संनिितं शालायाः पूर्वद्वारस्य मध्यं लभ्यते तेन शालाद्वारमध्यात्प्रक्रमणं कार्यम् अन्तः पतति शालाद्वार्यस्य च वेदेश्चेत्यन्तःपातः (३. ५. १. १)।

तस्मात्पुरस्तात्षट्त्रिंशति ॥८॥ तस्मादन्तःपात्यात्प्राच्यां दिशि षट्त्रिंशति प्रक्रमेषु अतीतेषु[2] शङ्कुं निहन्तीत्यनुवर्तते।

दक्षिणोत्तरौ च पञ्चदशसु पञ्चदशसु ॥९॥ तस्मादन्तःपात्याद॰रौ दक्षिणस्यां दिश्युत्तरस्यां च पञ्च॰सु प्रक्रमेषु श्रोण्यर्थमेकैकं शङ्कुं निहन्ति। अत्र पश्चात्तरमाह

1) च deest B. 2) अतितेषु A. deest B.

अर्धसप्तदशेषु वा ॥१०॥ अर्धः सप्तदशो येषां ते अर्ध॰शाः तेषु अ॰शेषु सार्धेषु षोडशस्वित्यर्थः[१] · एवं सति त्रयस्त्रिंशत्प्रक्रमा पश्चाद्वेदिः स्यात् पञ्चदशस्विति पक्षे च त्रिंशत्प्रक्रमा ।

पूर्वार्ध्याच्च द्वादशसु-द्वादशसु ॥११॥ पूर्वार्धे भवः पूर्ध्यः शङ्कुः यः षट्त्रिंशत्प्रक्रमेषु निहतः चकारेण दक्षिणोत्तरावित्यनुकृष्यते पूर्वार्ध्याच्च शङ्कोर्दक्षिणोत्तरौ द्वा॰शसु प्रक्रमेषु वेद्यंसनिष्पत्त्यर्थं शङ्कू निहन्ति ॥ अत्रायं साधनोपायः । काठके सौमिकीं वेदिं विधित्सन्पञ्चदशसु प्रक्रमेषु[२] लक्षणं कुरुते त्रिपदः प्रक्रमोऽर्धचतुर्थपदो वा पदं पञ्चदशाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं वा तत एकविंशतौ ततस्त्रिषु ततस्त्रिषु[३] ततो द्वादशसु पाशः पूर्वेण प्राग्वंशं त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुं निहन्ति तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य प्राचीमायम्य यदेकविंशतौ तत्र शङ्कुं निहन्ति तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पञ्चदशसु[४] गृहीत्वा दक्षिणायम्य शङ्कुं निहन्त्येतेनोत्तरोऽन्तो व्याख्यात एवं पूर्वार्धं विदधाति त्रिषु गृहीत्वा द्वादशसु तत्र शङ्कुं निहन्तीति । परिशिष्टे च (शुल्व॰ ७.१५-१६) पञ्चदशमथैकविंशं त्रिकमपरं परतस्त्रिकं चापि द्वादशसु पाश उत्तमः सौमे रज्जुप्रमाणमेतत् रज्ज्वां पञ्चदशसु प्रक्रमेष्वेकं लक्षणं श्रोण्यङ्कनार्थम् आकर्षणार्थं च तदेव ततः पञ्चदशसु कृताल्लक्षणात्परमेकविंशे प्रक्रमे द्वितीयं लक्षणं प्राच्यन्ताङ्कनार्थम् ततः परं त्रिषु प्रक्रमेषु तृतीयमाकर्षणार्थम् ततोऽपि परं त्रिषु चतुर्थमंसाङ्कनार्थम् ततः परं द्वादशसु प्रक्रमेष्वन्तिमः पाश इति एवं चतुःपञ्चाशत्प्रक्रमा रज्जुर्भवतीति · तथा चोक्तं शुल्वकृता (१) प्रमाणार्धं वाभ्यस्याभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनमिति तथा (१) शास्त्रवदर्धे दीर्घचतुरश्रस्येत्युक्त्वा एतेन प्राग्वंशवेदिमानानि[५] व्याख्यातानीति चोक्तम् · अत्र रज्ज्वोः प्रथमं पाशमन्तःपात्ये प्रमुच्य प्राचीं निष्पाद्य पञ्चदशमथैकविंशमित्येकविंशे शङ्कुं निहत्य तस्मिन्नन्तिमं पाशं प्रतिमुच्य पञ्चदशे कृतेन लक्षणेन रज्जुं दक्षिणत आकृष्य पञ्चदशऽएव शङ्कुं निखनेत् सा दक्षिणा श्रोणिः · तेनैवोत्तरत आकृष्य तत्रैव शङ्कुः सा उत्तरा श्रोणिः · ततः त्रिकमपरमित्यनेन

---

१) ॰डशेष्वि॰ AB. २) Thus A. विक्र॰ B. ३) ततस्त्रिषु but once in A. ४) ॰दश A. ॰दसु B. ५) प्राग्वेदि॰ B.

गृहीत्वा दक्षिणतो रज्जुमाकृष्य यत्तस्त्रिकमित्यस्मिञ्छङ्कुः स दक्षिणोऽंसः · ततस्तेनैव गृहीत्वोत्तरत आकृष्य तत्रैव शङ्कुः स उत्तरोऽंस इति । अत्र यूपावटाच्छङ्कोः पश्चात्पदमात्रं पश्चादन्तराले मुक्त्वा युगमात्री यजमानदशपदप्रमाणा[1] वोत्तरवेदिः साधनीया (५. ३. ३३) । प्रक्रमस्थानग्निके सोमे द्विपदः · तथा च परिशिष्टे (शुल्व° ७. ३३-३४) उक्तम् आधाने पदिकं कुर्यात्सौमिको[2] द्विपदो भवेत् अग्नौ तु[3] त्रिपदं कुर्यात्प्रक्रमं याज्ञिको बुध इति । अयं च त्रिंशत्प्रक्रमा पश्चादिति पक्षे साधनोपायः · त्रयस्त्रिंशत्पक्षे तु षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुं द्विगुणां द्वासप्ततिप्रक्रमां कृत्वा तस्यां सार्धषोडशे प्रक्रमे श्रोण्यङ्कनार्थं लक्षणं कृत्वा सप्तविंशतितमे निरञ्छनं श्रोणिसाधने रज्जोराकर्षणार्थम् षट्त्रिंशत्तमे च यूपावटशङ्क्वर्थम् ततः परं नवसु प्रक्रमेष्वंससाधनकाले रज्जोराकर्षणार्थम् ततोऽन्तिमात्पाशाद्द्वादशे प्रक्रमेऽंसाङ्कनार्थमित्येवंविधया रज्ज्वा साधनम् । अत्राहापस्तम्बः प्राग्वंशस्य मध्यमाल्ललाटिकात्त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्य शङ्कुं निहन्ति तस्मात्पञ्चदशसु दक्षिणात एवमुत्तरतस्ते श्रोणी प्रथमनिहताच्छङ्कोः षट्त्रिंशति पुरस्तात् तस्माद्द्वादशसु दक्षिणात एवमुत्तरतस्तावंसौ विमिमे वेति विमानः सर्वतः स्पन्द्या पर्यातनोति मध्ये पृष्ठ्यामिति · अत्र वेदेः सर्वतो वेष्टनमुक्तम् · तथा वेदिं करोति दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्ज्यमिति संनमनं च मध्ये-संगृहीतत्वम् · तथा चोक्तं दर्शपूर्णमासयोः मध्ये संनततरा भवतीति · अतो महावेद्यां संग्रहाभावः ।

पृष्ठ्यामायम्य स्फ्यादि करोति खादिरेणाछादनात् ॥ १२ ॥ ततो वेदिपरिसमूहने उत्क[रक]रणे चाग्नीधा कृतेऽध्वर्युः पृष्ठ्य अन्तःपात्यादारभ्य यूपावटपर्यन्तं पृष्ठ्यासंज्ञकं वरण्डकं पूर्वापरायतं निष्पाद्य ततः स्फ्यादि स्फ्यादानादारभ्य आ आहा^त् ह्ना वसतीत्येतदन्तं (५. ३. १६-४. १) वरुणप्रघासवदत्र खादिरेण स्फ्येन करोति · पृष्ठे भवा पृष्ठ्या वेदिपृष्ठे लेखामायतां कृत्वेति पितृभूतिः वरण्डकमिति कर्कः । अत्रायं क्रमः · पूर्वं शालामध्यात्त्रिषु प्रक्रमेषु शङ्कुनिखननम् ततो द्विरासनम् ब्रह्मणः समन्त्रकमुत्तरवेदिदेशे दक्षिणतो बर्हिर्वेद्युपवेशनम् वेदिपृष्ठस्य[4] यजमानस्य च यजमान वाचं यच्छेति प्रैषः ततोऽग्निहो-

1) पश्चाद्यज्ञ° B. 2) °त्सोमे च Par. 3) अग्नौ च Par. 4) °ष्ठस्य deest A.

न्नहृवण्यादीनां वेदिमानोपयोगिनां पात्राणामासादनम् शालाद्वार्यस्य पश्चादुत्तरतो वा · ततो वाग्यमः पवित्रछेदनादि तेषां प्रोक्षणम्[1] प्रोक्षणीनां पवित्रयोश्च यत्नेन रक्षणम् ततो वेदिमानम् परिसमूहनम् उत्करकरणम् पृथ्याकरणम् ततः स्फ्यादानादि । अनियतात्प्रदेशात्स्तम्बयजुर्हरणे प्राप्तऽआह ·

उपरवदेशात्स्तम्बयजुर्हरति ॥१२॥ यत्रोपरवा भविष्यन्ति तस्माद्देशात्स्त॰रति शाखान्तरात् · उपरवदेशं चाचार्यः स्वयमेव कथयिष्यति दक्षि॰रवानिति (४.२५) · स्फ्यादानमप्युपरवदेशऽएव कर्तव्यम् तदर्थत्वात् देशान्तरस्यानुपदेशाच्च । अधुना चात्वालस्य स्थानमाह ·

उत्तरांऽसात्पश्चादध्यर्धे पदे चात्वालम् ॥१४॥ वेदेर्य उत्तरोऽंसः ततः पश्चात् अध्य॰दे प्रक्रमत्रयपरिमिते प्रदेशे चा॰लं भवति · अत्र प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदम्[2]।

यथोक्तं वा ॥१५॥ अथवा यथा प्रागुक्तम् पूर्वे॰हाप्येति (५.३.२०) तत्र वा चात्वालं परिलिखेत् · यत्रैव स्वयं॰खेदिति श्रुतेः (३.५.१.२६) । चात्वालशब्देन पुरीषार्थः खातोऽभिधीयते · परिशिष्टे त्वेवमुक्तमस्ति चात्वालादुत्करं कुर्यादपरेण रथान्तरम् उत्करादुत्तरं कुर्यादूवध्यस्य रथान्तरम् ऊवध्यात्पूर्वतः कुर्याद्धानित्रस्य रथान्तरमिति · अत्र स्फ्यशम्यादानाद्युत्तरवेदिछादनान्तमिह कर्तव्यम् · छादने विशेष आपस्तम्बेनोक्तः उदुम्बरशाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्रछन्ना वसतीति · तथा चात्वालाद्द्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्कर इति च । एतावत्पूर्वाह्णऽएव कर्तव्यम् · ततोऽपराह्णे व्रतं प्रदाय प्रवर्ग्योपसदौ वाग्बन्धादि पूर्ववत् ॥ अथ सुत्यायाः प्राग्दिनकृत्यमाह ·

प्रातरुपसदौ समस्य ॥१६॥ प्रातरित्यौपवसथ्येऽहनि वेदिमानदिनाद्द्वितीयेऽहनि उप॰स्य अग्निं प्रणयतीति वक्ष्यमाणेन (२०) सम्बन्धः · समासश्च पौर्वाह्णिक्यापराह्णिक्योर्द्वयोरप्युपसदोः पूर्वाह्णऽएव करणम् । तत्र विशेषमाह ·

पौर्वाह्णिक्या प्रचर्यार्धव्रतं प्रयच्छति ॥१७॥ पौर्वाह्णिकीमुपसदं कृत्वा यजमानायार्ध॰ति न्यायस्य समानत्वात्पत्न्यै च । मानवे उत्तमायामुपसदि पौर्वाह्णिकीं कृत्वा शाखामहैति अर्धव्रते प्रदाय सद्यः कुर्यादापराह्णिकीमिति · व्रतस्यार्धं समवि-

1) प्रो॰ deest A. 2) sic! See ६८७, ७. ८ ६८८, ४. — trin vikramán ३.५.१.२६.

भक्तमर्धव्रतम् तेन यावद्व्रतार्थं दुग्धं भवति त्रिस्तनमेकस्तनं वा तस्य समविभक्तमर्धं दद्यान्न न्यूनमतिरिक्तं वा ।

सर्वं वाग्नौ ॥ १८ ॥ अग्नौ चयने सर्वं वा व्रतं यजमानाय प्रयच्छेदर्धव्रतं वा ।

उभाभ्यां चरिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं कुर्याच्चेत् ॥ १९ ॥ उभाभ्यामुपसद्भ्यां चरिते प्र॰र्ग्यं महावीरं यथोक्तमुत्सा॰ति यथा प्रवर्ग्याध्याय उक्तम् उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनमित्यत्र (२६. ७. १) चेद्यदि श्रोत्रियोऽनूचानः प्रथमयज्ञेऽपि प्रवर्ग्यं कुर्यात् तदात्रावसरे प्रवर्ग्योत्सादनं कुर्यात् ।

अग्निं प्रणयति ॥ २० ॥ अप्रवर्ग्ये उपसत्समाप्त्यनन्तरमग्निं॰ति सप्रवर्ग्ये च प्रवर्ग्योत्सादनानन्तरमिति यथा वरुणप्रघासे उक्तम् (५. ४. २) अथ महावेदिमुत्तरेणेध्मनयनं कर्तव्यम् वरुणप्रघासे पशौ चापस्तम्बलौगाक्षिसूत्रयोस्तथा दर्शनात् इध्मम॰कल्पयन्तीत्यत (३. ५. २. १) आरभ्योत्तरवेदावग्निनिधानान्तस्येह श्रुतत्वात् ।

औपनिवपनात्कृत्वा हविर्धाने स्थापयति पृष्ठ्यामुभयतो ऽरत्न्यन्तरे प्रक्षालिते प्राचीऽउभयतः शालामावर्त्य ॥ २१ ॥ इध्माभ्याधानादि औप॰नात् उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निप्रणयनाख्यं कर्म कृत्वा (५. ३. २-२०) प्रक्षालिते प्रकर्षेण धौते हविर्धाने अनसी शालामुभयत आवर्त्य वेदिमध्ये पृ॰न्तरे परस्परमरत्निद्वयान्तरालयुक्ते प्राची प्राङीषे स्थापयति प्रक्षालनमुत्करे प्रथमं कृत्वा एकं हविर्धानमध्वर्युर्गृह्णाति द्वितीयं प्रतिप्रस्थाता हविः सोमो धास्यतेऽनयोरिति हविर्धाने अनसी अध्वर्युः स्वकीयं रथं वेदिं दक्षिणेन नीत्वा शालाया दक्षिणतो नीत्वा प्रदक्षिणमावर्त्य दक्षिणेनैव प्रत्यानीयान्तःपात्यसमीपे वेदिमध्ये पृष्ठ्यातो दक्षिणतः प्राङीषं स्थापयति प्रतिप्रस्थाता तु स्वकीयं हविर्धानं वेदेरुत्तरेण शालाया उत्तरेण च नीत्वा प्रदक्षिणमावर्त्य शालाया उत्तरेणैव प्रत्यानीयान्तःपात्यसमीपे वेदिमध्ये पृष्ठ्यात उत्तरतः प्राङीषं स्थापयति ऽरत्न्यन्तरे[1] इति पृष्ठ्यातो दक्षिणतोऽरत्निमात्रे दक्षिणम् उत्तरतोऽरत्निमात्रे उत्तरमिति परस्परमरत्निद्वयमन्तराले भवति ।

वर्षीयो दक्षिणम् ॥ २२ ॥ तयोर्हविर्धानयोर्मध्ये यद्वर्षीयोऽतिशयेन महद्‌-

---

1) ? अरत्न्यंतर AB.

हतरं तद्दक्षिणं स्याद्यत्कनीय उत्तरतः · मानवे हविर्धानयोः प्रथमकृतान्ग्रन्थीन्विस्रंस्य प्रक्षाल्याभ्यङ्याभिनद्याभितः[1] पृथ्यामरत्निमात्रेऽवस्थापयन्ति बहिर्वेदि चक्राण्यन्तर्वेद्युपस्तम्भयतीति · काठके सहदिष्कयोर्हविर्धानयोर्ग्रन्थीन्विचृत्य प्रक्षाल्याभ्यङ्याभितः पृथ्यामवस्थाप्येति · आप० प्रक्षाल्य तयोः पृथग्ग्रथितान्ग्रन्थीन्विस्रंस्य नवान्प्रज्ञातान्कृत्वाग्रेण प्राग्वंशमभितः पृथ्यामवस्थापयतीति ।

तयोश्छदिरध्यस्यति ॥२३॥ तयोर्हविर्धानयोरुपरि छ॰स्यति अधि उपरि अस्यति क्षिपति निदधातीत्यर्थः · तृणमयः कटः छदिः ।

भित्तिं वाभावे ॥२४॥ भित्तिं छदिषा तुल्याम् वेणुशकलैः कृतं किलञ्जम्[2] ।

अन्यत्रापि ॥२५॥ अ॰पि सदसि छदिषोऽभावे भित्तिस्तत्कार्ये भवतीति प्रसङ्गादुक्तम् ।

रराट्यां पुरस्तादासजत्यैषीकीम् ॥२६॥ इषीकाः वीरिणाशरादीनां[3] दीर्घा अग्रशलाकाः तन्मयी ऐषीकी तां र॰ट्यां हविर्धानयोः पुरस्ताद्भागेऽवलगयति · प्रत्या॰ढामिति श्रुतेः (३.५.३.१) रराटं ललाटं तत्र भवा रराट्या ललाटपट्टिका · तामिषीकामयीमिति शाखान्तरात् · रराटी हविर्धानस्य पूर्वद्वारे उपरिष्टात्कटिकेति धूर्तस्वामिनः ।

उच्छ्रयीभ्यां परिवार्य छदिः ॥२७॥ परिश्रयणार्थाभ्यामुच्छ्रयीभ्यां कटाभ्यां छ॰ने अनसी परिवार्य परिवेष्ट्य छदिर्निदधाति · उच्छ्रयितेऽइत्युच्छ्राय्यौ पार्श्वकटकौ तयोरेका हविर्धानस्य पूर्वद्वारदक्षिणद्वार्यात आरभ्य दक्षिणतः पश्चिमद्वारदक्षिणद्वार्या यावदुच्छ्रयिते अपरा च पश्चिमद्वारस्योत्तरद्वार्यात आरभ्योत्तरतो यावत्पूर्वद्वारस्योत्तरस्थूणा · छदिस्तुल्यं वा किलञ्जम्[4] रराट्या तेजनीत्यनर्थान्तरमिति पितृभूतिः ।

पश्चाच्च ॥२८॥ प्रथमं निहितस्य छदिषः पश्चाच्च छदिर्निदधाति अस्य च पश्चान्निधानोपदेशात् पूर्वसूत्रोपदिष्टस्य छदिषः पुरस्तान्निधानमिति ।

चतुर्गृहीतं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जतऽइति (५.१४) ॥२९॥ एवं हविर्धाने

---

1) °क्षाल्याल्याभ्य° A. क्षाल्यालभ्यङ्यानिन° B. 2) Thus AB. किलञ्जं Ss. see २७. and ६.११. 3) Thus Ss. वीरण° AB. 4) कालंञ्जं B (ञ्जं।!). कलंञ्जं A!

सज्जीकृत्याध्वर्युः शालां प्रविश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतमाज्यं परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं शालामुखीयेऽग्नौ जुहोति ।

स गार्हपत्योऽतः ॥३०॥ अतः परं स शालाद्वार्यो गार्हपत्यो भवति गार्हपत्यकार्यमत्र कर्तव्यमित्यर्थः · एतच्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठितत्वाज्ज्योतिष्टोमार्थम् · प्रसङ्गादग्नीषोमीयेऽपि गार्हपत्यकार्यमगार्हपत्ये क्रियते तस्यापि ज्योतिष्टोमपरतन्त्रत्वात् अतः स्वतन्त्रेषु निरूढादिष्वेतन्न भवति · अत एवाग्नीषोमीयोपभोगेऽपि निरूढादिषु वेदिरपि सोमवन्न भवति ।

अपरं दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति (५.१६) ॥३१॥ पुनराज्यं शालाद्वार्यऽएव संस्कृत्यापरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यमभिजुहुयात् अत्रापि हिरण्यस्य परिस्तरणं कृत्वा तस्योपरि चतुर्गृहीतं जुहुयात् ।

दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति (५.१७) ॥३२॥ शालायाः दक्षिणेन द्वारेणानीता सती पत्नी चतुर्गृहीतस्य हुतशेषं प्रगृह्य अक्षस्य धुरौ धुरिकाशल्ये परागनभ्यावृत्तमनक्ति हस्तस्थेनाज्येनोत्तानेनैव हस्तेन · निष्क्रामयन्तीति (३.५.३.१३) श्रुतत्वात् आनीतेत्युक्तम् अतश्च बाहौ गृहीत्वा शालाया दक्षिणद्वारेण पत्नी निष्काशनीया पत्नि निष्क्रमस्वेत्यध्येषणया वा उभयथापि णिजर्थोपपत्तेः । आपस्तम्बः हविर्धानामक्षधुरां दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन प्राचीनं न च हस्तमावर्तयतीति अक्षधुरामक्षशल्यम् प्राचीनं प्राग[प]वर्गमनक्ति न च निवर्तयति हस्तमिति धूर्तस्वामिनः । इदानीमिदं विचार्यते · किं युगपदुभावक्षधुरौ अनक्ति उत भेदेनेति ·

युगपत्तद्वचनत्वात् ॥३३॥ भेदे मन्त्रावृत्तिः सांनिपातित्वात् ॥३४॥ [अनडुद्योजनप्रकरणे (७.१.१३) व्याख्यातौ सदृशत्वात्][1] ।

स्रुवस्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावतीऽइति (५.१६) पूर्ववत् ॥३५॥ प्रत्ता अध्वर्युणा समर्पिते स्रुग्स्था उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणे चक्रवर्त्मनि हिरण्यं निधाय परिस्तीर्य तस्मिंश्चतुर्गृहीतं जुहोति इति पूर्ववदित्यस्यार्थः ।

1) Thus Ss., whereas AB repeat the explanation given before in nearly the same words.

पत्नी चापरेणाग्नीन्परीत्योत्तरस्यानक्ति पूर्ववत् ॥३६॥ पत्नी दक्षिणहविर्धानसमीपादुत्थाय दक्षिणद्वारेण शालां प्रविश्य अपरेऽस्य हविर्धानस्याक्षधुरौ चतुर्गृहीतशेषं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा क्रमेण पराक् देवश्रुतावित्यनेन मन्त्रेण [अनक्ति][1] · पूर्ववच्छब्देनैतत्सर्वं लभ्यते · अनेकपत्नीके एकैव पत्नी अक्षधुराञ्जनं करोति परार्थत्वात् ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥

हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति ॥१॥ ततोऽध्वर्युः हविर्धानाभ्यामनुब्रूहीत्येवमनुवाचनं होत्रा कारयति ।

त्रिरुक्तायामुद्धृत्यैव वर्तनम् ॥२॥ होत्रा प्रथमायामृचि त्रिरुक्तायां सत्याम् हविर्धानयोरुद्धरणं कृत्वा वर्तनं प्रवर्तनं प्राञ्चयनं कारयेयुः ।

प्राची प्रेतमिति (५. १७) वाचयति ॥३॥ यजमानम् हविर्धानयोः प्रवर्तमानयोः · आपस्तम्बः उद्गृह्णन्तः प्रवर्तयन्तीति · मानवे च उद्गृह्णन्तोऽनुव्रजन्तीति · काठके च त्रिरनूक्तेऽनूद्गृह्णन्तो[2] वर्तयन्तीति · अतो भूमिसंलग्नमेवोद्धरणं कर्तव्यम् यथा भारवशाच्चक्रघर्षणजोऽक्षशब्दो नोत्पद्यते ।

स्वं गोष्ठमिति (५. १७) च खर्जति ॥४॥ अव्यक्तं चक्रघर्षणजं शब्दं कुर्वत्यनसि स्वं गोष्ठमित्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति · नैमित्तिकमिदम् ततश्च वरुणायेति कालाकृतिरपि भवति ।

पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थेऽभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति (५. १७) ॥५॥ उक्तमेषु अतीतेषु ते हविर्धाने नभ्यस्थे मध्यफलकाधारस्थे कृत्वा अध्वर्युर्द्वेऽपि अनसी युगपदभिमन्त्रयते अथवा मत्या स्वमतिपरिकल्पिते देशे न त्रिषु प्रक्रमेष्विति नियमः · यादृशानि मालवकेऽनसां चक्राणि त्रिफलकानि तादृशान्यङ्गीकृत्येदमुक्तम् मध्यमं चक्रस्य फलकं नभ्यम् नाभिनभं चेति प्रत्ययसंनियोगेन नाभेर्नभभावः[3] नभ्ये तिष्ठतो नभ्यस्थे मध्यमे च फलके स्थापयेदित्यर्थः · अतोऽत्रानसोश्चक्राणि त्रिफलकानि भवन्ति तानि चाक्षस्य प्रान्तयोरेव धुरिकास्थानीययोः प्रवेश्यन्ते एवं च द्वेऽईषे प्रागायतेऽएकोऽक्षः अक्षस्य पुरस्तात्प्रत्यञ्चैकैका कूबरी विष्कम्भिकापरपर्याया उद्योर्विधा-

---

1) ? deest AB. 2) ? °नुदृ° AB. 3) See पाणिनि° ५. १. २. वार्त्ति° ४-७.

रिणी त्रिफलके चक्रे युगबन्धनप्रदेशसमीपे एक उपस्तम्भनार्थः[1] स्तम्भः स चानसः पृथग्भवति अनसा सह बद्धो वा उभयथा दर्शनात् · इत्येवंविधे ऽप्येतेऽनसी भवत इति प्रतीयते ।

उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नु कमिति (५.१८) ॥९॥ अध्वर्युर्द्वेऽपि हविर्धाने उत्त॰क्षिणं हविर्धानमुप॰ति युगप्रदेशं दारुणि स्तम्भे प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः । तत उत्थाय दशारत्निपरिमाणस्य हविर्धानस्य साधनम् · नवारत्नि हविर्धानमित्यापस्तम्बः ।

दक्षिणत स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति (५.१८) ॥१०॥ मेथीं निहन्ति निखनति अवटे मिनोति · दक्षिणत इति दक्षिणपूर्वः कोणोऽभिधीयते ।

दिवो वेत्युत्तरं (५.१९) प्रतिप्रस्थाता ॥११॥ हविर्धानमुपस्तभ्नाति ।

उत्तरत स्थूणां पूर्ववत् ॥१२॥ तत उ॰तः उत्तरपूर्वकोणे स्थूणां निहन्ति विष्णवे त्वेति (५.१८) मन्त्रेण अध्वर्युरेव ।

उभे वा दक्षिणतः ॥१३॥ अथवा उभेऽपि स्थूणे द॰त एव हविर्धानस्य दक्षिणपार्श्वऽएवाध्वर्युर्निहन्ति एकां पूर्वदक्षिणकोणे अपरां दक्षिणापरकोणे इति।

इतरतस्ततः ॥१४॥ ततोऽनन्त[रमित]रतः इतरयोः कोणयोरेकैकां स्थूणां निखनति तूष्णीमेव मन्त्रानुपदेशात् ययोः कोणयोः पूर्वं निखाते ततो ऽन्ययोरित्यर्थः · यदि प्रथममंसयोर्निखाते तदा इतरयोरिति द्वयोः श्रोण्योः यदि च प्रथमं दक्षिणतस्तत उत्तरत इति ।

यद्वै च मानुषऽइति श्रुतेः (३.५.१.२१) ॥१५॥ यच्च मानुषे लोकविषये प्रसिद्धमनसः सुप्रयुक्त[त्व]ाय मण्डपकरणाय च तदपि कुर्यात् उपरि वलकादिनिधानबन्धनाधिकस्थूणानिखननादिभिर्दृढीकुर्यादित्यर्थः · कुतः इतर॰नुषऽइति[2] श्रुतेः इति श्रवणात् । अत्र च पूर्वोक्तेन प्रकारेण हविर्धानमण्डपस्य निष्पादनं कर्तव्यम् · चतसृणां द्वारस्थूणानां निखननम् उपर्युदगग्राणां त्रयाणां छदिषामारोपणम् पूर्वद्वारस्योपरिष्टाद्रराटीबन्धनम् उष्णीषाभ्यां परिश्रयणम् · आपस्तम्बः

---

1) एकमुप॰ AB. 2) „elsewhere than where it (the मेथ्या उपनिहननम्) is done in common business." — The explanation of १४ and १५ given by the scholiast is based on a thorough misunderstanding of this passage.

सर्वतः स्थूणाः परिमिनोति पुरस्ताच्चान्तः वरायावकाशाछ शिद्रोद्ची वछशाव-त्यादधाति पश्चात्पुरस्ताच्च तथा प्राचो वछशानत्याधाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु मध्यमं छदिरध्यूहति त्र्यरत्निविस्तारं नवायामं तृणोमितरे छदिषीऽअध्युह्य कटां-स्तेजनोरिति छन्दन्तरालेषु प्रवर्तनमपास्यति तेऽन्तर्वर्तीभिवन्ति यरि त्वा गिर्वणो गिर इति सर्वतः परिश्रित्य विष्णोः श्नप्त्रेऽइति ररराट्या अन्तौ व्यवस्यतीति ।

प्र तद्विष्णुरिति (५.२०) वाचयति मध्यमं छदिरालभ्य ॥१६॥ एवं हविर्धानं निष्पाद्य म॰भ्य म॰दिरालभस्वेत्यध्येषणाया यजमानेन मध्यमछदिष आलम्भं कारयित्वाध्वर्युर्यजमानं भाणयति · अथ मध्यमं छदिरुपस्पृश्य वाचयतीत्यादि (३. ५. ३. २३) म॰दिर्यजमानेन स्पर्शयित्वा यजमानं वाचयति · ननु च स्पृशतेः परो ल्यप्श्रूयते न स्पर्शयतेः · ततश्च स्वयमेवाध्वर्युः श्रुतवान् स्पृष्ट्वा वाचयेदित्यव-गम्यते · न · मन्त्रलिङ्गविरोधात् · मन्त्रो ह्यालब्धस्याभिधायकः तं च यजमानो ब्रवीति अध्वर्युस्तु केवलं प्रयुङ्क्ते · अध्वर्युणालब्धे यजमानो मन्त्रो न समर्थः स्यात् तस्मात्स्पर्शयित्वा यजमानं वाचयतीत्ययमर्थः · एतेन सर्वे एवंजातीयका अभिमृश-भिपद्य वाचयतीत्यादयो निर्देशा व्याख्याताः ।

उत्तरे च ॥१७॥ उ॰च द्वे यजुषी आलभ्यालभ्य वाचयति ।

विष्णो रराटमिति (५.२१) रराट्याम् ॥१८॥ रराट्यामालभस्वेत्यध्येषणाया यजमानेन रराट्यां स्पर्शयित्वा वि॰टमित्यमुं मंत्रमध्वर्युर्यजमानं भाणयति · रराटं ललाटम् रराटमिव हविर्धानस्य पूर्वद्वारस्योपरि · तत्र भवा ऐषीको पट्टिका रराट्या।

विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युद्ध्रयौ ॥१९॥ आलभ्य वाचयतीति शेषः । अने-कयजमानके उपस्पर्शनमेकस्य वाचनं सर्वेषामिति सर्वत्र ज्ञेयम् ।

उदगग्राणि छदींषि पश्चाद्धुतेः ॥२०॥ त्रीण्यपि छदींषि उ॰णि भवन्ति अथ यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीति यतः श्रूयते (३.५.३.२४) न ह्यन्यथा पूर्वापरा छदिषां पङ्क्तिर्भवति · उपरि छादनार्थाः कटाश्छदींषि इत्युच्यन्ते तानि च दशार-त्निदीर्घाणि त्र्यंशेन विपुलानीति ।

द्वार्याः परिषीव्यति लस्पूजनिप्रतिकृतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति [1] (५.२१)

१) स्यूरिति M pr. m.

॥ २१ ॥ ततोऽध्वर्युर्द्वारभवाश्चतस्रः स्थूणाः द्वारशाखाः ल`ऽव्वा काष्ठमयसूच-कप्रोतया रज्ज्वा उच्छ्रायोप्रान्तैः सह क्रमेण परिषीव्यति मूलत आरभ्याग्रपर्यन्तं रज्ज्वा सीव्यति वेष्टनेन दृढं बध्नातीत्यर्थः · एतच्च पूर्वद्वारस्य दक्षिणस्थूणामारभ्य प्रदक्षिणमुत्तरस्यां स्थूणायां समापनीयम् · लस्पूजन्या (३.५.३.२५) लप क्षेपणे पूज पूजायाम् पूजितं शोभनं क्षेप्यतेऽनयेति पूजितक्षेपणीति प्राप्ते छान्दसत्वात् लस्पूजनीति स च दारुमयः सूचकः ।

विष्णोर्ध्रुवोऽसीति (५.२१) ग्रन्थिं करोति ॥ २२ ॥ रज्जुमूले परिषीवणारम्भे ।

उपकाले प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥ समाप्ते सीवनकर्मणि[1] तं पूर्वकृतं ग्रन्थिं विमुञ्चति विस्रंसयति ।

प्राग्वꣳशꣳ हविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते (५.२१) ॥ २४ ॥ प्रागग्रो वंशो मध्यवलो यस्य तत्प्राग्वंशम् प्रागग्रा वा सर्वे वंशा यस्य तत्प्रा`शम् · एवंविधं कृ`ष्ठाप्य समाप्य निष्पाद्य स्पृशति · कठसूत्रे द्विपुरुषया पञ्चाङ्ग्या हविर्धानं विदध्यादनःसंमितं वैव स्याद्विप्रादेशया पञ्चाङ्ग्योपरवान्विदध्याद्विप्रादे-शोपरवेषु पृष्ठ्या प्रादेशं द्वैधं संभुज्यार्धप्रादेशेन परिलिखेद्दशपदया पञ्चाङ्ग्योत्त-रवेदिं विदध्याच्चतुःशय्या पञ्चाङ्ग्याग्नीध्रीयं विदध्यात्त्रिपदया पञ्चाङ्ग्या धिष्ण्यान्वि-दध्यादष्टादशशय्या पञ्चाङ्ग्या सदो विदध्यादिति ।

भोजनभक्षणे चास्मिन्न कुर्युः ॥ २५ ॥ . तृप्त्यर्थं भो`नं नित्याशनम् भ`णं चेडासोमचमसादीनाम् अत्र हविर्धाने न कुर्युः ।

अद्वारेण सदोहविर्धाने प्रेक्षमाणं ब्रूयान्मा प्रेक्षथा इति ॥ २६ ॥ अध्वर्युः (४.६.७.१०) · तच्चैतत्सदसि स्तोत्रशस्त्रकाले हविर्धाने च सोमे स्थिते अपां प्रवेशनादनन्तरम् मिथुनसम्पत्तेः ।

पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये ॥ २७ ॥ वेदिमध्ये वर्तमाना प्राची रेखा पृष्ठ्या तामभितः द्वारव्यन्तरे द्वार्ये द्वारस्थूणे भवतः पूर्वद्वारस्यापरद्वारस्य च (३.५.३.७) · द्वारप्रमाणं चारत्निद्वयम् उचितत्वात् मण्डपादौ दृष्टत्वाच्च कल्प्यते[2] द्विकरं द्वारमित्यादौ।

दक्षिणस्यानसोऽधःप्रउगं खनत्युपरवान्[3] ॥ २८ ॥ द`स्य हविर्धानस्य

---

1) Thus Ss. सेवन° AB. 2) ? Thus AB. 3) Thus AB. खनति ॥४॥ उप° M. १.

यत्प्रउगम् द्वेधा भक्तस्य पूर्वो भागः तस्याधःप्रदेशेऽर्धपुरुष॰वान्खनति · उपरवा अवटाः श्वभ्राः · प्रउगं प्रातयुगमीषासंगमापर्यर्थम् । मानवे दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादुपस्तम्भनस्य द्विप्रादेशं चतुरश्रं विधाय प्रादेशमात्रान्कुद्धासूपरवान्खनतीति[1] · काठके दक्षिणस्य प्रत्यगुपस्तम्भनादिति · अत्र हविर्धानं स्वार्धप्रमाणेनोभयतोऽपछिद्य चतुःकोष्ठकं कृत्वा तत्राग्नेयकोष्ठमध्ये द्विप्रादेशं चतुरश्रं कृत्वा तत्कोणेषूपरवान्वृत्तान्परिलिखेत् · उपरवा नाम कूपकाः तेषां चोपर्यधिषवणफलके निधीयेते तयोरुपर्यधिषवणचर्म तत्र सोमोऽभिषूयते तस्मिन्ग्रावभिर्हन्यमाने वादित्रोदरवत्सुषिरास्ते कृपा गम्भीरनुपरवन्तीत्युपरवा इत्यभिधीयन्ते । तत्खनने विधिमाह · ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

अभ्र्यादि करोत्यवटवदा परिलेखनात् ॥१॥ आहरत्यनया मृदमित्यभ्रिः खनित्रम् तस्या आदानादि आदानादारभ्य परिलेखनपर्यन्तम् अवटवदिति यूपावटवत्करोति देवस्य त्वेत्यभ्र्यादानमिदमहमित्यनेन च परिलेखनमिति (६. ३. ८)।

चतुरोऽक्षणया व्याघारणवत् ॥२॥ तानुपरवान् चतुःसंख्यान् व्या॰वदक्षणया परिलिखति · व्या॰वदिति दक्षिणेऽंसऽउत्तरश्रोण्याउ दक्षिणश्रोण्यामुत्तरेऽंसऽइति (१. ४. १४) । प्रादक्षिण्येन परिलेखने प्राप्ते अक्षणयेति कौटिल्येनेत्यर्थः · तदपि कौटिल्यमनियमे न प्राप्नोतीति नियमयति व्या॰वदिति तेन दक्षिणपूर्वमपरोत्तरमपरदक्षिणं पूर्वोत्तरमिति[2] । पक्षान्तरमाह ·

उत्तरापरं वा प्रथमम् ॥३॥ वा विकल्पार्थः · अथवा प्रथममुत्त॰रं परिलिख्य ततोऽक्षणया परिलिखेत् · तेनायं क्रमः उत्तरापरं दक्षिणपूर्वं दक्षिणापरमुत्तरपूर्वमिति । तृतीयं पक्षमाह ·

सम्यग्वा ॥४॥ वा विकल्पे · अथवा सम्यगृजुमार्गेणैवोपरवान्परिलिखेत् नाक्षणया · तेन प्रथमं दक्षिणपूर्वम् ततो दक्षिणापरम् ततोऽपरोत्तरम् [तत उत्तर]पूर्वम्[3] ।

उत्तरपूर्वं त्वन्त्यम् ॥५॥ उत्तरयोरपि पक्षयोस्तु उ॰र्वमेवोपरवमन्त्यं परि·

---

1) ॰त्राकुश्रा॰ AB. 2) Thus AB. but उत्तरपूर्वम् at ३ and ५. 3) ॰रोत्तरं पूर्वं AB.

लिखति पूर्वस्मिन्पक्षे च व्याघारणवदित्यनेनैवोत्तरपूर्वस्याल्यवसिद्धेः तेनास्मिन् पक्षे दक्षिणपूर्वं प्रथमं परिलिखेदित्येतदवगम्यते सम्यक्त्वसिद्धेः (३.५.४.७)। अथोपरवाणां प्रमाणमाह

प्रादेशमात्रांस्तदन्तरान् ॥६॥ प्रादेशः प्रमाणमेषां ते प्रा॰त्राः तान्प्रा॰त्रान्परिमण्डलानुपरवान्परिलिखति अर्धप्रादेशेन कोणेषु वृत्तान्परिलिखतीत्यर्थः तदन्तरानिति तच्छब्देन प्रादेशः परामृश्यते परस्परं प्रादेशमात्रमन्तरा परित्यज्य खनतीत्यर्थः।

बृहन्नसीति (५.२२) यथापरिलिखितं खनति ॥७॥ परिलेखनक्रमेणोपरवान्खनति नात्रोदकस्पर्शनम् अराक्षसत्वात् बृहन्नीपरवाणीति वचनात्।

इदमहमित्युत्किरति (५.२३) यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥८॥ खननानन्तरं यत्तं खननक्रमानतिक्रमेण सर्वेभ्य उपरवेभ्य उत्खातान्पांसूनुत्किरति मध्याद्बहिर्निष्काशयति।

उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः ॥९॥ प्रथममिदमहमित्यनेन पांसूनामुद्धरणं[1] कृतम् पश्चादित्यन्ते उत्कृत्यामित्यनेनैवावृत्तेन सर्वेभ्यः उपरवेभ्यः सकाशात्पांसूनुद्धपति प्रथमं पश्चाच्च मन्त्रेणोद्धापो वचनात् मध्ये यावदयं तूष्णीमिति अत्र पश्चाच्छब्दश्चरमार्थः श्रुतितो (३.५.४.१३) विशेषावगमात्। खातप्रमाणमाह

बाहुमात्रान् ॥१०॥ तानुपरवान्बा॰त्रान्खनेत् निम्नान्।

अक्ष्णया सम्भिन्द्यात् ॥११॥ तान्प्रकृतानुपरवान् कौटिल्येनाधस्तात्स॰न्द्यात् परस्परं छिद्रेण संयोजयेत् अक्ष्णयाशब्दोऽयं कर्णवचनः न भुजेन कोट्या वा सम्भिन्दन्ति (३.५.४.१४) किं तर्हि कर्णेन दक्षिणपूर्वमुत्तरापरं च [सं]छिद्रयन्ति तथा दक्षिणापरं पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः। आपस्तम्बः अधस्तात्संतृणा भवन्ति नोपरिष्टादिति काठके बाहुमात्रान्खनन्त्यसम्भिन्दन्तोऽधस्तात्सम्भिन्दन्ति।

अशक्तौ सम्यक् ॥१२॥ अक्ष्णया सम्भेदनाशक्तौ ऋजुभावेनैव सम्भिन्द्यात् दक्षिणौ परस्परम् पुनः पश्चिमौ तत उत्तरपूर्वौ इत्येवम्।

स्वराडित्यवमर्शयति (५.२४) यथाखातं प्रतिमन्त्रम् ॥१३॥ तानुपरवान्ख-

---

[1] नामुत्करणं A.

ननक्रमेण यजमानमवमर्शयत्यध्वर्युः उपरवानवमृशस्वेत्यध्येषणाया यजमानश्च श्रन्तःप्रदेशान्निम्नोन्नतत्वपरिहाराय संमृशति · अनेकयजमानके चैक एवावमृशति उपरवसंस्कारत्वात् ।

अध्वर्युयजमानौ संमृशेते ॥१४॥ अवमर्शनानन्तरमध्वर्यौ उपरवयोः स्वं -स्वं दक्षिणं हस्तं प्रवेश्याद्याया सम्भेदनमार्गेण परस्परं संते संस्पर्शं कुर्वाते । अत्राहापस्तम्बः बाहू उपावहरतोऽध्वर्युर्यजमानश्च संमृशेतेऽइति । कथं संमृशेतेऽइत्यपेक्षायामाह ·

पूर्वदक्षिणेऽध्वर्युरपरोत्तरे यजमानः ॥१५॥ उपरवे हस्तं प्रवेशयति ।

अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति ॥१६॥ उपरवयोर्हस्तौ प्रक्षिप्य सम्भेदनमार्गेण परस्परं संमर्शनानन्तरम् ।

भद्रमित्याह ॥१७॥ स यजमानः पृष्टो भद्रमिति एवं ब्रूयात् ।

तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांशु ॥१८॥ प्रश्नप्रतिवचनसम्बन्धादुच्चैः प्राप्ते वचनादुपांशुत्वमुच्यते अथवा वागन्तपक्षेऽप्युपांशुत्वप्राप्त्यर्थमुपांश्वित्युक्तम् · अनेकयजमानके तन्नः सहेत्येवमूह्यते · मानवे अनुमृशतः पूर्वयोर्दक्षिणमध्वर्युरपरयोरुत्तरं यजमानः किमत्रेति पृच्छति भद्रमित्यध्वर्युस्तन्नौ सहेति यजमान उत्तरमन्वध्वर्युर्दक्षिणयोरपरं यजमान इति · काठके अध्वर्युयजमानौ संविमृशतो द्वाऽअन्यो द्वाऽअन्यः किमत्रेत्यध्वर्युर्यजमानो भद्रमिति प्रत्याह तन्नौ सहेत्युभावुपस्पृश्येति ।

पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः ॥१९॥ उपरवे ।

यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति ॥२०॥ पूर्ववद्धस्तौ सम्भेदनमार्गेण परस्परं संयोज्य ।

भद्रमिति प्रोक्ते तन्मऽइति यजमानः ॥२१॥

प्रोक्षत्येनानवक्षोद्दूण इति (५. २५) ॥२२॥ अध्वर्युर्लौकिकाद्भिरेनानुपरवान्प्रोक्षति हस्तेनैव · एतच्चाग्नेयकोणस्यादारभ्य प्रदक्षिणं भवति । तच्चैतत्प्रोक्षणं सर्वेषामुपरवाणां युगपत्स्यात् · एवं प्राप्तऽआह ·

भेदे मन्त्रावृत्तिः सांनिपातित्वात् ॥२३॥ भिन्नदेशानामुपरवाणामेकेन पाणिना युगपत्प्रोक्षणाशक्तेर्भेदेन भवितव्यम् न चोभाभ्यां पाणिभ्यां कर्तव्यम्

दक्षिणेन पाणिना कर्म कर्तव्यमिति स्मरणात् तस्माद्भेदेन प्रोक्षणम् · भेदे च प्रत्युपरवं म°त्तिर्भवति[1] · कुतः सां°वात् संनिपत्य हि करणो मन्त्र उपकरोतीति।

अवनयनावस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो-रक्षोहण इति (५. २५) ॥ २४॥ प्रोक्षणीशेषस्योपरवेष्ववनयनम् प्रागुदग्भिर्बर्हिर्भिरवस्तरणं चावटवत् यूपावटवदेव भवति रक्षो°हण इति मन्त्राभ्याम् · अत्र प्रोक्षणप्रवनयनादौ च कृते नोदकोपस्पर्शनम् रक्षोहणो वः सत वैष्णवानीति वचनान्मन्त्राणां वैष्णवत्वेनाराक्षसत्वात् · नयनावस्तरणे च प्रदक्षिणमेव भवतः ।

तनूनुपरि कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राचोऽरत्निमात्रे संतृणे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ-रक्षोहणाविति (५. २५) ॥ २५॥ तेषामेव प्रकृतानामुपरवाणामुपरि तनून्सूक्ष्मानस्थूलान्प्रागग्रानुदगग्रान्वा दर्भानास्तीर्य अधि°लके अधि उपरि अभिषूयते सोमो ययोस्ते वारणे प्रादेशमात्रविपुले स्थूले उप°न्ति · कीदृशे अधि°लके परस्परं द्य°लान्तराले अद्भिः शोधिते प्रागग्रे अर°मात्रे दीर्घे · संतृणे वा वा विकल्पे परस्परं संतृणे संधिते संयोजिते स चायं व्यवस्थितविकल्पः एकसुत्ये यज्ञे अग्निष्टोमसंस्थे असंतृणेऽएव उक्थ्यातिरात्रादौ अनेकसुत्ये चावश्यं संतृणेऽएव भवतः दीर्घसोमे संतृन्द्याद्धृत्याऽइति शाखान्तरीयाद्वचनात् दीर्घश्चासौ सोमश्च दीर्घसोमः अग्निष्टोमापेक्षया यो दीर्घः उक्थ्यातिरात्रादिरनेकसुत्यश्च तत्रावश्यं संतर्दनं कर्तव्यम् · ततस्ते अधिषवणे पर्यू°ति च पांसुभिस्तदन्तरालं द्व्यङ्गुलं परितश्च पूरयति दार्ढ्याय अन्यथा सोमाभिषवकाले तेऽइतस्ततश्चलेते तथा सति दुष्करोऽभिषवः स्यात् · काठके अधिषवणे फलके पुरस्तादंहीयसी पश्चाद्वरीयसी द्व्यङ्गुले वा[2] संहिते पश्चाद्रक्षोहणाऽइति प्रोक्षत्युत्तरेणोपरवेषूपदधाति उत्तरेण पुरीषेण पर्युह्य शङ्कुभिः परिणिहत्येति। मानवे औदुम्बरेऽधिषवणफलके समोपवृत्ते[3] बाहुमात्रेऽइत्यादि।

तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति (५. २५) ॥ २६॥ तयोरधिषवणफलकयोरुपरि सर्वतो रक्तं परितः कर्तनेन समीकृतमधिषवणचर्म निदधाति प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमेति परिभाषायामुक्तमेव (१. १०. ८) ·

---

1) See at ७. २. १३. ८. ३. ३४. 2) ? °लेना AB. 3) ? समोप° A. सोमोप° B.

अधि उपरि सोमः सूयतेऽस्मिन्नित्यधिषवणम् · सर्वरोहितमिति वचनाद्गोचर्म गोविषयो हि रक्तो वर्णो रोहित इत्युच्यते मन्त्रवर्णाच्च अंशुं दुहन्तो ऽध्यासते गवीति (ऋक्सं° १०.९४.९) · मानवे अधि चयनस्य[1] चर्मणो ऽधिषवणं करोतीति ।

तस्मिन्ग्राव्णः पञ्च वैलवा स्थेति (५.२५) ॥२८॥ पाषाणान् ।

खरं पुरस्तात्करोत्युद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णं चतुरश्रम् ॥२९॥ उपरवाणां पुरस्तात् अथवा प्रकृतस्याधिषवणचर्मणः पुरस्तात् शाखान्तरात् उपस्तम्भनस्य वा पुरस्तात्प्राच्यां दिशि उद्ध°क्षिते देशे सि°र्णं च°श्रं खरं करोति · उद्धतमुल्लेखनम् अवोक्षितमभ्युक्षणम् · सिकता वालुका उपकीर्णा यत्र तत्सिक°र्णम् अर्थात्प्रमाणम् · चतुरश्रं[2] चतुःकोणम् · मानवे औपरवाणां पांसूनामग्रेणोपस्तम्भनं बाहुमात्रं चतुरश्रं खरं करोत्युद्धतावोक्षिते सिकताभिः प्ररोचयतीति · काठके पूर्वेणोपस्तम्भनं पात्रेभ्यः खरं करोतीति ।

अन्तःपात्यात्षट् प्रक्रमान्प्राङ् यात्वा दक्षिणा सप्तमं महान्तम् ॥३०॥ अन्तःपात्यात् शङ्कोरवधिभूतात् ष°त्वा प्राच्यां दिशि गत्वा स°मं प्रक्रमं म°न्तं दक्षिणस्यां दिशि यायात् ।

तत्रौदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीम् ॥३१॥ तत्र सप्तमपदप्रान्ते यजमानप्रमाणामौ°रीं स्थूणामवटे प्रक्षिपति · सा च निखननप्रदेशादूर्ध्वं यजमानमात्री कार्या निखननार्हप्रदेशस्तु ततोऽधिकः । तदुक्तमापस्तम्बेन ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमितेति[3] · औ°रीति सदसो मध्यस्थूणा त्रिशाखा भवति । मानवे उदग्वंशं सदोऽन्तर्मायु[4] मिनोत्यौदुम्बरी वर्षिष्ठा स्थूणानां ह्रसीयस्योऽन्या अन्त्या ह्रसिष्ठेति[5] · काठके अर्धपञ्चमेषु पृष्ठ्याया दक्षिणा मध्यऽऔदुम्बर्यै गर्तं परिलिखतीति · मानवे अपरस्माद्वेद्यन्तात्त्रिषु प्रक्रमेष्वपरिमिते वावकाशे[6] सदो विदधाति तस्य मध्ये दक्षिणतः पृष्ठ्यायाः प्रक्रममात्रेऽऔदुम्बर्यै गर्तं खनतीति · आपस्तम्बः दक्षिणतः प्रक्रमे पृष्ठ्याया औदुम्बरीं मध्ये सदसो मिनोति

---

1) ? Thus B., मानवे°तीति deest A. 2) Thus A throughout, whereas B has °स्रं. 3) सा च निख°मितेति deest A. 4) ? Thus AB. 5) °ष्ठा इति AB. 6) त्वावकाशे B.

दक्षिणा सदः प्रकर्षेदिति · तेन पृष्ठ्याया दक्षिणतः सदोमध्यरेखायां मध्यान्तं प्रक्रमं प्रक्रम्य तत्प्रान्ते ग्रौदुम्बर्याऽग्रवटपरिलेखः कार्यः अन्तःपात्यात्पद्के प्रक्रमे च सदसो मध्यं कुर्यात् सदसो मध्ये ग्रौदुम्बर्या मानश्रवणात् तन्मध्यऽग्रौदुम्बरीं मिनोतीति।

यूपवद्देते ॥३२॥ सा चौदुम्बरी यूपे यूपवदिति (६.२.११) ग्रवटस्य पुरस्तात्प्रागग्रां भूमौ निदधाति तस्या उपरि कुशमुष्टिं च निदधातीत्यर्थः · ग्रग्रेणावटं प्राचीं निधायेत्यापस्तम्बः।

ग्रभ्यादि करोत्यावस्तरणात् ॥३३॥ ग्रभ्यादानादारभ्य यूपावटवत् कर्म करोति ग्रवटमध्ये प्रागुदगग्रबर्हिःप्रासनपर्यन्तम् (६.२.८-१८) · ग्रतश्चात्राभ्यादानम् ग्रवटपरिलेखः खननम् प्राच्यां पांसूद्वापः ततः प्राच्यामौदुम्बरीनिधानम् तस्या उपरि कुशमुष्टिनिधानम् यवोऽसीत्यप्सु यवावापः दिवे त्वेत्यादिभिरौदुम्बर्या ग्रग्रमध्यमूलानां प्रोक्षणम् ग्रवटे शेषासेकः प्रागग्रोदगग्रबर्हिःप्रासनम्।

उद्दिवमित्युच्छ्रयति (५.२०) ॥३४॥ ग्रवटमध्ये प्रागुदग्बर्हिःप्रासनादनन्तरं तामेव प्रकृतामौदुम्बरीमूर्ध्वां करोति · प्राचीनकर्णाम् सद्मोद्गात्रोच्छ्रयेदित्यापस्तम्बः।

द्युतान इति (५.२०) मिनोति ॥३५॥ ग्रवटमध्ये प्रक्षिपति · प्राकूर्णामिवदधातीति मानवे विशेषः · प्राचीनकर्णाम् सद्मोद्गात्रा मिनोत्यूर्ध्वं निखाताग्रखन-मानसंमितेत्यापस्तम्बः।

पर्यूहणाद्योपसेचनात्कृत्वा ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्भ्य ॥३६॥ ग्रवटे प्रक्षेपानन्तरं पर्यूहणादि पांसुभिरवटपूरणादारभ्य ग्रद्भिरुपसिच्येत्येतत्पर्यन्तं यूपवदेव कृत्वा (६.३.१०-१२) तत ग्रौदुम्बरीमालभस्वेत्यध्येषणया यजमानेनौदुम्बर्या ग्रालम्भं कारयित्वाध्वर्युस्तं यजमानं ध्रुवासीतीमं मन्त्रं भाणयति। ग्रस्मिन्मन्त्रे प्रजया पशुभिर्भूयादित्युभयोः पदयोः समाम्नातत्वादुभयोः समुच्चयेन प्रयोगे प्राप्तऽग्राह ·

प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वा ॥३७॥ नोभयम् प्रजया पशुभिरित्येवं यथासमाम्नातमित्यर्थः विकल्पस्य श्रुतत्वात् (३.२.१.२०)।

स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेन द्यावापृथिवीऽइति (५.२८) ॥३८॥ ग्राज्यं संस्कृत्य ग्रौदुम्बर्या विशाखे कर्णौ मूर्धनि वलनिधानप्रदेशे स्रुवेणाध्वर्युर्जुहोति इदं द्यावापृथिवीभ्यामिति त्यागः · स्रुवेणेति जुह्वा निवृत्त्यर्थम् ग्रतश्चात्र स्रुवस्यैव

संमार्गः · विष्टं निविष्टमुपरि स्थापितं वलकादि पाति रक्षति अधः पतद्धारयतीति विष्टपं (३. ६. १. २१) विशाखम् · मानवे अन्तरा कर्णौ हिरण्यं निधाय घृतेन ध्रुवी आपृणेत्यभिजुहोति आ मूलादवस्रावयतीति च · आप° तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय घृतेनेति स्रुवेण हिरण्ये जुहुदान्तमौडुम्बरीमन्ववस्रावयेदेषा सदसः स्थूणा वर्षिष्ठेति ।

भूमिप्राप्ते स्वाहाकरोति ॥३९॥ भूमिसम्प्राप्ते घृते औडुम्बर्या विशाखे प्रक्षिप्तमाज्यं यदा भूमिं प्राप्नोति तदा · भूमिं गते स्वाहाकरोतीति शाखान्तरे श्रवणात् । अनाम्नातस्वाहाकारेषु होममन्त्रेषु स्वाहाकारो न प्राप्नोत्यत आह ·

सर्वत्र मन्त्रवत्सु जुहोत्युपदेशात् ॥४०॥ स°वत्सु होमेषु स्वाहाकारं करोति अनाम्नातस्वाहाकारेष्वपि · कुतः जु°शात् श्रुत्या होमे स्वाहाकारस्योपदेशात् वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयतऽइति तत्र वषट्कारस्य यजतौ नियतत्वात् परिशेषात्स्वाहाकारस्य जुहोतौ निवेशः · नियतो हि वषट्कारो यजतौ ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्योश्रावयेत्यादिः (१. ५. २. १६) याज्याया अधि वषट्करोतीति श्रुतेश्च । किं च ·

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥४१॥ अनाम्नातस्वाहाकारेषु मन्त्रेषु स्वाहाकारस्य प्रतिषेधाद्धारणाच्चैवं निश्चीयते यत्स्वाहाकारः सर्वत्र भवतीति · स हुत्वैव समि° पीत्यत्र (४. ५. २. १०) गर्भहोमे महतो यस्य हीति मन्त्रे (८. ३१) न स्वाहाकरोतीति स्वाहाकारो निषिध्यते तत्र चाम्नातो नास्ति · तथा न स्वाहाकरोति न होषाहुतिरित्यनेनाहुतौ (३. ८. ३. १) स्वाहाकारस्य सद्भावावगमाच्च · अमन्त्रवत्सु पूर्णाहुत्यां स्वाहाकारप्रदाना इत्यत्र (६. १०. २०) च स्वाहाकारो विहित एव मन्त्रवद्विषयोऽयमारम्भः ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

नाभिदघ्नं सदः ॥१॥ नाभिप्रमाणं सदः प्रान्तेषु उच्चं भवति शाखान्तरात् · मध्ये तूच्चमेव औडुम्बर्या मध्यस्थूणाया यजमानमात्रीवोपदेशात् · तथा चाह पितृभूतिः सदसो यन्मध्यऽउच्चैस्त्वम् तदौडुम्बरीप्रमाणमेव दृष्टार्थवादौडुम्बर्युच्छ्रयणस्य[1] यत्प्रान्तेषु तदनेनोपदिश्यते · सद इति च वक्ष्यमाणस्य परिश्रितस्य नाम।

[1]) दृष्टवादौ° B.

मत्या वा ॥२॥ सदसः प्राक्तिपूद्यत्वं भवति न नाभिमात्रनियमः शाखान्तरात्। उदग्वंशम् ॥३॥ वंशो मध्यवलः[1] सोऽत्रोदगायतो भवति तेनोदगायतम्। अष्टादशारत्नि ॥४॥ तिर्यक्प्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात् इदं दैर्घ्यप्रमाणमुच्यते। एकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा ॥५॥ अरत्नयः शाखान्तरात्।

नव तिर्यक् ॥६॥ त्रिष्वपि पक्षेषु नवारत्नयस्तिर्यक्प्रमाणं भवंति।

अर्धायामो वा ॥७॥ आयामो दैर्घ्यम् तस्यार्धं समप्रमाणमर्धायामः · यावत्प्रमाणं दीर्घं सदः क्रियते तस्य दैर्घ्यप्रमाणस्यार्धप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणं पृथुत्वप्रमाणं कुर्यादित्यर्थः · तेनाष्टादशारत्निदैर्घ्यपक्षे नवारत्नि तिर्यक् एकविंशत्यरत्निपक्षे सार्धदशारत्नि तिर्यक्कम् चतुर्विंशत्यरत्निदैर्घ्यपक्षे द्वादशारत्नि तिर्यक्कमिति अथवा सर्वपक्षेषु नवारत्न्येवेति। तत्राष्टादशारत्नि नव तिर्यगिति पक्षे परिशिष्टे सदःसाधनश्लोकः (शुल्ब° ७.१४-१५) नवके लक्षणं कुर्यात्त्रीणि कुर्यात्त्रिषु-त्रिषु उत्तमो नवकः पाशः सदसो मानमुच्यते इति। आपस्तम्बः नवारत्नि विस्तारं सप्तविंशतिरुदगायतमपरिमितं[2] वा यावदृत्विग्भ्यो धिष्ण्येभ्यः प्रासर्पकेभ्य आप्तं मन्येतेत्यपरमिति।

औदुम्बरीं मध्ये ॥८॥ पूर्वनिखातामौदुम्बरीं स्थूणां सदसो मध्ये कुर्यात् · तथा सदः साधनीयम् यथा सा तिर्यक्प्रमाणस्य सदसो मध्ये भवति।

पृष्ठ्यामेके ॥९॥ सदसः उदगायामस्य मध्ये कुर्वन्ति एके नेति · एके-ग्रहणं पूजार्थम् नियमेनोदगायामस्य मध्ये पृष्ठ्या कार्या प्रागायामस्य मध्ये चौदुम्बरीति।

इन्द्रस्य छदिरिति (५.२५) मध्यमं छदिरारोप्यापरपूर्वे च ॥१०॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण सदः प्रसाध्य यावदर्थं स्थूणा निखाय पूर्वापरद्वारयोः पृष्ठ्यामुभयतो द्वार्ये च निखायोपरि वंशादि निधाय रज्ज्वाबन्धनेन सर्वतो दृढं कुर्यात् · ततः प्रथमं सदसो दक्षिणे तृतीये भागे मध्यप्रदेशे इन्द्रस्य छदिरिति मन्त्रेणोदगग्रं मध्यंच्छ वंशानामुपरि निधायापरपूर्वे च द्वे छदिषी आरोपयति तस्य मध्यमच्छदिषोऽपरपार्श्वे पूर्वपार्श्वे चेत्यर्थः।

त्रिवर्गो चोत्तरतः ॥११॥ यादृश एकश्छदिषां त्रिवर्ग उपदिष्टः तादृशा-

1) ? °ऋय: B. (ऋव: sec. m.) 2) Thus AB. °शतिमु°? but see the same at ६.१३.

वेव द्वौ त्रिवर्गौ तद्वदेव तेनैव क्रमेण उत्तरतो भवतः एको मध्यमे तृतीये भागे द्वितीयस्तत उत्तरे सदसस्तृतीये भागऽइति · छदिस्तृणमयः कट इति प्रागुक्तम् (३.२३) तदभावे भित्तिर्वंशमयः किलञ्ज इति च प्रागुक्तम् मल्लः प्रतिछदिरावर्तनीयः।

परि वेति (५.२४) परिवार्य परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैः (५.३०) ॥ १२ ॥ उपरि छादनानन्तरं लोकसिद्धैः षड्भिः परिवारकैः सदः पर्य परिश्रित्य परित आछाद्य पूर्वद्वारस्य दक्षिणस्थूणादिप्रदक्षिणक्रमेण चतसृणां द्वार्याणां परिषीवणम् रज्ज्वा ग्रन्थिकरणम् सदसो निष्ठितस्याभिमर्शनं च एतान्यैन्द्रैः इन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैः इन्द्रस्य स्यूरित्यादिभिः (५.३०) कुर्यात् · समाप्ते ग्रन्थिविमोचनमनुक्तमपि तूष्णीं कुर्यात्। छदिषामपि यज्ञविशेषेण संख्याविशेषाः शाखान्तरऽउक्ताः · नवाग्निष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिनि सप्तदश वाजपेयेऽतिरात्रे च एकविंशतिः सत्राहीनानामित्यापस्तम्बः · मानवे नव छदींष्यग्निष्टोमऽउदत्तूलानि पञ्चदशोक्थ्ये सप्तदशातिरात्रे एकविंशतिः सत्राहीनयोरेकादश षोडशिनि वाजपेये चेति तथा औदुम्बर्यां मध्यमं छदिरादधाति पूर्वमाधायापरमादधाति[1] दक्षिणैरभिनिदधात्युत्तराण्युपकर्षति परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिश्रयति मध्यमापरयोः संधाविन्द्राय त्वेत्यारभ्य उपतीन्द्रस्य स्यूरसीति प्रवयतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति प्रथमं ग्रन्थिं करोत्यान्तात्प्रतिषीवेदपरान्तात्संधीन्प्रतिषीव्य द्वार्याः प्रतिषीव्यतीति नाध्वर्युः प्रत्यक्सदोऽतीयात् धिष्ण्यान्होतारं वा यद्यतीयादैन्द्र्याऽर्चा संचरेदिति · काठके च न प्रत्यक्सदोऽतीयादध्वर्युः समया यद्यतीयाद्धोत्रस्य पतऽइति प्रतिसंचरेदिति ।

हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमध्यगारद्वारमन्तर्वेद्यर्धं भूयः सर्वं वा ॥१३॥ अर्धादशारत्निपरिमाणस्य हविर्धानस्य समं द्विधा विभक्तस्य योऽपरोऽन्तभागः अपरार्धम् पश्चिमः समो विभागः तमुत्तरेणार्जव्येनाग्नीध्रमग्नीधः शरणं गृहं मिनोति स्थूणानिखननादिना निष्पादयति · अत एव पञ्चारत्निपरिमितम् हविर्धानापरभागस्य तावत्परिमाणत्वात् · तथा कर्तव्यम् यथा हविर्धानस्याग्नीध्रस्य चापरप्रान्तौ समतया भवतः । मानवे उत्तरतः सदो हविर्धानयोः समयार्धे चतु[ः]स्थूणं दक्षि-

1) पूर्वामाधायापरामा° AB.

णद्वारं प्राग्वंशमाग्नीध्रं मिनोति तस्यार्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदीति च। कीदृश-
माग्नीध्रम् अध्यरम् अध्यगारयोरिव दक्षिणपूर्वे द्वारं यस्य · अन्तर्वेदि वेदिमध्ये
अर्धम् अर्धादर्धं बहिर्वेदि अथवा भूयो अर्धादङ्क अन्तर्वेदि स्तोकं बहिर्वेदि
अर्धम् अर्धादर्धं बहिर्वेदि अथवा भूयो अर्धादङ्क अन्तर्वेदि स्तोकं बहिर्वेदि
अथवा सर्वमप्यन्तर्वेदि वेदिमध्ये भवति · काठके प्रत्यगुदग्घविर्धानादाग्नीध्रीयां
शालामर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि प्रागपरस्माद्धिष्ण्यात्सदो नवशयं प्राक्सप्तविंशति-
स्तिर्यगिति [1] · आपस्तम्बः षट्सु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्करादाग्नीध्रं मिनोत्यर्धमन्तर्वे-
द्यर्धं बहिर्वेदि प्राचीनवंशं च चतुःस्थूणं सर्वतः परिश्रितं दक्षिणतउपचारो
ऽपरस्माद्धिष्ण्यात्त्रिषु पुरस्तात्प्रक्रमेषु सदो मिनोतीति।

निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते (५. ३०) ॥ १४॥ एवमाग्नीध्रीयं निष्ठाप्य स्पृशति।

धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्धेऽउदङ्ङुपविश्य
विभूरसीति (५. ३१) प्रतिमन्त्रम् ॥ १५॥ धिष्ण्यानिति वक्ष्यमाणानां सिकतो-
पकीर्णानां पुरीषस्थलानां नामधेयम् · उद्धते भूप्रदेशे तान्धिष्ण्यान्निवपति
स्फ्येन करणभूतेनान्वारब्धे यजमाने उदङ्मुख उपविश्याध्वर्युः विभूरसीत्येकैकेन
मन्त्रेण यथाक्रममेकैकस्मिन्धिष्ण्ये हस्तेनैव पुरीषं वपति · न तु स्फ्येन तेन पुरी-
षनिवापस्य कर्तुमशक्यत्वात् स तु यजमानस्यान्वारम्भे करणम् · अत्र पूर्वं स्मा-
र्ताः पञ्च भूसंस्काराः परिसमूहनादयो भवन्त्येव तेषामग्र्यर्थतया गृह्ये (पारस्क° १. १)
विधानात् तत उद्धते उल्लेखनाभ्युक्षणे भवत इति · अत्र च पुरीषं चात्वा-
लादानेयम् चात्वालादिति परिभाषितत्वात् (१. ८. ३१)।

आग्नीध्रीयं पूर्वम् ॥ १६॥ आग्नीध्रे भवः आग्नीध्रीयः तमाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पूर्वं प्रथमं
विभूरसीति मन्त्रेण निवपति आग्नीध्रगृहस्य मध्ये प्रथमं चिनोति।

सिकताश्चोपरि रौद्रेणेति (५. ३४) सर्वत्र ॥ १७॥ सर्वेषु धिष्ण्येषु पुरीष-
निवापानन्तरं धिष्ण्यानामुपरि रौद्रेणेति मन्त्रेण सिकता उपकिरति · आग्नीध्रीयस्य
प्रकृतत्वात्सर्वत्रेत्युक्तम् · कर्काचार्यास्त्वाहुः सिकतोपरि कीर्यन्ते तूष्णीमेव रौद्रे-
णेति मन्त्रस्य विभूरसीत्यादिषु सर्वेष्वनुषङ्ग इति अयं च शाखान्तरीय एकव-

1) °शयं विंश° B. °शयं प्राक्सप्तविंश° A.

चनात्तो रौद्रेणानीकेन पाहि माग्ने पिपृहि माग्ने गोपाय मा नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीरिति स्वशाखीयस्य बहुवचनात्तस्य तु धिष्ण्योपस्थाने विनियोगं वक्ष्यति अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानिति (१.८.२०) एतदपि समूलम् · तथा च मानवे रौद्रेणानीकेनेति सर्वत्रानुषजतीति · काठके च रौद्रेणेत्यनुषङ्गः सर्वत्रेति । अत्र भूसंस्काराः पुरीषनिवापः सिकतोपकिरणं चेत्येते पदार्थाः सर्वधिष्ण्येष्वेकस्यामेव दिशि उपविष्टेन कर्तव्याः आग्नीध्रीये उदङ्मुखेन होत्रीये प्रत्यङ्मुखेन मार्जालीये दक्षिणामुखेन शेषेषूदङ्मुखेनेति ।

षट् सदसि ॥१८॥ आग्नीध्रीयनिवापानन्तरं षड्धिष्ण्यान्निवपति । तानेवाह ·

प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः ॥१९॥ पूर्वं सदोद्वार°ण पृष्ठ्यामुत्तरेण पृष्ठ्यासंलग्नमेव होतुर्धिष्ण्यं प्र°खोऽध्वर्युर्निवपति ।

दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य ॥२०॥ औ°र्या आग्नेय्यां दिशि मै°णस्य धिष्ण्यमुदङ्मुखो निवपति । होतृधिष्ण्याद्दक्षिणस्यां दिशि अरत्निचतुष्टये सार्धे पदाधिके प्रशास्तृधिष्ण्यं भवति · तथा चोक्तम् अरत्निसार्धचतुष्के पदे वै होतृधिष्ण्यतः प्रशास्तृधिष्ण्यमानं स्यादिति[1] ।

होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानाम् ॥२१॥ तुल्यान्तरालान् ।

आग्नीध्राद्दक्षिणाꣳ सम्प्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयम् ॥२२॥ सम्प्रति समतया आर्जवेन वेद्य°लीयं धिष्ण्यं निवपति · मानवे विशेषः दक्षिणात आग्नीध्रस्याग्नीध्रीयाय लक्षणं करोत्युद्धत्यावोक्ष्य चात्वालात्पाꣳसून्निवपति व्युह्यावोक्ष्य सिकताभिः प्ररोचयत्येवं धिष्ण्यान्निवपति षडन्तःसदसः पृष्ठ्यादेशे होत्रीयं बाहुमात्रे पश्चाद्द्वारस्य दक्षिणं मैत्रावरुणीयं यथैनयोः समयौदुम्बरी[2] भविष्यत्युदीच इतरान्बाहुमात्रान्तरान्ब्राह्मणाच्छꣳस्यं पोत्रीयं नेष्ट्रीयमछावाकं यावति होत्रीयादाग्नीध्रीयस्तावति दक्षिणतः पुरस्तान्मार्जालीयो दक्षिणतश्चाग्नीध्राच्चात्वालस्यान्तर्वेद्यास्तावाय[3] सꣳस्तृणात्युत्तरतश्चात्वालस्य शामित्राय लक्षणं करोतीति · धिष्ण्येषु नवपादभागलोका इत्युक्तत्वादष्टादशाङ्गुलानि धिष्ण्यस्य प्रमाणम् अष्टाद-

---

१) होतृधिष्ण्याद्°दिति deest A. २) समया औदु° AB. ३) °णतश्चात्वाल° A.

शाङ्कुलान्येव परस्परमन्तरालमिति · तथा परिशिष्टे स्थानमप्युक्तम् सदोमध्यमरे-खायां तत्रोदीची निरामया तस्याः प्राञ्चं पदं त्यक्त्वा ततो धिष्ण्यानि कारयेदिति।

सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरिब्रह्मासनशालाद्वार्यप्राग्वंशान्तान्त्सम्राडसीति (५.३२) प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥ अष्टानां धिष्ण्यानां निवापानन्तरमध्वर्युः सदसः पूर्वद्वारस्य पुरस्तात्तिष्ठन् सम्राण्मन्त्रमाहवनीयादीननुदिशति विलोकयति। अनुदेशश्च संदर्शनमात्रम् तथा चाहुर्माधवाचार्याः अनुदेशो नाम विद्यमानमेव पदार्थमनु त्वमेवं भवसीति निर्देश इति। तत्र सम्राडसीत्याहवनीयमीक्षते उत्तरवेदिस्थम् · ततश्चात्वालस्य दक्षिणतोऽन्तर्वेदि बहिष्पवमानदेशं परिषद्योऽसीति · नभोऽसीति चात्वालमीक्षते · मृष्टोऽसीति शामित्रमीक्षते · ऋतधामासीत्यौदुम्बरीं सदोमध्यमीक्षते · प्रशास्तुर्दक्षिणतः सदसि ब्रह्मासनमीक्षते · अग्नोऽसीति शालाद्वार्यमग्निम् · अहिरसीति प्राग्वंशनाम्नं गार्हपत्यमिति प्राग्वंश इति यौगिकं नाम · अनुषङ्गपक्षे सम्राडसीत्यादिष्वपि रौद्रेणेत्यस्यानुषङ्गः।

उत्करꣳ समूह्योऽसि विश्ववेदा ऊनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति[1] ॥२४॥ अनुदिशति ईक्षते · अत्रापि रौद्रेणेत्यनुषङ्गो भवत्येव कर्कमते॥ अथाग्नीषोमीयपशोरुपक्रममाह ·

परिस्तरणपात्रसꣳसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोति ॥२५॥ आहवनीयशालाद्वार्यदक्षिणाग्नीनां परिस्तरणम् पाशुकानां पात्राणामासादनम् तेषामेव प्रोक्षणम् पाशुकस्यैवाज्यस्य निर्वपणम् · अत्रानुक्तमपि आज्यनिर्वापात्पूर्वं कुक्कुटाहननम् आज्यनिर्वापादनन्तरं च वेदकरणं भवत्येव · ततो महावेदेरुत्तरꣳरोति महावेदेः संमर्शनं प्राकृतम् · अधुना खननस्यावसरः तस्य निषेधाभावात्खननादि करोतीत्यर्थः उत्तरपरिग्रहस्यादौ यत्खननमेव तदादीत्यर्थः।

अन्तःपात्यसहितं बर्हिरन्तं प्रेष्यति ॥२६॥ अन्तःपात्यसमीपे स्थितो ब्रꣳन्तम् प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादयेत्येवमन्तमेव (२.६.३४) प्रेष्यति · मानवे नाप्रोक्षितामाक्रामत्युत्तरं परिग्रहं परिगृह्य प्रत्यक्मृड्याग्रेण पृथ्याशङ्कुं तिर्यञ्चꣳ स्फ्यꣳ स्तब्ध्वा प्रोक्षणीरासादयेत्यादि।

---

1) See VS. Kāṇva ५.८.५. pag. १६०.

तत्र सर्वमासादयति ॥२७॥ तत्रान्तःपात्ये · सर्वशब्देनात्राग्नीषोमप्रणय- नसमये यस्य-यस्य नयनम् (७.५) तत्सर्वमुच्यते · तेन शकटबर्हिः ग्रावद्रोणक- लशसोमपात्राणि इध्मं चतुष्टयं च संनद्धं वपाश्रपण्यौ रशने मन्थनचतुष्टयं चेति ।

अत्रैव प्रोक्षणमिध्मं निधायाग्नीषोमीयाय ॥२८॥ इध्ममग्नीषोमीयार्थं स्थापयित्वा अत्रैवान्तःपात्यदेश एव महावेदेः प्रोक्षणं भवति · बर्हिःप्रोक्षणे तु बर्हिरसि स्रुग्भ्यां त्वेति पयस्यापक्षे अनूबन्ध्यापक्षे तु बर्हिरसि त्वा जुष्टमिति · अत्र शकटबर्हिष एव प्रोक्षणम् आतिथ्याबर्हिषस्त्वग्रे भविष्यति इध्मस्य च नेदानीम् तयोरुपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात् स इध्ममेवाग्र इत्यादिना (३.६.३.१४) अतोऽत्र तयोर्न प्रोक्षणम् ।

वेदेः स्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे ॥२९॥ अपराह्णे महावेदेः स्तरणं भवति · अयं तु विशेषः तत्र प्रस्तरस्य ग्रहणं न भवति सोमस्य प्रयोजना- भावात् · अत्र काठके विशेषः वेदिशेषं स्तृणाति समदोहविधानं धिष्ण्यखर- वर्जमिति · मानवे च वेदिं स्तृणाति यथापद्लोभा धातुशो धून्वन्तो वानप- हादयन्तो धिष्ण्यान्खरोपरवोत्तरवेदिं चेति ।

अर्धव्रते वृत्ते प्रविश्य प्रणयनीयाधानम् ॥३०॥ वेदिस्तरणानन्तरं पत्नी- यजमानाभ्यामर्धवृत्ते सति प्रविश्य पत्नीशालां शालाद्वार्ये प्रणयनीयस्येध्मस्याधानं कर्तव्यम् आग्नीध्रीयप्रणयनार्थम् अयमपीध्मोऽपरिमितकाष्ठकस्त्रिवृन्नद्धः स्यात् (१.३.११)। प्रविश्येति प्रवेशनेन निष्क्रमणं लक्ष्यते तच्च शाखाछेदनार्थम् यतो ऽग्रे वक्ष्यति परिवास्याथ दोहनमिति (७.२७) · तत्र च सांनाय्यधर्मप्रवृत्त्या शाखा- छेदनवत्सापाकरणादिकमपराह्णे प्रकृतिवत्प्राप्नोति तस्य चावसरो न ज्ञायते तेन प्रवेशनेन लक्षितस्य निष्क्रमणस्याज्ञानप्रयोजनस्यैतत्प्रयोजनं कल्प्यते यच्छा- खाछेदनार्थमेतन्निष्क्रमणमिति तेनात्र शाखाछेदः प्रगुणीकरणम् · तत्र सप्रवर्ग्ये चतुर्णां दोहानां वत्सापाकरणम् तत्र प्रथमतृतीयचतुर्थवत्सापाकरणे इन्द्राय सर- स्वतीवते भागमिति गोरुपस्पर्शने विशेषः द्वितीये त्विन्द्राय भागमिति दधि- घर्मस्य · अप्रवर्ग्ये तु त्रय एव दोहाः तत्र दधिघर्मो न भवति · ततः शाखा- परिवासनमुपवेषकरणं शाखोद्धूलनं चेति एतावत्कृत्वा शालां प्रविश्य प्रणयनी-

याधानमिति · मानवे च स्तरणानन्तरम् अर्धव्रते प्रदायोत्तरत आह्वनीयस्येध्म-बर्हिरुपसादयतीति · काठके च वत्सापाकरणस्य कालान्तरमुक्तम् वत्सानपाकृत्य प्रवर्ग्यवति पात्राण्युद्वास्याग्निकर्मणाग्निं प्रणीयेति उपसत्समासानन्तरं प्राक्प्रवर्ग्योत्सादनादित्यर्थः · मानवे च उत्तमायामुपसदि पौर्वाह्णिकीं कृत्वा शाखामाह्रत्यर्धव्रते प्रदाय सद्यः कुर्यादापराह्णिकीमिति · आपस्तम्बे च उत्तरपरिग्रहानन्तरमुक्तम् उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णात्यत्र प्रतिप्रस्थाता शाखामाहृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया वत्सानपाकरोति प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिर्वेदिं प्रोक्षति नाप्रोक्षितामभिचरत्यथैनां बर्हिषा बहुलं प्राचीनꣳ स्तीर्वेति · प्रतिप्रस्थातुः सवनीयनिर्वापविधानात् तस्यैव शाखाहरणं वत्सापाकरणं चोक्तम् · एवं च कात्यायनेनाग्नीदिर्वपतीत्यादिना (९.२.१५) आग्नीध्रस्य पुरोडाशधानाकरम्भदधिपयस्यानूपसवनीयकरम्भविधानात्तत्करणरूपं शाखाछेदनवत्सापाकरणदोहादिकं तेनैव कर्तव्यम् सवनीयानामलङ्करणान्तस्याङ्गकलापस्य तत्कर्तृकत्वविधानात् · तेन प्रातः प्रथमोपसदोऽनन्तरं वा उपसत्समासानन्तरं वा उत्तरपरिग्रहानन्तरं वा बर्हिःप्रोक्षणात्प्रागाग्नीध्रेण शाखाछेदनादि वत्सापाकरणान्तं कर्तव्यम् ।

आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥३१॥ आग्नीध्रीयप्रणयनार्थमिध्मं शालाद्वार्येऽभ्याधाय अग्नीषोमीयार्थस्याज्यस्याधिश्रयणं पश्वर्थानामेव स्रुचां संमार्जनमाज्योद्वासनं पत्नीकर्तृकमवेक्षणं च कृत्वा शा°रेण यजमानः उत्सङ्गे सोमं कृत्वा उपविशति · अनेकयजमानकेऽप्येक एव · उपस्थे सोमं कृत्वेति क्त्वाप्रत्यय आनन्तर्यमात्रे पदार्थानां भिन्नकर्तृकत्वात् · अत्र चेध्माधानाज्याधिश्रयणानन्तरं शालातो निष्क्रम्यान्तःपात्यसमीपे स्थित्वा स्रुचः संमृड्ढीत्यादिप्रैषशेषं (२.६.३४) ब्रूयात् · ततः स्फ्योदकप्रहारं च कुर्यात् पाणिप्रक्षालनं च बर्हिरन्तप्रैषानन्तरं (३६) पूर्वमेव कृतं सामर्थ्यात् · ततोऽन्तःपात्यदेशे स्फ्यसादनमत्रैव कार्यम् सकलप्रैषदानानन्तरमेव स्फ्योदकप्रहारादेर्दृष्टत्वादिति · ततः स्रुक्संमार्जनादि ।

शालाद्वार्यमपरेण सोमक्रयणीपदं परिकिरति ॥३२॥ अध्वर्युः · पदमिति पदपांसून् सोऽदं च यत्पूर्वं (७.६.२०-२४) स्थाल्यामोप्य पत्न्यै समर्पितमासीत्तदेव।

चतुर्थैकऽआहवनीयस्योपयमनीष्वाग्नीध्रीयस्याक्षोपाञ्जने च ॥३३॥ शाखिनः सो°णीपदं च°र्धा एकं सचतुरो भागान् चतुर्षु स्थानेषु कुर्वन्ति · ध्रा-ध्रोत्याह एकं चतुर्भागमाह°नीषु अग्निप्रणयनकाले · तथा द्वितीयं[1] चतुर्भागमाग्नीध्रीयस्योपयमनीषु · तृतीयं[2] चतुर्भागमक्षोपाञ्जने (३.३२) अक्षधुरावनक्तीत्यत्राञ्जनार्थाज्यशेषे पत्नीपाणावित्यर्थः · चकारादिह च शालाद्वार्यमपरेण चतुर्थं भागं[3] परिकिरति ।

आज्यप्रोक्षणीरन्तःपात्यदेशऽउत्पूय पश्चाज्यग्रहणम् ॥३४॥ आ°णीरन्तःपात्यसंज्ञके देशे शङ्कोः पश्चाद्बहिर्वेदि उत्पूय प्रकृतिवदेवोत्पवनं कृत्वा आज्यावेक्षणं च कृत्वा पश्चा°णं करोत्यध्वर्युः · पशुसम्बन्धि सपृषदाज्यमाज्यग्रहणमित्यर्थः · अत एव पश्चा°णमिति निर्देशात्पूर्वत्र पशुतन्त्रमुपक्रान्तमिति ज्ञायते · उत्पवनस्यान्तःपात्यदेशानियमः शाखान्तरात् · अतः पत्न्यवेक्षणानन्तरमग्नीदाज्यमानीय बहिर्वेद्येवासादयति · प्रोक्षण्यासादनमपि पूर्वं तत्रैव कृतम् ।

धारयन्त्याज्यानि ॥३५॥ ग्रहणानन्तरं जौहवादीन्याज्यानि अन्ये धा°न्ति आहवनीयं प्रति नयनाय · अध्वर्युणार्पिताः सतीः स्रुचोऽन्ये धा°न्ति ।

अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानम् ॥३६॥ अस्मिन्काले · अनेकयजमानके सर्वेषां यथास्वमपिव्रतान्वारम्भः · अपिव्रतास्तऽउच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपिव्रमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति पितृभूतिः · अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कः · अपि संसर्गे · व्रतमिति कर्मनाम · संसृष्टं साधारणं कर्म येषाम् ते अपिव्रता अविभक्ता दायादाः · ते येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वऽउपजीवन्तीति हरिस्वामिनः · व्रतं भोजनम् यजमानेन[4] सह प्राप्तभोजनः स्यात् बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थ इति माधवः (३.६.३.२) ।

वाससा छादयन्त्येनान् ॥३७॥ तानेव सयजमानान् अपिव्रतानहतेन वा°सा छादयेत् · शाखान्तरात् · अनेकयजमानके सर्वेषां छादनम् · प्राग्दशेन वाससामात्यं यजमानं च प्रच्छादयन्ति पुमांसो यजमानमन्वारभन्ते स्त्रियः पत्नीमिति मानवे ।

---

१) तृतीयं AB. २) Thus B द्विती° A. ३) चतुर्भा° B. ४) [यजमा]नव्रते अपिव्र°यजमा[नेन] deest B.

चरत्सु नाद्रियेत ॥३८॥ च॰त्सु इतस्ततो व्यापृतेष्वपिवित्रेषु तेषामन्वारम्भं नाद्रियेत अतश्चापचारे प्रायश्चित्ताभावः ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥

प्रदीप्तमिध्मं त्वꣳ सोमेति (५.३५) प्रचरण्याभिजुहोति ॥१॥ ततोऽनन्तरं प्र॰ध्ममभि प्रदीप्तस्येध्मस्योपरि प्र॰ण्या स्रुचा सकृद्गृहीतमाज्यं जु॰ति तत्रेदꣳ सोमायेति देवतोद्देशः। प्रचरणी नाम पालाशी स्रुक् जुह्वेव अन्यासु व्यापृतासु तया प्रचर्यतऽइति प्रचरणी अतस्तस्या आसादनादि सद्यैव कर्तव्यम् सा च वसाहोमहवनीतः पृथग्भवति यतोऽनूबन्ध्यायां गर्भसद्भावे प्रतिप्र॰प्रचरण्यां निधमित्यत्र (२५.१०.८) वसाहोमहवन्यां व्यापृतायां प्रचरणी दृश्यते तथा च मानवे प्राग्वꣳशे पात्राणि प्रयुनक्ति स्रुवाद्दक्षिणाꣳ स्रुचं प्रचरणीं तस्याः प्रथमꣳ संमार्जनमिति।

जुषाणोऽअप्तुरिति (५.३५) द्वितीयाम् ॥२॥ ततः पुनरपि प्रचरण्यां सकृद्गृहीतं गृहीत्वा प्रदीप्तस्येध्मस्योपर्येव द्वि॰यामाहुतिं जुहोति अत्र चेदमप्तवऽइति देवतोद्देशः।

अग्नये प्रह्रियमाणायानुवाचयति ॥३॥ होमानन्तरं प्रदीप्तमिध्ममुद्यम्योपयमनीभिरुपयम्य चाग्न॰णायानुब्रूहीति होत्रानुवाचनं कारयति।

सोमाय प्रणीयमानायेति वा ॥४॥ प्रैषं ब्रूयात् उभयोर्विकल्पेन श्रवणात् (३.६.३.१) शाखान्तरे त्वग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामित्येवंविधः प्रैष उक्तोऽस्ति।

आहवनीयं गहन्त्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मं चतुष्टयं च संनद्धं वपाश्रपण्यौ रशने शकलवृषणमरणी च ॥५॥ अनुवाचनानन्तरं सर्वे आह॰न्ति ब्रह्मयजमानाध्वर्य्वादयो बहवः किं कृत्वा ग्रावादीनि पूर्वतरं हस्ते गृहीत्वा पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्थाः ते च पूर्वमधिषवणे स्थापिता अपि वचनात्तत आनीयन्ते संस्कारार्थम् द्रोणकलशो द्रुममयः कलशाकारो वैकङ्कतः यस्योपरि धाराग्रहा गृह्यन्ते तथा सोमपात्राणि सर्वाणि नव ग्रहपात्राणि दश चमसाः परिप्लवा अनुपात्रे ऊर्णापवित्रे स्थाल्यश्वतस्रः पूतभृदाधवनीयौ उदञ्चनः सोमासन्दी इत्येवमादीनि कꣳसूत्रे एतेषां सर्वेषामग्नीषोमीयपात्रैः सहासादनं प्रोक्षणं नयनं च विहितमस्ति स्वसूत्रे तु द्रोणकलशस्य पृथगुपादानं श्रुत्यनुकरण-

मात्रम् · इध्मं विंशतिकाष्ठकम् · परिध्यादिचतुष्टयं च संनद्धं सम्यग्बद्धम् चतुष्टयं च प्रागुक्तम् (१. १२-१६) तदेवेह नेयम् · वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ कार्ष्मर्यमय्यौ विशाखाविशाखे · द्वे रशने द्विगुणरशना पश्वर्था यूपार्था त्रिगुणारशना च · शकल एकः वृषणौ द्वे दर्भतृणे अरणी द्वे अधरारणिरुत्तरारणिश्चेति मन्थनचतुष्टयम् । मानवसूत्रे ऽग्नीषोमीयमन्त्रं चेति पठ्यते · एतानि सर्वाण्यादायाहवनीयं प्रति गच्छन्ति · आज्यानि च यैः पूर्वं धृतानि (६. ३५) तानि त ऽएव नयन्ति दृष्टार्थत्वात् अतस्तानि पृथङ्नोक्तानि । यद्यप्यग्नीषोमीये मन्थनस्य विकल्पः तथापि मन्थनचतुष्टयं नीयत ऽएव संवनीयार्थम् ग्रावादीनामप्युत्तरेष्वेवोपयोक्ष्यमाणानां नयनविधानात् ।

अग्नये नयेति (५. ३६) वाचयति ॥ ६ ॥ आग्नीध्रं प्रति गमनार्थं प्रवृत्तेषु अध्वर्युर्यजमानं वा॰ति ।

उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ॥ ७ ॥ सद उ॰रेणैव तत्सर्वं हृत्वा आग्नीध्रमध्ये आग्नीध्रीये धिष्ण्येऽग्निं स्थापयति · मानवे अत्रं चाग्नीषोमीयमनुनयन्त्युत्तरेण सदो नयन्त्याग्नीध्रीये धिष्ण्येऽग्निं निधायाग्ने नयेत्यभिजुहोत्याग्नीध्रे यज्ञपात्राण्यासादयन्त्यासन्दीं ग्रावप्रायव्यानि द्रोणकलशमन्त्रं वप्रातीति · काठके आग्नीध्रीये धिष्ण्ये प्रत्यङ् तिष्ठन्निधायाग्ने नयेति[1] जुहोत्यत्र ग्रावप्रायव्यानि सादयन्त्यासन्दीं चेति · तेन यद्यपि स्वश्रुतौ (३. ६. ३. ११) सूत्रे चाग्नीध्र ऽइत्येतावदेवास्ति तथापि तत्र धिष्ण्ये निधानमवसीयते ।

ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि च ॥ ८ ॥ आग्नीध्रमध्ये नि॰ति सर्वं यद्येन गृहीतम् तत्स एव निदधातीत्यर्थः तानि चायं न इति होमानन्तरम् तथा श्रुतत्वात् स निहिते॰सादयन्तीति (॰१२-१३) ।

अयं न इति (५. ३७) जुहोत्यस्मिन् ॥ ९ ॥ आग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं जु॰ति · इदमग्नय ऽइत्येतावानेव त्यागः · ततो ग्रावादीनां निधानम् सोमासन्द्याश्च तत्र स्थापनम् ।

उत्तरेण परिक्रम्याहवनीयस्योत्तरतो निदधत्यन्यदाज्यसोमवर्जम्[2] ॥ १० ॥

---

१) नय इति AB. २) ? निदधात्य॰ AB. १.

तन्निहितमाग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य इध्मादीन्यादायाहवनीयं प्रति गत्वा आह॰रतोऽन्यदिध्मादि सर्वं निदधाति[1] स्थापयन्ति आज्यानि सोमं च वर्जयित्वा · अत-आज्यसोमानां धारणमेवासादनपर्यन्तम् · अत एव वचनादाज्यानां सोमस्य चानयनं प्रतीयते · सोमस्य च नयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (११. १. १३-१४) · अथैनर॰दयन्तीति (३. ६. ३. १३) श्रुतेराहव॰दधतीत्युक्तम्[2]।

धिष्ण्याव्यवायोऽध्वर्योः ॥ ११ ॥ धिष्ण्यानामव्यवायः अन्तरा गमनं न कार्यमध्वर्युणेत्यर्थः · मानवे तीर्थमन्तरा चात्वालमाग्नीध्रं च न धिष्ण्यान्व्यवेयादध्वर्युश्चेत्प्रत्यङ् धिष्ण्यानतिक्रमेदैन्द्रीं निगदेदिति · काठके प्रत्यङ् धिष्ण्यानतिसर्पेदध्वर्युरिति · तेन हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरालेनैव सदसि[3] गमनागमने सर्वेषाम् पत्नीशालायां वाग्नीध्रमुत्तरेणैवेति ।

इध्मप्रोक्षणादि करोति ॥ १२ ॥ आहवनीयसमीपमागत्य आहवनीयस्योत्तरतः पशुसाधनानीध्मादीनि निधाय इध्म॰दि पाशुकं कर्म निरूढवत्क॰ति ।

खरोत्तरार्धऽएकवृत्स्तरणम् ॥ १३ ॥ बर्हिःस्तरणकाले खर॰र्धे हविर्धानमध्ये उपरवाणां पुरस्तात्कृतस्योत्तरभागे आतिथ्यबर्हिषः एकावृत्ति सकृदेव स्त॰णं करोति एकवृत्स्तृणातीति श्रुतेः (३. ६. ३. १४) । स्थानान्तरमाह ·

पश्चाद्वोत्तरवेदेः ॥ १४ ॥ उभयमेतच्छाखान्तरात् ।

आहवनीयेक्षणात्कृत्वोरु विष्णविति (५. ३८) जुहोति ॥ १५ ॥ सूर्यस्त्वेति आहव॰णान्तं कर्म कृत्वा (२. ८. ४) तत आहवनीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं प्रचरण्या जु॰ति · अनेकयजमानके यज्ञपतौ तिर यज्ञपतींस्तिरेत्यूहः ।

पुरस्ताद्वा समिधावाधायेति श्रुतेः (३. ६. ३. १४) ॥ १६ ॥ वाशब्दोऽस्य पक्षस्यावधारणे पुरस्तादेव प्रागेवाहवनीयेक्षणात् उरु विष्णवित्येष होमः कार्यः ।

आसाद्याज्यानि दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्त्सोमं निदधाति देव सवितरिति (५. ३९) ॥ १७ ॥ जुह्वादीनामाज्यस्थाल्यन्तानामासादनं कृत्वा तदनन्तरं तेषामालम्भात्मालम्भोदकालम्भांश्च कृत्वा ब्रह्मणः सकाशाद्यजमानसकाशाद्वा सोममादाय हविर्धानं प्रविश्य ततो दक्षि॰स्ति दक्षिणे हविर्धाने नीडे कृ॰नं प्रा-

१) ॰दधाति A. २) दधातौ॰ AB. ३) सदसि deest B.

ग्रीवमुत्तरलोम चास्तीर्य तत्र कृष्णाजिने सोऽति · अत्र यद्यपि सूत्रकारेणासा-द्यास्यानीत्याद्यासादनानन्तरमेव कृष्णाजिनास्तरणाद्युक्तम् तथापि प्राकृतं विकृता-वित्यनेन (१. ५. ४) न्यायेनाद्यालम्भात्मालम्भोदकस्पर्शनानि ततः पूर्वं भवन्त्येव · तथा च शाखान्तरे आसाद्य कृत्वाऽपि संनह्याप उपस्पृश्य राजानमादाय प्रपद्यत इति । न्यग्रोधश्चेत्तस्यापि सोमेन सहैव प्रणयनमासादनं च ऊहश्च मन्त्रे एतौ ते सोमन्यग्रोधौ तौ रक्षस्व मा वा दभतमित्युभयोः स्थापनम् ।

एतत्त्वमिति (५. ३१) विसृज्योपतिष्ठते ॥ १८ ॥ यजमानः सोमं विसृज्येत-त्त्वमित्यनेन मन्त्रेण सोममुपऽते · अत एव विसर्गोपदेशात्कृष्णाजिने निधानकाले यजमानः सोममन्वारभतऽइति प्रतीयते । न्यग्रोधे चास्य मन्त्रस्योहः एतद्युवं देवौ सोमन्यग्रोधौ देवौ° इति · अनेकयजमानके सत्रे गृहपतिमन्वारभन्ते विसृ-ज्योपस्थानं कुर्वाणम् तन्मन्त्रे इदं वयं मनुष्यानिति वक्तव्यु इदमावां मनुष्या-निति द्वियजमानके विशेषः ।

स्वाहा निरिति (५. ३२) निष्क्रम्याग्ने व्रतपा इत्याहवनीये (५. ४०) समिधमाधाय मदन्तीरुपस्पृश्याङ्गुलीर्विसृजते ॥ १९ ॥ ततो यजमान एव हविर्धानान्निष्क्रम्य°सृजते विमुञ्चति · अनेकयजमानके निष्क्रमणाद्यङ्गुलीविसर्गान्ते[1] सर्वेषां भवति ।

पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य ॥ २० ॥ गार्ह°त्नी समिधमाधाय · नानागार्हपत्यपक्षे तु स्वस्वगार्हपत्ये सर्वासां[2] समिदाधानाद्यङ्गुलीविसर्गान्तम्[3] एकगार्हपत्यपक्षे तस्मिन्नेव सर्वाः पत्न्यः समिध आदध्युः ।

चात्वाले मदन्तीः कृत्वा ॥ २१ ॥ अवसिच्य प्रतिपाद्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति · चरितार्थत्वात्प्रतिपत्तिरियं मदन्तीनाम् ।

नामग्रहणभोजनेऽअस्यातः कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ अत ऊर्ध्वमस्य दीक्षितस्य । अर्थादतः पूर्वं न कुर्वन्तीति निषेधोऽवसीयते · पुरुषमात्रधर्मोऽयम् ।

व्रत्यनिवृत्तिः ॥ २३ ॥ व्रतमर्हतीति व्रत्यं पयोयवाग्वादि यद्यस्य यजमानस्य वर्णविशेषेणोपदिष्टम् तस्यातः परं नि°त्तिर्भवति ।

हविःशेषभक्षः ॥ २४ ॥ अतः परं यजमानो हुन्तो भवेत् हविषां पुरो-

---

1) लोर्वि B. लिवि A. 2) deest B. 3) Thus B. °लीर्वि° A.

डाशधानादध्यादीनां शेषस्यैव भक्षो यस्यासौ द्न्द्वः · स च प्रातरेव नाघ्न तस्मादुपवसथे नाश्नीयादिति निषेधात् (१.५.१.६) · अत्र मानवे विशेषः हविष्यं पत्नी प्राश्नीयाद्धविरुच्छिष्टं यजमानोऽग्रेण हविर्धाने परेण स्रुग्दण्डान्दक्षिणातिक्रम्यापरो ब्रह्मणा उपविशत्येष संचर इति ।

अग्नीषोमीयोऽतः पशुः ॥२५॥ अत ऊर्ध्वमग्नी॰यः पशुर्भवति · तस्याज्यासादनान्तं कर्म प्रागुक्तमेव पशोर्देवताविधानार्थमेतत्सूत्रम् · अव्यवधानज्ञापनार्थं च · अतः परं सौमिकैः पदार्थैरव्यवहितं पाशुकमेव कर्म कर्तव्यमिति · उपांशु॰षोमीयादित्यस्य (७.२.३०) अयमवधिरिति ज्ञापनार्थम् · साद्यस्के च (२२.३.२१) पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थानऽइत्युक्तम् सोऽप्यस्मिन्नवसरे यथा स्यादित्येवमर्थमग्नीषो॰शुरित्यत्र सूत्रं कृतम् ।

तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः ॥२६॥ यद्देवत्यः पशुः ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥

अभ्यादि करोति ॥१॥ अङ्गुलिविसर्गानन्तरमभ्यादानादि पाशुकं कर्म भवति · आज्यासादनान्तस्य पूर्वं कृतत्वात् अभ्यादानादेरेवायमवसर इति ।

दक्षिणेन हविर्धानं पश्चिडाछ्र हरति ॥२॥ पश्चिडां (६.१.३) सदसि होतुर्र्पणाय नयन् ह॰नं द॰न ह॰ति तथा च सति प्रादक्षिण्येन हरणात्स्मृत्यनुग्रहः कृतो भवति ।

गुदतृतीयं च ॥३॥ उपयड्ढोमार्थं होतृधिष्ण्यं प्रति सदसि नयन् तदपि दक्षिणेन हविर्धानं हरति ।

मार्जालीयं दक्षिणेन ज्राघनीम् ॥४॥ पत्नीसंयाजार्थं पत्नीशालायां ज्राघनी नेतव्या · तां[१] च मा॰लीयधिष्ण्यं द॰न हरति प्रादक्षिण्यानुग्रहाय ।

प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीययोरव्यवायात् ॥५॥ अथवा येन मार्गेण पूर्वमाहृतानि अन्तरा यूपाग्नी (६.६.१६) तेनैव मार्गेण प्र॰त्य एतानि इडादीनि उत्तरेण हविर्धानं हरति · कुत एतत् सो॰यात् यद्येतानि हविर्धानं दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वा न नीयन्ते तदानीं सो॰योरन्तरालेन हरणात्तयोरेभिर्व्यवायः कृतो भवति न चैतद्युज्यते तस्माद्दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वा एतानि हर-

१) ? त B pr. m. ता B sec. m. A.

तीति · तत्र दक्षिणेन हरणे प्रादक्षिण्योपचारात्स्मृत्यनुग्रहः प्रत्याहृत्य हरणे चोत्तरत-उपचारतया श्रुत्यनुग्रहो भवति · तस्मात्प्रत्याहृत्यैवेत्ययमेव पक्षोऽवधार्यते · वावधारणे ।

यूपैकादशिनी चेद्रथाक्षमात्राण्यन्तराणि ॥६॥ ज्योतिष्टोमे हि विकल्पेन आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुरित्यादयः (१. ८. २) स्तोमायनसंज्ञाः पशवो भवन्ति विकल्पेनाग्नेयसारस्वतादयो वारुणपर्यन्ताः (२६) एकादश सवनीया भवन्ति · तेषां नियोजनार्थमेक एव यूपः प्रतिपशु एकैको यूपो वा भवतीत्येतदनेनोच्यते यूऽन्नो चेदिति · एकादशानां वर्ग एकादशिनी यदि पश्वेकादशिन्यामेकादश यूपा भवन्ति तदायं विशेषः रथाक्षप्रमाणानि यूपानामन्तरालानि भवन्ति · रथस्याक्षो रथाक्षः चतुःशतमक्ष इति शुल्वकृतोक्तत्वात् (२) चतुर्भिरधिकैः शताङ्गुलैरक्षो भवति द्वादशाङ्गुलश्च यूपावटः · अत्र च वेदिमाने विशेषः शुल्वकृतोक्तः (६) यथायूपं वेदिवर्धनमित्येतद्व्याम[1] या रज्जुरेकादशोपरवान्संक्षिपति दश च रथाक्षांस्तस्या यश्चतुर्विंशो भागः स प्रक्रमस्तेन वेदिं मिमीयादिति[2] · चतुर्विंशत्याङ्गुलैरेकोऽरत्निः एवंविधैर्दशभी रथाक्षैरेकादशोपरवैश्चाष्टाचत्वारिंशदरत्नयो विंशत्यङ्गुलैरधिका भवन्ति तत्र चतुर्विंशतितमे भागे द्वावरत्नी एकमर्धाङ्गुलमङ्गुलतृतीयभागतादृतम्[3] एतावद्भवति · एतद्यूपैकादशिन्यां प्रक्रमस्य परिमाणम् एतेन परिमाणेन पञ्चदशमथैकविंशमित्यादिनोपायेन[4] वेदिमानं कुर्यात् । पक्षान्तरमाह ·

पूर्वार्धं वा समं विभज्य ॥७॥ अथवा प्राकृतप्रमाणमेव वेदेः पूर्वार्धं सममेकादशधा विभज्य एकादश यूपान्निखनेत् · अस्मिन्पक्षे वेदिवृद्धिर्न भवति ।

पक्षसंमिता वाग्नौ ॥८॥ यदि साग्निचित्ये ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी भवति तदा पक्षऽन्ता वा यूपेऽन्नी भवति पक्षसंमितं वेदिपूर्वार्धं समं विभज्यैकादश यूपान्निखनेत् अथवा साग्निचित्येऽपि सकलस्य वेदिपूर्वार्धस्य समविभागेन वा रथाक्षमात्रान्तराणीति वा · एवं त्रयोऽपि पक्षा अग्नावपि भवन्ति । तत्रेतिकर्तव्यताविशेषमाह ·

---

1) See २२. 2) निर्माय Çulv. 3) i. e. $\frac{5}{6}$ angula. 4) शुल्व॰ ७. १५. see at ८. ३. ११.

यूपाहुत्यभ्यादानयवावपनानि सकृत् ॥९॥ तत्र यूपैकादशिन्यां यूपाहुतिः अभ्यादानं यवावपनं चेत्येतानि सकृत् भवन्ति · कुतः यूपाहुतिस्तावदाराडुपकारं करोति · अतश्च सर्वयूपच्छेदनात्प्राक् हूयमाना अगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रं भवति · सकृदात्तयैवाभ्र्या सर्वयूपावटपरिलेखादिसिद्धेः सकृदेव भवति · एकवारमेव संस्कृताभिर्यवमतीभिः प्रोक्षणीभिः सर्वयूपानां प्रोक्षणसिद्धेः सकृदेव यवावापः · अत आराडुपकारकत्वादेतानि तन्त्रं भवन्ति । एकादशानां यूपानां जोषणम् द्वादशस्योपशयस्य च त्रयोदशस्य त्वाष्ट्रार्थयूपस्य च नाभिमात्रस्य च ।

भेदेनान्यत्सांनिपातित्वात् ॥१०॥ यूपाऽवपनेभ्यो यदन्ययूपाङ्गं यूपावटाङ्गं वा तद्भेदेन भवति प्रतियूपं प्रत्यवटं वा तस्यावृत्तिर्भवति संनिपत्योपकारकत्वात् · संनिपत्योपकारकं हि गृह्यमाणविशेषत्वाद्भिद्यते · तस्मात्परिलेखनादि अवटहोमान्तं प्रत्यवटं भिद्यते अञ्जनादि च परिव्ययणान्तं प्रतियूपं भिद्यत इति । उदक्संस्थे यूपावटपरिलेखने प्राप्त उच्यते ·

मध्यमं परिलिख्योत्तरम् ॥११॥ प्रथमं मध्यं यूपावटं वेदेः पूर्वार्धशङ्कुस्थाने परिलिख्य तस्योत्तरं परिलिखेत् ।

दक्षिणं वा ॥१२॥ अथवा मध्यमं परिलिख्य तस्माद्दक्षिणं परिलिखेत् ।

व्यत्यासमितरान् ॥१३॥ इतरान्यूपावटान्व्यत्यासं परिलिखति व्यत्यस्यव्यत्यस्य आनुलोम्याभीक्ष्ण्ये · तथा हि उत्तरं वेति पक्षे प्रथमं मध्यमं परिलिख्य तस्मादुत्तरं द्वितीयम् मध्यमाद्दक्षिणं तृतीयम् द्वितीयादुत्तरं चतुर्थम् तृतीयाद्दक्षिणं पञ्चमम् चतुर्थादुत्तरं षष्ठम् पञ्चमाद्दक्षिणं सप्तमम् षष्ठादुत्तरमष्टमम् सप्तमाद्दक्षिणं नवमम् अष्टमादुत्तरं दशमम् नवमादुत्तरमेकादशमिति (१०. ८. ६. ४. २. १. ३. ५. ७. ९. ११) अथ दक्षिणं वेति पक्षे मध्यमं परिलिख्य तस्माद्दक्षिणं द्वितीयम् मध्यमादुत्तरं तृतीयम् ·नवमादुत्तरमेकादशमिति (११. ९. ७. ५. ३. १. २. ४. ६. ८. १०) · उच्छ्रयणे अस्य क्रमस्य श्रुतत्वात् स य उत्तरोऽग्निष्ठात्तिष्ठत इति (३. ७. १. ५) · तत्र च सूत्रकारो वक्ष्यति यथाहुतमिति (१८) · यथोच्छ्रितमेव च पश्वालम्भं वक्ष्यति (२६) · तेन यूपोच्छ्रयणस्य पशुनियोजनार्थत्वाद्यूपार्थत्वाच्चावटपरिलेखनस्योच्छ्रयणक्रमेणैव परिलेखनमिति ।

आवटहोमात्करोति ॥१३॥ परिलेखनाद्यवटहोमान्तं निर्विशेषं पदार्थानुसमयेन करोति · प्राप्तमेवैतदुत्तरविवक्षयोच्यते ।

अञ्जनाद्या चषालेक्षणात्कृत्वैकैकस्य ॥१४॥ अग्निष्ठादेरेकैकस्य यूपस्य अञ्जनादि चषा॰णान्तं कर्मकाण्डानुसमयेन कृत्वा यत्तत उत्तरं कर्तव्यम् अग्निष्ठस्य मध्यमयूपस्य परिव्ययणादि तत्करोतीति सम्बन्धः । पक्षान्तरमाह ·

श्वो वा दक्षिणोत्तराणामवगूहनान्तमालम्भनासम्भवात् परिवीय मध्यममवगूहनान्तम् ॥१५॥ अथवा श्वः सौत्येऽहनि प्रथमं मध्यमं[1] यूपमव॰न्तं परिवीय ध्रुवगोपं॰रतीत्यस्मिन्काले (१. ८. १) मध्यमस्य स्वर्ववगूहनान्तं परिव्ययणं कृत्वा तदनन्तरं दक्षि॰राणां यूपानामञ्जनाद्यवगूहनान्तं स्वर्ववगूहनान्तं काण्डानुसमयेन कर्तव्यम् नाद्य · कुतः आल॰वात् न ह्यद्य दक्षिणोत्तरेषु यूपेषु पश्वालम्भः सम्भवति पश्वालम्भार्थमेव च यूपोच्छ्रयणम् · स चेदद्य न भवति तर्हि किमर्थमद्योच्छ्रीयन्ते श्वः क्रियमाणे त्वङ्गानां[2] प्रधानकालतानुग्रहः कृतो भवति ।

अग्निष्ठे चैषाᳶ रशनाः परिवेष्ट्य वासयति ॥१६॥ उभयोरपि पक्षयोरेषां दक्षिणोत्तरयूपानां र॰नाः परिव्ययणार्थास्त्रिगुणारशनाः अग्निष्ठे परि॰यति · स चायं शेषयूपार्थो रशनासंस्कारो नाग्निष्ठार्थः · अतश्चाश्वमेधे वसत्यर्थासम्भवेऽपि अग्निष्ठे रशनाः कृत्वा परिव्ययणं कर्तव्यम् । ननु यदि प्रधानकालानुरोधेनोत्तरेद्युरुच्छ्रीयन्ते तदा किमवटपरिलेखनाद्यपि श्व एव कर्तव्यमित्याशङ्क्याह ·

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥१७॥ यद्यप्युत्तरेद्युरुच्छ्रीयन्ते तथापि पूर्वेद्युरेव परिलेखनाद्यवटहोमान्तं कृत्वोत्तरेद्युरभ्य॰भृत्येव क॰ति । अत्र विकल्पः सर्वभाष्यकृतामभिमतः · हरिस्वामिमते चोत्तरेद्युरेव सर्वेषामुच्छ्रयणमिति अतश्च तन्मते अद्य पार्श्वयूपानामवटहोमान्तमेव प्रातश्च ध्रुवगोपानन्तरं मध्यममवगूहनान्तं परिव्रीयेतरेषामभ्यञ्जनादि अवगूहनान्तं काण्डानुसमयेन कुर्यात् · इतरेषां मते विकल्पः अद्य वा मध्यमयूपस्याञ्जनादि अवगूहनान्तं कृत्वा पार्श्वयूपानामञ्जनादि चषालेक्षणान्तमेकैकस्य कर्तव्यम् अथवा श्व एव मध्यमस्यावगूहनान्ते कृते अन्येषामञ्जनाद्यवगूहनान्तमिति · तदपि नातिसमीचीनम् श्वो वा

---

1) मध्यमं deest B. 2) ? चांगानां A. वांगानां B.

दक्षिणोत्तराणामित्यस्मिन्नेव पक्षे (१७) मध्यमस्य पूर्वमवगूहनान्तं कृत्वा पश्चादन्येषामवगूहनान्तमेकैकस्य कर्तव्यमित्युक्तत्वात् · तेनाद्यपक्षे सर्वेषामञ्जनादि चषालेक्षणान्तं कृत्वा मध्यमस्य परिव्ययणादि कर्तव्यम् एवं सति सदृशं सर्वेषां कृतं भवति ।

यथाखातमुच्छ्रयति ॥१८॥ येन क्रमेण खननं कृतम् तेनैव यूपानामुच्छ्रयणम् । अधुना यूपानां प्रमाणमाह ·

वर्षिष्ठो दक्षिणः ॥१९॥ दक्षिणो यूपो वर्षिष्ठः स्यात् . यूपानां मध्ये अतिशयेन वृद्धो दीर्घतमो दक्षिणो यूपः स्यात् ।

अनुपूर्वा[1] इतरे ॥२०॥ अनुगताः पूर्वमनुपूर्वाः · अनुगमनं च हीनतया भवति उत्कृष्टो ह्यग्रतो गच्छति निकृष्टा ह्यनुगच्छन्ति · अत्र च प्रमाणेन निकृष्टत्वम् · अतश्च दक्षिणस्य वर्षिष्ठत्वमुक्तम् तत उत्तरस्य तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वम् तदपेक्षया तत उत्तरस्य तदपेक्षया ततोऽप्युत्तरस्येत्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निकृष्टः यथा भवति तथा कर्तव्यः । प्रसङ्गादाह ·

तीव्रसुत्यग्निष्ठः प्राची च ॥२१॥ वक्ष्यति (२२. ३. १७) सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्थ्य इति · तत्र यूपैकादशिन्यां विशेषोऽयम् तीव्रसुति यज्ञे अग्निष्ठो यूपो वर्षिष्ठो भवति अर्थादितरे यूपा अनुपूर्वा भवन्तीति प्रतीयते · तत्र च यूपपङ्क्तिः प्राची भवति[2] ।

यथायूपं वेदिवर्धनम् ॥२२॥ रथाक्षमात्राणि यूपान्तरालानि भवन्तीत्यस्मिन्पक्षे (६) यथायूपं यथा यूपान्तरालवृद्धिरेवं वेदेरपि वर्धनं कर्तव्यम् · अन्यथान्तर्वेदि मिनोतीत्यन्तर्वेद्यभावेन वैगुण्यं स्यात् ।

वर्षिष्ठाद्दक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष तऽइति (६. ६) ॥२३॥ द्वादशं यूपं वितष्टं वर्षिष्ठाद्दक्षिणं निदधाति भूमौ स्थापयति एष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरित्येतावत्प्रमाणेनानेन मन्त्रेण · वितष्टमनष्टाश्रीकृतमिति पितृभूतिः · विविधमा मूलात्तष्टः नेतरयूपवदुपरवर्जम् न चायं निखातव्यः ततश्च निःशेष एव तक्षणीय इत्यभिप्रायः · अन्ये त्वाहुः विविधमव्यवस्थितं तष्टो नाष्टाश्रिरिति

---

1) Thus AB. ॰पूर्व्या M. १. 2) तत्र च॰ भवति deest B.

तदयुक्तम् अष्टाश्रावपि वितक्षणाविरोधात् · अपरे त्वाहुः विगततक्षणो वितष्टः अतष्ट इत्यर्थः तदप्ययुक्तम् विशब्दो ह्येवमत्यश्रुतया गतिक्रियया सम्बध्येत न तक्षतिना · तस्मात्सकलो तष्टो वितष्टः ।

प्रोक्षणाद्यावगूहनात्करोत्यनर्थलुप्तम् ॥२४॥ अस्योपशयस्य प्रोक्षणादारभ्य स्वर्ववगूहनपर्यन्तान्संस्कारान्करोति अ॰प्तम् न विद्यते अर्थः प्रयोजनं यस्यासावनर्थः अनर्थो लुप्तो यत्र तदन॰प्तमिति क्रियाविशेषणम् । अथवा अ॰प्तमङ्गजातं करोतीति · तेन निखननाभावात्तदर्थानामवटपरिलेखनादीनामभावः इतरद्भवति प्रोक्षणम् अञ्जनम् चषालप्रतिमोकः पुनरग्निष्ठादेशाञ्जनम् परिव्ययणम् स्वर्ववगूहनम् ।

अनुच्छ्रित्य वोत्तरम् ॥२५॥ अथवा उ॰रं यूपमनु॰त्योपशयस्य दक्षिणतो निधानं करोति उच्छ्रित्य वा · शाखान्तरात् ।

यथोच्छ्रितं सवनीयानालभत एकतृणेनोपाकृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदेवैन्द्रमारुतैन्द्राग्नसावित्रवारुणान् ॥२६॥ उच्छ्रयणक्रमेण मध्यमे यूप आग्नेयम् द्वितीयोच्छ्रिते सारस्वतम् एकादशे वारुणमिति · एकेनापि तृणेन सर्वेषामुपाकरणस्य कर्तुं शक्यत्वादेक॰णेनेत्युक्तम् · सव॰यानित्येतेषां सवनीयत्वज्ञापनार्थम् ।

एकयूपे पश्वेकादशिन्यामाग्नेयं नियुज्य तस्मिंस्तस्मिन्नितरानुदीचः ॥२७॥ पश्वेकादशिनी द्विविधा प्रतिपशुयूपा एकयूपा च प्रतिपशुयूपायां नियोजनप्रकार उक्तः इदानीमेकयूपायामुच्यते · यूपे आग्नेयः तस्य गले तस्मादुत्तरः सारस्वतः तस्य गले सौम्यः सौम्यस्य गले पौष्णः सावित्रस्य गले उत्तरतो वारुण इति · अत्र पशुपुरोडाशे वैश्वदेवमारुतैन्द्राग्ना द्वादशकपालाः शेषा अष्टौ अष्टाकपालाः ।

आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धोऽनुपूर्वा[1] इतरे ॥२८॥ अतः प्रभृति यूपैकादशिनीपश्वेकादशिन्योः साधारणमेवोच्यते · आ॰थः पशुः प्रतिप्रस्थात्रान्वारब्धः प्रथ॰इति इतरे दश पशवः अनन्वारब्धा एव अनुपूर्वा अनुगामिनो भवेयुः

1) ॰पूर्व्या M १. B sec. m.

अनुगताः पूर्वमनुपूर्वाः पृष्ठगामिनः पश्चाद्गामिन इत्यर्थः अथैतराननन्वारभ्यानेव शमितारो नयेयुरित्येतच्छाखान्तरात्स्पष्टीकरणीयम् ।

दक्षिणं च निग्रल्येनमुत्तरमुत्तरमितरान् ॥२९॥ मारयन्ति शमितारः · आग्नेयादुत्तरं द्वितीयम् । स्तोमायनपशूनां (१.८.२) तु यूपऽएवालम्भो न गलगलिकया सर्वेषामन्वारम्भो युगपद्गमनम् सर्वेषां चात्वालात्पश्चादेव संज्ञपनमिति तेषां पश्वेकादशिनीधर्माग्रहणात् । पशुगणे ऽधप्रैषादीनां प्रतिपश्वावृत्ती प्राप्तायामाह ·

समानमुपप्रैष्य-परिपशव्ये-संज्ञपयान्वगन्प्रोक्षण्युल्मुकासिशामित्रान्तर्धानप्रच्छेदस्तोकसम्प्रैषशमित्रनुशासनसंवादवनस्पतिस्विष्टकृदिडाः ॥३०॥ पशुगणे ऽधप्रैषादि इडान्तं समानं भवति तन्त्रेणैव भवति न प्रतिपश्वावर्तते । कुतः । ऽधप्रैषेण तावदध्रिगोरेवं होता प्रैष्यते स चैकोऽध्रिगुः समानकालो ऽगृह्यमाणविशेषत्वादेव तन्त्रम् । संज्ञपयान्वगन्नित्येतच्च शमितुः सम्बोधनम् तदपि संज्ञपयान्वगमन्नित्येवमूहितं समानम् सर्वपशूनां संज्ञपनस्यैककालत्वात् । सकृत्संस्कृताभिरेव प्रोक्षणीभिः सर्वपशूनां प्रोक्षणादिसिद्धेः ता अपि न प्रतिपशु भिद्यन्ते · अश्वमेधे तु पुनः संस्कारो वचनात् (१३.२.७.१५) । एकेनाप्युल्मुकेन सर्वपशूनां पर्यग्निकरणस्य सिद्धेर्न प्रतिपशु ऽल्मुकभेदः । असिनाप्येकेनैव सर्वपशूनामवदानसिद्धेः सोऽप्येक एव भवति । शामित्रेणाप्येकेनैव सर्वपशूनां श्रपणसिद्धेर्न भेदः । अन्तर्धानतृणानां यौ प्रच्छेदौ मूलमग्रं च तत्कार्यमपि समानमेव भवति · सर्वमूलानां सद्वैवोत्करे निरसनमभिष्ठानं च · सर्वतृणाग्राणां च सद्वैवाहवनीये प्रासनम् शक्यत्वात् · अत्रान्तर्धानप्रच्छेदशब्देन तत्कार्यं लक्ष्यते · अत्र प्रतिपशु द्वे-द्वे तृणे स्तीर्णाया वेदेर्ग्राह्ये एकैकं संज्ञपनस्थाने प्रतिपशु ऽपासनीयम् एकैकं च वपोत्खेदनकालेऽन्तर्धाने विनियोज्यम् । स्तोकसम्प्रैषः स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीत्ययं प्रैषः सोऽपि कालैक्यात्सकृदेव[1] भवति । एवं शमित्रनुशासनमपि सकृदेव भवति त्रिः प्रच्यावयतादित्यादिकम् त्रिः प्रच्युतानां पशोर्हृदयान्युत्तमानि[2] कुरुतादित्यूहितेन सर्वपशूनां कार्यसिद्धेः । शृतं हविरित्ययं संवादोऽपि सकृदेव

१) काडैक्या° AB. २) Thus AB!

भवति एककालत्वात् । वनस्पतियागोऽपि सकृदेव प्रयाजादिवदाराडुपकारकत्वात् अगृह्यमाणविशेषत्वाच्च । स्विष्टकृदिडयोस्तु न द्रव्यभेदे गुणयोगादित्यनेनैव (१.५.१३) समानत्वसिद्धेरवदानार्थं[1] पुनर्ग्रहणम् · पशुगणे स्विष्टकृत इडायाश्चावदानमपि सर्वपशुप्रचारान्ते अन्त्यपश्ववदानोत्तरकालं तत्प्रदानात्प्राक् सर्वपशूनां सह कर्तव्यम् न तु प्रतिपशु प्रधानावदानग्रहणानन्तरमेव तत्सौविष्टकृतानामिडानां चावदानमिति कर्कादयः · तन्त्ररत्ने तु विशेषः तत्र सम्प्रतिपन्नदेवताकेषु पशुषु दैवतैरेवानुसमयः न तु दैवतैडान्तकाण्डेनेति विप्रतिपन्नदेवताकेष्वैकादशिनेष्वेकैकस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतेडान्यवदाय होमं च दैवतस्य कृत्वा ततः पश्वन्तरस्यापि तथैव कुर्यादिति पञ्चमस्य द्वितीये · तथा च काठके यदि बहवः पशवः पुरोडाशा वा स्युर्जुहूपभृतोरुपस्तीर्य जुह्वामवदायाभिघार्योपभृत्यवदायाभिघार्योत्तमस्याभिघारणमनु सौविष्टकृतमभिघारयेत्सकृद्वा चन सहोपभृद्येवमेव कुर्यादिति · तेनेयमेवं व्यवस्था उक्ता एकदेवत्येषु दैवतैरेवानुसमयः न त्वैडान्तकाण्डेन नानादेवतेषु ऐकादशिनादिषु पशुषु एकैकस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतेडान्यवदाय दैवतव्यतिरिक्तान्यनभिघार्य दैवतानि हुत्वा पश्वन्तराणामेवं कुर्यात् अन्त्यपश्ववदानानन्तरं सौविष्टकृतादीनामभिघार इति रहस्यम् · पशुपुरोडाशयागेष्वपि बहुष्वेवमेव जुहूपभृतोरुपस्तीर्य प्रतियागमुपभृत्यवदानम् अन्त्यहविषोऽवदानानन्तरमुपभृत्यभिघारः ।

दिग्व्याघारणाँ समासिच्य ॥३३॥ वसाहोमस्तु प्रतिपशु पृथग्भवतीति वक्ष्यति (४०) · सर्वान्वसाहोमशेषान्क्वाचित्पात्रान्तरे स्थापितान्जुह्वां संच्य एकस्यां जुह्वां सर्ववसाशेषान्निनीय सहैव दिं॰णं करोति कालैकत्वादेव ।

प्रभुत्वादुखा ॥३४॥ सर्वपशूनां समानी एकैव सर्वपशुसाधारणी उखा भवति · कुतः प्रभुत्वात्[2] प्रभवति ह्येकैव महती बहूनां पशूनामवदानानि श्रपयितुम् ।

शूलं वपाश्रपण्यौ च ॥३५॥ अनेकपशुषु शूलमेकमेव महद्भवति वपाश्रपण्यौ च समान्यावेव भवताम् · कुतः प्रभुत्वादेव चकारेण प्रभुत्वादिति हेतुरनुकृष्यते समानपदं[3] च · शक्यन्ते ह्येकेनापि महता शूलेन सर्वपशुहृदयानि

1) Thus B. सकृत्त्वसि॰ A. 2) प्रभुतवा॰ Ss. 3) from ३०.

श्रपयितुम् एवं वपाश्रपणीभ्यामप्यतिदीर्घाभ्यां सर्वपशुवपाः श्रपयितुं शक्यन्तऽएव · तस्माद्वपाश्रपणीशूलोखानां भेदो न भवतीति सिद्धान्तः । अथ पूर्वपक्षमाह ·

न वसासंदेहात् ॥३६॥ यदुक्तम् प्रभुत्वादुखा एकेति तन्न · कुतः व॰देहात् संदिह्यते ह्युखैकत्वे वसा · द्रवद्रव्यत्वान्न ज्ञायते कस्येयं वसेति · अवदानानि तु वस्त्रादिना बद्धानि कृतचिह्नान्यपि विवेकेन ज्ञायन्ते · वसा तु संसृष्टा न ज्ञायते कस्येयमिति · भेदेन च वसाहोमं वक्ष्यति (४०) स्वस्वार्धर्चान्तरेषु · अतो वसासंदेहात्पशुगणे उखा एका न भवति । अमुमेव पक्षं दृष्टान्तेन दृढं करोति ·

सौत्रामणीदर्शनाच्च ॥३७॥ सौत्रामण्याम् शूलैश्च नानेरेणा चावभृथमभ्यवयन्तीति शूलोखानां भेदः · इति शूलभेदस्य दर्शनादप्येवं ज्ञायते यत्पशुगणे वपाश्रपणीभेदः[१] । एवं पूर्वपक्षे कृते तं दूषयति ·

नाविरोधात् ॥३८॥ उखाशूलवपाश्रपणीनां भेदो न भवति · उक्तहेतोः प्रभुत्वादेवेत्यर्थः · यत्तूक्तम् वसासंदेहाद्विरोधो भवतीति तत्राह · ना॰धात् · नैष विरोधः · स्वसम्बन्धस्याश्रुतत्वात् नैवं श्रूयते स्ववसा होतव्येति · किंतु प्रकृतायाः प्रतिपादनार्थत्वात्प्रकृता हूयते · अत्रापि प्रकृताया एव होमं करिष्यामो ऽतो विरोधो नास्ति । अथ यदुक्तम् सौ॰र्शनाच्चोखादेर्भेद इति तत्राह ·

पाकवैषम्यात्सौत्रामण्याम् ॥३९॥ सौत्रामण्यां यच्छूलभेदो दृश्यते तत् पा॰म्यात् विषमो हि तत्र पाकः पशूनां नानाजातीयत्वात् · छागर्षभमेष्यो हि तत्र पशवो विषमपाकाः श्रुताः · तत्र कस्यचिदवदानानि शीघ्रं पच्यन्ते कस्यचिच्चिरेण · तत्र सह श्रपणे केषांचिदशृतत्वं विलयो वा स्यात् · तस्मात्सौ॰ण्यां भेदो युक्तः · अन्यत्रापि यत्र पाकवैषम्यं नानाजातीयपशुविधाने · तत्रोखादीनां भेद एव · यत्र पुनः समानजातीया एव पशवस्तत्रोखाशूलवपाश्रपणीनां भेदो न भवत्येव ।

मनोतावसाहोमौ पृथक्कालभेदात् ॥४०॥ भिन्नो हि पशूनामवदानकालः याज्याया अर्धर्चान्तरं च · तेन गृह्यमाणविशेषत्वान्मनोताप्रैषवसाहोमयोः प्रतिपशु भेदः · वनस्पतेस्तु कालैकत्वादभेदः प्रागुक्तः (३०) ।

१) भेदः deest AB.

यूपैकादशिन्यां वशावपामार्जनान्तं कृत्वा शालाद्वार्ये पत्नीयूपोच्छ्रयणं नाभिमात्रस्य ॥४१॥ यूप्यामेष विशेषो भवति · वशाया अनूबन्ध्याया वपान्तं कर्म कृत्वा शालाद्वार्यसमीपे तस्य पुरस्तात् नाभिमात्रस्य पत्नीयूपस्योच्छ्रयणं करोति · वशा॰ कृत्वेत्युक्तेऽपि वशायां गर्भसद्भावे गर्भनिर्हरणान्तः एव कर्तव्यः · पश्वेकादशिन्यामयं न भवति शालाद्वार्यऽइत्युक्तत्वात् सोऽत्राकृवनीयः । पत्नीयूप इत्यस्य संज्ञा पत्नीवते त्वष्ट्रे पशुमालभ्य[1] पत्नीयूप उच्छ्रयणीय इति हरिस्वामिनः (३. ७. २. ८) तेन पत्नीवांस्त्वष्टा इह देवतेति · शालाद्वार्यऽउच्छ्रयणं नाभिमात्रश्च यूप इत्येतच्छाखान्तरात् । तत्रेतिकर्तव्यतामाह ·

परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वा स्फ्यादि करोति ॥४२॥ पशौ हि पूर्वं स्फ्यादि ततः परिस्तरणादीत्येवं क्रमेण पदार्था उक्ताः · इहापि पशुधर्मप्राप्तौ स एव क्रमः प्राप्नोतीति क्रमान्तरविधानार्थमाह · तन्त्रमध्ये विधानेऽपि देशभेदात्तन्त्रभेदो युक्त एव ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

त्वाष्ट्रो बस्तः ॥१॥ आज्यासादनान्तेऽहनं यूपं मित्वा तस्मिन्यूपे त्वाष्ट्रः पशुरालब्धव्यः त्वष्टृदेवत्यः · कीदृशः पशुः बस्तः मुष्करः प्रजनयिता · मुष्कावाण्डौ तौ विद्येते यस्य स मुष्करः प्रवृद्धमुष्कः रो मत्वर्थीयोऽतिशये द्रष्टव्यः सर्वस्य हि मत्तस्य पुंपशोर्मुष्कौ विद्येतेऽएव तत्रासत्यतिशये वचनमनर्थकं स्यात्।

पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति ॥२॥ पर्यग्निकरणान्तं कर्म कृत्वा उत्सर्गं त्वाष्ट्रस्य पशोः कुर्वन्ति इदं पत्नीवतऽइति त्यागं कृत्वा · शाखान्तरे हि वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति विधायोच्यते पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति । अत्रेतत्संदिह्यते किमेष द्रव्योत्सर्गः प्रतिनिधिभूतेनाज्येन संस्था तस्यैव कर्मणः उत कर्मोत्सर्गः तदन्ताङ्गरोतिविधानम् कर्मान्तरमाज्यसंस्थेति · किं तावत्प्राप्तम् सूत्रेणोत्र पक्षः ·

आज्येन संस्थापयतीति श्रुतेः ॥३॥ द्रव्योत्सर्गोऽयम् न कर्मोत्सर्गः · कुतः श्रुतेः उत्सृष्टे च द्रव्ये तस्यैव कर्मणः प्रतिनिधिभूतेनाज्येन संस्थापनमुपदिश्यते ।

पशुपर्यग्निकरणाच्च ॥४॥ इतश्च द्रव्योत्सर्गो न कर्मोत्सर्गः पशोरेव

---

१) ॰लब्धं AB.

पर्य॰णात् पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्गविधानात् (३. ७. २. ८) तन्न संस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति । एवं पूर्वपक्षे कृते सिद्धान्तमाह ·

तदन्तं वा कर्मनामधेयात् ॥ ५ ॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · तदन्तं वा पर्यग्निकरणान्तमेव पशुकर्म भवति तदन्तमेवोत्सृजेत् उत्सृष्टत्वाच्च कर्मणः आज्यसंस्था कर्मान्तरविधानमिति · कुतः कर्म॰यात् यतस्तादित्यनेन (३. ७. २. ८) सर्वनाम्ना कर्माभिधीयते तत्कर्म न संस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति ।

त्वष्टृवनस्पत्योश्च प्रयाजेष्विड्यादर्शनात् ॥ ६ ॥ अतोऽपि कर्मोत्सर्गः · कुतः त्व॰त्योः प्रयाजेषु इड्यासम्पत्तिर्दृश्यते यत्त्वष्टारं वनस्पतिं चावाहयत्यथ द्वौ नौ यजतीति त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजयाज्या वानस्पत्या दशम्यत्रैनाविष्टौ विद्यादिति वानस्पत्या दशमी तत्रैनौ भागिनौ करोतीति क्वचित्पाठः · एतच्च दर्शनं कर्मोत्सर्ग एवोपपद्यते द्रव्योत्सर्गे हि द्रव्यान्तरेण त्वष्टृवनस्पती अभीड्येतेऽ एवेति तस्मादपि तदन्ताङ्गीतिविधानमिति । अत्रायं पदार्थक्रमः । चतुरासनम् शालाद्वार्य दक्षिणेन ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनम् प्रणीताप्रणयनम् · प्राजहितस्यैव परिस्तरणम् इतरयोरनूबन्ध्यादौ कृतत्वात् · पात्रासादनम् अग्निहोत्रहवणी वज्रः शम्या दृषदुपलम् पवित्रच्छेदनानि पवित्रे आज्यं वेदश्च उदकनृणामग्निः इध्माबर्हिः चतुष्टयम् कार्ष्मर्यमया इत्यादिकम् स्रुवो जुहूः उपभृद्ध्रुवा यूनकुशाः होतृषदनम् यूपाष्टकम् नाभिमात्रो यूपः त्रिगुणरशना द्विगुणरशना मैत्रावरुणदण्डः असिः मन्थनचतुष्टयं वा अन्तर्धानकटः पूर्णपात्रम् कर्मापवर्गा वेति[1] · एतान्यासाद्य पवित्रकरणम् प्रोक्षणीसंस्कारः पात्राणां प्रोक्षणम् असंचरे प्रोक्षणीनां निधानम् कुक्कुटाहननम् आज्यनिर्वापः वेदबन्धः अध्वर्योरेवाज्याधिश्रयणम् पर्यग्निकरणम्[2] उदकोपस्पर्शनम् · ततः शालाद्वार्यमपरेण दर्शपूर्णमासवेदिमानादि संमार्जनापासनान्तम् असेः संमार्गाभावः[3] · पत्नीसंनहनं तु कृतमेव · आज्योद्वासनादि ऐष्टिकमेवाज्यग्रहणम् न प्लक्षशाखावसाहोमहवन्यौ · आज्यासादनात्मालम्भोदकालम्भान्तं प्रकृतिवत् · अभ्यादानादि

1) पूर्णा वेति deest B. 2) Thus A. अग्नीध्र (!) एवाज्याधिश्रयणमध्वर्योः पर्य॰ B. 3) Thus B. अग्ने संमा॰ A.

शालाद्वार्यं पूर्वेण नाभिमात्रस्य यूपस्य निखननं स्वर्वयगूहनान्तम् · उपाकरणमन्यनयोर्विकल्पः · त्वष्ट्रे जुष्टं नियुनज्मीति पशोर्नियोगः त्वष्ट्रे पत्नीवतऽइति वा · त्वष्ट्रे वा जुष्टमिति प्रोक्षणे त्वष्ट्रे पत्नीवते त्वेति वा[1] · इध्मप्रैषादिपर्यग्निकरणान्ते विशेषः शमित्रे असिप्रदानाभावः[2] शामित्रसंस्कारो न भवति मैत्रावरुणदण्डस्तु गृहीत एव · ततः पर्यग्निकरणान्ते इदं त्वष्ट्रऽइति इदं पत्नीवते त्वष्ट्रऽइति वा त्यागं कृत्वा पशोरुत्सर्गः · ततस्त्वाष्ट्रेण पशुना सहैवारब्धस्य कर्मान्तरस्याज्यहविष्कस्य परिसमाप्तिः · तत उत्तमः प्रयाजो यज्ञप्रैषः प्रकृतिवत् प्रयाजशेषेणाभिघारणम् · तत आज्यभागौ यज्ञप्रैषौ · ध्रुवायाश्चतुर्गृहीतेन त्वाष्ट्रो यागः त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि त्वष्टारं यजेति अनुवाचनप्रैषौ इदं त्वष्ट्रऽइति त्यागः पत्नीवते त्वष्ट्रे वा त्यागः · न स्विष्टकृत् · स्रुग्विधानम्[3] · पवित्रप्रतिपत्तिः · उल्मुकसमासः · समिधमादाय ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्यादिः प्राकृत एव प्रैषः · त्रयोऽनुयाजा औपभृतेनाज्येन · धारानुयाजान्ते स्वरुहोमः · व्यूहने त्वष्टुरुज्जितिम् त्वष्टा तमपनुदत्विति · सूक्तवाकप्रैषे ब्रूहीत्येव प्रैषः · इदमग्नये सोमाय त्वष्ट्रे देवेभ्य आज्यपेभ्य[4] इति प्रस्तरत्यागः · पत्नीसंयाजाः दक्षिणाग्निहोमाश्च · एकमेव समिष्टयजुः · बर्हिर्होमः · प्रणीताविमोकः · पूर्णपात्रादि कर्मापवर्गान्तं सर्वमैष्टिकम्[5] · ततोऽनूबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशनिर्वपणादि कर्मापवर्गान्तम् । अथ प्राकृतमग्नीषोमीयकर्मैवोपदिशति ·

अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणं स्यन्दमानानामनस्तमिते ॥७॥

अ॰यस्य पशोः व॰नान्ते कर्मणि कृते अनस्तमिते सूर्ये स्य॰नां नद्यादौ वहन्तीनामपां वसतीवरीणां ग्रहणं करोति · सोमार्था आपो वसतीवरीशब्देनोच्यन्ते । कठसूत्रे[6] मार्जयित्वा वसतीवरीर्गृह्णाति वहन्तीनां कुम्भेन प्रतीपस्तिष्ठञ्छायायां दर्भैरन्तर्धाय हविष्मतीरिति पूरयित्वान्यैरपिधाय संचरेण प्रविश्यापरेण गार्हपत्यमग्नेर्व इति निधायेति · प्रतीपं कलशमुपमारयति छायातपयोः संधावपिधाय दर्भैः पाणिना वेति मनुः · तथा दिवा गृह्णीयादिति (३. १. २. ६) श्रुतेरनस्तमितऽइत्युक्तम् ।

1) त्वष्ट्रे प॰ त्वेति वा deest A. 2) शामित्रे अग्निप्र॰ B. 3) स्रुग्वि॰ AB. 4) देवेभ्यआज्य॰ B 5) B. adds: अनूबन्ध्यान्तऽएव समापनं भवति नेदानीम् नेदिदं दीक्षितवसनमिति (३. १. ३. ६.) निषेधात्. 6) कठसूत्रे ॰मनुः deest A.

अस्तमितश्चेन्निनाहयात्पुरेजानश्चेत् ॥ ८ ॥ चेद्यदि आदित्योऽस्तमितः स्यात् तदा स्वगृहेऽएव निनाह्यात्[1] मणिकाद्गृह्णीयात् यदि यजमानः पुरा पूर्वं सोमेनेष्टवान्स्यात् · नैर्चैर्नहनीयो निखननीयो भूमौ निनाह्यो मणिकः ।

अनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्य ॥ ९ ॥ यदि स्वयं यजमानोऽनीजानः स्यात् पुरा इष्टवान्न स्यात् तदान्यस्यापीष्टवतः समीपस्य उपावसितस्य प्रतिवेशस्य समीपवासिनो यज्ञकर्तुर्निनाह्यात् गृह्णीयात् ।

उभयाभावऽउल्कुषीं हिरण्यं वोपर्युपरि धारयन्हविष्मतीरिति (६.२३) ॥ १० ॥ उभे स्वयमपि नेष्टवान् अन्योऽपि समीपवासी नेष्टवान् तदा उल्कुषीमुल्कां हिरण्यं वा स्यन्दमानानामपामुपरि समीपऽएव धारयन् वसतीवरीर्गृह्णाति ।

अग्नेर्व इति (६.२४) निदधाति शालाद्वार्यमपरेण ॥ ११ ॥ ता वसतीवरीरानीय चात्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्याग्नीध्रमुत्तरेण हृत्वा पूर्वद्वारेण शालां प्रविश्य शालाद्वार्यस्यापरेण आसादयति ।

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति पैतापुत्रीयाम् ॥ १२ ॥ चकाराद्वसतीवरीणां निधानकालऽएव · पितापुत्रादेर्नामकीर्तनसम्बन्धिनी पैथा ताम् · अथवा चकारेण वपामार्जनान्तऽइत्येतदेव (७) अनुकृष्यते वपान्तऽएव सुब्रह्मण्यां प्रेष्यति · पैथामिति सुब्रह्मण्याया विशेषणम् · सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वय पैतापुत्रीयामित्येवम् शाखान्तरे वपामार्जनान्तऽएव सुब्रह्मण्यायाः पैतापुत्रीयाया विहितत्वात् सूत्रकारप्रस्थाना[च] तथा च लाट्यके सूत्रितम् वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिरिति (२२.३.३०) । एककालत्वेऽपि सूत्रपाठक्रमात्पूर्वं वसतीवरिग्रहणम् ततः सुब्रह्मण्याप्रैषः · नाग्नीषोमीये हृदयशूलं करोति न सवनीये न स्वरुमनुप्रहरति नान्तरापो देवयजनं च यथा[2] व्यवेयात्प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य वसतीवरीर्गृह्णाति वहन्तीनां प्रतीपस्तिष्ठन्प्रतीपं कलशमुपमारयति इति कठसूत्रेऽप्ययमेव क्रम उक्तोऽस्ति ।

आदित्याभ्यये ऽहुतायामपि ॥ १३ ॥ वपाहोमात्पूर्वमादित्याभ्यस्तमये अहुतायामपि वपायां वसतीवरीर्गृह्णीयात् ।

दक्षिणाग्निहोमान्तमग्नीषोमीयमस्तमिते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः ॥ १४ ॥

---

१) °नाह्यात् Ss. २) पंथा A. पथ्या B.

दक्षिणीयं पशुमस्तंगते सूर्ये समाप्य व्युतेति प्रैषं त्रिर्ब्रूयात् त्रिरित्येतच्छाखान्तरात् · ननु अग्नीषोमीयः प्रकृत एव किमर्थं पुनस्तद्ग्रहणम् उच्यते संस्थापनमग्नीषोमीयस्यैव यथा स्यात् न तद्विकारेषु निरूढादिषु · अस्तमिते संस्थापनमपि शाखान्तरात् । दक्षिणान्तमित्युक्तत्वात्तत ऊर्ध्वमर्थकर्मणां निवृत्तिः तेन पूर्णपात्रादिकर्मापवर्गान्तस्यात्राभावः · तस्मात्तस्य पशोः समिष्टयजूंषि न जुह्वतीत्युक्तत्वात् तेषामपि निषेधः इतरपशुषु त्रीणि समिष्टयजूंषि भवन्ति पशौ चेति (५. ३. १०) प्रागुक्तत्वात् · प्रतिपत्तयस्तु प्रवर्तन्ते । दक्षिणाग्निहोमश्चास्तमित एव भवति · तेन वेद्योक्त्रविमोकः ध्रौवस्य[१] तूष्णीं प्रक्षेपः एकवृद्धर्दिहोमः प्रणीताविमोकः शाकसभागो भागविक्षणम् भागप्राशनं चेति · ततो व्युत्क्रामतेत्यादि ।

शालाद्वार्यमपरेणास्ते पत्नी ॥ १५ ॥ अनेकासु वैकैवात्रोपविशति ।

उत्तरवेदिमपरेण यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा ॥ १६ ॥ अग्रेण हविर्धाने यजमानश्चास्तऽइति (३. १. २. १३) श्रुतेः · उपत्वा शाखान्तरात् · अनेकेषु वैक एव ।

शालाद्वार्यमपरेण वसतीवरीः परिहरति ॥ १७ ॥ अध्वर्युः · कलशं हस्ताभ्यां यत्नेनादाय शार्यस्य पश्चादेव नीत्वा गच्छेत् ।

दक्षिणेन निर्हृत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधातीन्द्राग्न्योरिति (६. २४) ॥ १८ ॥ वसतीरादाय दक्षिणेन शालाद्वारेण निर्हृत्य शालाया निष्काश्य मार्जालीयं दक्षिणेन नीत्वा दक्षिधाति · मानवे पूर्वया द्वारा प्रविश्य वसतीवरीर्गृहीत्वापरेण विहारं दक्षिणातिक्रम्य पूर्वया द्वारा निःसृत्य दक्षिणेन सदो मार्जालीयं हविर्धानं च गत्वेन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थेति दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ सादयति यथेतं प्रत्येत्य पूर्वया द्वारा निःसृत्योत्तरेण सद आग्नीध्रीयं हविर्धानं च गत्वा मित्रावरुणयोरित्युत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ सादयति विश्वेषामित्याग्नीध्रीयऽइति · काठके सर्वस्थिते वसतीवरीः परिहरति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वापरेण विहारं परिक्रम्य दक्षिणेन वेद्यन्तेन गत्वा दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयतीन्द्राग्न्योरिति यथेतं परेत्यापरेणाग्नीध्रीयमग्निं विश्वेषां देवानामिति सादयतीति ।

---

१) ? समिध्रौ° AB.

आहृत्य स्थाने निदधाति ॥१९॥ ता वसतीवरीरुत्तरवेदेः सकाशात्तेनैव मार्गेण पश्चादाहृत्य स्थाने शालाद्वार्यमपरेणैव नि॰ति ।

कलशं पत्न्यालभते ॥२०॥ पत्न्या अग्रे सादितं वसतीवरीकलशं प॰ते · केचित् कलशमध्यस्थस्योदकस्यालम्भमिच्छन्ति तथा सति लक्षणा स्यात् ।

उत्तरेण परिक्रम्योत्तरस्यां पूर्ववत् ॥२१॥ उत्तरेण विहारं प॰म्य तत्रोपविष्टां पत्नीमपरेण गत्वा तं शालाद्वार्यमुत्तरेण परिक्रम्य कलशमादाय पूर्वद्वारेण शालातो निष्क्रम्याग्नीध्रीयमुत्तरेण गत्वा उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति पूर्ववत् इन्द्राग्न्योरिति अनेनैव मन्त्रेण ।

मित्रावरुणयोरिति (६.२४) वा ॥२२॥ अथवा उत्तरवेदिश्रोणौ मि॰रित्यनेन वा मन्त्रेण वसतीवरीरासादयति ।

विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे (६.२४) ॥२३॥ ततः पुनरुत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाहृत्याग्नीध्रस्य मध्ये ।

सोमं चासन्द्याम् ॥२४॥ सोमं चाग्नीध्र एव आसन्द्यां निदधाति अत एवासन्दी पूर्वमेवात्र स्थापितास्तीति गम्यते ।

दीक्षितश्च तत्र तां रात्रिं सोमं रक्षति ॥२५॥ दी॰तो यजमानः तत्राग्नीध्रे कृत्स्नायां रात्रौ सो॰ति अतश्चार्थाज्जागर्तीत्युक्तं भवति अन्यथा रक्षणस्यासिद्धेः · मानवे आग्नीध्रे यज्ञपात्राणि सादयति तस्माद्यजमानो जाग्रदुपवसति प्राग्वंशे पत्नीति ।

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥२६॥ चकारात्पैतापुत्रीयाम् · आग्नीध्रे सोमनिधानानन्तरमेव ।

परिवाप्यायै दोहनम् ॥२७॥ परिवापशब्देनात्र दध्युच्यते परिवापं[1] दध्यर्हतीति परिवाप्या[2] सरस्वती तस्यै दोहनम् दधिनिष्पत्तये पृथक्त्रीन्दोहानग्नीत्करोति · प्रतिसवनं सवनीयेषु सरस्वत्यै दधि विहितमस्ति तद्धि द्वाभ्यामहोभ्यां निष्पद्यते अतश्च तदर्थं दोहनमपकृष्टम् · तदर्थं च वत्सापाकरणं प्राकृतमेव उत्तरपरिग्रहान्ते वेदिप्रोक्षणात्प्राक् अत्रोपसृष्टादिपरिक्षालनान्तांस्त्री-

१) परी॰ Ss. २) परी॰ Ss. sec. m.

न्दोहानग्नीत्कुर्यात् · सप्रवर्ग्ये च दधिघर्मार्थ (१०.१.२०) एको दोहः कार्यः स च प्रातःसवनिकसारस्वतदोहानन्तरं कार्यः · लौकिकेन दध्ना चतुर्णामप्यातञ्चनम् इन्द्रस्य सरस्वतिवतस्त्वा भागमिति मन्त्रे ऊहः इन्द्रस्य त्वा भागमिति दधिघर्मस्य · ततस्तान्दोहान्सुगुप्ते देशे निधाय मैत्रावरुण्याः पयस्याया अर्थे वत्सापाकरणं कर्तव्यम् तत्रेन्द्राय मित्रावरुणवते भागमिति गोरुपस्पर्शने विशेषस्ततः शाखोद्धरणमिति । एतच्च दोहनं पयस्याया वत्सापाकरणं चाग्नीध्रेण कर्तव्यम् तस्यैव सवनीयकर्तृत्वविधानात् शाखान्तरे अस्य न्यायस्य दृष्टत्वाच्च · अत्र मानवे सर्वाः स्रुचः सम्प्रगृह्णाति नक्तं पत्नीसंयाजान्तः संतिष्ठते पाशुबन्धिकमिध्माबर्हिः संनह्यति या यजमानस्य व्रतधुक्तामाशिरे दुहन्ति या पत्न्यास्तां मैत्रावरुण्यै पयस्यायै या प्रवर्ग्यस्य तां दधिघर्मायेति अतो यजमानव्रतदुघां दोहयित्वाशिरे दधि कर्तव्यम् · काठके च ऐन्द्रं दोहयति वत्सानपाकृत्याग्नीध्रीये यजमानो वसतीति पयस्यार्थं वत्सापाकरणं पूर्वैर्युक्तम् ।

आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्वर्योरदीक्षितस्य ॥२८॥ आवसथो वसत्यर्थं गृहम् · उन्मर्दनं तैलाभ्यङ्गादिना शरीरोन्मर्दनं शरीरसंवाहनं मलापकरणार्थं स्निग्धस्नानादि · अलङ्करणं चन्दनस्रङ्मालाकर्णावेष्टकमुद्रिकावस्त्रादिभिः · दन्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् ताम्बूलमिति केचित् · एतानि वस्तून्यदीक्षितस्याध्वर्योर्देयानि · अदीक्षितग्रहणाच्च नैषाङ्गदक्षिणा संस्कारमात्रमेतत् · अतश्चावसथस्यादानं वसतिमात्रार्थत्वात् एवमलङ्करणादेरपि · अत एवात्राध्वर्योरिति षष्ठ्या निर्देशो न सम्प्रदानचतुर्थ्या ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥९॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्स्थलेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्यानेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इति कातीये श्रौतसूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥

उक्तमौपवसथ्यं कर्म । अधुना सौत्यं कर्मोपदिशति ।

अपररात्रऽऋत्विजः प्रबोधयन्ति ॥१॥ रात्रेरपरस्मिन्भागे यजमानपुरुषा सुप्तानृत्विंयन्ति जागरयन्ति सौत्यकर्मकरणार्थमुत्थापयन्तीत्यर्थः ऋत्विजः प्रबुध्यध्वमिति प्रैषेण · बहुवचनाद्यजमानपुरुषाः ।

अथ उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपात्रसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीध्रऽउत्पूय पश्वाज्यग्रहणम् ॥२॥ ते च सर्वर्त्विजः प्रबुद्धाः सन्तः कृतशौचस्नानाः उदकं स्पृष्ट्वा सौत्यं कर्म प्रारभन्ते । तत्राग्न्यन्वाधानब्रह्मवरणव्रतग्रहणप्रणीताप्रणयनानामभावः · तेन प्रथमत एवाध्वर्युः शालाद्वार्यसमीपऽएव परिस्तरणादि पत्न्याज्यावेक्षणान्तं कृत्वा आग्नीध्रे आज्यप्रोक्षणीरुत्पूय पश्वाज्यं पाशुकमाज्यग्रहणं करोति सपृषदाज्यमाज्यग्रहणमित्यर्थः । तत्र यजमान वाचं यच्छेत्युक्त्वा परिस्तरणानीत्तरवेदिकाहवनीयशालाद्वार्यदक्षिणाग्नीनाम् न प्राजहितस्य होमाभावात् नाप्याग्नीध्रीयस्य उपदेशातिदेशयोरभावात् · पात्रासादनमपि शालाद्वार्यसमीपऽएव पश्चादुदग्वा पाशुकानां पात्राणाम् · प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्रप्रोक्षणम् अतिप्रणीतमुत्तरेण निधानम् शालाद्वार्यस्य पुरस्ताद्वा अग्रेण गार्हपत्यं निधायेति शाखान्तरे · ततः कुक्कुटाहननम् · आज्यनिर्वापः वेदबन्धनं च · अग्नीधः शालाद्वार्यऽएवाज्याधिश्रयणम् पर्यग्निकरणमध्वर्योः · उदकोपस्पर्शनम् · ततः आग्नीध्रऽउत्पवनविधानादाग्नीध्रऽएव वेदिमध्ये प्रोक्षणीषु धार्यमाणासु स्फ्यमुद्यम्य प्रोक्षणीप्रैषः · तत्रैवासादनम् · उत्करे स्फ्योदकप्रहरणम् न पाण्योः क्षालनम् · अन्तःपात्यऽएव स्फ्यासादनम् इध्माबर्हिषोश्च · ततः स्रुवस्रुगादीनां पशुवत्संमार्गः संमार्जनस्थापनम् · आज्योद्वासनं पत्न्यवेक्षणं च कृत्वेध्माबर्हिः स्रुगाज्यपृषदाज्यस्थाल्याश्चादायाग्नीध्रमध्ये आज्यमुत्पूय प्रोक्षणीश्चोत्पूयाज्यमवेक्ष्य नानाज्ये कृत्वा पृषदाज्यं च कृत्वा पशुवदाज्यग्रहणं कर्तव्यम् । मानवे विशेषः उत्तरत आहवनीयस्येध्माबर्हिरुपसादयतीति तथा स्रुवाद्दक्षिणाᳯ स्रुचं प्रचरणीं तस्याः प्रथमं तूष्णीᳯ संमार्जनमिति ।

आज्यान्यादाय सोमं चार्यवच्चाहवनीयऽइध्मप्रोक्षणादि करोति ॥३॥ आज्यग्रहणानन्तरं तानि गृहीतान्याज्याᳯदाय तमाग्नीध्रे आसन्द्यां स्थापितं सोमं चादाय अर्थश्च येन च हविर्धाने अर्थो ग्रावद्रोणकलशसोमपात्रादिकेन तच्चादाय आहवनीयसमीपऽआगत्याध्वर्युरिध्मᳯदि पाशुकं कर्म कᳯति ।

अग्नीषोमीयवत्स्तरणम् ॥४॥ आग्नीᳯवदित्यनेन वतिना स्तरोᳯवेदेरित्येतल्लभ्यते (८. ७. १३-१४) · ननु च प्राप्तमेवैतत् सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकार-

त्वात् सत्यम् उपसंहारार्थं पुनर्वचनमित्यदोषः तेनाग्नीषोमीयाग्रेदेकवृत्स्तरणम् तत्सवनीयपशाविव नान्येषु निरूढादिषु अतश्च तेषु त्रिवृत्स्तरणमेव भवति नैकवृदिति सवनीयविकारेषु तु एकवृत्स्तरणं भवत्येव अतश्चानूबन्ध्यायामप्येकवृत्स्तरणम् आज्यासादनान्तम् तस्या अपि सवनीयवदित्यतिदेशात् ।

आज्यासादनात्कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति वृद्ध्वेति (६.२५) ॥५॥ आ आ॰नात्कृत्वा आज्यासादनं तदालम्भात्मालम्भोदकालम्भान्कृत्वा तदनन्तरं सोममादाय हविर्धानं प्रविश्य सोमं विस्रंस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्येषान्तरेणार्धसोमं समं सोमस्यार्धविभागं तृतीयसवनार्थमंशुसहितं संमुखेष्वद्रिषु अभिषवार्थपाषाणेषु निदधाति सोमोपनहनवाससैवावहरति ईषान्तरालेनाधश्चर्मणा उपरि स्थापितेषु ग्रावसु स्थाद्वतारयति पातयतीत्यर्थः ।

विश्वास्त्वामिति (६.२६) विसृज्योपतिष्ठते ॥६॥ ततोऽध्वर्युरेव सोमाहस्तं[1] विसृज्य विश्वा॰ति मन्त्रेण सोममुपतिष्ठते अनुसृज्य (३.१.३.७) वेष्टितवस्त्रं विसृज्येति माधवाचार्याः विसर्गस्यालम्भपूर्वकत्वात्तस्य च यानमानत्वाग्यात्रमानमिदमुपस्थानमिति कर्कः अध्वर्योरेवेत्यन्ये ।

एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे ॥७॥ अभिषवे चिकीर्षिते प्रारभ्यमाणे सोमोपयोगिनो द्रव्यस्य एतेनैव ईषान्तरेणैवाहरणं कर्तव्यम् तच्च हिरण्यम् ग्रावाणः निग्राभ्याः सम्भरणी दशापवित्रं चेति ।

नोद्धरणं ततो बहिर्धाभावात् ॥८॥ आनीतस्य तेनैव मार्गेण प्रत्युद्धरणं न कर्तव्यम् कुतः ब॰वात् यतस्तस्य प्रत्युद्धृतस्य यज्ञाद्वहिर्भावो भवति अबहिर्भावश्च श्रूयते अन्तरेणेषेऽ॰करोतीति (३.१.३.२) वाक्यशेषात् अत ईषान्तरालेनाहरणं यस्य कृतम् तस्य तेन मार्गेण निष्काशनं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

अभिषुतस्य चानवहरणं कृतत्वात् ॥९॥ अभि॰स्य सोमस्य आधवनीयात्प्रत्याह्रियमाणस्य अन॰णं तेनैव ईषान्तरमार्गेणाधिषवणे प्रक्षेपो न कार्यः कुतः कृतत्वात्तस्य संस्कारस्य एष एव सदा सोमस्य मार्ग इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

---

१) ? हंस्तं A. उस्तं B.

प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत् ॥१०॥ वयसां प्रवदनात् शब्दकरणात्प्राक् प्रात॰रणमध्वर्युः करोति · किं कुर्वन् समिधमौत्तरवेदिकाहवनीयेऽभ्यादधत्सन् देवे॰ ब्रूहीत्यनेन निगदेन ।

देवेभ्य इत्येके ॥११॥ दे॰भ्योऽनुब्रूहीत्यनेन वा मन्त्रेण ।

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ॥१२॥ काठके देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यां पैतापुत्रीयामाह्वयेति प्रेष्यतीति · एवमेवाग्नीध्रे सोमनिधानानन्तरमपि वचनमस्ति · तेन चकारात्पैतापुत्रीयामिति व्याख्यातुं शक्यते · अत एव सूत्रात्प्रैषमध्ये पैतापुत्रीयामिति विशेषेण प्रयोगोऽपि कर्तव्यः ।

प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीताध्वर्युः ॥१३॥ प्रा॰कं होत्रा शस्यमानमध्वर्युर्जाग्रत्सन् असुप्तो जागरूकः सन्नुपासीत उप समीपऽएवोपविष्टो भवेत् ।

स्वप्याद्वा ॥१४॥ अथ सवनीयपुरोडाशादिनिर्वापमाह ·

अग्नीदिन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति ॥१५॥ अग्नीत्प्रातरनुवाके होत्रा शस्यमानऽएव इन्द्रदेवतमेका॰लं पुरोडाशं नि॰ति · स सवनीयानां प्रथमं हविः ।

हरिभ्यां धानाः ॥१६॥ द्वितीयं हविः · भृष्टा यवा धाना इत्युच्यन्ते ।

पूष्णे करम्भम् ॥१७॥ तृतीयं हविरग्नीत्करोति · करम्भो दधिसक्तवः · मानवे पश्चार्धे सक्तून्करम्भाय दध्ना प्रयुतान्सर्पिषा वेति · काठके दधि सक्तवः करम्भः सक्तवः परीवाप[1] इति ।

सरस्वत्यै दधि ॥१८॥ चतुर्थं हविः · दध्नो निर्वापाभावात्पयस्यावदग्नीत्कर्तृकतासिद्ध्यर्थमत्र स॰धीत्युक्तम् दध्नो देवतासंयोगार्थं च · तेन दध्यर्थाः पयस्यार्थाश्च शाखाछेदनवत्सापाकरणादोहनादयः पदार्था अग्नीत्कर्तृका एव भवन्तीत्यवसीयते ।

मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम् ॥१९॥ पञ्चमं हविः । शाखान्तरादत्राग्नीधः कर्तृत्वम् · मानवकठसूत्रयोः प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्वेति प्रेषणपूर्वकं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वमुक्तमस्ति तैत्तिरिब्राह्मणे च ।

इन्द्राय वा हरिपूषसरस्वतिमित्रावरुणवते धानादीनि यथासंख्यम् ॥२०॥ वाशब्दोऽवधारणे · इन्द्रायैव एतानि धानादीनि चत्वारि हवींषि भवन्ति पुरो-

[1]) Thus B. परि॰ A.

डाशस्त्विन्द्रायैवोक्तः · कीदृशायेन्द्राय यं॰ख्यं यथाक्रमेण हरि॰वते · एतदुक्तं भवति इन्द्राय हरिवते धानाः इन्द्राय पूषण्वते करम्भः इन्द्राय सरस्वतिवते दधि इन्द्राय मित्रा॰णवते पयस्येति यं॰ख्यशब्दार्थः · कुत एतत् शाखान्तरे हरिवदादिगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य प्रधानादिदेवतात्वेनोक्तत्वात् मन्त्रवर्णाच्च हरिवाँ३ऽइन्द्रो धाना अत्तु पूषण्वान्करम्भꣳ सरस्वतीवान्भारतीवानित्यादिः । अत्र प्रणीताप्रणयनं सवनीयोपयुक्तपात्रासादनं सवनीयानां ग्रहणादिप्रोक्षणान्ते दोहं तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपं धानानां च पूर्वं श्रपणं करम्भार्थानां च पेषणं करम्भं च कृत्वा पुरोडाशाभिवासनान्तमाग्नीध्रस्तदानीमेव प्रातरनुवाके पठ्यमाने कृत्वा तत्समीपऽएव तिष्ठति रक्षार्थम् ॥ प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

उन्नेतुः पात्रयोजनम् ॥ १ ॥ प्रातरनुवाके शस्यमानऽएव सोमपात्राणां वक्ष्यमाणामासादनमुन्नेतुर्भवति तच्च समाख्यानादध्वर्योः प्राप्तं वचनादु॰तुर्भवति। तदेवाह·

खरोत्तरपूर्वार्धऽउपाꣳश्वन्तर्यामयोः ॥ २ ॥ खरस्योत्त॰र्धे ईशानकोणे उपाꣳ॰योः पात्रे योजयति सादयति · योजनं च विशिष्टे देशे स्थापनम् ।

दक्षिणमुपाꣳशोः ॥ ३ ॥ अर्थादन्तर्यामस्योत्तरम् ।

तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यञ्चि ॥ ४ ॥ तस्य पश्चात्समीपऽएव त्रीणि ।

राश्नावमैन्द्रवायवम् ॥ ५ ॥ राश्ना मेखला विद्यते यस्य तद्राश्नावम् मत्वर्थीयो वः · मेखलासदृशकाष्ठावयवयुक्तमैन्द्रवायवग्रहस्य पात्रम् ।

अजकावं मैत्रावरुणम् ॥ ६ ॥ अजागलस्तनो अजका तद्वत् · अजागलस्तनाकारकाष्ठावयवयुक्तं मै॰णग्रहस्य द्विदेवत्यस्य पात्रं भवति · गाण्डाजकात्संज्ञायामिति[1] (पा॰ ५. २. ११०) मत्वर्थे वः ।

औष्ठमाश्विनम् ॥ ७ ॥ ओष्ठाकारकाष्ठावयवयुक्तमाश्विनग्रहस्य ।

दक्षिणपूर्वार्धे शुक्रामन्थिनोः ॥ ८ ॥ खरस्याग्नेयकोणे शु॰नोः पात्रे ।

दक्षिणꣳ शुक्रस्य ॥ ९ ॥ अर्थादुत्तरं मन्थिनः पात्रम् ।

आग्रयणस्थाली मध्ये ॥ १० ॥ खरस्य मध्ये आ॰ली योजनीया ।

---

1) but Pâṇini has अजागा°.

दक्षिणोक्थ्यस्थाली सपात्रा ॥ ११ ॥ आग्रयणस्थाल्याः दक्षिणतः सपात्रा उ॰ली योजनीया · तत्रापि दक्षिणश्रोण्यां स्थाली पात्रं तस्याः पुरस्तादिति ।

तथादित्यस्थाल्युत्तरा ॥ १२ ॥ आग्रयणस्थाल्याः उत्तरतोऽदूरे सपात्रा आ॰ली योजनीया · तत्रापि स्थाली उत्तरश्रोण्याम् पात्रं तस्याः पूर्वे । कठसूत्रे दक्षिणश्रोण्यामुक्थ्यस्थालीं पूर्वमुक्थ्यपात्रमुत्तरस्याꣳ श्रोण्यामादित्यस्थालीं पूर्वमादित्यपात्रमिति ।

ऋतुपात्रे पूर्वे स्रुक्पुष्कराकृती उभयतोमुखे कार्ष्मर्यमयेऽआश्वत्थे वा ॥ १३ ॥ पूर्वेऽइत्याग्रयणस्थाल्याः पूर्वे द्वे ऋतुग्रहपात्रे योजनीये दक्षिणोत्तरे तयोर्दक्षिणामधर्युपात्रम् उत्तरं प्रतिप्रस्थातुरिति मानवे · किंलक्षणे स्रु॰ती स्रुक्पुष्करस्येवाकारो ययोस्ते · अग्रे मूले च मुखं ययोस्ते द्विमुखेऽइत्यर्थः · का॰मये श्रीपर्णीवृक्षविकारे आ॰त्थे वा पिप्पलवृक्षकाष्ठनिर्मि॰ते वा ।

ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि मध्यसंगृहीतानि ॥ १४ ॥ इत॰णि ऋतुपात्रव्यतिरिक्तानि अन्यानि उपांशुपात्रादीनि पात्राणि प्रा॰ण्यूर्ध्वानि प्रादेशप्रमाणान्युच्चानि म॰नि मध्यप्रदेशे संकुचितानि भवन्ति · एवंविधाश्चोलूखला एव भवन्ति अत एतान्युलूखलरूपाणि भवन्तीत्यर्थः · एतानि च नव पात्राणि वैकङ्कतानि भवन्ति होमार्थानां विकङ्कतमयत्वोक्तेः (१. ३. ३१) · द्वे उपांश्वन्तर्यामपात्रे द्वे शुक्रामन्थिनोः त्रीणि द्विदेवत्यानाम् उक्थ्यपात्रमादित्यपात्रं चेत्येवं नवोलूखला भवन्ति · चतस्रः स्थाल्यः आग्रयणोक्थ्यादित्यध्रुवाणाम् । काठके वायव्यानि हस्तपाणिप्रादेशमात्राणि तृतीयमात्रखातानि नानालक्षणानि वैकङ्कतं मन्थिपात्रमाश्वत्थेऽउभयतोमुखेऽऋतुपात्रे स्रुक्पात्ररूपे तयोरश्वस्येव शफोऽधस्तादिति · मानवे सर्वाण्यूर्ध्वपात्राणि प्रादेशमात्राणि संलग्नमध्यानि तृतीयोद्धानीति ।

आग्रयणादपरां परिप्लवाꣳ स्रुक्पुष्कराम् ॥ १५ ॥ आग्रयणस्थाल्या अप॰प्लवां लघुपात्ररूपां द्रोणाकलशसोमोदञ्चनयोग्यां सादयति · स्रुचः पुष्करमिव पुष्करं यस्याः सा स्रु॰रा · परिप्लवेत्यस्या यौगिकी संज्ञा · सा च द्रोणाकलशमध्ये निहिता सती लघुत्वात्प्लवति तरतीति परिप्लवेत्युच्यते अथवा परिसमन्तात्प्लवते गच्छतीति परिप्लवा चञ्चला · तया च द्रोणाकलशाद्धरणं क्रियते शाखान्तरात्

पूतभृतश्च सर्वत्राप्यायनोन्नयनसम्भरणादौ च सोमो नीयते · सा च वारुणी भवति अहोमसंयुक्तत्वात् (१. ३. ३४) · स्रुक्पात्रमात्रं पारिप्लवं चतस्रो ग्रहस्थाली-रिति काठके तस्य च विनियोग उक्तः या वां कशेति द्रोणाकलशात्पारि-प्लवेन गृह्णातीति · मानवे च परिप्लवा७ स्रुचमदण्डिकामिति तया च द्रोणा-कलशाद्ग्रहणं वक्ष्यति · संज्ञाभेदाच्च सम्भरणी ततोऽन्यैवोच्यते ।

अधोऽधोऽक्षं प्रत्यञ्चं द्रोणाकलशमत्युह्योपर्युपर्यक्षं पवित्रमस्मिन्करोति शुक्लं जीवोर्णानाम् ॥१६॥ दक्षिणस्य हविर्धानस्याक्षमधोऽधः अक्षस्याधस्तात्सनी-पमार्गेणैव प्रत्यञ्चं॰त्युह्य प्रागग्रमेव प्रतीच्यां प्रेरयित्वा उप॰क्षम् अक्षस्योपरिमार्गेण समीपऽएव प॰त्रं प्रत्यक् नीत्वा अस्मिन्द्रोणाकलशे क॰ति · कीदृशम् शुक्लं श्वेत-वर्णम् जी॰नां निर्मितम् · ऊर्णा मेषरोमाणि जीवस्योर्णा जीवोर्णाः तासां जी-वन्मेषरोमनिर्मितसूत्रनिर्मितमित्यर्थः · तत्प्रमाणं च मानवे यजमानस्यारत्निमात्रं प्रादेशमात्री दशेति पवित्रं पावनार्थम् दशा परिमार्जनार्था दशया संमार्ष्टीति वक्ष्यमाणत्वात् · काठके शुक्लोर्णानां विचितकेशानामूते पवित्रे प्रादेशमात्रा-रत्निमात्रेऽइति एकं प्रादेशमात्रं संमार्गार्थम् अपरमरत्निमात्रं पावनार्थम् इति द्वयोः कार्यम् ।

उभयतोदशं परिप्लवायाम् ॥१७॥ एवंविधमेवोभ॰शं प्रादेशमात्रं द्वितीयं पवित्रं प॰यां निदध्यात् अर्थादन्यतरतोदशमरत्निमात्रं पवित्रं द्रोणाकलशे ·

पूर्वेणोपस्तम्भनमुत्तरं ध्रुवस्यालोमनन्तर्हिते ॥१८॥ उत्तरस्य हविर्धानस्य उपस्तम्भनः स उत्तर उपस्तम्भनः[1] तं पूर्वेण उत्तरादुपस्तम्भनात्पूर्वस्यां दिशि अदूरऽएवानन्तर्हिते प्रदेशे ध्रु॰लीं योजयेत् · अत्रोत्तरमिति वचनाद्द्रोणाकलशस्य दक्षिणे हविर्धाने नियोजनम् ।

धुरि प्रचरणीम् ॥१९॥ प्रचर्यतेऽनयेति प्रचरणी पालाशी द्वितीया जुहूरेव · तां संनिधानादुत्तरस्यैवानसो धुरि नियोजयेत् ।

पूर्वेणाक्षमुपरि पूतभृतम् ॥२०॥ उत्तरस्यैवानसोऽक्षं पूर्वेणानस उपर्येव पू॰भृत्संज्ञकं महाकलशं पृथुमुखं योजयति · पूतं सोमं बिभर्तीति पूतभृत् ।

[1] समुप॰ AB.

AA AAA*

अपरेणाधवनीयम् ॥२१॥ उत्तरस्यैवानसोऽन्तमपृणानस उपर्येव आधनीयसंज्ञकं द्वितीयं महाकलशं पृथुमुखं योजयति · आधूयते प्रक्षाल्यते सोमोऽस्मिन्नित्याधवनीयः · कठसूत्रे आधवनीयपूतभृतौ च कुम्भौ सोदकनौ सापिधानावपरमाधवनीयमिति ।

प्रागक्षाद्दश चमसांस्तवृन्तानधः ॥२२॥ तस्यैवोत्तरस्य हविर्धानस्याक्षात्प्राक् अधो भूमौ स्थलान्मूलज्ञापकदण्डयुतानुदक्संस्थान्योजयति · तथा चोक्तं मानवे दश चमसान्नैयग्रोधान्रौहीतकांस्त्सरुमतो[1] नानालक्षणानिति · काठके नैयग्रोधाश्चमसा रौहीतका[2] वा सर्वाणि वा पर्णमयानीति ।

प्रत्यगेकधनानयुग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः ॥२३॥ उत्तरस्यैवानसोऽक्षात्प्रत्यक् अधो भूमौ एकधनानयुग्मसंख्यान्निदधाति · एकधनशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियत एभिरित्युदहरणाः कलशाः · त्र्यादिपञ्चदशपर्यन्तमयुग्मसंख्यान्विषमसंख्यान् (३.१.३.३४) अग्निष्टोमे त्रयः पञ्च वा अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा षोडशिनि[3] सप्त नव वा वाजपेये नव वैकादश वा अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा अप्तोर्यामे त्रयोदश वा पञ्चदश वेति ।

अभूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने ॥२४॥ अस्मिन्मन्त्रे होत्रा शस्यमाने ॥

॥ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति (६.२६) ॥१॥ अध्वर्युः आज्यस्थाल्याज्यादेव चतमाज्यं गृहीत्वा प्रचरण्या स्रुचा समिदाधानपूर्वकमतिप्रणीते जुहोति इदमग्न्यब्धिषणाग्रावदेवसवितृभ्य इति त्यागः इदमग्नये अद्भ्यो धिषणाभ्यो देवीभ्यो ग्रावभ्यो देवाय सवित्रे चेति वा ।

अपरं गृहीत्वोदङ्ङुन्नाह्वाप इष्य[4] होतरिति ॥२॥ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा उदङ्मुखो गच्छन्सन् अपइष्य होतरिति होतारं प्रत्यधर्युराह ।

प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि ॥३॥ इति चमसाध्वर्युम् ।

---

1) ? कान्समहतो A sec. m. B. कान्सहमतो A pr. m. 2) रौहित॰ B. 3) शन्यां B! शिन्यां A! 4) ॰ह्वापयिष्य M. 1.

नेष्टः पत्नीरुदानय ॥४॥ इति नेष्टारम् ।

एकधनिन एत ॥५॥ इत्येक॰न ऋत्विज एव ये निर्व्यापारा भवन्ति ।

अग्नीध्रावाले वसतीवरीभिः प्रत्युपतिष्ठास्व होतृचमसेन चेति ॥६॥ अग्नीधं प्रेष्यति · प्रेष्यभेदाच्चत्वार एते प्रैषाः (३-६) · प्रयोजनम् सावसानं चतुर्णामुच्चारणमिति ।

अपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोति (६. २७) ॥७॥ यच्चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सह नीतं तत् अपः प्रति गत्वा देवीराप इत्युदकमध्ये परिस्तरणं कृत्वा जु॰ति इदमद्भ्य इति त्यागः · अपो गत्वेति वचनात्तत्र गत्वा गृह्यन्ते न पूर्वमाहृताः । प्रैषे पत्नीरिति (४) बहुवचनमविवक्षितम् पत्नीनामनुपादेयत्वात् ते वै सह पत्नीभिर्यन्तीति (३. १. ३. १७) सहगमनमात्रमत्र विधीयते · अत्र मानवे विशेषः नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति पान्नेजनपाणिनीं यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपशृणुयात्तदपोऽध्वर्युर्वहन्तीनां गृह्णीयाद्यदि दूरे स्युश्चात्वालान्ते गृह्णीयादिति ।

कार्षिरसीति (६. २८) मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहति ॥८॥ यदप्सु हुतं चतुर्गृहीतमाज्यं तत्का॰सीत्यनेन मन्त्रेण मै॰सेन करणभूतेन अपो॰ति अपप्लावयति अपगमयति चमसेन प्रेरयित्वा दूरे करोतीत्यर्थः ।

समुद्रस्य त्वेति (६. २८) तेन गृह्णाति ॥९॥ ततोऽध्वर्युरेव तेन मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णाति ।

एकधनांश्चोन्नयन्ति ॥१०॥ चकारादनेनैव मन्त्रेण एक॰नानुन्न॰न्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षिपन्ति जलमध्यादूर्ध्वं निष्काशयन्ति · बहुवचनादेकधनिन एवोन्नयन्ति एकधनिन एतेति (५) ये सम्प्रेषितास्ते · यौगिकत्वाच्च संज्ञायाः · प्रकृतानामेवैके केचिदेकधनिनो भवन्तीति पितृभूतिः ।

पान्नेजनांश्च पत्न्यो द्वौ-द्वौ ॥११॥ उन्नयन्ति · वीप्साकरणात्प्रतिपत्नि द्वौ-द्वाविति गम्यते · चकारस्योन्नयतिक्रियाकर्षणेन कृतार्थत्वान्न मन्त्राकर्षणम् तेन तूष्णीमेव पान्नेजनोन्नयनं पत्नीभिः कर्तव्यम् पान्नेजनार्थान् लघुकलशानद्भिः पूरयित्वोत्क्षिपन्तीत्यर्थः । पत्न्य इति प्रकृतस्य यज्ञस्य स्वामिन्यः पत्न्य इत्युच्यन्ते पत्युर्नो यज्ञसंयोगेऽइति (पा॰ ४. १. ३३) स्मरणात् · यद्येवम् अबहुपत्नीकस्य द्यो-

तिष्टोमो न प्राप्नोति न ह्यबहुपत्नीकस्य पत्नीभिः सहापां प्रति गमनं बहुपत्नीकं च पान्नेजनोन्नयनं सम्भवति · नैष दोषः · धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीतेति स्मरणात् सर्व एव त्रैवर्णिकः प्रथमकल्पे एकपत्नीकः प्रथमकल्पे च ज्योतिष्टोमशास्त्रं नित्यं प्रवर्तते नानुकल्पऽएव · तत्र बहूनां मुख्यानां पत्नीनां कदाचित्सम्भवः कदाचिदसम्भव इति शास्त्रान्तरवशात्सम्भवन्तीं संख्यामङ्गीकृत्येतद्वचनं वृत्तमिति गम्यते · ततश्च यस्यैका पत्नी तस्य तयैव सह यन्ति सैव द्वौ पान्नेजनौ उन्नयति यस्य द्वे तस्य द्वाभ्याम् द्वेऽअपि द्वौ-द्वौ पान्नेजनावुन्नयतः यस्य बह्व्यः तस्य बह्वीभिः तिस्रो पि द्वौ पान्नेजनौ पृथगुन्नयन्तीत्येवमवधार्यते । एकेन पान्नेजनेन पशुशुन्धनम् अपरेणोर्वभिषेकः ।

प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समाप इति (६.२८) ॥१२॥ जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वा°रि अध्वर्युर्मैत्रा°वरीश्च परस्परं संमर्शयति अन्योऽन्यसंसर्गायोभयस्या अपः संयोजयतीत्यर्थः · अत्र चमसशब्देन लक्षणया तत्स्था आप उच्यन्ते ।

इतरेतरस्मिन्व्यानयन्त्येके ॥१३॥ शाखिनः इत°स्मिन्व्यानयनं कुर्वन्ति ।

मैत्रावरुणचमसे प्रथमम् ॥१४॥ अस्मिन्पक्षे प्र°मं मै°मसे वसतीवरीर्निनयन्ति ततो मै°साद्वसतीवरीषु निनयन्तीत्यर्थः उभयत्र समापोऽअद्भिरित्ययं मन्त्रः । पूर्वस्मिन्पक्षे उभयोः संमार्जनमात्रमुपायेन[1] कार्यम् न क्वाचित्कस्यचिन्निनयनम् अस्मिंश्च पक्षे इतरस्य मध्यऽइतरस्य निनयनमिति विशेषः ।

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्याः ॥१५॥ ततोऽध्वर्युर्होतृ°वरीः कृत्वा आसिच्य य°नाय समर्पयति · ताश्चाध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताश्चमसस्था आपो निग्राभ्यासंज्ञका भवन्ति अभिषवार्थाः ताभ्य एव च ग्रहा अपि ग्रहीष्यन्ते · अनेकयजमानके च गृहपतयऽएव निग्राभ्यासमर्पणाम् परार्थत्वात् ।

होत्रा पृष्टः प्रत्याहोतेव नंनमुरिति (३.२.३.३१) ॥१५॥ ततः सर्वे चात्वालाद्धविर्धानद्वार्युपविष्टं होतारं प्रत्यागच्छन्ति · ततो होताध्वर्युं पृच्छति अध्वर्योऽवेरपाः इत्येवम् · सोऽध्वर्युरेवं हो°ष्टः सन् उतो°मुरित्येवं प्रतिवक्ति ।

[1] Thus B. संसर्ग° A.

प्रचरणीतऽस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्नऽइति (६.२१) ॥१६॥ अग्नि॰मसंस्थे क्रतौ प्रारब्धे प्रच॰स्रवं जु॰ति · तस्य प्र॰वस्य होमपर्याप्तस्याभावे चतु॰तमाज्यं गृहीत्वा जु॰ति · इदमग्नयऽइति त्यागः ।

उक्थ्ये प्रथमं परिधिमालभते ॥१७॥ उकथ्यसंस्थे क्रतौ प्रारब्धे सति प्र॰भते हस्तेन स्पृशति । मानवे अपरया द्वारा पत्नी सदः प्रविश्य वसवो रुद्रा आदित्या इति पश्चान्निष्ठ्रीवस्य पात्नेजनऽ सादयति हविर्धानमभ्युदानयत्यग्रतो मैत्रावरुणचमसीया होतृचमसीया[1] वसतीवरीरनुपूर्वऽ सवनीयकलशानिति[2] · तथा प्रचरण्याग्निष्टोमे यमग्नऽइति क्रतुकरणीं जुहोत्येतेनोक्थ्ये[3] परिधिमन्यादेतेन षोडशिनि रराटीं द्रोणकलशं चोपस्पृशेद्धविर्धाने प्रचरणीमाधाय प्रधुरेवितत्तापन्हविर्धानं[4] प्रपद्येनातिरात्रे वाजपेयेऽप्तोर्याम्णोति ।

प्रविशत्येवान्यत्र ॥१८॥ अग्निष्टोमोक्थ्याभ्यामन्यत्र हविर्धानं प्रविशत्येव · एवकारो होमपरिध्यालम्भनयोर्व्युदासार्थः मन्त्रस्याविधानादेव निरस्तत्वात् मन्त्रव्युदासार्थ इत्यन्ये ।

रराट्यालम्भनं वा षोडशिनि ॥१९॥ अथवा षोडशिसंस्थे यज्ञे प्रारब्धे तूष्णीमेव रराट्याः स्पर्शनं कर्तव्यम् शाखान्तरात् · वा प्रवेशनमेव · यमग्नऽइति (६.२१) मन्त्रेणेत्यपरे शाखान्तरात् ।

छदिरतिरात्रे ॥२०॥ अथवा अतिरात्रसंस्थे यज्ञे प्रारब्धे तूष्णीमेव छदिरालभते न मन्त्रेणेति · मन्त्रेणेत्यन्ये शाखान्तरात् · प्रवेशनमेव वा ।

अतीत्य दक्षिणेन होतारं मैत्रावरुणचमसमाधवनीयेऽवनयति वसतीवरितृतीयं[5] चाग्निः प्रातःसवने पात्वस्मान्वैश्वानरो महीनां विश्वशम्भूः स नः पावको द्रविणं दधात्वायुष्मन्तः सहभक्षाः स्यामेति ॥२१॥ अध्वर्युर्हविर्धानद्वार्युपविष्टं होतारं दक्षिणेनातिक्रम्याधवनीयसमीपे गत्वा मैत्रा॰मसस्थमुदकमाध॰नीयसंज्ञे कलशेऽव॰ति सर्वमपि निनयति · ततोऽध्वर्यु॰रेव वसतीवरीणां तृतीयमंशं चाधवनीये निनयति अनेनैव मन्त्रेण । अती॰तारमित्यव्यवधार्यमुक्तम् ।

---

1) हो॰या deest B. 2) सवनीय deest B. 3) यज्ञमग्न॰करणि जुत्येते॰ B.
4) ? Thus AB. प्रवृ॰ A pr. m. 5) Thus AB. ॰वरीतृती॰ M. १.

तावच्चैकधनानाम् ॥२२॥ तावदिति तृतीयं भागं सर्वेषामेकधनानामेकधनस्थानामपां क्रमेणाधवनीयेऽवनयत्यध्वर्युरनेनैव मन्त्रेण ।

एकधनस्थानेऽभयशेषं निधाय ॥२३॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥

अधिषवणे पर्युपविशन्ति ॥१॥[1] अभयशेषमित्येकधनशेषं वसतीवरिशेषं चैकधनस्थाने निधाय यत्नेन स्थापयित्वा अधिषवणचर्मणः समीपे पङ्क्ति परितः सर्वत उपविशन्ति · एकधनस्थानं चोत्तरस्य हविर्धानस्याधस्तादक्षस्य पश्चात् ।

उत्तरतोऽध्वर्युयजमानौ ॥२॥ अधिषवणस्योत्तरतो तौ उपविशतः ।

पूर्वोऽध्वर्युः ॥३॥ तयोः पूर्वोऽध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि सामर्थ्याद्दक्षिणाभिमुख उपविशेत् अर्थादपरो यजमानः · अनेकेषु तु गृहपतिरेव ।

अपरेण परीत्येतरे त्रयः ॥४॥ इतरे त्रयः अध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थातृनेष्टृन्नेतारः अपरेणाधिषवणं परीत्य दक्षिणत उदङ्मुखाः प्रदक्षिणमुपविशेयुः · एते चापरेणाधिषवणं गच्छन्तो हविर्धानस्य पश्चादुपविष्टानामुद्गातॄणामपरेण गच्छेयुः · प्रतिप्रस्थाता तु प्रतिहर्तारं बहिःकरोति तस्य निकृष्टत्वात् ऋत्विजां च यथापूर्वमिति (१. ८. ३२) परिभाषायामन्तर्बहिर्भावस्योक्तत्वात् ।

देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय (६. ३०) वाचं यच्छति प्रागिधङ्कारात् ॥५॥ अध्वर्युः ।

स उपांशुसवनः ॥६॥ योऽध्वर्युणा ग्रावा गृहीतः स उपांशुसवनसंज्ञको भवति · उपांशुग्रहार्थं सोमः सूयते येन स उपांशुसवन इति यौगिकी संज्ञा ।

निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्येना निगृह्य निग्राभ्या स्थेति (६. ३०) ॥७॥ करणासम्भवादालम्भसप्तमीयम् निग्राभ्यास्विति · ततश्चायमर्थः · अध्वर्युर्निग्राभ्यासु यजमानिनोरसि निगृह्यास्वालभ्यासु च निग्राभ्या स्थेत्यमुं मन्त्रं यजमानं वाचयति यजमानश्च स्वकीयोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य चेमं मन्त्रं वक्तीत्यर्थः · अनेकयजमानके मुख्यस्यैवोरसि निग्राभ्याः वाचनं सर्वेषाम् ।

उपांशुसवने सोमं मिमीतऽइन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतऽइति (६. ३२) पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम् ॥८॥ वाचनानन्तरमध्वर्युः उपांशुसवनमधिषवणचर्मणि निधाय तस्मि-

---

1) ३. २३. and ४. १. form in AB. one sûtra.

न्नुपांशुसवने पञ्चवारं सोमीति इन्द्रायवतऽइति पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रमन्त्रम् एकैकमीषा-न्तरेणोपावहृतसोमस्य मुष्टिमुपांशुसवनस्योपरि प्रक्षिपति ।

यत्तऽइति (६.३३) मितालम्भनम् ॥ ९ ॥ मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य मन्त्रान्ते स्पर्शनं करोति · अनेकयजमानके चास्योहः तेनाभ्यां यजमानाभ्यामुरु तेनैभ्यो यजमानेभ्य उरु इति । अत्रायं पदार्थानां क्रमः उप-वेशनम् अभिषवार्थानामीषान्तरेणाहरणम् हिरण्यं ग्रावाणो निग्राभ्याः सम्भ-रणी दशापवित्रे चेत्येतेषाम् ततोऽध्वर्योरनामिकायां हिरण्यमुद्रिकाबन्धनम् अध्वर्योर्ग्रावादानम् वाग्यमनम् उपांशुसवने सोममानम् मितालम्भनम् । अथ प्रथमं क्षुल्लकाभिषवमाह ·

प्रतिप्रस्थाताऽ‍ंशून्षडादत्ते ॥ १० ॥ मितात्सोमात्षट् सोमलताखण्डानि ।

अङ्गुल्यन्तरेषु द्वौ-द्वौ कुरुते ॥ ११ ॥ ये षडंशवो गृहीताः तेषां मध्ये द्वौ -द्वावंशू शाखान्तरात्सव्यहस्ताङ्गुलीनां त्रिष्वन्तरालेषु कुरुते प्रतिप्रस्थातैव ।

आत्रा स्थेत्यासिञ्चति (६.३४) निग्राभ्याः ॥ १२ ॥ अध्वर्युः सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्याः आपः इति निनयति ।

प्रहरिष्यन्द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्माऽअहं प्रहरामि न तुभ्यऽ‍ं सोमेति ॥ १३ ॥ सोमे ग्राव्णा प्रहरिष्यन्नध्वर्युर्द्वेषकरणयोग्यं वैरिणं हन्तव्यं मन्येत · अमुष्माऽइत्यस्य स्थाने वैरिणश्चतुर्थ्यन्तं नाम ग्राह्यम् असावित्यपनोदऽइति (१.१.१७) परिभाषितत्वात् ।

अभावे तृणम् ॥ १४ ॥ वैरिणोऽभावे तृणं मन्येत् तृणायाहं प्रहरामि सोमेत्येवम् ।

मा भेरिति (६.३५) प्रहरति ॥ १५ ॥ अध्वर्युरुपांशुसवनेनाद्रिणा सोमे ।

एवं त्रिरभिषुणोत्यासिञ्चं निग्राभ्याः ॥१६॥ निग्राभ्या आसिच्यासिच्य एव-मेव वारत्रयमभिषवं करोति । अथ त्रिरभिषवे क्रमेण प्रहारसंख्यामाह ·

अष्टकृत्व एकादशकृत्वो द्वादशकृत्वः ॥ १७ ॥ यथासंख्येन प्रथमेऽभिषवे अष्टवारः प्रहरति द्वितीये एकादशवारः तृतीये द्वादशवार इति ।

सर्वे पञ्चवर्गाः पशुकामस्य ॥ १८ ॥ पशुकामस्य यजमानस्य सर्वे त्रयोऽप्यभि-षवाः पञ्चप्रहारा भवन्ति (४.१.१.१६) ।

अष्टवर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ १९ ॥ (४.१.१.१४) ।

प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानंशूनवधाय प्रागपागिति (६.३६) ॥२०॥ प्रतिप्रकारवर्गं अल्पस्तोकान्सोमांशून्निधाय प्रा°गित्यमुं मन्त्रं निग्राभसंज्ञं वाचयति · मानवे विशेषः अभिषुतानंशून्प्रागपागुदगिति होतृचमसे परिप्लावयति प्रपीड्य प्रत्याहरतीति · तेनाभिषुतानेवांशून्होतृचमसेऽवधाय वाचयित्वा निष्पीड्य प्रत्याहरेत् ।

अद्रिणा चतुर्थम् ॥२१॥ च°र्थं निग्राभवाचनमद्रिणा कुर्यात् अद्रिमुपांशुसवनमेव होतृचमसेऽवधाय कुर्यादित्यर्थः ।

तूष्णीं वा ॥२२॥ नैव वा चतुर्थं वाचनम् किंतु तूष्णीमेव होतृचमसेऽद्रिमवदध्यात् एवमपि यतः शाखान्तरे श्रुतम् ।

उपांशु च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति (७.१-२) ॥२३॥ निग्राभवाचनानन्तरं चशब्दात्प्रतिवर्गमेव उ°शुसंज्ञकं ग्रहं गृ°ति यथासंख्यं वाच°मतीरित्येतैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् एकैकेन मन्त्रेण प्रतिवर्गं तृतीयांशं गृह्णीयात् अत्र च प्रति-ग्रहणं उपयामगृहीतोऽसीत्यस्य प्रयोगः कार्यः उपयामः सर्वत्राविशेषादिति (१२.५.१५) वक्ष्यमाणत्वात् तेनोपया°तोऽसि वाचस्पतये पवस्वेति उप°तोऽसि देवो देवेभ्य इति उप°तोऽसि मधुमतीरित्येवं प्रयोगः कार्यः · आपस्तम्बसूत्रे विशेषः पवित्रमुपयामः सादनं च न विद्यतऽइति । तेनात्रायं क्रमः निग्राभ्यासेकः अष्टकृत्वोऽभिषवः वाचनं ग्रहणम् पुनर्निग्राभ्यासेकः एकादशकृत्वोऽभिषवः वाचनं ग्रहणम् पुनरपि निग्राभ्यासेकः द्वादशकृत्वो[1]ऽभिषवः वाचनम् अद्रिमवधाय चतुर्थवाचनम् ततस्तृतीयवारं ग्रहणमिति ।

प्रतिप्रस्थातोपगृह्णाति पात्रम् ॥२४॥ ग्रहग्रहणकाले प्र°ता दक्षिणहस्तेनोपांशुपात्रमुप°ति अध्वर्योः समीपे धारयति ।

आत्तानां च द्वौ-द्वावन्तर्दधाति ग्रहणभेदात् ॥२५॥ प्रतिप्रस्थाता मितात्सोमाद्ये षडंशवो गृहीतास्तेषामात्तानां गृहीतानां मध्ये द्वौ-द्वावंशू प्रति-ग्रहणमन्त°ति ग्रहे गृह्यमाणे पात्रमुखस्योपरि अङ्गुल्यन्तरे कृत्वा धारयति · द्वौ-द्वौ कुतः ग्र°दात् त्रीणि च भिन्नानि ग्रहणानि षडंशवः अतः समं स्यादश्रुतत्वा-

१) एकादश° AB.

दिति न्यायेनैष एव विभागः प्राप्नोति · षड्भिः पावयतीति (४. १. १. ३) च ग्रहणात्रयमपेक्ष्य षड्भिरित्युपपन्नं भविष्यति । किं च ·

मन्त्रलिङ्गाच्च ॥२६॥ न केवलं ग्रहणभेदादिति हेतोर्द्वौ-द्वौ प्रति-ग्रहणमन्तर्दधाति किंतु मन्त्रलिङ्गादप्येवमेव ज्ञायते · अत्र च ग्रहणमन्त्रे वृष्णोऽअꣳशुभ्यां गभस्तिपूत इति (७. १) अंशुभ्यामिति द्विवचनं दृश्यते तच्च तदैवोपपद्यते यदा एष विभागो भवति । सिद्धान्तमाह ·

षड्वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥२७॥ वावधारणे · षडेवांशून्प्रति-ग्रहणमन्तर्दधाति न प्रति-ग्रहणं द्वौ-द्वौ · कुतः श्रुत्यर्थात् एवं च षड्भिः पावयतीति (४. १. १. ३) श्रुतिः संगतार्था भवति अन्यथा एकस्मिन्नपि ग्रहणे षड्भिः पावनाभावादसंगता स्यात् · मन्त्रलिङ्गं (२६) त्वकिंचित्करम् मन्त्राणामविधायकत्वात् · अतः सव्याङ्गुल्यन्तरेषु द्वौ-द्वावंशू कृत्वा दक्षिणहस्तधृतपात्रमुखस्योपरि धारयित्वाऽऽस्तऽइत्यर्थः · अध्वर्युश्च तथा ग्रहणं करोति यथा षड्भिरंशुभिः पूतः सोमो ग्रहपात्रमध्ये पततीति पवित्रेणाधिषवणात्सोमरसं नीत्वा ग्रहपात्रमुखस्योपरि धृतानां षडंशूनामुपरि द्वाभ्यां हस्ताभ्यां पवित्रं निष्पीडयतीत्यर्थः ।

यत्तऽइत्यात्तान्सोमे (७. २) निदधाति ॥२८॥ पावनार्थमात्तान्गृहीतान्सोमांशून्सोमे निदधाति प्रतिप्रस्थातैव आत्तानित्युक्तत्वाद्येनात्ताः स एव निदधातीति प्रतीयते · सोमे इति लतासोमऽइति कर्कः ऋजीषद्रूपऽइति श्रौताः सम्प्रदायः · तथा च मानवे यत्ते सोमादाभ्यमित्यवगृहीतानां प्रतिप्रस्थाताꣳशुषु द्वौ-द्वावꣳशू प्रत्यवसृजतीति · अत्र प्रतिशब्दप्रयोगाद्यतो गृहीतास्तत्र प्रतिप्रक्षेपो गम्यते · कठमैत्रसूत्रयोस्तु प्रतिग्रहणं द्वयोर्द्वयोरेवान्तर्धानमुक्तम् · अञ्जलिनावग्रहणमुक्तं हरिस्वामिभिरपि · कर्काचार्यैरपि प्रति-ग्रहणं द्वाभ्यां-द्वाभ्यामेवान्तर्धानं सिद्धान्तितम् · तथा च मानवे अष्टौ कृत्वोऽभिषुत्य वाचस्पतये पवस्वेत्युपाꣳशुपात्रेऽञ्जलिना तृतीयग्रहमानयति एवमेकादशकृत्वोऽभिषुत्यैवं द्वादशकृत्वोऽवगृहीतानां प्रतिप्रस्थातासिच्यमाने द्वौ-द्वावꣳशूऽअन्तर्दधातीति · काठके चात्रा स्येति होतृचमसात्सोमꣳ ह्नेहयित्वा तस्य षडꣳशून्प्रतिप्रस्थाता सव्ये पा-

णावभिषवति[1]) द्वौ द्वावस्थ्लिष्टौ तस्मिन्नुपांशुपात्रमादायेति · तथा अभिषु-णुयादष्टकृत्व उपांशुसवनपाणिरञ्जलिनोपांशुपात्रे सोममासिञ्चति वाचस्पतये पवस्वेति प्रवृक्ष्यांशून्प्रतिप्रस्थातान्तर्दधाति देवो देवानामिति प्रत्यभिषवति[2]) भूयसीरासिच्यैकादशकृत्वोऽभिषुत्यैवमासिञ्चति एवमन्यौ प्रतिप्रस्थाता भूयसीरा-सिच्य द्वादशकृत्वोऽभिषुत्यैवमासिञ्चतीति ।

परिमृज्यासादनमुपांश्वन्तर्यामयोः ॥ २९ ॥ ग्रहणानन्तरं दशापवित्रेण ग्रहमु-लूखलं परिमृज्योपांश्वन्तर्यामयोरासादनम् सादनं न[3]) कर्तव्यम् । उभयोरनयोर्विधिस्तुल्यः पठितोऽस्ति अतो ग्रन्थलाघवायाचार्य उभयोः सहैव कतिचिद्धर्मानुपदिशति ।

अभिचरन्सादयेदविसृजन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीति (४.१.१.१७) ॥ ३० ॥ अभिचारं कुर्वन् उपांशुग्रहं हस्तेनाविमुञ्चन्सादयेत् ।

उदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ३१ ॥ अमुष्य त्वोदानं सादयामीत्यनेन मन्त्रेण ।

पाणिना चापिदधात्यमुष्य त्वा प्राणमपिदधामीति ॥ ३२ ॥ (४.१.१.१८) ।

उदानमित्यन्तर्यामम् ॥ ३३ ॥ अपिदधाति ।

स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति (७.२) निष्क्रमणम् ॥ ३४ ॥ ग्रहणानन्तरं परिमृज्याना-साद्यैव स्वाहेति मन्त्रं पठित्वा उर्वित्यनेन मन्त्रेण हविर्धाननिष्क्रमणमध्वर्युः करोति।

अन्वारम्भतेऽन्यस्मै प्रदाय होतृचमसम् ॥ ३५ ॥ यजमानोऽध्वर्युमन्वारभते ।

वरं वृत्वा ददाति च ॥ ३६ ॥ यजमानो वरं वृत्वा पुत्रो मेऽस्तु स्वर्गो मे ऽस्त्वित्येवम् इदं मे स्यादित्यभीष्टं प्रार्थयित्वा तदनन्तरं ददाति च संनिधानादध्वर्यवे।

स्वांकृत इति (७.३) हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि ॥ ३७ ॥ उपांशुग्रहं सशेषं स्वल्पं हुत्वा ग्रहपात्रमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि । काठके ग्रहमादाय स्वांकृत इत्युत्थायोर्वन्तरिक्ष-मिति दक्षिणा परिक्रम्य दक्षिणार्धेऽग्नेस्तिष्ठन्सर्वहुतामित्यादि · मानवे स्वां-कृतोऽसीत्यादायोत्तिष्ठति उर्वन्तरिक्षं वीहीति[4]) व्रजति दक्षिणेन होतुर्गत्वा उ-त्तरेणाभिप्रपद्य ग्रहं दक्षिणं परिधिसंधिं प्रत्यवस्थाय विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्य इति जुहोतीति । अत्र इदं सूर्यायेति त्यागः ।

---

1) Thus A pr. m. °व्रतिष° A sec. m B. 2) Thus AB. 3) °योरासादनं न B., in A. lacuna from °भयो° to °र्य उभ[यो· 4) ? वाहीति A. विहीति B.

प्रथमे परिधाऽउत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति (७. ३) ॥ ३८ ॥ अध्वर्युर्ग्रहं हुत्वा पात्रमुन्मृज्योन्मार्जनेन सोमलिप्तमुत्ता°णिं प्रथ°धौ प्रा°ष्टि · दृष्टार्थत्वाच्च परिधेरधस्ताद्धस्तं प्रवेश्य पश्चादाकर्षति · तथा सति स्रुवस्य प्राक्संमार्जनवद्धस्तस्य प्रागुपमार्जनं सम्पद्यते ।

वासऽउरोबाह्वोर्वा श्लिष्टमꣳशुमभिचरन्नुहुयाद्देवाꣳशविति (७. ३) ॥ ३९ ॥ अध्वर्योर्वस्त्रे हृदये बाह्वोर्वा श्लिष्टम् अभिषवं कुर्वतो ग्रावाभिघातवशादुड्डीय वस्त्रादिषु संलग्नं सोमांशुम् अर्थात्तत आदाय अभि°रन् आहवनीये जु°यात् ।

आग्रयणस्थाल्याꣳ शेषैकदेशमासिच्याꣳशुं प्रास्यति तृतीयसवनाय ॥ ४० ॥ ततो हविर्धानं प्रविश्य खरसमीपऽउपविश्य तस्य उपांशुग्रहशेषस्यैकं भागमाग्र°ल्यां निनीय तृती°वनार्थमेकं महान्तं प्रलम्बं सोमांशुं कुण्डलिकात्वमापादितं प्रक्षिपति प्रस्तावादुपांशुग्रहपात्रऽएव[1] । मानवे आग्रयणस्थाल्याꣳ सम्पातमवनयति प्राणाय त्वेत्युपाꣳशुपात्रꣳ सादयति तस्मिन्नꣳशुमवदधातीति ।

प्राणाय त्वेति (७. ३) पात्रसादनम् ॥ ४१ ॥ स्वस्थाने उपांशुग्रहपात्रं सादयति ।

उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदञ्चं व्यानाय त्वेति (७. ३) सꣳस्पृष्टम् ॥ ४२ ॥ ततोऽध्वर्युरुपांशु°णिना हस्तेन प्र°ज्य तत्संलग्नमृजीषादिकं मार्जनेनाधः पातयित्वोदङ्मुखं सं°ष्टमुपांशुपात्रसंलग्नमेव सादयति · मुखं चास्य येनाभिषवः कृतः ।

उपविष्टयोः[2] ॥ ४३ ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ अभिषवकर्मणि चतुर्णामश्रुतत्वादध्वर्योरेवाभिषवे प्राप्ते आह · ग्रहं हुत्वागत्याधिषवणसमीपे अध्वर्युयजमानयोरुप°ष्टयोः सतोः तयोरुपवेशनानन्तरमित्यर्थः ततश्चत्वारोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातृनेष्टुन्नेतारोऽभि°न्ति ग्रावभिः सोमस्याभिषवं कुर्वन्ति · कुतः पर्यु°र्थ्यात् अथाधिष°शन्तीति (३. १. ३. १) विहितस्य पर्यु°शनस्यैवं सा°र्थ्यं समर्थत्वं संगतार्थत्वं भवति यदि ते सर्वेऽप्यभिषुण्वन्ति इतरथा त्वदृष्टार्थं स्यात् न च दृष्टे सम्भवत्यदृष्टार्थत्वं युज्यते ।

आप्यायनान्तोऽभिषवस्त्रिपर्यायः ॥ २ ॥ महाभिषवऽएवायं विशेषः अभि°वः आप्याय°न्तः स्यात् त्रि°यश्च · अꣳशुरꣳशुष्टऽइति (५. १) मन्त्रेण सोमालम्भनम्

1) प्रस्तावा° A. 2) ४. ४३ and ५. १ form in AB one sûtra.

तदेतस्यामावाप्याऽन्तः अभिषवस्यान्ते आऽनं कर्तव्यमित्यर्थः · त्रयः पर्याया आवृत्तयो यस्यासौ त्रिपऽर्यः त्रयाणां पर्यायाणामन्ते सकृदाप्यायनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

मत्या[1] ॥ ३ ॥ मतिरिष्टिा तया · अस्मिन्नभिषवे इष्ट्या प्रहरणं भवति यावता सोम ऋजीषभावं प्राप्नोति नीरसश्च · न पूर्वोक्ताभिषववत्प्रहारसंख्यानियमः तस्याश्रुतत्वात् । शेषमद्यादानादि सर्वं पूर्वोक्तमत्र भवति ।

पर्यायादिषु निग्राभ्यासिचनम् ॥४॥ पर्यायाणां त्रयाणामादयः पऽदयस्तेषु पऽदिषु पर्यायप्रारम्भे रसप्रच्युत्यर्थं निग्राऽचनं भवति · इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

प्रथमे वा प्रभूत्वात् ॥५॥ प्रथमऽएव पर्याये निग्राऽचनं स्यात् · प्रभवन्ति प्रथमऽएव पर्याये सिक्ताः सर्वपर्यायेषु सोममार्द्रीकर्तुम् ।

निग्राभान्ते सरसानंशून्त्सम्भरण्याधवनीयेऽवधायाधूयाहरति ॥ ६ ॥ अत्रायं क्रमः · सर्वेषां हिरण्यबन्धनम् चतुर्णामद्यादानम् निग्राभ्यासेकः सोमं चतुर्धा विभज्य मा भेरिति प्रहरणम् मत्याभिषवः एवं पर्यायः इतस्ततः पतितं सोमं पुञ्जीकृत्य विश्रम्य पुनः प्रहरणादि द्वितीयः पर्यायः पुनः पुञ्जीकृत्य तृतीयः तत आप्यायनम् ततो होतृचमसेऽभिषुतान्सोमांशूनवधाय निग्राभवाचनं प्रागपागिति · निग्राऽन्ते निग्राभवाचनान्ते सऽसान्सोमांशून्सऽण्या सम्भरणासमर्थेनार्थाक्षिप्तेन पात्रेण कृत्वा आधऽनीयसंज्ञके कलशे सोदके अवधाय प्रक्षिप्य आधूय प्रक्षाल्य परिप्लाव्य निष्पीड्य[2] ततो निष्काश्य सम्भरण्यैवाहऽति आहृत्याधिषवणस्योपरि प्रक्षिपति · मानवे ततः सम्भरति प्रपीड्योन्नेताधवनीये परिप्लावयति प्रपीड्योन्नेताधिषवणे निवपतीति · सम्भ्रियतेऽभिषुतः सरसः सोमोऽस्यामिति सम्भरणी वारणं महत्पूर्णपात्रमिति तच्च परिप्लवातो भिन्नम् सम्भरणे संज्ञाभेदात् · परिप्लवा च द्रोणाकलशात्सोमस्य ग्रहादौ ग्रहणार्था शाखान्तरे दर्शनात् ।

एवं द्विरपरम् ॥७॥ यथा एकवारं त्रिपर्यायोऽभिषव आप्यायनान्तो निग्राभवाचनसम्भरणयुत उक्तः एवं पूर्वोक्तसदृशमेवापरमुक्तादन्यद्विर्भवति वारद्वयमभिषवकर्म भवतीत्यर्थः ।

---

1) Thus MAB. मत्या वा ९. 2) ? ॰ष्पायं B. ॰ष्पीय A.

पूर्ववन्निग्राभ्याः ॥ ८ ॥ प्रथमाभिषवादावेव सिक्ता उत्तरयोरप्यभिषवयोः
प्रभवन्तीतीयमाशङ्का[1] मा भूदित्येवमर्थं पुनरुक्तम् पूर्ववन्निग्राभ्या इति प्रत्यभिषवं
सम्भरणस्य विहितत्वात् · तत्रश्चैवम् · प्रथमोऽभिषव उक्तः द्वितीये निग्राभ्या-
सेकः चतुर्धा सोमं विभज्य प्रहरणम् उत्पुज्य पुनः प्रहरणम् पुनरुत्पुज्य प्रहरणम्
आप्यायनम् प्रागपाग्वाचनम् सम्भरणं च एवं द्वितीयोऽभिषवः · एवमेव तृतीयः
अयं तु विशेषः प्रागपाग्वाचनान्तेऽध्वर्युः स्वकीयं ग्रावाणं होतृचमसेऽवधाय च-
तुर्थं प्रागपागिति वाचयति ततः सम्भरणमिति । पूर्वं हि उपांश्वभिषव उक्तः
पश्चाच्च महाभिषव उक्तः अधुना लाघवाय तयोरभिषवयोरैक्यं पूर्वपक्षीकरोति ·

पूर्वे वोपांशुं गृहीत्वा-गृहीत्वाप्यायनसम्भरणे कृतवान् ॥ ९ ॥ पूर्वे एवो-
पांश्वभिषवे उपांशुं गृहीत्वा प्रतिवारमुपांशुग्रहणानन्तरं सोमाप्यायनं सम्भरणं च एते
कर्मणी अधिके कर्तव्ये · वाशब्देन महाभिषवो निरस्यते न महाभिषवः पृथ-
क्कार्यः · कुतः कृतत्वात् उपांश्वभिषव एवाप्यायनसम्भरणयोरधिकयोः कृतयोर्म-
हाभिषवोऽपि कृत एव भवति अन्यस्य सर्वस्य पूर्वाभिषवेऽपि क्रियमाणत्वा-
त्पदार्थद्वयार्थं पृथगभिषवो न कार्य इत्यर्थः · अथवा अकृतत्वात् इत्यकारप्र-
श्लेषः[2] कुतो हेतोराप्यायनसम्भरणे पूर्वस्मिन्नधिके कर्तव्ये तत्र हेतुः अकृतत्वादिति
यतस्ते तत्र न कृते अविहितत्वादिति · एवं सति लाघवं भवति । ननु यद्येक
उपांश्वभिषवः क्रियते न पृथङ्महाभिषवः तदा अधिषवणशल्तीति (३. १. ३. १) चतु-
र्णां पर्युपवेशनं किमर्थमिति · अत आह ·

धर्ममात्रं पर्युपवेशनम् ॥ १० ॥ धर्ममदृष्टार्थमेवैतत्पर्युपवेशनम् सोमक्रयणीप-
दपर्युपवेशनवत् । इदानीं सिद्धान्तमाह ·

अभिषवविपर्यासो वाभिमृष्टादंशूनपकृष्य निग्राभ्याश्चानुपूर्व्ययोगात् ॥ ११ ॥
नाभिषवैक्यम् किंतु द्वावप्यभिषवौ कर्तव्यौ · द्वित्वे च सत्यभिषवयोर्विपर्यासः क-
र्तव्यः पूर्वं महाभिषवः पश्चादुपांश्वभिषवः अभिमृष्टात् मानानन्तरं यत्त
ऽइति मन्त्रेण कृताभिमर्शनात्सोमात् अंशूनपकृष्य उपांश्वभिषवार्थं मुष्टिमात्रानंशून्
अङ्गुल्यन्तरे करणार्थांश्च षडंशून् तृतीयसवनाभिषवार्थं च महान्तमंशुम् पृथक्कृत्वा

1) ? °वतीतिय° B. °वंतीतिय° A. 2) but then the text ought to have: °रणेऽअकृ° !

पृथक्स्थापयित्वा निग्राभ्याश्चापकृष्य उपांश्वभिषवार्थमेव निग्राभ्या अपि पात्रान्तरे कृत्वा · एवं क्रियमाणे मन्त्राणां विधीनां च आनुगुण्यं भवति · आनुपूर्व्येण हि क्रमेणैव श्रुतौ द्वावप्यभिषवौ विहितौ अध्वरकाण्डस्यान्त्ये ब्राह्मणे (३.९.४.१-२५) महाभिषवो विहितः ग्रहकाण्डस्यादौ ब्राह्मणे (४.१.१.१-२८) उपांश्वभिषव इति · मन्त्रा अपि क्रमेणैव पठिताः सन्ति पूर्वं महाभिषवमन्त्राः (६.२३-३७) पश्चादुपांशुग्रहणहोममन्त्रा वाचस्पतये पवस्वेत्यादयः (७.१) · यदा च पूर्वमुपांश्वभिषवमुपांशुग्रहपात्रासादनान्तं कृत्वा पश्चान्महाभिषवः क्रियते तदा मन्त्रपाठक्रमो बाध्यते · सूत्रकारेण तु प्रादानिकं[1] क्रममाश्रित्य पूर्वमुपांश्वभिषव उक्तः प्रदानं हि पूर्वमुपांशुग्रहस्य पश्चादन्तर्यामादीनाम् । ननु भवत्वभिषवयोर्विपर्यासः अंश्वपकर्षणं निग्राभ्याणां चापकर्षणं कुत इत्यत आह ·

अनाप्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात् ॥ १२ ॥ अनाप्तस्य अनाप्तरसस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभिमानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यात् सोमोऽयमिति बुद्धिरनाप्तरसे अनभिषुतएव सोमे भवति नाभिषुते · सोममभिषुणोतीति सोमाभिषव एव विहितः अभिषुते च सोमे सोमबुद्धेरभावात् किमभिषूयेत तस्मादंशूंश्चापकृष्येति (११) युक्तमेवोक्तम् । अथवायमर्थः · मीङ् हिंसायाम् अभिमानमभिषवो हिंसनं कुट्टनमित्यर्थः · अनाप्तरसएव सोमे अभिषवः समर्थो दृष्टार्थो भवति[2] नाप्तरसे · तस्मादंश्वपकर्षो युक्तः । किं च ·

ऋजीषभावाच्च ॥ १३ ॥ न केवलम् अभिषुते सोमबुद्धिर्न[3] भवतीत्येतावत् किं तु ऋजीषबुद्धिश्च ऋजीषोऽयं न सोम इति विपरीतबुद्धिर्भवति · तस्मादप्यंशून्पूर्वतरमुपांश्वभिषवार्थमपकृष्यैव पूर्वं महाभिषवः पश्चादुपांश्वभिषव इत्येवं विपर्यासः कर्तव्य इति सिद्धान्तः । निग्राभ्याणां चापकर्षो यदि न क्रियते तदोपांश्वभिषवमहाभिषवाभिषुतसोमयोः संसर्गो भवति होतृचमसेऽभिषुतानंशूनवधाय प्रागप्रागिति वाचनविधानात् असंसर्गश्चेष्यते उपांशुग्रहार्थं पृथगभिषवविधानात् · अतो निग्राभ्याश्चापकृष्येति युक्तमेवोक्तम् (११) ।

---

१) Thus A. प्रदानादिकं B. २) अनाप्तरससोमे हिंसा क्रियमाणा समर्था भवति B. marg. ३) सोमेश्च° B.

प्रोक्ष्य द्रोणकलशमृजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युद्गातारः ॥१४॥ द्रो॰शं प्रोक्ष्य यत्र योजितस्तस्मात्स्थानात्प्राञ्चमधिषवणस्योपरि प्रे॰र्य ऋजी॰धति पूर्वं सर्वान्ग्राव्णा एकत्र संमुखान्कृत्वा ऋजीषेणाक्ताश्च तस्योपरि स्थापयन्ति ।

पवित्रं च वितन्वन्त्युदक् ॥१५॥ चकारादुद्गातार एव प॰त्रं द्रोणकलशस्योपरि वि॰न्ति वितत्य विस्तार्य धारयन्ति · उदगिति उदग्दशमवाङ्नाभि च ।

स्वयं वाकुर्वत्सु ॥१६॥ उद्गातृषु द्रोणकलशपवित्रयोर्नयनमकु॰त्सु स्व॰वाध्वर्युः करोति ।

आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवात् ॥१७॥ उन्नेता आधवनीयकलशादुदञ्चनेन सोममादाय यजमानहस्तस्थिते होतृचमसे निग्रा॰ञ्चति · ततो य॰नः ता निग्राभ्याः प॰त्रे द्रोणकलशस्योपरि उद्गातृभिर्विस्तार्य धृते आसिञ्चति संततम् · ततः संततं स्रवन्त्या धारायाः सकाशाद्ध्रुवग्रहपर्यन्तान्ग्रहान्गृह्णाति · काठके ऋजीषेण ग्राव्णः प्रक्षाल्याधोऽन्तं[1] द्रोणकलशमुद्गातारः प्रोह्यान्तरान्तविष्कम्भौ दशापवित्रं न्यस्यन्त्याद्रिणे द्रोणकलशे वितते पवित्रेऽआधवनीयाद्धोतृचमसं पूरयित्वासिञ्चति संततः स्रवन्त्या[2] ग्रहान्गृह्णातीति · मानवे ऋजीषेण ग्राव्णः परिवपति प्राञ्चमुद्गाता द्रोणकलशं प्रोहत्यस्यति दशापवित्रमन्तरान्तविष्कम्भं च यं द्विष्यात्तस्यान्नमुपहन्त्याद्दशया द्रोणकलशः संमार्ष्टि वसवस्त्वा संमृजन्त्विति प्रातःसवने रुद्रास्त्वेति माध्यन्दिनऽआदित्यास्त्वेति तृतीयसवने पूतभृतं ग्रावसु द्रोणकलशमादधाति तस्योपर्युद्गातारोऽधस्तान्नाभि पवित्रं वितन्वन्ति तस्मिन्यजमानो होतृचमसेन संततः शुक्रधाराः स्रावयत्या ध्रुवग्रहणादिति । अधिकारमुपजीवन्नाह ·

माध्यन्दिने च पञ्च प्रवमान् ॥१८॥ चकारात्तत एव धारायाः यजमानेन पवित्रस्योपरि संततं निनीयमानायाः मा॰ने सवने प्रथमान्प्रथमपठितान् शुक्रमन्थ्याग्रयणामरुत्वतीयोक्थ्यान्पञ्च ग्रहान्गृह्णाति । अथ सवनत्रयोपयुक्तां परिभाषां करोति ·

शुक्रो द्रोणकलशे ॥१९॥ द्रो॰शे यः सोमः स शुक्रसंज्ञकः ।

1) Thus AB. 2) पवित्रंन्य॰स्रवन्त्या deest B.

ततोऽन्येऽनादेशे ॥२०॥ धाराग्रहेभ्योऽन्ये ये ग्रहाः ते अनादेशे वचनाभावे ततः शुक्रात् शुक्रसंज्ञाद्द्रोणकलशस्थात्सोमाद्ग्रहीतव्याः · पूतभृतो वा (२४)।

सावित्रपात्नीवतहारियोजनोपह्वीणानाग्रयणात् ॥२१॥ तृतीयसवने सावित्रग्रहं पात्नीवतग्रहं हारियोजनं च उपह्वीणांश्च आग्रयणस्थालीस्थात्सोमाद्गृह्णाति · उपह्वीणा ये कालभूयस्त्वेन शुष्काः ।

पूतभृतश्चमसान् ॥२२॥ चमसान्सर्वत्र पूतभृत एवोन्नयेत् ।

तृतीयसवने वैश्वदेवम् ॥२३॥ तृतीयेऽने यो वैश्वदेवस्तं वैश्वदेवं महावैश्वदेवसंज्ञं पूतभृतो गृह्णीयात् ।

अनादिष्टांश्चेदोन्नयनश्रुतेः ॥२४॥ अोऽतेः अनेन अतो हि देवेभ्य उन्नयत्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्य इतीयं श्रुतिः (४. ५. ६. ३) प्रकटीकृता · अनया श्रुत्या पूतभृत उच्यते । उभयोः श्रुतिमूलत्वाद्विकल्पः शुक्रात्पूतभृतो वानादिष्टा ग्राह्या इति ।

दशापवित्रेण परिमृज्य-परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनम्[1] ॥२५॥ ग्रहस्य सादनं कर्तव्यम् · वीप्साकरणं सर्वग्रहार्थम् · द॰त्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति शाखान्तरात्।

नायोनिकेषु ॥२६॥ अयो॰षु यत्र एष ते योनिरित्यस्याम्नानं न भवति [तत्रैष ते योनिरित्यनेन सादनं न भवति][2] ।

सर्वेष्विति वात्स्योऽविशेषोपदेशात् ॥२७॥ सर्वेष्वाम्नातयोनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरमेष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव· कुतः अ॰शात् अविशेषेण ग्रहमात्रमुद्दिश्य योन्यासादनमुपदिश्यते (४. १. २. १)।

सावित्रर्तुग्रहप्रतिषेधाच्च ॥२८॥ यतः सावित्रग्रहे ऋतुग्रहेषु चानाम्नातयोनिकेष्वेव योनिः प्रतिषिध्यते तं गृहीत्वा न सादयति॰ तस्मादिदमसन्नं मन इति (४. ४. १. ७) तथा ऋतुग्रहेषु तं गृहीत्वा न सादयति॰सन्नः संवत्सर इति (४. ३. ३. ०)।

प्रतिवषट्कारं हुत्वा वषट्कर्तुर्भक्षहरणम् ॥२९॥ ग्रहं चमसं वा प्रति॰रं वषट्कारेऽनुवषट्कारे च हुत्वा॰रणम् सदस्युपविष्टं वषट्कर्त्रादिकं प्रति भक्षस्य नयनं कर्तव्यम् · सर्वसोमयागेषु वषट्कारोऽनुवषट्कारश्चेति वषट्कारद्वयं विहितमस्ति ·

---

1) See Mahidh. at २३. २. 2) Thus Ss. deest A. In B lacuna from पूतभृतश्च॰ (२२) to वैदिकी समा (३०)

केषु चिद्ग्रहेष्वनुवषट्कारः[1] प्रतिषिद्धोऽस्ति · तथा च यज्ञपार्श्वे (८८) ऋतुग्रहा द्विदेवत्या यश्च पात्नीवतो ग्रहः आदित्यग्रहसावित्रा एते नानुवषट्कृता इति ।

यथास्वं चमसान् ॥३०॥ प्रतिवषट्कारं कृत्वा यःस्वं भक्षणार्थं हरणं कर्तव्यम् · यो यस्य स्वकीयश्चमसो यःस्वं हरेयुः · चमसेषु हि समाख्यया चमसिनां भक्षो भवति अन्यथा होतृचमस इत्यादिर्वैदिकी समाख्या नोपपद्यते । अथेदं चिन्त्यते किं पूर्वं वषट्कर्तुर्भक्षणमुत चमसिनामिति · तत्रानियमे प्राप्तऽश्राह ·

वषट्कर्तुर्वा पूर्वं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥३१॥ व॰र्तुरेव पूर्वं भक्षः स्यात् पश्चाच्चमसिनाम् · कुतः श्रु॰र्थ्यात् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति श्रुतिबलादित्यर्थः समाख्यातः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति । समाख्ययाध्वर्योरेव चमसोन्नयने प्राप्ते आह ·

उन्नेतोन्नयति समाख्यानात् ॥३२॥ नाध्वर्युः उन्नयतीत्युन्नेता · इयं श्रुत्यवगता समाख्या संज्ञा तदेवोपपद्यते यदासावुन्नयनं करोति · अनया च विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्या बाध्यते ॥ परिभाषा उक्ताः अथ प्रकृतमुच्यते ॥

॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति (७.४) ॥१॥ अध्वर्युरन्तर्यामपात्रेऽन्तर्यामसंज्ञं ग्रहं गृह्णाति । उक्तं च आध॰ध्रुवादिति (५.१०) · अतस्तस्याः संततं स्रवन्त्याः धारया येषामन्तर्यामादीनां ध्रुवपर्यन्तानां ग्रहणमुक्तम् तान्ग्रहानिदानीमुपदिशति · ततश्च महाभिषवे कृते उद्गात्रा च द्रोणकलशे पवित्रयोजने कृते आधवनीयादुन्नेतेत्यादिनोपायेन धारायां (५.१०) प्रवृत्तायामुदिते सूर्ये ग्रह॰णादि कर्तव्यम् ।

उपांशुवदनाम्नातवरशेषासेचनवर्जम् ॥२॥ उपांशुग्रहवदस्यान्तर्यामस्य अनाम्ना वर्जं सर्वं भवति अनाम्नातं मन्त्रम् स्वाहेति उर्वन्तरिक्षमिति च वरवरणम् दानं च हुतशेषस्य आग्रयणस्थाल्यामासेचनम् एतान्पदार्थान्वर्जयित्वान्यत्सर्वमुपांशुग्रहवद्भवतीत्यर्थः · ततश्च ग्रहणानन्तरं परिमार्जनम् असादनम् तूष्णीं निष्क्रमणम् यजमानस्यान्वारम्भः स्वांकृत इति (७.६) निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः[2] उत्तरार्धे सूर्याय त्यागः । अत्र कठसूत्रे तुल्यमुपांशुनासादनादुत्तरार्धे

---

1) केषुचिद्ग्रहेष्वनु॰ A. 2) स्वां॰ष्ठतः is quoted by Mahidhara at ७.६. as forming a part of the Kâtiyasûtra itself! — See ४. ३०.

होम इति · मानवे च उत्तरेण होतुर्गच्छति दक्षिणेनाभिप्रपद्य ग्रहमुत्तरं परिधिसंधिं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्निति । विशेषमाह ·

अपमार्ष्ट्यत्र ॥ ३ ॥ अत्रान्तर्यामग्रहे ग्रहं हुत्वा पात्रमुखादारभ्यावाञ्चमवमार्ष्टि न तूपांशुग्रहवदूर्ध्वम् अथ हुत्वावाञ्चं ग्रहमवमार्ष्टीति श्रुतेः (४.१.२.२२)।

प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यक्[1] ॥ ४ ॥ प्रथमे च परिधौ अधोमुखेन हस्तेन प्रत्यक्संस्थमुपमार्ष्टीति शेषः · हस्तस्य प्राङ्नयने कृते उपमार्जनं प्रत्यक्संस्थं भवति ।

उपाꣳशुसवनसꣳस्पृष्टस्योदानाय त्वेति पात्रासादनम् ॥ ५ ॥ अन्तर्यामपात्रस्य उपांशुस्पृष्टस्य संलग्नस्य आसादनम् ।

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति (७.७) ॥ ६ ॥ एवमुदिते सूर्ये अन्तर्यामग्रहणादि तत्पात्रासादनान्तं कृत्वाध्वर्युस्तदानीमेव तस्याः संततधारायाः सकाशादैन्द्रवायवपात्रे ऐन्द्रवायवसंज्ञं प्रथमं द्विदेवत्यग्रहं गृह्णाति ।

अपगृह्य पुनरिन्द्रवायूꣳ इति (७.८) ॥ ७ ॥ एकवारमर्धं गृहीत्वा ततो ऽपगृह्य संततधारातो विच्छिद्य पृथक्कृत्वा पुनस्तस्या एव धारया गृह्णाति · ततः परिमृज्य स्वस्थाने सादनम् एष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वेति (७.८) मन्त्रेण ।

मैत्रावरुणमयं वामिति (७.९) ॥ ८ ॥ ऐन्द्रवायवादनन्तरं मैत्रावरुणपात्रे मित्रावरुणदेवतं द्वितीयं द्विदेवत्यं ग्रहं गृह्णाति तस्या एव संततधारायाः ।

पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति (७.१०) ॥ ९ ॥ ग्रहणानन्तरमेनं मैत्रावरुणं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा लौकिकेन दुग्धेन श्रीणाति · श्रयणं च द्रव्यान्तरसंसर्जनेन मृष्टीकरणम् · ततः परिमार्जनम् एष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति स्वस्थानसादनम् ।

एवꣳ सर्वत्र श्रयणेषु ॥ १० ॥ यत्र-यत्र श्रीणातीति श्रूयते तत्र सर्वत्र कुशावन्तर्धाय द्वे दर्भतृणे ग्रहस्योपरि प्रागग्रे उदगग्रे वा निधाय श्रयणं कार्यमित्यर्थः ।

शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति (७.१२) ॥ ११ ॥ शुक्रसंज्ञकं ग्रहं तस्या एव धारया गृह्णाति वैल्वेन उलूखलेन वा वैकङ्कतेन वेति विकल्पः शाखान्तरात् ।

अयं वेन इत्येके (७.१६) ॥ १२ ॥ अन्ये तु तं प्रत्नथेत्यनेन वा इमां त्वथेति श्रुतेः (४.२.१.१) · ततः परिमृज्य एष ते निरिति खरस्य दक्षिणार्धे सादयति ।

१) Thus M. १. AB. Mahîdh. at ७.६. परिधौ M. marg. प्रथमे परिधौ प्रत्यक् Ss.

मन्थिनमयं वेन इति (७.१६) ॥१३॥ ततो मन्थिपात्रे मन्थिनं ग्रहं गृह्णाति । सुक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येषिति (७.१७) ॥१४॥ एनं मन्थिनम् सक्तवोऽप्येते लौकिका एव · अत्रापि कुशावलर्धाय श्रयणं कार्यम् ततः परिमृज्य सादनम् एष ते योनिः प्रजाः पाह्नीति ।

आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति (७.१९) ॥१५॥ द्वयोः सोमिन आग्नं ग्रहं स्थाल्या गृह्णीयात् · यजमानो निग्राभ्याः पृथगासिञ्चति उन्नेता चाधवनीयात्सोममादाय उदञ्चनेन वा पात्रान्तरेण वा पृथगासिञ्चति एवं धाराद्वयं सम्पाद्यमिति कर्काचार्यो याज्ञिकाश्च आग्रयणस्थाल्यां तु य उपांशुग्रहशेष आसिक्तः सोऽदृष्टार्थ इति तेषामभिप्रायः · अन्ये त्वाहुः आग्रयणस्थाल्यां य उपांशुग्रहशेषस्तं पात्रान्तरे कृत्वा पृथगासिचनं तस्य कार्यम् सा एका धारा द्वितीया तु प्राकृत्येव यजमानो यामासिञ्चति तदपि समूलम् · तथा च काठके ये देवा इत्याग्रयणं द्वयोर्धारयोराग्रयणाद्धितीयानिति[1] · मानवे य आग्रयणस्थाल्यात् सोमस्तात् होतृचमसेऽवनीय ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याग्रयणं द्वाभ्यां गृह्णातीति · अनेकयजमानकेऽहः यज्ञपती यज्ञपतीन् (७.२०) आभ्यात् सुन्वद्भ्यां यजमानाभ्यां एभ्यः सुन्वद्भ्यो यजमानेभ्यः (७.२१) इति ।

दशापवित्रेणाग्रयणमुपगृह्य त्रिर्हिङ्कृत्य सोमः पवतऽइति (७.२१) सकृच्छेषम् ॥१६॥ दशा इव दशापवित्रं ग्रहसंमार्जनार्थमुपगृह्य आग्रयणस्थाल्याः सोमव्यतिरेकपरिहारार्थं तस्याः स्थाल्याः मुखदेशं तेन वेष्टयित्वा ततस्त्रिःकृत्य हिं इत्येवं शब्दं त्रिर्वारमुच्चार्य सोमः पवतऽइत्यपि त्रिरुच्चार्य शेषम् अस्मै ब्रह्मणऽइत्यादिकं यजुः सकृद्ब्रूयात् · शेषस्य सकृदुच्चारणविधानात् सोमः पवतऽइत्यस्य त्रिरुच्चारणं प्रतीयते · काण्वीयाया[म]प्यस्यापि[2] त्रिर्वचनं समाम्नातमस्ति माध्यन्दिनानां तु द्विर्वचनेनाभ्यासः प्रदर्शितः · मानवे हिङ्किति त्रिरभिहिङ्कृत्येति[3] ।

प्रथमस्थानेन प्राग्देवतादेशात् ॥१७॥ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्ययं देवदेशः हिङ्कारादारभ्यायं मन्त्रो देशात्प्राक् प्रथमेन प्रयोज्यः · देवतादेशस्तु-

---

१) णाद्धि A. णाद्वि B. २) याया॑त्यस्या॰ AB. ३) त्रिरभ्यभिहिं॰ B.

पांश्चेव कार्यः · प्रथमस्थानं चोपांशूच्चारणापेक्षया किंचिद्युतम् · ततः परिमृज्य मध्ये सादनम् एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ।

प्रातःसवने चोच्चैःकर्माणि ॥१८॥ प्रातःसवने यान्युच्चैःकर्माणि प्रैषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमेनैव कार्याणि · मन्द्रं प्रातःसवने चरन्तीति शाखान्तरात् · अतश्चाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषा आश्रावणादयश्च प्रथमेनैव प्रयोज्याः ।

मध्यमेन माध्यन्दिने ॥१९॥ माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नोच्चैर्यानि चोच्चैस्तान्युभयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्याणि · शाखान्तरे तथा श्रवणात् ।

उत्तमेन तृतीयसवने ॥२०॥ तृतीयसवने यानि नीचैर्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि सर्वाण्युत्तमेनैव स्वरेण कार्याणि तथैव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

उक्थ्यमुपयामगृहीत इति (७.२२) ॥२१॥ उक्थ्यस्थाल्योक्थ्यसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति धारया एव · तच्च तत्प्रकल्पनमात्रम् तेन ग्रहणानन्तरं दक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती न भवतः उक्थ्यविग्रहेषु च भविष्यतः । स्थाल्या ध्रुवं गृह्णातीति (४. २. ३. १) श्रुतत्वात्स्थालीग्रहोऽयम् · आग्रयणश्च तत्रापि तथैव श्रवणात् (४. २. २. १) · ध्रुवग्रहेऽपि चैवमेव श्रूयते · अत एते त्रयोऽत्र स्थालीग्रहाः ।

ध्रुवं मूर्धानं दिव इति (७.२४) ॥२२॥ ध्रुवस्थाल्या करणभूतया ध्रुवसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति ।

आ होमादस्य सुन्वन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥२३॥ अस्य ध्रुवग्रहस्य होमपर्यन्तम् ।

वैश्वानरं च ज्ञानन् ॥२४॥ एतस्य ग्रहणादि इतिकर्तव्यतां (४.२.४.१) जानन् ।

पूर्णान्स्थालीग्रहान् ॥२५॥ त्रीनपि स्थालीग्रहान्पूर्णान्गृह्णीयात् ।

अर्धपूर्णं द्रोणकलशं कृत्वा सर्वमासिञ्चति सुन्वन् ॥२६॥ अन्तर्यामादिध्रुवपर्यन्तान्धाराग्रहान्गृहीत्वा ततः सम्पातसोमेन द्रोणकलशमर्धपूर्णं कृत्वा सुन्वन् यजमानः सर्वं होतृचमसस्था निग्राभ्याः । मानवे अतिपाव्य राजानं प्रपीड्य पवित्रं पार्श्वतो निदधातीति ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहर्तृसुन्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामन्ति ॥२७॥ कृतान्वारम्भाः सन्तो हविर्धानान्निःसरन्ति ।

अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमितरे ॥२८॥ पाठक्रमादप्येवं प्राप्ते अस्य यत्नस्य

करणादेवं ज्ञायते समासोक्तानां पाठक्रमो नियामको न भवतीति समासे हि लक्षणवशादल्पाच्तरत्वाल्पाच्तरत्वादेः पश्चाक्कृतस्यापि पूर्वनिपातो भवति ।

हुत्वा वा समन्वारभेरन् ॥२९॥ यस्ते द्रप्स इति (७.२६) होमं हुत्वा पश्चात्सर्वे सम॰रन् न हविर्धानमध्ये माध्यन्दिनीयायामेवमेव श्रुतत्वात् (४.२.५.३) ।

यस्त॰इति (७.२६) विप्रुषां होमं जुह्वति ॥३०॥ ते सर्वेऽध्वर्य्वादयो वि॰ह्वति · समिदाधानपूर्वकं सकृद्गृहीतमाज्यं प्रचरण्यातिप्रणीते[१] क्रमेण षडपि जुह्वति सोमायेति त्यागः · विप्रुषां सोमकणिकानां प्रात्यर्थमिति शेषः होममाज्यस्य जुह्वोतीति हरिस्वामिनः (४.२.५.१) · अभिषवकाले ग्रहणकाले च स्कन्नानां सोमविन्दूनां स्कन्दनप्रत्यवायपरिहारार्थं विप्रुषामर्थं तत्र स्कन्दनप्रायश्चित्तत्वेन होमं कुर्यादित्यर्थः इति माधवाचार्याः । विप्रुड्ढोम इतीयमस्या आहुतेः संज्ञा ।

अध्वर्युर्वा ॥३१॥ अथवाध्वर्युरेको जुह्वोति विप्रुड्ढोमम् नेतरे · न जुह्वोतीति (४.२.५.२) माध्यन्दिनानामेकवचनश्रवणात् · सर्वेषां होमकरणं शाखान्तरात् ।

वेदितृणेऽध्वर्युरादत्ते ॥३२॥ स्तीर्णाया वेदेः सकाशाद्वे तृणे आ॰त्ते ।

प्रह्वा उदञ्चो गच्छन्ति ॥३३॥ ते अध्वर्य्वादयः प्रह्वा नम्रा आनता भूत्वा उदङ्मुखाः चात्वालस्य दक्षिणतो वेदिमध्ये वर्तमानं बहिष्पवमानदेशं प्रति अन्वारब्धा एव · छन्दोगानामत्र विशेषः प्रातःसवनऽआसीनाः सर्पन्ति माध्यन्दिने प्रह्वाः तृतीयसवनऽउत्थिता इति · तथा च मानवे हविर्धानादध्यास्तावात्प्रह्वाणाः सर्पन्ति तथा ऋजूदरा माध्यन्दिनाय सवनाय प्रसर्पन्त्युत्तरेण हविर्धाने पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य सदसि स्तुवतेऽनतिक्रामन्तो धिष्ण्यानध्वर्युरुपविशतीति तथा ऋजुदेहीयाः सर्पन्त्यार्भवं पवमानमिति ।

अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति (७.२६) ॥३४॥ वेदिमध्याद्गृहीतयोर्मध्ये एकं तृणमध्वर्युः चा॰ले प्रक्षिपेत् ।

उद्गातॄणां पुरस्तादितरत्तूष्णीम् ॥३५॥ तस्मादन्यद्धस्तस्थितं तृणमुद्गा॰स्तात् बहिष्पवमानदेशे यथाविहितस्थानऽउपविष्टेभ्य उद्गातृभ्यः पूर्वस्मिन्देशे तूष्णीं प्रक्षिपति ।

उपवस्तु सोमः पवतऽइति (७.२१) पवमानोपाकरणं प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् ॥३६॥

---

१) °तृणयति° AB.

द्वा॑त्सु उद्गातृषु पुरस्तात्स्वयं कृतवत्सु अध्वर्युः प्रस्तोत्रे द्वे तृणे समर्पयन् सो॑मः पवत॑ऽइति मन्त्रेण पवमानस्तोत्रमुपाकरोति · तृणे॑ इति नि॑ति शाखान्तरात् । अत्रानिरुक्तोपह-व्यादिषु अनिरुक्तप्रातःसवने प्रथमे त्रिवृत्स्तोमे एकाहे वाजपेये चेन्दुः पवत ऽइत्येवं पवमानोपाकरणं कर्तव्यम् छन्दोगसूत्रात् · तत्रोपहव्यादिषु त्रिष्वपि पव-मानेषु अनिरुक्तप्रातःसवनयोस्तु बहिष्पवमानऽएवेति भेदः ।

सर्वेषु ॥३७॥ सर्वेषु स्तोत्रेषु प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपाकरोति न बहि-ष्पवमानऽएव केवलम् सोमः पवतऽइति मन्त्रस्तु वचनात्पवमानऽएव ।

अतृणो वा ॥३८॥ तृणरहितो वा सर्वेषु पवमानेषूपाकरणं करोति ॥

॥ षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

कुशमुष्टिं वा ॥१॥ अथवा कुशमुष्टिं दर्भमुष्टिं प्रस्तोत्रे प्रयच्छन्सर्वेषु पव-मानेषूपाकरोति · प्रतिसवनं यद्यत्प्रथमं स्तोत्रम् तत्पवमानमित्युच्यते । काठके प्रत्यङ्मुखोऽध्वर्युः प्रस्तोत्रे दर्भान्प्रयच्छन्नाह सोमः पवतऽइति प्रातःसवने तुल्यमा सर्पणात्सदसि प्रस्तोत्रे दर्भान्प्रयच्छन्नाह सोमः पवतऽइति माध्यन्दिने एवंवि-धमेव तृतीयसवनेऽपि सूत्रमस्ति · अत एते त्रयोऽपि विकल्पास्त्रिष्वपि पवमानेषु भवन्ति तृणे प्रयच्छन्वा अतृणो वा कुशमुष्टिं वा प्रयच्छन्निति ।

प्रत्यङ्मुखाऽउपविशतः पुरस्तात् ॥२॥ उद्गाता उदङ्मुखः उपविशति प्रत्यङ्मुखः प्रस्तोता दक्षिणाभिमुखः प्रतिहर्तेति एवमुपविष्टानामुद्गातॄणां पुर-स्तादध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रत्यङ्मुखौ उपविशतः · अध्वर्युयजमानाविति केचित् तन्मते प्रतिप्र-स्थातुरनियमः · तथा च मानवे आस्ताव प्राच्योपविशन्ति प्रस्तोतुः सव्यमनु यजमानो दक्षिणमन्वध्वर्युः प्रस्तोत्रे दर्भमुष्टिं प्रयच्छन्सोमः पवतऽइति स्तोत्रमुपा-करोतीति · प्रातःसवनवन्माध्यन्दिने सवने तृतीये च ।

दक्षिणो यजमानः ॥३॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्दक्षिणो यजमानः उपविशति ।

स्तूयमानऽउन्नेताधवनीये पवित्रमन्तर्धाय पूतभृत्यासिञ्चति ॥४॥ आधव-नीयस्थं सोमम् उदग्दशमन्यतरतोदशं वा पवित्रं निधाय पूतभृत्संज्ञके कलशे आसिञ्चति · स्तोत्रस्य पावनार्थत्वाद्यावत्स्तोत्रसमाप्तिमासिञ्चेदिति पितृभूतिः । अत्र पवमानेषु आद्यप्रस्तावसमये यजमानेन असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्यो-

मामृतं गमयेति त्रयाणां यजुषां जपः कार्यः अथातः पवमानानामेवाभ्यारोह इति प्रकृत्य स वै खलु॰जपेदसत इत्यादिश्रुतेः (१४. ४. १. ३०) · शतपथस्वरेणैव जपो न मन्त्रस्वरेणेति शङ्कराचार्याः[1] तथा हि द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः याजमानं च जपकर्मेति · सकृदेवायं जपः आवृत्तेरश्रवणात् ।

स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हि स्तृणीहि पुरोडाशाँ३ अलङ्कुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति (४. २. ५. ११) ॥५॥ स्तो॰न्ते बहिष्पवमानसमाप्तौ अध्वर्युरुपतिष्ठन्त्ये॰ति · उत्तिष्ठन्नाहाग्नीदग्नीनिति शाखान्तरात् · अग्नीदग्नी॰ कुर्वित्यनेनाग्नीधं प्रेष्यति प्रति॰नेहीति प्रतिप्रस्थातारमिति प्रेष्यभेदाद्द्वावेतौ प्रैषौ अतो भेदेन सावसानं प्रयोगो द्वयोः · पशुनेहीत्यत्र प्रतिप्रस्थातरिति शाखान्तरात् । पशुनेहीत्यस्य च पशुद्वित्वे बहुत्वे चोहः पशुभ्यामेहि पशुभिरेहीति · कुतः उक्थ्यादिपशूनामेकादशिनानां च सवनीयपशुविकारत्वात् ।

यथान्युप्तं धिष्ण्येष्वाग्नीध्रादङ्गारान्निवपति ॥६॥ अग्नी॰हरेति प्रेषितोऽग्नीन्निवापक्रमेण धि॰षु होत्रीयादिषु आग्नी॰पति · मानवे आग्नीध्रीयादङ्गाराना· ग्नीध्रो होत्रीयप्रभृति यथान्युप्तं धिष्ण्येषु विहृत्येति · आग्नीध्रशब्देनात्र तत्स्थ आग्नीध्रीयोऽग्निरुच्यते ।

अनु पृष्ठ्यां बर्हि स्तृणाति ॥७॥ बर्हि स्तृणीहीति प्रेषितत्वात्स आग्नीध्रः पृष्ठ्यामनुलक्षीकृत्यान्तःपात्यादारभ्य उत्तरवेदिं यावत् अपूर्वत्वात्प्राक्संस्थं तूष्णीं च ब॰णाति · मानवे संततामुलपराजि॰ स्तृणाति पृष्ठ्याशङ्कोरध्योत्तरवेदेरिति । पुरोडाशालङ्करणं च चोदकप्राप्तमेवेति न तदर्थो विहितः · अलङ्करणं चात्राभिघारप्राणादानादिसंस्कारः तेन हि ते अलङ्कृताः समर्था यागयोग्या भवन्ति यद्धि हविर॰ तन्मेध्यमिति (७. ३. २. ३) वचनात् एवं चात्र पुरोडाशेन धानादयोऽप्यत्र लभ्यन्ते सहचारिणः तदभिप्रायं पुरोडाशानां पुरोडाशैरित्यादि बहुवचनम् · ततआग्नीत्पुरोडाशविभस्मीकरणादि वाजिनस्य प्राणादानान्तमत्र करोति प्रकृतिवत् । पशुनेहीति पशुना सह त्वमेहि पशुमानयेत्यर्थः ।

---

1) See Bṛihad-Âraṇy. ed. Roer pag. 120.

आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति (७.११) ॥८॥ बहिष्पवमानस्तवनानन्तरमध्वर्युर्हविर्धानं प्रविश्य द्रोणकलशात्पूतभृतो वा यजमानेऽन्वारब्धे वा परिप्लवया आश्विनसंज्ञं ग्रहं गृह्णाति · यजमानान्वारम्भः शाखान्तरात् · काठके आश्विनं गृह्णाति या वां कशेति द्रोणकलशात्पारिप्लवेनैतस्मादत्र ऊर्ध्वं प्रातःसवने गृह्णीयान्महत्वतीयमाहेन्द्रौ च माध्यन्दिनऽइति · मानवे परिप्लवया द्रोणकलशाद्ग्रहं गृह्णाति या वां कशेति · अतः परिप्लवया सोममादाय ग्रहग्रहणम् न पवित्रेण अनुक्तत्वात् · अनेकेष्वेकस्यैवान्वारम्भः ।

ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान्वाचयन्प्राणाय मऽइति (७.२७) प्रतिमन्त्रम् ॥९॥ ग्रहणक्रमेणाध्वर्युर्यजमानेन ग्रहानीक्षयति प्राणाय मऽइत्यादीनवकाशसंज्ञकान्मन्त्रान्प्रत्यृचं यजमानं पाठयन् · अतश्चात्रैवं प्रयोगः प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति ब्रुवन्नुपांशुमीक्षस्वेति एवं सर्वत्र मन्त्रेष्वध्येषणामूह्यम् ।

उपांशुसवनं द्वितीयम् ॥१०॥ अवेक्षयतीति शेषः · उपांशुग्रहसोमाभिषवार्थं पाषाणम् · ग्रहानित्युक्तत्वात् (९) अस्य चाग्रहत्वाद्वचनमिदम् । यथागृहीतमित्युक्तत्वात् (९) आश्विनस्यापि ग्रहणक्रमेण सर्वान्तेऽवेक्षणं प्राप्नोत्यत आह ·

आश्विनं षष्ठम् ॥११॥ न ग्रहणक्रमेण दशमम् श्रुतौ मैत्रावरुणानन्तरमेव षष्ठस्यावेक्षणाश्रुतत्वात् (४.५.६.२) ।

शुक्रामन्थिनौ युगपत् ॥१२॥ शुक्रामन्थिनौ ग्रहौ युगपदवेक्षयति तथैव श्रुतत्वात् मन्त्रस्यापि द्विवचनान्तत्वाच्च · यथागृहीतमित्यनेन (९) क्रमेणैकैकस्य प्राप्नोति तस्यायमपवादः अत एव व्यूढछन्दसि द्वादशाहे शुक्राग्रतायां पृथक्पृथगवेक्षणं न भवति किंतु तत्रापि युगपदेव ।

पूतभृदाधवनीयौ च विश्वाभ्यो मऽइति (७.२८) ॥१३॥ चकारेण युगपदित्यनुकृष्यते · पूतभृदाधवनीयौ च सहैव अवेक्षयति तथैव श्रुतत्वात् मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वाच्च अथाम्भृणौ पवेयामिति (४.५.६.३) · अग्रहत्वादेतदपि वचनमेव ।

कोऽसीति (७.२९) द्रोणकलशम् ॥१४॥ अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयन्नध्वर्युर्द्रोणकलशमवेक्षयति ।

भूर्भुवः स्वरिति (७.२९) जपति ॥१५॥ यजमान एव जपति मन्त्रलि-

ह्नात् · अनेकयजमानके सर्वेषामवेक्षणं वाचनं च पवस्वेति ब्रुवन्तावीक्षेयामिति द्वयोः पवस्वेति ब्रुवन्त ईक्षधमिति बहुषु · भूर्भुवः स्वरिति जपः सर्वेषामिति ।

ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेत् ॥ १६ ॥ ज्ञातः यो वंशपरम्परया शुद्धकुलोत्पन्नत्वेन च अथवा योऽध्वर्योः प्रियो वल्लभोऽतिशयेन यो वा अनुचानः वेदार्थानुवचनसमर्थः तान् ज्ञातानेव ग्रहानवेक्षयेत् अवेक्षयेत् नान्यान् तान्वै न सर्वमिवेति (४.५.६.५) श्रुतत्वात् ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥ ७ ॥

ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति रशनामुद्धत्य पूर्वाम् ॥ १ ॥ ध्रुवं गोपायतीति ध्रुवगोपः कश्चित्क्षत्रियः तं ध्रुवगोपं ध्रुवरक्षकं पुरुषं ध्रुवसमीपे स्थापयित्वा पूर्वां रशनामुद्धृत्य यया रशनयाग्नीषोमीये परिव्ययणं कृतम् तां रशनामुत्कृष्य यूपस्य मध्याद्ग्रदेशे प्रेरयित्वा सवनीयपशोः सम्बन्धियूपस्य त्रिगुणरशनया परिव्ययणादि कर्म करोति · मानवे राजपुत्रो ध्रुवं गोपायतीति · काठके मूर्धानं दिव इति ध्रुवं ध्रुवोऽसीति सादयति तं प्रत्यङ्मुखो राजपुत्रो रक्षेदिति ।

आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः ॥ २ ॥ अग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे अग्निदेवत्यः सवनीयः पशुर्भवति सवनेषु भवः सवनीयः ।

ऐन्द्राग्नश्चोक्थ्ये द्वितीयः ॥ ३ ॥ उक्थ्यसंस्थे ज्योतिष्टोमे द्वितीयः ऐन्द्राग्नः पशुर्भवति आग्नेयः प्रथमो भवत्येव · चशब्दादयमपि सवनीय एव · यूप एव बध्यते न गले ।

ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः ॥ ४ ॥ षोडशिसंस्थे ज्योतिष्टोमे आग्नेयं प्रथमं द्वितीयं चैन्द्राग्नमालभ्य तृतीयः पशुरिन्द्रदेवतो वृष्णिर्मेषो भवति वृष्णिरिति शाखान्तरात् । एते त्रयोऽपि यूप एव बध्यन्ते ।

सारस्वत्यै चतुर्थोऽतिरात्रे ॥ ५ ॥ अतिरात्रसंस्थे ज्योतिष्टोमे आग्नेयादीन् त्रीन्पशून्यूपे बद्ध्वा चतुर्थः छागः सरस्वत्यै देवतायै आलब्धव्यः यूप एव · स्तोमायनपशूनामैकादशिनीतो धर्मप्राप्तेर्यूप एव बन्धनम् प्रकृतिवत् ।

मेषी वा ॥ ६ ॥ शाखान्तरात् ।

एतत्स्तोमायनम् ॥ ७ ॥ एतत्पूर्वोक्तमाग्नेयादिपशुचतुष्टयं यथाक्रतु स्तोमायनसंज्ञं भवति · तेनाग्निष्टोमे आग्नेय एवैकः स्तोमायनम् उक्थ्ये आग्नेयैन्द्राग्नौ

द्वौ पशू स्तोमायनम् षोडशिनि आग्नेयैन्द्राग्नैन्द्रास्त्रयोऽपि स्तोमायनम् अतिरात्रे पशुचतुष्टयमपि समस्तं स्तोमायनमिति ।

होतृनामग्रहणान्तं कृत्वेतरांश्चाश्राव्याश्राव्य प्रवृणीते यथालिङ्गम् ॥८॥ पशूपाकरणादि होता मानुष इति यद्धोतृवरणं तत्पर्यन्तं पाशुकं कर्म कृत्वा ततः पुनःपुनराश्राव्येतरान्होतृव्यतिरिक्तानपि वक्ष्यमाणान्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथाऽङ्गं प्रवृणीते यो यल्लिङ्गको मन्त्रस्तेन तं-तमिति यथाऽङ्गशब्दार्थः ततश्चेन्द्रꣳ होत्रादित्यनुक्तमपि होतुर्वरणं प्रथमं कर्तव्यमिति कर्कः तच्च समूलम् काठके आग्नेयमजꣳ सवनीयमुपाकरोति तुल्यमाश्रावणादाश्राव्य होतारं वृणीतऽएवमितरान् इन्द्रꣳ होतारꣳ होत्रादिति होतुरग्निराग्नीध्रादित्यग्नीधो वरणमश्विनाध्वर्यूऽआध्वर्यवादित्यध्वर्योर्मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशास्त्रादिति प्रशास्तुरिन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छꣳसिनो मरुतः पोत्रादिति पोतुर्ग्रावो नेष्टारो नेष्ट्रादिति नेष्टुर्ग्रा नेष्ट्रादिति[1] वा अग्निर्है दैवीनां विशां पुरएतायꣳ सुन्वन्यजमानो मनुष्याणामिति गृहपतेः सकृदाश्राव्य होतारं वृणीते नामधेयैरितरान्मन्त्रेण गृहपतिमित्येक इति । मानवे च होतुरिन्द्रꣳ होत्रादित्येतद्वरणं नास्ति तथा हि उत्कृष्य रशनां त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयꣳ सवनीयमुपाकरोत्याग्नेयमजमग्निष्टोमऽऐन्द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्यऽऐन्द्रं वृष्णिं तृतीयꣳ षोडशिनि सारस्वतीं मेषीं चतुर्थीमतिरात्रे स्विद्मा प्रवरादष्टावि[ध्म]शकलानादायाश्रावमृतुप्रैषादिभिर्वृणीते यथाम्नातꣳ होतारमश्विनाध्वर्यूऽआध्वर्यवादित्यध्वर्यू [उ]पाꣳश्वात्मनो नाम गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुश्च मानुषावित्युच्चैः शकलमग्नावध्यस्यत्यग्निराग्नीध्रादित्याग्नीध्रं मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशास्त्रादिति[2] प्रशास्तारमिन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छꣳसिनं मरुतः पोत्रादिति पोतारं ग्रावा नेष्ट्रादिति नेष्टारमग्निर्दैवीनां विशां पुरएतायꣳ सुन्वन्यजमानो मनुष्याणामित्यादि ।

अश्विनाध्वर्यूऽआध्वर्यवात् ॥९॥ इत्यध्वर्युलिङ्गकेन मन्त्रेण अध्वर्यू प्रवृणीते द्वितीयोऽध्वर्युर्गुणवृत्त्यात्र प्रतिप्रस्थाता ।

मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशास्त्रात् ॥१०॥ अनेन मन्त्रेण प्रशास्तारमेकं

---

1) ? नेष्टुर्ग्रा नेष्टा° AB. 2) प्रशा° B.

वृणीते नात्र अश्विनाध्वर्यू इति-वद्द्विवचनेनान्यः कश्चिद्दृश्यते कठमैत्रसूत्रयोरनेन द्विवचनान्तेनैव प्रशास्तुर्वरणविधानात् मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्राशास्त्रादिति [1] प्रशास्तुरिति काठके प्राशास्त्रादिति [2] प्रशास्तारमिति मानवे अतश्चात्र द्विवचनाद्द्वितीयोऽच्छावाक इति मतं निर्मूलत्वात्सूत्रान्तरविरुद्धत्वाच्चोपेक्षणीयम् ।

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छंसिनम् ॥ ११ ॥ प्रवृणीते लिङ्गात् ब्रह्मणो वरणं मा भूदिति ब्रा॰सिनमित्युक्तम् । अत्र सर्वेषु वाक्येष्वयमर्थः अश्विनावध्वर्यू स्तां भवेताम् आध्वर्यवाद्धेतोः मि॰णौ प्रशास्तारौ स्ताम् प्राशास्त्रात्कर्मणो [3] हेतोः एवमिन्द्रो ब्रह्मास्तु ब्राह्मणाच्छंसी अस्तु ब्राह्मणाच्छंसीयादिति वक्तव्ये लक्षणया अयमर्थः सेत्स्यतीति इतरथोक्तम् ।

मरुतः पोत्रात् ॥ १२ ॥ अनेन पोतारं प्रवृणीते मरुतः पोतारः सन्तु पोत्राद्धेतोः पोत्रीयात्कर्मण इत्यर्थः ।

ग्नावो नेष्ट्रात् ॥ १३ ॥ अनेन नेष्टारं वृणीते ग्ना इति देवपत्न्योऽभिधीयन्ते तद्वान्ग्नावः नेष्टा अस्तु नेष्ट्राद्धेतोः नेष्ट्रीयादित्यर्थः नेष्टा नयनात्पत्नीनाम् ।

अग्निराग्नीध्रात् ॥ १४ ॥ अनेनाग्नीध्रं वृणीते अग्निराग्नीध्रोऽस्त्वाग्नीध्रात्कर्मणो हेतोरिति ।

अग्निर्होता देवीनामिति यजमानम् ॥ १५ ॥ आग्नीध्रवरणानन्तरं यजमानं वृणीते अत्र यो विशेषः स पूर्वमेवोक्तः (६. ४. ३) सुन्वन्निति सुत्य इति तेनात्र सुन्वन्यजमानो मनुष्याणामिति प्रयोज्यम् कुतः कठमैत्रसूत्रयोरित्थमेव पाठदर्शनात् प्रदर्शितं च तत्सूत्रं प्राक् होतृनाम॰ कृत्वेत्यत्र (८) । अनेकयजमानके सुन्वन्तो यजमाना इति शेषं निरूढे उक्तम् (६. ४. ३) ।

यथाप्रवृतं प्रवृतहोमौ जुह्वति जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमत्तमं जुष्टतमं तस्मिन्मा धाः स्वाहा सरस्वत्या इति ॥ १६ ॥ ततो होत्राध्वर्य्वग्नीधोः संमर्शने कृते तयोरुपवेशनानन्तरं यथा॰तं प्रवरणक्रमेण सर्वे द्वौ-द्वौ प्रवृ॰मौ जु॰ति प्रत्येकं द्वे-द्वे आहुती जुह्वति समिदाधानं कृत्वा प्रचरण्या सकृद्गृहीतेनाज्येन जुष्टो वाचे भूयासमित्यनेन प्रथमामाहुतिं जुह्वति

1) प्रशा॰ B. 2) प्रशा॰ B. 3) प्रशा॰ AB.

इदं वाचे वाचस्पतये सरस्वत्याऽइति त्यागः · यथा॰वृतमिति प्रथमं होता॰ ततो ऽध्वर्युः२ ततः प्रतिप्रस्थाता३ प्रशास्ता४ ब्राह्मणाछंसी५ पोता६ नेष्टा७ आग्नीध्रः८ यजमान इति । अत्रानेकयजमानेषु होमस्य परार्थत्वात् परार्थेष्वेकः कृतत्वादित्यनेन न्यायेनैक एव होमे · तत्रोहः · जुष्टौ वाचे भूयास्व जुष्टौ॰ तस्मिन्नौ धाः इति द्वियजमानके जुष्टा वाचे भूयास्म जुष्टा॰ तस्मिन्नो धाः स्वाहेति बहुषु · एवं ह लोककारीयहोमेष्वप्येककर्तृत्वमूहश्च द्रष्टव्यः लोकं नौ यजमानाभ्यां विन्दैष वै यजमानयोर्लोक एतारौ स्वोऽत्र यजमानौ परस्तादिति द्वयोः लोकं नो यजमानेभ्यो विन्दैष वै यजमानानां लोक एतारः स्मोऽत्र यजमानाः परस्तादिति बहुषु ।

पावका न इति (२०. ८४) द्वितीयाम् ॥१९॥ आहुतिं जुहोति प्रचरण्या सकृद्गृहीतेनैव · इदं सरस्वत्याऽइति त्यागः ।

वयामार्जनान्तं कृत्वा सयजमाना धिष्ण्यानुपतिष्ठन्ते विभूरसीति[१] (५. ३१) प्रतिमन्त्रम् ॥१८॥ ततो होतरि सदोमध्ये स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविष्टे स्रुगादापने चोक्ते प्रयाजादि आग्नेयस्य सवनीयस्य पशोर्वपा॰न्तं कृत्वा स॰नाः यजमानसहिताः षोडश ऋत्विजः आग्नीध्रीयादीन्धिष्ण्या॰ष्ठन्ते ।

उत्करान्तं कृत्वा वागसीति (५. ३३) सदोऽभिमर्शनम् ॥१९॥ अष्टानां धिष्ण्यानामुपस्थानादनन्तरं सम्राडसीत्यादिभिर्मन्त्रैः (५. ३२) समूह्योऽसीत्यन्तैः (८. ६. २३-२४) आहवनीयादीनामनुदेशमुत्क॰न्तम् अग्नीषोमीयदिनवत्कृत्वा वागसीति मन्त्रेण सदोऽ॰र्शनं करोति ।

ऋतस्य द्वाराविति (५. ३३) द्वार्ये ॥२०॥ सदसो द्वार्ये द्वारभवे स्थूणे अभिमृशेत् · येन प्रवेशनं तस्मिन्सर्पणमित्युक्तत्वात् (११. १. २२) यस्य येन द्वारेण प्रवेशनम् स तस्य द्वारस्य द्वार्येऽअभिमृशति · यस्य द्वाभ्यां प्रवेशनम् तस्य द्वयोरपि सर्पणं भवति ।

अभिमन्त्रणमुत्तरैः ॥२१॥ उत्तरैर्यजुर्भिरभि॰णं भवति (२२-२४) ।

अध्वनामध्वपतऽइति (५. ३३) सूर्यम् ॥२२॥ अध्वर्युः सूर्यमभिमन्त्रयते · शाङ्खायनसूत्राद्रात्रिपर्यायेष्वाग्निने च सर्पणे सूर्योपस्थानाभावः (शा॰ ६. १३. १५) ।

---

१) Thus M. विभूरिति A. विभूतिरिति B.

मित्रस्य नेत्यूविन्नः (५.३४) ॥२३॥ यजमानः सर्वानभिमन्त्रयते ।

अग्नयः सगरा इति (५.३४) धिष्ण्यान् ॥२४॥ आग्नीध्रीयादीनष्टावपि धिष्ण्यानध्वर्युरभिमन्त्रयते । अत्विगभिमन्त्रणमेव याजमानमिति कर्कः ।

एतत्सर्पणम् ॥२५॥ एतद्धिष्ण्योपस्थानादि सर्पणसंज्ञं भवति । संज्ञेयम् सर्पणादि माध्यन्दिनमित्यादौ (१०.१.१) संव्यवहारार्था ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥ ८॥

सदोऽभिमर्शनादि वोत्तरयोः सवनयोः ॥१॥ उत्तरयोरिति माध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोः सदोऽभिमर्शनादि वा सर्पणं भवति धिष्ण्योपस्थानादि वेति विकल्पः। वपामार्जनान्ते कठसूत्रे सर्वेषां भोजनमुक्तम् मार्जयित्वा भुक्त्वा प्रक्षालितपादा यज्ञानविचलन्ऽइति । छन्दोगसूत्रे च एतस्यां वेलायां प्राश्नीयुरिति । ततः सर्पणादीति।

पुरोडाशैश्चरति ॥२॥ सर्पणानन्तरमध्वर्युः सवनीयैः पुरोडाशैश्चरति सवनाय हितास्तदङ्गत्वात्सवनीयाः । अत्र पुरोडाशेन तत्सहचारिणो धानादयोऽपि लक्ष्यन्ते तदभिप्रायं च बहुवचनम् पुरोडाशैरिति । अत्र च हविरासादनानन्तरं यज्ञप्रैषावाज्यभागौ कार्यौ पशोः सवविधत्वेन तयोरभावात् । ततः सवनीययागः । नानादैवतत्वाद्भेदेन प्रदाने प्राप्तऽआह ।

एकं प्रदानम् ॥३॥ वचनादत्र नानादेवतानामपि । किं कृत्वा ।

एकपात्र्यामासाद्य ॥४॥ एकस्यां महापात्र्यां पञ्चापि हवींष्यासाद्य प्रदानमप्येकं करोतीत्यर्थः । ल्यबादेशादासादनमध्वर्युणा कर्तव्यम् । पात्र्यामप्युदक्संस्थे आसादने प्राप्तऽआह ।

मध्ये पुरोडाशः पुरस्ताद्धानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ॥५॥ पात्रीमध्ये पुरोडाश आसादनीयः पुरोडाशस्य पुरस्तात्तस्यामेव च पात्र्यां धानाः स्थाप्याः इतराणि करम्भदधिपयस्याख्यानि यथासंख्यं यथाक्रममनुक्रमेण प्रदक्षिणं पात्र्यामेवासादनीयानि । ततश्च पुरोडाशस्य दक्षिणतः करम्भः पश्चाद्दधि उत्तरतः पयस्येति । आसादनमन्त्रश्च प्रियेर्धामभिः प्रियाः सद आसीदतेत्येवमूह्यः । वाजिनस्य चोत्करे सादनम् । ततः सर्वेषां प्रत्येकमालम्भो वाजिनस्य च आत्मालम्भस्तु अपररात्रे कृतो न पुनःपुनः क्रियते तस्यात्मसंस्कारार्थत्वात् तस्य च संस्कृतत्वादा कर्मपरिसमाप्तेः । दधिपयस्ययोस्तु स्थालीस्थयोरेव पात्र्यां निधानमिति कर्कः ।

अथवा एक॰श्चेति (४) विशेषवचनात् प्रतिदि॰क्षिणमिति (५) बहुवचनाच्च पात्र्यां दधिपयस्ययोरासादनाय गर्तौ कृत्वा स्थालीतो निष्काश्य दधिपयस्ययोरपि पात्र्यामेवासादनं कर्तव्यम् · युक्ततरमिव चैतत् · तथा च मानवे पात्र्यामुपस्तीर्य सवनीयानुद्वासयति पूर्वार्धे धाना दक्षिणार्धे सक्तून्करम्भाय दध्ना प्रयुतान्सर्पिषा वा पश्चार्धे सक्तून्परिवापाय मध्ये पुरोडाशं विस्राव्यामिक्षामुत्तरार्धे अलंकृत्य जुहूपभृतोरवदायेति · अत उखास्थ्योरिवासादने प्राप्ते वचनात्पात्र्यामासादनमिति । मित्रविन्दावद्देवतापदसमासेनानुवाचने प्राप्तऽआह ·

प्रातः प्रातःसवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुवाचयति ॥६॥ प्रातः प्रातः॰शानाननुब्रूहीत्येवं प्रशास्तुरनुवाचनप्रैषं करोति · मानवे चावदानानन्तरमनुवाचनमुक्तम् जुहूपभृतोरवदाय प्रातः प्रातःसवस्येत्यादि तुल्यम् · काठके च सहानुवाचनम् पुरोडाशादीनां पयस्यान्तानामवद्यन्प्रातः प्रातःसवस्येन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्यवदीयमानानामिति लौगाक्षिरिति · सम्प्रदाये चादावनुवाचनम् ततोऽवदानमिति । देवतापदसमासेनैव प्रैषेऽपि प्राप्तऽआह ·

आश्राव्याह प्रातः प्रातःसवस्येन्द्राय पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥७॥ आश्रावणं कृत्वा मैत्रावरुणं प्रत्येवमाह · इदमिन्द्रायेति वा इदमिन्द्राय हरिवतऽइन्द्राय पूषण्वतऽइन्द्राय सरस्वतिवतऽइन्द्राय मित्रावरुणवतऽइति वा त्यागः सर्वेषु सवनेषु सौविष्टकृते चिदमग्नयऽइति ।

एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ ॥८॥ एवमेवोत्तरयोः सवनयोर्यथार्थौ कार्यौ · माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनस्य सवनस्येन्द्रायेति · तृतीयसवने तृतीयस्य सवनस्येन्द्रायेति · एवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात् ।

उपभृति चावद्यति ॥९॥ प्रधानयागार्थं जुह्वां सर्वाण्यवदायाभिघार्य हवींषि प्रत्यभिघार्योपभृत्युपस्तीर्य पुरोडाशादीनां पञ्चानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदाय द्विरभिघार्योत्थायातिक्रम्याश्रावणादि प्रधानयागानन्तरं समानीय निर्गुणः स्विष्टकृद्यागः कार्यः ।

पशुपुरोडाशवदुभयम् ॥१०॥ उभयमित्यवदानं प्रदानं च प्रधानयागस्विष्टकृद्यागयोः पशु॰वत् भवति · तेन प्रधानयागार्थावदानेन सहानुवाचनमवद्य-

न्नाह्हेति उपभृति स्विष्टकृद्दवदानम् प्रधानयागार्थं कृत्वा समानीय निर्गुणायाग्नये प्रदानमिति · ततश्चाग्नयेऽनुब्रूह्यग्नये प्रेष्येत्येवं यागः कार्यः · अत्र मानवे विशेषः औपभृतं जुह्वामानीयाग्नये पुरोडाशानामनुब्रूह्यग्नये पुरोडाशान्प्रस्थितान्प्रेष्येति प्रचरतीति · काठके इष्टे स्विष्टकृता प्रचरत्यग्नये पुरोडाशानामिति सम्प्रैष इति ।

हुत्वा होतृधिष्ण्ये पुरोडाशान्निदधाति ॥ ११ ॥ प्रधानं सौविष्टकृतं च हुत्वाप उपस्पृश्य स्रुचौ निधाय संचराम्युक्षणमकृत्वैव पुरोऽदधाति प्राशित्रेडावदानान्यपि न करोतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

निरवत्तां वेडाम् ॥ १२ ॥ वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः · निरत्तामेवेडां होतृधिष्ण्ये निदधाति न सकलानि पुरोडाशादीनि पञ्च हवींषि · निःशेषेणावत्ता निरत्ता · अतश्च प्राशित्रेडाषडवत्तेष्ववत्तेषु सा निरत्ता भवति · चतुर्धाकरणं तु न भवति शेषस्य यजमानभक्षणे विनियोगात् · अतश्च प्राशित्रमवदाय ब्रह्मणे समर्प्याप उपस्पृश्य इडामवदाय षडवत्तं चावदायेडामध्ये एकस्मिन्प्रदेशे पुरोडाशपयस्याधानानां मात्राः पुरोडाशवृगलं च निधायोत्तरेण हविर्धानं सदसि गत्वा होतृधिष्ण्ये इडां निदध्यादिति हविःशेषं च यजमानभक्षार्थं सगुप्ते देशे निदध्यात् ।

छदिवत्येश्चरति ॥ १३ ॥ ततः पाणी प्रक्षाल्य अध्वर्युर्द्विदेवत्यसंज्ञकैर्ग्रहैश्चरति यागमनुतिष्ठतीत्यर्थः ।

वायवऽइन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति ॥ १४ ॥ ततोऽध्वर्युरुत्तरेण हविर्धानं गत्वा पूर्वद्वारेण हविर्धानं प्रविश्य ऐन्द्रवायवं ग्रहं हस्तेनादाय वायवऽइन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यति । अत्र मानवे विशेषः स्रुचौ चमसं वायव्यं चादाय वाचं यच्छत्या यजेति वचनादाग्नीध्रे स्फ्यसंमार्गपाणिराग्नीध्रः पश्चादास्तन्दीमारभ्योर्धस्तिष्ठन्नस्तु श्रौषडिति प्रत्याश्रावयति प्रत्याश्रुते दक्षिणं परिधिसंधिं प्रत्यवस्थाय जुहोत्यध्वर्युरुत्तरं प्रतिप्रस्थाता मध्ये अग्नेराज्याहुतीः पुरोडाशाहुतीः पश्चाभितः सोमाहुतीरिति ।

प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति (८.१) गृहीत्वा-

गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धे ॥१५॥ अध्वर्युणा अनुवाचने कृते प्रतिप्रस्थाता॰कलशात् उ॰ऽसीत्येतावतैव मन्त्रेण देवतानिर्देशशून्येन सोमं गृहीत्वा अग्नेरुत्तर्धे द्विदे॰त्यहोमानन्तरं जु॰ति · द्रोणा॰शात्पूतभृतो वा विकल्पेन ग्रहणे प्राप्ते (५.२० २२) द्रो॰शादिति पुनर्वचनं वैकल्पिकपूतभृतो ग्रहणनिवृत्त्यर्थम् । द्विदेव॰होतीत्यनेन त्रयाणामपि द्विदेवत्यानामनुक्रम्य[1] होमो विहितः तत्र प्रतिहोमं पुनः-पुनर्ग्रहणविधानार्थं गृही॰हीत्वेति वीप्सा न सकृद्गृहीत्वा सर्वेषामनु होम इति · ऐन्द्रवायवस्य च वषट्कारद्वयम् तत्र द्वितीयवषट्कारस्य पश्चात्[2] अनुशब्दोपदेशादिति कर्कः · कठमैत्रसूत्रयोस्तु उभयत्रानुहोमो विहितः · तथा च काठके द्विदेवत्यैश्चरतोऽर्धमैन्द्रवायवस्य प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वेति वायवऽइन्द्रवायुभ्यामिति सम्प्रैषस्ताभ्यां चरत उत्तरः प्रतिप्रस्थातैव॰ सर्वत्र युगपत्प्रचरणेषूत्तर एव प्रतिप्रस्थाता द्विरिष्ट्वाधर्युपात्रे शेषमासिच्य तस्यार्धमादित्यपात्रेणादित्यस्थाल्यामासिञ्चतीति · मानवे द्विदेवत्यैः प्रचरतः प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण प्रतिनिग्राह्यान्ग्रहमसंनीत्वा[3] जुहोत्युपयामगृहीतोऽसि वायवऽइन्द्रवायुभ्यां त्वेति गृह्णातीति प्रकृत्य वायवऽइन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्यनुवाचयत्याश्राव्य वायवऽइन्द्रवायुभ्यां प्रेष्येति प्रचरति वषट्कृते जुहुतः पुनर्वषट्कृते हुत्वा व्यवनयते प्रतिप्रस्थाताधर्युपात्रे सर्वमवनयति तस्याग्रमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृपात्रेऽवनीय त्वरमाणो भक्ष॰ हरतीति · तेन वषट्कारे अनुवषट्कारे च होमो युक्तस्तेषां द्विदेवत्यदेवताभ्य एव ग्रहणाद्धोमविधानात् ।

अनुवषट्कृतेऽपि ॥१६॥ उत्तरार्धऽएव जुहोति · येषां ग्रहाणामनुवषट्कारो होतृवेदे विहितोऽस्ति तत्रायमुपदेशः अत्र तु नास्ति । अनुवषट्कारयागार्थमेव प्रसङ्गादिदं चिन्त्यते किमनुवषट्कारयागेऽप्याश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषा भवन्त्युत नेति · तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति ·

आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समत्वात् ॥१७॥ अनुवषट्कारयागेऽपि आश्रुतम् ओश्रावयेति प्रत्याश्रुतम् अस्तु श्रौषडिति प्रैषोऽग्निं यजेति एते भवन्ति · कुतः स॰त्वात् अनुवषट्कारयागोऽप्यन्यैर्यागैः सम एव यतः अत्रापि मान्त्र-

1) ? न्यस्य B. अभ्य A. 2) viz. होमो युक्तः 3) ? संनान्वा B. ॰न्ग्राह्ममसंनावा A.

र्णिकी देवता सोमो द्रव्यम् · यागमात्रे चाश्रुतादीनि विहितानि सन्ति । सिद्धान्तमाह ·

नानन्तर्यात् ॥१८॥ वषट्कारानुवषट्कारयोर्ह्यानन्तर्यं श्रूयते वषट्कृत्यानवानन्ननुवषट्करोतीति ।

स्यादविरोधात् ॥१९॥ अवि॰धादनुवषट्कारयागेऽप्याश्रावणादि स्यात् · यदि च श्रुत्या सह अविरोधः स्यात् तदा स्यादित्यर्थः · अस्ति चात्र श्रुतिविरोधः वषट्कृत्यानवानन्ननुवषट्करोतीति अत्रानवानन्निति श्रुतम् · तच्च वषट्कारानन्तरमाश्रावणादौ क्रियमाणे विरुध्यते असम्भवात् · अतोऽनुवषट्कारयागे आश्रावणप्रत्याश्रावणप्रैषा न भवन्तीति सिद्धान्तः । अथ प्रकृतमुच्यते ·

शेषं-शेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति (८.१) ॥२०॥ प्रतिप्रस्थाता द्विदेवत्याननु हुत्वा-हुत्वा प्रतिहोममादित्यपात्रस्थं हुतशेषमादि॰ञ्चति · शेषं-शेषमिति वीप्सा प्रतिहोमं शेषासेचनविधानार्था । एवमैन्द्रवायवयाग उक्तः · तत ऐन्द्रवायवपात्रं होत्रे समर्प्य हविर्धानमुत्तरेणागत्य मैत्रावरुणं ग्रहमादाय मित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्येति इदं मित्रावरुणाभ्यामिति · प्रतिप्रस्थाता च पूर्ववच्छेषासेचनान्तं करोति · यागानन्तरं त्वरया गत्वा होत्रे ग्रहपात्रं प्रदाय तथैवागत्याश्विनमादायाश्विभ्यामनुब्रूहि अश्विभ्यां प्रेष्येति प्रचरति · प्रतिप्रस्थाता च पूर्ववत्ततस्त्वरयागत्य[1] होत्रे ग्रहपात्रं समर्पयति ।

समासिच्य तेनापिदधाति विश्वेऽडरुगायेति (८.१) ॥२१॥ प्रतिप्रस्थाता तृतीयवारमादित्यस्थाल्यां समा॰च्य तेनैवादित्यपात्रेण आदित्यस्थालीमपि॰ति । सर्वत्र सदसि गमनागमने उत्तरेण हविर्धानं कर्तव्ये नान्यथा ।

उन्नीयमानेभ्योऽनुवाचयति ॥२२॥ द्विदेवत्यप्रचारानन्तरमुन्नी॰भ्योऽनुब्रूहीत्येवं प्रशास्तारमनुवचनक्रियायां प्रेरयति ।

चमसेषून्नयति नवस्वपरेणोत्तरवेदिं निधाय ॥२३॥ तत उन्नेताछावाकचमसवर्जितान्नव चमसान्क्रमेणा उत्त॰दिमप॰णा नि॰ध तेषु पूतभृतः सकाशात्सोममुन्न॰ति ।

शुक्रादुपास्तरणाभिघारणे ॥२४॥ चमसेषु शुक्रात् द्रोणाकलशस्थात्सोमा-

---

1) यात्या B. यागन्या A.

ढुपंरणे करोति · मध्ये उन्नयनं पूतभृत एव (५. २२) एकैकश्च त्रिरवत्तः क्रियते। तत्र क्रममाह ·

होतृचमसे प्रथमम् ॥२५॥ प्रथमं होत्से उन्नयति ततः क्रमेणेतरेष्वष्टासु · तत्रायं क्रमः प्रथमं होतुश्चमसे ततो ब्रह्मणः२ उद्गातुः३ सुन्वतः४ प्रशास्तुः५ ब्राह्मणाच्छंसिनः६ पोतुः७ नेष्टुः८ आग्नीध्रस्येति९ · मानवे पूतभृतोऽन्ते मध्यतः-कारिचमसानुपसादयति होतुर्ब्रह्मण उद्गातुर्यजमानस्य होतृकचमसांश्चान्यानृते ऽच्छावाकचमसाडुन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूहीत्यनुवाचयति उभयतः शुक्रमुन्नेतोन्नयति द्रोणाकलशाडुपस्तीर्य पूतभृत उपबिलान्कृत्वा द्रोणकलशादभिपूरयतीति · काठके होतृचमसमुख्यानुन्नयति नाच्छावाकचमसमिति तस्योपरिष्टाडुन्नयनविधानात् (१२. १३) ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

शुक्रामन्थिभ्यां चरतः ॥१॥ चमसोन्नयनानन्तरमधर्युप्रतिप्रस्थातारौ।

शुक्रेणाधर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता ॥२॥ शुक्रग्रहेणाधर्युश्चरति मन्थि°।

प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादाय ॥३॥ किं कृत्वा प्रोक्षितौ अप्रोक्षितौ च यू°दाय अध°तारौ शु°न्थिनोरादानं कुरुतः।

अपिधानं प्रोक्षिताभ्याम् ॥४॥ प्रोक्षि°भ्यां शकलाभ्यामध°तारौ ग्रहयोरपि°नं कुरुतः · यूपशकलाभ्यामिति तु शाखान्तरात्।

अपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड (७. १२) इत्यधर्युरपमृष्टो मर्क इति (७. १७) प्रतिप्रस्थाता ॥५॥ अप्रो°भ्यां यूपशकलाभ्यां ग्रहयोरप°नं ग्रहपात्रमुखादारभ्याधस्तान्मार्जनं कुरुतः।

देवास्त्वेति (७. १२ १७) निष्क्रामतो यथालिङ्गम् ॥६॥ हविर्धानमध्यात् · य°ङ्गमिति शुक्रलिङ्गेनाधर्युर्निष्क्रामति (७. १२) मन्थिलिङ्गेन (७. १७) प्रतिप्रस्थाता।

अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी संधायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तौ दक्षिणस्यामधर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति (७. १२ १७) ॥७॥ हविर्धानान्निष्क्रम्य वेदिमपरेणाध°तारावरत्नी दक्षिणहस्तयोररत्नी मेलयित्वा अवि°न्तौ ग्रहयोर्विस-

---

१) ? °न्तीते AB.

र्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेर्धत्तः　दक्षिणस्यामध्वर्युः शुक्रम् उत्तरस्यां श्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनममनेनैव मन्त्रेण ।

सुवीर इति (७. १३) दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥

सुप्रजा इति (७. १८) प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ॥ ९ ॥　　यूपदेशं गच्छति · अत्रानेकयजमानके यजमानौ यजमानानिति यथायथमूहः ।

अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति (७. १३ १८) यथालिङ्गम् ॥ १० ॥

पूर्वेणाशक्तौ ॥ ११ ॥　यूपमपरेणारत्निसंधानाशक्तौ यूपं पूर्वेणारत्नी संधत्तः ।

अप्रोक्षितौ निरस्यतो निरस्तः शण्ड (७. १३) इत्यध्वर्युर्निरस्तो मर्क इति (७. १८) प्रतिप्रस्थाता ॥ १२ ॥　　यूपशकलौ ।

आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मन्थिन इति (७. १३ १८) प्रतिप्रस्थाता ॥ १३ ॥

अछिन्नस्येति (७. १४) जपित्वाश्राव्याह प्रातः प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ १४ ॥　　प्रत्यगाशीर्यागाद्यजमानोऽछिन्नस्येति जपति　तदनन्तरमध्वर्युराश्रा॰वस्येति मैत्रावरुणं प्रति ब्रवीति · जपित्वेत्ययं सूत्रे ल्यबादेशः पूर्वकालतामात्रे　न समानकर्तृकतायाम् ब्राह्मणे अश्रवणात् तत्र जपत्यछिन्नस्य इति प्रकृत्य (४. २. १. २२) अथाश्राव्याह प्रातः प्रातःसवस्येत्यादिश्रुतत्वात् (°२३) ॥　॥ दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

उभयतोयूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थाता ॥ १ ॥　उभ॰खौ तिष्ठन्तौ शुक्रामन्थिनौ जुहुतो वषट्कृते सति ।

चमसाध्वर्यवश्च ॥ २ ॥　चकारेण तमनु जुहुयुरित्याकृष्यते · तं प्रतिप्रस्थातारमनु च॰र्यवस्तूष्णीं प्राङ्मुखाश्चमसैः[1] सोमम् · अत्रेदमिन्द्रायेति सर्वेषां वषट्कृते त्यागः इदमग्नय इत्यनुवषट्कृते । मानवे　प्राञ्चमसैश्चरन्ति[2] प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिभ्यामिति · अनुवषट्कारेष्वेवमेव होमः　प्रथमं होतुः तमनु प्रति॰तुः तमनु चमसाध्वर्यूणाम् · चम॰र्यूणां च विशेषः　च॰र्यवश्चाश्रावणात्प्राक् चमसान्होमायोद्गृह्णीयुः · तथा च काठके　अनूद्गृह्णन्ते चमसानाश्राव्याहेति　तथा　ब्रह्मोद्गातृहोतृयज-

1) Thus AB. प्रत्यङ्मु॰ ?　2) प्रांचमश्च॰ B. प्राचमसैव॰ A.

मानचमसानां द्विर्यजति सकृदितरेषां द्विर्हुतान्सदो हरन्ति सकृद्धुतान्द्विर्द्विर्यजत्या-श्रावं प्रशास्तर्यजेति प्रशास्तुः सम्प्रैषो ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाछंसिनः पोतर्यजेति पोतुः नेष्टर्यजेति नेष्टुरग्नीध्यजेत्यग्नीधस्तान्सदो हरत्यथाऽऽग्नीदित्युक्ता द्विदेवत्या-न्संभक्षयत इति · मानवे च मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्वति होतृकाणां चमसाध्वर्यवः सकृद्धुतांश्चमसानिति · चमसाध्वर्यवोऽपि दशैव भवन्ति चमसानां दशत्वात् अत्र तु नव · चमसेष्वध्वर्युरेव कुर्वन्तीति चम॰र्यवः ततश्चाव्यापृते अध्वर्युरेव चमसान्जुहुयात् व्यापृते तु चमसाध्वर्यव इति पितृभूतिः ।

प्रेष्यति च प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्यानां होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति (४. २. १. २१) ॥ ३ ॥ चशब्दादध्वर्युः होमानन्तरमेव प्रेष्यति · प्रैतु होतुः सम्बन्धी चमसः न हि चमसोऽप्रणीयमानः प्रैति तेनार्थाच्चमसाध्वर्युः प्रेष्यते प्रणय होतुश्चमस-मिति · एवं प्र ब्र॰णा इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् · प्रोद्गा॰णामिति यद्यप्येको मुख्य उद्गाता तथापि बहुवचनात्त्रयोऽपि संनिहिताः स्तोत्रकारिणो भक्षयितारो गम्यन्ते · प्रयन्तु॰स्यानामिति पूर्वेषामेवानुवादः होत्रादीनां सदसि भवानां स-म्बन्धिनश्चमसाः प्रयन्तु अतश्चात्राप्यवसानं कर्तव्यम् · हो॰णां प्रशास्त्रादीनां चम॰र्यवः यूयं मामुपावर्तध्वं[1] चमसैः सह · शुक्रस्य द्रोणाकलशस्यसोमस्य अभ्यु॰ध्वमभिपूरयध्वं तानेव चमसान् · यद्यपि समाख्यानाडुन्नेतुरुन्नयनम् तथाप्यस्मादेव प्रैषविशेषश्रवणाच्चमसाध्वर्यव एवोन्नयेयुः ।

आगम्य प्रतिप्रस्थाता शेषं शुक्रपात्रेऽवनयति ॥ ४ ॥ आगम्य यूपदेशा-दुभयोरागमनानन्तरं प्र॰ता मन्थिशेषं शु॰यति ।

तं स होतृचमसे ॥ ५ ॥ तं मन्थिशेषमिश्रं शुक्रशेषं सोऽध्वर्युः हो॰से ऽवनयति भक्षार्थम् ।

यथासूत्रयन्ति ॥ ६ ॥ बहुवचनाद्ये चमसाध्वर्यवः प्रेषिताः होत्रा॰न्नयध्व-मिति (३) अतस्ते चमसाध्वर्यव एव द्रोणाकलशात्य॰षु स्वस्वचमसेषु सोममुन्न॰न्ति ।

१) मा उपा॰ A. गां उपा॰ B.

तानाश्राव्याश्राव्य प्रेष्यति नामग्राहं यज-यजेति प्रशास्त्रादीन् ॥ ७ ॥　तांश्चमसाधर्युभिः पुनरुन्नीतांश्चमसानादाय हस्ते गृहीत्वा आश्राव्य नामग्राहम् प्रशास्तर्यजेत्येवं प्रशास्त्रादीनां नाम गृहीत्वा-गृहीत्वा प्रत्येकमध्वर्युः प्रेष्यति · वरणक्रमेण येन क्रमेण होतृनामग्रहणात्ते वृताः । ब्राह्मणाच्छंसिन्यजेति प्राप्ते आह ·

ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छंसिनम् ॥ ८ ॥　ततः पोतृचमसमादाय पोतर्यजेति · नेष्टृचमसमादाय नेष्टर्यजेति · अग्नीच्चमसमादायाग्नीद्यजेति । सर्वेषां प्रशास्त्रादिचमसानां वषट्कारेऽनुवषट्कारे च होमः · तत्र प्रशास्ता मित्रावरुणौ यजति　तत्रेदं मित्रावरुणाभ्यामिति त्यागः · ब्राह्मणाच्छंसी चेन्द्रं यजति　इदमिन्द्रायेति तत्र त्यागः · इदं मरुद्भ्य इति पोतुः · इदं त्वष्ट्र इति नेष्टुः · इदमग्नय इत्यग्नीधः · इदमग्नय इति सर्वत्रानुवषट्कारेषु · वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा सदसि चमसप्रस्थापनम् ।

प्रथमं हुत्वोत्तमं वा तृम्पन्त्विति (७.१५) जपति ॥ ९ ॥　प्रथमं प्रशास्तृचमसं हुत्वा तृम्पन्त्वित्यध्वर्युर्जपति　अथवोत्तममाग्नीध्रचमसं हुत्वा ।

होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्यथाऽग्नीदिति (७.५४) ॥ १० ॥　ततोऽध्वर्युराग्नीध्रचमसहस्त एव सदस्यागत्य अथाग्नीदिति प्रत्यङ्मुखो होतारमुपसीदति होतृसमीपे प्रत्यङ्मुख उपविशति · अनेन होता सम्बोध्यते　अथाऽग्नीत् आग्नीध्र इष्टवान् यत्ते कार्यं द्विदेवत्यभक्षणादि तत्कुरुष्वेत्यर्थः ।

द्विदेवत्यान्भक्षयति ॥ ११ ॥　ततोऽध्वर्युर्द्विदेवत्यानैन्द्रवायवादीन्भक्षयति । इदानीमिदं विचार्यते　किमध्वर्युः पूर्वो भक्षयति उत होतेति · अस्ति ह्यत्र वषट्कारनिमित्तो होतुरपि भक्षः · तत्र पूर्वपक्षमाह ·

पूर्वः प्रथमचोदनात् ॥ १२ ॥　स चाध्वर्युः पूर्वो होतुर्भक्षयति · प्रथमं हि होमानन्तरं तस्य भक्षश्चोद्यते विधीयते अग्नौ हुत्वाथ भक्षयतीति (१.५.२.११) श्रुतेः । नन्वध्वर्योर्भक्ष एव नास्ति कुतः पूर्वत्वमित्याशङ्क्य भक्षणे हेतुमाह ·

होमाभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतेः ॥ १३ ॥　येन होमाभिषवौ कृतौ स हुत्वा शेषं भक्षयेदित्यस्यार्थस्य श्रुतत्वात्　तथा हि　हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमान्भक्षयन्तीति · अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीत्यनेन होमाभिषवकारिणो होमानन्तरं प्रथमो भक्षोऽवगम्यते · संनिधानाच्च　होमानन्तरं

सोमोऽध्वर्योः संनिहितः सहस्थत्वात् होतुस्तु विप्रकृष्टः · अतोऽप्यध्वर्युः पूर्वमेव भक्षयति इति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ·

होता वा वचनमन्त्रवर्णकारणेभ्यः ॥१४॥ होता वा पूर्वो भक्षयति · कुतः वचनात् वषट्कर्ता प्रथमो भक्षयतीति श्रुतिवाक्यात् · किं च मन्त्रवर्णाच्च ग्रावाणः स्तूयन्ते होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशतेति (ऋक्सं° १०.९४.२) ग्रावाणो वदन्ति किम् वयं होतुरपि पूर्वे हविःशत अशितवन्तः एतच्च तदैवोपपद्यते यदा होतुः प्रथमं भक्षो भवतीति · किं च कारणाच्च भक्षकारणमपि वषट्काररूपं होतुः पूर्वम् पश्चादध्वर्योर्होमरूपम् वषट्कृते जुहोतीति वषट्कारानन्तरं होमविधानात् · अतो होतुरेव पूर्वो भक्ष इति जैमिनेः सिद्धान्तः। इमं सिद्धान्तं पूर्वपक्षीकृत्याचार्यः स्वमतेन सिद्धान्तमाह ·

ना ऽध्वर्युः समभिव्याहारात् ॥१५॥ होता प्रथमो भक्षयतीति यदुक्तम् तन्न किं तु अध्वर्युरेव पूर्वो भक्षयति · कुतः समः॰रात् तत्प्रातरभिषद्याभिषुत्याग्नौ जुहोति ॰त्यथ भक्षयतीति (१.५.१.१०) · अत्राथशब्दार्थो विधीयते स ह्यप्राप्तः अन्यत्सर्वं प्राप्तमेवानूद्यते तेनात्राथशब्देनानन्तर्यवाचिना होमानन्तरमध्वर्योर्भक्षो विधीयते · अतोऽध्वर्योः पूर्वो भक्षः। ननूक्तम् मन्त्रवर्णाच्च होता पूर्वं भक्षयतीति · तत्र परिहारमाह ·

मन्त्राणां चाविधानात् ॥१६॥ चकारो वचनस्य (१४) समुच्चयार्थः · मन्त्राणामविधायकत्वात् न हि विधायका मन्त्राः · चकारात् वचनस्याप्यविधायकत्वात् · कथं वचनस्याविधायकत्वमिति चेत् वचनस्य सौम्येक्षणविधिपरत्वात् अतस्तस्यार्थवादः · तथा हि सौम्यं चरुं वषट्कर्त्रे हरेद्वषट्कर्ता हि प्रथमः सर्वभक्षान्भक्षयतीत्यनुवादोऽयम् · नन्वनुवादस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् कुतोऽत्र प्राप्तिरिति चेत् अस्ति हि समाख्याभक्षापेक्षया होतुः पूर्वभक्षप्राप्तिः उक्तं हि (५.३०) वषट्कर्तुः॰मर्थ्यादिति। यच्चोक्तम् कारणादिति वषट्काररूपस्य कारणस्य प्रथमभावित्वाद्धोतुः पूर्वभक्ष इति तत्प्रत्याचष्टे ·

कारणस्य च समत्वात् ॥१७॥ समं हि कारणमुभयोः तुल्यकालमित्यर्थः तस्माद्ध सह वैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वेति (१.७.२.१२) · अतः

समकालत्वात्कारणस्योभयोः पक्षयोः समत्वम् अतस्तदेकस्यापि पक्षस्य निर्धारकं न भवति · तेन प्रागुक्तकारणेभ्योऽध्वर्योरेव प्रथमभक्ष इति कात्यायनाचार्यसिद्धान्तः ॥ केचित्तु जैमिनिसिद्धान्ताविरोधायैतेषां सूत्राणामपरां व्याख्यां कुर्वन्ति । नाध्वर्युः पूर्वो भक्षयतीति यत्कैश्चिदुच्यते तन्निषिध्यते · कुतः पूर्वोक्तादेव वचनादिति हेतोः · अस्ति हि होतुः पूर्वभक्षे वचनम् वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति · नन्वध्वर्योरप्यस्ति वचनम् नैवम् तद्धि पयोव्रतो दीक्षितः स्यादित्यादिना (१.५.१.१) यजमानपरम् · अतश्च वचनाद्धोतुरेव पूर्वं भक्षः किमिव न करोति वचनम् तस्य सर्वेभ्यो बलीयस्त्वादिति · यद्यपि मन्त्रा विधायका न भवन्ति तथापि प्रमाणान्तरसिद्धस्य होतुः प्राथम्यस्य द्योतका भवन्त्येव तस्माद्धोतुरेव पूर्वं भक्ष इति सिद्धान्तः । एवं व्याख्यायमाने जैमिनिसिद्धान्तविरोधो न भवति परं तु सूत्राणि आञ्जस्येन व्याख्यातानि न भवन्ति · अध्वर्युरेव प्रथमो भक्षयतीति कर्काचार्याणां याज्ञिकानां च सिद्धान्तः पितृभूत्याचार्यैस्तूभयथा सूत्राणि व्याख्यातानि सन्ति ॥ अथ द्विदेवत्यभक्षणप्रकारमाह ·

ऐन्द्रवायवं प्रतिगृह्णात्येतु वसुः पुरूवसुरिति ॥१८॥ अध्वर्युर्होत्रा समर्पितमैन्द्र॰वं ग्रहं भक्षणार्थं प्रति॰ति · ग्रहा हि हुत्वा-हुत्वा तदानीमेवागत्य होत्रे समर्पिताः सन्ति तेन प्रति॰ह्णातीति समर्पणपूर्वमादानं ग्रहाणां विधीयते ।

होतृवद्भक्षणं वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहेति ॥१९॥ हो॰वदिति होतृशास्त्रातिदेशोऽयम् · तेनैन्द्रवायवं प्रतिगृह्य होतारमुपह्वय तं मुखस्य ढौकयित्वा तस्य द्विर्भक्षणं कर्तव्यम् द्विश्च वक्ष्यमाणं शेषावनयनम् पात्रेणैवैतद्भक्षणम् करणान्तरानुपदेशात् । अत्र चायं क्रमः · ग्रहप्रतिग्रहणम् उपहवः ढौकनम् भक्षणम् गात्रालम्भनम् ततो होतुर्भक्षः · पुनः मन्त्रेण प्रतिगृह्योपह्वयाध्वर्योः पूर्ववद्भक्षः · ततो होत्रा पुनर्भक्षिते उभयोर्द्विर्द्विः शेषावनयनम् · ततः पुरोडाशमात्रां प्रक्षिप्य निधानमिति · सर्वसंमतश्चायं क्रम इत्ययमेवानुष्ठेयः । अस्य भक्षमन्त्रस्य सर्वसोमभक्षेष्वतिदेशं करोति ·

एवछ सर्वत्र सोमानां भक्षणम् ॥२०॥ स॰त्र ग्रहचमसादौ सो॰णामेवं करोति अनेनैव वाग्देवीति मन्त्रेण ।

वचनादन्यत् ॥ २१ ॥ व॰न्यत् मन्त्रान्तरं भक्षणे भवति ।

भक्षे हि मेति वा यथालिङ्गम् ॥ २२ ॥ अनेन वानुवाकेन[1] शाखान्तरपठितेन य॰ङ्ग ग्रहचमसादीन्भक्षयेत् यस्मिन्मन्त्रे यस्य ग्रहस्य चमसस्य वा लिङ्गम् तेन तं भक्षयेत् नराशंसलिङ्गेन नाराशंसान् इतरलिङ्गेनेतरानिति शाखान्तरात् ।

एवमितरौ प्रतिमन्त्रमेतु वसुर्विदद्वसुरेतु वसुः संयद्वसुरिति ॥ २३ ॥ इ॰रौ मैत्रावरुणाश्विनौ होत्रा समर्पितौ यथाक्रममेवित्याभ्यां मन्त्राभ्यां होतुः सकाशात्प्रतिगृह्य एवमिति होतृवद्भक्षणं तयोः करोति · तच्चैवम् मै॰णं विदद्वसुरिति प्रतिगृह्य होतारमुपहूय चक्षुषोर्लोकयित्वा वाग्देवीति भक्षयित्वा गात्रालम्भं च कृत्वा होतृभक्षान्तरं होतृचमसे शेषमवनयति · तत आश्विनं संयद्वसुरिति प्रतिगृह्य शिरः पर्याहृत्याविध्य प्रतिपर्याहृत्याविध्य होतारमुपहूय वाग्देवीति भक्षयित्वा गात्राणि चालभ्य होतृभक्षानन्तरं होतृचमसे शेषमवनयेदिति · भक्षणमपि ओष्ठलेपनमात्रमवघ्राणं वा होतृवदतिदेशादेव तथा च शाङ्खायनः (७. ८. १२) लिम्पेदिवैवाव[2] जिघ्रेदत्र द्विदेवत्येषु चेति अत्र॰र्तुयाजेषु द्विदेवत्येषु चैवम् अन्यत्र पानमेव ।

शेष७-शेष७ होतृचमसे॰वनयति ॥ २४ ॥ भक्षणानन्तरं त्रयाणामपि द्विदेवत्यानां हो॰से॰ध्वर्युः शेषं-शेषमवनयति · शेषं-शेषमिति वीप्साकरणात्प्रतिग्रहं प्रतिभक्षणं शेषावनयनम् · भक्षानन्तरं शेषावनयनादर्वाक् ग्रहाणां हस्ताद्विसर्जनं न कार्यमित्यपि होतृवदतिदेशाल्लभ्यते ।

पुरोडाशमात्रामैन्द्रवायवे प्रास्यति ॥ २५ ॥ होतृचमसे शेषावनयनानन्तरमैन्द्र॰वे पात्रे पुरो॰शस्य मात्रां सूक्ष्मखण्डं तूष्णीं पात्रमध्ये प्रक्षिपति अध्वर्युः · मानवे विशेषः नानवधायावसृजेदैन्द्रवायवे पुरोडाशभृगलं[3] मैत्रावरुणे पयस्यां धाना आश्विने॰ इति ।

पयस्यां मैत्रावरुणे ॥ २६ ॥ मै॰णपात्रे पयस्यां प्रक्षिपेत् ।

आश्विने धानाः ॥ २७ ॥ आश्विनपात्रे ।

तानि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरे वर्त्मनि निदधाति ॥ २८ ॥

---

१) Taitt. Saṃh. ३. २. ५. १. २) Thus B. ॰दिवैवावैव A. ३) Thus B. ॰भृगलं A.

तानि द्विदेवत्यपात्राणि सदसो निष्काश्य हविर्धानमध्ये गत्वा दक्षिणस्य उत्तरवर्त्मनि उत्तरचक्रमार्गे प्रत्यक्संस्थान्येव सादयति ।

इडामादधाति ॥२९॥　　ततोऽध्वर्युर्होत्रे समर्प्य इडाम् ॥ सा हि पूर्वमेव होतृधिष्ण्ये निहिता (१.११-१२) इदानीं तत आदाय होत्रे समर्प्य इडा७ह्वानमती-त्यादिकं (३.४८) कर्म प्रकृतिवत्करोतीत्यर्थः ॥ प्रदक्षिणावर्तनं वत्र न भवति व्य-वायाभावात् धिष्ण्याव्यर्थोरिति (८.७.११) प्रतिषेधाच्च ।

चमसांश्चोन्नयन्ति ॥३०॥　　बहुवचनाच्चमसाध्वर्यवः　चमसिनो वा ॥

॥ एकादशी कण्डिका ॥११॥

इदानीमिदं विचार्यते　किं वाजिनयागो यथोक्तमेव सूक्तवाकान्ते शम्योर्वा-कान्ते वा कर्तव्यः　अथ वेडान्तऽइति ॥ तदर्थं च पुनरिदं विचार्यते　किं सव-नीयपुरोडाशाः तन्त्रस्य प्रयोजका उत प्रासङ्गिका इति ॥ किं चातः ॥ यदि तन्त्रस्य प्रयोजकाः ततो यथोक्तमेव सूक्तवाकान्ते शम्योर्वाकान्ते वा वाजिनयागः　यदि प्रासङ्गिकास्तदेडान्तऽएवेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ सूक्तवाकान्ते शम्योर्वाकान्ते वा वाजिनयाग इति ॥ कुतः ॥ यतः सवनीयपुरोडाशा अपि तन्त्रस्य प्रयोजकाः　सव-नीयपशुना सवनीयैः पुरोडाशैश्च तन्त्रस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ कथमुभयप्रयुक्तत्वम्　तुल्य-श्रुतित्वात् अनुसवन७ सवनीयेन पशुना चरन्त्यनुसवन७ सवनीयैः पुरोडाशैश्चर-न्तीति समानकालऽउभयेषां श्रवणात्साधारणं तन्त्रम् ॥ अतः सवनीयानामपि तन्त्रस्य प्रयोजकत्वाद्यथोक्तमेव सूक्तवाकान्ते शम्योर्वाकान्ते वा वाजिनयाग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ॥

मार्जिते वाजिनेन चरन्ति सूक्तवाकशम्योर्वाकयोरन्यार्थत्वात् ॥१॥　　मार्जिते सवनीयपुरोडाशानामिडामार्जनान्ते कृते वाजिनेनाध्वर्य्वादयः वाजिनयागमनुतिष्ठ-न्तीत्यर्थः ॥ कुतः　सू॰त्वात् यतः तौ सूक्तवा॰वाकौ अन्यार्थौ सवनीयपश्वर्थौ सवनीयपुरोडाशाः प्रासङ्गिकाः पशुतन्त्रमध्ये विधानात् ॥ अतस्तेषामङ्गानि पृथ-क्क्रियन्ते ॥ यानि च पयस्याया अङ्गानि तेषामेष क्रमः　सूक्तवाकान्ते शम्योर्वा-कान्ते वा वाजिनचरणमिति ॥ अतः सूक्तवा॰वाकयोः पयस्यासम्बन्धिनोरभावा-न्मार्जनान्तऽएव वाजिनयागः प्राप्नोति । वाजिनग्रहणं सर्वेषां प्रतिपत्तिकर्मणां

भागपरिहरणप्रणीताविमोकादीनामुपलक्षणार्थम् तानि सर्वाण्यपि मार्जनान्ते कर्त-
व्यानि · ततश्च मार्जनानन्तरं भागपरिहरणम् भक्षान्तो वाजिनयागः दक्षिणाग्नौ
केवला पिष्टलेपाहुतिः प्रणीताविमोको राक्षसभागो भागावेक्षणम् भागप्राशन-
मिति । ननु नैवात्र सवनीयपुरोडाशानां पशुतन्त्रमध्ये विधानम् तुल्यश्रुतित्वा-
दित्युक्तम् तस्माद्यथोक्तं वाजिनचरणमित्याक्षेपे कृतऽआह ·

यथोक्तं वाऽप्रसङ्गात् ॥ २ ॥ यथोक्तं वाजिनचरणं स्यात् यद्ययमप्रसङ्गः
अप्रसङ्गहेतोः स्यात् · स्पष्टस्तु प्रसङ्गः तन्त्रमध्ये विधानात् · यदुक्तम् तुल्यचो-
दने इति गुणार्थेऽएते चोदने नोत्पत्तिचोदने अनुसवनꣳ सवनीयैः पुरो-
डाशैश्चरन्ति सवने-सवने चरन्तीत्यर्थः · अनुसवनꣳ सवनीयेन पशुना वपया
प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशे माध्यन्दिने अङ्गैस्तृतीयसवनऽइत्यङ्गविहारार्थमेतद्व-
चनम् · अपररात्रऽएव चोत्पत्तिः तान्सम्प्रबोधयन्ति राजानमुपावहरतीत्यास्नादि-
तेषु (३. १. ३. १-२) पाशुकेष्वाज्येषु सोमपात्रयोजनकाले सवनीयपुरोडाशाश्चोच्यन्ते ·
अतस्तन्त्रमध्ये विधानात्प्रासङ्गिका इति सिद्धम् ।

होतृचमसेन सोमं भक्षयतः ॥ ३ ॥ इडामुपहूय तस्या भक्षणात्प्राग्यजमानः
सवनप्रार्थनां करोति · ततोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ होत्रेन करणभूतेन सो॰यतः
तत्राध्वर्युः शुक्रग्रहशेषं होमाभिषवनिमित्तं भक्षयति होतारं प्रतिप्रस्थातारं च
पृष्ट्वा प्रतिप्रस्थाता च मन्थिग्रहशेषं होमाभिषवनिमित्तं भक्षयति अध्वर्युं हो-
तारं च पृष्ट्वा · वाग्देवी भक्षणमन्त्रः · होतापि तस्मिंश्चमसे शुक्रमन्थिहोतृच-
मसवषट्कारनिमित्तं तन्त्रेण भक्षयति क्रमेण वा · न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति स्म-
रणात्तेनैव चमसेन सर्वेऽपि भक्षयन्ति · ततो होता ब्रह्मयजमानचमसयोस्तौ
पृष्ट्वा वषट्कारनिमित्तं भक्षयति · ततो होता प्रशास्तृब्राह्मणाछंसिपोतृनेष्ट्रग्नीच-
मसेषु वषट्कारनिमित्तं भक्षयति प्रशास्त्रादीनध्वर्युं च पृष्ट्वा · ततो होता स्व-
चमसे समाख्यानिमित्तं भक्षयति अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं च पृष्ट्वा · ततो ब्रह्मयज-
मानौ स्वचमसे समाख्यानिमित्तं भक्षयतः होतारं पृष्ट्वा · उद्गातृचमसं त्रय उद्गा-
तृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एव भक्षयन्ति नान्यः कश्चित् · ततः प्रशास्त्रादयः स्वस्व-
चमसे प्रस्थितयागनिमित्तं होतारमध्वर्युं च पृष्ट्वा समाख्यानिमित्तं भक्षयन्ति · ततः

पुनरभ्युन्नीतेषु प्रशास्त्रादिचमसेषु पञ्चस्वध्वर्युः होतारं प्रशास्त्रादींश्च पृष्ट्वा होमाभिषवनिमित्तं भक्षयति · प्रशास्त्रादयश्च होतारमध्वर्युं च पृष्ट्वा स्वस्वचमसे वषट्कारनिमित्तं भक्षयन्ति · ततः पुनरप्येवमेव पृष्ट्वा समाख्यानिमित्तं च भक्षयन्ति · तथा च श्रीमद्भिरनन्तयाज्ञिकैरादिष्टम् पड्भक्षा होतुश्चमसे द्वौ-द्वौ स्तां प्रस्तुन्वतोः उद्गातॄणां त्रयः स्वे स्युः पञ्च-पञ्च च पञ्चस्विति ।

हिन्व मे गात्राणि हरिवः शिवो[1] मे सप्तऽऋषीनुपतिष्ठस्वोर्ध्व मे नाभेः सीद मा मेऽवाङ्नाभिमतिगा इति गात्राणि संस्पृशन्ते ॥४॥ सर्वभक्षेषु भक्षणानन्तरं गा°णि शिरःप्रभृतिपादान्तानि स्वान्यङ्गानि सं°न्ते भक्षयितारः ।

आप्यायस्वेति (१२. ११२-११३) द्वाभ्यां चमसानालभन्ते ॥५॥ भक्षणानन्तरं सर्वे चमसिनः । स्वस्वचमसाना°न्ते भक्षयित्वा चमसानाप्याययेयुरिति शाखान्तरात् आप्यायनलिङ्गेन मन्त्रेणाभिमर्शनमाप्यायनमिति कथ्यते ।

सोमं वासिञ्चन्ति मन्त्रेणासम्भवात् ॥६॥ मन्त्रेणाप्यायनस्यासम्भवात् आप्यायनं पूरणं[2] वर्धनमुच्यते तच्च मन्त्रेण न सम्भवति · अत आभ्यां मन्त्राभ्यां चमसेषु सोमसेकमेव चमसिनः कुर्युः · स च सोमः पूतभृतः सकाशादानेयः तस्य सर्वार्थत्वात् ।

असर्वभक्षांस्तान्दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं निदधति चमसानधः ॥७॥ ततश्चमसाध्वर्यवस्तानस°क्षान् सशेषानेव कृताप्यायनान्होतृचमसादिनवच°सान्हविर्धानमध्ये दक्षि°दक्षं अक्षस्य पश्चात् अधो भूमौ प्रागग्रानुदक्संस्थान्स्थापयन्ति ।

ते नाराशंसा आ वैश्वदेवात् ॥८॥ ते चमसा ना°ससंज्ञा भवन्ति आ वै°वात् · वक्ष्यति वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेणेति तावत्पर्यन्तमित्यर्थः (१३. १) ।

पुरोडाशशकलमादाय समुपहूताः स्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥९॥ अध्वर्युः होतुरग्रत ऊर्ध्वो भवत्यच्छावाकं प्रति गमनाय ।

अच्छावाकयेनत्प्रयच्छन्नाहाच्छवाक वदस्व यत्ते वाद्यमिति ॥१०॥ सदसो निष्क्रम्य सदसः पुरस्तात् स्वधिष्ण्यस्य पुरस्तादुपविष्टस्याच्छावाकस्य समीपमागत्य एनत् पुरोडाशशकलम् । ततोऽच्छावाकोऽच्छा वोऽग्निमवसऽइत्यादिकं (अक्सं°

1) Thus MAB. शिवो भव १. 2) च पू° A. वा पू° B.

५.२५.१) वदति · अध्वर्युस्तत्र समीपऽएवोपविशति · मानवे उपविशत्यच्छावाकोऽग्रेण स्वं धिष्ण्यं बहिः सदस इति ।

उपोऽअस्मानिति ब्रुवति होतारमाहोपहवमयं ब्राह्मण इच्छते तऽ होतरुपह्वयस्वेति ॥ ११ ॥ ततोऽच्छावाके उपोऽअस्मान्ब्राह्मणा ह्वयध्वमित्येवं पठमाने सति अध्वर्युर्होतारं प्रत्याह ।

उपहूतऽउन्नीयमानायानुवाचयति ॥ १ ॥ होत्राच्छावाके उक्ते सति अध्वर्युरुन्नीयमानायानुब्रूहीत्येवमच्छावाकं प्रेष्यति ।

अच्छावाकचमसमुन्नयति ॥ १३ ॥ ततोऽच्छावाकस्य चमसाध्वर्युर्द्रोणकलशादच्छाऽयति · उभयतःशुक्रमच्छावाकचमसमुन्नयतीति मानवे · तेन द्रोणकलशादुपस्तारः पूतभृतो मध्येऽउन्नयनम् पुनर्द्रोणकलशादभिघारणमित्येवं कर्तव्यम् ।

होत्राचमसवत्सर्वमा निधानात्कृत्वा ॥ १४ ॥ वक्ष्यमाणं कुर्यादिति शेषः तस्याच्छावाकचमसस्य होत्राऽत्सर्वं कर्म कुर्यात् दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं निधानं यावत् · तत्रैवम् · द्रोणकलशाच्चमसाध्वर्योरुन्नयनम् · ततश्चाध्वर्योस्तृम्पन्त्विति जपः · अच्छावाकचमसं गृहीत्वाश्राव्याच्छावाक यजेति प्रैषः · वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः · अत्र वा तृम्पन्त्विति जपः · अच्छावाकसमीपे गत्वा सदसो बहिरेवाच्छावाकं पृष्ट्वाध्वर्योर्होमाभिषवनिमित्तो भक्षः अच्छावाकस्याप्यध्वर्युं पृष्ट्वा वषट्कारसमाख्यानिमित्तो भक्षो · ततोऽच्छावाकस्य चमसाप्यायनम् · चमसाध्वर्योर्हविर्धानमध्ये नेष्टृग्नीध्रचमसयोर्मध्ये निधानम् ।

पूर्वश्चाग्नीध्रादतः ॥ १५ ॥ अतः परं सर्वेषु चमससम्बन्धिकार्येषु अयमच्छावाकचमस आग्नीध्रचमसात्पूर्व उन्नयनविधानादौ ज्ञेयः ।

आग्नीध्रे हविर्यज्ञर्त्विज इडां प्राश्नन्ति ॥ १६ ॥ अच्छावाकचमसस्य हविर्धानमध्ये निधानानन्तरमाग्नीध्रसंज्ञकमण्डपमध्ये हविर्यऽश्नन्ति प्रकृतिवदेव · हविर्यज्ञर्त्विजः ब्रह्महोत्रध्वर्युमैत्रावरुणाग्नीध्राः · मैत्रावरुणस्यापि सवनीयेडाभक्षो भवति प्रधानस्विष्टकृद्यागे पुरोऽनुवाक्याप्रैषयोः पाठेन होत्रध्वर्युविकारात् (९.५.२७) । इडावसरे यजमानः सवनीयानां पुरोडाशादीनां शेषं भक्षयति ।

पत्नी चान्यशालायाम् ॥ १७ ॥ पत्नी चास्मिन्नेव काले शाऽयां पत्नीशा-

NEW ABBREVIATIONS.

Adhyâya VI E.I.H. 753 = B. — 761 = A. — 755 = C. —
— VII E.I.H. 751 = A. — 753 = B. —
— VIII E.I.H. 2669 = A. — 2667 + 753 = B. —
— IX E.I.H. 751 = A. — 752 = B. —

The use of the crochets [ ] in the extracts from the commentaries to Adhyâyas II-V is very irregular: for particulars I refer to the preface.

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

Read: 134,5 आवृत्तिसामन्तेषु. — 139,20 विरोधात्. — 169,3 वोपवसेत्. — 9 सत्यवदन. — 170,1 मानवे च । तन्निर्ण°. — 10 °पत्याऽऽवलत्तमाह° . — 15 अध्वर्युकर्तृपक्षे. — 173,17 दक्षिणं ज्ञात्वा°. — 174,8 क्लीवं पठ्यते. — 11 सूत्रकारस्याप्यय°. — 18 वरणा°. — 175,17 भुव इति. — 178,19 अध्वर्युणा ब्रह्मन्त्वविः प्रा°. — 179,12 श्रीं बृहस्पती. — 15 वल्लीपूदवसानीयासु. — 181,15 वृतयपादि°. — 182,3 °तीति शाखान्तरात्. — 186,12 °र्यंयेण. — 188,17 °तोन्देवयुव:. — 194,15 °ननस्य न घटते न हि शम्याघातेनाग्मा तीक्ष्णो भवति. — 197 between 9 and 10 add: तूष्णीं वा ॥३५॥. — 202,4 °वधानामपि. — 7 तैजस. — 203,16 °लम्भुकी. — 211,14. 15 °नो मन्त्र: प्रहरणमन्त्रस्य पृथिवि देवयजनीत्यस्यैव. — 212,12 °देदिमध्यं यावत्. — 17 कवाग्रोधं. — 215,7 °ननप्रतिप्रसवा°. — 223,15 बर्हिषो प्राचिष्याव: ।. — 26 भवति Ananta. — 27 मन्त्र: Ananta. — 235,3 वरणादि. — 238,23 °न्तरालदेशस्य. — 241,19 सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु. — 244,6 प्राचो यजति. — 246,15 जुहोति ' तत: पुनर्जुह्मुपभृत्येतेनैव मार्गेणाधिहृत्योपभृत उपरि निदधाति (? ततो पनर्वंजमुपभृत्तो प्रागोणोवाधि° E.I.H. 757). — 248,9 पर्युपस्थापकम्. — 16 चोत्पन्नशिष्टा. — 17 उत्पन्नशिष्टया नवे°. — 249,18 °धारा पृथिवी यज्ञे. — 20 ध्रुवामाप्याययति. — 251,17 °घामो. — 256,19 and 20 °ङ्गुलिपर्वणी. — 259,21 सिक्ता. — 260,3 अत्र विकृतो. — 216,16 प्रशोर्य त्रोटयित्वा. — 264,20 यजतिवे. — 266,9 द्वितीयस्थाने. — 11 प्राक्तोऽस्य:. — 268,9 By वसुभ्य इति° begins in M. १. the next kaṇḍikâ. — 270,12 Deva reads (here and at ८. २. २१.) मूलं ध्रुवायाम्. — 272,24 न: संतिष्ठस्वेति स्विष्टेनो सं°. — 274,13 एकेषां मते. — 277,12 °दिष्टदेवता. — 289,16 इदमपि यज्ञोपवीतिनैव प्रा°. — 290,14 जुहोतीति श्रुतेरिति. — 293,6 स्वमंशुकमिति. — 294,13 एवं

ग्नीवपितृकोऽपोति. — 15 °दातीति श्रुतेः ॥२७॥. — 300,19 °न्वत्सानपाकरोति. — 301, 14 M. and १ give the whole mantra from त्रेधोऽस्युप° to यथास्तन्निति. — 305,18 सायंदोहवत्कृत्वा. — 307,8 °गुणकदर्शपूर्णमासपक्षे पक्ष°. — 315,6 °कारणाभा°. — 22 अत आग्रा°. — 316,3 सांनाय्य. — 7 देवतासामान्यादित्यु°. — 9 °पांशुयागे. — 318,3 अतः कारणा°. — 21 स्थः पृथिवी. — 319,11 प्राप्तस्य कालस्य. — 12 अन्तरा अन्य°. — 320, 5 प्राकृतद्रव्यधर्म°. — 9 उत्तानूहि°. — 321,12 °त्पन्नस्य दू°. — 322,2 य इष्टे. — 11 पक्षं चातु°. — 325,14 फलान्यत्वे. — 330,14 °नेनानन्वया-. — 336,7 पयो यवागूर्वा deest M. १., and seems to be in २ too only a part of the commentary, not a separate sûtra.— 342,23 न कर्क°.— 343,16 °ोदनवाग्यवाग्रयणेऽपि चरुत्रीहितण्डुलमय एव स्यात्. — 344,9 याग्रपक्षेऽप्यु-. — 20 वत्सो दक्षिणा. — 351,10 °णस्यैवोक्तत्वात्. — 16 °णस्यैव वसन्तः कालः यतो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्यैव युक्तम्. — 357,8 चतुरश्रं. — 358,16 बध्नाति and बध्नातीति. — 20 ऽप्यानीय बन्धनीयः. — 23 नाबन्धनपक्षे नान्यबन्ध°. — 365, 1 ब्रह्मन्यस्ते E.I.H. 757. — 367,8 and 9 देवानां व्रतपते व्रतेनादधऽइति. — 10. 11 °पते व्रतेनादधामोति. — 368,8 ब्रह्मत्वे अधिकारः. — 373,1 del. सामस्तु. — 5 and 6 °होत्रांः न होतव्याःमिति मीमांसन्तऽइति विधिप्रतिषे°. — 374,18 संमृज्य दर्भैरेव संमार्गः तत्रापि प्रथमं स्रुवस्य ततः स्रुचः. — 385,4 °ह्यप्रतिज्ञातोऽप्र°. — 12 °नमप्रतिज्ञा-. — 386,1 दधीत. — 387,15 सर्वमपि. — 391,22 °होत्रं वक्तव्यम्. — 393,1 हस्तेन स्पृशति. — 23 and 24 °ग्नीनुद्धृत्य नयं. — 395,25 समिध्यु°. — 402,13 तेन पद्यपि. — 411,9 By चोरहोता चेत् begins in M. १. the next kaṇḍikâ. — 428,3 °घासा महाहविः शु°. — 441,17 उत्पूर्वो. — 445,12 प्रस्तुताङ्गु°. — 448,2 °न्नाधर्युमभि परिह°. — 459,16 °द्रेखाकरणम्. — 460,4, 5 अभिचारं कुर्वन् अमुमभि°मन्त्रेण बहिर्वेदि. — 461,6 धानाद्यु°. — 462,2 °घासा [इति]. — 463,9 °याज्ञार्थस्या°. — 465,4 होतृवरणम्. — 472,2 °ग्नात्वा-. — 473,8 प्रतिसष्टस्तुतम्. — 476,8 वारुणो°ध्वर्युः स्रुचौ सव्येन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वत्त्रमन्वारभ्य. — 478, 13. 14 पूर्वपर्वकरण°निधनी वाससी पत्नी°हिते अभूताम् ते वाससी दद्यात्. — 479,7 °क्षिणापक्षा. — 11 °घारमाघारय°. — 21 °नमाम्नातम्. — 491,3 प्रयुनक्ति. — 495,3 तु प्राप्तप्रतिषेधः. — 16 सशेषां. — 22 सकलेनेति. — 502,19 महिष्या इत्यादौ (१५.३.३). — 504,12 °नीयम् सिद्धमिष्टिः. — 505,7 °ग्रहः. — 508,14 सर्वसाकमेधार्थो°. — 509,2 सोमाय वा पितृ°. — 20 °ङाशं. — 510,3 °कयेक्षुशलाक°. — 513,19 प्राशुत्वा. — 20 °क्रम्य गच्छति. — 522,15 ग्रहणविस्मरणे. — 525,14 कृत्वा deest M. १. — 21 °त्तो न किंचनानुप्र° M. — 526,8 del. व्रतगृहीतत्वात्. — 530,16 ताप्रणयनं च. — 532,9 °वदाय. — 539,1 °पाल इन्द्राय वा शुनासीराय M. १. — 25 श्वेतोऽश्वः. — 540,10 °स्मिन्वाहनि. — 25 ५) ? पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां २., and. — 542,17 इदा-. — 560,13 °हः ॥१०॥ सारस्वतग्रहः ॥११॥ बा°लः ॥१२॥. — 566,17 कालसंनिहितम्. — 576,4 and 5 °भृदत्पृ°. —

Berlin, May 1858.

लामध्ये उपविष्टा सती अन्यत् इडादिहविःशेषादन्यद्धविष्यम् ओदनापूपमुद्गादिकं सैन्धवसंस्कृतं प्राश्नाति। काठके आग्नीध्रे पुरोडाशान्भक्षयति घृताक्तान्यजमानो हविष्यं पत्नी भुङ्क्तऽइति हविषे हितं हविष्यम् ओदनमुद्गादि माषकोद्रववरटादिवर्जितम् सैन्धवं च हविरेव[1]· अनुसवनं ब्राह्मणांस्तर्पयस्वेति प्रेष्यतीति मानवे। अत्रऽर्त्विजो भोजनं कुर्युः· शाङ्खायनः (७.७.८-९) अथ व्रतयन्त्यूर्ध्वं चौपासनेभ्य इति।

उपविष्टेऽछावाके[2] ॥१८॥ ॥ द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

ऋतुग्रहैश्चरन्तः ॥१॥ अछा॰के सदः प्रविश्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुप॰ष्टे सत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ऋ॰न्तः· अत्रेडाभक्षणे पत्नीयजमानाभ्यामृत्विग्भिश्चाशने च कृते मार्जनभागपरिहरणवाजिनयागप्रणीताविमोकराक्षसभागभागाविक्षणभागप्राशनानि कर्तव्यानि· तत ऋतुग्रहप्रचारः। अथ ऋतुग्रहप्रचारस्य विधिमुपदिशति·

द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति (७. ३०) द्वादश प्रतिमन्त्रम् ॥२॥ ऋतुग्रहान्गृह्णीतः· द्रो॰शादिति नियमार्थमुक्तम्। तत्र मन्त्रविभागमाह·

अध्वर्योः पूर्वः-पूर्वो मन्त्रः ॥३॥ षणामत्र युग्मानां पू॰न्त्रोऽध्वर्योः स्यात्।

उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुः ॥४॥ युगपत्प्रथमौ गृह्णीतः ॥५॥

उत्तमौ च ॥६॥ व्यत्यासं मध्ये ॥७॥ न युगपत्।

प्रचरणं च सर्वेषाम् ॥८॥ स॰षां द्वादशानामप्यृतुग्रहाणां प्र॰णं यागानुष्ठानं चकाराद्व्यत्यासं व्यत्यासेनैव भवति पूर्वमध्वर्योः ततः प्रतिप्रस्थातुः पुनरध्वर्योः पुनः प्रतिप्रस्थातुरित्येवं सर्वेषामपि। स व्यत्यासः कथं कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह·

निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः ॥९॥ हविर्धानमध्यात्· अपरो हविर्धानं प्र॰ति।

उत्तर-उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात् ॥१०॥ अत्र ग्रहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्र॰ता उ॰रो भवेत्· कुतः अपर॰त्वात् प्रतिप्रस्थातृमन्त्राणां पश्चात्कालीनत्वात् (३-४)। परकालत्वादिति केचित् स एवार्थोऽस्मिन्नपि पाठे।

उभयतोऽध्वर्यु पात्रेण परिप्रगृह्णाति[3] ॥११॥ उ॰त इति हविर्धानान्निष्क्रामन्तं हविर्धाने प्रविशन्तं चाध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता पा॰ह्णाति[4] अव्यवायार्थं पात्रम॰

---

1) see pag. ७३६. ६. ff. 2) १२. १८ and १३. १ form in AB. one sútra. 3) Thus MB. पप्र॰ १. प्रतिगृ॰ A. 4) परिप्र॰ Ss. sec. m. परिपर॰ B. प्रतिगृ॰ Ss. pr. m. and A.

धर्योर्दक्षिणतो हरति स्वयमुत्तरतो यातीत्यर्थः · मानवे हुत्वा गृहीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाधर्युमभिप्रयम्य पात्रं हरति नान्योऽन्यमभिप्रपद्येते शेषे पूर्वस्योत्तरमभिपरिगृह्णीत इति · काठके प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाधर्योः पात्रं हरेदुत्तर एव संचरेदिति ।

सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्याम् ॥१२॥ उत्तमाभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां प्राग्ये दश ऋतुग्रहाः ते स॰ताः कार्याः सकृदेव सर्वं होतव्यम् अनुवषट्कारोऽपि न भवति ।

ऋतुनेति षट् प्रेष्यतः ॥१३॥ आद्येषु षट्सु ऋतुग्रहयागेषु ऋतुना प्रेष्येत्येवं मैत्रावरुणं प्रे॰तः ।

ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखे विपर्यस्य ॥१४॥ ततः पात्रमुखयोर्विपर्यासं कृत्वा सप्तमाष्टमनवमदशमेष्वृतुग्रहयागेषु ऋतुभिः प्रेष्येत्येवं प्रशास्तारं प्रेष्यतः · मानवे ऋतुना प्रेष्येति षड्भिः प्रचरतो यतो हुतं[1] ततः पात्रे गृहीत्वा[2] ऋतुभिः प्रेष्येति चतुर्भिर्यथादितस्तथा गृहीत्वा ऋतुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति · अत्र षण्णामग्रेण होमः ततश्चतुर्णां पात्रमूलेन होमोऽग्रे हस्ते गृहीत्वा उत्तमयोः पुनरग्रेणैव · ग्रहाणामपि पात्रवत्स्यैव कार्यम् ।

षडुत्तमौ ॥१५॥ उत्तमावेकादशद्वादशावृतुग्रहौ ष॰त् प्रचरतः · तेन पात्रयोरग्रेण होमः ऋतुना प्रेष्येति चेत्येतद्वतिना गृह्यते · कः पुनर्मन्त्रार्थः ऋतुना इत्येवंरूपां तृतीयैकवचनान्तर्तुशब्दयुक्तां याज्यां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुनेत्येतत्पदयुक्तेन प्रैषेण वा एवमृतुभिः प्रेष्येत्यत्रापि ।

यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् ॥१६॥ द्वादशे ऋतुग्रहे गृहपते यजेत्येवं प्रशास्त्रा प्रे॰तो य॰नः हो॰जेति एवं ब्रू॰त् · ततस्तां यजमानयाज्यां होता ब्रूयात् ।

अधर्यू च ॥१७॥ एकादशे ऋतुग्रहे प्रशास्त्रा अधर्यू यजतमित्येवं प्रेषितावधर्यू होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयाताम् · ततश्च तद्याज्यामपि होतैव ब्रूयात् · शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुः प्रेषणं स्वयं वा याज्यापठनमित्येवमुक्तमस्ति · मानवे एकादशे प्रैषेऽधर्यू यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्यमस्य परिधेः पश्चा-

१) हुतं A. (in B deest प्रच॰तुभिः)· २) ? वानु A.

दुपविश्य ये यजामहेऽश्विनाधर्यूऽआध्वर्यवादृतुना सोमं पिबतां वौषडिति प्रैषेण यजेद्य चेदृचा[१] ये यजामहेऽश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रतऽऋतुना यज्ञवाहसा वौषडित्यनवानं यजेति[२] होतरेतद्यजेति वा न[३] प्रेष्यत्युत्तमे प्रैषे यजमानस्य याज्यानि[४] प्रैषो वेति · काठके विशेषः द्वारे हविर्धानस्योपविश्याधर्यू यजतमित्युक्तोऽश्विनावधर्यू यजत आध्वर्यवादृतुना[५] सोमं पिबतामिति होतारं वा प्रेष्येद्धोतरेतद्यजेति यद्यध्वर्युर्यजेतोन्नेता ग्रहेण चरेदिति ।

त्रयोदशं गृह्णीयादित्युपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये वेति (७. ३०) ॥१८॥

प्रतिप्रस्थातारमनु जुहोति ॥१९॥ तमध्वर्युः प्र॰तारं द्वादशमृतुग्रहं हुतवन्तमनु पश्चाज्जु॰ति । द्वादशस्यैव वषट्कारस्त्रयोदशे प्रसङ्गादुपकरोति । अत्र सर्वेष्वृतुग्रहेषु याज्या मन्त्रवर्णदेवता[६] ज्ञेया · तत्र बह्वृचानुक्रमण्यां यथाक्रमं याज्यानां देवताभिधानम् ऐन्द्री मारुती त्वाष्ट्र्याग्नेय्यैन्द्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याग्नेयीत्यृतुदेवता इति · तेनेदमिन्द्राय१ मरुद्भ्यः२ त्वष्ट्रे३ अग्नये४ इन्द्राय५ मित्रावरुणाभ्याम्६ चत्वारो देवाय द्रविणोदसे७-१० अश्विभ्याम्११ अग्नये गृहपतय ऽइति द्वादशे त्रयोदशे च याज्याया एकत्वेन देवतैक्यात् इति क्रमेण त्यागाः ।

अन्यतरस्मिञ्छेषौ कृत्वा वशिनेन्द्राग्नं गृह्णाति प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्नी इति (७. ३१) ॥२०॥ अ॰स्मिन्नित्यध्वर्युपात्रे वा प्रतिप्रस्थातृपात्रे वा उत्तमयोर्ग्रहयोः शेषौ निनीय व॰ना रिक्तेन शेषरहितेन ऋतुपात्रेण प्रति॰ता हविर्धानं प्रविश्य द्रोणकलशात्पूतभृतो वा परिप्लवया ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृ॰ति · अध्वर्युस्तु सदसि ऋतुग्रहशेषवत्पात्रं गृहीत्वा भक्षार्थं गच्छति · अस्य सशल्कगहत्वाद्ग्रहणानन्तरं परिमृज्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वा ऋतुपात्रस्थाने आसादनं कर्तव्यम् · ततः प्रतिप्रस्थातापि पूर्वद्वारेणैव निष्क्रम्योत्तरेण हविर्धानं भक्षार्थं सदस्यागच्छति । अथऽर्तुग्रहाणां भक्षयितॄनाह ·

आहरति भक्षं होतृपोतृनेष्ट्रग्नीद्ब्राह्मणाच्छंसिप्रशास्तृभ्यः ॥२१॥ आद्येषु षट्सु ऋतुग्रहेषु क्रमेणैते होत्रादयः षड्वषट्कर्तारः · तत्र एतेभ्यः भक्षणमाह॰ति ·

१) ? दध्यवेदवा A. दध्यवेदचा वा B. २) ? यज इति AB. ३) deest A.
४) प्रैषो॰ड्यानि deest B. ५) Thus A. वा इत्यृतुना B. ६) ? ॰र्णादेव॰ AB.

यस्य वषट्कारे येन कृतम् अध्वर्युणा प्रतिप्रस्थात्रा वा स तेन सह भक्षयेत् तस्मिन्नेव पात्रे · ततश्चाध्वर्युर्होत्रा सह भक्षयति प्रतिप्रस्थाता पोत्रा अध्वर्युर्नेष्ट्रा प्रतिप्रस्थाताग्नीधा अध्वर्युर्ब्राह्मणाछंसिना प्रतिप्रस्थाता प्रशास्त्रेति ।

विपर्यस्य पात्रं होतृपोतृनेष्टृछावाकानाम् ॥२२॥ ततः पात्रं विपर्यस्य अग्रं हस्ते गृहीत्वा होतृकानां भक्षनाहरति · सप्तमाष्टमनवमदशमानां क्रमेणैते चत्वारो वषट्कर्तारः · अतश्चाध्वर्युर्होत्रा सह भक्षयति प्रतिप्रस्थाता पोत्रा अध्वर्युर्नेष्ट्रा प्रतिप्रस्थाताछावाकेनेति । भक्षविधानादेवं कल्पते वैकल्पिकं सर्वहुतत्वमिति (१२) तेनाज्या दश सर्वहुता वा असर्वहुता वेति अतश्च सशेषहोमपक्षे शेषमध्य एव पुनःपुनर्ग्रहणम् · मानवे शेषे पूर्वस्योत्तरमभिपरिगृह्णीत इति · आपस्तम्बसूत्रे ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्णन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेषेषूत्तरानभिगृह्णीतः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थातेति · कठसूत्रे शेषं संभक्षयतो होत्रा पोत्रा नेष्ट्राग्नीधा ब्राह्मणाछंसिना मैत्रावरुणेनेतीतरथा पात्रं पर्यस्य होत्रा पोत्रा नेष्ट्राछावाकेनेति यथापूर्वं पात्रं कृत्वाध्वर्युणा यथालोकं यजमानेन चेति ॥ इदानीमिदं विचार्यते · होतरित्यजेत्यत्र (१६) किं याज्यामात्रमपनीयते उत वषट्कारोऽपि · तत्र यदि याज्यामात्रमपनीयते तदा यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च यदा चोभयमपनीयते तदा होतुरेव भक्ष इति · तत्र सूत्रेणैव पूर्वपक्षं करोति ·

यावदुक्तं होतुर्यजमानयोगाद्वरणवत् ॥२३॥ यावदुक्तं याज्यामात्रं होतुर्भवति न वषट्कारः · कुतः वरणवद्यजनयोगात् यथा वरणं यजनयोगि अग्निर्देवीनामित्यादिकम् एवं वषट्कारोऽपि यजनयोग्येव · वषट्कारार्थमेव वरणं श्रूयते यजमानं वा एतद्वृणीते स वृतो वषट्करोतीति तस्माद्यजमानस्यैव वषट्कारः तन्निमित्तो भक्षोऽपि यजमानस्यैवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·

कारणाद्वा होतृभक्षः ॥२४॥ होतुरेव भक्षो भवति न यजमानस्य · वषट्कारो हि भक्षस्य कारणम् स च होत्रा कृतः । ननूक्तम् वरणवद्वषट्कारस्य यजनयोगादिति (२३) यजमानस्यैव वषट्कार इति अत्रोच्यते न यजमानस्य वषट्कारः अनवानं याज्याया अधि वषट्करोतीति श्रुतत्वात् यजमाने च वषट्कर्तरि

अनवानं वषट्कृतं न स्यात् याज्याया होत्रा पठितत्वात् · तस्माद्धोतुरेव वषट्कारस्तन्निमित्तं भक्षणं च । ननूक्तम् वरणं यथा यजमानान्नापैति तद्वद्भक्षोऽपि नापेयादिति · तत्राह ·

अप्राप्तेर्वरणम् ॥ २५ ॥ वरणं यजमानान्नापैतीति यत्तच्युक्तमेव · कुतः अप्राप्तेः तदानीं वरणकाले हि होतुर्वरणं न प्राप्नोति यतः न हि तदा होता यागेऽधिकृतः अतस्तदा तत्क्रियमाणमप्यनुपकारकमेव ।

विपर्यस्य पात्रं होतुर्द्विर्भक्षणम् ॥ २६ ॥ पुनः पात्रमुखं विपर्यस्य होतुरेव वारद्वयं भक्षणं भवति एकादशे द्वादशे च होतुरेव वषट्कर्तृत्वात् · तत्र प्रथमं भक्षणमध्वर्युणा द्वितीयं प्रतिप्रस्थात्रेति · येनैव पात्रमुखेनैव हुतम् तेनैव भक्षणं युक्तमिति विपर्यस्त्रमित्युक्तम् ।

तावद्वा सर्वहुतत्वात्पूर्वेषाम् ॥ २७ ॥ अथवा तावदेव एकादशद्वादशयोरेव शेषस्य द्विर्होतुः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोश्च सकृदित्येतावदेव भक्षणं भवति · तत्रापि प्रथममध्वर्योः ततो होतुः ततः प्रतिप्रस्थातुस्ततः पुनर्होतुरिति · तावदेव कुतः पूर्वेषां दशानामृतुग्रहाणां सर्वहुतत्वात् (१२) सर्वहुता हि शाखान्तरे समाम्नाताः · अतस्तेषां शेषाभावादन्त्ययोरेव शेषभक्षणम् ।

निर्हृत्य पात्रं होतुः पुरस्तात्प्राङास्ते ॥ २८ ॥ भक्षितमृतुपात्रं प्रक्षालनार्थं सदसो बहिर्निष्काश्य होतुः पुरस्तात्प्राङ्मुख उपविशति · काठके आह्वयते होता प्राङ्मुखमध्वर्युं सदोबिलेऽआसीनं शोंसावो दैवेति प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ् तिष्ठन्प्रह्वः प्रतिगृणातीति · मानवे अग्रेण होतारं बहिः सदसः प्राङ्मुखः प्रतिगरायोपविशत्यध्वर्यो शोंसावो३ऽइत्युच्यमाने शोंसा३वो दैवो३मिति प्रतिपर्यावर्तते ऋतुपात्रमारभ्योर्ध्वस्तिष्ठन् सदोबिले समानस्वरं होत्रा व्यवसानेषु[1] प्रतिगृणातीति ।

अभिहुतः शोंसावेत्यावृत्योथामोदैवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः ॥ २९ ॥ होत्रा शोंसावेत्यनेन मन्त्रेण प्रतिगरार्थमभिहुतः आहूतः

---

1) ? Thus B. °बिलेसम्यनुसृपस्त्वेतोष्टयवसानेषु A.

सन् आवृत्य होतुः संमुखो भूत्वा प्रण॰वोरिति शस्यमानानामृचां प्रणवे अवसाने च (४. ३. २. ६) ओथा॰णाति · ओथामोदैवेति प्रतिगरविशेषः शाखान्तरात् ।

ओमिति[1] वा ॥३०॥ ओ३मिति[2] वा प्रणवावसानयोः प्रतिगृणीयात् ।

शस्त्रान्ते नित्यम् ॥३१॥ शस्त्रसमाप्तौ ओमित्येष एव प्रतिगरो भवति नित्यम् सर्वपक्षेऽपि अनोंकारपक्षेऽपीत्यर्थः · स वाऽओ३मित्येव॰णीयादिति श्रुतेः (॰१२) ।

वागन्तो वा पूर्वः ॥३२॥ अथवा पूर्वः ओथामोदैवेति प्रतिगरो वाक्शब्दान्तो भवति ओथामोदैव वागिति (४. ३. २. १३) · पूर्वविधानादयं पूर्व इत्युच्यते ।

ऐन्द्राग्नमादायाश्राव्याहोक्थशा यज्ञ सोमस्येति ॥३३॥ शस्त्रान्ते ओ३मिति प्रतिगीर्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वा हविर्धानमुत्तरेण गत्वा हविर्धानं प्रविश्याध्वर्युरैन्द्राग्नं ग्रहमादा॰व्य उक्थ॰स्येति होतारं प्रेष्यति · आश्राव्याहेति ग्रहणं पुरोऽनुवाक्याव्यावृत्त्यर्थम् ।

एष प्रैषः सशस्त्राणाम् ॥३४॥ स॰णां ग्रहाणामेष पूर्वसूत्रोक्त एव प्रैषो भवति ।

नाराशंसानां च कम्पनं हूयमाने ॥३५॥ नाराशंससंज्ञानां चमसानां वषट्कारेऽनुवषट्कारे च हू॰ने सशस्त्रे ग्रहे क॰नम् चालनं हस्ते गृहीत्वा प्राङ्नयनं[3] कुर्वन्ति चमसाध्वर्यवः · मानवे समाप्ते शस्त्रे ग्रहमादत्तेऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्चमसानाश्राव्योक्थशा यज्ञ सोमस्येति प्रेष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति चमसाध्वर्यवो द्विश्चमसाननु प्राङ्नयन्तीति ।

अनिहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य ॥३६॥ यदि अनि॰षु चमसेषु नाराशंसस्थाने अस्थापितेषु सत्सु स॰स्य ग्रहस्य होमः तदा चमसानामपि होमो भवति वषट्कारेऽनुवषट्कारे च · मानवे प्रतिगीर्य ग्रहमादत्ते चमसाध्वर्यवश्चमसानाश्राव्योक्थशा यज्ञ सोमानामिति प्रेष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति चमसाध्वर्यवश्चेति।

भक्षप्रभृत्या निधानात्कृत्वा ॥३७॥ ॥ त्रयोदशी कण्डिका ॥१३॥

वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धे वीमास इति (७. ३३) ॥१॥ ऐन्द्राग्नस्य वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वा ऋतुपात्रे हस्तस्थित एव सदस्यागत्य होतुरग्रे उपविश्य तस्य-तस्य ग्रहशेषस्यर्तुपात्रस्थस्य

1) ओ३मि॰ AB. ओमिति M. १. 2) Thus AB. 3) प्राङ्नयनं A. ॰ङ्न॰ B.

चमसानां च भभृति भक्षणादारभ्य चमसानां हविर्धानमध्ये निधानान्तं कृत्वा शुक्रकलशादिश्वदेवग्रहं गृह्णाति यजमानेऽन्वारब्धेऽनन्वारब्धे वा सति । अत्रायं क्रमः · पूर्वं होतारं पृष्ट्वा ग्रहशेषस्याध्वर्योर्भक्षणम् ततो होतुः · ततश्चमसानां साधारण्याभावादनुपहूयैव सर्वे यथास्वं चमसानसर्वभक्षान्भक्षयित्वा पूर्ववदाप्याययन्ति · ततस्तानाप्यायितांश्चमसान्दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षमधो निदधाति ऋतुपात्रे वाधर्युर्मार्जालीये प्रक्षाल्य खरे स्वस्थाने निदधाति · मानवे ऋतुपात्रे मार्जालीये प्रक्षाल्य यथास्थानं सादयतीति । अन्वारब्धे वेति शाखान्तरात् · ग्रहणं च परिप्लवया द्रोणाकलशात्सोममादाय कार्यम् ततः परिमृज्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्तो कृत्वा शुक्रपात्रस्थाने एष ते योनिरिति सादयति ।

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य द्रोणाकलशपवित्रयोजनम् ॥२॥ आसादनानन्तरमधर्युः शुक्रं द्रोणाकलशस्थं सर्वं सोमं पूच्य द्रोणाञ्जनं प्रातःसवनवत्करोति (२.१६)।

पशुपुरोडाशप्रथमान्सवनीयान्निर्वपति पयस्यावर्जम् ॥३॥ ततोऽग्नीत् पयस्यां वर्जयित्वा पशुपति · पशुडाशः प्रथमो येषां ते पशुथमाः तान् तेनाग्निष्टोमे प्रथममाग्नेयः पुरोडाशोऽष्टाकपालः तत ऐन्द्र एकादशकपालः तत इन्द्राय हरिवते धानाः इन्द्राय पूषण्वते करम्भः इन्द्राय सरस्वतिवते दधीति · अत्रापि प्रातःसवनवदेव प्रणीताः प्रणीय एतदर्थमेवोपयुक्तानि पात्राण्यासाद्याद्भिः पूर्वं संस्कृताभिरेव हवींषि पात्राणि च प्रोक्ष्य कण्डनादि पुरोडाशयोश्च शृताभिवासनान्ते आस्योदकनिनयनं तत्सम्बन्धि पात्रसंमार्गान्तं[1] कुर्यात् · मानवे प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपति यथा वैश्वदेवस्य स्तोत्रोपाकरणाकाले हविष्कृदाहूयेतेति ।

स्तोत्रमुपाकरोति तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्योपावर्तध्वमिति (४.२.५.८) ॥४॥ द्वाभ्यां दर्भतृणाभ्यां वैश्वदेवग्रहमुश्य स्तोति प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन् (६.३६-३७) · हे उद्गातारो यूयमुपावर्तध्वम् स्तोत्रमित्यर्थः ।

एवं धुर्येषु सर्वत्र ॥५॥ सर्वेषु धुषु एवमेव स्तोत्रापाकरणं कर्तव्यम् तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्स्तोत्रमुपाकरोतीत्येतावदेवंशब्देन लभ्यते · पवमानव्यतिरिक्तानि सर्वाणि स्तोत्राणि धुर्याणीत्युच्यन्ते धुरि सा-

1) ? °त्सममंडो B. (in A lacuna from आस्यो°).

धूनि धुर्याणि। वैश्वदेवस्तोत्रोपाकरणानन्तरमुद्गातारः स्तुवन्ति तदन्ते होता वैश्वदेवं शस्त्रं शंसति तत्राध्वर्योः पूर्ववत्प्रतिगरः · शस्त्रान्ते ओ३मिति प्रतिगीर्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वोत्तरेण हविर्धानमागत्य पूर्वद्वारेण प्रविश्य वैश्वदेवं ग्रहमादायातिक्रम्याश्राव्योक्थशा यज सोमस्येति प्रेष्यति · वषट्कारानुवषट्कारयोर्ग्रहहोमः · पूर्ववच्चमसस्य कम्पनं च द्विरेव · प्रदक्षिणावर्तनमितरथा च · ततः सदस्यागत्य होतारमुपह्रूय ग्रहशेषं भक्षयित्वा होताप्यध्वर्युमुपह्रूय ग्रहशेषं भक्षयति · चमसिनश्चानुपह्रूयैव स्वस्वचमसस्थं सर्वं सोमं[१] भक्षयन्ति ।

सर्वभक्षाश्चमसाः ॥ ६॥ अत्र वैश्वदेवग्रहभक्षणानन्तरं चमसिभिः कार्याः ।

मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् ॥ ७॥ भक्षितानां ग्रहचमसरूपाणां पात्राणां मा॰ये प्र॰नं भवति · ततो ग्रहपात्रं यथास्थानं खरे सादयति चमसांश्चोत्तरवेदिमपरेण।

उक्थ्यं विगृह्णाति त्रेधं देवेभ्यस्त्वेति (७.२२) सर्वेभ्यः ॥ ८॥ उक्थ्यस्थालीस्थं सोमं त्रेधा वि॰ति विभज्योक्थ्यपात्रे गृह्णातीत्यर्थः · स॰भ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाछंस्यछावाकेभ्यः प्रशास्त्रादिकर्तृकशस्त्रकयागाभ्यासार्थमित्यर्थः ।

मित्रावरुणाभ्यां त्वेति (७.२३) वा प्रशास्त्रे ॥ ९॥ अथवा प्र॰स्त्रे मैत्रावरुणाय मैत्रावरुणकर्तृकशस्त्रवद्ग्रहयागार्थमुक्थ्यस्थालीमुत्पाद्य तत्स्थसोमतृतीयांशमुक्थ्यपात्रे गृह्णाति मि॰भ्यां त्वेति मन्त्रेण । यस्मिन्यागाभ्यासे मैत्रावरुणः शंसति तस्मै मैत्रावरुणकर्तृकशस्त्रवते यागाभ्यासाय एवं गृह्णीयादित्यर्थः ।

तूष्णीं सादनम् ॥१०॥ गृहीत्वा परिमृज्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वा तस्योक्थ्यपात्रस्य स्वस्थाने तू॰नं करोति · तं वै नोपयामेनेति श्रुतत्वात् (४.३.२.१८) ।

स्तोत्रमुपाकरोति ॥११॥ एवं ग्रहं गृहीत्वासाद्य तृणाभ्यां ग्रहमुपस्पृश्य पूर्ववत्स्तो॰रोति पूर्वतरं मैत्रावरुणचमसपूर्वकं चमसोन्नयनम् ततः स्तोत्रोपाकरणमिति ।

उक्थशा यज सोमानामिति प्रैषोऽनाराशंसेषु ॥ १२॥ चमसेषु अना॰षु सत्सु सशस्त्रग्रहस्य उक्थ॰नामित्येवं बहुवचनान्तः प्रैषो भवति तत्र पात्रभेदेन बहूनां सोमानां होतव्यत्वात् · स च शस्त्रान्ते ग्रहमादाय चमसाध्वर्युभिश्चमसेषु

१) सर्वं सामं B.

होमार्थं हस्तगृहीतेषु कर्तव्यः · ततो ग्रहस्य वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः · चमसानां च ग्रहहोममनु वषट्कारेऽनुवषट्कारे च होमः ।

यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति ॥ १३ ॥ यस्य वि॰हो भवति मैत्रावरुणस्य वा ब्राह्मणाछंसिनो वा अछावाकस्य वा तस्य च॰सं प्र॰ममुन्न॰ति ग्रहग्रहणानन्तरम् · उन्नयनस्य प्रथमं विधानान्निधानमपि प्रथमं तस्यैव कर्तव्यम् उन्नयनार्थत्वान्निधानस्य · अतो मैत्रावरुणकर्तृकशस्त्रके उक्थ्यविग्रहे मैत्रावरुणचमसे प्रथममुन्नयनम् ब्राह्मणाछंसिकर्तृकशस्त्रके विग्रहे प्रथमं ब्रा॰सिचमसोन्नयनम् अछावाककर्तृकशस्त्रके च विग्रहे अछावाकचमसस्य प्रथममुन्नयनमिति ।

ग्रहशेषं चास्मिन्नासिञ्चति ॥ १४ ॥ ग्र॰षं च होमानन्तरमस्मिंश्चमसे आ॰ति यस्मिन्प्रथममुन्नयनं कृतम् तस्मिन्नित्यर्थः · ततश्च सदसि गत्वा मैत्रावरुणं पृष्ट्वाध्वर्युर्ग्रहहोमनिमित्तं भक्षयति · मैत्रावरुणश्च स्वचमसेऽध्वर्युमुपहूय वषट्कारनिमित्तं भक्षयित्वा ब्रह्मादिचमसेषु च तान्पृष्ट्वा वषट्कारनिमित्तं भक्षयति · ततः प्रशास्तुः स्वचमसे समाख्यानिमित्तो भक्षोऽध्वर्युं पृष्ट्वा चमसिनां स्वस्वचमसेषु च समाख्यानिमित्तो वषट्कर्तारं पृष्ट्वा · ततश्चमसप्रक्षालनादि पूर्ववत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहयोरूहनीयम् ।

एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति (७. २२) ब्राह्मणाछंसिनऽइन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यछावाकाय (७. २३) ॥ १५ ॥ एवमेव प्रति॰राभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरेत् · एवं शब्देनैतल्लभ्यते तू॰हनम् (१०) यस्य विग्र॰सिञ्चतीति (१३-१४) · अयं तु विशेषः इन्द्राय त्वेत्यनेन मन्त्रेण ब्रा॰सिनः ब्राह्मणाछंसिकर्तृकशस्त्रवते यागाभ्यासाय ग्रहं गृह्णीयात् इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यनेन मन्त्रेण अछा॰य अछावाककर्तृक॰ह्णीयात् । मानवे उक्थ्यविग्रहैः प्रचरन्त उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति गृह्णात्युक्थ्यस्थाल्यास्तृतीयमुक्थ्यपात्रऽएष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयत्युपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवायुवं गृह्णामि पुनर्हविरसीत्युक्थ्यस्थालीमभिमृशति पूतभृतो मैत्रावरुणचमसमुख्यानुन्नयन्ति स्तुतशस्त्रे भवतो[1] मैत्रावरुणाय प्रतिगीर्य ग्रहमादत्तेऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्चमसानाश्राव्योक्थशा यज सोमानामिति

1) A. has पूतभृतो instead of स्तु॰ते.

प्रेष्यति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति चमसाध्वर्यवश्च सह आलभ्य देवेभ्यस्त्वा देवायुवं प्रणयामीत्युक्थ्यपात्रेण[1] मैत्रावरुणचमसे सम्पातमवनयन्ति[2] वाग्देवी जुषाणा सोमस्य पिबत्विति भक्षयन्ति मार्जालीये प्रक्षाल्य यथास्थानं चमसान्सादयन्ति प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यां प्रचरत्युपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वेति गृह्णात्युक्थ्यस्थाल्या अर्धमुक्थ्यपात्रऽएष ते योनिरिन्द्राय त्वेति सादयति तथैव पुनर्हविषं करोति पूतभृतो ब्राह्मणाछंसिचमसमुख्यानुन्नयन्ति स्तुतशस्त्रे भवतो ब्राह्मणाछंसी शंसति तस्य चमसे सम्पातमवनयति समानमन्यत् सवनमभ्यासृजत्यृजीषं कृष्णाजिने निदधाति वाससा राजानं ग्रावसूपावहरति माध्यन्दिनीयं कलशमाधवनीयेऽवनयत्युपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेति गृह्णात्युक्थ्यस्थाल्याः सर्वमुक्थ्यपात्रऽएषऽते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वेति सादयति पुनर्हविषं करोत्यछावाकचमसमुख्येषु[3] सर्वं पूतभृतोऽछावाकाय प्रतिगीर्योक्थशा इति ब्रूयात्तस्य चमसे सम्पातमवनयति समानमन्यदिति · एवमेव काठकेऽपि स्तुते प्रउगे[4] वैश्वदेवेन प्रचरति शेषं सम्भक्षयतो यथाचमसं भक्षयन्ति प्रक्षाल्य मैत्रावरुणचमसमुख्यानुन्नयत्युक्थ्यपात्रेणोक्थ्यस्थाल्या गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति पुनर्हविरिति स्थालीमालभ्य स्तोत्रमुपाकरोति शस्त्रेण ग्रहेण चमसैश्चरन्ति देवेभ्यस्त्वेति मुख्ये शेषमवनीय शेषं संभक्षयतो यथाचमसं भक्षयन्ति प्रक्षाल्य ब्राह्मणाछंसिचमसमुख्यानुन्नयत्युक्थ्यपात्रेणोक्थ्यस्थाल्या गृह्णातीत्यादि ।

प्रागछावाकविग्रहात्सोमोपावहरणम् ॥ १६ ॥ ईषान्तरालेन ग्यादवताःरणाम् प्रातःसवनवत् कुर्यात् ।

वसतीवर्यर्धं चासिञ्चत्याधवनीये विश्वे देवा मरुत इन्द्रोऽअस्मानस्मिन्द्वितीये सवने न जह्युः आयुष्मन्तः प्रियमेषां वदन्तो वयं देवानां सुमतौ स्यामेति ॥ १७ ॥[5]

एकधनार्धं च ॥ १८ ॥ सर्वेषामेकधनानामर्धम् अर्धमुदकं क्रमेणाधवनीयेऽवनयेत् । पशुविशसनमपि केचित्प्रागछावाकविग्रहादिछन्ति अन्ये तु माध्यन्दिनसवनीयानां पात्रसंमार्गान्ते कुर्वन्ति · तत्र पशुविशसनहृदयग्रहणादि अवदाना-

१) ? प्रणष्मी° AB. २) °यति AB. ३) °ख्येषु AB. ४) शस्त्रे add. A. ५) Atharva ६. ४७. २.

नामुखामध्ये प्रक्षेपान्तं कृत्वा त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिःप्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतादित्येवं-खण्डप्रैषान्तं कुर्यात् ततोऽच्छावाकविग्रहार्थे ग्रहग्रहणादि पात्रप्रक्षालनान्तम् ।

चरिते सर्वैः प्रशास्तः प्रसूहीति[1] ब्रूयात् ॥ १९ ॥ सर्वैर्विग्रहैश्चरिते सति प्र॰सूहीत्येवं प्रशास्तारं प्रति ब्रूयात् ।

प्रसूतानाᳯ सर्पणम् ॥ २० ॥ प्रशास्त्रा प्रसू॰नामनुज्ञातानां सर्वर्त्विजां स॰णं भवति सदसो मध्याद्बहिर्निष्क्रमणं भवतीत्यर्थः · अत्र सर्पणाशब्देन निष्क्रमणमे-वोच्यते आवश्यकमूत्रपुरीषाद्यर्थम् न धिष्ण्योपस्थानम् तद्धि सवनादौ (१०. १. १) समाम्नातम् · काठके सोमातिरेकाᳯ स्त्रेत्प्रशास्तः प्रसुवेत्युक्ते यथाप्रसृतं निःस-र्पन्ति संतिष्ठते प्रातःसवनमिति · मानवे च प्रशास्तः प्रसुवेति प्रेष्यति प्रसूताः सर्पन्तीति · माध्यन्दिनाय प्रसर्पन्तीति सवनादौ सर्पणं पृथग्विहितमस्ति ॥ चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

इति श्रीत्रिराग्निचि॰स्तेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥

इति कातीये श्रौतसूत्रे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥

प्रातःसवनमुपदिष्टम् । अथ माध्यन्दिनसवनमुपदिशति ·

सर्पणादि माध्यन्दिनम् ॥ १ ॥ सर्पणमादौ प्रथमं क्रियते यस्मिन् तत्स॰दि · मा॰नं सवनं स॰दि भवति तस्यादौ प्रथमं सर्पणं कर्तव्यमित्यर्थः · तच्च धिष्ण्यो-पस्थानादि धिष्ण्याभिमन्त्रणान्तम् सदोऽभिमर्शनादि (९. ९. १) वा धिष्ण्याभिमन्त्र-णान्तमिति ।

होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति ॥ २ ॥ सर्पणात्पूर्वमा-ग्नीध्रीयस्य पश्चादुदङ्मुखोपविष्टस्य यजमानस्य लोकद्वारीयसामगानम् ततः सर्पणम् तदनन्तरमध्वर्युः होतृ॰च्छति · ताश्चाभिषवार्थीयाः प्रातःसवने येऽभिषवधर्मास्ते त्रिष्वपि अभिषवेषु भवन्ति · परिशिष्टे प्रातःसवनᳯ सवनप्रकृतिरिति ।

उष्णीषं ग्रावस्तुते ॥ ३ ॥ उ॰षं शिरोवेष्टनवस्त्रं सोमसम्बन्धि · मानवे

[1] Thus ९., M pr. m., schol. at १०. ३. २३ and ७. १३. ॰सुही M sec. m. AB.

सोमोपनहनं ग्रावस्तुते प्रयच्छत्युन्नेत्रे च वसनेऽइति · काठके ग्रावसु राजानं न्युप्योष्णीषं ग्रावस्तुतेऽध्वर्यवे वसनमिति ।

अन्नादानप्रभृति त्रिपर्यायानभिषवान्करोति ॥४॥ प्रातःसवनवदेव (९.४.५) · यद्यप्यत्र करोतीत्येकवचनम् श्रुतावपीहा३ऽइत्यभिषुणोतीति (४.३.३.१) चैकवचनमेव तथापि शाखान्तरे बहुवचनदर्शनात्प्रातःसवनवदेव चत्वारोऽभिषुणुयुः · तथा च मानवे निर्यात्य राजानमभिषुण्वन्ति व्याख्यातोऽभिषव इहा३ऽइहेत्यभिषुन्वन्त्युत्तमस्य पर्यायस्य मध्यमे पर्याये वृहद्वृहदित्यभिषुण्वन्तीति [१] । प्रातः सवनवदेवात्राप्युपांशुसवने सोममाने प्राप्ते आह ·

आत्तमभि मिमीते ॥५॥ अध्वर्युणा य आत्तो गृहीतो ग्रावा तमभि तस्योपरि सोमं मिमीते मुष्टिना सोमांशूनादाय तस्योपरि प्रक्षिपति नोपांशुसवने । कुतः ·

उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः ॥६॥ यत उपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनं श्रूयते तानि वाऽअनिङ्ग्यमानानि शेरऽआ तृतीयसवनादिति (४.१.२.२५) तानीति उपांशुपात्रोपांशुसवनान्तर्यामपात्राणि · एवं सति यद्युपांशुसवने मानं क्रियेत तर्हि तत आदायाधिषवणस्योपरि निधाय तत्र मानं कर्तव्यम् · तथा च तस्य स्वस्थानाच्चालनं कृतं स्यात् ।

इहा३ऽइहा३ऽइति प्रथमः पर्यायः ॥७॥ अभिषवान्करोतीति प्रागुक्तम् तत्र विशेष उच्यते · त्रिष्वप्यभिषवेषु प्रथमोऽभिषवपर्यायः इहा३ऽइहा३ऽइत्यनेन मन्त्रेण कर्तव्यः · पर्याय इत्युक्तत्वात् प्रतिप्रहारमिहा३ऽइत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगः वीप्साकरणाच्च।

अविलम्बितो द्वितीयः ॥८॥ त्रयाणामप्यभिषवाणां द्वितीयः पर्यायः अन्तः अविलम्बितमन्त्रको भवति · पूर्वसूत्रे त्रिमात्रस्य पठितत्वात् द्विमात्रोऽविलम्बित इह पठनीयः इहा इत्येवम् दीर्घ एवेत्यर्थः · इहाविलम्बितग्रहणात्पूर्वो विलम्बित इत्यवसीयते ।

तूर्णस्तृतीयः ॥९॥ सत्वरमन्त्रको भवति एकमात्र इत्यर्थः इह इत्येवंरूपः । [अथवा] इहा३ऽइत्येवं प्लुतान्तमेव त्रिष्वपि पर्यायेषु विलम्बितमविलम्बितं तूर्णं च (शिक्षा° २२) क्रमेण प्रयोज्यम् ।

---

१) यस्यमध्यमध्यमे पर्याये वृह° A.

अविलम्बितस्थानऽउत्तमे बृहद्बृहदिति (४. ३. ३. १) ॥१०॥ उत्तमे तृतीयेऽभिषवे अविलम्बितेन मध्यमे पर्याये बृहदित्यनेन मन्त्रेण प्रतिप्रहारमभिषुणोति · इहेत्यस्यापवादः · विनियोगविशेषः शाखान्तरात् ।

अर्धं वाविशेषोपदेशात् ॥११॥ अभिषवार्धं वा बृहद्बृहदित्यनेन मन्त्रेण कुर्यात् अर्धं विहा३ इत्यनेनैव · अविशेषेण व्युपदिश्यते इहा३ऽइहा३ऽइत्यभिषुणोति बृहद्बृहदितीत्यतीति (४. ३. ३. १) · यद्यपि माध्यन्दिनानामविशेषोपदेशः तथापि शाखान्तरे विशेषोपदेशोऽस्ति · तत्र विशेषो बलवानिति विशेष एवानुष्ठेयः अविलम्बि॰ बृहदित्येव (१०) ॥ अत्रायं पदार्थक्रमः । प्रथममाग्नीध्रे लोकद्वारीयगानम् ततः सर्पणम् वसतीवरीर्होतृचमसऽआसिच्य यजमानायार्पणम् ग्रावस्तुतऽउष्णीषस्य समर्पणम् ततोऽधिषवणचर्मणः समीपऽउपवेशनम् अभिषवार्थानामीषान्तरेणाहरणम् सर्वेषामनामिकायां हिरण्यबन्धनम् सर्वेषामद्यादानम् निग्राभ्यावाचनम् · आत्तं ग्रावाणं चर्मणि निधाय तत्र सोममानम् मितालम्भनम् निग्राभ्यासेकः मा भेरिति प्रहरणम् तत इहा३ऽइत्यनेन विलम्बितवृत्त्या पठितेन प्रथमे पर्याये प्रतिप्रहारमभिषवः मध्यमया वृत्त्या द्वितीये पर्याये उत्तमवृत्त्या तृतीयऽइति तत आप्यायनम् प्रागपाग्वाचनम् सरसानां सोमांशूनां सम्भरण्या कृत्वा आधवनीयमध्ये प्रक्षेपः प्रक्षाल्य हरणम् एवमेकोऽभिषवः [एवमेव द्वितीयः] एवमेव तृतीयः · तत्रायं विशेषः मध्यमे पर्याये प्रतिप्रहारं बृहद्बृहदिति मन्त्रः प्रथमोत्तमयोस्त्विहा३ऽइत्येवम् · प्रागपाग्वाचनानन्तरमद्भिः होतृचमसेऽवधाय निग्राभवाचनम् तत आधूयाहरणान्तम् · ततः प्रस्तोता द्रोणकलशं प्रोक्ष्य ऋजीषमुखेष्वद्रिषु निधायोपरि उदग्दशमन्यतरतो दशापवित्रं विस्तार्य धारयन्त्युद्गातारः · तत आधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन सोममादाय यजमानहस्ते होतृचमसस्थासु निग्राभ्यास्वासिञ्चति · ततो यजमानस्ता निग्राभ्याः पवित्रे आसिञ्चति संततधारा भवति । अथ तस्या धारायाः ग्रहणमाह ·

शुक्रप्रभृति चतुर्णां ग्रहणम् ॥१२॥ माध्यंमानित्युक्तम् (१. ५. १८) · तान्यत्र ग्रहानाह · तस्याः संततधारायाः सकाशात् शु॰ति शुक्रादारभ्य च॰णां शुक्रमन्थ्याग्र-

यणोक्थ्यानां प्रातःसवनोक्तानां ग्रहाणां ग्र॰णमध्वर्युः करोति। आग्रयणे विशेषमाह॰

आग्रयणं स्वतृतीयाभ्यो धाराभ्यः ॥ १३ ॥ आ॰णं ग्रहं स्व॰भ्यस्तिसृभ्यो धा॰भ्यो गृह्णाति॰ स्वा आग्रयणस्थालीस्थितप्रातःसवनगृहीतसोमसम्बन्धिनी सा तृतीया [या]सां ताः स्वतृतीयाः सु॰र्ष्टीति-वद्बहुवचनम् (८. २. २५)॰ अत्र एका यजमानसम्बन्धिनी धारा द्वितीयां च आधवनीयादुन्नेता पृथगासिञ्चति तृतीयां चाग्रयणस्थालीस्थं सोमं पात्रान्तरे कृत्वा प्रतिप्रस्थाता आसिञ्चति॰ एवं तिस्रो धाराः। मानवे अथाग्रयणस्थाल्याः सोमस्तं होतृचमसेऽवनीयाधवनीयाच्चो-दञ्चनेन ये देवास इत्याग्रयणं तिसृभ्यो धाराभ्यो गृह्णात्युच्चैस्तरां हिंकरोतीति॰ उपांशुपात्रस्थोपांशुग्रहशेषेणैका धारा एका यजमानकर्तृका तृतीया स्वेति जीर्णः सम्प्रदायः॰ काठके आग्रयणं तिसृणां धाराणामाग्रयणाद्न्तर्यामाच्चेति।

प्रागुक्थ्यान्मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति (७. ३५) ॥ १४ ॥ आग्रयण-ग्रहणानन्तरमुक्थ्यग्रहणात्प्राक् ऋतु॰णा मरु॰तीयसंज्ञकस्य ग्रहस्य ग्रहणं करोति (४. ३. ३. २) धारया एव॰ ततः परिमृज्य ऋतुपात्रयोजनम् स्थाने सादनम्।

उत्तरमेके ॥ १५ ॥ उक्थ्यग्रहणादनन्तरं मरुत्वतीयं गृह्णन्ति। यदा च षोड-शिसंस्थे माध्य॰ह्णीयादिति (४. ५. ३. ८) श्रुतेर्माध्य॰णादुत्तर इति (१२. ५. ३) सूत्राच्च आग्रयणादुत्तरो माध्यन्दिने षोडशी ग्रहो गृह्यते तदोक्थ्यग्रहणानन्तरं मरुत्व-तीयः परिप्लवया सोममादाय द्रोणाकलशादेव ग्राह्यः। यदा च पृष्ठ्यस्य चतुर्थे ऽहनि षोडशिसंस्थे माध्यन्दिनऽएव षोडशी गृह्यते माध्यन्दिनऽएव चोक्थ्यान्ते अतिग्राह्योऽपि तदा सोऽपि द्रोणाकलशादेव ग्राह्यः ततः सर्वान्ते मरुत्वतीयः।

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोत्याग्नीदग्नीनिति प्रैषात् ॥ १६ ॥ एवं ग्रहा-न्गृहीत्वा अर्ध॰सुन्वन्नित्येतत्कृत्वा (९. ६. २६) पवित्रं प्रपीड्य निधाय पाणी प्रक्षाल्य ततः सम॰णादि अग्नीदग्नीनिति प्रैषं यावत् (९. ६. २७-७. ५) प्रातःसवनवदेव सर्वं क॰ति॰ तत्र विशेषमाह॰

सदसि पवमानोपाकरणम् ॥ १७ ॥ सदोमध्ये प॰णां भवति न प्रातःस-वनवच्चात्वालसमीपऽएव॰ मानवे उक्थ्यं गृहीत्वातिपाव्य राजानं प्रपीड्य प-वित्रं सिद्धमा सर्पणादन्तरा माध्यन्दिनाय सवनाय प्रसर्पन्त्युत्तरेण हविर्धाने

पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य सदसि स्तुवतेऽनतिक्रामन्तो धिष्ण्यानध्वर्युरुपविशति व्याख्यात७ संपावनं तथोपाकरणं पवमानस्येति · काठके सदसि प्रस्तोत्रे दर्भान्प्रयच्छन्नाह सोमः पवतऽइति · अतः कुशमुष्टिरपि त्रिष्वपि सवनेषु भवति दर्भानिति बहुवचनात् · मानवे च प्रातःसवनवदतिदेशः तथोपाकरणमित्यनेन · प्रातःसवने च कुशमुष्टिरेवोक्तोऽस्ति ।

अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥१८॥ अ॰णे द्विरात्रादौ अहीने द्वादशाहादौ सत्त्रे च स॰त्र प्रातःसवनेऽपि सदस्येव पवमानोपाकरणं भवति प्रायणीयातिरात्रमुदयनीयातिरात्रं च वर्जयित्वा · तयोस्तु प्रातःसवने बहिरेवोपाकरणं भवति · छन्दोगसूत्रेऽहीनेषु विशेषः अहीने बहिष्पवमानैः सदसि स्तुवीरन्प्रथमादह्नोऽन्यत्रेति · मानवे प्रायणीयोदयनीययोर्बहिः स्तुवते सदसीतरेष्विति।

पशुनेहीत्यपकृष्य दधिघर्माय दध्याहर दक्षिणा उपावर्तयेति प्रैषोपचयः ॥१९॥ प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीत्यतः (९. ७. ५) प्रैषात्पशुनेहीत्येतत्पदद्वयमप॰ष्य प्रैषमध्यान्निष्काश्य दधि॰र्तयेत्येवं प्रैषवृद्धिर्भवति ।

सप्रवर्ग्ये दधिघर्मः ॥२०॥ भवति · दधि॰ध्याहरेति (१९) प्रेषितो दधिघर्मार्थं दध्याहरति · तच्च यागार्थत्वात् सांनाय्यधर्मेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यम् · तत्र दध्नो द्व्यहसाध्यत्वात्पूर्वस्मिन्नहनि प्रातःसवनिकदध्यर्थदोहानन्तरं (८. १. २७) दधिघर्मदध्यर्थमपि रात्रौ दोह आतञ्चनान्तः कर्तव्यः · तत्सम्बन्धिनो वत्सापाकरणादयोऽप्यनेनैव क्रमेण कर्तव्याः । प्रवर्ग्यवत्येवायं द॰र्मः ततश्चाप्रवर्ग्ये प्रतिप्रस्थातर्दक्षिणा उपावर्तयेत्येतावानेवोपचयः । तत्र दधिघर्मकरणप्रकारमाह ·

उपविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं यथोक्तम् ॥२१॥ तत्प्रतिप्रस्थात्रा आहृतं दधि उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सद॰स्तादुप॰श्य सप॰यामिति शाखापवित्रेण सपवित्रा॰वण्याम् य॰क्तम् यथा प्रवर्ग्याध्याय उक्तम् (२६. ७. ५४) तथा ग्र॰णं करोति · अतो यावतीऽइति मन्त्रान्ते (३८. २६) स्थालीमुखेनैवाग्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्तव्यम् कुतः स आनी॰ आहेत्यानयनस्यैव श्रुतत्वात् (१४. ३. १. ३०) आनयनं च निनयनमेव · अतः सांनाय्यवद्बिरवदानोपस्तरणादि न भवति · अत एव सूत्रे पि ग्रहणमेवोक्तम् नावदानमिति ·

अस्यापि प्राणदानमग्नीदिव करोति इन्द्रं गहेत्येवम् ततः प्रतिप्रस्थातुर्ग्रहणम् ।

होतर्वदस्व यत्ते वाच्यमित्याह ॥२२॥ स्रुचि दध्नो निनयनं कुर्वन्नेव होतारं प्रत्येवमाह ।

वाच्यान्ते श्रात७ हविरित्युत्तिष्ठन्नाह ॥२३॥ होतुर्वाच्ये परिसमाप्ते अध्वर्युरग्निहोत्रहवणीं हस्तेन गृहीत्वा तस्मात्स्थानादुत्तिष्ठन्नूर्ध्वो भवन् श्रा॰रित्येवं होतारं ब्रूयात् ।

दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥२४॥ ततो यजतिस्थानं गत्वाश्राव्य इन्द्रं दधि॰जेत्येवं होतारं प्रे॰ति ।

हुतशेषं घर्मर्त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्ति यथोक्तम् ॥२५॥ हु॰षं होमावशिष्टं स्रुकस्थं यजमानसहिताः घर्मसम्बन्धिन ऋत्विजः समुपहूय य॰क्तं भ॰न्ति यथा प्रवर्ग्याध्यायऽउक्तम् (२६.७.५५-५६) अत्र तु यजमानस्यैव भक्षणमाम्नातं शाखान्तरात् भक्षक्रमश्च वरणक्रमेणैव अन्यस्यानुक्तत्वात् तेन पूर्वं ब्रह्मणः ततो होतुरध्वर्योः प्रस्तोतुः प्रतिप्रस्थातुरग्नीधो यजमानस्येति अनेनैव क्रमेणोपह्वप्रार्थनमपि कर्तव्यम् । शेषस्य भक्षणविधानाद्शेषस्य[1] होम इत्यवसीयते ।

प्राणभक्षं वादीक्षिताः ॥२६॥ अ॰ता ऋत्विजः दधिघर्मशेषस्य प्रा॰क्षं वा कुर्युः प्राणेन भक्षः प्राणभक्षः नासिकयावघ्राणमात्रम्[2] यदि दीक्षिताः स्युः सत्रेषु तदा नियमेन प्रत्यक्षभक्षमेव कुर्युः अदीक्षितानां तु विकल्पः प्राणभक्षो वा प्रत्यक्षो वेति भक्षणानन्तरं च सर्वैः सुमित्रिया न इति चात्वाले मार्जनं कार्यम् ।

पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादि करोत्या धिष्ण्यनिधानात् ॥२७॥ ततः प॰शेनासादनादिभागपरिहरणान्तेन प्र॰र्य तदनन्तरं सवनीयपुरोडाशादीनां सादनादि करोति श्रा धि॰नात् होतृधिष्ण्ये इडां निदधातीत्येवं (९.१.११-१२) प्रातःसवनवदेव कठसूत्रे स्तीर्णे दधिघर्मेण चरति यदि प्रवर्ग्यवान्पशुपुरोडाशेनेडान्तेन चरित्वा माध्यन्दिनीयैस्तुल्येन चरति माध्यन्दिनस्य सवनस्येति सम्प्रैष इति ।

उन्नीयमानेभ्यश्चानुवाचनप्रभृत्या चमसनिधानात् ॥२८॥ होतृधिष्ण्ये सव-

१) ॰नात्तशे॰ A. २) ॰सिकयावघ्राण॰ A.

नीयपुरोडाशेडानिधानानन्तरम् उन्नीयतीत्येतत्प्रभृति (६. ९. २३) दक्षिणचमसानध इ-त्येतत्पर्यन्तं (६. १२. ७) प्रातःसवनवदेव निर्विशेषं करोति शुक्राद्युपधारणेऽइत्यादिप्रकारेण (६. ९. २४)। द्विदेवत्यानां ग्रहणस्यानुक्तत्वादत्र द्विदेवत्ययागाभावः तेनेडानिधानानन्तरमुन्नीयमानेभ्यश्चेत्यादिना (२८) शुक्रामन्थिप्रचरणमेव सूत्रकृतातिदिष्टम् ॥ प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥

दशसून्नयति ॥ १ ॥ प्रातःसवनवदेव नवसून्नयने (६. ९. २३) प्राप्तेऽयमाह · अत्र दशस्वपि चमसेषु उन्नेता सोममुन्नयति । प्रैषे विशेषमाह ·

माध्यन्दिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ २ ॥ शुक्रामन्थि[नोः] एवंविधः प्रैषो भवति ।

मन्थीवत[1] इति वा मधुश्चुत स्थाने ॥ ३ ॥ अस्मिन्नेव प्रैषे मधुश्चुत इत्यस्य स्थाने मन्थीवत[2]ऽइत्यस्य वा प्रयोगो भवति वा यथाम्नात एव ।

इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः ॥ ४ ॥ सवनीयपुरोडाशेडां भक्षहोमः कर्तव्यः · इडाग्रहणमुपलक्षणार्थम् सवनीयपुरोडाशसम्बन्धि शेषं कर्म समाप्येत्यर्थः · ततश्चायं पदार्थक्रमः · माध्यन्दिनपवमानानन्तरं दधिघर्मप्रचारो मार्जनान्तः · ततः पशुपुरोडाशयाग आसादनादिभागभक्षणान्तः · ततः सवनीयासादनादि होतृधिष्ण्ये इडानिधानान्तम् · ततः पाणी प्रक्षाल्योन्नीयमानप्रैषः · ततः उन्नेता दश चमसानुत्तरवेदिमपरेण होत्रादिक्रमेण निधाय शुक्रादुपस्तीर्य पूतभृत उन्नीय शुक्रादभिघारयति · एवं दशस्वप्युन्नयति · ततः शुक्रामन्थिन इत्युक्तप्रकारेण (६. १०. १) शुक्रामन्थिनोर्यागः · तत्र माध्यन्दिनस्य सवनस्येत्यादिप्रैषः · वषट्कृते ऽध्वर्योर्होमः तमनु प्रतिप्रस्थातुः तमनु चमसाध्वर्यूणाम् एवमनुवषट्कारेऽपि · तत्राद्यानां चतुर्णां होत्रादिचमसानां सदसि स्थापनम् · प्रशास्त्रादीनां षट्सु चमसेषु चमसाध्वर्यवः शुक्रात्पुनरभ्युन्नयन्ति · ततोऽध्वर्योः प्रशास्तर्यजेत्यादिप्रकारेण (६. ११. ७) षण्णां चमसानां वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः तत्रेदमिन्द्रायेदमग्नयऽइति इमावेव षण्णामपि वषट्कारहोमयोस्त्यागौ · प्रथमं वा हुत्वा तृप्यन्त्विति (६. ११. ९) जपः · अयाडिति (६. ११. १०) मन्त्रेण होतुरग्रे उपवेशनम् · तत इडासमर्पणाद्य-

1) Thus M. मन्थि° १. A. 2) Thus A.

ग्नीधे षडवत्तं समर्प्य मयीदमिति जपान्तम् · ततः[1] सवनप्रार्थना · ततः प्रातः-
सवनवदेव शुक्रामन्थिशेषभक्षणादि प्रस्थितयागनिमित्तं सर्वचमसभक्षणम् · पुन-
रभ्युन्नीतनिमित्तं च भक्षणम् असर्वभक्षांश्चमसानाप्यायितान्हविर्धानमध्ये निदधा-
ति · आग्नीध्रे हविर्यज्ञविन्न इडां प्राश्नीयुः यजमानश्च सवनीयशेषं भक्षयति
पत्नी च पत्नीशालायां हविष्यं भुङ्क्ते कठसूत्रे अत्र हविष्यं पत्नी भुङ्क्तऽइति वच-
नात् · ततो मार्जनम् · भागपरिहारः दक्षिणाग्नौ पिष्टलेपहोमपक्षे केवला-
ज्याहुतिपक्षे तु [नि]दानीम् · प्रणीताविमोको राक्षसभागो भागावेक्षणम् तत्प्रा-
शनं च · ततः शालार्ध्ये दाक्षिणः कर्तव्यः · दाक्ष इति संज्ञा · अथ प्रतिपरे-
त्य दाक्षिणानि जुहोतीति श्रुतत्वात् (४. ३. ४. ६) दाक्षिणानि दक्षिणाप्रयोजनानि ।

वासःप्रबद्धꣳ हिरण्यꣳ हवन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुडु त्यमिति (७. ४१) ॥ ५ ॥
वस्त्रेण प्रकर्षेण बद्धं हिरण्यं जुह्वामवधाय गृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ समित्पूर्वकं
जुहोति · स दशाहोमीये स जुहोत्युडु त्यमिति श्रुतेः (४.३.४.६ १) काण्वपाठादु-
भयोराहुत्योश्चतुर्गृहीतं भवति दशासम्बद्धा होमाः दशाहोमाः प्रयोजनं यस्य
तद्दशाहोमीयम् अत्र च दानार्थमेव यत्कल्पितं वासस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

चित्रं देवानामिति (७.४२) द्वितीयाम् ॥ ६ ॥ आहुतिं जुहोति · चतुर्गृहीतेन शा-
लाद्वार्यऽएव · वासोहिरण्येऽअत्राप्यवधेये । इदꣳ सूर्यायेति द्वयोराहुत्योस्त्यागः ।

आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेति (७.४३) ॥ ७ ॥ तत उत्थाय आग्नीध्रीयं गत्वा आग्नीध्रीयेऽग्नौ
सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति · अत्रापि वासोहिरण्ये भवत एवेति हरिस्वामिनः (°१२)।

अयं न इत्यपरामश्च (७.४४) चेद्युक्तं दद्यादयुक्तं वा ॥ ८ ॥ यदि अश्वं रथादौ
युञ्ज्यात् (२२. २. १) अथवा अश्वमेकाकिनमेव (२२. २. ११) तदा द्वितीयामाहुतिं
सकृद्गृहीतेनाज्येन जुहुयात् · अनयोराहुत्योरिदमग्नयऽइति त्यागः ।

वासोहिरण्ये ददाति ॥ ९ ॥ वक्ष्यमाणे दक्षिणादानकाले क्रतुदक्षिणात्वेन
वा ऽन्ये षोडशभ्योऽप्यृत्विग्भ्यो ददाति ।

सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठ-
न्तीर्दक्षिणातो रूपेण व इति (७.४५) ॥ १० ॥ आग्नीध्रीये होमानन्तरं तेनैव

[1] ? ततः हविर्होता A.

हिरण्येन सहि॰ण्यो यज॰ष्टन् द्रविणा च इति मन्त्रेण वेदेर्बहिर्दक्षिणस्यां दिश्यवस्थिताः दक्षिणा गाः अभिमं॰ते ।

गवां शतं द्वादशं[1] वातिक्रामति ॥ ११ ॥ ग॰तं वक्ष्यमाणेन मार्गेणाति॰मति अभिमन्त्रणानन्तरम् · अथवा द्वादशशतम् द्वादश अधिका यस्मिन् शते तद्द्वादशशतम् द्वादशभिर्गोभिरधिकं शतं गाव इत्यर्थः · तं शतेनैव॰ ॰न्नाशतदक्षिणः स्यादिति श्रुतेः (४. ३. ४. ३) द्वादशं तु शाखान्तरात्[2] ।

मन्थौदनतिलमाषाश्च[3] ॥ १२ ॥ मन्थः क्षीरसक्तवः · ओदनतिलमाषाः प्रसिद्धाः · ते च तेनैव पथा नीयन्ते ऋत्विग्भ्यो दातुम् ।

अन्तरा शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रं तीर्थेन ॥ १३ ॥ गवामतिक्रमणमार्गो ऽयम् · शालासदसोरन्तरालेन मध्यममार्गेणोत्तरेण सदः आ॰ध्रं द॰णेन ती॰न चात्वालोत्करयोरन्तरालेन गवां शतं द्वादशं वा शतं निष्क्रामति · शाखान्तरात् ।

सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति वा ॥ १४ ॥ अत्रावसरे न प्रेष्यति वा ।

आग्नीध्रादनुगच्छति सुन्वन् ॥ १५ ॥ ता दक्षिणा उक्तमार्गेण गच्छन्तीः आग्नीध्रं यावत् यजमानो ऽनु॰च्छति · शाखान्तरात् ।

प्रागनुवाचनाच्च ॥ १६ ॥ इन्द्राय मरुत्वते ऽनुवाचयतीत्येतस्मात्प्राक् (३. १) यदुच्यते तद्यजमानः करोति · चकारेण सुन्वन्नित्यनुकृष्यते ।

सदो गच्छति वि स्वरिति (७. ४५) ॥ १७ ॥ यजमानः आग्नीध्रदेशात्सदः प्रति ग॰ ।

प्रेक्षते यतस्व सदस्यैरिति (७. ४५) सदस्यान् ॥ १८ ॥ सदःसमीपे स्थित्वा स॰स्यान्प्रे॰ते यजमान एव · सदसि भवाः ऋत्विजः ब्राह्मणाः सदस्याः ।

ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम् (७. ४६) ॥ १९ ॥ यजमानः सदःसमीपात् आग्नी॰मनं करोति आग्नीध्रमृत्विजं स्वशरणे ऽवस्थितं[4] प्रति गच्छति यद्धिरण्यं चतुर्गृहीते ऽवहितं पश्चाद्यजमानेन गृहीतम् तस्मादेव हिरण्याद्यावदग्नीधे दातव्यं तावद्दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा ।

उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राता इति (७. ४६) ॥ २० ॥ आग्नीध्रं गत्वा तत्समीपे ऽउप॰श्य अस्मै आग्नीध्राय हि॰ण्यं द॰ति हिरण्यग्रहणमुपलक्षणार्थं

1) Thus १. MA. 2) Çāṅkh. ७. १७. १७. 3) Thus M. १. षांश्च A. 4) स्वशरीरेण॰ A.

सर्वासां दक्षिणानाम् · अत्रैवं प्रयोगः अस्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य[1] समृद्ध्यर्थमिदं हिरण्यं तिस्रो गावः वासोविभागमश्वविभागं मन्थौदनतिलविभागं चाग्नीत्तुभ्यमहं सम्प्रददे इति संकल्प्यास्मद्राता इति[2] मन्त्रान्ते ददाति · अस्मद्राता इत्यनेनैव[3] मन्त्रेण सर्वेभ्यो दक्षिणादानं भवति दक्षिणादाने करणत्वात् बहुवचनान्तत्वाच्च न हिरण्यदानमात्रे ।

आत्रेयाय चाग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेयं क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा सकृद्वेषमहालेयमवालेयमकौण्डेयमशौभ्रेयमवामरथ्यमगौपवनमिति ॥२१॥ अग्नीधे दक्षिणादानानन्तरमात्रेयाय अत्रिसगोत्रायात्रिप्रवराय वा सदःस्थाय चकाराद्धिरण्यमाग्नीध्रवद्ददाति · किं कृत्वा आग्नीध्रवदित्यनेनैतावदतिदिश्यते ब्राह्मणामद्येत्यनेन (७.४६) मन्त्रेण आत्रेयं प्रत्यागमनम् (४७) अस्मद्राता इत्यनेन (७.४६) दानं च । हिरण्यं च क्रतुदक्षिणार्थहिरण्यव्यतिरिक्तम् कुतः तस्मादृत्विग्भ्य ऋत्वानृत्विग्भ्य इति (४.३.४.५) नियमात् आत्रेयस्यानृत्विक्त्वात् । मन्त्रार्थः हालेयवालेयादिवर्जितमात्रेयमत्रेरपत्यं कः परिशिंष्यात्[4] यो हालेयादिवर्जितः तस्मै दद्यादिति ।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति ॥२२॥ आत्रेयदानानन्तरम् । शतस्य परिक्रयार्थत्वेन श्रुतत्वादयं संदेहो जातः किं प्रतिपुरुषं शतं देयम् उतैकस्यैव शतस्य प्रतिविभागो देयः · तत्र पूर्वपक्षमाह ·

पृथक् शतानि पुरुषभेदात् ॥२३॥ गवां देयानि प्रत्यृत्विजमेकैकं गवां शतमित्यर्थः · यतो भिन्नाः पुरुषाः येभ्यस्तद्धनं दीयते · गुणभूतं च तत् ऋत्विक्संतोषणार्थत्वात् ऋत्विजस्तु प्रधानम् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या । सिद्धान्तमाह ·

प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात् ॥२४॥ एकस्यैव गवां शतस्य प्रतिभागो देयः न प्रतिपुरुषं पृथक्शतम् कर्मणः प्रधानत्वात् दक्षिणा तु कर्माङ्गभूता न सम्प्रदानाङ्गभूता येन सम्प्रदानभेदेन दक्षिणाभेदो भवेत् · कर्म त्वेकमेव · अत एकमेव शतं विभज्य तस्य विभागः प्रत्यृत्विजं देय इति सिद्धम् · कर्मप्राधान्यं च दक्षिणायाः श्रूयते तं शतेन दक्षयतीति (४.३.४.३) अत्र कर्म उपदिश्य तस्य

[1] °मसंस्थस्य A. [2] °द्रातेति A. [3] °द्रातेत्य° A. [4] शेष्यात् A.

परिक्रयार्थत्वेनैकमेव शतं श्रूयते · यदि च भेदेन प्रतिपुरुषं शतं-शतं दीयेत तर्हि षोडश शतानि परिक्रयः स्यात् न शतम् तथा च यथाश्रुतस्याकरणात्कर्मणो वैगुण्यं स्यात् · तस्मादेकशतं विभज्य देयम् । तत्राविशेषात्समे प्राप्त उच्यते ।

यथारम्भं द्वादश-द्वादशाद्येभ्यः षड्षड्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः ॥२५॥ य°म्भमित्यारम्भक्रमेण वरणक्रमेण · आद्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यश्चतुर्भ्यो द्वादश गा दद्यात् · द्वि°भ्यश्चतुर्भ्यो ब्राह्मणाछंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृभ्यः · तृ°भ्यश्चतुर्भ्यः पोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्टृभ्यः इ°भ्यश्चतुर्भ्यः [आग्नीध्र]सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतृभ्यः · एवं हि सत्त्रे दीक्षाक्रमविधानपरे वाक्ये श्रूयते समस्तभागिनो दीक्षयति अर्धिनो दी°ति तृतीयिनो दी°ति पादिनो दीक्षयतीति । हिरण्यवस्त्रादीनामप्येवमेव विषमो विभागः कर्तव्यः समानन्यायात् । उक्तो विभागः · इदानीं वरणक्रमेणैव दाने प्राप्ते यथाश्रुतं क्रममुपदिशति ·

ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः ॥२६॥ अग्नीधे प्रथमं दानमुक्तम् ततो अ°भ्यो दद्यात् · ब्रह्मणे हिरण्यम् द्वादश गाः वासोऽश्वमन्यौदनादेश्च तदनुरूपं भागं ददाति · एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ।

अध्वर्युभ्यां च हविर्धानऽउपविष्टाभ्याम् ॥२७॥ द्विवचनाद्द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता · सह वा प्रत्येकं वा स्वानुरूपविभागदानम् । अध्वर्युभ्यां हिरण्यादिदक्षिणादानमुक्तम् ताभ्यां च कथं प्रतिग्रहः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह ·

अग्नये त्वेति (७. ४७) हिरण्यं प्रतिगृह्णीतः ॥२८॥ अनेकयजमानके दातृभ्याम् दातृभ्य इत्यूहः · वक्ष्यमाणेषु प्रतिग्रहमन्त्रेषु [अप्येवमेव] द्रष्टव्यम् ।

रुद्राय त्वेति (७. ४७) गाम् ॥२९॥ प्रतिगृह्णीतोऽध्वर्यू ।

बृहस्पतये त्वेति (७. ४७) वासः ॥३०॥ यमाय त्वेत्यश्वम् (७. ४७) ॥३१॥

कोऽदादित्यन्यत् (७. ४८) ॥३२॥ अन्यदिति हिरण्यादिद्रव्यचतुष्टयाद्यदन्यदन्यौदनतिलमाषादि शाखान्तरीयं च गोऽश्वाश्व[तरा] गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्चेत्येवमादि च । प्रति°ह्णीत इत्यत्र (२८) अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रकृतत्वात्सूत्रकृता द्विवचनं प्रयुक्तम् प्रकरणाम्नानाच्च सर्वप्रतिग्रहीतृणामिमे मन्त्राः ।

इष्टतो मन्त्रवचनम् ॥३३॥ [हिरण्यादीनां प्रतिग्रहे यद]ग्नये त्वेत्यादिकं मन्त्रमुक्तम् तदिष्टतो भवति इष्टया नेत्यर्थः (४. ३. ४. ३३)। प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमऽएव हिरण्यादीनां प्रतिग्रहणे इमे मन्त्राः न त्वन्यत्र चातुर्मास्योदवसानीयावैश्वानर्यादौ।

प्रत्येत्य प्रस्तोतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृहावाकोन्नेतृग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः ॥३४॥ ततो हविर्धानात्सदः प्रत्येत्य सदसि प्रत्यागत्य यजमानः प्रस्तोत्रादिभ्यः क्रमेण दक्षिणां ददाति।

प्रसृतेभ्यश्चान्यत्काण्वकश्यपयाचमानवर्जम् ॥३५॥ ये केचन ऋत्विग्व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यूपगातृप्रासर्पका उपद्रष्टारोऽन्ये च सदः प्रसृताः प्रविष्टा भवन्ति तेभ्यः प्रभ्यो हिरण्यादि क्रतुदक्षिणाद्रव्यादन्यद्धिरण्यादि किंचिद्द्रव्यं ददाति। काण्वः कण्वसगोत्रः कश्यपः कश्यपसगोत्रः याचमानो मह्यं देहि मह्यं देहीत्येवं प्रार्थयमानः एतान्वर्जयित्वा। केचित्तु काण्वशब्दं बधिरं मन्यन्ते कश्यपं च श्यावदन्तवाचकमिति।

ज्ञातये चाश्रोत्रियाय ॥३६॥ दानं न प्राप्नोतीत्यत उच्यते श्रोत्रियायानधीतवेदायापि दद्यात्। केचित्तु विपरीतमाहुः यथा काण्वकश्यपयाचमानानाम् एवं श्रोत्रियाय।

न रजतं दद्याद्बर्हिषि पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीति श्रुतेः ॥३७॥ नात्र व ंषि प्रसृतेभ्यो र ंद्यात् यद्रजतं दद्यात्पुरास्य रुदन्तीति निन्दार्थवादात्।

पत्नी च ददाति ॥३८॥ द्रव्यसाधारण्याद्यजमानेन दीयमानमनुजानातीत्यर्थः।

सर्वेभ्यः दत्त्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात् ॥३९॥ सभ्य इति ऋत्विग्भ्यः प्रसृतेभ्यश्च दत्त्वा पश्चात्प्र ंत्रे दद्यात् प्रतिह ंदातीति श्रुतत्वात् (४. ३. ४. २२)। सत्त्रेषु सदोगमनसदस्यप्रेक्षणात्रेयप्रासर्पकदानानि गृहपतेः। अनेकयजमानकाहीनेष्वपि मुख्य एव तदन्वारब्धो दक्षिणा ददाति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥

इन्द्राय मरुत्वतेऽनुवाचयति ॥१॥ प्रतिहर्तृदानानन्तरमध्वर्युर्ऋतुपात्रगृहीतं मरुत्वतीयं ग्रहमादाय इन्द्रा ंत्वतेऽनुब्रूहीति मैत्रावरुणमनुवाक्यापाठाय प्रेरयति।

अदानमतः ॥२॥ अतः परं प्रसृतेभ्यो दानं न कर्तव्यम्। अत इति अनुवाचनादूर्ध्वं प्रतिषेधावगमात्प्रतिहर्तृदानादूर्ध्वमपि प्रागनुवाचनादागताय देयमिति पितृभूतिः।

ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसऽइति (७. ३६) ॥ ३ ॥ प्रतिप्रस्थाता हविर्धानं प्रविश्य द्वितीयेन ऋ°णा द्रोणकलशात्पूतभृतो वा ग्रह°णं करोति ।

अध्वर्युमनु जुहोति सशस्त्रे त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ ४ ॥ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · स°स्त्रऽएव मरुत्वतीयेऽध°नु प्रतिप्रस्थाता जु°ति न प्रथममनु · एवं मन्त्राणामानुपू°गो भवति आ°र्थ्य क्रमः क्रमेण योगो भवति नेतरथा पूर्वं हि मरुत्वन्तं वृषभमित्यस्य (७. ३६) सशस्त्रमरुत्वतीयग्रहणमन्त्रस्य पाठः ततः परं मरुतां त्वौजसऽइत्यस्य (७. ३६) ।

तृतीयश्रुतेश्च ॥ ५ ॥ अस्य हि तृतीयत्वं श्रूयते उपया°ज्ञसऽइति तृतीयं ग्रहं गृह्णातीति (४. ३. ३. १४) द्वितीये च प्रयुज्यमाने तृतीयश्रुतिर्बाध्यते · तस्मात्सशस्त्रऽएव मरुत्वतीये हुते इमं तृतीयं तमनु जुहोति ।

वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति (७. ३६) ॥ ६ ॥ प्रथमं मरुत्वतीयं वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा शेषमन्यस्मै प्रदाय हविर्धानं प्रविश्य अध्वर्युः व°ना रिक्तेन ऋतुपात्रेण शुक्रात्पूतभृतो वा ग्र°हणं करोति · ग्रहणानन्तरं प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती तत एष ते योनिरिति सादनम् · ततः पूर्वमरुत्वतीयशेषस्य होत्रा सह भक्षणम् · इदमिन्द्राय मरुत्वतऽइति मरुत्वतीयानां त्यागाः ।

निर्हृते पात्रे होता शंसति ॥ ७ ॥ मरुत्वतीयभक्षणानन्तरमृतुपात्रे सदसो निष्काशिते होता शस्त्रं शं°ति · पात्रनिर्हरणं प्रक्षालनार्थम् · ततश्च मार्जालीये प्रक्षाल्य पुनः खरे सादनीयम् । ननु पूर्वं स्तोत्रं पश्चाच्छस्त्रमिति सर्वत्र सत्यम् माध्यन्दिनेन पवमानेन गतस्तोत्रमिति ज्ञापनाय हो°सतीत्युक्तम् ततश्चात्राध्वर्युर्होत्रे प्रतिगृणाति · प्रतिगरार्थ एवायमुपदेशः ।

जनिष्ठा उग्र इत्येतस्यां (३३. ६४) मदामोदैवेति प्रतिगरः सकृत् ॥ ८ ॥ अस्मिन्होत्रा शस्यमाने शस्त्रे जनि°तस्यामृचि (ऋक्° १०. ७३. १) शस्यमानायां मोदामोदैवेत्येवं सकृदेकवारं प्र°ः · मुख्यत्वान्मध्यावसाने प्रतिगरोऽयम् ।

तत्स्थाने विकृतौ ॥ ९ ॥ जनिष्ठा उग्र इत्यस्या ऋचः स्थाने यया[1] ऋचा

[1]) ? यायंड्या A. pr. m. याड्या sec. m.

शस्यते तस्यामप्येष प्रतिगरः सकृद्भवत्येव सवनसम्बन्धेन यतोऽयं श्रुतो न ऋक्सम्बन्धेन सकृन्मद्वन्माध्यन्दिने सवनऽइति (४. ३. २. १०) ।

आ निधानात्कृत्वा माहेन्द्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महांऽइन्द्र इति (७. ३१) ॥१०॥ [त]तः शस्त्रान्ते ग्रहमादायातिक्रम्याश्राव्योक्थशा यज सोमस्येत्युक्त्वा वषट्कारानुवषट्कारयोर्ग्रहं हुत्वा प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती करोति · प्रतिप्रस्थाता च पूर्वोक्तेन प्रकारेण शस्त्रे शस्यमाने एवं तृतीयं मरुत्वतीयं गृहीत्वा खरे सादयति · इदानीमध्वर्युमनु वषट्कृतेऽनुवषट्कृते च हुत्वा सदसि गत्वानुपहूयैव स्वयमेव भक्षयति · चमसाध्वर्यवश्च चमसान्हस्ते गृहीत्वा वषट्कारानुवषट्कारयोः हस्तस्थानेव प्राङ्नयनेन कम्पयित्वा चमसिनां भक्षणाय सदसि नयन्ति · ततोऽध्वर्युः सदसि गत्वा होत्रा सह महामरुत्वतीयशेषभक्षं करोति · चमसिनश्चानुपहूयैव स्वस्वचमसेषु भक्षयित्वाप्यायनं कुर्वन्ति · ततश्चमसाध्वर्यवश्चमसान्दक्षिणस्य हविर्धानस्य पश्चादक्षं निदधति · एवं निधानान्तं कृत्वाध्वर्युर्महां इन्द्रो नृवदिति (७. ३९) मन्त्रेण वै°वत् मा°न्द्रसंज्ञकं ग्रहं गृ°ति · वै°वदिति वशिना शुक्रपा°ध्ये वेत्यतावदृह्यते (९. १४. १)· ततः परिमृज्य प्रदक्षिणतद्विपरीतावृत्ती[1] कृत्वा एष ते योनिरिति खरे सादयति ।

शुक्रं पूतभृत्यासिच्य पृष्ठमुपाकृत्य प्रेष्यत्यभिषोतारोऽभिषुणुतौलूखलानुद्वादयताग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति (४. ३. ३. १७) ॥११॥ माहेन्द्रसादनानन्तरं शुक्रं द्रोणकलशस्थं सर्वं सोमं पू°भृत्कलशमध्ये निनीय ततस्तृणाभ्यां माहेन्द्रग्रहमुपस्पृश्य सदसि गत्वा प्रस्तोत्रे तृणे प्रयच्छन्नुपावर्तध्वमिति पृष्ठसंज्ञकं स्तोत्रमुपा°त्य प्रे°ति · पृष्ठमिति माहेन्द्रस्तोत्रसंज्ञा । अभिषो°णुतेत्येकः प्रैषोऽभिषवकर्तॄन्प्रतिप्रस्थात्रादीन्प्रति अत एव प्रैषादत्र[2] प्रतिप्रस्थातृनेष्टृन्नेतार एवाभिषुण्वन्ति नाध्वर्युः । औलू°दयतेति द्वितीयः प्रैषो हविर्यज्ञविदः प्रति सवनीयनिर्वापार्थमुलूखले[3] भवा औ°ला धनयः प्रहारनिमित्ताः तानुत्पादयतेत्यवघातलक्षणाद्वारेण हविर्यज्ञविदः सवनीयनिर्वपणाय प्रेष्यन्ते । अग्नीदा°वित्तादिति तृतीयः प्रैषोऽग्नीधं प्रति हे अग्नीत्वमाशिरं श्रयणार्थं दधि वि°य दध्नो मन्थनं कुरु विनयनं चात्र मन्थनम् मानवे पश्चादाग्नीध्रीयस्याशिरं मन्थतीति ·

[1] °क्षिणातद्विपरीणावृत्ती A. [2] प्रैषहविर्धानादत्र A. [3] °नीयानिर्वा उपार्थं उलू° A.

आशिरमित्यौपवसथ्ये सायंकाले यजमानव्रतदुघां दुग्धा तत्पयो यद्दधि क्रियते तदुच्यते · सौम्य चरोरुपायमिति शेषः विज्ञात् विद् ज्ञाने ज्ञानीक्षुपायमिति लक्षणया चरुनिर्वापप्रैषः ।

ऋजीषमिश्रमꣳशुमभिषुन्वन्ति यथा कथा चानुदकम् ॥ १२ ॥ अभिषवकर्तारः ऋग्थं सोमांशुं यथाचेत्यधर्मकमेव उदकासेकवर्जितं चाभिषुन्वन्ति · अंशुश्च अꣳशु नावेति (१. ४. ४०) योऽपररात्रे उपांशुपात्रे स्थापितः तृतीयसवनार्थः · मानवे प्रतिप्रस्थातर्य[1] उपाꣳशुपात्रेऽꣳशुस्तमृजीषेऽप्यस्याभिषुत्योदञ्चꣳ हुत्वाधवनीये प्रस्कन्दयस्वेति प्रेष्यतीति ।

आधवनीये करोति ॥ १३ ॥ प्रातर्माध्यन्दिनसवनर्जीषेण सह सोमांशुमभिषुत्याधवनीयकलशमध्ये प्रक्षिपति ।

त्रिपर्यायान्वाभिषवोपदेशात् ॥ १४ ॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · त्रिपर्यायान्वा त्रीनभिषवान्करोति न यथाकथंचिदधर्मकम् · ते वै तृतीयं सुण्वन्तीति (४. ३. ३. १३) अभिषवस्योपांशाद्विधानात् · अभिषवश्च यादृशो दृष्टस्तादृश एव कर्तुं युक्त इति · उदकस्य त्वनाम्नातत्वादिवाभावः । यदा च धर्मवानभिषवस्तदा मानाभिमर्शनेऽपि प्राप्नुत इत्यत आह ·

मानाभिमर्शनवर्जं कृतत्वात् ॥ १५ ॥ मार्ज्ज तमभिषवं कुर्यात् · यतः प्रातःसवन एव तस्यांशोरुभयं कृतम् ऋजीषस्य तु सवनद्वयेऽपि · अत्र निग्राभ्याणामभावान्निग्राभ्यासेचननिग्राभवाचनयोरभावः[2] · आधवनीयस्य रिक्तत्वादंशूनां प्रत्यभिषवमवधायाधूयेत्यस्याभावः[3] (१. ५. ६) किं तु त्रयाणामप्यभिषवाणामन्तेऽभिषुतस्यांशोः ऋजीषस्याधवनीये करणम् · अतश्चैते पदार्थाः अभिषवार्थानामीपात्तरेणाहरणम् हिरण्यबन्धनम् ग्रावाणामध्यादानम्[4] प्रातर्माध्यन्दिनसवनर्जीषमिश्रस्यांशोरधिषवणे प्रक्षेपः मा भेरिति प्रहरणम् त्रिपर्यायोऽभिषवः आप्यायनम् एवं द्विरपरम् ततः ऋजीषस्याधवनीये प्रक्षेप इति ।

पूतभृति पावनꣳ शुक्राभावात् ॥ १६ ॥ सोमस्य पावनं पूतभृति एव कर्त-

---

१) ॰स्थातर्य A. २) ॰मभायोन्निग्राभ्यावाचननिग्राभवाचन॰ A. (॰मभावो नि॰ sec. m.) ३) ॰माधायावधूये॰ A. ४) ग्रावाणां आदनं A.

व्यम् न द्रोणकलशे · यतस्तृतीयसवने शुक्रः प्रतिषिध्यते अथैतन्निर्धीत°वनमिति (४. ३. ३. १७)। शाखान्तरे प्रत्यक्षवाक्येन धर्मप्रतिषेधादत्राभिषवोऽधर्म एव त्रिप°थान्वेति (१४) कृत्वा-चिन्तेति पितृभूतिः।

स्तूयमाने कुम्भे चऽद्रोषिस्यात्रधानम् ॥१७॥ तृतीयसवने आर्भवे पवमाने स्तू°ने कस्मिंश्चित्कलशे आनी°नम् · चकारात् पूतभृति सोमस्य पावनं च भवति।

सवनीया अपयस्याः ॥१८॥ अत्र तृतीयसवने पयस्यावर्जिताः स°र्थाः पुरोडाशाद्यो भवन्ति प्रातःसवनऽएव°सवनयोरिति प्रतिषेधात् (४. २. ५. १९)।

सौम्यश्चर्वारुणश्चैककपालोऽधिकौ ॥१९॥ सवनीयेभ्योऽधिकौ · अधिकग्रहणात्सवनीयैः सहत्वं गम्यतेऽतश्चानयोरप्यग्नीध एव कर्तृत्वम्[1]।

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वोक्थ्यं विगृह्णाति पूर्ववदिन्द्राय त्वेति (७. २२) सर्वेभ्यः ॥२०॥ ततः पृष्ठस्तोत्रानन्तरं होता शस्त्रं शंसति · तत्राध्वर्युः प्रतिगीर्य शस्त्रान्ते प्रदक्षिणेतरथावृत्तौ कृत्वा माहेन्द्रं ग्रहमादायाश्राव्योक्थशा यज सोमस्येति प्रेष्यति वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वाप आलभ्य[2] प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्तौ कृत्वा सदसि होत्रा सह माहेन्द्रशेषं भक्षयित्वा मार्जालीये पात्रं प्रक्षाल्य खरे निदधाति · चमसाध्वर्यवोऽपि ग्रहादानसमये चमसान्हस्ते कृत्वा वषट्कारानुवषट्कारयोः प्राक्नयनेन कम्पयित्वा सदसि हरन्ति चमसिनश्चानुपहूयैव यथास्वं सर्वभक्षान्भक्षयन्ति ततो मार्जालीये चमसानां प्रक्षालनम् · एवं पात्र°लनान्तं कर्म कृत्वा पात्रप्रक्षालनान्ते कर्मणि कृते सति अध्वर्युः पू°वदिति प्रातःसवनवत् (९. १४. ८) त्रेधमुक्थ्यं वि°ति विभज्य गृह्णाति · पू°वदिति मन्त्रा अपि प्राप्नुवन्ति तत्राह इन्द्राय °र्वेभ्यः स°भ्य इति प्रशास्त्रे ब्राह्मणाच्छंसिने अच्छावाकाय च इन्द्राय त्वा देवाव्यमित्यनेनैव मन्त्रेणोक्थ्यस्थाल्याः सकाशादुक्थ्यपात्रे तृतीयं भागं विभागेन गृह्णातीत्यर्थः · स°भ्य इति तादर्थ्यचतुर्थी प्रातःसवने व्याख्याता (९. १४. ८) मैत्रावरुणादिकर्तृकशस्त्रवद्भ्यो ग्रहयागाभ्यासेभ्य इत्यर्थः · उक्थ्यविग्रहसम्बन्धिनीतिकर्तव्यता प्रातःसवने चोक्ता तूष्णीं साद°सिञ्चतीत्यादिका (९. १४. १०-१४)। अनिरुक्तेषूपहव्यादिषु[3] इन्द्रपदस्य स्थाने शक्रपदं प्रयोज्यम् शक्राय त्वा देवाव्यम्।

---

१) कर्तव्यं A. २) ? प्यत्रालभ्य A. ३) अतिरिक्तेषुपहल्या° A.

वसतीवरीश्चासिञ्चतीदं तृतीयसवनं कवीनामृतेन ये चमसमैरयन्त ते सौधन्वनाः स्वरानशानाः स्विष्टिं नो ऽभि वसीयो नयन्त्विति[1] ॥ २१ ॥ चकारेण पूर्ववदित्यनुकृष्यते · पूर्ववदिति प्रातःसवनवत् तत्र च प्रागच्छावाकस्यासिञ्चतीति (६. १४. १६-१७) चशब्देन प्रागच्छावाकविग्रहादित्येतदनुकृष्टम् अत इहापि प्रागच्छा-ग्रहादाधवनीये वसतीःसिञ्चति · मन्त्रस्य शाखान्तरीयत्वात्कृत्स्नपाठः ।

एकधनशेषं च ॥ २२ ॥ अनेनैव मन्त्रेणासिञ्चति · आधवनीय एव · ततो ऽच्छावाकविग्रहग्रहणादि पात्रप्रक्षालनान्तम् ।

प्रसूतान्तं[2] भवति ॥ २३ ॥ प्रशास्तः प्रसूहीति[3] (६. १४. ११) एवमन्तमुक्थ्यविग्रहणाकर्म भवति · आदित्यग्रहस्य कालविधानार्थं प्राप्तस्यैव पुनरयमुपदेशः · सर्पणं तु आदित्यग्रहहोमानन्तरं वक्ष्यति अत्र सर्पणमिति (४. १५) · तेन ततः प्रागादित्यग्रहो भवतीत्यत उक्तम् प्रसूहीतीति ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

एहि यजमानेत्याह ॥ १ ॥ प्रसूतान्ते कृते अध्वर्युः एवं यजमानं प्रत्याह ।

हविर्धानं प्रविशन्त्यध्वर्युयजमानप्रतिप्रस्थात्राग्नीदुन्नेतारः ॥ २ ॥ (४. ३. ५. १) ।

पत्नी चापरेण ॥ ३ ॥ हविर्धानद्वारेण · पत्न्या अपरेण प्रवेशनविधानादितरे पूर्वद्वारेण प्रविशेयुरिति गम्यते ।

अपिहितद्वारे ऽआदित्यपात्रमादाय सर्वांश्चोपरि पूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः कदा चनेति (८. २) ॥ ४ ॥ हविर्धाने अपिहितद्वारे कृते सत्यध्वर्युरादित्यपात्रं हस्ते गृहीत्वा संस्रवांश्चादित्यस्थाल्यादाय पूतभृत उपरि तेभ्यः संस्रवेभ्यः सकाशादादित्यपात्रेण आदित्यग्रहं गृह्णाति · तत्र सव्येन हस्तेनादित्यपात्रं गृहीत्वा दक्षिणेन मन्त्रान्ते संस्रवानादित्यस्थाल्यैव पात्रस्य मध्ये निनयति · अपिहिते आच्छादिते द्वारे यस्य तदपिहितद्वारम् तस्मिन् ।

अपगृह्य पुनः कदा चनेति (८. ३) ॥ ५ ॥ अपगृह्य धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा पुनस्तथैव गृह्णाति · अत्रोपयामो न भवति तं वै नोपयमेनेति (४. ३. ५. ११) श्रुतत्वात् ।

दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमे ऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति (८. ४) ॥ ६ ॥ एन-

1) See Ath. ६.४७.३. 2) स्तु M sec. m. A pr. m. 3) प्रसुहीº A pr. m. (and Çânkh. ७.१४.१.)

मादित्यग्रहं कुशावन्तर्धाय ग्रहस्य पश्चिमे भागे मध्ये वा दध्नाऽऽनाति · एतच्च दधि लौकिकं ग्राह्यम् श्रयणार्थत्वात् ।

उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति (८.५) ॥७॥ ततोऽध्वर्युः उपांशुसवनेनाद्रिणादित्यग्रहं मिश्रयति सोमं दधि च परस्परं संसृजति · मेक्षयतिराङ्घालनार्थः (४.३.५.१६) ।

उपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छति ॥८॥ मिश्रणानन्तरं तमुपांशुं ददाति अध्वर्युः ।

आसृज ग्रावाणा इति चाह ॥९॥ उन्नेतारं प्रति · ततोऽध्वर्योर्ग्रहस्य परिमार्जनम् सादनाभावः ।

आधवनीये चमसे वा सोमवति ग्राव्णोऽवधाय स्थाने निदधाति ॥१०॥ ततोऽध्वर्युराधवनीयमध्ये सोमयुक्ते चमसे वा पश्चापि ग्राव्णो निधाय स्वकीये स्थानेऽधिषवणचर्मणि निदधाति ।

अपावृतद्वारे निष्क्रामतो ग्रहमपिधाय पाणिना स्थाल्या वान्वारब्धे ॥११॥ हविर्धाने उद्घाटितद्वारे सति ग्रहं पाणिनापिधायादित्यस्थाल्या वापिधाय उद्धृत्य अन्वारब्धे यजमाने अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ हविर्धानान्निर्गच्छतः · अत्र प्रतिप्रस्थाता द्वितीयः यजमानस्यान्वारम्भणविधानादेव[मिव] निष्क्रमणसिद्धिः ।

आदित्येभ्योऽनुब्रूहीति ॥१२॥ निष्क्रमणानन्तरमध्वर्युरादित्येभ्योऽनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणं प्रत्याह · तद्धितनिर्देशाददितेरादित्यस्य वात्र देवतात्वमिति संदेहनिरासार्थमेतदुक्तम् आदित्येभ्यो ब्रूहीति । अथवा अन्वारब्धऽइत्यस्यानेनैव सम्बन्धः अन्वारब्धऽआदित्येभ्यो ब्रूहीति · ततश्च निष्क्रमणानन्तरमन्वारम्भः कार्य इति विशेषः · मानवसूत्रे अत्रैवान्वारम्भो विहितः यजमानोऽन्वारभतऽआदित्येभ्यः प्रियेभ्य इत्यादि ।

प्रैषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो मह स्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षेभ्य इति (४.३.५.२०) ॥१३॥ आदित्येभ्यः प्रेष्येति प्रैषे वा आदित्येभ्योऽनुब्रूहीत्यनुवाचने वा इदमाह प्रियेभ्य इत्यादिकम् · अत्र प्रेष्यानुब्रूहीत्येतयोः क्रियापदयोः प्रागेव प्रियेभ्य इत्यादीनामुच्चारणं कार्यमिति कर्कः · कठमैत्रसूत्रयोरेवमेव पठितमस्ति · अनेकयजमानके मुख्यस्यैव हविर्धाने प्रवेशनमन्वारम्भश्च तस्यैव ।

हुत्वा प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषौ ॥१४॥ वषट्कारे आदित्यग्रहं हुत्वा शेषौ प्रतिगृह्णाति · शेषाविति आदित्यग्रहशेषमादित्यस्थालीशेषं च · अत एव सशेषस्य होमः · ग्रहणकाले च स्थाल्यां शेषो रक्षणीय इति गम्यते ।

अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक्तृतीयसवनश्रुतेः ॥१५॥ अत्रावसरे आदित्यग्रहहोमानन्तरं सर्पणं भवति · यत आदित्यग्रहः तृतीयसवनात्प्राक् श्रूयते (४. ३. ५. २) सꣳस्थिते ऽजुहवुरिति · हेतुग्रहणं तृतीयसवनादित्वसूचनार्थम् ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

आग्रायणमादायासिञ्चति पवित्रे ऽधिपूतभृतं प्रतिप्रस्थाता च सꣳस्रवावाधवनीयादुन्नेतोदञ्चनेन चमसेन वा तत आग्रायणं गृह्णाति ॥१॥ आग्रयणस्थालीस्थं सोमं पात्रान्तरे कृतं हस्तेन गृहीत्वा अधिभृतं पूतभृत उपरि पवित्रे आसिञ्चति अध्वर्युरेव निनयति सव्येन हस्तेन · तथा प्रतिप्रस्थाता च संस्रवौ आदित्यग्रहाल्यस्थालीशेषौ पवित्रे आसिञ्चति · तथा उन्नेता आधवनीयात्सोमं गृहीत्वा उदञ्चनेन वा आसिञ्चति पवित्र एव · एवं चतस्रो धारा भवन्ति · ततस्ताभ्यश्चतसृभ्यो धाराभ्यो ऽध्वर्युर्दक्षिणेनाग्रयणस्थाल्यां आग्रगृह्णाति ये देवास इत्यनेनैव (७. ११) प्रातःसवनवदेवासादनान्तम् (१. ६. १४) · अध्वर्युर्दक्षिणेनाग्रयणस्थालीं गृह्णाति सव्येनाग्रयणं निनयति । अत्र चायं क्रमः · पूर्वमादित्यग्रह[ग्रहणा]म् · ततो लोकद्वारीयगानं यजमान आहवनीयमपरेणोदङ्मुख उपविष्टः करोति · ततः सर्पणं सर्वेषां धिष्ण्योपस्थानादि धिष्ण्याभिमन्त्रणान्तम् सदो ऽभिमर्शनादि वा धिष्ण्योपस्थानान्तम् · ततः प्रतिहर्ता पवित्रेण पूतभृतं संमार्ष्टि · तत उद्गातारः पूतभृत उपर्युदग्दशं पवित्रं वितत्य धारयेयुः · तत उक्तविधिना आग्रयणग्रहणं सादनान्तम् ।

उक्थ्यं चोत्तरेणैकया ॥२॥ उक्तेषु उक्थ्यादिषु पञ्चसु क्रतुषु एतया धारया उक्थ्यस्थाल्यामुक्थ्यं गृह्णाति प्रातःसवनवदेव ।

पूतभृत्याशिरमासिञ्चत्याशीर्म ऽऊर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणꣳ सुवर्चसम् संजयन्क्षेत्राणि सहसाहमिन्द्र कृण्वानो ऽन्यानधरान्त्सपत्नानिति [1] ॥३॥

---

1) See Ath. २. २९. ३. सजयं A.

ततोऽध्वर्युः पूतं॰ति आशिरं दधि निनयति । अग्नीदा॰नयेति (३. ११) प्रेषितेनाग्नीधा विनीतं मथितं यद्दधि तदाशिरमित्युच्यते ।

अदस्मै नर इत्येनमवेक्षते (८. ५) पत्नी ॥४॥ एनं पूतभृतम् शाखान्तरोपदेशात् · सत्राहीनादावेकैव पत्नी इतराभिरन्वारब्धा सत्यवेक्षते न चोहः प्रकृतावप्येनेकपत्नीकेऽसमवेतत्वात्

समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्यन्दिनवत् ॥५॥ यादृशं माध्यन्दिने सवनऽउक्तम् सम॰मणम् विप्रुड्ढोमः कृत्वा वा समन्वारम्भः उदग्गमनम् अनुदेह्यीयाः सर्पन्त्यार्भवपवमानमिति मानवे चात्वाले तृणप्रासनम् सदसि पवमानोपाकरणम् स्तोत्रान्ते अग्नीदग्नीनिति प्रैषः (१. १६) । अत्र प्रैषे विशेषमाह ·

पशौ संवदस्वेत्युपचयस्थाने ॥६॥ माध्यन्दिने हि प्रतिप्रस्थातरित्येतस्मात्पदात्परो दधिघर्मायेत्यादिः (१. १७) प्रैषोपचय उक्तः · अत्र तस्य स्थाने पशौ॰द्स्वेति प्रयोज्यम् तेन प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेत्येवं प्रैषः · अनेकपशुषु पश्वोः संवदस्य पशुषु संवदस्वेति विशेषो यथास्वं द्विवबहुत्वयोः ।

प्रातःसवनप्रभृत्या संवादाहुतेः शमित्रनुशासनप्रभृतीडान्तं कृत्वा पुरोडाशादि चेडाभक्षात् ॥७॥ अयं सवनीयः पशुः प्रातःसवनादारभ्य आ॰दात् यत्रा पृष्ठादिति (६. ८. १) संवादं यावत् श्रप्यते स प्रातःसवनऽ॰क्रूप्यमाण उपशेतऽइति श्रवणात् (४. २. ५. १३) · अतः कारणादत्रावसरे शमि॰भृति यत्रा पृष्ठादित्येतस्माद्द्वितीयाच्छमित्रनुशासनादारभ्य पश्विडान्तं कृत्वा तन्मार्जनान्ते पुरो॰दि सवनीयपुरोडाशासादनादि च आ इडा॰क्षात् आग्नीध्रे हविर्यज्ञ॰अक्षीत्येतत्पर्यन्तं (९. १२. १६) कुर्यात् · यद्यत्र शमित्रनुशासनादि न क्रियते तदा आ तृतीयसवनाच्छ्रपणं पशोः श्रुतमस्ति तत्कृतं न स्यात् · अत आ तृती॰वनाच्छ्रपणश्रुतेरत्र शमित्रनुशासनादि कर्तव्यम् · द्वे ह्यत्रानुशासने (६. ८. १) त्रिः प्रच्यावयतादित्येकम् यत्रा पृष्ठादिति द्वितीयम् तत्र प्रथममर्थात्प्रातःसवनऽएव कृतम् इह तु द्वितीयं शमित्रनुशासनादि कर्तव्यम् तत्र च यत्रा पृष्ठादिति प्रतिप्रस्थाता करोति वचनात् · ततो जुह्वा पृषदाज्यमादाय शृत७ हविरिति च · अभिघारणमध्वर्योः । पुरोडा॰डाभक्षादित्यत्र विशेषमाह ·

चमसैरेव ॥ ८ ॥ अत्र शुक्रामन्थिनोरभावाच्चम॰रेव केवलैः प्रस्थितयागः कर्तव्यः । प्रैषेऽपि विशेषमाह ·

होतृचमसं गृहीत्वाश्राव्याह तृतीयस्य सवनस्यऽऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्रांऽ३ऽआशीर्वत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ ९ ॥ अध्वर्युर्होतृ॰त्वा यजातिदिशेऽवस्थायाश्राव्याह तृतीयस्येत्यादिना मैत्रावरुणं प्रेष्यति · याज्यान्ते च तूष्णीं जुहोति चमसाध्वर्यवश्च तमनु सर्वांश्चमसान्वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुह्वति । तत उपस्पृश्य प्रैतु होतुश्चमस इत्यादि प्रैषः (९. ११. ३) · अत्र प्रैषे विशेषमाह ·

आशीर्वत इति शुक्रस्थाने ॥ १० ॥ शुक्रस्याभ्युन्नयधमित्यत्र प्रैषे शुक्रपदस्य स्थाने आशीर्वतोऽभ्यु॰धमित्येवमाशी॰त इति पदं प्रयोज्यम् शाखान्तरात् । अस्मिन्नेवातिदेशे विशेषमाह ·

प्रागिडाभक्षाद्धविर्धाने यथास्वं चमसेषूपास्यन्ति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिण्डपितृयज्ञवद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात् ॥ ११ ॥ सवनीयेडा॰क्षात्प्राक् च॰षु ह॰ने[1] निहितेषु हविर्धानमध्ये य॰स्वं चमसेषु पुरो॰मात्राः पुरोडाशस्य सूक्ष्मा अवयवाः[2] पि॰वदुपा॰न्ति उप चमससमीपे अस्यन्ति क्षिपन्ति · शाखान्तराच्चमसेभ्यः पश्चात् · किंलक्षणाः अनु॰काः प्रत्यवनेजनपरिषेचनवर्जिताः । तत्र दान॰भृति पिण्डदानादारभ्याव॰णात्प्राक् सर्वं पि॰वद्भवति · तत्र दान॰भृतीत्यनेन रेखोल्मुकपूर्वावनेजनसकृदाछिन्नास्तरणानामभावो गम्यते · अनु॰का इत्यनेन प्रत्यवनेजननिषेचनयोर्निषेधः शेषं तु भवति नीवीकरणम् गोत्रनामभ्यां मात्राणां दानम् अत्र पितर इति जपः उदङ्मुखावृत्त्या तमनादासनम् (४. ५. १३) आवृत्यामीमदन्तेति[3] जपः अञ्जलिकरणम् सूत्रदानम् (४. ५. १६) इडायां प्रत्यवधानमिति । मानवे प्राचीनावीतिनः पुरोडाशपिण्डानणुमिश्रानत्र पितर इति पश्चात्प्रतिचमसं त्रींस्त्रींश्चमसेषूपास्यन्ति होतृचमसेऽध्वर्युर्हविर्भुङ्क्त[4]ऽ इति । षोडशानामप्यृत्विजां [स]यजमानानामयं विधिः स्प[ष्टं] दृष्टः · यथास्वं चमसे[षु] इत्युपलक्षणम् तेन येषां चमसा न सन्ति ते स्वसंनिहितचमसेषु उपास्यन्ति · तद्यथा अध्वर्युप्र-

1) हविर्धानमध्ये A. 2) Thus A. 3) प्रत्यामी॰ A. 4) हवि भुक्त A.

तिप्रस्थात्रुन्नेतारो नेष्टृचमसे नेष्टा च सामगाश्चत्वार उद्गातृचमसे ग्रावस्तुद्धोतृचमसे · इति सर्वं[1] पुरोडाशं यजमानसंख्यया विभज्यैकैकं भागं पुनः सप्तदशधा विभज्य पूर्वं गृहपतेः पितृणां सर्वैरग्निष्टोमवत्पिण्डदानं कर्तव्यम् · ततो द्वितीयं भागमादाय सप्तदशधा विभज्य ब्रह्मणः पितृभ्यः सर्वैः पिण्ड[दा]नं कर्तव्यम् अयं तु विशेषः ब्रह्मा यजमानत्वेन गृहपतिचमसे ब्रह्मत्वकर्तृत्वा[च्च] ब्रह्मचमसे इति · एकाधिकद्वित्र्यादिगृहपतिपक्षे पूर्वं सर्वगृहपतिपितृणां दानम् ततो ब्रह्मादिपितृणामिति · एवमेव सर्वैश्चमसिभिः स्वचमसे यजमानचमसे च पिण्डदानं कर्तव्यम् । इदानीमिदं विचार्यते · किमृत्विग्भिः स्वस्वपितृभ्यो देया उत यजमानपितृभ्य इति · तत्राविशेषात्सम्बन्धिशब्दाच्च[2] स्वपितृभ्य इति प्राप्तेऽत्राह ·

यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात् ॥ १२ ॥ वावधारणे · यजमान्य एव देयम् नर्त्विक्पितृभ्यः · कुतः तस्य यजमानस्य फलाधिकारात् तदीयं हि यागावशिष्टं द्रव्यमत्र त्यज्यते ।

भक्षयित्वेडामुपांश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति (८. ६) ॥ १३ ॥ सवनीयपुरोडाशं भक्षयित्वा इडाग्रहणोपलक्षितं सवनीयसम्बन्धि प्रतिपत्तिकर्मजातं समाप्य तत उपांश्वन्तर्यामयोर्मध्ये अन्यतरेण आग्रयणात् साग्रणं करोति परिमार्जनम् सादनाभावः · अत्र यज्ञपती भगायेति द्वियजमानकेऽहः यज्ञपतीन्भगायेति बहुषु । अत्रायं पदार्थक्रमः · अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषान्ते प्रतिप्रस्थातुर्यत्वा पृष्ठादित्यादि संवादान्तम् · हृदयाभिघारणाद्यध्वर्योः · पश्विडामार्जनान्ते कृते सवनीयपुरोडाशासादनादि होतृधिष्ण्ये इडानिधानान्तम् अत्र स्विष्टकृदनन्तरं संचराभ्युक्षणमिति विशेषः · ततः पाणिप्रक्षालनम् उन्नीयमानप्रैषः · पूतभृत एव दशसु चमसेषून्नयनम् · शुक्राभावादुपस्तरणाभिघारणे न भवतः · अनुवचनान्ते यजमानस्याछिन्नस्येति जपः · आश्राव्य तृतीयस्येत्यादिप्रैषः · ततोऽध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्च वषट्कारानुवषट्कारयोर्जुह्वति · प्रशास्त्रादिचमसानामनुवषट्कारे होमाभाव इति विशेषः · इदमिन्द्रायेदमग्नय इति त्यागौ · प्रैतु होतुश्चमस इति प्रैषः · चतुर्णां सदसि स्थापनम् · प्रशास्तर्यजेत्यादि अग्नीधयजेत्यन्तम् · तत्र प्रशास्तृचमसयागे

[1] ? इति सर्वे A. [2] तत्रवि॰शब्दोच A.

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ब्राह्मणः इन्द्राय पोतुर्मरुद्भ्यः नेष्टुस्त्वष्ट्रे अच्छावाकस्येन्द्राविष्णुभ्याम् अग्नीध इदमग्नय ऽइति · अनुवषट्कारेषु सर्वत्राग्नय ऽइति · तृम्पन्त्विति जपः · होतुरग्रे उपवेशनम् · होतुरिडासमर्पणादि मयीदमिति जपान्तम् · सवनप्रार्थना · ततस्तु शुक्रामन्थिशेषवर्जितं प्रातःसवनवदेव निर्विशेषं प्रस्थितयागनिमित्तं पुनरभ्युन्नीतयागनिमित्तं चमसभक्षणम् · चमसानामसर्वभक्षितानामाप्यायनम् हविर्धानमध्ये निधानम् · ततः पिण्डदानं यथोक्तम् · तत इडाभक्षणं हविर्यज्ञर्विज्ञामाग्नीध्रे यजमानस्य हविःशेषभक्षणम् · पत्न्या हविष्यस्याशनं पत्नीशालायाम् पत्नी हविष्यं भुङ्क्ते ऽइति कठसूत्रे ऽत्रापि सूत्रकरणात् · ततो मार्जनम् · पवित्रप्रतिपत्तिः · भागपरिहारः · केवलायाः शाखायाः आहवनीये प्रक्षेपः · जुहोमि त्वेति स्वयमेवाध्वर्योरुपवेषहोमः · दक्षिणाग्नौ केवला पिष्टलेपाहुतिः पिष्टलेपहोमपक्षे केवलाज्यहोमपक्षे तु नेदानीम् · प्रणीताविमोकः · राक्षसभागः · भागाविक्षणं भागप्राशनं च · ततः पाणी प्रक्षाल्य सावित्रग्रहणादि ।

काले पात्नीवतमितरेण ॥१४॥ पात्नीवतस्य ग्रहणकाले उपांश्वन्तर्यामपात्रयोर्मध्ये येन सावित्रो गृहीतो भवति तस्मादितरेणान्येन पात्रेण पात्नीवतं गृह्णाति ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

देवाय सवित्रे ऽनुवाचयति ॥१॥ अनुवाचने प्रेरयति · सर्वहुतश्चायं कर्तव्यः · अनुवषट्कारो ऽपि न भवति श्रुतौ (४. ३. १. ७) निषेधात् ।

अभक्षितेन महाविश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतो ऽसि सुशर्मासीति (८. ८) ॥२॥ अन्तेन तेनैव सावित्रग्रहपात्रेणैव पूतभृतः सकाशात् महान्तवस्य ग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युरेव ।

होता शंसति ॥३॥ ग्रहणानन्तरं परिमृज्य प्रदक्षिणावृत्तीतरथावृत्ती कृत्वा ग्रहमासाद्य होतुरग्रे गत्वा प्राङुपविशति (४. ३. १. १४) · ततो होताध्वर्यो शोंसावेत्यामन्त्र्य महावैश्वदेवस्य शस्त्रं शंसति अध्वर्युरावृत्य प्रतिगृणाति । अस्मिन्नेव शस्त्रे शस्यमाने विशेषमाह ·

एकया च दशभिश्चेति (२७. ३३)[१] शस्यमाने द्विदेवत्यानि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य

१) See ४. ४. १. १५. and Çâṅkhây. ८. ३. ९.

खरे निदधाति ॥४॥ एकया चेत्यस्मिन्मन्त्रे होत्रा शंने प्रतिंता द्विदंत्य-ग्रहपात्राणि मार्जालीये प्रंल्य खरे स्वस्थाने सादयति ।

प्रबावा यज्ञैरित्येतासु[1] मदामोदैवेति त्रिः प्रतिगरः ॥५॥ एतासु ऋनु पादशः शस्यमानासु तिसृष्वपि मध्यावसानेषु यत्रंत्रिमद्वदिति (४. ३. २. ११) श्रुतत्वात् ।

स्वादुष्किलीयासु[2] चेहन् ॥६॥ प्रसङ्गादाह · आग्निमारुतशस्त्रमध्ये स्वांसु ऋनु शस्यमानासु तिसृणामर्धर्चेषु इहन्मदामोदैवेति प्रतिगृणाति शाखान्तरात् ।

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा सौम्येन चरति ॥७॥ शस्त्रान्ते ओ३मिति प्रति-गीर्य प्रदक्षिणतद्विपरीतावृत्ती कृत्वा ग्रहमादायाश्राव्योक्थशा यज्ञ सोमस्येति प्रे-ष्यति · ततो वषट्कारानुवषट्कारयोश्चमसान्कम्पयित्वा सदसि नयन्ति चमसिनश्च सर्व-भक्षान्भक्षयन्ति · ततो ग्रहपात्रस्य चमसानां च प्रक्षालनं कृत्वा सौंन चरुणा चंति · तस्यासादनालम्भावत्राध्वर्युणा कार्यौ प्राणदानं त्वग्नीधा कृतमिति ।

आज्येनोभयतः परियजति ॥८॥ सौम्ययागमुभंतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च आंन पंति · तत्र याज्यागतमन्त्रवर्णात्पूर्वस्याग्निर्देवता उत्तरस्य विष्णुरिति ।

अन्यतरतो वा ॥९॥ पुरस्ताद्वोपरिष्टाद्वा · तत्र मन्त्रवर्णादग्नाविष्णू देवता ।

घृतस्य यजेत्याह घृतशब्द उपांशु ॥१०॥ तत्र घृतयागे घृतंजेति प्रैष-माह तत्रापि घृतंशु प्रयोज्यः · अथ चतुर्गृंहोतीति श्रुतत्वात् (४. ४. २. ४ ६) अत्रा-श्रावणादेः पुनर्ग्रहणादनुवाक्य[ा]देवतापदोच्चारणादि सर्वं परिसंख्यायते · अनयोश्च परियागयोराहवनीययजतित्वात्[3] (१. ८. ४०) ध्रुवायाश्चतुर्गृहीतमवदायानुष्ठानम् · द्रव्योच्चारणं तस्योपांशुप्रयोगश्च वचनात् उपांशुयागविकारत्वेन देवताया एवो-पांशुत्वं प्राप्नोति न द्रव्यवाचिपदस्य ।

सौम्यस्य यजेति सौम्येन चरन् ॥११॥ सौम्येन चरुणा चरन् सौंत्याह · अत्रापि यथोक्तमेव कुर्यात् नानुवाक्या[मनुब्रूया]दिति · कुतः नानुंन्वाहेति प्रतिषेधात् (४. ४. २. ३) । चोदकप्राप्त्या सौम्यस्य स्विष्टकृदादिप्राप्तावाह ·

यावदुक्तं सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात् ॥१२॥ सौंस्य चरोः यांक्तं तावदेव स्यात् नाधिकं चोदकप्राप्तं किंचिदाज्यभागस्विष्टकृदिडादिकम् · कुतः पुंणात्

---

१) Riks. १. १५१. १-३. Çâṅkh. ८. ३. १. २) Riks. ६. ४७. १-३. Çâṅkh. ८. ६. १३. ३) °या-गोयेरा° A.

प्रातानानिवाड्योपस्तरणादीनां पुन°णात् · अतश्च शेषकार्याणामप्यभावः · व्यूह्ने तु वचनात्सौम्यस्योच्चारणमिति ।

आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छति ॥ १३ ॥ सौम्ययागानन्तरं वैकल्पिकघृतयागानन्तरं वा सौम्यचरौ लौकिकमा[ज्यमा]सिच्य घृतं निनीय सदसि गत्वा होत्रे प्रदर्श्य तत उद्गात्रे सौम्यं चरुं समर्पयति ।

चतुर्गृहीतं प्रचरण्या धिष्ण्येषु जुहोति यथान्युप्तं प्रभावयञ्छालाकान्प्रदीप्य-प्रदीप्य विभूरसीति (५.३१) प्रतिमन्त्रम् ॥ १४ ॥ आज्यस्थाल्याश्चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरण्या स्रुचा धि°षु अध्वर्युर्जु°ति · य°प्तं निवापक्रमेण प्र°यन् तदेव चतुर्गृहीतं विभज्य सर्वेषु धिष्ण्येषु प्रापयन् · शाला°दीप्य प्रज्वाल्य शलाकानां समूहः शालाकाः तान् शा°कान् बहुवचनादेकैकस्मिन्धिष्ण्ये त्रीन् । मानवे दर्भमुष्टीनष्टौ शलाकोद्गाढान्कृत्वा प्रचरण्यामष्टगृहीतेनाध्यधि धिष्ण्यान्ज्वलतो[१]) ध्रियमाणान्प्रत्यङ्ङासीन उपस्थनिर्व्याघारयतीति[२]) · काठके च शलाकामुष्टीन्निहितानादीप्य[३]) विहरति यथापूर्वं जुह्वामष्टगृहीतं धिष्ण्येषु जुहोति प्रत्यङ्ङासीनो विभवे प्रवाहणाय स्वाहेत्यादीति · तेन[४]) सदसः पूर्वद्वारेणैव प्रविश्य प्रत्यङ्मुखो धिष्ण्यान्व्याघारयेत् · आग्नीध्रीयमार्जालीययोश्चैवमेव ।

अग्नीध्रीये पुनः पश्चादिहन् ॥ १५ ॥ अध्वर्युरिहन् आ°ये पुनरभिघारयेत् · कदा पश्चात् सर्वधिष्ण्यव्याघारणानन्तरम् · तच्च तूष्णीमेव मन्त्रस्यानुक्तत्वात् काण्वानां समाम्नायत्वाच्च ।

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति (८.९) प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति ॥ १६ ॥ धिष्ण्यव्याघारणसमकालमेव[५]) प्रति°ता हविर्धानं प्रविश्याग्रयणादुपांशुपात्रेणान्तर्यामपात्रेण वा पात्नी°ह्णाति येन पात्रेणानयोर्मध्ये पूर्वं सावित्रो गृहीतो न भवति (५.१३) तेन गृह्णातीत्यर्थः ।

प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति (८.१) ॥ १७ ॥ प्रतिप्रस्थाता गृहीत्वानासादितमेव धारयित्वा हविर्धानस्य पूर्वद्वारे उपविष्टो भवति अध-

---

१) ?? मुष्टि°द्गाष्टान्त्वल्कवे प्रचरण्यम°धिष्टांज्वलंतो A. २) ? नैव्याघा° A. ३) ? शालाकामुष्टिनं निहितादादिप्य A. ४) ? °त्यादिति न A. ५) °व्यायान्व्याघा° A.

र्युस्तु आगत्य प्रचरणेण आज्येन पात्नीवतं तृणेऽग्रलधार्ये श्रीणाति · वचनाद्ग्रहणमात्रे प्रतिप्रस्थाता श्रयणादिकं त्वध्वर्युरेव करोति समाख्यानात् ।

अग्नीत्पात्नीवतस्य यजेत्याह ॥ १८ ॥ ततोऽध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृहस्ताद्ग्रहमादाय परिमृज्यानासाद्यैवातिक्रम्याश्राव्य अग्नीत्पा॰जेति प्रैषमाह · अग्नीच्चोपांशु याज्यां पठति[1] शाङ्खायनवचनात् (८.५.१) · प्रसन्नो हूयतऽइति मानवे ।

अग्ना३इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे (८.१०) जुहोति ॥ १९ ॥ अध्वर्युः पात्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरार्धे उत्तरभागे जु॰ति · इदमग्नये पत्नीवतऽइति त्यागः · सशेषहोमः नात्रानुवषट्कारः ।

प्रैष्यति चाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीद नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गात्रा संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनून्नय सोमं मातिरीरिच इति (४.४.२.१७) ॥ २० ॥ ततोऽध्वर्युः प्रै॰ति · चकारोऽनुक्तस्य समुच्चयार्थः[2] यद्ब्राह्मणे विहितमुपहवादि तच्च करोति · तच्च पूर्वतरम् तथा श्रुतत्वात् (४.४.२.१६ १७) आहरन्त्यध्वर्युराग्नीध्रे॰ष्टोमः स्यादिति · ततश्च पूर्वमग्नीधे भक्षहरणम् अग्नीधे पात्रसमर्पणम् · अग्नीदुपह्वयस्वेति प्रश्नः · उपहूत इत्युक्त्वा अध्वर्यऽउप मा ह्वयस्वेत्यग्नीदध्वर्युं प्रत्याह · उपहूत इत्युभये · ततोऽध्वर्युराग्नीध्रे स्थितऽएव प्रैष्यति अग्नीन्नेष्टुरित्यादिकम् त्रय एते प्रैषाः प्रैष्यपुरुषभेदात् अतो विभज्य सावसानं प्रयोगः अग्नीदिति प्रथमः नेष्टरिति द्वितीयः उन्नेतरिति तृतीयः ।

प्रभावयेत्युक्थ्यादिषु ॥ २१ ॥ उ॰षु उक्थ्यषोडश्यतिरात्रवाजपेयाप्तोर्यामेषु सोमं प्रभावयेति (४.४.२.१८) प्रैषो भवति · न तु सोमं मातिरीरिच इति स तु अग्निष्टोमऽएव । इदमिदानीं चिन्त्यते · किं पत्नीवच्छेषभक्षणमाग्नीध्रे उत सदसि · तत्र पूर्वपक्षमाह ·

आग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपह्वानाभ्याम् ॥ २२ ॥ पात्नीवतशेषस्य भक्षणमाग्नीध्रे स्यात् · कस्मात् वषट्कारात् उपह्वानाच्च · वषट्कारो ह्याग्नीध्रे कृतः अतस्तन्निमित्तं भक्षणं तत्रैव युज्यते · उपह्वानमप्याग्नीध्रऽएव कृतम् तदपि भक्षार्थं भक्षदेशऽएव दृष्टमित्याग्नीध्रऽएव भक्षणमिति पूर्वपक्षः · अत एव सूत्रादुपह्वानमाग्नीध्रे क्रियतऽइति गम्यते ।

१) अग्निष्टोऽस्यापाठति A. २) ? त्वास्य मुचार्य A.

सपात्र आसीदति नेष्टुरुपस्थम् ॥२३॥ अग्नीत्सपात्रो नेष्टुरुत्सङ्गमुपविशति सदोमध्ये गत्वा (४.४.२.१८)। सिद्धान्तमाह ·

अत्र वा भक्षणं पात्रहरणसामर्थ्यात् ॥२४॥ वावधारणे · अत्रैव सदस्येव भ॰णं भवति यत्राग्नीन्नेष्टुरुपस्थमुपविष्टस्तत्रैवेत्यर्थः · कुतः पा॰र्थ्यात् सदसि पा॰रणं पात्रनयनं तदेव संगतार्थं दृष्टार्थं भवति यदि तत्र भक्षः क्रियते इतरथादृष्टार्थता स्यात्।

अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति ॥२५॥ अध्वर्य्वग्नीधोर्भक्षणानन्तरं तत्पातीवतपात्रमग्नीन्मार्जालीये प्रक्षाल्य खरे स्थापयति ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥

यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरोति होतृचमसमुपस्पृश्य ॥१॥ उन्नेत॰नून्नयेति (६.२०) प्रेषितः उन्नेता होत्रादिक्रमेण चमसानुत्तरवेदिमपरेण निधाय तेषु पूतभृतः सोमं विभज्य सर्वमुन्नयति होतृचमसे तु स्वल्पम् तस्मिन्ध्रुवनिनयनस्य वक्ष्यमाणत्वात् · काठके होतृचमसमुख्यान्सर्वं सोममुन्नयत्याग्रयणाध्रुववर्जमल्पं होतृचमसे स्तोत्रमुपाकरोतीति होतृचमसे ध्रुवस्यावकाशं[1] कृत्वेति · मानवे ततोऽध्वर्युर्होतृचमसे सोमं[2] तृणाभ्यामुपस्पृश्य पुरस्ताज्जपानन्तरं यज्ञायज्ञियं स्तोत्रमुपाकरोति।

प्रोर्णुते चेहन्नुद्गातृवत् ॥२॥ चकाराद्यज्ञायज्ञिय एव स्तोत्रेऽध्वर्युः प्रो॰ते · तच्च इहन् उद्गा॰त् इहन् लोकवत् · लोकवत्सकर्णाकम् उद्गातृवदित्यकर्णाकम् · उद्गातॄणामपि विप्रतिपत्तिः अशिरस्कं सशिरस्कं चेति · तत्र शिरः कर्णौ चाप्रावृतौ तद्व्यतिरिक्तं सर्वं शरीरमाछादनीयमिति ज्ञयस्वामिनः अन्ये तु शिरः प्रावृत्य कर्णौ बहिः कुर्वन्तीति · आकर्णप्रावृता इति मानवे आकर्णप्रावृताः सकर्णप्रावृता वेति छन्दोगसूत्रे[3]। अथ इतरा व्याख्या · इहन्प्रोर्णुते न वा यदा प्रोर्णुते तदोद्गातृवदिति[4] प्रोर्णवनस्य विकल्पः।

पत्नीं सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति (८.१०) ॥३॥ नेष्टः पत्नी॰ख्यापयेति (६.२०) एवं प्रेषितो नेष्टा पत्नीमपरेण द्वारेण सदः॰श्य उद्गातॄणामुत्तरत उप॰क्षयति उद्गात्रा सह समीक्षणं कारयति

१) ? काशे A. २) ? ससोमं A. ३) See Pancav. ८.७. Anupada २.१२. ४) तदा होत॰ A.

पत्न्युद्गातारं समीक्षस्वेत्यध्येषणाया · ततः पत्नी नेष्ट्रा एवमुक्ता सती प्रजा॰यासीति मन्त्रेणोद्गातारमीक्षते। तथा हि छन्दोगसूत्रम् (ला॰ २. १०. १५-१७) यज्ञायज्ञियस्य हिङ्कारं प्रति॰निनयेदिति अतश्च तृतीये ऊर्वासिके सर्वमुदकं निनयेत् · एवमेव काठकेऽपि।

पान्नेजनीभिरभिषिञ्चति विवृत्य दक्षिणोरुम् ॥४॥ समीक्षणादनन्तरं पा॰नीभिरद्भिः पत्न्यापररात्रे स्वयमेवाहृताभिः पत्नी स्वं दक्षिणमूरुं वि॰त्य वासो ऽपनीय विवृतमनाछादितं कृत्वाभिषिञ्चति · प्रभुज्य जानुनी प्रत्युह्य वसनान्तान्कमण्डलुनेति[1] काठके ।

उद्गात्रानुज्ञाता गछति ॥५॥ पत्नी उद्गात्रीक्षणमूर्वासिकं च करोति · तत्र प्रतिहिङ्कारमीक्षणम् प्रतिनिधनं चोर्वासिकः · एवं पुनः-पुनः कुर्वन्ती[2] यदा उद्गाता गन्तुमनुजानाति तदा उद्गा॰ज्ञाता सती पत्नीशालां गछति ।

ईक्षिता वा त्रिः ॥६॥ अथवोद्गात्रा त्रिरीक्षिता सती पत्नीशालां गछति · प्रतीक्षणं च मन्त्रभेदः कालभेदात् · ततश्च त्रिरीक्षणम् त्रिर्वारं चोर्वासिकः । सत्त्रे गृहपतिपत्नी सर्वाभिरन्वा[रब्धा सती उद्गात्रीक्षणादिकं करोति] ।

एवा न इन्द्रो मघवेति[3] शस्यमाने ध्रुवं होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति (७. २५) ॥७॥ एवा न इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये शस्त्रान्ते होत्रा त्रिः श॰ने प्रतिप्रस्थाता ध्रुवं ग्रहं हो॰यति · अध्वर्योः प्रतिगरव्यापृतत्वात्प्रतिप्रस्थातावनयति विरोधात् · मानवे एवा न इत्यपुनरुक्ताया अर्धर्चे[4] प्रतिप्रस्थाता प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्होतृचमसे ध्रुवमवनयतीति · काठके एवा न इति सकृदुक्तायां होतृचमसे ध्रुवमवनयति प्रत्यङ्गासीन इति ।

अवनयामि-स्थाने गृह्णामीति वा ॥८॥ ध्रुवं ध्रुवेणेत्यस्मिन्नेव मन्त्रे ।

वैश्वानरं यजमानस्य गृह्णीतश्चेत् ॥९॥ वैश्वानरं च जानन् गृह्णीयादित्युक्तम् (९. ६. २४) · यदि स वै॰रः प्रातःसवने गृ॰तो भव[ति] तदा इदानीं य॰स्य चमसे ऽवनयति · तूष्णीमेवावनयनम् मन्त्रोपदेशाभावात् पूर्वस्य च ध्रुवप्रकाशकत्वात् ।

पात्रप्रक्षालनान्तेऽनुयाजाः समिदादि ॥१०॥ आग्नीमारुतशस्त्रान्ते[5] ओ३-

---

१) ? वसनांतात् कमंडलुं ने A. २) ? कुर्वति A. ३) Ṛiks. ४. १७. २०. Çāṅkhāy. ८. ६. १७. ४) ? इत्यस्या पुनरुक्ता अर्धेचे A. ५) Thus A.

मिति प्रतिगीर्य · प्रदक्षिणेतरथावृत्ती न भवतः अग्रहत्वात् · ततोऽध्वर्युर्होतृचमसमादत्ते चमसाध्वर्यवश्चमसान् · आश्राव्योक्थशा यज सोमानामिति प्रैषः · वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः · इदमग्नीमरुद्भ्य[1] इति त्यागः · नात्रावर्तनम् अग्रहत्वात् · होतृचमसे होत्रध्वर्य्वोर्भक्षणम् · होतुः सर्वेषु चमसेषु वषट्कारनिमित्तं भक्षणम् तेषां च समाख्यानिमित्तम् · सर्वभक्षाश्चमसाः · मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् · पात्रप्रक्षालनान्ते सवनीयपशोः समिदादि समिदाधानस्य आदौ यत उल्मुकसमासस्तदादि तत आरभ्य अनुयाजाः पशुवद्भवन्ति · आग्नीमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति[2] शाखान्तरात् ।

उक्थ्यविग्रहणमुक्तेरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति (७. २३) ॥११॥ उक्तेषु उक्थ्यादिषु पञ्चसु यज्ञेषु आग्निमारुतस्य[3] पात्रस्य प्रक्षालनान्ते सर्पणपूर्वकमुक्थ्यग्रहणं करोति (१. १४. ८-२०) पूर्ववत् इन्द्रावरुणाभ्यामिति मैत्रावरुणाय इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिति ब्राह्मणाच्छंसिने इन्द्राविष्णुभ्यामित्यच्छावाकाय · सर्वान्ते च पात्रप्रक्षालनाद्यनुयाजा इति · यज्ञायज्ञियान्ते सर्पणं छन्दोगसूत्रात् । एवमुक्थ्यसंस्थे विशेष उक्तः अथात्यग्निष्टोमसंस्थे विशेषमाह ·

स्तुतशस्त्रेऽधिके षोडशी चेत् ॥१२॥ [चेद्यद्यत्यग्निष्टोमसंस्थं कर्तुं षोडशी गृह्यते तदाग्निमारुतस्य पात्रप्रक्षालनान्ते][4] स्तुतशस्त्रे एवाधिके भवतः नान्यत्षोडशिसम्बन्धि[कर्म] उपास्तमयहिरण्याश्वादिकम् · अतः[5] शाखान्तरे अत्यग्निष्टोमे स्तोत्रशस्त्रयोः पुनर्ग्रहणमश्वोपस्थानोपास्तमयहिरण्योपाकरणमन्त्रादीनां परिसंख्यार्थम् यत एतानि शाखान्तरेऽप्रतिषिद्धानि । यद्यपि चात्रात्यग्निष्टोमग्रहणं न क्रियते तथाप्यत्यग्निष्टोमऽएवैष विशेष इति गम्यते परिशेषात् · षोडश्यादिषु तु विशेषमुपरिष्टाद्वक्ष्यति । षोडशिनमप्यग्निष्टोममतीत्य वर्ततऽइत्यत्यग्निष्टोम इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादत्यग्निष्टोम इति वक्तुं शक्यते ।

तृतीयसवनेऽप्रसवः ॥१३॥ अप्रसव इति छेदः · प्रातःसवने सर्पणमुक्तम् (१. १४. २१) माध्यन्दिने च (१०. ३. २३) अत इहापि तदाशङ्का प्रतिषिध्यते [तृतीयसवने प्रसवो न भवति । अथवा शाखान्तरादेवात्र प्रसवो भवति][6] · शाखान्तरात्

---

१) Thus A. २) Thus A. ३) Thus A. ४) deest A. From Ss. ५) यतः A. ६) from Ss.

तृती॰ने यत्र-यत्र सर्पणमुक्तम् तत्र-तत्र भवतीत्यर्थः · छन्दोगसूत्रे (लाट्या॰ २. ७. १) उक्थ्यादौ षोडश्यादौ वाजपेयेऽतिरिक्तस्तोत्रेषु प्रतिस्तोत्रमादौ सर्पणमुक्तमस्ति अतस्तथैवानुष्ठेयम् ।

स्रुग्व्यूहनम् अग्नेर्वनस्पतेरिन्द्रस्य वसुमतो रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतः सोमस्योज्जितिमित्यग्निर्वनस्पतिरिन्द्रो वसुमान्रुद्रवानादित्यवानृभुमान्विभुमान्वाजवान्बृहस्पतिमान्विश्वदेव्यावान्त्सोमस्तमपनुदन्त्विति ॥१४॥ अनुयाजान्ते स्रु॰हनं भवति · तत्राग्नेर्वनस्पते॰ज्जितिमिति जुह्वा व्यूहने मन्त्रः अग्निरित्युपभृतो व्यूहने · शाखान्तरादेवं व्यूहनं सूत्रकृतोपबद्धम् ।

पशुदेवतावनस्पतिभ्यां वा सोमोपदेशादितरासाम् ॥१५॥ अथवा पशु॰भ्यामेवोपलक्षितं स्रुग्व्यूहनं कर्तव्यम् अग्नेर्वनस्पतेरुज्जितिमित्येतावन्मात्रमित्यर्थः · कुतः इ॰साम् इन्द्रस्य वसुमत इत्यादीनां सो॰शात् सोमयागे ह्येता देवता उपदिश्यन्ते (९. ४. ८) इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवतऽइत्यादिना (६. ३२) · सोमयागश्चापूर्वः न च तत्र व्यूहनं प्राप्नोति ।

सर्वा वा सवनीयसौम्यभावात् ॥१६॥ वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे · सर्वा वा वसुमदादयोऽपि व्यूहनऽउपलक्षणीयाः न पशुदेवतावनस्पतिमात्रम् · कुतः सव॰वात् सवनीयेषु सौम्ये च सन्ति वसुमदादयः · कथम् · सर्वत्र ह्यीन्द्रोऽभिव्यज्यते[1] सर्वऽऐन्द्रा भवन्तीति · ननु च सवनीयेषु हरिवदादिगुणक इन्द्रः इह तु वसुमदादिगुणक इति कथमुच्यते सवनीये वसुमदादीनां सद्भाव इति सत्यम् किं क्रियते वचनादेवंविधं विरुद्धमप्यङ्गीक्रियते निर्वापे हरिवदादिगुणविशिष्ट इन्द्रो यागे च निर्गुणो व्यूहने वसुमदादिगुणक इति नास्ति वचनस्यातिभारः किमिति [न] कुर्याद्वचनमिति · सौम्यचरौ च सोमस्य सद्भावो निःसंदिग्ध एव · यद्यपि सवनीयानां प्रासङ्गिकत्वात् सौम्य[स्य] च यावदुक्तत्वात् व्यूहनं न प्राप्नोत्येव तथापि वचनाद्भवत्येवेति ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥

विमुच्य स्रुचौ द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति

[1] Thus Ss. युज्यते A.

(८.११) ॥१॥ व्यूहनादि स्रुग्विमोकान्तं निर्विशेषं पाशुकं कृत्वा वेद्यालम्भानन्तरमेव हाᳬजनसंज्ञकस्य ग्रहस्य ग्रहणमध्वर्युः करोति · आग्रयणाद्यं ग्राह्याः सावित्रᳬणानाग्रयणादिति प्रागुक्तत्वात् (६.५.२१)।

धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति (८.११) ॥२॥ हारियोजने अयणं चैतत्।

उन्नेतानुवाचयति मूर्धनि कृत्वा धानासोमेभ्योऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति[१] (४.४.३.९) ॥३॥ परिमार्जनेऽध्वर्युणा कृते उन्नेताध्वर्युहस्ताद्द्रोणाकलशमादाय मूर्धᳬब्रूहीति मैत्रावरुणं प्रत्याह · धानासहिताः सोमा धानासोमा इति · मानवे धानाभिः श्रीणात्युन्नेता द्रोणाकलशᳮ शिरस्यवधायेन्द्राय हरिवते धानासोमानामनुब्रूहीत्यनुवाचयति आश्राव्येन्द्राय हरिवते धानासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति विकटीभूय प्रचरति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति व्युन्मर्शᳮ हारियोजनᳮ सर्वेऽभक्षयन्तशुश्रूषाकारं धानाः संदश्य रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्युत्तरवेद्यामुपवपन्तऽइति । इदमिन्द्राय हरिवतऽइति त्यागः ।

भक्षᳮ हरेदिहन् ॥४॥ इहन्वषट्कर्तुर्भᳬरेत् सदसि भक्षणार्थं द्रोणाकलशं नयेत् तद्धैकेᳬल्लीति (४.४.३.१०) विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः ।

उत्तरवेदौ वा निधाय विलाभं यस्तेऽअश्वसनिरिति (८.१२) प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्ति ॥५॥ अथवा उत्तᳬदौ द्रोणाकलशं निधाᳬभं विल[भ्यविल]भ्यादायादाय गृहीत्वा-गृहीत्वा सर्वेऽऋत्विजः प्राᳬयित्वा उत्तᳬदौ ताः कृतावघ्राणा धाना निᳬन्ति · तस्मादेतस्मिन्त्सर्वेषामिव भक्ष इति (४.४.३.१०) वाक्यशेषात्सर्वे ऋत्विग्यजमाना भक्षयेयुः अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वऽएव लिप्सन्तऽइति शाखान्तराच्च · उत्तरवेदावपि विलाभि सदस्येव प्राणभक्षः · उपहवप्रार्थनं तु उन्नेतुर्होतुः सर्वैः कर्तव्यम् · प्राणभक्षपक्षेऽपि प्राणैरेव भक्षयन्ति नासिक्यैः प्राणैरेव जिघ्रन्तीत्यर्थः · काठके तु द्विरिष्ट्वा होतर्युन्नेतर्युपहवमिच्छन्ते सर्वे धाना असम्भिन्दन्तो निर्धीय प्रक्षाल्याचम्योत्तरवेद्यां निवपेयुरिति ।

शाकलाधानं देवकृतस्येति (८.१३) प्रतिमन्त्रम् ॥६॥ शाकलानामाधान-

---

१) त्याश्राᳬव्ये deest A., M. १ too give it only at the margin. २) ? ᳬव्युन्मर्शᳮ हर्योर्जनᳮ सर्वे भक्षᳬसंदस्य ᳬषाय वेन्युत्तरवेद्यामुपवयंते इति A.

माहवनीये कुर्युः · अविशेषात्सर्वे शाखान्तराच्च · मानवे आहवनीये षट् षड्यूपशकलान्यभ्यादधत इति [1] · अग्नौ शकलान्यादधतीति [2] काठके अग्निशब्देनाहवनीयः परिभाषितः शकलान्येव शाकलानि यथा अथ शाकलैर्जुहोतीति (१४.२.२.३१) तत्र सूत्रकृता (२६.६.१२) विकङ्कतशकलैर्जुहोतीत्युक्तम् ।

अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान्पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति (८.१४) ॥७॥ चात्वालादपरस्मिन्प्रदेशे अदूर एव होत्रादिक्रमेण उदक्संस्थाः प्रागग्रा दशापि चमसाः स्थाप्यन्ते · एवंविधांस्तांश्चमसान्सर्वे ऋत्विग्यजमाना यथास्वं पूर्णपात्रान्कृत्वा उदकपूर्णान्कृत्वा तेषामुपरि हरितशानार्द्रान्दर्भान्निधाय मुक्ता अवमृशन्ति अभिमृशन्ति चमसमध्ये अधस्तात्स्पर्शं कुर्वन्तीत्यर्थः · यथास्वमिति यो यस्य स्वः स तं तमभिमृशति · येषां चमसा न सन्ति ते पिण्डदानवत् (५.११) संनिहितपुरुषचमसानभिमृशन्ति नेष्टृचमसमधर्यवश्चत्वारः उद्गातृचमसं तत्पुरुषाः ग्रावस्तुद्धोतृचमसमिति ।

मुखान्यालभन्ते ॥८॥ ततोऽवमर्शनानन्तरं सर्वे ऋत्विग्यजमानाः तूष्णीमेव स्वमुखान्युपस्पृशन्ते ।

दधिक्राव्ण इत्याग्नीध्रे (२३.३२) दधिभक्षणम् ॥९॥ ततः सर्वे ऋत्विग्जनाः आग्नीध्रीयस्य मध्ये दधिभक्षणं कुर्वन्ति शाखान्तरात् ।

पत्नीसंयाजाः पशुवत् ॥१०॥ तदनन्तरं वेद्यालम्भादि कृत्वा शालाद्वार्ये पशुवत्पत्नीसंयाजा भवन्ति जाघन्येत्यर्थः · सवनीयपुरोडाशानां प्रासङ्गिकत्वात्पशुरेव तन्त्रस्य प्रयोजक इति ज्ञापनार्थमिदं सूत्रम् पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चो वा ।

समिन्द्र ण इति (८.१५) नव समिष्टयजूंषि जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥११॥ पत्नीसंयाजेडामार्जनान्ते दक्षिणाग्निहोत्रं च कृत्वोत्तरवेदावागत्य नव समिष्टयजूंषि (४.४.४.१) ध्रुवयैव जुहोति · धाता रातिरित्यस्मिन्मन्त्रेऽनेकयजमानके यजमानाभ्यां द्रविणं यजमानेभ्यो द्रविणमित्येव यथार्थमूहः · तत्र प्रथमे समिष्टयजुषि इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इति त्यागः द्वितीये त्वष्ट्रे तृतीये इदं धात्रे सवित्रे प्रजापतये देवायाग्नये त्वष्ट्रे विष्णवे च चतुर्थे देवेभ्यः पञ्चमे षष्ठे चाग्नये सप्तमे वाताय

1) धतो इति A. 2) लानाद° A.

अष्टमे यज्ञाय नवमे यज्ञपतयऽइति । साभ्यासमिदमेकं कर्म नवसंख्या तु पाशुकी तत्तत्वाभ्युपगमात् तथा च पशुगणे सवनीयपशुविकारत्वान्नवैव भवन्ति · इति कर्कः ।

आसन्द्यौदुम्बर्यौ चात्वालꣳ हरन्ति[1] सोमलिप्तं च ॥१२॥ ततोऽध्वर्य्वादयः समिष्टयजुर्होमानन्तरं बर्हिर्होम[म]कृत्वैव सोमासन्दीम् औदुम्बरीं च सदसो महतीं स्थूणां चात्वालं प्रति हरन्ति[2] सो°तं च यत्पात्रजातमुलूखलचमसद्रोणकलशस्थालीपूतभृदाधवनीयदीपिकुम्भ-हविर्धाने-पवित्रग्रावाधिषवणचर्मोदञ्चनपरिप्लवादि तदपि चात्वालं प्रति हरन्ति[3]। अध्वर्युसहकार्यपेक्षं बहुवचनम्[4] ।

कृष्णविषाणामेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति (८.२३) ॥१३॥ ततोऽध्वर्युः यजमानसम्बन्धिनीं कृ°णां मेखलां च चा°ले प्रक्षिपति · मेखलायाः प्रासनऽएवायं मन्त्रो न कृष्णविषाणाया इति पितृभूतिः अनेकयजमानके च भूतं भूतेति यथार्थमूहः · केचिदत्रोभयोरपि मन्त्रमाहुः तन्मते च प्रकृतावसमवेतार्थत्वादनेकयजमानकेऽपि नोहः ।

प्रतिप्रस्थाता च शङ्कुयोक्त्रे तूष्णीम् ॥१४॥ प्र°ता पत्न्याः कण्डूयनार्थं यज्ञियवृक्षशङ्कुं दीक्षार्थं योक्त्रं च तूष्णीममन्त्रकमेव चकाराच्चात्वाले प्रास्यति · मेखलया दीक्षापक्षे मेखलामेव समानन्यायात् · अनेकयजमानके सर्वासां मेखलायोक्त्रकृष्णविषाणानां प्रासनं प्रतिपत्तित्वात् ।

उरुꣳ हीति (८.२३) वाचयति ॥१५॥ मेखलाप्रासनानन्तरं चात्वालसमीपे वेदिमध्यऽएव प्राङ्मुखोपविष्टं यजमानमध्वर्युर्वा°ति ।

साम प्रेष्यति गाय ब्रूहीति वा ॥१६॥ वाचनानन्तरं साम गायेत्येवम् साम ब्रूहीत्येवं वा प्रस्तोतारं प्रे°ति · सामग्रहणं प्रैषस्यैव पूर्वपदविधानार्थम् गायेत्युत्तरपदविधानम् ब्रूहीति वेति श्रुतत्वात् (४.४.५.६) ।

व्यध्वोदकान्तयोश्च ॥१७॥ एवमेव व्यध्वे देवयजनावभृथस्थानयोर्मध्ये अर्धमार्गे साम प्रेष्यति · तत उद°न्ते उदकसमीपे च यस्मिन्नुदकेऽवभृथः करिष्यते तत्संनिधौ च तृतीयवारं साम प्रेष्यति ।

---

१) ॰रति M. १ ॰रंति A.   २) ॰रति A.   ३) Thus A.   ४) viz. आगहन्ति ४. ४. ५. २.

सर्वे निधनमुपयन्ति ॥१८॥ नि॰नं साम्नोऽन्त्यो भागः · तत्सर्वे ऋत्विग्यजमानाः उ॰न्ति पठन्तीत्यर्थः ।

आहृतमादायावभृथं गच्छन्ति स्यन्दमानानाᳩ स्थावराः ॥१९॥ आसन्द्यौदुम्बरीसोमलिप्तादिकं यच्चात्वालसमीपे आहृतम् तत्सर्वमादाय चात्वालोत्करावन्तरेण निष्क्रम्य पत्नी ऋत्विग्यजमानाः अवभृथसंज्ञं कर्म कर्तुम् स्य॰नां वहन्तीनामपां मध्ये याः स्था॰राः स्थिराः ह्रदस्था आपस्ताः प्रति यन्ति गच्छन्तीत्यर्थः[1] ।

तदभावेऽन्याः ॥२०॥ पूर्वोक्तगुणविशिष्टानामभावे अन्या काश्चनापो गच्छन्ति।

नमो वरुणायेति (८. २३) वाचयत्यपोऽवक्रमयन् ॥२१॥ उदकसमीपे गत्वा सामगाने कृते बाहुगृहीतं यजमानमुदकमध्ये प्रवेशयन् ।

प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति (८. २४) ॥२२॥ उदकमध्ये प्रवेशनानन्तरं हस्तगृहीताया एवाज्यस्थाल्याः सकाशाज्जुह्वां चतु॰हीतमाज्यं गृहीत्वा परिस्तीर्याप्सु स॰धं प्रास्य तां प्रास्तां समिधमभि उपरि जु॰ति इदमग्नय इति त्यागः · अथ चतुर्गृहीत॰नीकमित्यादिश्रवणात् (४. ४. ५. १२) ।

अपरेण प्रयाजान्बर्हिर्वर्जम् ॥२३॥ आहुतिहोमानन्तरमेव गृहीतेनापरेण चतुर्गृहीतेनाज्येन · सोऽपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान्यजतीति (४. ४. ५. १४) श्रुतेः ।

अप्सु जुहोति ॥२४॥ अत्रावभृथेऽप्स्वाहुतीर्जु॰ति आहवनीयापवादोऽयम्।

एककपालेनावदायं चरति ॥२५॥ एक॰न वारुणेन पुरोडाशेन · स हि तार्तीयसवनिकैः सवनीयैः सहाग्नीध्रेवालंकरणान्तो निष्पादितः · अस्य सर्वहुतत्वं प्राप्नोति (१. ९. १२) तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्तम् अवदायं चरतीति · अत्र चोपस्तारानन्तरं पुरोडाशस्यावदानं खण्डनं कुर्वन्वरुणायानुब्रूहीत्यनुवाचयति ।

ऋजीषस्येहन्नवद्येत् ॥२६॥ अत्र वारुणयागे इहन् अध्वर्युः ऋ॰स्य हिरव॰त् · अत्र हैके॰कुर्यादिति (४. ४. ५. १६) विहितप्रतिषिद्धत्वात् इहन्शब्दो विकल्पार्थः ।

अग्नीवरुणाभ्याᳩ सर्वहुतᳩ शेषम् ॥२७॥ प्रधानयागावशिष्टं सर्वमपि पुरोडाशमग्नी॰भ्यामुद्दिश्य स॰तं कुर्यात् · स च यागस्तत्स्विष्टकृत्कार्ये (४. ४. ५. १७) वर्तते · अत एव केचिदत्राग्नीवरुणाभ्याᳩ स्विष्टकृद्भ्यामिति स्विष्टकृच्छब्दं प्रयुञ्जते तद-

1) sic! the text has गच्छन्ति, not यन्ति.

युक्तम् देवतान्तरे मन्त्रान्तरप्रसङ्गात् यथाश्रुतदेवताक एव स्रोष यागः कामं स्विष्टकृतः कार्ये　न च मन्त्र एवाम्नातोऽन्यथाकरणीयः ।

ऋजीषस्य च सकृत्पूर्वं चेत् ॥२८॥　　ऋ॰स्य च सकृदेवावद्यति एकमवदानमवद्यति　चेद्यदि पूर्वं प्रधानार्थे अवदाने ऋजीषस्य गृहीते　ततः स्विष्टकृदर्थमप्येकमव[द्य]ति नान्यथेत्यर्थः ॰ स यद्यमुत्र॰जुहोतीति (४.४.५.१७) ।

वशऽएतत्कुर्यात् ॥२९॥　　वशशब्द इच्छावाची ॰ वशे सति इच्छायां सत्यामेतत् षडाहुतिकमवभृथं कु॰त् । ता वाऽएताः षडाहुतयो भवन्तीति प्रकृत्यैतदादित्यानामिति (४.४.५.१८　१९) ॰ द्वय्यः किलैताः प्रजा बभूवुः ॰ आदित्या ईदृशेनावभृथमीदृशं प्रयुक्तवन्तः ॰ ततश्च वाजसनेयी अध्वर्यु रे[वमे]वावभृथं कर्तुमिच्छेद्यावदस्य वश एवमिच्छा स्यात् ॰ यत्कारणं यस्मादादित्यानि आदित्यस्य ऋषेरिमानि वाजसनेयकानि यजूंषि एवंविशिष्टान्वेदवादांश्चाहुः तस्मादेतैर्यजुर्भिः प्रचरन्वाजसनेयी आदित्यानामिव मार्गमन्वियान्नाङ्गिरसां मार्गम् ॰ लघुकर्मविद्याः प्रधानाः षडाहुतिकं च यथोक्तं लघ्वित्यभिप्रायः । अथ पक्षान्तरमाह ॰

यजमानोक्तावाज्यभागौ बर्हिर्वर्ज चानुयाजौ ॥३०॥　　य॰क्तौ सत्यामेतत्पक्षान्तरं कुर्यात् ॰ पूर्वोक्तं षडाहुतिकमस्त्येव　द्वावाज्य॰गौ प्रयाजानन्तरं वरुणयागात्प्राक्　ततो ब॰र्ज द्वावनु॰जौ च कार्यौ　तौ च वरुणाग्निवरुणयागानन्तरमेव ॰ एवं च दशाहुतयः सम्पद्यन्ते । यद्युऽएनमितरथा॰ एतदङ्गिरसामयनमिति (४.४.५.१९　२०) श्रुतत्वात् ॰ यदि पुनरेनमध्वर्युमितरथा अङ्गिरसामयनं कर्तव्यमिति यजमानो ब्रूयात् तत इतरथा पूर्वोक्तादन्यथा कुर्यात् ॰ कथम् ॰ एतानेव पूर्वोक्तधर्मकानेकेनैव चतुर्गृहीतेन चतुरः प्रयाजानपबर्हिषो यजेत् ॰ ततो द्वौ आज्यभागौ तौ च विशेषानभिधानात्प्राकृताविव ध्रुवाया एवावदाय कार्यौ　तदर्थं तु ध्रुवा प्रयोक्तव्या उपस्तरणाभिघारणार्थं च ॰ वरुणं च यजे[दि]ति वर्तते तेनोक्तेनैव पुरोडाशावदानेन ॰ अग्निवरुणौ यजेदुक्तेनैव पुरोडाशशेषेण ॰ द्वावनुयाजौ प्रकृतिवदौपभृतेन ॰ एतदुत्तरमङ्गिरसः पुत्रपौत्राणां मनुष्यादीनाम् ॰ अत्रापि च संस्कृतैरेवाज्यपुरोडाशमात्रैरपो गत्वा चतुर्गृहीतं हुत्वा त्रीणि चतुर्गृहीतानि गृहीत्वा तिष्ठन्त एवाङ्गप्रधानसाधारणानग्निसंस्कारानप्सु कुर्वन्तो हस्तधृतैरेवाज्यह-

त्रिर्भिश्चरेयुः · तत्रापि चेध्मसामिधेनीहोत्रार्षेयवरणानि न कुर्यात् शाखान्तरे तदभावस्य स्पष्टत्वात् · एतदङ्गिरसानयनमिति साहचर्यवचनम् यदाज्यभागौ तदानुयाजाववश्यं यथा स्याताम् मा भूत्पृथगाज्यभागयोर्विकल्पः पृथगनुयाजयोः · अतोऽन्यतरत्कृत्वेत्युत्तरेषां धारानुयाजादीनां पदार्थानामभावं दर्शयति · ततश्च न किंचिदतः परमैष्टिकं करणीयमिति हरिस्वामिनः । कठमैत्रापस्तम्बसूत्रोक्ता अवभृथेष्टिगता विशेषा वरुणप्रघासेऽउक्ता (५. ५. ४०) इति नेह पुनरुच्यन्ते ।

अन्यतरत्कृत्वा ॥३१॥ षडङ्गुलिकं दशाङ्गुलिकं वा ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥

समुद्रे तऽइत्यृजीषकुम्भं (८. २५) प्लावयति ॥१॥ अध्वर्युरुदकमध्ये तारयति ।

देवीराप इति (८.२६) विसृज्योपतिष्ठते ॥२॥ आप्लावितं तं मुक्त्वा ।

अवभृथेति (८. २७) मज्जयति ॥३॥ तमेवऽर्जीषिकुम्भमप्सु म॰ति उदकमध्येऽधः नीचैः प्रवेशयति ।

कृष्णाजिनान्तं च मा मेद्यं[1] ड्येद्य७ श्रेद्यं व्योपीरिति पुत्रायैनत्प्रदाय वरुणप्रघासवत्स्नानप्रभृत्या समिदाधानात् ॥४॥ कृष्णाजिनस्यान्तं चाप्सु मज्जयति · [समिदाधा]नान्तं वरुणप्रघासवदेव (५. ५. ३०-३५) कुर्यात् अथाभ्यवेत्य॰समिदसीति (४. ४. ५. २३) समिदाधानात्तस्यात्र श्रुतत्वात् · तत्र विशेषमाह ·

सोमलिप्तं प्रास्यति ॥५॥ स्नानादनन्तरं सो॰प्तं द्रोणकलशादि अप्सु प्रक्षिपति । वरुणप्रघासवदेव परिहितयोर्दाने (५. ५. ३४) प्राप्तऽआह ·

अदानं पूर्वयोः ॥६॥ इह पूर्वयोर्वाससोरदानम् दानं न भवति · मानवे अवभृथे स्नातावन्योऽन्यस्य पृष्ठं प्रक्षालयतः सोमोपनहनं यजमानः परिधत्ते पर्याणहनं पत्नी तेऽउदवसानीयायामिष्टौ दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ।

उद्वयमित्युनेत्रोन्नीता (२०.२१) आमहीयां जपन्तो गहन्त्यपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्येति ॥७॥ वासःपरिधानादनन्तरमुद्वयमित्यनेन मन्त्रेणोन्ने॰ता जलमध्याद्बहिर्निष्काशिताः सन्तः ऋत्विग्यजमानाः आम॰यामित्येवंसंज्ञकाम् अपामेत्येतामृचं (ऋ॰ ८. ४८. ३) ज॰न्तः सर्वे देवयजनं प्रति ग॰न्ति · शाखान्तराडुन्नेतुरुन्नयनम्

[1] मेंद्रियं M pr. m. १ sec. m. मेंद्रियं १ pr. m. मेंद्रां M sec. m. A text, but मेद्यं schol.

माध्यन्दिनानामपि सत्त्रे लिङ्गमस्ति (१२. १. १. ११) तेषां वा उन्नेतो॰मुदेतीति । अत एवोन्नयनोपदेशात्सर्वेऽत्र स्नान्तीति गम्यते · मानवे उन्नेतारं पुरस्कृत्यानपेक्षमाणाः प्रत्यायन्तीति ।

शालाद्वार्यमपरेणास्ते यजमानः कृष्णाजिनमङ्के कृत्वा ॥८॥ चात्वालोत्करावन्तरेण प्रत्यागत्य च वरुणप्रघासवत्समिदाधानान्ते बर्हिर्होमादिसवनीयशेषसमाप्त्यनन्तरं यज॰जिनमुत्सङ्गे कृत्वा शाला॰रेण उपविशति ।

स्रुवाहुतिं जुहोति मेध्यं[1] ज्यैष्ठ्य॰ श्रैष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति ॥९॥ शालाद्वार्यस्य पश्चादुपविष्टऽएव यजमाने अध्वर्युरतिप्रणीते आहवनीये स्रुवेणैवाज्याहुतिं जुहोति मेध्यमिति मन्त्रेण ।

कृष्णाजिनं निधायोदयनीया प्रायणीयावत्[2] ॥१०॥ कृ॰नं यत्र क्वचन स्थापयित्वा प्रा॰यावदुद॰नीयेष्टिः कर्तव्या · अस्यां च शालाद्वार्य एवाहवनीयः · शालामुखीयऽउदयनीयायां चरन्तीति वचनात् · मानवे निःकाषे प्रायणीयस्योदयनीयमनुनिर्वपति[3] शालामुखीये प्रचरन्तीति · काठके पत्नीशाले प्रायणीयस्य निष्काषमुदयनीयमभि निर्वपतीति ।

पथ्या स्वस्तिश्चतुर्थी ॥११॥ अत्र उदयनीयायां प॰थ्या यष्टव्या सोऽग्निमेव॰थादितिमित्युदयनीयायामेवंविधस्य क्रमस्य श्रुतत्वात् (४. ५. १. ४) ।

पात्रप्रोक्षणाद्याज्यासादनात्सवनीयवत्परिव्ययणादि मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या[4] ॥१२॥ उदयनीयायां समाप्तायां मित्रावरुणदेवत्या वशा रिक्ता वन्ध्या गौरनुबन्ध्या कर्तव्या या कदाचिदपि गर्भं न गृह्णाति सा वशोच्यते · तत्र[5] च पात्र॰क्षणादारभ्य आज्या॰दनान्तं सव॰वत् सवनीयपशौ यथा कृतम् तद्वदत्र करोतीत्यर्थः · तेन ब्रह्मणः शालाद्वार्यमतिप्रणीतं वा दक्षिणेनोपवेशनम् अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणादि आग्नीध्रीये आज्योत्पवनादि ग्रहणान्तम् · तत आज्यान्यादायेत्यादि एकवृत्स्तरणमित्यादि (९. १. ३ ४) लभ्यते · तदनन्तरं यूपस्य परिव्ययणादि करोति · सवनीयवदित्याग्नीध्रे उत्पवनम् खरोत्तरार्ध॰द्वोत्तरवेदि-

---

1) ? Thus M. १. A., but see at ४. 2) ॰णीयवत् M. A (text). णीयावत् १ and A in the schol. 3) निःकामे प्रायस्यो॰ A. 4) ॰नुब॰ A throughout. 5) ? तथा A.

रिति (८.७.१३ १४)। यद्यप्यत्र पात्र°णादीत्युक्तम् तथापि परिस्तरणं पात्रसंसादनं च पूर्वं कर्तव्यम् ततः प्रोक्षणादि तयोरप्यत्रापेक्षितत्वात् प्रोक्षणग्रहणमुपलक्षणार्थमित्यदोषः। मानवे मैत्रावरुणीं वशामनूबन्ध्यामालभेत यागकालऽउस्रा या इति सम्प्रैष इति। आज्या°दनपर्यन्तमेव सव°यवदित्युक्तत्वात् तत ऊर्ध्वमग्नीषोमीयवदेव न सव°यवत् अग्नीषोमीयात्पशुष्विति (६.१०.३२) प्रागुक्तत्वात्· अत्र च त्रीणि समिष्टयजूंषि हृदयशूलावभृथश्च भवति· सवनीयपशौ पुनः परिव्ययणाविधानेन पश्वङ्गमेतत्परिव्ययणमित्यवगूहनात्तदपवर्गे[1]ऽपवर्गमाशङ्क्यात्रापि परिव्ययणादीत्युक्तम्· तत्राह·

स्वर्ववगूहनादि वा कृतत्वात् ॥१३॥ वावधारणे· स्वर्व°नाद्येवात्र करोति न परि°णादि· कुतः कृ°त्वात्परिव्ययणस्य परिवीत एव हि यूपः· यदि पश्वङ्गं स्यात् ततस्तदपवर्गेऽपवृज्येत इदं तु यूपाङ्गं यूपसंस्कारः यूपश्च सर्वपश्वर्थं अतः परिव्ययणमपि सर्वपश्वर्थमेव· तस्मात्स्वर्व°नाद्येव कर्तव्यम्। उदयनीयानन्तरमेवानूबन्ध्या कर्तव्या तदनन्तरमेवाथ मैत्रा°लभतऽइति (४.५.१.५) श्रवणात्।

वशाभावऽउक्षा ॥१४॥ उक्षा सेचनसमर्थो महावृषभः।

उभयाभावे पयस्या ॥१५॥ सापि मैत्रावरुण्येव· प्रकृतत्वादत्र मै°णीति पदमनुकृष्यते अपेक्षितत्वाच्च· शाखान्तरे विनापि विकल्पेन पयस्या उक्ता· मानवे सिद्धः पशुबन्धः पयस्या वेति· काठके आमिक्षा वा स्यात्तूष्णीमुपचरिताज्यभागप्रभृतीडान्ता संतिष्ठतऽइति। छन्दोगसूत्रे (ला° १.६.४२-४८) सामगानविधिपरेषु सूत्रेषु बह्वोऽनूबन्ध्यापक्षा उक्ताः सन्ति· तेन छागमेषावपि वैकल्पिकौ भवतोऽनूबन्ध्यास्थाने· युक्तं चैतत्पक्षाश्रयणं कलौ। अथ पयस्यायां विशेषमाह·

आसाद्येनामाज्यभागप्रभृतीडान्तामेके ॥१६॥ एनां पयस्यां दाक्षायणयज्ञपयस्याधर्मेणोत्पाद्य[2] प्राणदानान्तं संस्कृत्यासाद्य तत आज्य°न्तामेके शाखिनः कुर्वन्ति एके सकलामिति· आसाद्याज्यभागप्रभृतीत्यनेनाज्यभागात्प्रागासादनाच्च परं यत्सामिधेन्यनुवाचनपूर्वोत्तराघारप्रयाजादि तत्सर्वं परिसंख्यायतऽइति पितृ-

१) ?? °मित्यवगुह्मात्त° A. २) ? णोत्पाद्य A.

भूतिः · आज्यभागादीडान्तं कर्मात्र पुनर्विधीयते तेनाराडुपकारकाणामवहननस्फो-दकप्रहाराघारप्रयाजानुयाजपत्नीसंयाजदक्षिणाग्निहोमपूर्णपात्रविष्णुक्रमणात्राह्मणात-र्पणाकर्मापवर्गाणामभावः यावडुक्तत्वात्· अदृष्टार्थत्वपक्षे संयवनार्थत्वपक्षे [च] प्रणी-तानामप्यभावः सर्वार्थत्वपक्षे तु भवन्ति । तत्रायं पदार्थक्रमः · शाखाच्छेदना-द्युपगूहनान्तम् मित्रावरुणाभ्यां भागमिति विशेषः ब्रह्मोपवेशनम् वाग्यमन-प्रैषः अतिप्रणीतस्यैव परिस्तरणम् पात्रासादनम् प्रोक्षणम् आज्यनिर्वापो वेदबन्धः शालाद्वार्यो दोहः आज्याधिश्रयणम् पर्यग्निकरणम् उदकस्पर्शः श्र-पणाम् दधिप्रक्षेपः प्रोक्षणीप्रैषादि आग्नीध्रे उत्पूय ध्रुवायामेवाज्यग्रहणान्तमि-ध्मप्रोक्षणम् न वेदेः प्रस्तरबर्हिषश्च स्रुचे त्वेति तूष्णीं प्रस्तरग्रहणाद्यन्यैरवहा-दनान्तम् समित्प्रस्तरादानादि वाजिनालम्भात्मालम्भोदकस्पर्शान्तम् तत्र विशेषः नोल्मुके · स्तृताया एव वेदेर्द्वे तृणेऽआदाय विधृत्योः स्तरणम् होतुरामन्त्रणम् तूष्णीं षोडशेध्मकाष्ठप्रक्षेपः उपवाजनसंमार्गौ होतृवरणम् आज्यभागप्रधानस्विष्ट-कृद्यागाः न संचराभ्युक्षणम् प्राशित्रमिडा च भवति नान्यत् मार्जनम् पवित्रप्रतिपत्तिः संमार्गः स्रुचोर्व्यूहनम् अभ्युक्षणम् परिध्यञ्जनम् सूक्तवाकप्रैषः प्रस्तरग्रहणादि प्रक्षेपान्तम् इदमग्नये सोमाय मित्रावरुणाभ्यामग्नये होत्रायेति प्रस्त-रत्यागः अनुप्रहरेति प्रैषः तृणप्रहरणम् आत्मालम्भः उदकालम्भः ततो भक्षान्तो वाजिनयागः संवदस्वेत्यादेरभावः परिधिप्रक्षेपः संस्रवाहुतिः देशे निधानम् · अत्र वा वाजिनयागः वेद्यालम्भाभावः वेदयोक्त्रविमोकः समि-ष्टयजुर्होमः प्रणीताश्चेत् तद्विमोक इति । केचित्सवनीयपशोः पशुपुरोडाशस्य पूर्णपात्रनिनयनादि कर्मापवर्गान्तमत्र कुर्वन्ति केचिच्चावभृथादागत्य समिदाधा-नबर्हिर्होमान्ते ।

उदवसानीयाग्नेयः पञ्चकपालः समारूढनिर्मथिते ॥१७॥ अनुबन्ध्यायां समाप्तायां पयस्यायां वा समाप्तायां समाप्ते विहारे उद॰या इष्टिः कार्या · तत्र च आ॰योऽग्निदेवताकः पञ्च॰लः पुरोडाशोऽग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तो भवति यथा पुनराधेयऽउक्तः (४.११.१) तथात्र भवतीत्यर्थः · काठके शालामुखीयोत्त-रवेदिकौ पृथक्समारोप्य यो वा पत्नीशाले विहारः संचरेण निष्क्रम्याष्टाकपाल-

मुद्वसानीयं निर्वपतीति¹⁾ · मानवे समारोपयत्यपरावग्नी²⁾ यदि गतश्रीः शालामुखीयं चोदङुद्वसायारणीभ्यामग्निं मथित्वोदवसानीयामिष्टिं³⁾ निर्वपति आग्नेयमेव पञ्चकपालं विभक्तीः प्रयाजानुयाजेष्वाग्नेयावाज्यभागावनड्वान्दक्षिणापि च वैष्णवीं पूर्णाहुतिं जुहोतीति। समारोपणं प्राजहितस्येतरेषामप्रवृत्तत्वात् · वैज-वापेन तु सर्वाग्नीनां समारोपणं सूत्रितम् तच्छाखान्तरीयाद्वचनात्स्यादिति पितृ-भूतिः · तस्मात्सर्वेषां समारोपो युक्तः सूत्रकारवचनानुसरणस्य समूलत्वात्।

हिरण्यं दक्षिणा ॥१८॥ अस्यामुद्वसानीयायाम्। अनड्वान्वा ॥१९॥

पशुवद्वाहुतिः ॥२०॥ अथवा उद्वसानीयायाः स्थाने पशुवदाहुतिं जुहु-यात् · पशुवदिति उरु विष्णविति (५.४१) मन्त्रेण चतुर्गृहीतहोमो यथोत्सादहानं च (६.१०.१० १२) · एतदर्थमेवाहवनीयमुद्धृत्येयं होतव्या।

तदन्ते सायमाहुतिः ॥२१॥ तस्या उद्वसानीयाया वैष्णव्याहुतेर्वा अन्ते सायंकालीनोऽग्निहोत्रप्रयोगोऽनुष्ठेयः। अथेदं विचार्यते किमेषा सायमाहुतिः सोमाङ्गम् उत नित्येति · तत्र पूर्वपक्षमाह ·

सोमाङ्गं संनिधिविरोधाभ्याम् ॥२२॥ इयं सायमाहुतिः सोऽङ्गं स्यात् · कुतः संधेः सोमसंनिधौ विधानात् यदैवैषोदव॰सायमाहुतिं जुहोतीति (४. ५.१.१६) विरोधाच्च यदि एषा नित्या तदा तस्याः प्रागस्तमयादुद्धरणम् अस्त-मिते च होम इत्येवमादिः कालो विरुध्यते सा हि नियतेनोद्वसानीयान्त एव कर्तव्या उद्वसानीयान्त एव कदाचिदस्तमयात्प्रागपि सम्भवति परतो ऽपि मध्याह्नेऽपि अतिरात्रादौ पूर्वाह्णेऽपि · अत उद्वसानीयावदेषापि सोमाङ्गमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तमाह ·

नित्या वा प्रातराहुतिश्रुतेः ॥२३॥ नित्यैवेयं सायमाहुतिः स्यात् · काल एव प्रातराहुतिमिति (४.५.१.१६) प्रातराहुतेः श्रवणात् · यदि च सोमाङ्गमियं स्यात् काले प्रातराहुतिर्न श्रूयेत श्रूयते च अतो ज्ञायते नित्येय[मि]ति · यदुक्तम् काल॰धादिति नैष विरोधो नित्यस्य यथा कथंचित्परिसमापयितव्यत्वस्योक्तत्वा-दिति · अतः सोमयागनिमित्तो नित्याया एव सायमाहुतेरपकर्षोऽयं वचनात्।

---

१) ? ॰यति ष्टीरिति A. २) ॰वग्नि A. ३) ॰या इष्टि A.

नियतक्रियातः ॥२४॥ अतः परं निष्या नियतानां नित्यानां संध्यातर्पणादिदेवपूजनदानहोमपञ्चमहायज्ञादीनां क्रिया भवति · अस्मादेव प्रतिप्रसववचनादतः प्राङ्नित्यानि न क्रियन्ते इत्येतदवगम्यते[1] · अवभृथादूर्ध्वमुन्मुक्तादीक्षितेऽप्येतत्पर्यन्तं निषेध एव ।

एष प्रथमः सोमः ॥२५॥ य एष पूर्वमुक्तो वसन्तेऽग्निष्टोम इति (७. १. ४) एष सोमः सर्वसोमयागापेक्षया प्रथमोऽनुष्ठेय इत्यर्थः · शाखान्तरेऽतिरात्रस्यापि प्रथमसोमता विहितास्ति · ताण्डकेऽग्निष्टोमं प्रकृत्य पठ्यते (पञ्चविं° १६. १) एष वाव प्रथमो यज्ञानां य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव[2] तज्जीयते वा[3] प्र वा मीयतऽइति · तस्मादग्निष्टोममकृत्वान्ये यज्ञा न कर्तव्या इति सिद्धम् ।

आदीप्य प्रविशन्ति ॥२६॥ देवयजनमादीप्य ग्रामं प्रयन्ति ऋत्विग्यजमानाः · बर्हिरादीप्येति कर्कः · यदनुपोष्य प्रयायाज्जीवबद्धं तेन यजमानममुष्मिंल्लोके नयेरन्निति[4] शाखान्तरे श्रवणात् उष दाहे उपोषणं दहनम् अनुपोष्य अदग्ध्वा अनादीप्येत्यर्थः · मानवे विहारं पुरस्कृत्य गृहानागच्छन्तीति । केचिच्चानूबन्ध्यायां पयस्यायां वा शकटबर्हिष स्तीर्णस्यानूबन्ध्यान्ते पयस्यान्ते वा होमं कुर्वन्ति ।

षडुत्तरे ॥२७॥ पूर्वं ह्युक्तम् उक्थ्यं कयेति (५. २) उक्थ्यमुत्तरेष्विति (५. ११) · तत्र न ज्ञायते के ते उत्तरऽइत्यत इदमाह · अग्निष्टोमादुत्तरे संस्थावृद्धा षट् क्रतवो भवन्ति · षट् संस्थाविकारा इति कर्कः । तानेवाह ·

अत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः ॥२८॥ तत्र च उक्थ्यात्यग्निष्टोमौ पूर्वमुक्तौ षोडशिनमतिरात्रं च द्वादशाहे वक्ष्यति वाजपेयं च स्वतन्त्रं वक्ष्यति अप्तोर्यामं चाश्वमेधऽइति । तत्राग्निष्टोमस्यैव विधान्तरमत्यग्निष्टोमः · तत्र यज्ञायज्ञियान्ते सर्पणं कृत्वा दिवेव षोडशिग्रहयागो दशचमसोन्नयनपूर्वकः · तत्र स्तोत्रशस्त्रमात्रं षोडशिनः अन्ये धर्मा न भवन्तीति प्रागुक्तम् (७. १२) · क्रतुकरणमाग्निष्टोमिकम् आग्नेय एवैकः पशुः · षोडश्यन्तेऽनुयाजादि । उक्थ्ये च यज्ञायज्ञियान्ते सर्पणं कृत्वा त्रय उक्थ्यविग्रहा यथोक्ताः द्वौ सवनीयौ । षोडशिनि उक्थ्यान्ते सर्पणपूर्वकः षोडशिग्रहयागः त्रयः पशवः सव-

1) See at ७. १. २७. 2) कर्तपत्य° Panc. 3) Thus Panc. तद्धीयते A. 4) ? नीये° A.

नीयाः । वाजपेये च षोडशिनः परं सर्पणपूर्वकं वाजपेयस्तोत्रं शस्त्रं च तत्र चमसैरेव यागः तस्य विशेषास्तस्य प्रकरणऽएव वक्ष्यन्ते क्रतुकरणं च षोडशिनः । अतिरात्रे चत्वारः सवनीयाः षोडश्यन्ते रात्रिपर्यायास्त्रयः ततः संधिस्तोत्रम् तत्राश्विनं शस्त्रम् ततोऽनुयाजादि । अप्तोर्यामे चातिरात्रवत्सर्वं सवनीयादिकम् तत आश्विनयागात्परमेकः चतुस्तोत्रः पर्यायः तत्र प्रतिस्तोत्रं[1] सर्पणम् तदन्तेऽनुयाजादि । उपनयनविवाहादिवत्पुरुषसंस्कारकत्वेन सप्त सोमसंस्थाः स्मर्यन्ते तासामनेन क्रमेणानुष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं सूत्रमिति पितृभूतिः ।

तेषामुक्थ्योऽच्छावाकमभि संतिष्ठते होतारमितरे ॥२९॥ यऽएते ज्योतिष्टोमे शस्त्रवन्तो ग्रहा उक्तास्तेषाम्क्थ्य एवैकोऽच्छाम्ष्ठते इम्रे सर्वे ग्रहा होतारमभि संतिष्ठन्ते किमर्थमिदमुच्यते शस्त्रवत्सु ग्रहेषु च मैत्रावरुणादयो यष्टारो नान्येषु ग्रहेष्विति पितृभूतिकृतं व्याख्यानम् । अपरं च तेषां पूर्वोक्तानां षणामत्यग्निष्टोमादीनां मध्ये उक्थ्योऽच्छाम्ष्ठते अच्छावाकशस्त्रेण समाप्तिं प्राप्नोति इम्रे होतारमभि संतिष्ठन्ते होतृशस्त्रेण समाप्तिं प्राप्नुवन्ति प्रतिगरार्थं शस्त्रकर्तुर्ज्ञानायायमुपदेशः ।

वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येद्भक्षाय क्रयणप्रभृत्यनुसोममावृता समानमासादनं प्रागभिषवात् ॥३०॥ वैश्यक्षत्रिययोः सोमे सोमयागे अध्वर्युः भक्षाय इच्छन् यजमानं भक्षं कारयितुमिच्छन् न्यम्भीन् वटफलस्तबकानुपम्ह्य उपनहनेन वाससा बद्ध्वा अनुम्नं सोमेन सह आम्ता सोमस्येवेतिकर्तव्यतया तस्य न्यग्रोधस्य क्रम्भृति क्रयणादारभ्य प्राम्वात् अभिषवादर्वाक् सर्वं संस्कारजातं कुर्यात् आसादनं च ऊरौ अनसि आसन्द्यां हविर्धाने च । प्रागम्वादित्युक्तत्वात्तस्याभिषवो न भवतीति गम्यते । न्यग्रोधस्य समानं सहैव सोमे कुर्यात् अनुशब्दोऽत्र सहार्थे कर्मप्रवचनीयः तद्योगे सोममिति द्वितीया यौगपद्ये ऽव्ययीभावो वा । शाखान्तरे श्रूयते यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं बिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युन्मृद्य तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न

1) ? स्तोत्र A.

सोममिति स्तिभिन्योऽङ्कुराः फलानि चेति तत्र टीकायाम् · अत्र वाक्ये यदि सोमं विभक्षयिषेदिति सोमभक्षमनुसंकीर्त्य तत्र फलचमसो निदिश्यते · भक्षश्च यागावशिष्टद्रव्यसंस्कारत्वेन प्रसिद्धस्तेन भक्षविधानादेवानेन फलचमसेन यजमानचमसयागाभ्यासः साधनीय इति ज्ञायते ।

चमसोन्नयनकाले वाहृत्य दध्नोन्मृद्य तच्चमसमनून्नयेत् ॥३१॥ अथवा चमसकालएव न्यग्रोधफलान्यङ्कुरांश्चाहृत्य सम्पिष्य चूर्णयित्वा द्रव्यं दध्ना मिश्रणं कृत्वा तच्चमसं यजमानचमसं अनु पश्चादुन्नयेत् अथवा इतरान्सोमचमसाननु तच्चमसं फलचमसमुन्नयेत् ।

हूयमानेषु कुशतरुणेन जुहोत्यदृं वदस्मीति ॥३२॥ इतरेषु सोमचमसेषु हूयमानेषु एनं फलचमसं चमसाध्वर्युरेव कुशेन दर्भतृणेन चमसादृहीत्वा जुहोति यदान्यांश्चमसानुन्नयन्ति तथैतमुन्नयन्ति यदैतान्जुह्वोति अथैनं कुशतरुणेनोपहृत्य जुह्वोतीति शाखान्तरे श्रवणात् · ततो हुतशेषस्य वैश्यराजन्ययोर्भक्षणम् ॥

॥ नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

इति श्रीत्रिरग्निचित्सुतेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने दशमोऽध्यायः ॥

इति कातीये श्रौतसूत्रे दशमोऽध्यायः ॥

ज्योतिष्टोमसम्बन्ध्याध्वर्यवमुक्तम् इदानीं ब्रह्मत्वं वक्तुं प्रतिजानीते ·

ब्रह्मत्वमतः ॥१॥ अतः परं ब्रह्मणः कर्मोच्यते · ब्रह्मणस्त्व इति (पा० ५.१.१३६) त्वः · पृथगुच्यमानमनाकुलं भवति अपि च यथाकालमुच्यमाने पुनःपुनर्वक्तव्यं भवतीदं ब्रह्मणऽइदं ब्रह्मणऽइति पृथगुपदेशे नैष दोषऽइति · अध्यायपरिसमाप्तेर्यावत् ।

वाग्यतः कर्मणि वर्तमाने ॥२॥ सौमिके कर्मणि वर्तमाने क्रियमाणे ब्रह्मा कृतवाग्यमनो भवेत् वर्तमानऽइत्युक्तत्वात् यस्मिन्काले कर्म न क्रियते तदा वाग्यतो न भवति यथोपसत्सु पौर्वाह्णिक्यापराह्णिक्योरन्तराले · सौमिके सोमप्रकरणोपदिष्टऽएव कर्मणि सोमक्रयहविर्धानसदःकरणादौ अभिषवग्रहग्रहणस्तोत्रादौ च क्रियमाणे अयं नियमः ऐष्टिकेषु च पाशुकेषु च कर्मसु दर्शपूर्णमासव-

द्वेति कर्कः सर्वस्मिन्कर्मणि वर्त्तने वाग्यत इत्यपरे। लौगाक्षिः शुचिर्वाग्यतः शीली स्यान्नायज्ञियां वाचं ब्रूयाद्यदि ब्रूयद्विष्णवीमृचं यजुर्वा जपेदपि वा नमो विष्णव इत्येव ब्रूयादिति।

हिरण्यवत्याꣳ हुतायां दक्षिणोऽनुगच्छत्या क्रयात् ॥३॥ बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्ध्वा जुहोतीत्येषा (७.६.८-१) आहुतिर्हिरण्यवती तस्यां हिरण्यामाहुत्यां हुतायां सत्यां सोमक्रयणयानयने होमे सोमं प्रति गमनादौ च सर्वत्र ब्रह्मा दर्ङ्गति अध्वर्य्वाद्यपेक्षया दक्षिणदिगाश्रितः पृष्ठतो याति सोमक्रयसमाप्तिपर्यन्तम्।

क्रीते प्राङुतीत्य पूर्वेणानः परीत्यापरेण वा दक्षिणोऽनुगच्छत्या निधानात् ॥४॥ सोमक्रये कृते यदा यजमानादयः सोममादायानः प्रति गच्छन्ति तदा ब्रह्मापि तत उत्थाय प्राञ्चतीत्य पदार्थतया किंचित्पूर्वस्यां दिशि गत्वा तदनन्तरं सोमक्रयदेशस्य दक्षिणतोऽवस्थितमनः शकटं पूर्णा परीत्य परिगम्य शकटमपरेण वा परीत्य तस्मादेव शकटाद्दर्णाः दक्षिणेषामाश्रितः सन् तमेव शकटमनुगच्छनात् शालायामाहवनीयं दक्षिणेन सोमनिधानं यावत्।

दक्षिणाग्निं वापरेण घर्मे ॥५॥ घर्मे प्रवर्ग्ये क्रियमाणे दक्षिणमपरेण वा गार्हपत्यस्य दक्षिणत आसीत वा यथोक्ते स्थाने आहवनीयस्य दक्षिणत इति। घर्मेऽपि प्रवर्ग्ये आहवनीयं प्रति नीयमाने आहवनीयसमीपे गत्वोपविशति।

स्तम्बयजुर्हरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसक्तिः ॥६॥ औपवसथ्यां मिमीतऽइति (८.३.६) सौमिक्या वेदेः करणमुक्तम् तत्र च पृथ्वाक्रोतीति (१२) स्फ्यादानस्तम्बयजुर्हरणादिकमुक्तम् तत्र ब्रह्मणो विशेष उच्यते स्तम्ब्यति अध्वर्यौ तदर्थपात्रासादनात्प्रागेव ब्रह्मा औत्तरवेदिकाहवर्णेन वेदितो वेदिसंलग्नो वेदिस्पृष्टो बहिर्वेदि उपविशति आसनं मन्त्रेण संस्कृत्य।

एवꣳ सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात् ॥७॥ अतः प्रभृति सोमाग्नीध्रीययोः प्रणयनादर्वाक् सर्वत्र सर्वेषु कर्मसु अग्निप्रणयनादिषु वेदिस्तरणान्तेषु क्रियमाणेषु एवं कुर्यात् एवमित्याहवनीयसक्तिः (६) इत्यर्थः तत्रैवोपविष्टः सन् कृताकृतप्रत्यवेक्षणं कुर्यात्। पश्चान्तरमाह

कर्मणः-कर्मणो वा सक्तिस्तत्तदेवान्वेत्य ॥८॥ अथवा हविर्धानप्रवर्त-

नोपरवखननसदःकरणाग्नीध्रकरणधिष्ण्यनिवपनादेः कर्मणः क्रियमाणस्य सन्तः संनिहितो दक्षिणत आस्ते समीपऽएव दक्षिणत उपविशति न त्वाहवनीयदेशस्य दक्षिणत एव · किं कृत्वा तत्र तत्तदध्वर्य्वादिभिः क्रियमाणं कर्मान्वेत्य अनुगम्य तत्र गत्वेत्यर्थः · यथा हविर्धानप्रवर्तने पूर्वमन्तःपात्यसमीपे वेदिमध्ये स्थापितयोर्हविर्धानयोर्दक्षिण उपविष्ट आसीत् यदा च हविर्धाने प्रणीयेते तदा ब्रह्मापि तत उत्थायानुगच्छति गत्वा पुनस्तत्र संनिधौ दक्षिणत आस्ते · एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य (१३. ३३-४४) द्वादश ब्रुवन्नग्नौ ॥९॥ उक्तं चाग्निं प्रणेष्यन्कृत्वेत्याहवनीयस्य (८. ३. २० २१) प्रणयनम् · अग्नौ चयने तस्मिन्नाहूयमाने इध्ममादीप्याग्निं प्रति नीयमाने ब्रह्मा अप्रतिरथस्य द्वादश [ऋचो[१]] ब्रुवञ्जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छति साग्निके क्रतावेवैवं श्रुतवात् (१. २. ३. ५) · मानवे चीयमानेऽग्नौ दक्षिणतः पक्षस्य बहिर्वेद्युपास्तऽइति ।

सर्वत्रैके ॥१०॥ शाखिनः सर्वत्र साग्निके अनग्निके च क्रतौ अग्निप्रणयने अप्रतिरथं ब्रुवन्ब्रह्मानुगच्छतीत्येवमाहुः ।

स्तीर्णायां यथार्थमेत्य ॥११॥ वेदिस्तरणादूर्ध्वं यथार्थं यथाप्रयोजनमावश्यकभोजनमूत्रपुरीषाद्यर्थमेत्य पुनर्वेदेर्दक्षिणतः स्वस्थानऽआस्ते वेदिस्तरणपर्यन्तमत्रैवास्तऽइत्यर्थात्सिद्धम् · अत एव स्तीर्णयामित्युपदेशात् वेदिस्तरणानन्तरं सर्वे भोजनाद्यावश्यकं कर्म कुर्वन्तीति गम्यते ।

अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरेण धिष्ण्याञ्छालाद्वार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दक्षिणतः ॥१२॥ अग्नीषोमप्रणयनार्थं यदा ब्रह्मा शालायामागच्छति तदा आहवनीयदक्षिणदेशादुत्थाय पूर्वेण वेदिमागत्य चात्वालमुत्करं च दक्षिणेनागत्याग्नीध्रीयादीन्सर्वान्धिष्ण्यानुत्तरेणागत्य पूर्वद्वारेण शालां प्रविश्य शालामेत्य गत्वा तस्यैव शालाद्वार्यस्य दक्षिणत उपविशति ।

हुते च सोममादायाग्निमन्वेति ॥१३॥ प्रदीतमिध्मं द्वितीयामिति (८. ७. १-२) अयं वैसर्जिनहोमः[२] प्रदीप्तेध्मस्योपरि विहितः · तस्मिन्वैसर्जने[३] हुते ब्रह्मा यजमानो-

१) deest A. ऋचो B. २) Thus AB. ३) Thus AB. Ss.

पश्चात्सोम°दाय अग्निनाग्नीध्रीयमध्वर्युणा प्रणीयमानमन्वेति अनु पृष्ठलग्नो गच्छति ।

यजमानो वा सोमꣳ हरेत् ॥ १४ ॥ अथवा य°न एव सो°रेत् न ब्रह्मा ।

अन्यस्मै प्रदायानिह्निते यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतः ॥ १५ ॥ अनि°ते अध्वर्युणा आग्नीध्रीये धिष्ण्यस्योपर्यस्थापिते ब्रह्मा चेत्सोमं हरन्भवति तदा तं सोममन्य°दाय तावदन्यस्य हस्ते धारणार्थं समर्प्य यथे°त्य येन मार्गेण गतः उत्तरेण धिष्ण्यमिति तेनैवागत्याग्नीध्रीयस्य दक्षि°त आस्ते होमं यावत् · तत्र च होम उक्तो ऽयं न इति°स्मिन्निति (८. ७. १) ।

हुते च सोममादायाहवनीयं चातीत्य ॥ १६ ॥ हुते च वैसर्जनीये ब्रह्मा पुनरन्यहस्तात्सोम°दाय आहवनीयसमीपे गत्वा चकारात्पुनरन्यस्मै सोमं प्रदायाहवनीयं पूर्वेणातीत्यातिक्रम्य तस्यैव दक्षिणतो बहिर्वेदि वेदिसहित आस्ते · लौगाक्षिः अग्नीषोमयोः सन्नयोः संचरेण प्रविश्यापरेण हविर्धानं दक्षिणा परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेरन्तर उपविशत्यत्रासीता मार्जनाद्धुतायां वपायां यथेतं प्रत्येत्य चात्वाले मार्जयित्वापरेणोत्तरवेदिं दक्षिणा परिक्रम्य यथास्थानमुपविशत्यषोऽत ऊर्ध्वꣳ संचर इति · मानवे यदि राजानꣳ हरेद्धविर्धानात्तेऽध्वर्यवे प्रदायोत्तरेणाग्नीध्रीयमपरेण सदो दक्षिणेन सदोमार्जालीये हविर्धानं गत्वाऽयानां दक्षिणत उदङ्मुख उपविशत्येष संचर इति ।

अपररात्रेऽग्नीषोमप्रणयनवदिह्न ॥ १७ ॥ अप°त्रे सवनीयपशोः परिस्तरणापात्रासादनादौ क्रियमाणे ब्रह्मा इह्नग्नी°वत्कुर्यात् · अग्नी°वदिति अग्नी°णयने येन मार्गेणागत्य शालाद्वार्यं दक्षिणेनोपविष्टस्तेनेत्यर्थः तेनोत्तरेण धि°ष्ण्यास्त ऽइत्येतल्लभ्यते (१२) इह्नाहवनीयं दक्षिणेनैवेति विकल्पः · लौगाक्षिसूत्रे विशेषः सवनीयासु प्रपद्यमानास्वनुप्रपद्येतापरेण दक्षिणꣳ हविर्धानं दक्षिणा परिक्रम्य दक्षिणतः सोमस्यान्तर उदङ्मुख उपविशत्यासीता सर्पणात्सर्पणकाले मैत्रावरुणमन्वारभ्य निःसृत्येति सवनीया एकधनस्था आपः अतोऽभिषवकाले ब्रह्मा हविर्धानमध्ये दक्षिणतोऽभिषवस्थानस्योपविशति ।

विप्रुषाꣳ होमꣳ हुत्वा प्रतिहर्तारमन्वारभेत वाग्दीक्षितः ॥ १८ ॥ अदी°तो ब्रह्मा विप्रु°त्वा यस्ते द्रप्स इत्येतन्मन्त्रकामाहुतिं हुत्वा प्र°रं पवमानार्थं सर्पत-

न्वारभेत विकल्पेन · अदीक्षित इत्युक्तत्वात्सत्त्रेषु दीक्षितो ब्रह्मा विप्रुड्ढोमपूर्वकं नियमेन प्रतिगृभेत यजमानस्तु ब्रह्माणमन्वारभते प्रतिहर्तारं ब्रह्मा ।

प्रस्तोत्रामन्त्रित एतं ते देव सवितः (२. १२) स्तुत सवितुः प्रसवऽइत्युक्त्वा प्रसौति ॥ १९ ॥ पवमानादिसर्वस्तोत्रेषु उपाकरणानन्तरं प्रस्तोता ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरित्यनेन मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते पृच्छति स च ब्रह्मा प्रस्तोत्रा एवमामन्त्रितः पृष्टः सन् एतं ते सवितरित्यमुं मन्त्रं तेन मामवेत्यन्तमुक्त्वा पठित्वा ततः स्तुत सवितुः प्रसवऽइत्यनेन मन्त्रेण प्रसौति प्रस्तोत्रादीननुजानाति स्तवनातिस्तवनाय स यत्राहोपत्येतं तऽइत्यादिश्रवणात् (४. ६. ६. ६) · अत्रोक्ता प्रसौतीति द्वयोः क्रिययोर्यथाक्रमं सम्बन्धः एतं तऽइत्युक्त्वा स्तुत सवितुरिति प्रसौति । पक्षान्तरमाह ·

देव सवितरेतद्बृहस्पते प्रेति वा ॥ २० ॥ अथवा देव सवितरेतद्बृहस्पते प्रेत्येतावन्तं मन्त्रमुक्त्वा स्तुत सवितुरित्यनेन प्रसौति (४. ६. ६. ७) । पुनरपि पक्षान्तरमाह ·

रश्मिना सत्यायेति (१५. ६) वा प्रतिमन्त्रम् ॥ २१ ॥ रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेत्यत्रैकोनत्रिंशत्स्तोमभागा मन्त्राः सन्ति · तत्राग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि · तत्र रश्मिना सत्यायेत्यादिभिर्द्वादशमन्त्रैः प्रतिमन्त्रं प्रतिस्तोत्रं क्रमेणैकैकेन मन्त्रेण प्रसौति · रश्मिनाथेत्येवमादिकमेकैकं मन्त्रमुक्त्वा स्तुत सवितुः प्रसवऽइत्यनेन मन्त्रेण प्रसौति · स्तुत सवितुरित्ययं सर्वत्र भवतीति कर्काचार्याः · कठसूत्रे ब्रह्मन्स्तोष्याम इत्युक्ते रश्मिरसीत्यनुवाक स्तोमभागाः प्रतिमन्त्रं देव सवितरित्यनुषङ्गस्तेषामेकैकाऽ स्तोत्रेषु द्वादशाग्निष्टोमे पञ्चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिन्युत्तरे द्वादश रात्रिपर्यायेषु उत्तरे त्रयो राथन्तरे संधौ नातोर्यामण्यूर्ध्वमाश्विनान्न वाजपेयस्यातिरिक्तस्तोत्रे यथाब्राह्मणोक्तमेवात्रानुज्ञानमिति ·

येन प्रवेशनं तस्मिन्त्संसर्पणम् ॥ २२ ॥ सदसो येन द्वारेण प्रवेशनं ब्रह्मा कुर्यात् तस्मिन्द्वारेण संसर्पणं कुर्यात् ऋतस्य द्वाराविति द्वार्येऽइति (१. ८. २०) एतद्द्वार्ययोरभिमर्शनं तस्मिन्नेव द्वारे कर्तव्यमित्यर्थः तस्यैव संस्कार्यत्वात् । अतो येनेति अनिर्धारितविशेषोपदेशात् ब्रह्मणः सदसः प्रवेशे द्वारविकल्पः पूर्वेण वापरेण वेति । तत्रापरेण द्वारेण प्रवेशे संचरविशेषमाह ·

पूर्वेण यूपं परीत्यापरेण चेत् ॥ २३ ॥ चेद्यद्यपरेण सदसो द्वारेण ब्रह्मा

प्रविष्टुमिच्छति तदा स्वस्थानात्पूर्वेणेत्य आग्नीध्रीयं सदश्चोत्तरेणागत्य अपरेण सदसो द्वारेण प्रविशति · पूर्वेण चेत् अपरेणैव यूपमिति तदा च ब्रह्मासनाद्धविर्धानं दक्षिणेनैवागत्य पूर्वेण सदसो[1] द्वारेण सदः प्रविशति। अथ सदस्युपवेशनस्थानमाह ·

प्रशास्तुर्दक्षिणत आस्ते ॥२४॥ ब्रह्मा स्तोत्रशस्त्रकाले सदसि प्रशास्तुर्मैत्रावरुणस्य दक्षिणतस्ते · ग्रहपुरोडाशादिहोमकाले तु तत उत्थाय प्रशास्तृधिष्ण्यं दक्षिणेनोत्तरेण वा गत्वा पूर्वेण द्वारेण निष्क्रम्य हविर्धानं दक्षिणेन गत्वा स्वस्थानऽउपविशति।

अपरेण धिष्ण्यानितरे ॥२५॥ इतरे ब्रह्मपुरुषाः ब्राह्मणाछंसिपोत्राग्नीध्राः[2] धिष्ण्यानपरेण स्वस्य[-स्वस्य] धिष्ण्यस्य पश्चात् आसते उपविशन्ति।

नेष्टा च ॥२६॥ स्वं धिष्ण्यमपरेणास्ते उपविशति · अध्वर्युपुरुषत्वात्तस्य पृथगुक्तम्। अथ ब्रह्मणः असमाप्ते सवने ग्रहपुरोडाशादिहोमेषु कृताकृतप्रत्यवेक्षणार्थं गमनागमनाय संचरमाह ·

विसंऽस्थितसंचरः प्रशास्तृधिष्ण्यं वोत्तरेणापवमाने ॥२७॥ विसंस्थितमसंस्थितमुच्यते तस्मिन्संचरो विसंस्थितसंचरः असमाप्ते सवने ब्रह्मणो यः संचरः संचरणं गमनमागमनम् अपवमानऽइति पवमानार्थगमननिमित्तव्यतिरिक्तः स प्रशास्तृधिष्ण्यमुत्तरेण वा भवति वा दक्षिणेनेति · पवमानार्थं संस्थिते च सवने प्रशास्तृधिष्ण्यं दक्षिणेनैवेति।

स्वऽ-स्वमितरे ॥२८॥ इतरे ब्रह्मपुरुषाः स्वं-स्वं धिष्ण्यमुत्तरेण वा अपरिसमाप्ते सवने[3] गच्छन्ति वा दक्षिणेन संस्थिते तु दक्षिणेनैवेति ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥

इति श्रोत्रियग्निचित्सुतेन याज्ञिकदेवेन कृते कात्यायनसूत्रव्याख्याने एकादशोऽध्यायः

इति कातीयश्रौतसूत्रऽएकादशोऽध्यायः ॥ ॥

---

1) सदसो deest B. 2) ब्राह्मणाछंसिपोत्राग्नीध्राः deest A. 3) सवने deest B.

श्रुत्यर्थमनुविधित्सताचार्येण ज्योतिष्टोमोऽनुविहितः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो द्वादशाहोऽनुविधीयते ।

ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात् ॥१॥ ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयज्ञाभ्यासोऽभिधीयते · ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति · ते च सोमयागस्य स्तोमाः तस्माज्ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते । सं° धर्मशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते · ते सर्वेष्वेकाहेषु द्वादशाहे च भवन्ति · कस्मात् तद्गु°नात् तद्गुणानां ज्योतिष्टोमाङ्गानां गुणास्तत्र दृश्यन्ते तस्या [आ]वृच्यत्र होता°रेयुरिति (५. १. ३. ४) एकाहे वाजपेये ।

प्रथमस्य व्रात्यस्तोमसाद्यःक्रेषु वचनात् ॥२॥ व्रात्यस्तोमादिषु प्र°स्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्तन्ते न ज्योतिष्टोमिकाः · कुतः व°नात् उच्यतेऽनेनेति वचनं नामधेयम् नामधेयादित्यर्थः तुल्यनामत्वात्तत्रैव प्रतीतिर्भवति[1] प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो भवति नान्यथेति ।

अग्निष्टुत्सु चैके ॥३॥ सं° प्रतिकाममग्निष्टुतां भेदः (२२. ४. २१) · प्रथमस्याग्निष्टुतो धर्माः द्वितीयादिषु प्रवर्तन्ते [इति] एके आहुः ।

द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्च ॥४॥ सं° सत्त्ररूपः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः ।

आसतउपयन्तीति सत्त्रलिङ्गं यजतइत्यहीनस्य ॥५॥ अत्र विशेषमाह · द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्त्रलिङ्गम् · द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्त्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्तते अहीने चाहीनात्मकः ।

---

1) Thus D. प्रवृत्तिर्भ° K.

उभयतोऽतिरात्रꣳ सत्त्रमुपरिष्टादहीनस्य ॥६॥ सं० उभयत इत्यादावन्तेऽतिरात्रो यस्य तदुभ०रात्रम् · उप०ष्टात् अन्तऽएव ।

यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु ॥७॥ कर्तारो भवन्ति · यऽऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान्पदार्थान्लक्षणयानूद्य यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते ।

अदक्षिणानि च स्वामियोगात् ॥८॥ सत्त्राणि भवन्ति · न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणाति । सं० अत्र हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्नश्चात्मपरिक्रयः ।

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥९॥ या०नं यत्कर्म तद्गृ०तिः करोति कर्मान्तरे तस्यायु०त्वात् इतरेषां चाध्वर्यवादिषु योगात् ।

दर्शनाच्च ॥१०॥ दृश्यते चायमर्थः तस्माद्यदि बहवो० प्रयच्छेयुरिति (३.४.२.१५)।

सर्वे संस्कारात् ॥११॥ सं० यद्यत्संस्कारकं याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्युः तेन हि यजमानाः संस्क्रियन्ते ।

दर्शने वचनात् ॥१२॥ यत्तु दर्शनमुक्तम् तद्वचनम् । सं० गृहपतये एकस्मै दानमुक्तम् वचनं किमिव न कुर्यात् ।

असंभवति गृहपत्यन्वारम्भः ॥१३॥ सं० असंभवत्यनेककर्तृके पदार्थे वेदबन्धनाग्न्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वा०म्भः सर्वैः कर्तव्यः ।

परार्थे त्वेकः कृतत्वात् ॥१४॥ यत्पुनः ऋत्विग्भिर्निर्वृत्त्यर्थमेव कर्म यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा तत्रैकस्यैव कर्तृत्वम् कृ०त्वात्पदार्थस्य । सं० परार्थे यजमानकर्तृके आज्यावेक्षणादौ एको गृहपतिः · कुतः कृ०त्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यतः ।

अग्निं चेष्यमाणाः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये मन्थत्यर्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥१५॥ स०ह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायाम् ।

गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥१६॥ तत्र प्राजापत्यः पशुः ॥१७॥ तत्र विकारे प्रा०शुः भवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः · तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति प्राजा०त्यमालभ्येति (१३.४.४.१)। सं० तत्र साधारणीकृते विकारे ।

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥१८॥ वचनात् (४.६.८.१९) ।

तद्वद्दीक्षा ॥१९॥ दीक्षायाः पशोश्चैककालतोच्यते · तत्र दीक्षाकाले पशुः कर्तव्यः न पशुकाले दीक्षा एवं सोमस्य कालविरोधो न भवति इतरथा कालविरोधः स्यात् ।

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथितेषु सर्वत्र ॥२०॥ पशुदीक्षयोरेककालताशक्तौ स्वकाले पशुं कृत्वा समारोपनिर्मथनपूर्विका[1] नियतानां क्रिया · सर्वत्रग्रहणाच्च सर्वेषु त्रिष्वपि मन्थनपक्षेषु । सं॰ नियतानामग्निहोत्रादीनां क्रिया ।

दीक्षाकालेऽउदग्वंशायां पूर्ववन्मन्थनम् ॥२१॥ उ॰यामिति नियमः · पू॰दिति यथा पशावुक्तम । सं॰ पू॰वदितीष्टकापशुवन्मन्थनम् समारो॰त्तरा इति (१५)।

गार्हपत्ये प्रासनमत्र ॥२२॥ अङ्गारस्य भवति । सं॰ अत्र दीक्षाकाले ।

आहवनीयस्ततः ॥२३॥ उद्ध्रियते दक्षिणाग्निश्च तुल्यन्यायत्वात् । सं॰ तत इति प्रागुक्तेन प्रकारेण साधारणीकृताद्गार्हपत्यात् ।

तत्र दीक्षा ॥२४॥ उपवसथप्रभृति प्रागग्नीषोमप्रणयनादुपशमय्य चिनोत्येनाञ्छालाद्वार्याद्दक्षिणोत्तरान्धिष्ण्यवद्वा श्रुतेः[2] ॥२५॥ अग्नी॰नात्प्राक् दक्षि॰त्तरान् गार्हपत्यान् उप॰य्य शाला॰त्तरांश्चिनोति गार्हपत्यान् धि॰वत् · कुत एतत् श्रुतेः अथेतरेभ्य॰धिष्ण्यानिति (४. ६. ८. ६) धिष्ण्यानित्यसत्यपि वतिप्रत्यये वत्यर्थो गम्यते अतस्मिंस्तच्छब्दस्य तद्वदतिदेशार्थत्वात् । सं॰ प्रभृतिशब्दः सप्तम्यर्थे उपवसथे ।

[वा][3] यथोक्तं गृहपतेः ॥२६॥ वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते · न धिष्ण्यवच्चिनोति किं तर्हि यथो॰पतेः गार्हपत्यस्य चयनम् तथेतरेषामपि गार्हपत्याविशेषात् · धिष्ण्यशब्दस्तर्हि कथम् स्थानवचन इत्यदोषः । सं॰ गृ॰तेर्गार्हपत्यचयनं य॰क्तं भवति परिमण्डलमेकविंशतीष्टकं च ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ ॥

आग्नीध्रीयेऽउद्यतेऽङ्गारमेकैकेऽ हरन्ति प्रतिचिति शालाद्वार्यात् ॥१॥ उद्यत ॰यन्तीति (४. ६. ८. ७) · तच्च यजमाना एव । सं॰ आग्नीध्रीयेऽग्नौ प्रणयनार्थमुद्यते ।

प्रत्यग्नि सवनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छिष्टमसत्समाप्त्याऽइति श्रुतेः (४. ६. ८. १७) ॥२॥ नानापुरोडाशता च द्वादशाहिको धर्मः सूत्राम्नानात् · प्रयोजनम् विकारैकाहिकेषु न भवति ।

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥३॥ भवन्ति (१.१८)। गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते ॥४॥ वा विकल्पार्थः । सं॰ द्वितीयं पक्षमाह · इतरे सत्रिणः गृ॰तिं सर्वतो वेष्टयित्वा म॰न्ते ।

---

1) Thus D. ॰र्मथित॰ K. 2) Thus ३. Ss. M. R. वा श्रुतेः deest KD. 3) Thus KD. deest ३. Ss. M. R.

गृहपतिः प्रथमः-प्रथमः सर्वत्र ॥५॥ सर्वपक्षेषु ।

ज्ञातं-ज्ञातं गृहपतिगार्हपत्ये प्रास्यन्त्युभयत्र ॥६॥ पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभयत्रग्रहणात् । सं° उभयत्र इष्टकापशौ दीक्षाकाले ।

उपवसथप्रभृति तुल्यं सर्वेषु ॥७॥ उप°ति यदुक्तम् (१.२५) तत्पक्षत्रयेऽपि तुल्यं भवति नाना गार्हपत्या इति (४. ६. ८. १९) यदुक्तं भवति ।

अरण्योर्वाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यदनेन यज्ञेन ज्ञेष्यामोऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सह सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या[1] य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्त्वा (४. ६. ४. १३) गृहपतिः समारोहयते स्वौ प्रथमम् ॥८॥ स्वावग्नी । सं° तृतीयं पक्षमाह · अथवा गृहपतेररण्योरित्याहुः सर्वे दीक्षिताः ।

यथास्वं वेतरे ॥९॥ गृहपतिर्वेति विकल्पः । सं° अथवा इ°रे दीक्षिता य°स्वं स्वौ-स्वावग्नी स्वयमेव गृहपतेररण्योः समारोहयन्ते न गृहपतिः ।

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने सत्त्रेणेति ॥१०॥ अस्मिन्नेव पक्षेऽयमपरो विशेषः · पशौ अरण्योर्वाहुर्गृहपतेरित्येतस्मिन्पशुबन्धेनेति (८) यत् तत्स्थाने सत्त्रेणेति (४. ६. ८. १५) प्रयोगः ।

एकाहवद्वोत्तमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजाः ॥११॥ एका°वदिति उभे पक्षे वा प्राग्वंशा शाला भवति वोदग्वंशेति विकल्पः · उपवसथप्रभृति (७) नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन गार्हपत्यैकत्वमुच्यते · पुरोडा°याजानामप्येवमेव ।

एकपुरोडाशेषु व्रत्यासम्भवदिन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूपीयन्तीति श्रुतेः ॥१२॥ एक°डाशपक्षे । सं° व्रतार्हत्वासम्भवाद्गोजनपर्याप्तत्वासम्भवदिन्द्रं°डाशं वा · शाखान्तरश्रुतेः · यदि दीक्षिता ओदनं खादितुमिच्छन्ति तदा पञ्चशरावमोदनम् ।

बार्हस्पत्यमेके ॥१३॥ कुर्वन्ति नैन्द्रम् । दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥१४॥ भवन्ति ।

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्मादींश्चाध्वर्युदीन्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थात्रादीन्नेष्टा नेष्ट्रादीनुन्नेतोन्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो न पूतः पावयेदिति (१२. १. १. १०) श्रुतेः ॥१५॥ अन्यो°ह्मण इति ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मचारिस्नात-

[1] नाना पापकृत्या deest in the Chambers-Mss. (5 and 39) of the Çat. Br. here as well as at ४. ६. ४. १५.

कयोरब्राह्मणयोरपि प्राप्त्यर्थम् । उन्नेतृसम्बन्धार्थं च । उन्नेतृसम्बन्धी ब्रह्मचारी स्नातकश्च यथा स्यादिति ।

अनुपति पत्नीरुत्तर-उत्तरः ॥१६॥ सं° उ°रो दीक्षाकर्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयति ।

तऽएवोन्नेतुः ॥१७॥ सं° तऽएव ब्रह्मचार्यादय ए°तः पत्नीं दीक्षयन्ति ।

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षिणापथेन जपन्तो गच्छन्ति यन्मेऽग-दायुषः परागितोऽगात्तां तेऽगद् दक्षिणां नयामीतीदमहममुनामुष्यायणममुष्य पु-त्रममुष्याः पुत्रं कामाय दक्षिणां नयामीति ॥१८॥ स चायं सत्त्रधर्मः अतश्चा-हीने न भवति ऐकाहिकेषु च न भविष्यति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडश्युक्थ्या इतरे ॥१॥ षण्णामह्नां पृष्ठ्य इतीयं संज्ञा सा च वैदिकी · दृश्यते च तथा संव्यवहारः पृष्ठ्यमुत्तरमित्येवमादि (१२.२.३.४)।

तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृश्रमित्यन्वहमेकैकम् (८.३८-४०)॥२॥

उत्तरे वा ॥३॥ अतिग्राह्यग्रहणम् एवमेवान्वहम् (४.५.४.१४) ।

उभयोर्वा ॥४॥ त्र्यहयोर्ग्रहणम् · एवमपि हि श्रूयते पूर्वऽ°गृह्णीयादिति (°१४) · पक्षत्रयं विकल्पेन सम्प्रदाये तु पक्षद्वयम् पूर्वे वा त्र्यहे उभयोर्वेति ।

माहेन्द्रमनु होमः ॥५॥ अतिग्राह्याणाम् ।

अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति (८.३८-४०) भक्षणं यजमानैः ॥६॥ सह होमाभिषवकर्तुः · यजमानानामपूर्वभक्षविधानम् न हि तत्प्रत्याम्नायः ।

पृष्ठकाले[1] रथसञ्चारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥७॥ माहेन्द्रग्रहयाज्याभ्या-सस्तोत्रं[2] पृष्ठम् · तत्काले द°दिं र°णम् पृष्ठ्यस्य प्र°मेऽहनि । सं° रथस्य सं°णं प्राञ्चमुदञ्चं वा चालनं[3] कर्तव्यम् ।

द्वितीये दुन्दुभिशब्देनोपाकरणम् ॥८॥ द्वि°येऽहनि दु°ब्देन पृष्ठोपा°णम् ।

तृतीयऽश्चौपवाजनैः[4] ॥९॥ उपवाजना व्यजनका उच्यन्ते[5] ।

चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुर्हरौ[6] होमश्च ॥१०॥ च°र्थेऽहनि[7] · आहवनीये।

---

१) Thus Ss. K. R. पृष्ठ्यकाले M. १. D. २) ग्रहयागाभ्या° D sec. m. ३) sic! instead of प्राच उदीचो वा! ४) व्यजनवायुभिः K marg. ५) Thus KD. ६) ? °तुरौ १. ३. M. KD. ७) च°नि deest K.

पञ्चमे सावकयोदपात्र्या ॥११॥ उपाकरणम् । सं॰ शैवालसंयुक्तया पात्र्या ।

षष्ठे सांवाशिनेन ॥१२॥ सांवाशिनशब्दार्थोऽप्रसिद्ध इत्यत आह ।

मातृभिर्वत्सान्त्समसृज्य सदः पूर्वेण व्यावर्तयन्ति ॥१३॥

स्वयमृतुयाजेऽयाभ्यामच्छ यथ्यं[1] नृवाहणा रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनम् पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू इति ॥१४॥ सा चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः · ताभ्यां हि प्रेषिताभ्यां प्रकृतावुक्तम् होतरेतद्यजेति (९. १३. १६-१७) · तेन चाश्विनाविष्टौ · इयमपि च द्विवचनान्तत्वादाश्विनयाग एवेति गम्यते।

होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥१५॥ माहेन्द्रग्रहशस्त्रे । सं॰ अस्मिन्पृष्ठ्ये षडहे होतृवेदे यत्र-यत्र यादृशो विहितस्तत्र तथा भवतीति ।

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥१६॥ प्रा॰तं च प्रतिगरपदं प्रवर्तते अन्याऽषाम् होतृकाणां प्रतिगरपदानामदृष्टार्थत्वात् · एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि प्राकृतं प्रवर्तते अदृष्टार्थत्वाद्धयसंसारणादीनाम् । सं॰ अदृष्टार्थेषु समुच्चयस्योक्तत्वात् धर्ममात्रेषु समुच्चय इत्यत्र (१. ८. ७) ।

षडहान्ते न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रब्रूयात् ॥१७॥ तच्च ऋत्वर्थम् स्वाध्यायविषयमिति सम्प्रदायः तत्र हि प्रश्नप्रत्याख्यानानि सम्भवन्ति · षडहान्तग्रहणाच्च तदन्त[2]ऽएव भवति न विहृते षडहे ।

मधोः प्राशनं घृतस्य वा ॥१८॥ तच्चैतद्धर्ममात्रम्[3] दृष्टार्थाभावात् ।

उक्थ्याश्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥१९॥ उत्तरे ह॰स्त्रय उक्थ्याः ।

अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम् ॥२०॥ अत्य॰मसंस्थमवि॰क्यसंज्ञं द॰ममहर्भवति।

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥२१॥ तच्चैतत्पदार्थपर्यवसानम् न तदन्ताङ्गरीतिविधानम्[4] · अवभृथस्य दीक्षोन्मोचनार्थत्वात्सर्वान्तेऽवभृथः · तत्र समिष्टयजुरन्ते पर्यवसाने प्राप्ते पत्नीसं॰न्यहानि संतिष्ठन्तऽइति वचनादिह पर्यवसानम् · द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति युगपत्परिसमाप्तिरिति अत इदमुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

---

1) ? ज्यं RDM. यज्यं १. See Riks. २. ३७. ५. 2) Thus D. तदत्र K. 3) Thus D. तत्र तद्ध॰ K. 4) Thus K sec. m. तदंगांतरी॰ pr. m. and D.

एकैको वाग्यतः सोमꣳ रक्षत्या बोधनात् ॥१॥ वचनात् (४. ६. १. ७) ।

वसतीवरीपरिहरणादि वा ॥२॥ यतवाक्कं भवति उत्तराहःशेषभूतत्वात् ।

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिद्भ्यो वा ॥३॥ इ°रे दीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति (४. ६. १. ७) वाशब्दश्चार्थे द्रष्टव्यः · सोमरक्षिता विहृस्य एव स्वाध्यायं करोति समिधश्चास्यानीयन्ते ।

तत्राप्यशनम् ॥५॥ अशनमपि तत्र गतानां भवति (४. ६. १. ७) ।

दशने वा संनिधेः ॥६॥ द°मे वाहनि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति तत्संनिधौ हि शिष्यते (४. ६. १. ७) · वा सर्वत्र प्रकरणात् संनिधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते तस्मात्सर्वत्रैव । सं° दशमसंनिधावस्य विधानात् ।

अस्तमिते समिदाधानꣳ सर्वेषु ॥७॥ सर्वेष्वहःसु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तव्यम् शाखान्तरात् ।

दशमेऽपराह्णेऽप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥८॥ दीक्षितानाम् ।

शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति (८. ५१) जुहोति ॥९॥ श्रुतेः (४. ६. १. ८) ।

अपरामुपसृजन्निति (८. ५१) ॥१०॥ आहुतिं जुहोति ।

उत्तरेण प्रक्रिम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्योत्तरस्य हविर्धानस्यापरकूबरीमालभ्य[1] सत्त्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्त्रस्यऋद्धिरिति (८. ५२) ॥११॥ शालाद्वार्यादुत्त°क्रम्य अप°ण द्वारेण हवि°श्य उत्त°नस्य दक्षिणामपरकू°यन्ति सत्त्रस्यऋद्धिरित्याहुः सर्वऽएव दीक्षिताः ।

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्याम् ॥१२॥ सत्त्रस्यर्द्धिगानं कुर्वन्ति · विकल्पः ।

युवं तमिति (८. ५३) दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति ॥१३॥ द°स्य हविर्धानस्य ।

सदः प्रविश्य पूर्वेण स्वासनेषूपविशन्ति ॥१४॥ पू°ण द्वारेण स°श्य धिष्ण्याव्यवायेन स्वा°न्ति ।

ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ॥१५॥[2]

ग्रहणासादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसा ॥१६॥ कर्तव्यानि ।

चतुर्होतृव्याख्यानꣳ होतुः ॥१७॥ शस्त्रं भवति ।

---

१) लभ्य D. १. २) Thus M. R. ३. वायव्यं schol. at ४. ५. ८.

गृहपतिरजानाति ॥१८॥ होतर्यजानाति गृ°तिर्व्याचक्षीत (४. ६. १. १८) ।

प्रतिगृणात्यपरात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो यजमानेभ्योऽभूदिति ॥१९॥ चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगरः ।

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥२०॥ तन्न ज्ञायते किमित्यत आह ·

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥२१॥ तत्कुतो ऽर्थवादात् प्रजापतिमेव तत्परिवदन्ते । सं° अगुणस्य प्रजापतेः निर्गुणस्य परस्य ब्रह्मणः आख्यानं कथनं निरूपणम् ।

अप्रतिभायां वा तद्वादः[1] ॥२२॥ प्रजापतिं परिवदितुं प्रतिभैव नास्ति तस्य विधिप्रतिषेधाभावात् · तस्मादसदेतत् ।

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥२३॥ आ°कं वा ब्रह्मोद्यम् · कुत एतत् ना°यात् नामधेयं हि ब्रह्मोद्यमिति तत्रैव प्रतीतिं जनयति । सं° अप्र°याम् स्फूर्तौ[2] व्याख्यानाशक्तौ आश्वमेधिकं ब्रह्मोद्यं वदन्ति · कुतः ना°यात् अश्वमेधे होता च ब्रह्मा (१३. २. ६. १) सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति (१३. ५. २. ११) अतो नामधेयसाम्यात् तुल्यनामत्वात्तदेवात्र भवति ।

अनन्तमिति गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥२४॥

अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणोत्तरवेदिमासते प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहरति ॥२५

वाग्विसर्जनं सत्त्रकामेन ॥२६॥ येन कामेन सत्त्रमारब्धं तेन वा°नम् असौ नः कामः समृध्यतामिति (४. ६. १. २३) ।

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति (८. ५३) ॥२७॥ भूर्भुवः स्वरिति वाग्विसर्जनम् ।

सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्य वाह ॥२८॥ सं° अथ वा गृहपतिर्य ब्रह्मादिकं सत्त्रिणं प्रति आह स करोति ।

सुब्रह्मण्यऽउप मा ह्वयस्वेत्युक्त्वा समिदाधानम् ॥२९॥ यस्य-यस्य सुब्रह्मण्याह्वानम् स स सुब्र°धानं करोति ।

अप-उपस्पर्शनाभ्येतत्सत्त्रोत्थानम् ॥३०॥ स°नमिति नामधेयम् तच्च संव्यवहारार्थम् दशरात्रोऽसत्त्रोत्थान इति (२३. ५. ३१) · अतिग्राह्यषोडशिप्रसङ्गेनेदमुच्यते । सं° अपउप°नादि प्रागुक्तं कर्म स°नसंज्ञं भवति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

---

[1]) वा deest D.— Ss. gives २२. २३ as one sútra, and omits: वा तद्वादः· [2]) ? यामस्फू° Ss.

अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥१॥ आ॰क्थ्यावन्तरेणागन्तवो ग्रहा ग्राह्याः[1] ।

प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्रक्तिनातिष्ठ युध्वा हीति वा (८. ३३-३४) ॥२॥ मन्त्रविकल्पः । अतिग्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थम् · अतिग्राह्यषोडशिनोः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् अस्यापि हि ग्रहाणामाग्रयणादुत्तरमेव तं वै प्रातःसवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वेति (४. ५. ३. ७) ।

माध्यन्दिने वाग्रयणादुत्तरः ॥३॥ षोडशी गृह्यते · एवमपि हि श्रूयते मा-ध्य॰हीत्वेति (॰८) ।

धाराग्रहान्ते वातिग्राह्यान् ॥४॥ माध्यन्दिने वै॰डुक्थ्यं गृहीत्वेति श्रुतेः (४. ५. ४. ७)।

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥५॥ षोडशिनं गृह्णाति · पृष्ठमुपाकरिष्यन्नतिग्राह्यान्गृह्णातीति योगविभागः । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् · षोडशिग्रहणस्य तु चत्वारः कालाः अन्तराग्रयणोक्थ्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतुर्थः कालः । सं॰ वा पृष्ठोपाकरणात्प्राक् पूतभृतः सकाशादतिग्राह्यान्गृह्णीयात् ।

अपो निधायाꣳश्वदाभ्यग्रहणमौदुम्बरेण चतुःस्रक्तिना ॥६॥ अंशुग्रहणे वाच्ये ऽदाभ्यग्रहणोक्तिः संनियोगसिद्ध्यर्था । सं॰ एकधन॰धायेत्यस्यानन्तरम् (९. ३. २३)।

अꣳशोस्तूष्णीꣳ सर्वम् ॥७॥ वक्ष्यमाणकं पदार्थजातम् ।

अनुकुसंश्चेहन् ॥८॥ वक्ष्यमाणकमेव ।

अद्यादानाꣳशुनिवपनोपसर्जनसकृत्प्रहरणग्रहणहोमान् हिरण्यं चोपजिघ्रति ॥९॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥१०॥ स चायं विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ।

सत्त्रसहस्रसर्ववेदसवाजपेयराजसूयविश्वजित्सर्वपृष्ठेषु ग्रहणमवकाश्यश्चेत् ॥११॥ सं॰ यदि यजमानोऽवकाश्योऽवकाशवाचनार्हो भवति (९. ७. १६) ।

द्वादश वत्सतर्यो गर्भिण्यो दक्षिणासत्त्रे ॥१२॥ अदक्षिणत्वात्सत्त्राणामसत्त्र इत्युक्तम् । सं॰ सत्त्रादन्यस्मिन्सहस्रदक्षिणादौ यज्ञे ।

बुभूषतोऽदाभ्यं गृह्णाति ॥३॥ संनियोगशिष्टत्वाददाभ्यस्य · [यस्य] भूतिरिष्येष्यते।

आसिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीनꣳशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रछन्दसमिति

[1] See Mabidh. at २३. १.

(८. ४७) प्रतिमन्त्रम् ॥१४॥ अंशुपात्रे निग्राभ्यास्तूष्णीमासिच्य · मन्त्राभावात्तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ।

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥१५॥ सर्वेष्वेवांश्वदाभ्ययोरप्युपयामो भवति · कुत एतत् सर्वैर्हि योगोऽविशिष्टः यथाग्येन तथोपरितनयोरपि · तस्मादुपयामस्यानुषङ्गः ।

विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥१६॥ विग्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति · तं वै नोपयामात्सादयेदिति (४. २. ३. १८) तथा आदित्यग्रहे तं वै नोपयाम्भवतीति (४. ३. ५. ११) तस्मादंश्वदाभ्यं प्रत्युपयाम इति ।

अनुष्टुप्त इत्युक्त्वा (८. ४७) ऽऽधूनोत्यंशुभिस्त्रिशीनां त्वेति (८. ४८) गृह्णात्याहवनीये तस्मै त इति (८. ४९) जुहोति ॥१७॥ तस्मै त इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ।

अंशूत्सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति (८. ५०) प्रतिमन्त्रम् ॥१८॥ ईषान्तरेणावृहतार्थसोमे ततो हि ते गृहीता इति ।

अंशुवद्दक्षिणा ॥१९॥ भवति । सं° द्वादश वत्सतर्यः ।

उक्थ्यान्ते षोडशिचरणमुपस्थायिनं यस्मान्न जात इति (८. ३६) चमसानुन्नीय ॥२०॥ उक्थ्यप्रचारान्ते । सं° सदोऽभिमर्शनादि सर्पणान्तं कृत्वा षोडशिग्रहेण प्रचरणं करोति ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

तृणाद्धिरण्ये स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमयं सोमोऽत्यरेच्युपावर्तध्वमिति कृत्तेऽश्व उपतिष्ठति ॥१॥ तृ°ण्येः षोडशिनः स्तो°णाम् अस्तमनसमये · (४. ५. ३. ११) ।

इन्द्रश्च सम्राडिति (८. ३७) भक्षणम् ॥२॥ भवति ।

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वातिरात्रश्चेत्सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र ॥३॥ आ पा°त्वा षोडशिनः अत्रैव च षोडशिसंस्था परिसमाप्तिः । उत्तरेणातिरात्रे विशेष उच्यते सौ°लः कर्तव्यः · सर्वत्रग्रहणाच्चातोऽन्यत्राप्याश्विनो द्विकपाल एव भवति । अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते ·

त्रयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोत्रः पर्यायः ॥४॥ चमसैर्यागपर्यायास्त्रयः चतुस्तोत्र एकैकः पर्यायः । तत्र च ·

होतुः प्रथमं-प्रथमम् उक्थ्यवदितरेषु ॥५॥ शस्त्रकर्तारः ।

तदन्ते चमसानुन्नीय स्तोत्रोपाकरणꣳ संधेः ॥६॥ तेषां पर्यायाणामन्ते च॰य संधिस्तो॰रणम् । सं॰ तेषामन्ते सर्पणं कृत्वा संधेः स्तोत्रस्योपा॰णं करोति ।

होता शꣳसत्याश्विनम् ॥७॥ पर्यायान्तेष्वतिप्रवृत्त्याह्वावाको मा भूदिति होतेति ।

शस्त्रान्तऽआश्विनेन सर्वहुतेन चरति ॥८॥

एकप्रदानश्चमसैः ॥९॥ सं॰ स चाश्विनः चमसैः सह ए॰नः समानप्रदानो भवति ।

अश्विभ्यां तिरोऽह्न्यानाꣳ सोमानामनुवाचनप्रैषौ ॥१०॥ अत्र भवतः · ज्योतिष्टोमे षोडश्यतिरात्रयोः क्रतुपशवः क्रतुकरणं चोक्तम् शेषः संस्थाविशेषो ऽत्राभिहित इति ।

ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥११॥ भवति · स चायमह्नां गणधर्मः तथा च विकृताविकाहिकेष्वपि भवति ।

स्तोमायनं वा ॥१२॥ यथास्वं भवति ।

एकादशिना[1] वा विहृताः ॥१३॥ सं॰ अथवान्वहं विहृता विभक्ता एकादशिनीसम्बन्धिन आग्नेयादयः पशवः एकादशस्वहःसु भवन्ति ।

द्वादश आग्न्यः ॥१४॥ अस्मिंश्च पक्षे द्वादश आग्न्यो भवति ।

सर्वसमासो वा ॥१५॥ सं॰ वाथवा तादृशेऽहनि स॰सः सर्वाप्येकादशिनी भवति ।

ऐन्द्राग्नो वा ॥१६॥ विकल्पः । यावद्द्देषमुत्तरेषु ॥१७॥ उ॰षु अहर्गणेषु एकादशिनिपक्षे वा या॰षमालब्धव्यम् । सं॰ उ॰षु त्रयोदशरात्रादिषु एकादशिना वा विहृतास्तदा एकादशसु अहःसु एकवारं समाप्य पुनर्द्वादशाहादिषु द्वितीयवारमाहृत्य आलभ्यन्ते तदा अन्त्येऽहनि याव॰षम् यावन्तः पशव एकादशानां मध्येऽवशिष्यन्ते तावन्तः सर्वेऽन्त्येऽहन्यालभ्यन्ते ।

काम्यꣳ सत्त्रम् ॥१८॥ नित्यवचनाभावात्काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामानामप्यधिकारप्रज्ञापनार्थम् । सं॰ सत्त्रं काम्यं भवति न तु नित्यम् ।

अहीने व्यूढछन्दसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोरह्नोराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥१९॥ तद्यत्रैतद्व्या॰यतऽ इति (४. ५. २. १) व्यूढछन्दाश्चाहीनोऽस्ति यमङ्गीकृत्य उद्गातुर्होतुश्छन्दसां व्यूहनमाम्नातम् तत्र विशेषव्याचिख्यासयेदमाह । सं॰ अही॰सि द्वादशाहे ।

1) Thus DK.

शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः ॥२०॥ प्रथमं ग्रहणं भवति · प्राथम्यं चैन्द्रवायवापेक्षया नोपांश्वन्तर्यामापेक्षया ।

असादनमा पूर्वेषां ग्रहणात् ॥२१॥ सं॰ शुक्रादाग्रयणाच्च ये पूर्वे ग्रहास्तेषां ग्रहणादर्वाक् असादनम् सादनं तयोर्न कार्यम् ।

परिमार्जनप्रभृति काले हिङ्कृत्य सादनम् ॥२२॥ यस्य हिङ्कारोऽभिहितः इतरस्य त्वहिङ्कृत्यैव । सं॰ शुक्रस्य चाग्रयणस्य च प्राकृते काले परि॰भृति सा॰नं भवति आग्रयणस्य तु हिङ्कृत्य ।

अव्यूढो वा ॥२३॥ छन्दसां व्यूहनपक्षेऽपि वाव्यूढो भवति द्वादशाहः एवमपि श्रूयतऽइति । सं॰ दशरात्रो भवति · ग्रहाणां व्यूहो न भवतीत्यर्थः ।

उभयतोऽतिरात्रः ॥२४॥ या त्वन्यतरतोऽतिरात्रतोक्ता[1] (१. ६) सा विकृतिविषया । सं॰ अयमहीनात्मको द्वादशाहो वचनादुभ॰त्रो भवति ।

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह श्वःसुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥२५॥ सर्वान्प्रैषानतीत्य वर्ततऽइत्यतिप्रेषितो हारियोजनोत्तरकालऽइत्यर्थः · तत्राग्नीदाह श्वःसुत्यामित्येवमादि · अयं च अस्तनाहःशेषभूतः ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्ययं त्वद्यतनस्यैव · प्रयोजनम् ऐकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः ।

प्रायणीयेऽद्यसुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥२६॥ प्रायणीयोऽतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते · तत्र च पार्ष्ठिकं प्रथममहर्भवति · तेनैतदुच्यते ऽद्यसुत्यामिति वक्तव्यम् प्राप्त एव हि काल इति । सं॰ यतोऽद्य प्राप्त[:] काल एव · प्रायणीयातिरात्रो हि द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते तदैव पार्ष्ठिकं प्रथममहरारभ्यते ।

न पूर्वशेषात् ॥२७॥ एवं प्राप्तऽआह न पू॰षात् · पूर्वस्यैवाङ्गः शेषभूतोऽयमतिप्रेषितः ततश्च श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते नाहरन्तरम् ।

तस्माच्च श्वोभावात् ॥२८॥[2] तस्माच्च कर्मणः श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते । सं॰ तस्मात्प्रायणीयातिरात्रात् श्वःशब्देन कर्मान्तरं पार्ष्ठिकप्रथमाहःकर्मोच्यते ।

---

१) ॰रात्रेतोक्ता D. ॰रात्रोक्ता K 1. ॰रात्रोक्तिः K 2. २) ॰वादिति KD. इति deest १. ३. M. Ss., who moreover give this sûtra between २९ and ३०.

अचोदितत्वाच्च ॥२९॥ न चैवंविधा चोदना विद्यते प्रायणीयेऽह्यसुत्यामिति वक्तव्यमिति ।

अग्निमह्येति च लिङ्गात्[1] ॥३०॥ अह्यशब्दः कर्मविषयः · अग्निमह्य होतारमवृणीतायं यजमान इति (२१.५१) अन्यस्मिन्नेवाहन्यन्तरे वृतो होताह्यशब्देनोच्यते तच्च कर्मविषयेऽह्यशब्द उपपद्यते नान्यथेति । इदमेव तावद्विचार्यते किं प्रायणीयादुत्तरं यदहस्तस्मिन्नेवाहन्यारब्धव्यमुत द्वितीय इति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैवोपक्रमः ·

प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः कालाभावात् ॥३१॥ प्राथ्यादवसितादुत्तरमहः उत्तरं कर्म श्वः आरब्धव्यम् न तस्मिन्नेवाहनि · कुत एतत् कालो हि न सम्भवेत् · अत्र प्राग्वाचः प्रवदनात्प्रातरनुवाककालः(९.२.१०) तयोपांश्वन्तर्यामयोस्तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरमिति कालो न सम्भाव्यः[2] श्वः पुनः क्रियमाणे सम्भवति ।

न सम्पद्धतेः ॥३२॥ एवं प्राप्त आह नैतदेवम् श्व आरब्धव्यमिति अद्यैवारभ्यते · कुत एतत् सम्पद्धतिर्हि भवति षट्त्रिंशदहो वा एष यद्द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती तद्बृहतीमभिसम्पद्यत इति · तच्चैवमुपपद्यते · श्वस्तनेऽहन्यारम्भे न षट्त्रिंशद्भिर्व्यवतिष्ठेत तत्र सम्पद्धतिविरोधः ।

कालो वचनात् ॥३३॥ यः पुनः कालविरोधः स वचनादिति । सं° कालोऽपररात्रादिर्वचनाद्बाध्यते नास्ति वचनस्यातिभारः ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥

उक्तो द्वादशाहः । तत्संनिधावेव गवामयनस्य परामर्शोऽस्ति सौर्यंमहाव्रत इति (४.६.३.३) · गवामयनमेव तावदारभ्यते । पूर्वं धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणम् ·

द्वादशाहधर्मा सत्रेषु तद्गुणादर्शनात् ॥१॥ द्वादशाहिका धर्माः प्रवर्तन्ते सत्रेषु तद्गुणा ह्यत्र दृश्यन्ते · अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठ्यमुत्तरमिति (१२.२.३.४) तथा पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्तीति चेति (१२.२.३.४) पौर्वापर्य-

1) Thus KD. लिङ्गात् deest १. ३. M. Ss.　　2) Thus K. संभाव्यते D.

विधिपरे[1] वाक्ये द्वादशाहिकं पृथं दर्शयति · न्यायस्तु पूर्वमुक्त एव सामर्थ्यात् (४. ३. २) गुण एव गुणानमुग्रहीतुं समर्थो नान्यः । सं॰ त्रयोदशरात्रादिषु सत्त्रेषु ।

गवामयनाथैकाष्टकायां दीक्षा ॥२॥ सं॰ एकाष्टका नाम कृष्णाष्टमी माघस्य प्रसिद्धेः ।

फाल्गुनीपौर्णमासे[2] ॥३॥ दीक्षेतेति · अत्रापि हि वचनम् (ताण्डो ५. १) ।

चैत्र्याम् ॥४॥ चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥५॥ पौर्णमासी च फाल्गुनी गृह्यते सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता · तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेरन् ।

चैत्र्यानन्तर्यात् ॥६॥ चैत्री चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्या । सं॰ आ॰र्यात् चैत्र्यां पौर्णमासे[3] दीक्षेरन्नित्युक्तानन्तरमेव चतुरहे श्रुतत्वात् (ताण्ड्य॰ ५. १) ।

सर्वा वाविशेषात् ॥७॥ सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः विशेषानवगमात् · एवं च पौर्णमासीशब्दः सर्वत्र प्रवर्तमानो न संकोचितः स्यात् ।

माघी वा क्रयश्रुतेः ॥८॥ सं॰ वावधारणे · माघ्येव चतुरहस्यावधित्वेन ग्राह्या न चैत्री न फाल्गुनी · कुतः क्र॰तेः (ताण्ड्य॰ ५. १) तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यते [इति] ।

लोकप्रत्ययात् ॥९॥ कुत एतत् लो॰यात् एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा ।

अर्थवादाच्च ॥१०॥ किं च अर्थवादश्च भवति · तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयो[4]ऽनूत्तिष्ठन्ति तान्दीक्षितानुत्तिष्ठतोऽनु[5] ओषधिवनस्पतीनां प्ररोहो भवति तच्चैवमुपपद्यते · तथा तर्ह्यपोऽभिनन्दमाना अवभृथमभ्यवयन्ति तदप्येवमेव घटते · वनस्पतिप्ररोहोऽपामभिनन्दनं च चैत्रोद्देशऽएव भवति · तस्मान्माघी चतुरहविशेषणम् ।

पवमानिपूद्गातारमन्वारभेरञ्छ्येनोऽसि गायत्रछन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा इतीतरयोः सवनयोः ॥११॥ (१२. ३. ४. ३-४ । ताण्ड्य॰ १. ३) ।

सवनान्तेषु जपन्ति मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥१२॥ बहुवचनोपदेशात्सर्वे यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपौ कुर्वन्ति[6] ।

---

१) ? पूर्वा॰ K. २) ॰ल्गुनि॰ Ss. ३) चित्रापूर्ण॰ Tāṇḍya. ४) ॰ष्ठतः पशव ओषधयो Tāṇḍya ५. १. ५) ? ॰ञपान्त॰ K.

सर्वत्रैके ॥१३॥ सर्वत्रैवैक एतदिच्छन्ति· कुत एतत्·

यज्ञतिशब्दात् ॥१४॥ पुरुषं यज्ञस्वेति (१२. ३. ४. १) एवमुक्तेतत्सर्वमभिहितमिति।

न प्रकरणात् ॥१५॥ नैतदेवम् सर्वत्रैतदिति येन गवामयनं प्रकृत्यैत-च्छूयते· एवं यज्ञतिशब्दोऽप्यनुगृह्यते प्रकरणमपि ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

अभिप्लवः षडहो ऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्याऽउक्थ्या इतरे ॥१॥ षणामह्नामभिप्लव इतीयं वैदिकी संज्ञा· संस्थामात्रनिर्देशश्चात्र संस्थितास्त्वैकाहिकाः· एवं चात्र नाम्ना धर्मा ऐकाहिका भवन्ति न द्वादशाहिकाः सत्त्रगणधर्मास्तु प्रवर्तन्तऽएव।

अतिरात्राच्चतुर्विंशमहरग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥२॥ अति॰त्रादवस्तिताच्चतु॰म-हःसंज्ञकोऽग्नि॰क्थ्यो वा भवति· गवामयनिकश्चायम् ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्मा प्रवर्तन्ते।

चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च मास एवं चत्वार उत्तरे ॥३॥ सं॰ एतैः प्रथमो मासः· यादृशः प्रथमो मासोऽभिहितः एवमेव द्वितीयप्रभृतयश्चत्वारो मासा भवन्ति।

षष्ठे त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यः ॥४॥ षष्ठे मासे अभि॰वास्त्रयः पृष्ठ्यश्च।

अभिजिदग्निष्टोमः ॥५॥ ननु चायमग्निष्टोमसंस्थ एवाभिजित् किमुच्यते अग्नि-ष्टोम इति· उच्यते· अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्तन्ते।

त्रयः स्वरसामानो ऽग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥६॥ स्वरसामसंज्ञकाः। सं॰ अग्नि-ष्टोमसंस्थास्त्रयः क्रतवो भवन्ति वा उक्थ्यसंस्था वा।

अग्निष्टोमो विषुवान् ॥७॥ विषुवत्संज्ञकोऽग्निष्टोमो भवति।

प्रातरनुवाकः संधिवेलायाम् ॥८॥ सं॰ पर्युदयम् न प्राग्वा॰दितोः (६. ५. १०)।

उदिते ॥९॥ सं॰ सूर्ये प्रातरनुवाकः।

यथोक्तं वा ॥१०॥ दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवतीति श्रूयते तेनैतदुच्यते संधिवे-लायामिति· यद्येवम् नियतचोदकपरिप्राप्तः कालबाधः शक्तोऽभ्युपेतुम्· दिवा-कीर्त्यता हि ब्राह्मणविषया अस्य ब्राह्मणं दिवा कीर्त्यतऽइति दिवाकीर्त्यम् कीर्तनशब्दश्चोच्चारणार्थः· एवं चेत् यथोक्तमेवेत्यवधार्यते। सं॰ प्राकृते काले।

सौर्य उपालम्भ्यः ॥११॥ वचनात् (४. ६. ३. ३)। सं॰ सूर्यदेवतः सवनीयस्य उप

समीपे आलम्भनीयः ।

उदु त्यमिति (८.४१) ग्रहग्रहणम् अतिग्राह्यवद्भक्षवर्जम् ॥१२॥ विधिर्भवति।

पूर्वपक्षं प्रतिलोमम् ॥१३॥ सं॰ मध्यस्थितमात्मस्थानीयं विषुवन्तमुभयतोऽव-स्थानात्पूर्वापरमासषट्कयोर्गुणवृत्त्या पक्षत्वम् पक्षाविव पक्षौ · तयोर्यः पूर्वपक्षः स्वरसामान्त उक्तः तं प्र॰लोममुपेयुः ।

अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥१४॥ अत्र विशेषमाह अभि॰मः । स च ·

सर्वपृष्ठश्चेत् सर्वेऽतिग्राह्याः ॥१५॥ भवन्ति । एतदपि चाग्निष्टोमग्रहणाद्विश्व-जिदन्तरम् नैकाहिक इति · ऐकाहिकत्वे हि अग्निष्टोमग्रहणं न करोत्याचार्यः कृतं च तस्माद्विश्वजिदन्तरं गवामयनिकमेतत् · अतश्च द्वादशाहिका अप्यत्र धर्मा भवन्ति । सं॰ स विश्वजिदग्निष्टोमः सर्व॰श्चेत् तदा सर्वे त्रयोऽतिग्राह्याः ।

षष्ठे मासि त्रयोऽभिप्लवा गोऽआयुषी[1] दशरात्रो महाव्रतमग्निष्टोमः ॥१६॥ अत्र दशरात्रो द्वादशाहिकः महाव्रतं गवामयनिकम् शेषास्त्वैकाहिकाः ।

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥१७॥ महाव्रते विशेषमाह वचनात् (४.६.३.३) ।

ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वा (८.४४-४६) ऽतिग्राह्य-वत् ॥१८॥ गृहीतस्य विधिर्भवति ·

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा[2] उप मा जनुरुप मा मनीषा प्रियामहं तन्वं पश्य-मानो मयि रमो देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यजमानैः ॥१९॥

पृष्ठोपाकरणं बाणेन शततन्तुना ॥२०॥ सं॰ वाणो महती वीणा · शतं तन्तवो [य]स्यासौ श॰न्तुः · तेनोपाकरणम् ।

मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥२१॥ सं॰ अस्मिन्वाणे · वै॰सं वेतसवृक्षस-म्बन्धि ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

बृसीषूपविशन्ति प्रेङ्खे होता फलकेऽध्वर्युः प्रतिगृणाति ॥१॥ सं॰ सर्वे ऋत्विजो बृ॰षु कूर्चेषु दर्भमयाः कूर्चाः आसनविशेषाः · प्रेङ्खो दोला ।

उद्गातासन्द्यां प्रादेशपाद्यां सोमासन्दीवत् ॥२॥ (७.१.२७) ।

---

१) गोऽवी उक्थ्यौ पूर्वमायुः ततो गौः ताण्ड्ये आयुश्च गौश्चेति श्रुतत्वात् सूत्रेऽल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः K. marg.   २) ?? Thus M. ३. °ज्जयसनी° १. °ज्जयस्वनी° K. R. AB.

अन्यदन्तर्वेदि ॥३॥ वक्ष्यमाणं कर्म भवति ।

अभिगरापगरौ ॥४॥ अभि॰रो दीक्षितानां स्तुतिः[1] अप॰रस्तु निन्दा । तदेवेदमुक्तम्॰

आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥५॥ सं॰ आ॰ति निन्दति॰ अ॰रः सन्निपाः स्तुतिं करोति ।

पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योऽन्यमाक्रोशतः ॥६॥ पुंश्चलूर्जघनचापला । सं॰ पुमांसं-पुमांसं [प्रति] चलतीति पुंश्चली वेश्या जघनचपला स्त्री॰ सा च ब्रह्मचारी च तौ अन्योऽन्यं परस्परमुद्वेगकरं वाक्यं भाषेते ।

शूद्रार्यौ चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते ॥७॥ निमित्तसप्तमीयम् चर्मणि निमित्तभूते । सं॰ शूद्रश्चतुर्थो वर्णः आर्यस्त्रैवर्णिकः॰ तौ प॰ले वर्तुले च॰णि व्या॰च्छेते विरुद्धमात्माभिमुखं चर्मण आकर्षणं कुर्वाते मदीयमिदं-मदीयमिदं [इति] स्पर्धया स्वाभिमुखं बलादाकर्षणं कुरुतः ।

जयत्यार्यः ॥८॥[2] मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृते मिथुनं सम्भवति ॥९॥ सं॰ स्त्रीपुमांसौ सुरतसम्भोगं कुरुतः ।

क्षत्रियं संनाह्यति दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण ॥१०॥ संनह्नक्रियां कारयति॰ कारिते चाध्येषणा क्षत्रियं संनह्यस्वेति ।

मर्माणि तऽइति (१७. ४९) कवचं प्रयच्छति ॥११॥ क्षत्रियाय ।

तूष्णीमन्येभ्यः ॥१२॥ बहुवचनोपदेशात्त्रिभ्यः॰ अन्यशब्दस्य समानजातीयन्यायात् क्षत्रियेभ्यः ।

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेणोत्तरेण चात्वालं वशाचर्म कठे विशाख्यां वास्तीर्णमुच्छ्रितं वा विध्यन्त्यनिष्पत्त्रम् ॥१३॥ अनिष्पत्त्रमित्यनिःसृतपत्त्रं विध्यन्ति क्षत्रियाः[3] । सं॰ वन्ध्याचर्म कठे आस्तीर्णं भवति अथवा विशाख्यां स्थूणायामुच्छ्रितं भवति॰ यथा शरपत्त्राणि पिहानि चर्मणो निःसृत्य न यान्ति तथा वेधः कार्यः यथा शराश्चर्मणि प्रोता एव तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

---

1) अभिगृणातीत्यभिगरो ब्राह्मणः पूर्वस्यां सदसो द्वारि प्रत्यङ्मुख उपविशेत्॰ अपगृणाति विरुद्धमनिष्टं भाषतऽइत्यपगरो वृषलोऽपरस्यां प्राङ्मुखः K marg. 2) The same ritual see in Lâty. 8. ३: but in Çánkh. १७. ६. २ we read: tad etat purâṇam utsannam na kâryam । 3) पत्त्रं यथा मध्येन प्रविशति K marg.

दक्षिणेन चर्म यन्ति त्रिर्विद्धा पुरस्ताद्विमोचनम् ॥१४॥ वितानस्य ।

सदःस्रक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥१५॥ सं॰ चतुर्षु स॰षु ये के चन पुरुषाः ।

आग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणावनह्य वालधानेनाघ्नन्ति ॥१६॥ वालधानं पुच्छमुच्यते । सं॰ श्वभ्रं गर्तं खात्वा सपुच्छेन चर्मणा बद्धा पुच्छेनाघ्नन्ति · एवमुपायेन भूमिदुन्दुभिः कार्यः ।

गोधावीणाकाः काण्डवीणाश्च पत्न्यो वादयन्त्युपगायन्ति ॥१७॥ स्तोत्रस्योपगानं कुर्वन्ति । सं॰ गोधाचर्मणा नद्धा वीणा गोधावीणा ह्रस्वा गो॰णा गो॰णाकाः · का॰णाः शरकाण्डमय्यो वीणाः · ता उभयविधाः सर्वाः पत्न्यो वा॰न्ति · उप॰न्ति ताः स्तुतिभिः सत्त्रिणः उपगायन्ति ।

अन्यांश्च[1] शब्दान्कुर्वन्ति ॥१८॥ ये के चन गानप्रसिद्धाः मूर्छनादयः । सं॰ मर्दलभेरीपटहादिजानन्यानपि शब्दान्लोकाः कुर्वन्ति ।

उदकुम्भाञ्छिरःसु कृत्वा मार्जालीयं दास्यः परियन्ति वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥१९॥ सं॰ पर्यायः · परिगमनम् तत्र प॰षु परिगमनानामादिषु एनाः दासीः वाचयति ।

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥२०॥ पर्यायानिदानीमाह ·

गावो हारि सुरभय इदं मधु गावो गुल्गुलुगन्धय[2] इदं मधु गावो घृतस्य मातर इदं मधु ता इह सन्तु भूयसीरिदं मधु तका वयं प्रवामहऽइदं मधु शम्याः प्रतरन्तामिवेदं[3] मधु न वै गावो मन्दीरस्य गङ्गाया उदकं पपुः पपुः सरस्वतीं नदीं ताः प्राच्य उज्जिगाहीर[4]ऽइदं मधु निगीर्य सर्वा आधीरिदं मधु मधित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं मधिति ॥२१॥ मधाकर्षैः कुशैरिति सर्वत्रानुषङ्गः ।

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥२२॥ दास्यः परियन्ति । सं॰ अप्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति ततः प्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति महाव्रतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।

त्रिस्त्रिर्वा ॥२३॥ अपस॰क्षिणं च परिगमनम् । सं॰ विकल्पेन त्रिर्वारम् न स्तोत्रान्तम् ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

निषिच्य मार्जालीये[5] पूर्णान्निदधति ॥१॥ नि॰च्य यत्र क्व चन देशे · दास्यः ।

---

1) Thus १. ३. M. R. Ss. अन्यान् K. 2) Thus M. १. B. ३. गुग्गु॰ K. A. R. ३. 3) Thus M. ३. K. प्रचर॰ ABR. 4) Thus all. 5) ? निषिच्य ॥३॥ मार्जा॰ १. ३. M. R. Ss.

अभिगरादि स्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥२॥ स्तू॰ने महाव्रतस्तोत्रे। महाव्रतशब्द एकः क्रत्वर्थप्रतिपादकः अपरः स्तोत्रपर्यायः।

अतिरात्रः श्वः ॥३॥ सं॰ उदयनीयातिरात्रः।

तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणी वैश्वदेवी बार्हस्पत्या ॥४॥ अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मबहुत्वम् अभ्यस्तद्रूपमेव कर्म प्रकृतावेकत्वात्।

संवत्सरावरेषु सत्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदक्षिणावरेषु च ॥५॥ क्रतुषु तिस्रोऽनूबन्ध्या भवन्ति एवं हि श्रूयते (४.५.१.११-१२)। सं॰ संवत्सरमवरो निकृष्टः कालो येषां तानि संवत्सरावराणि।

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥६॥

पत्न्यश्च ॥७॥ चशब्दाद्वपनेनाभिसम्बध्यन्ते। सं॰ वचनात्।

त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र ॥८॥ स॰त्रग्रहणेन संवत्सरावराणि सत्राणि असारस्वतानि सहस्रदक्षिणावराश्च क्रतवो गृह्यन्ते तुल्यं हि ब्राह्मणमत्रानूबन्ध्याविधायकं त्रैधातवीविधायकं च। सं॰ यत्र-यत्र तिस्रोऽनूबन्ध्यास्तत्र सर्वत्र त्रै॰ध्या भवति तुल्यश्रुतित्वात् अथो यः सहस्रं॰स्यात् अथो ये दीर्घ॰ (४.५.१.११-१२)।

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठशमनीयः सहस्रदक्षिणो वा ॥९॥ अवभृथग्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम्। ननु चाग्निष्टोम एव भवति संस्थान्तरस्यानुक्तत्वात् अतो व्यर्थमग्निष्टोमग्रहणम् उच्यते गुणकामानां प्रवृत्तिज्ञापनार्थमित्यदोषः। पृष्ठ॰य इति संज्ञा स सह॰णो वा प्राकृतदक्षिणो वा।

एकाहमेके ॥११॥ सं॰ भूरादीनां मध्ये यं कंचिदेकाहं पृष्ठ॰यं कुर्वन्ति।

सत्राङ्गं प्रकरणात् ॥१२॥ स च पृष्ठशमनीयः सत्रस्याङ्गं भवति तद्धि प्रकृत्य श्रूयते अवभृ॰नीय इति (१)। सं॰ सत्रं प्रकृत्य विहितत्वात्।

फलाश्रुतेश्च ॥१३॥ न चात्र फलं श्रूयते तस्मादपि सत्राङ्गम्। सं॰ फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात्।

न फलं न्यायात् ॥१४॥ नैतदेवम् सत्राङ्गमिति न्यायेन फलमत्र परिकल्पते। सं॰ फलं न्यायादपि कृत्स्नमेव वाच्यफलेषु स्वर्गः सामर्थ्यात् (१.१०.१०)।

कालप्राधान्याच्च ॥१५॥ अपि चास्य कालप्रधानः शब्दः सत्रादुदवसायेति।

एवं प्राप्ते पुनर्व्यावर्तते सत्राङ्गमेव प्रकरणात् फलाश्रुतेश्चेति फलवत्सं-
निधौ तदङ्गतैव न्याय्या एवं च फलं न कल्पयितव्यं भवति ॰ पृष्ठशमनीय
इति चार्थानुगता संज्ञा पृष्ठानां सत्रनियुक्तानामुपजातश्रमाणां शमनं करोतीति
पृष्ठशमनीयः सारस्वतेषु च प्रतिषेधात् अपृष्ठश॰स्वतानीति (२४. ६. १४)।

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन्रोहिणीमुपध्वस्तामप्रवीतामतिरेचयति ॥
१५॥ अहीनो यः सहस्रदक्षिणः त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षिणापथेन
दक्षिणानयनम् ॰ वर्णान्तरोप॰स्ताम् अकामिताम् । सं॰ स॰णो गर्गत्रिरात्रे त्रि॰त्रे
सहस्रं गाः प्रति॰नयन्सन्नेकां गामतिरे॰ति रक्तवर्णाम् वर्णान्तरमिश्रितां कर्बुराम्।

त्रिरूपां वा ॥१६॥ आद्येऽहन्प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥१७॥
आद्येऽहनि पक्षे गवां प्र॰येत् अन्त्ये वाहनि पश्चात्।

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणाकलशमेनामाघ्रापयत्याजिघ्रेति (८. ४२) ॥१८॥

इडे रन्तऽइति (८. ४३) दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति ॥१९॥ प्रत्यगाशीर्यो-
गेऽपि सति यजमानग्रहणं क्रियते रोहिणीसंस्कारोऽयमिति अध्वर्युर्मा भूदिति।

वोचेरिति वान्ते ॥२०॥ मन्त्रस्य ब्रूतादिति वा विकल्पः।

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥२१॥ त्रिभ्योऽध्यहोभ्यस्तिस्रस्तिस्र
उपादाय रोहिणीं दश॰द्यात्। सं॰ त्रयस्त्रिंशदधिकानां त्रयाणां शतानां दशभिर्दश-
भिर्दाने क्रियमाणे प्रत्यहं तिस्रस्तिस्रः परिशिष्यन्ते ॰ तत्राह ॰ स॰तः सर्वेभ्यस्त्रिभ्यो
ऽप्यहोभ्यस्तिस्रस्तिस्रोऽधिका उपादाय न॰सु सम्पन्नासु एनां साहस्रीं गां दशानां
पूरणीं कृत्वा तं दशकं हो॰द्यात्।

उन्नेतारो वाकृत्वानाश्रावयते ॥२२॥ द्वौ वोन्नेतारौ कुर्वीतेति वचनात् (४.
५. ८. १२) ॰ तयोश्च यतरो नाश्रावयेत्तस्माऽएनां दशमीं दद्याद्धोत्रे वेति विकल्पः।

दश-दशाभेदेन दक्षिणा दद्यात् ॥२३॥ अन्यूना ॰नयेदिति (४. ५. ८. १६) वचनात्।
सं॰ दश-दश गा दद्यात् ॰ कथम् अभेदेन दानकाले दशानां-दशानां भेदो न कार्यः।

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादिनाम् ॥२४॥ दशमीमिति[1] सूत्रशेषः।

उदवसानीयायां वा ॥२५॥ इति विकल्पः।

---

1) नवभिर्युतां रोहिणीम् K marg.

अन्यदित्स्न् ॥२६॥ विकल्पः । सं॰ युक्तरथादिकमिच्छन्दद्यात् ।
अहर्गणे व्युत्क्रामताग्वन्वहम् ॥२७॥ सं॰ प्रत्यहं व्यु॰द्वित्रिप्रभृति भवति ।
वसतीवरीग्रहणं च ॥२८॥ सं॰ अन्वहमहर्गणे भवतीति शेषः ।
एके माध्यन्दिनेऽवनीय ॥२९॥ वसतीवरीग्रहणं कुर्वन्ति · एके परिहारकाल एवेति विकल्पः । सं॰ आधवनीये वसतीवरीरवनीयोत्तरस्याह्नोऽर्थे प्रत्यहं ग्रहणमिच्छन्ति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥

इति कात्यायनसूत्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥

गवामयनमभिहितम् । इदानीमवसरप्राप्तो वाजपेयोऽनुविधेयः ।
वाजपेयः शरद्यविशस्य ॥१॥ वा॰य इति कर्मनामधेयम् न हि द्रव्ये गुणे वा प्रसिद्धिरस्य · स च शरदि भवति वचनात् (शाङ्खा॰ १५. १. १) · अवैश्यस्येति शाखान्तरात् लिङ्गाच्च अथ यदि ब्राह्मणो यजेत यदि वा राजन्यो यजेतेति विशेषविधानम् (५. १. ५. २-३) ।
उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसवेन यजते ॥२॥ यावन्तरौ शु॰क्षौ तयोर्बृह॰सवः।
ज्योतिष्टोमेन वा ॥३॥ विकल्पः । सं॰ ज्यो॰मेनाग्निष्टोमसंस्थेन वा ।
द्वादश वा ॥४॥ सं॰ अथवोभयतो द्वा॰श सोमा भवन्ति शुक्लपक्षे ।
पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्ष्ठिकानीतरेषु ॥५॥ सं॰ अयुक्षु अयुग्मेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु षट्सु [शुक्लपक्षेषु] ज्योतिष्टोमः इ॰रेषु युग्मेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशेषु षट्सु पा॰कान्यहानि भवन्ति ।
प्रतिलोमं पार्ष्ठिकान्युपरि ॥६॥ उपरिष्टात्प्रातिलोम्येन अयुक्षु पार्ष्ठिकानि युक्षु च ज्योतिष्टोमः · पार्ष्ठिकान्यपि प्रातिलोम्येन त्रयस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ।
सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥७॥ उभयतो यजते · तेषां च संस्थामात्रापनयः। सं॰ अथ वोभयतो रा॰मैः [राजसूयान्तर्वर्तिभिः] पवित्राभिषेचनीयादिभिः सप्तभिर्निभिर्वा [सोमयागैः] यजेत अग्निष्टोमसंस्थैः ।
प्रतिलोममुपरि ॥८॥ उपरिष्टात्प्रातिलोम्येन ज्योतिष्टोमादारभ्येति । अत्रां-

अदाभ्ययहणं राजसूयसोमोपदेशाद्भवति पार्ष्ठिकेष्वसत्त्वान्न भवति · अतिग्राह्यग्रहणमपि ग्रहसंयोगान्न भवतीति सम्प्रदायः। सं° अग्निमादारभ्य पवित्रान्तम्।

नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥९॥ पार्ष्ठिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः इहापि तथैव मा भूवन्निति नानादीक्षत्वमुच्यते · तत्कुतः का°त् भिन्नो ह्यत्र काल इति। सं° उभयतो विहिताः प°शाः बृहस्पतिसवादयः पृथग्दीक्षाः।

सप्तदश दीक्षाः ॥१०॥ परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव एतास्तु वाजपेयस्य।

देव सवितरिति (९.१) जुहोति यजत्यादिषु ॥११॥ वचनात् (५.१.१.१४)।

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् ॥१२॥ अप्सु-दीक्षाद्यारम्भे सकृदेव [आहुतिः] होतव्या · कुत एतत् क°त्वात् कार्यैकत्वादित्यर्थः · एकं हि कार्यं दीक्षाणाम् पुरुषसंस्कार इति। यजत्यादिषु पुनः ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणीयादयः तेष्वेव न तदङ्गेष्वपि प्रयाजादिषु न हि ते साक्षाद्वाजपेयस्य।

क्रयण-वेद्यारम्भण-प्रवर्ग्योत्सादना-ग्निप्रणयन-हविर्धाना-ग्नीषोमाणा८-सद-आग्नीध्र-धिष्ण्यनिवपन-वसतीवरीग्रहण-परिहरणेषु च कर्मान्तरत्वात्प्राक्सुत्यायाः ॥१३॥ सं° चकारादाहुतिम् · कुतः कर्मा°त्वात् भिन्नान्येवैतानि कर्माणि।

सोमात्क्रीयमाणात्सहितं दक्षिणतः सीसेन परिस्रुतः क्रयणं केशवात् ॥१४॥ केशवो दीर्घकेशः षण्ढ[a] इति केचित् · परिस्रुत्सुरा। सं° सोमक्रयकाले सहितम्।

तद्द्रव्याणां वा ॥१५॥ विकल्पः। सं° सुरासाधनभूतद्रव्याणां शष्पतोक्मला-[जानग्नहुसंज्ञा]नां क्रयणं कर्तव्यम् न निष्पन्नायाः परिस्रुतः।

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥१६॥ पर्यु°णे सोमे परिस्रुतः तद्द्रव्याणां वानु°णम्।

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्वापरेऽन्ते नेष्टा सुरां करोति ॥१७॥ द°णेन द्वारेण विमिते प्र°श्य · यदि न पक्वा ततः पच्यते। सं° शालाया अपरभागे।

खरं कृत्वा नाराश८सस्थानेऽपरम् ॥१८॥ सं° ग्रहसादनार्थं प्राकृतं खरं कृत्वाध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां चमसानां निधानेऽपरं द्वितीयं खरं करोति।

दक्षिणतः संधिं करोति ॥१९॥ दक्षिणतो हविर्धानस्य कुद्वारं करोति। सं° दक्षिणस्यां दिशि उद्धायीं विदार्य द्वारिकां करोति।

---

a) षंठ K sec. m. षंट pr. m.

यूपवेष्टनꣳ सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा परिव्ययणकाले ॥२०॥ वचनात् (५.२.१.५) · व्यु॰नं च अवचूलकरणम् · तच्च प॰ले परिव्ययणाद्वा परत आगन्तुकत्वात्। सं॰ रशनापरिव्ययणकाले स॰स्त्रैर्यूपस्य वेष्टनं कर्तव्यम् अथवा व्यु॰नं विविधमूर्ध्वं ग्रन्थनं कर्तव्यम् न तु वेष्टनमात्रम्।

श्वो वा सवनीयेषु ॥२१॥ यूपवेष्टनं भवति · तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्तते। वा अग्नीषोमीयऽएव व्युद्ग्रन्थनं कर्तव्यम् यूपसंस्कारत्वात्तस्य तदुद्देशेन विहितत्वात्।

उत्कीर्णसमाग्रो गौधूमचषालः ॥२२॥ यूपो भवतीति वाक्यशेषः। सं॰ उत्कीर्णं किंचित्खातं समं चाग्रं यस्यासौ · गोधूमानां विकारो गौधूमम् तच्चषालं यस्यासौ।

सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपिनह्यन्तेऽधिकृता यजमानः पत्नी च ॥२३॥ हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते। सं॰ हिरण्मय्यः स्रजः सौवर्णपुष्पमालाः · अधिकृता ऋत्विजः।

सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥२४॥ सुत्या च वाजपेयशब्दवाच्या। सं॰ स वाजपेयशब्दो यस्य यस्मिन्वासौ तच्छब्दः · सुत्यस्यैव तच्छब्दो वाजपेय[-शब्दो वाचको यतः अतः सुत्यादाविव हिरण्यमालाबन्धनं कार्यम्]।

सर्वत्राविशेषात् ॥२५॥ सं॰ देवयजनजोषणप्रभृति सर्वेषां हिरण्यमालित्वं भवति · अविशिष्टं हि सर्वत्र वाजपेयत्वम् साङ्गो ह्ययं वाजपेय एवेति।

एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टापरेण प्रवेश्य खरे करोति ॥२६॥ सं॰ हविर्धानमध्ये एकधना उदकपूर्णा आनीय प्रवेश्यन्ते स स कालः तस्मिन्।

संधिना पात्राण्याहृत्य पात्रे वालेन पुनाति ॥२७॥ नेष्टैवाभिप्रवृत्तत्वात्। सं॰ सुरायाः संधिना (१७) द्वारेण सुराग्रहपात्रा॰त्य एकस्मिन्महति पालाशे पात्रे गोऽश्ववालेन सुरां पुनाति।

प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् ॥२८॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

ध्रुवसदमिति (९.२) प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ ग्रहान्गृह्णाति।

अतिग्राह्यवद्धोमः ॥२॥ पञ्चानामैन्द्राणाम्। सं॰ माहेन्द्रमन्वित्यर्थः।

सप्तदशापरान् ॥३॥ सोमग्रहान्गृह्णाति। नेष्टा च तावतः सौरान् ॥४॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥५॥ वचनात् (५. १. ३. १६)। सं° न तु सह किंतु व्यत्यासेन।

अहानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥६॥ सं° सोमग्रहाणां सुराग्रहाणां च अ°णामुल्लङ्घनं न कार्यम्।

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृचाविति (१. ४) ॥७॥

विपृचावित्याहरतः ॥८॥ सं° स्वं-स्वं ग्रहं खरे सादनायात्मसमीपे आ°तोऽध्वर्युनेष्टारौ।

हिरण्मयेन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति ॥९॥ ततः·

उक्थ्यादि ॥१०॥ सं° उक्थ्यग्रहणादि प्राकृतं कर्म भवति।

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशां पृश्निं मरुद्भ्य उत्तेषेभ्यः ॥११॥ सं° पूर्वं चतुरोऽति°शूनाग्नेयादीनुपा°त्य वशां वन्ध्यां पृश्निं विचित्रवर्णामुपाकरोति।

तदभावेऽपृश्निम् ॥१२॥ प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामतूपरान्बस्तान् ॥१३॥ सं° श्यामाश्च ते तूपराश्च श्यामतूपराः तान् तूपरान् शृङ्गहीनान् बस्तान्मुष्करान् साण्डान्प्रजनयितॄन्।

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥१४॥ तद्गुणः स्यात् (५. १. ३. १०)। सं° पूर्वोक्तानां सर्वेषां गुणानामभावे ए°शोऽपि तद्गुणः श्यामत्वादिगुणवान्भवति।

वाचऽउत्तममेके ॥१५॥ सप्तदशं पशुमेके वाचऽआलभन्ते एके प्राजापत्यमिति विकल्पः। तस्य च नोपांशुत्वम् अप्राजापत्यत्वात्।

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥१६॥ मा°न्द्रग्रहस्याद्याभ्यासान्ते वशाया वपाप्रचारः।

अवदानैश्च द्वेधा शृतैः ॥१७॥ चशब्दाद्वपाप्रचारोत्कर्षे द्वेधा श्रपणम्· स्वकालऽएव प्रधानयागः। सं° जौहवान्यन्यस्यामुखायां सौविष्टकृतान्यन्यस्यामिति।

पूर्वेभ्यो देवतास्विष्टकृद्भ्यामवद्यति ॥१८॥ पूर्वाणि हृदयादीनि उत्तराणि त्र्यङ्गानि। सं° पू°भ्यो जौहवेभ्योऽवदानेभ्यो दे°भ्यामर्थेऽव°ति।

उत्तराणि विशे ददाति ॥१९॥ सं° औपभृतानि त्रीण्यवदानानि विशे प्रजायै द°।

वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥२०॥ सं° वपाभिश्चरतीति शेषः (५. १. ३. १२)।

स्रुग्व्यूहनात्प्राग्घविषा ॥२१॥ सं° प्राजापत्यानां पशूनां हविषा प्रचरेत्।

यथान्यायं वोभयोः ॥२२॥ वपाहविषोः प्रचारो भवति· यथान्यायशब्देन

चोदकानुसरणमुच्यते । सं॰ यथाप्रकृति प्राकृतकाले (५. १. ३. १४) ।

वशायाश्च ॥२३॥ चोदकानुसार एव नोत्कर्ष इति · वाशब्दो (२२) विकल्पार्थः विकल्पेन ह्येतच्छ्रूयतऽइति । सं॰ चकाराद्यथान्यायं वपायाः प्रचारः ।

ऐकध्यं च श्रपणम् ॥२४॥ ऐकध्येन श्रपणमवदानानामस्मिन्यज्ञे । सं॰ एकधा एकस्मिन्पात्रे जौहवानामौपभृतानां च श्रपणम् न द्वेधा ।

अदानं च विशे ॥२५॥ त्र्यङ्गाणाम् · विट्शब्देन प्रजोच्यते ।

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारचरुर्बार्हस्पत्यः सप्तदशशरावः ॥२६॥ मा॰नीयसवनीयैः ।

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥२७॥ अत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेण सप्तदशशरावो न भवतीति अवश्यम्भाविनि संख्यामुष्टिबाधऽइदमाह सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या निवर्त्यते शरावैश्च मुष्टयः · कुत एतत् सा॰न्यात् समानं हि समानस्य निवर्तकं भवति यथा तैलं घृतस्येति · एवं प्राप्तऽआह ।

न यजतिशब्दात् ॥२८॥ नैतदेवम् संख्यामुष्ट्योरुभयोरपि निवृत्तिरिति · किं कारणम् यजतिशब्दात् यागे हि सप्तदशसंख्या[नि] शरावाणि श्रूयन्ते चतुःसंख्या मुष्टयश्च निर्वापे न चान्यत्र श्रुतं सत्यपि सामान्येऽन्यस्य निवर्तकं भवति न हि शिरोऽभ्यङ्गे श्रुतं तैलं भोजने घृतस्य निवर्तकं भवति *कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशशराव ओदनो भवति उच्यते अर्थादत्रान्यतरस्य निवृत्त्या भवितव्यम् संख्याया मुष्टीनां वा न ह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति · तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा निवृत्तिर्नोभयोः · तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः जघन्यत्वान्मुष्टिलोप इति · सपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशशराव ओदनो भवति · एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति ।

सप्तदश-सप्तदश शतानि ददाति गोवस्त्राजावीनाम् ॥२९॥ प्रत्येकम् ।

सप्तदश वृषल्यो निष्ककण्ठ्यः ॥३०॥ दीयन्ते · चतुःसौवर्णिको निष्कः कण्ठे यासां । सं॰ वृ॰ल्यो दास्यः · निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः ।

हस्तिवत्सकमहानसानाम् ॥३१॥ सं॰ हस्तिनां वाहनानां महानसानां सप्तदशकं दद्यात् · महानसो महारथः [पाककरणगृहमिति केचित्] ।

जातेर्जातेश्चा सप्तदशगणपूरणात् ॥३२॥ भिन्नजातीयत्वे चैतद्भवतीत्यभिप्रायः ।

सं॰ ज्ञातेश्च गवाश्वछागमहिष्यवीत्यादिकायाः सप्तदशकं-सप्तदशकं दद्यात्‌ · याव-द्गवाश्वाजाविजातीयसप्तदशकानां सप्तदश गणाः पूर्यन्ते ।

द्रव्येषु वा सप्तदशता सप्तदश सप्तदशानि ददातीति श्रुतेः ॥३३॥ न भिन्न-जातीयेषु · एवं श्रूयते सप्त॰दातीति · गोदानं च दक्षिणासूचितम्‌ महाभागा हि गाव इति · तस्माद्गोद्रव्येषु सप्त॰ता । सं॰ सिद्धान्ते · समानजातीयेष्वेव सप्त-दशसंख्येषु गोद्रव्येष्वियं सप्त॰ता ज्ञेया न भिन्नजातीयेषु गवाश्वादिषु · कुतः सप्त॰श्रुतेः गवां सप्तदशानि सप्तदश ददातीति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

मरुत्वतीयान्तेऽइन्द्रस्य वज्र इति (१.५) रथावहरणम्‌ ॥१॥ तच्च रथवाहणात्‌ तस्य प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात्‌ रथवाहणे करोतीति (१५.६.२६) · अवपूर्वश्च हरति-रवतारणे प्रवर्तते । सं॰ रथवाहणाच्छकटादश्वस्यावहरणमवतारणमध्वर्युः करोति ।

दक्षिणेन चात्वालमावर्तयति वाजस्येति (१.५) धूर्गृहीतम्‌ ॥२॥ चात्वालस्य दक्षिणतः । सं॰ धू॰तं धुरि गृहीत्वा वेदिमध्ये आ॰ति स्थापयति ।

अश्वान्प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान्स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति (१.६) ॥३॥

देवीराप इति (१.६) वा ॥४॥ समुच्चयो वा ॥५॥ मन्त्रयोर्भवति ।

दक्षिणं युनक्ति वातो वेति (१.७) ॥६॥ उत्तरं वातरंहा इति (१.८) ॥७॥

दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्तऽइति (१.९) ॥८॥ दक्षिणाप्रष्टिः दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते । सं॰ रथे तृतीयमश्वं युनक्ति · धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोतीति प्रष्टि-र्वाह्यो युग्यः ।

अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वपल्ली ॥९॥ कविकापर्याणाद्युपेतः । सं॰ मुखरीव-ल्गाचतुःकटपल्याणादिसर्वपल्लोपेतः ।

बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति (१.९) ॥१०॥ अवघ्राणं चाश्वसंस्कारः आजिधावनार्थः ततश्च विस्मरणे तदुत्तरकालं न भवति ।

चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदि षोडश ॥११॥ रथान्‌ · योजनक्रियाशेषत्वात्‌ मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमित्युच्यते । सं॰ एकैकस्मिन्रथे चतुरश्चतुरोऽश्वान्युनक्ति ।

देवस्याहमिति (१.१०) ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितम्‌ ॥१२॥ स्थाणुः खडकमुच्यते ।

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥१३॥ क्षत्रियस्य चक्रारोहणदुन्दुभिवादनमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति । सं॰ इन्द्रलिङ्गोक्ता मन्त्राः ते सर्वे क्ष॰स्य भवन्ति ।

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ॥१४॥ आग्नीध्रमपरेण । सं॰ अनु॰दि वेद्याया[म]मनुलक्षीकृत्य · आस॰ति अवलगयति अर्थात् उच्छ्रितेषु स्थाणुषु ।

बृहस्पते वाजमित्येकं (९.११) दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरान् ॥१५॥

क्षत्रियः सप्तदशेषुप्रव्याधानस्यति तीर्थादुदीचः ॥१६॥ सं॰ तीर्थाच्चात्वालोत्करान्तरालात् सप्तदशसंख्यानिषुप्र॰स्यति क्षिपति · प्रव्यधनं प्रव्याधः · एकः शरः क्षिप्तो यत्र पतति स एकः प्रव्याधः तत्र गत्वा द्वितीयस्य क्षेपः कार्यः एवं सप्तदश ।

अन्त्ये[1] मिनोत्यौदुम्बरीं शाखाम् ॥१७॥ अन्त्ये प्रक्षेपे निखनति ।

देवस्याहमिति (९.१३) यजुर्युक्तमारोहति यजमानः ॥१८॥ य॰क्तं रथम् । सं॰ यजुषा युक्तम् ।

अध्वर्योश्च तूर्ष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा वाचनाय ॥१९॥ चशब्दात् यजुर्युक्तं रथमध्वर्योः ब्र॰री अध्वर्युणा य उपनीतः तस्य वा अन्ते॰सी शिष्यो यजमानवाचनायारोहति ।

इतरेषामेकस्मिन्राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहाय ॥२०॥ आरोहतीति वर्तते · इ॰षां रथानां राजन्यवैश्ययोरन्यतरः एकस्मिन्नारोहति सौरग्रहणाय ।

आजिं शीघ्रं यन्ति ॥२१॥ आजिशब्देन स्पर्धोच्यते स्पर्धया अहमहमिकया शीघ्रं धावन्ति । सं॰ स्पर्धाधावनमाजिशब्देनोच्यते ।

वाजिन इति (९.१३) वाचयति ॥२२॥ ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥

॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

ब्रह्मा त्रिः साम गायति ॥१॥ त्रिः सामगानं करोतीत्यर्थः ।

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥२॥ बहुवचनोपदेशात्प्रकृता अप्रकृताश्च ।

एष स्य इति (९.१४-१५) प्रत्यृचं जुहोति ॥३॥ धावत्सु · आहुतीर्जुहुयात् ।

अनुमन्त्रयते वा ॥४॥ तानेव धावतोऽश्वान् ।

उत्तरेण च त्रिचेन[2] (९.१६-१८) ॥५॥ चशब्दात् जुहोति अनुमन्त्रयते वा ।

---

1) Thus १. R. K. A. अन्ते M. ३. 2) Thus १. ३. M. K. A. तृचेन च Mahidh.

सुन्वन्जयति ॥६॥ सुन्वन्यजमानो जिनातीतरान्रथान् ।

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वायन्ति ॥७॥ ग्रौदुम्बरीं शाखां ग्रागच्छन्ति रथैः । सं° देवयजनं प्रति ।

ग्रागतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति (९.१०) ॥८॥ सर्वेष्वागतेषु रथचक्रात् ।

एषा व इति (९.१२) मन्त्राहतमवहरते ॥९॥ सं° म°तं दुन्दुभिमवतारयति ।

तूष्णीमितरान् ॥१०॥ दुन्दुभीनवहरति ।

ग्रवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति (९.१९) ॥११॥ यजमानोऽवरुह्य रथात् चात्वालोत्करावन्तरेण स्थितं नैवारं चरुमालभते ।

यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति (९.१४) ॥१२॥ त्रीनश्वान्नैवारमा°ति ।

चतुर्थं युक्ताध्वर्यवे ददाति ॥१३॥ चतुर्थमश्वं युक्ता°वे रथं द° । सं° सव्याप्रष्टिं युक्ता।

सर्वेभ्यः षोडश ॥१४॥ सर्वेभ्य एवऽर्त्विग्भ्यः षोडश रथान्ददाति ।

ग्रध्वर्युयजमानौ मधुग्रहं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छत उत्तरस्यां वेदिश्रोणावुपविष्टाय ॥१५॥ सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योऽसौ रथमारूढः (३.२०) ।

नेष्टा च सौरान्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण हविर्कं प्रयच्छन्नाहानेन तऽइमं निष्क्रीणामीति ॥१६॥ सौरग्रहान्पश्चिमेन हविर्धानद्वारेण निर्हृत्य · सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन् । ततः सर्वानेव सौरान्प्रयच्छति मधुग्रहं चादत्ते ।

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपात्रम् ॥१७॥ ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात्सपात्रमित्युच्यते।

तं स यथेष्टं कुरुते ॥१८॥ ददातीति वान्यत्रासिञ्चति वा पिबति वेति ॥

॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति (९.२०) प्रतिमन्त्रं वाचयति वा ॥१॥ विकल्पश्रुतेः (५.२.१.१) · वाचनपक्षेऽपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति द्वादशग्रहणम्।

षडुत्तराः (९.२१) ॥२॥ जुहोति वाचयति वा ।

नेष्टा पत्नीमानिष्यन्कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं दहरं वा ॥३॥ परिधापयतीति कारितवादध्येषणात्र भवति · चण्डातकं चलनक उच्यते एवं ह्यभियुक्तोपदेशः ग्रर्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः (ग्रमर° २.६.११७) · दहरं तु कौपीनम् दहरशब्दस्याल्पवाचकत्वात् । सं° कौशं कुशमयम् · चण्डातकं चल-

नकम् ज्ञवनमात्रप्रह्लादनार्थं चालनकं प्रसिद्धम् ।

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥४॥ निश्रयणीं यूपऽउच्छ्रयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥५॥

आरोक्ष्यञ्जायामामन्त्रयते[1] जायऽएहि स्वो रोहावेति ॥६॥

रोहावेति प्रत्याह ॥७॥ प्रजापतेरित्यारोहतः (९.२१) ॥८॥ जायापती ।

स्वरिति (९.२१) गोधूममालभते ॥९॥ चषालम् ।

शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति (९.२१) ॥१०॥ यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते । सं° ऊर्ध्वं त्यजति यूपाग्रादूर्ध्वं शिरः करोति ।

अस्मे व इति (९.२२) दिशो वीक्षते ॥११॥ यजमानः ।

सप्तदशाश्वत्थपत्त्रोपनद्धानूषपुटानुदस्यन्त्यस्मै विशः ॥१२॥ सं° विशो यजमानप्रजाः पुत्रादयः अस्मै यजमानाय ऊषान् ऊषाः क्षारमृत्तिकाः तेषां पुटान्पिप्पलपर्णैर्बद्धानुदस्यन्ति ऊर्ध्वं क्षिपन्ति ।

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥१३॥ नमो मात्रऽइति (९.२२) भूमिमवेक्षते ॥१४॥

सरुक्मे बस्तचर्मण्यवरोहति ॥१५॥ सं° रुक्मः परिमण्डलः सौवर्णाभरणविशेषः · बस्तो मुष्करः साण्डश्छागः ।

भूमौ वा ॥१६॥ सरुक्मायामेव · भूमिग्रहणं सरुक्मार्थमेव न ह्यन्यथा वाच्यम् अर्थप्राप्तत्वात् ।

उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणास्तृणातीयं तऽइति (९.२२) ॥१७॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति (९.२२) ॥१८॥ बाहुगृहीतं यजमानम् ।

नैवारेण प्रचरति ॥१९॥ अस्मिन्नवसरे ।

प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च सप्तदशान्नान्यावपति ॥२०॥ सप्तानां षड्गाणां पयोऽत्रासिच्यते ।

यावत्स्मृति वैकवर्जम् ॥२१॥ एकमन्नं वर्जयित्वा । सं° यावतां स्मृतिः स्मरणं ।

अभोजनं तस्योच्छ्रासात् ॥२२॥ सं° उच्छ्रासपर्यन्तं जीवनपर्यन्तम् ।

स्रुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येममिति (९.२३-२१) प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥ सप्तैतानि जुहोतिकर्माणि · ततश्च सप्तानां षड्गाणां पयोऽत्रासिच्यते सप्त च औषधच-

1) Thus K. ऽ । रो° M. ३. रोक्ष्यन् Ss. A.

तुर्मुष्टिकानि भवन्ति चोदकानुग्रहाय · अपां चाब्धर्मो भवति वर्णसामान्यात् ।
सं° स°तात् एकत्र कृतादुदकदुग्धसर्वान्नादेः सकाशात् ।
शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति (९.३०) ॥२४॥ शेषश्च कृतशेषः ।
सरस्वत्यै वाच (९.३०) स्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥२५॥ प्रयोगः ।
सरस्वत्यै त्वेति वा ॥२६॥
सम्राडयमसावित्याह नामग्राहं त्रिरुच्चैः ॥२७॥ सं° सम्राडयममुकशर्मा इत्येवम् ।
अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं (९.३१-३४) द्वादशवत्कृत्वा नैवारस्विष्टकृदिडं करोति ॥२८॥ द्वादशवदिति (१) जुहोति वा वाचयति वा (५.२.२.१६) ।
माहेन्द्रादि च ॥२९॥ सं° चरोर्भागप्राशनान्ते माहेन्द्रग्रहग्रहणादारभ्य प्राकृतं कर्म भवति · विकृतावसरे प्राकृतप्रवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।
अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥३०॥ सं° अध्वर्युणा प्रहितो (५.२.२.१२) यजमानोऽवतीर्य [स्तोत्रमुपासितुं सदो] गच्छति ।
उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः ॥३१॥ भवति ततः स्विष्टकृदिडम् ।
षोडश्यन्ते स्तोत्रे चमसैरेव ॥३२॥ षोडशिग्रहयागान्ते · ग्रहो न भवति एवकारकरणात् · सं° अतिरिक्तस्तोत्रे चमसैर्भवति न ग्रहेण ।
ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति द्वौ-द्वौ ॥३३॥ इयांस्तु विशेषः द्वौ-द्वाववनयति । सं° सप्तदश सोमग्रहान्निनयति चमसेषु । चमसा नव ग्रहाश्च सप्तदश तत्र नवसु द्वयोर्निनयनं न सम्भवति एकस्योनत्वात् [इत्यर्थादेकस्मिन्नेकस्य निनयने सिद्धेऽप्यवादाग्नीध्रचमसे तस्यैकस्य निनयने प्राप्तऽआह ·]
एकं नेष्टुः ॥३४॥ चमसेऽवनयति ·
उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनान्यध्वर्यवे ददाति ॥३५॥ सं° सप्तदश वस्त्राणि ।
यथोपमुक्तं हिरण्यस्रजः ॥३६॥ सं° या-या स्रग्येन-येन उपमुक्ता गले बद्धा तां-तां तस्मै दद्यात् ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥
इत्युपाध्यायकर्कविवरणे कात्यायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ वाजपेयः समाप्तः ॥
इति कात्यायनसूत्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥

श्रुतिमन्त्रपाठानुसारिणाचार्येण वाजपेयोऽनुविहितः इदानीमवसरप्राप्तो राजसूयोऽनुविधेयः। तदर्थं सूत्रम्॰

राज्ञो राजसूयः ॥१॥ स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः।

अनिष्टिनो वाजपेयेन ॥२॥ तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेतेति श्रुतेः। सं॰ येन राज्ञा पूर्वं वाजपेयेनेष्टं न भवति।

इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥३॥ अानुमत्यादय[1] इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मरुत्वादयश्च पशवः एते भिन्नतन्त्राः भवन्ति॰ कुत एतत् कालभेदात् भिन्नकालीनं ह्येषां विधानमिति।

पवित्रश्चतुर्दीक्षिः ॥४॥[2] स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात्।

सहस्रदक्षिणः ॥५॥ एवं चांशुदाभ्यग्रहणं तिस्रोऽनूबन्ध्यास्त्रिधातवी चात्र भवति।

माघीपक्षयजनीये दीक्षा ॥६॥ माघपौर्णमास्या उपरिष्टात्पक्षे गते[3] यष्टव्यजनीयं तत्र दीक्षा॰ फाल्गुनप्रतिपदीत्यर्थः। सं॰ माघ्याः पक्षेऽतीते यष्टव्यजनीये फाल्गुनशुक्लप्रतिपत्तत्र।

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विष्टितो वरदक्षिणा ॥७॥ सं॰ [तस्य पवित्रस्यान्ते फाल्गुनशुक्लनवम्यां] यजमानगृहेष्वेव॰ इष्टितो यजमानस्य।

श्वःप्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि ॥८॥[4] हवींषि भवन्तीति शेषः॰ अन्वहमेकैकम्।

अष्टाकपालोऽनुमत्यै ॥९॥ पुरोडाशो भवतीति शेषः।

शम्यायाः पश्चाद्धविष्पशन्न्‌ स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयम्प्रदीर्णऽइरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋतऽइति (९.३५) ॥१०॥ शम्याद्धविष्येषु पिष्यमाणेषु यदवशीयते[5] तण्डुला वा पिष्टं वा तत्स्रुवेणोल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशं गत्वा स्वयं कृत्सारे इरिणे वोषरे अग्नौ जुहोति॰ अग्निग्रहणाच्चेतिकर्तव्यताव्युदासः। सं॰ अनुमत्यर्थं गृहीतस्य हविषः पेषणाकाले दृषदोऽधस्तादुपहितायाः शम्यायाः पश्चाद्धऽन्नं यद्धविः कृष्णाजिने स्कन्नम्॰ स्वयं कोसारादौ इरिणे ऊषरे वा तमग्निं स्थापयित्वा [तस्मिन्न]ग्नौ जुहोति।

---

1) अनुम॰ K. 2) अत्र राजसूये प्रथमं पवित्रसंज्ञः सोमयागो भवति Deva. 3) ॰त्यच्चगते K sec. m. 4) फाल्गुनशुक्लादशमीमारभ्य Deva. 5) ? ॰सीर्यते K sec. m. सीयते pr. m. See ५. २. ३. २.

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥११॥ संवपनादिग्रहणाच्च ईक्षणा-त्तऽएतद्भवति ।

वासो देयम् ॥१२॥ आनुमतस्य दक्षिणा । हिरण्यमाग्नावैष्णवे ॥१३॥[1] ।

पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीये ॥१४॥[3]

अनड्वान्साण्ड ऐन्द्राग्ने ॥१५॥[4] सं° साण्ड आण्डसहितः ।

गौराग्रयणे ॥१६॥[5] गवा यवाग्रयणं व्रीह्याग्रयणं विशेष्यते न सौम्याग्रयणम् ।

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्याम् ॥१७॥ चा°स्यशब्दो धर्मातिदेशार्थो नैतानि चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यवद्राजसूययागा एते · अतश्च नित्यानामपि क्रिया भवति नैतैः कृतत्वम् अचातुर्मास्यत्वात् ।

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानित्यामावास्येन शुक्लाना शुनासीरीयात् ॥१८॥ अत्रापि दर्शपौर्णमासवद्राजसूय एवायम् न दर्शपौर्णमासाविति । [देव° अतश्च नित्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः पृथक्क्रिया स्वकाले भवत्येव · संनिपाते तु राजसूयिकयोः पूर्वं करणं पश्चान्नित्ययोरिति] ।

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥१९॥ सं° आगामिनि वर्षे फाल्गुनशुक्लप्रतिपदि [राजसूयिकं भवति वचनात् · नित्यं तु फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामेव] ।

पञ्चवातीयम् आहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति (९. ३५) प्रतिमन्त्रम् ॥२०॥ होममन्त्राणां लिङ्गेन व्यवस्था । सं° [फाल्गुनशुक्ले प्रतिपद्येव] पञ्चवातीयसंज्ञकं वक्ष्यमाणं कर्म भवति · आह°स्य खरमध्यस्थं हस्तप्रेरितमेव खरमध्यऽएव प्राच्यादिदिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्वग्निषु जुहोति ।

उत्तराः समस्य ये देवा इति (९. ३६) प्रतिमन्त्रम् ॥२१॥ जुहोतीति शेषः · समस्य चाग्नीनिति । सं° प्रतिदिशं व्यूढमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहोति ।

त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥२२॥ त्रिभिरश्वैर्युक्तो रथो दक्षिणा ।

व्याधितस्याप्येवम्[5] ॥२३॥ व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति । सं° व्या-

1) ततः श्वो भूते एकादश्यामाग्नावैष्णवो भवति Deva. 2) द्वादश्याम्. 3) त्रयोदश्याम्. 4) चतुर्दश्याम्. 5) व्याहितस्य A pr. m. B.

ह्निनो व्याधितः तस्यापि भवति व्याध्युपशमार्थम् ॰ [शतमूयाद्वह्निः] ।

इन्द्रतुरीयम् ॥२४॥ व्याख्यास्यते इति शेषः ॰ एतच्च काण्वानां श्वो भते[1] पठ्यते ।

आग्नेयः ॥२५॥ वारुणो यवमयश्चरुः ॥२६॥ द्वितीयं हविर्भवति ।

अन्यत्रापि ॥२७॥ सं॰ इतोऽन्यत्रापि वारुणो यवमय एव भवति ।

रौद्रश्च गावेधुकः ॥२८॥[2] चशब्दादन्यत्रापि रौद्रो गा॰को भवति ।

वह्निनिदध्यैन्द्रम्[3] ॥२९॥ सं॰ वह्निन्या गोर्दधि वह्निनिदधि[4] अनो वहतीति वह्निनो गौः ।

सैव दक्षिणा ॥३०॥ ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

अपामार्गहोमः ॥१॥ व्याख्यास्यतऽइति सूत्रशेषः ॰ इन्द्रतुरीयाच्च श्वोभूते काण्वानां पठ्यते । सं॰ तत्र विधिमाह ॰

स्रुवे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतण्डुलान्कृत्वा ॥२॥ तेनैव सर्वहोमः कर्तव्यः ।

त्र्यम्बकवद्दिगग्नी ॥३॥ अग्निर्दक्षिणाग्निः दिगुदीची । सं॰ त्र्यम्बकेषु (५.१०.४ १) या दिक् यश्चाग्निः अन्वाहार्यप॰जुहोतीति (५.२.४.१५) ।

प्राची वा ॥४॥ अत्र च गमनमात्रे विकल्पः । वितानं तु प्राङ्मुखमेव ।

अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानम् (१.३७) ॥५॥ अन्वाहार्यपचनात् ।

देवस्य त्वेति (१.३८) जुहोति ॥६॥ प्राङुदग्वा गत्वा ।

रक्षसां त्वेति (१.३८) स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोति ॥७॥ सं॰ यस्यां गत्वा जु॰ ।

अबधिष्म रक्ष इत्यावर्त्यनपेक्षम् (१.३८) ॥८॥

अभिचर्यमाणोऽपि तां दिशं गत्वा ॥९॥ सं॰ परेणाभिचारकर्मणा मार्यमाणः ।

अभिचरतो नामादिशेद्धोमस्रुवप्रासनागमनेषु[5] ॥१०॥ स चायं नामादेशो रक्षःशब्दस्य स्थाने भवति अमुमसाविति च । सं॰ होमे स्रुवप्रासनमन्त्रे आगमनमन्त्रेऽ[चा]भिचारं कुर्वतो नामादिशति ।

त्रिसंयुक्तेषु ॥११॥ कर्मोच्यते । सं॰ त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिसंयुक्तम् ।

---

१) भूतेषु K. २) गवेधुका महतां डालडानां तृणानां श्वेतानि फलानि Deva. ३) Thus K (here, and at ४. २. १). Ss. वह्निनीद॰ १. ३. M. K sec. m. R. AB and schol. at ४. २. १. (where however ॰ह्निनि pr. m.) ४) ह्निनी॰ AB. ५) ॰द्धोमःस्रु॰ १. R. M.

आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा ॥१२॥

अलिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥१३॥ सं॰ यत्र जातिरूपं लिङ्गं न गृह्यते तत्र सर्वत्र गोजातिर्ज्ञेया।

आग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो दक्षिणा ॥१४॥ अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात्।

अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रुर्दक्षिणा ॥१५॥ अस्यापि श्वो भूतऽएव काण्वीयायां पठ्यते। एकादशकपालः प्रथमः-प्रथमश्चरव इतरे ॥१६॥ भवन्ति।

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥१७॥ भवति चरुर्वा।

श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥१८॥ भवत इति शेषः।

श्वो वैकः ॥१९॥ भवतीति विकल्पः। सं॰ एको वारुणः।

ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तरस्याभावेऽकृष्णम् ॥२०॥ तन्त्रभेदे चैतद्भवति ऐकतन्त्रे तु चोदकपरिप्राप्तोऽन्वाहार्य[1] इति ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

द्वादशोत्तराणि रत्नहवींषि ॥१॥ भवन्ति· द्वादशग्रहणं क्रियते चतुर्गृहीतस्यापि (१३) श्वोभूतेऽनुष्ठानं यथा स्यादिति।

प्रतिगृहमेकैकं श्वः-श्वः ॥२॥ कर्तव्यम्। सं॰ वक्ष्यमाणानि द्वादश रत्नं॰षि प्रति॰कं निर्वपति।

समारूढनिर्मथितेऽग्नयेऽनीकवते सेनान्यः ॥३॥ गृहे। सं॰ सेनां नयतीति से॰नीः।

बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य ॥४॥ गृहऽइति सर्वत्रानुवर्तते। सं॰ राजगुरुः।

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥५॥ ऐन्द्र एकादशकपालः।

आदित्यै महिष्याः ॥६॥[2] चरुः। सं॰ प्रथमपरिणीता स्त्री।

वारुणः सूतस्य ॥७॥[3] सूतश्चाश्वसारथिः। सं॰ सूतोऽश्वपोषकः।

मारुतो ग्रामण्यः ॥८॥ सप्तकपालः। सं॰ ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामनेता वैश्यानां महत्तरः।

सावित्रः क्षत्तुः ॥९॥ अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा· क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा[4]। सं॰ क्षत्ता मन्त्री· क्षत्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः सर्वेषां नियन्ता।

---

1) Thus AB. °ध्यान्वा° Ss. 2) महिषी पट्टराज्ञी ज्येष्ठा स्त्री दे marg. 3) ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः दे marg. 4) मन्त्रीत्येके K marg. मन्त्री दूतो वा क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता दे marg.

आश्विनः संग्रहीतुः ॥१०॥ सं° संग्रहीता सारथिः रथयोजयिता ।

पौष्णो भागदुघस्य ॥११॥ भा°घो भोजयिता । सं° परिवेष्टा · भागमंशं दोग्धीति ।

रौद्रो यजमानस्याक्षावापगोविकर्तगृहेभ्यो गवेधुकानाम् ॥१२॥ अक्षावापो ऽक्षदेवी अक्षगोप्तेत्यपरे[1] · गोविकर्ता हालिकः । सं° चर्वर्या गवेधुका[2] अक्षा°हेभ्य आनीयन्ते · अक्षावापो द्यूतपतिः सभादिहतां गां विकृन्तति गोविकर्तः · अपरे तु अक्षगोप्ता गोविकर्तः कर्षुकः अथवा गोहिंसको व्याधः ।

चतुर्गृहीतं जुहाणोऽध्वाव्यस्य वेवितिं दूतस्य ॥१३॥ सं° दूतः पालागलः प्रहेयः प्रेष्य इत्यनर्थान्तरम् अनृतवादी दूतः पालागलः [इत्यापस्तम्बः] · तस्य गृहे ।

नैर्ऋतः परिवृत्त्यै[3] कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां दर्विहोम एष ते निर्ऋतऽइति (९.३५) जुहोति ॥१४॥ सं° या स्त्री पतिपुत्रवर्जिता सा परिवृत्ती परिवृत्त्या[4] गृहे नैर्ऋतश्चरुर्दर्विहोमो जुहोतिर्भवति ।

वषट्कृते वा ॥१५॥ ततश्च विकल्पोऽयम् । सं° वषट्कारे वा जुहोति[5] ।

यथासंख्यं दक्षिणाः ॥१६॥ हिरण्यम् ॥१७॥ सं° प्रथमे ।

शितिपृष्ठः ॥१८॥ सं° द्वितीये · शितिः कृष्णः पृष्ठो वंशो यस्यासौ · [श्वेतपृष्ठ इति हरिस्वामिनः माधवाचार्याश्च] शिति शुक्लं पृष्ठं यस्य ।

ऋषभः ॥१९॥ सं° तृतीये । धेनुः ॥२०॥ सं° चतुर्थे । अश्वः ॥२१॥ सं° पञ्चमे ।

पृषन् ॥२२॥ सं° विचित्रो गौः षष्ठे ।

श्येतोऽनड्वान् ॥२३॥ सं° सप्तमे · श्येतो रक्तः [श्येत आलोहितः श्वेत इति हरिस्वामिनः · शुक्लवर्ण] इति माधवाचार्याः ।

यमौ ॥२४॥ सं° यमलजौ द्वौ गावौ ।

अभावेऽनुपूर्वजौ ॥२५॥ सं° क्रमजातौ ।

श्यामः ॥२६॥ सं° नवमे श्यामः शुक्लकृष्णरोमेत्यर्थः ।

---

1) द्यूतकारकः K. marg. द्यूताध्यक्षः ३ marg. 2) गवेधुका व्रीहिमध्ये तृणविशेषे शंखाकाराणि गोधूमप्रायाणि फलानि कसेया-लोकप्रसिद्धानि ३ marg. 3) परिवृत्त्यै १. ३. R. M. K. AB. — परिवृत्ती राज्ञा त्यक्ता अपुत्रा राज्ञः स्त्री ३ marg. परिवृत्ता परिगता निर्ऋत्या · ईकारश्छान्दसः · पुत्रादिभिः परित्यक्ता Deva. 4) वर्त्ती परिवर्त्त्यां Ss. 5) ततश्च वा यजतिरथवा जुहोतिरिति · यजतिपक्षे च स्वाहाकारवषट्कारयोः समुच्चयो भवति शुक्रामंथियागवत् । Deva.

त्रिदक्षिणो रौद्रः ॥२७॥ सं॰ दशमं रत्नहविः · तिस्रो दक्षिणा यस्यासौ । ताश्चाह ·

शितिबाहुशितिवालयोरन्यतरः ॥२८॥ शि॰हुः श्वेतसक्थिः शि॰लः श्वेतपुछः तयोरन्यतरः । सं॰ कृष्णबाहुकृष्णपुछयोः [· श्वेतबाहुः श्वेतपुछ इति हरिस्वामिनः]।

असिर्नखरः ॥२९॥ नखरोऽपरिवारः । सं॰ असिः शास्तः कृपाणः खड्गः · स च नखर-इव नखरः तीक्ष्णाकुञ्चिताग्रः कट्टारिकारूपः [न मण्डलाग्र इत्यर्थः] निःकोश इति माधवः ।

वालदामबद्धमक्षावपनम् ॥३०॥ अक्षा उप्यन्ते यस्मिंस्तदक्षावपनम्[1] । सं॰ द्यूतकाले यत्राक्षाः प्रक्षिप्यन्ते तदक्षावपनम् तद्वालमयेन दाम्ना बद्धम् · एवं तृतीया दक्षिणा रौद्रस्य ।

उत्तरस्य पृक्षावेष्टितं धनुः ॥३१॥ पृक्षाशब्देन स्नायुरभिधीयते अजगरचर्मेत्यपरे । सं॰ उत्तरस्यैकादशस्य रत्नहविषः [चतुर्गृहीतहोमरूपस्य] पृ॰तं कोशकारवेष्टितम्[2] मयूरपुछवेष्टितमिति केचित् ।

चर्मतूणयः[3] सेषुकाः ॥३२॥ सहेषुभिश्चर्ममय्यो भस्त्रा उच्यन्ते । सं॰ सेषुकाः इषुभिः सहिताश्चर्मतूणयः चर्ममय्यो भस्त्रा इषुधयः शरपूर्णाश्चर्मभस्त्रा इत्यर्थः ।

लोहित उष्णीषः ॥३३॥ सं॰ तथा लो॰तो रक्तवर्ण उष्णीषः शिरोवेष्टनम् ।

कृष्णा परिमूर्ण्यपहतोत्तमस्य ॥३४॥ जीर्णा अप॰ता अपस्तरी[4] कृष्णा गौः । सं॰ परिमूर्णी वृद्धा · अपहता पर्यारिणी परि समन्तादार्तिमती · उत्तमस्य द्वादशस्य रत्नहविषः ।

परिवृत्तीं चाह मा मेऽग्रेशायां वात्सीदिति ॥३५॥ मत्स्वाम्ये मा वात्सीरित्येतदुक्तं भवति · ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्रविशति तत्र राज्ञो न स्वाम्यमिति।

सौमारौद्रोऽतश्चरुः शुक्लापयसि शुक्लवत्सायाः ॥३६॥ सं॰ [अत एभ्यः प्रागुक्तेभ्यो रत्नहविर्भ्य उत्तरकालम् ·] शु॰याः शुक्लाया गोः पयसि ।

सैव दक्षिणा ॥३७॥ अनूचानोऽप्ययशा यजेत ॥३८॥[5]

---

1) अक्षस्थापनपात्रमिति माधवः K marg. द्यूतरमणपात्रमक्षावपनं ३ marg. 2) Thus AB. ३ marg. कोशा॰ Ss. कोशकारा धनुषः कोटीरचयिता ३ marg. 3) Thus १. R. K. AB. ॰ार्यः ३. M. तूण्यां भस्त्राः ३ marg. 4) व्याधियुक्तेत्यर्थः K marg. अपहता रोगिष्ठा ३ marg. 5) अनूचानः श्रुतशास्त्रादिकमन्येभ्य उपदेष्टुसमर्थोऽपि यशोहीनो भवति स एते-

किलासाबाधं तु ॥३९॥[1] किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते · तद्बाधमिच्छ्न्यजते · तुशब्दश्चार्थे । सं॰किलासा सिध्मः श्चित्र[2] इत्यन्ये ।

मैत्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥४०॥ श्वो भूते भवतीति शेषः ।

बार्हस्पत्यमधिश्रित्याश्वत्थी या स्वयम्भग्ना प्राच्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥४१॥ बा॰त्यं चरुम् । सं॰ तस्याः शाखायाः पात्रेण छादयति ।

विनाठाद्रथपर्यूहान्नवनीत७ स्वयंजातमाज्यमासिच्य पात्रे तस्मिन्स्थविष्ठांस्तण्डुलान्मित्रायावपति ॥४२॥ सं॰ विनाठो[3] दृतिः चर्ममयी भस्त्रा · रथेन पर्यूढो रथपर्यूढः · तस्माद्दधिपूर्णाद्विनाठात्स्वयंजातं नवनीतमाज्यं तस्मिन्नाश्वत्थीशाखापात्रे आसिच्य तस्मिंस्तण्डुलानावपति · स्थविष्ठानतिशयेन स्थूलान् ।

ऊष्मणा शृतो भवति ॥४३॥ मैत्रः । सं॰ स्थालीगतेन तापेन शृ॰ति ।

अणिष्ठानितरस्मिन् ॥४४॥ इतरस्मिन्बार्हस्पत्ये चरौ । सं॰ अणिष्ठानतिसूक्ष्मानावपति [· मैत्रस्य श्रपणानन्तरम्] ।

एकं प्रदानम् ॥४५॥ स चायमेक एव यागः मैत्राबार्हस्पत्य इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः अतश्च ए॰नम् अर्धार्धिकया चावदानग्रहणम् ।

गौर्दक्षिणा ॥४६॥ अभिषेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥४७॥

दक्षिणमभिषेचनीयस्य ॥४८॥ तयोश्च द॰यस्य भवति ।

फाल्गुनीपक्षयजनीयेऽभिषेचनीयाय दीक्षते ॥४९॥ फाल्गुन्याः पक्षेऽतीते यष्टव्यजनीयम् तत्र दीक्षा चैत्रशुक्लप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

भार्गवो होता ॥१॥ अभिषेचनीयदशपेययोरेव न सर्वत्र · तत्रैव हि श्रूयतऽइति । सं॰ अत्राभिषेचनीये भृगुसगोत्रो ब्राह्मणो होता भवति । [सर्वस्मिन्नपि राजसूये भार्गव एव होतेति कठमैत्रसूत्रयोरस्ति] ।

पञ्चापवर्गः ॥२॥ सं॰ पञ्चभिरहोभिरपवर्गः समाप्तिर्यस्यासौ · [एका दीक्षा

न हविषा यशःप्राप्त्यर्थं यजेत रे marg. राजसूयाद्बहिर्नैमित्तिकोऽयं ब्राह्मणस्य प्रयोगः Deva.

1) किं च इदं सौमारौद्राख्यं कर्म किलासाबाधकं भवति रोगनाशकमित्यर्थः · किलासा श्वित्रकुष्ठः रे marg. 2) Thus A. श्वित्र B. चित्र Ss. 3) विनाठो दृतिः मशकः प्रसिद्धः । विनाठे दध्यासेकः मुखबन्धनम् रथे स्थापनम् रथधावनम् आण्डोलायमानेन नवनीतं जायते तदाज्यं चरुपाकार्थं ग्राह्यम् रे marg.

तिस्र उपसदः एका सुत्येति]।

सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं अक्षागारे निदधाति ॥३॥ स च दशपेयार्थः। सं॰ द्वि॰ह्य पृथक्पृथक्सोमोपनहनयोर्बद्ध्वा पर्युह्यानसा परिवहनं कृत्वा।

अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसूहवीᳫषि निर्वपति यजुःप्रैषाणि ॥४॥ दे॰वींषीति नामधेयम्। यजु॰णीति कुतः चोदकेन॰ यद्येवम् किमर्थमिदमुच्यते यजु॰णीति मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशधर्माशङ्कानिवृत्त्यर्थम् [पशु॰डाशस्य प्रैष्यप्रैषत्वात्]।

प्लाशुकानाᳫ सवित्रे सत्यप्रसवाय ॥५॥[1] प्लाशुकाः पुनःप्ररूढा व्रीहयः।

आशूनामग्नये गृहपतये ॥६॥ आशवः पक्षत्रयपाकिनो व्रीहयः।

उत्तरे चरवः ॥७॥ सं॰ इत उत्तरे षड्चरवो भवन्ति।

श्यामाकः सोमाय वनस्पतये ॥८॥ [श्यामाकाः शूककण्ठकरहिता अतिमृद्वः कणाः]।

नैवारो बृहस्पतये वाचे ॥९॥ सं॰ नीवाराः स्वयंजाताः [आरण्या व्रीहयः]।

हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥१०॥ हायना रक्तशालयः। सं॰ जहत्युदकमतिवृद्धेति हायनाः (पा॰ ३. १. १४८)॰ [संवत्सरपाचिनो व्रीहयो हायना इति याज्ञिकाः]।

रुद्राय पशुपतये ॥११॥ सं॰ गावीधुकश्चरुर्भवति (१. २८)।

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥१२॥ स्वयंजाता व्रीहयो नाम्बाः। सं॰ अकृष्टपच्याः।

वरुणाय धर्मपतयऽइति ॥१३॥ अष्टौ। सं॰ यवमयश्चरुर्भवतीति शेषः (१. २७)।

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह (९. ३९-४०) यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा ॥१४॥

नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानम् ॥१५॥ यस्मिन्स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् तत्संस्कारात्। सं॰ मन्त्रे सविता त्वेत्यस्मिन्कण्डिकाद्वयात्मके।

मातापित्रोश्च ॥१६॥ यथास्थानं नामग्रहणम् तत्संस्कारात्।

यस्याश्च जाते राजा भवति देशस्यानवस्थितत्वात् ॥१७॥ काण्वानां पठ्यते एष वः कुरवो राजा पाञ्चाला राजेति च॰ तदुच्चारणार्थमेव मा भूत्॰ अत आह यस्या॰भवति जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् यस्मिन्जानपदे राजा भवति तस्य च नाम गृह्णातीत्यर्थः। कुत एतत् दे॰त्वात् न हि शास्त्रे देशव्यवस्था कुरुपञ्चालजातीयैरेव राजसूयः कर्तव्य इति सर्वस्य विहितत्वात्॰

[1]) पूर्वं छिन्नाः सन्तः पुनराशु प्ररोहन्तीति पुनराशुका इत्यर्थे प्लाशुका[:] छान्दसः K. marg.

कुरुपञ्चालग्रहणमत्र देशोपलक्षणार्थम् अङ्गा वङ्गाः सुह्माः पुण्ड्रा इति चैवमादीनाम् । सं° तस्या ज्ञातेर्नाम गृह्णाति अस्यै कौरव्यै विशे अस्यै पाञ्चाल्यै इत्यादि ।

पशुपुरोडाशतन्त्रं प्राधान्यात् ॥१८॥ देवसूहविषां पशुपुरोडाशिकं[1] तन्त्रं भवति · कुत एतत् प्राधान्यात् मुख्यत्वादित्यर्थः तत्र हि[2] पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति · स्थानित्वात्प्राधान्यमुक्तम् । सं° पशुपुरोडाशस्य तन्त्रं भवति · कुतः प्राधान्यात् पशुपुरोडाशतन्त्रमध्ये [पशु°डाशतत्स्विष्टकृतोर्मध्ये] देवसूहविषां प्रक्षिप्तत्वात् ।

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥१९॥ इतरेषां वा तन्त्रं भवति न पशुपुरोडाशिकम् · कुत एतत् भूयस्त्वात् बहूनि ह्येतानि देवसूहवींषि · एवं च विकल्प एवायम् मुख्यत्वाद्वा पौरोडाशिकम् भूयस्त्वेन वेतरेषामिति · किं च । सं° वा सिद्धान्ते · देवसूहविषामेव तन्त्रं स्यात् ।

स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च ॥२०॥ उभयरूपा हि स्विष्टकृच्छ्रुतिः काण्वानां यजप्रैषः स्विष्टकृत् माध्यन्दिनानां प्रेष्यप्रैष इति · तेनात्र विकल्प एवानुरूपतर इति[3]। सं° स्विष्टकृच्छ्रुतेरपि हि विकल्पः प्रतीयते · उभयथा स्विष्टकृच्छ्रुतिर्भवति ।

इडान्तेऽपो गृह्णाति ॥२१॥ इडान्तग्रहणेन देवसूहविषां शेषकार्योपलक्षणम् · ततश्च तद्भागपरिहरणान्ते ग्रहणम् · श्रुतौ तु स्विष्टकृत्समनन्तरमपां ग्रहणं पठ्यते · तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् । सं° वक्ष्यमाणा अभिषेकार्था अपः ।

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥२२॥ या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते ता नै°क्यः यथा गोरुल्व्या आतपवर्ष्यास्तासामस्मिन्काले ग्रहणासम्भवादतः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पुनर्ग्रहणम् तच्च वचनात् । सं° ता नैमित्तिकीरपो राजसूयारम्भात्प्रागेव सम्याचेदानीं यू°णा विधिना गृह्णीयात् · कुत एतत् इदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्यासम्भवात् ।

गत्वेतराः ॥२३॥ सं° अनैमित्तिकीरपो गत्वा इदानीमेव तत्र गत्वा गृह्णीयात् ।

पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु ॥२४॥ सारस्वतीः ॥२५॥ सं° सरस्वत्यां भवाः ।

अवगाह्यावगाह्यात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापराऽऊर्मी ॥२६॥ सं° अध्वर्युरवगाह्य

---

1) पशुपैरो° K. 2) ? न हि K. — See ५. ११. १३. 3) See ५. ११. २४.

तडागादिस्थे [जले स्वयं प्रविश्य] अवगाढाज्जले प्रविष्टात्पशोः पुरुषाद्वावधिभूताभ्यां पूर्वी ऊर्मी कल्लोलौ तौ गृह्णीयात् ।

स्यन्दमानाः ॥२७॥ सं॰ नद्यादिस्था वहन्त्य आपः स्य॰ना उच्यन्ते ।

प्रतिलोमाः ॥२८॥ सं॰ स्यन्दमानानां याः प्रतिलोमं वहन्ति ता गृह्णाति ।

अपयतीः ॥२९॥ याः स्यन्दन्त्य एवापयन्ति ता अपयतीः । सं॰ प्रवाहादपसृत्य मार्गान्तरेण गत्वा पुनरपि तस्मिन्प्रवाहे प्रविशन्ति ।

नदीपतिम् ॥३०॥ नदीपतिः समुद्रः ।

सूष्याः ॥३१॥ तत्रापि याः सुष्ठूष्यन्ति ताः सूष्याः वीचिस्थाः ।

काष्ठं वोज्झितोढम् ॥३२॥ सं॰ पूर्वमुज्झितमूर्ध्वीकृतम् पश्चादूढम् उज्झितोढम् · याभिः सामुद्राभिरद्भिः पूर्वं किंचन काष्ठमुज्झित्योर्ध्वीकृत्य वेगबलात्तिर्यक्पातयित्वा पश्चादूढं स्थलान्तरं नीतम् ताः ।

निवेष्याः ॥३३॥ सं॰ निवेष्य आवर्तः[१] अम्भसां भ्रमः · तत्र भवाः ।

स्यन्दमानानाञ्च स्थावराः प्रत्यातापे ॥३४॥ सं॰ स्यन्दमानानां मध्ये याः स्थावराः स्थिराः न वहन्ति · आदित्येन प्रतिकालमातप्यते न कदाचिद्वृक्षादिछायया-वष्टभ्यतऽइति प्रत्यातापो देशः तस्मिन्यो ह्रदस्तदात्मिकाः ।

अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपर्ष्याः ॥५॥ अन्त॰त्प्रतिग्रहीतव्याः आतपवर्षणाः । सं॰ आतपे वर्षन्ति · ताः अन्त॰क्ष भूमिपतनात्प्रागेवाकाशात्पततीरादाय गृह्णाति ।

सरस्याः ॥३६॥ सं॰ सरस्तडागस्तत्र भवाः । कूप्याः ॥३७॥ सं॰ कूपे भवाः ।

प्रुष्वाः ॥३८॥ सं॰ प्रुष्वा अवश्यायो हिमाम्भः ठार इति लोके प्रसिद्धः[२] ।

मधु ॥३९॥ गोहल्व्याः ॥४०॥ सं॰ उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवाः[३] ।

पयः ॥४१॥ घृतम् ॥४२॥ उक्ता आपः तासां ग्रहणमाह ·

सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति (१०. १) ॥४३॥ सं॰ अध्वर्युः प्रथमं सा॰ति । जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्णऊर्म्यादिभिः (१०. २-४) स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः-पूर्वैः

---

१) स हि नीचैर्निविशतऽइति निवेश इति प्राप्ते निवेष्य इति छान्दसः प्रयोगः Deva. २) प्रुषंति सिंचंतीति प्रुष्वाः हिमांभः K marg. हिमकणाः प्रुष्वाः ३ marg. ३) प्रसवकालीनाः ३ marg.

प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ॥४४॥ काण्वानां च यथाश्रुति विनियोगक्रमेण च आपो ग्रहीतव्याः । सं° पूर्वमस्तु [चतुर्गृहीत]होमः पश्चात्तासां ग्रहणम् ।

आपः स्वराज इति (१०. ४) मरीचीर्गृहीत्वा-गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजति ॥४५॥ सारस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् । सं° मरीचीरञ्जलिना गृहीत्वा सर्वास्वप्सु [प्रत्येकं] तूष्णीं संसृजति । [सूर्यरश्मिभिरुद्धृता आपो मरीचयः] ।

औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति (१०. ४) ॥४६॥ सं° एना अपः एकस्मिन्महति पात्रे सन्ति एकीकर्तुं निनयति । [प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिः] ।

मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टाः सीदतेति (१०. ४) ॥४७॥

पात्राणि च तूष्णीं पालाशौदुम्बरनैयग्रोधपादाश्वत्थान्यभिषेकाय ॥४८॥ चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति । सं° अभिषेकार्थमेतानि पात्राण्यासादयति ।

उक्थ्यः श्वः ॥४९॥ पयस्या मैत्रावरुणी माध्यन्दिनीयैः सह ॥५०॥

शतं सहस्राणि दक्षिणा ॥५१॥ सं° गवां लक्षमित्यर्थः ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति (१०. ५) ॥१॥ अगृहीते माहेन्द्रे इति वचनात् (५. ३. ५. २) सर्वमरुत्वतीयानामन्ते । सं° मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तादासादितपात्राणां पुरस्तात् ।

अपरेऽन्ते सीसं निदधाति ॥२॥ सं° चर्मणः पश्चाद्भागे ।

पार्थानामग्नये स्वाहेति (१०. ५) षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥३॥ पार्थानि हि प्रकृत्याह षट् पुरस्तादभिषिकस्येति (५. ३. ५. ६)। सं° पार्थसंज्ञकानां [होमानां मध्ये]।

पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ॥४॥

ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति (१०. ६) ॥५॥ अभिषेचनीया अपः । पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् तुल्यं हि शास्त्रमत्र ।

अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति (१०. ७) ॥६॥ सं° पालाशादिचतुर्षु पात्रेषु चतुर्धा विभज्य व्यानयति एना अपः ।

तार्प्यं परिधापयति ॥७॥ [तार्प्यशब्दं स्वयमेव व्याकरोति ।]

क्षौमम् ॥८॥ सं° तार्प्यशब्दार्थमाह । क्षुमा अतसी तस्य विकारः ।

त्रिपाणं वा ॥९॥ त्रिःकृत्वः पायितं वा सकृदिति विकल्पः । सं॰ वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते सूत्रम् तत्तृप्यम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिःपायितैस्तन्तुभिर्व्यूतमित्यर्थः केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः ।

घृतोन्नमेके ॥१०॥ एके आचार्याः घृन्नं तार्प्यमभिवदन्ति घृतशोचितम् । सं॰ घृतक्लिन्नम् । यज्ञरूपस्यूतम् ॥११॥ तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवन्तीति (५. ३. ५. २०) वचनात् यज्ञरूपाणि च स्रुक्स्रुवादीनि । सं॰ स्रुक्स्रुवादीनि स्यूतानि सूचीकर्मणा उत्पादितानि यत्र ।

पाण्डुं च निवस्ते ॥१२॥ पाण्डुः कम्बलः तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य । सं॰ पाण्डुं रक्तकम्बलं तार्प्यस्योपरि द्वितीयं वस्ते ।

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते ॥१३॥ निवीतं च कण्ठेऽवसञ्जनम् । सं॰ उपरि सर्वतश्चाछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुकः उष्णीषः शिरोवेष्टनम् अधीवासं गले प्रतिमुच्य उष्णीषस्य मध्यप्रदेशं[1] शिरसि वेष्टयित्वा तस्योष्णीषस्योभौ प्रान्तौ परिहितस्य वस्त्रस्य नि॰ते कृतनीविके स्थाने नाभेः पुरस्तादवगूहते।

नाभिदेशे परिहरते वा ॥१४॥ सं॰ वा प्रान्तौ नाभिदेशे परि समन्ताद्वेष्टयति।

तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति (१०. ८) प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥ परिधत्ते ।

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा पुनःपरिधानं निधायैतानि ॥१६॥ तार्प्यादीनि । सं॰ एतानि निधाय परित्यक्तस्य दीक्षितवसनस्य पुनःपरिधानम् ।

इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति (१०. ८) धनुरातनोति ॥१७॥ आरोपयति । सं॰ ज्याधिरूढं करोति ।

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य (१०. ८) बाहू विमार्ष्टि ॥१८॥ बाहू धनुःकोट्यावुच्येते मन्त्रद्वयोपदेशात्प्रतिमन्त्रमिति गम्यते । सं॰ कोटीप्रान्तौ ।

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति (१०. ८) ॥१९॥ यजमानाय ।

दृवासीति (१०. ८) प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति (१०. ८) प्रतिमन्त्रम् ॥२०॥ यजमानायैव ।

आविर्मर्या इति (१०. ९) वाचयति ॥२१॥ केषांचित्प्रतिमन्त्रम् नेति सम्प्रदायः।

---

१) ॰देशे Ss. ॰देशेन AB.

अवेष्टा इति (१०.१०) लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तऽउपविष्टाय ॥२२॥ सं° दीर्घकेशवस्य पुरुषस्य मुखे लोहं ताम्रं प्रक्षिपति [लोहेनोपसिक्तमयः लोहम्]।

सुन्वन्तमाक्रमयन्दिशः प्राचीमारोहेति (१०.११) वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥२३॥ सुन्वन्तं यजमानं बाहुगृहीतमाक्रमयन् दिशां चाक्रमणमाभिमुख्यगमनमात्रेणैव न ह्यन्यथा सम्भवः।

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति (१०.१४) ॥२४॥ यच्छार्दूलचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितम् (२) तत्पदा प्रतिक्षिपति।

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति (१०.१५) ॥२५॥ यजमानमारोहयति बाहुगृहीतम् मन्त्रस्तु यजमानस्यैव।

रुक्मनधःपदं कुरुते मृत्योरिति (१०.१५) ॥२६॥ रुक्म आभरणविशेषः तं पदस्याधस्तात्कुरुते। [अध्वर्युर्यजमानस्य पादयोरधस्तात् परिमण्डलं सौवर्णम्]।

शिरसि च नवतर्द्मं शततर्द्मं वौज्रोऽसीति (१०.१५) ॥२७॥ चशब्दाद्रुक्ममेव। सं° नवछिद्रं शतछिद्रं वा।

बाहूऽउद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति (१०.१६) ॥२८॥ यजमानः। सं° ऊर्ध्वौ करोति।

मित्रोऽसि वरुणोऽसीति (१०.१६) वा ॥२९॥ बाह्वोरुद्ग्रहणम्।

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमम् पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति (१०.१७) प्रतिमन्त्रम् ॥३०॥ पुरस्ताद्व्यवस्थितः पुर्युर्वा पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे व्यवस्थिताः द्वितीयेनौदुम्बरेण भ्राता तमभिषिञ्चति तृतीयेन नैयग्रोधपादेन राजन्यो यो मित्रत्वेनोपागतः वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेण। सं° प्राङ्मुखम्।

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥३१॥ अध्याहारः।

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति च ॥३२॥ सर्वत्रैव शेषः।

इममनुष्येति (१०.१८) च प्रथमो देवसूवत् ॥३३॥ अभिषिञ्चति। सं° प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति।

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति (१०.५) षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥३४॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

शौनःशेपं च प्रेष्यति ॥१॥ शौ॰पꣳ शꣳसेत्येवम् । सं॰ होतारम् [ततो होता शंसति]।

सूक्तान्ते वा ॥२॥ प्रेष्यति · तदा तत्रैव शस्यते । सं॰ वक्ष्यमाणसू॰न्ते ।

ओ३मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥३॥ [तत्र शौनःशेपशस्त्रे] ऋचो ज्ञायन्तऽएव गाथा छन्दोविशेषेण ।

होताध्वर्यू हिरण्मय्योः[1] कशिपुनोरुपविष्टौ ॥४॥ सं॰ कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते [फलकमिति पितृभूतिः] · तयोरुपविष्टौ शौ॰पशंसनं तत्प्रतिगरं च कुर्वाते ।

शौनःशेपान्ते पृथक्शते ददाति ॥५॥ पृथग्वचनाच्छतं-शतं गवामेकैकस्य द॰ति ।

सहस्रे वा ॥६॥ विकल्पः । आसने च ॥७॥ ददाति · यो यत्रोपविष्टः ।

कण्डूयन्याभिषेकेण प्रलिम्पते प्र पर्वतस्येति (१०.१९) ॥८॥ कण्डूयनी कृष्णविषाणा · तया शरीरसंलग्नोदकाभिषेकेण प्र॰ते । सं॰ यजमानः स्वशरीरम् ।

चर्मणि त्रिर्विक्रमयति विष्णोरिति (१०.१९) प्रतिमन्त्रम् ॥९॥ विक्रमणं कारयत्यध्वर्युः मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणशेषत्वात् ।

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमायेदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रोऽनुसंतनोत्विति ॥१०॥ शेषा अभिषेकशेषाः ।

शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापतऽइति (१०.२०) पुत्रयजमानयोर्नाम गृह्णाति पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा यथायथं पश्चात् ॥११॥ अयमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो भवति यथायथं पश्चादिति अर्जुनोऽभिमन्योः पितेत्येवम् · अयममुष्य पितासावस्य पितेति मन्त्रे पाठः ।

आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान्जुहोति रुद्र यत्तऽइत्युत्तरार्धे (१०.२०) ॥१२॥ अभिषेकशेषान् ।

गवाꣳ शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरत स्थापयति ॥२३॥ स्वशब्देनात्र ज्ञातोच्यते । सं॰ स्वो ज्ञातिः सपिण्डः ।

पूर्वाग्निवहनं च साग्नि ॥१४॥ शान्तिकपौष्टिकार्थोऽग्निर्येनानसोह्यते । सं॰ पूर्वाग्निः [प्रथमो गृहस्थस्याग्निः शालाग्निः] आवसथ्यः स उह्यते येनानसा तत्पू॰हनम् · साग्नि आवसथ्याग्निसहितम् · चकारादाहवनीयस्योत्तरतः स्थापयति ।

---

१) ? यय्योः १. K pr. m. M pr. m. — Feminine!

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति (१०.२१) चतुर्भिः ॥१५॥ वाजपेयवदिति (१४. ३. १-२) रथाद्रथावहरणं धूर्गृहीतस्य चावर्तनं कृत्वा दक्षि॰श्रोणौ व्यवस्थितं युनक्ति · चतुर्भिरश्वैः उत्तराप्रष्टिश्चतुर्थः ।

दक्षिणापथेन यात्वापरेण चात्वालꣳ स्थापयति ॥१६॥ रथम् ।

अव्यथायै त्वेति (१०.२१) मुन्वन्नारोहति ॥१७॥ तमेव रथम् ।

मरुतामिति (१०.२१) दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥१८॥ यत्ता । सं॰ कशादिना ।

गवां मध्ये स्थापयत्यापामिति (१०.२१) ॥१९॥ रथं यत्तैव ।

धनुरार्त्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति (१०.२१) ॥२०॥ सं॰ धनुःप्रान्तेन ।

जिनानीमाः कुर्वऽइमा इति चाह ॥२१॥ चशब्दाद्यजमानः ।

तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा तऽइति (१०.२२) ॥२२॥

अग्नये गृहपतयऽइति (१०.२३) चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥

पशूनाꣳ रसोऽसीति वराहोपनहाऽउपमुञ्चते ॥२४॥ यजमानः ।

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति (१०.२३) ॥२५॥ यजमान एव ।

अवरोहति हꣳसः शुचिषदिति (१०.२४) ॥२६॥ रथाद्यजमानः ।

विमुच्य सयन्तृकꣳ[1] रथवाहणे करोति ॥२७॥ विमुच्य रथं सह यन्त्रा[2] रथ॰रोति । सं॰ स॰कं यन्तृसहितमेव[3] उत्पद्य रथ॰रोति · रथवाहणशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्स्वयमेव तस्यार्थमाह ·

अनस्तत्कर्म ॥२८॥ तस्य चानसस्तदेव कर्म रथवाहणम् । सं॰ अनः शकटमेव तत्कर्म रथवाहणशब्दवाच्यमित्यर्थः [नान्यदनडुदादिकम्] ।

शालाया दक्षिणतोऽपप्रवते यत्ता ॥२९॥ रथादवतरति ।

रथवाहणस्य दक्षिणेऽक्षे शतमानावासजति वृत्तौ ॥३०॥ वृत्ताकारौ रक्तिकाशतमानौ । सं॰ दक्षिणे चक्रे वृत्तौ श॰नौ बध्नाति ।

अनुवर्त्मनौदुम्बरीꣳ शाखामुपगूहति ॥३१॥ सं॰ अनुवर्त्म रथचक्रवर्त्मनि ।

---

1) Thus AB. सयंत्रिकꣳ ३. M. Ss. 2) ? यंतारं K. pr. m. 3) सयंत्रिकं यंत्रस॰ Ss. सयंतृकं यत्रास॰ AB.

उपस्पृशति शतमानाविषदसीति (१०.१५) ॥३२॥ इ°सीत्येकम् युङ्क्सीति चापरम्। तौ ब्रह्मणि द्व्योर्गसीति (१०.२५) शाखामुपस्पृशति ॥३३॥ ताविति शतमानौ। इन्द्रस्य बामित्यवहरते (१०.२५) बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥३४॥ अवहरति यजमानः। सं° पूर्वं व्या°तायां पय°यामध्वर्युर्यजमानस्य बाहू अवहरते पयस्यामध्ये नीचौ करोतीत्यर्थः।

सेषुकं धनुः प्रयच्छति ॥३५॥ सं° इषुत्रयसंयुक्तं धनुः धनुर्धराय।

उत्तरवेदिं कृत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक्स्विष्टकृतः[1] ॥३६॥ सं° तां पयस्यां [सदोमध्यात्] उत्त°दिं प्रति कृत्वा ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीति (१०.२६) ॥१॥

अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति (१०.२६) ॥२॥ आसन्द्याम्।

सुन्वतमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति (१०.२६) ॥३॥ बाहुगृहीतं यजमानम् मन्त्रश्चाधर्येरिव।

निषसादेत्युरोऽस्यालभते (१०.२७) ॥४॥ यजमानस्य हृदयम्।

अभिभूरित्यस्मै (१०.२८) पञ्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्ति ॥५॥ अध्वर्यवो बहुवचनोपदेशात्। सं° पञ्चार्थे चतुर्थी अस्य पाणौ।

पाप्मानं तेऽपहन्मोऽति वा वधं नयामीति वा ॥६॥ तूष्णीं वेति विकल्पः।

वरं वृवा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते (१०.२८) पञ्चकृत्वः ॥७॥ यजमानः।

प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति (१०.२८) त्वं-ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥८॥ ब्रह्मा प्रतिवचनं ददाति यजमानाय। सं° ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह त्वं-ब्र°भिरिति चतुर्णां मन्त्राणामादौ त्वं-ब्रह्मासीत्यस्य प्रयोगः व्यत्यासमिति प्रथमं यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते ततो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादि यजमानं प्रत्याह पुनर्ब्रह्मन्निति यजमानो ब्रह्माणम् ब्रह्मा यजमानमिति सर्वत्र ज्ञेयम्।

आदिनैवान्त्यम् ॥९॥ त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं[2] प्रतिवचनम्। सं° त्वं

---

[1] Deva, Ss. and Mahîdh. join प्रा°कृतः with the beginning of the next kaṇḍikâ.
[2] यद्यपि सम्पूर्णो मन्त्रः प्राप्नोति तथापि त्वं ब्रह्मासीतीतरोऽनिरुक्तं प्रत्याहेति (५.४.४.१३) श्रुतेस्तावानेव K. marg.

ब्रह्मासीत्यस्यादिरिति संज्ञा · अन्त्यं पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव मन्त्रेण ब्रह्मणा कर्तव्यम् ।

बहुकारेति (१०.२८) च ह्वयत्येवंनामानम् ॥१०॥ चशब्दाद्यजमानः स हि पूर्वामन्त्रणेऽभिहितः · बहुकारेत्येवंनामानं संशब्दयति एवमपि हि श्रूयते (५.४.४.१४) य एवंनामा॰वदतीति । सं॰ बहुकारेत्यादिनामानं पुरुषं आकारयति ।

स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति (१०.२८) ॥११॥ यजमानाय[1] ।

राजा राजभ्राता सूतस्थपत्योरन्यतरो ग्रामणीः सजातश्चैवं पूर्वः-पूर्व उत्तरस्मै ॥१२॥ सजातश्च ग्रामणीसजातः । सं॰ सूतोऽश्वपोषकः · स्थपतिर्ग्रामेश्वरः · ग्रामणीः ग्रामाणां नेतृत्वेन महत्तरः · सजातो ग्रामण्यो भ्राता · एतेषां राजादीनां पञ्चानां पू॰र्वः प्रथमः-प्रथमः राजादिः उ॰स्मै राजभ्रात्रादिकाय स्फ्यं प्रयच्छति ।

प्रत्तेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निसहिताः शुक्रपुरोरुचा यूतभूमिं कुरुतः ॥१३॥ पूर्वाग्निवहनसंलग्नाम् । सं॰ ग्रामणीप्रत्तेन स्फ्येन शुक्रग्रहग्रहणमन्त्रेण [तं प्रत्नथेत्यनेन ७.१२] पू॰ताां तत्संनिधौ यू॰रुतः ।

मन्थिनो विमितम् ॥१४॥ सं॰ [म॰नः पुरोरुचा अयं वेन इत्यनेन ७.१६] मन्थि[ग्रह]ग्रहणमन्त्रेण यूतभूमौ विमितं [चतुरस्रं मण्डपं] कुरुतः ।

यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति (१०.२९) ॥१५॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति (१०.२९) ॥१६॥[2] यूतभूमौ ।

गां दीव्यध्वमित्याह ॥१७॥ यूतकरणे[3] प्रैषोऽयम् ।

कृतादि वा निदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥१८॥ कृतादिभिर्वा यूतं भवति राजप्रभृतिभिः वा यूतान्तरम् । सं॰ रा॰भ्यः कृतादि यूतं निदध्यात् रचयेत् वा यूतान्तरम् · कृतादि यूतं यूतकारिणां प्रसिद्धम् ।

सजाताय कलिम् ॥१९॥ कृतादिपक्षे । सं॰ क्रीडनार्थं कलिं [निदध्यात्] रचयेत् ।

गामस्यानीय घ्नन्ति ॥२०॥ अस्य सजातस्य सम्बन्धिनी या तां गाम् · हन्तिश्चाहननमात्रो न मारणार्थः । सं॰ ताडनमात्रं कुर्वन्ति न तु मारणम्[4] ।

---

1) पुरोहितो योऽथर्ववेदविहितानां शान्तिकपौष्टिकाभिचारकर्मणां कर्ता Deva. 2) अधर्युः K marg. 3) ? यूतप्रकरणे K. 4) सभायां घ्नन्ति गृहेषु हन्यतऽइति (५.४.४.२२)

पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥२१॥ सा च सूतस्य यागाङ्गम् अभिधानात् । सं° संनिधानाद्दूतकर्तृभ्यः · पूर्वाग्निमावसथ्यं शकटस्थं वहतीति पृ॰वाहः · [पूर्वाग्निमाहवनीयं वहतीति माधवाचार्याः] । पयस्यास्विष्टकृदिडे करोति ॥२२॥

माहेन्द्रादि च ॥२३॥ मरुत्वतीयान्ते वैकृतं कर्म विहितम् (५.१) अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् । सं° माहेन्द्रग्रहग्रहणादि प्राकृतं कर्म करोति ।

अवहृत्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥२४॥ सं° यजमानोऽध्वर्युणा स्तोत्राय प्रहितः [सन् स्तोत्रोपासनाय गच्छेत्येवमनुज्ञातः] सन्नासन्द्या उत्तीर्य गच्छति (५.४.४.२५) ।

अवभृथमेकेन तार्प्यादीनि चेत् उदेत्येकेन ॥२५॥ यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते (५.२६) तदा तार्प्यादीनामेकेनावभृथमभ्यवतरति उचकेन उत्तरत्येकेन[1] · अथ माहेन्द्रादौ दीक्षितवसनं परिहितम् ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च । सं° तत्र चेत्तार्प्यादीनि परिहितान्येव भवन्ति न निहितानि ।

दीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥२६॥ तार्प्यावतरणपक्षे । सं° अप्सु प्रास्यति ।

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेतानि ॥२७॥ तार्प्यादीनि । सं° संनिधानादनूबन्ध्यर्त्विग्भ्यः । उदवसानीयायां वा ॥२८॥ दद्यात् आगन्तुवान्तदन्ते निवेशः । सं° कालान्तरविधानम् ।

त्रैधातव्युदवसानीया ॥२९॥ सं° अत्राभिषेचनीये भवति ।

ऐन्द्रावैष्णवो द्वादशकपालो व्रीहियवाणाम् ॥३०॥ तमुभयेषां° (५.५.५.१) ।

तृतीयं यवानां मध्ये ॥३१॥ सं° अस्मिन्पुरोडाशे तृतीयं भागं यध्ये गृह्णीयात् भागद्वयं तु व्रीहीणामिव · तत्रैवं कर्तव्यम् · प्रथमे मुष्टौ व्रीहय एव ग्राह्याः द्वितीये मुष्टौ प्रथम एको भागः व्रीहीणाम् ततो भागद्वयं यवानाम् एवं द्वितीयो मुष्टिः तृतीये मुष्टौ प्रथमं भागद्वयं यवानाम् तत एको भागो व्रीहीणाम् एवं तृतीयो मुष्टिः चतुर्थे व्रीहय एव ।

अधिश्रयणं च ॥३२॥ एवमेव वचनात् (५.५.५.१) · अवदानं तु धातुत्रयादपि ग्राह्यम् । सं° यवानां तृतीयभागस्याधिश्रयणं मध्ये कर्तव्यम् ।

वाक्यशेषाद्वा हवा प्राश्नीयुरिति हरिस्वामिनः ३ marg.

1) ? °रुत्येकेनोदेति (देति sec. m.) अन्येनोदेति पाठः K.

तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्रह्मणे धेनूर्होत्रे वासाऽध्वर्यवे ग्रामग्रीधि ॥२३॥ [रक्तिकाशतेन एकं शतमानं भवति · तानि च सुवर्णस्य]।

भैषज्याभिचारयोरप्येषा ॥२४॥ त्रिधा-दक्षिणा भवति त्रैधातवी । सं° भैषज्यार्थमभिचारार्थं च एषा त्रैधातवी भवति ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

दशोत्तराणि सऽसृपाहवींऽषि निर्वपति ॥१॥ नामधेयम् तस्मात्सऽसृपो नामेति (५. ४. ५. ३) · दशानामपि षण्णामनुष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थं दशग्रहणमिति सम्प्रदायः । काण्वास्तु[1]) षणां प्रवृत्तिः श्वो भूतऽइति मन्यन्ते[2]) न त्वाचार्येण सूत्रितम् · अन्यत्र चोक्तम् (३. २) प्रतिगृह्णमेकैकऽ श्व इति · तेनाचार्याभिप्रायादेकस्मिन्नेवाह्नीति गम्यते काण्वपाठाद्वा प्रत्यहमिति ।

देवयजनात्तरमेकैकेनोत्सर्पति ॥२॥ सं° एकैकेन हविषा दे°रं दशपेयदेवयजनं प्रति उत्सर्पति गच्छति · [तत्र प्रथममभिषेचनीयशालाया उत्तरतः समीपऽएवाग्नी स्थापयित्वा कर्तव्यम् तस्मादुत्तरदेशे द्वितीयम् तस्योत्तरतस्तृतीयमित्यादि] ।

शालायामन्त्यम् ॥३॥ अन्त्यं हविर्दशपेयशालायां भवति · शालाग्रहणं चोपलक्षणार्थम् ।

सावित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्णैन्द्रबार्हस्पत्यवारुणाग्नेयसौम्यवैष्णवानि यथोक्तम् ॥४॥ यथा प्रदेशान्तरऽआचार्येणोक्तानीति यथोक्तग्रहणम् ।

प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि प्रयच्छति ॥५॥ प्रयच्छति-ग्रहणाद्दक्षिणार्थे · तथा च काण्वपाठः सा दक्षिणा । सं° जलजानि कमलानि ।

हिरण्मयानि वा ॥६॥ पुण्डरीकाणि · स चायं विकल्पः ।

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥७॥ द्वे-द्वे द्वयोः अन्त्यायामेकम् । सं° अष्टमीप्रभृतिषु तिसृषु इष्टिषु पञ्च पुण्डरीकाणि प्रयच्छति ।

तेषाऽ स्रजं प्रतिमुञ्चते ॥८॥ तेषां पुण्डरीकाणां स्रजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते यजमानः । सं° कण्ठे । तद्दीक्षो भवति ॥९॥ सास्य[3]) दीक्षेति (५. ४. ५. १३) वचनात् । सं° सैव दीक्षा यस्यासौ ।

एकतन्त्रो क्रत्येकत्वात् ॥१०॥ इदं विचार्यते किमभिषेचनीयदशपेयौ एक-

---

१) काण्वा तु K pr. m. काण्वानां तु sec. m. २) मन्यते K. ३) Thus K.

तन्त्रावुत पृथक्तन्त्राविति · एकतन्त्राविति ब्रूमः · कुत एतत् [क्रयैकत्वात्] क्रयप्रतिकर्षात् एवं ह्यत्र श्रूयते सह सोमौ क्रीणाति तत्प्रतिकर्षाच्चाधस्तनस्यापि प्रतिकर्ष इति । एवं प्राप्तऽआह ·

नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥११॥ नानातन्त्रौ वा भवतः · कुत एतत् अव॰भ्याम् अभिषेचनीयस्य ह्यवभृथः श्रूयते (५. ३. ५. २६) स यत्रावभृ॰भ्यवहरन्तीति दीक्षितवसनप्रासनविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति · तथा च दीक्षा श्रूयते[1] पुण्डरीकस्रजं प्रतिमुञ्चते सास्य दीक्षेति · यदि ह्येकतन्त्रौ स्याताम् नावभृथः श्रूयेत तथा दीक्षा इति । एवं प्राप्तऽआह ·

एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥१२॥ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · एकमेव तन्त्रम् न भिन्नतन्त्रता · कुत एतत् एवं हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते क्रयमात्रे पुनः प्रतिकृष्यमाणे दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठाने नानुपूर्व्यं स्यात् तत्र चोदकबाधः · यत्तु दीक्षावभृथश्रवणम् तद्वचनेनेत्यदोषः · तदुक्तम् ·

अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनात् ॥१३॥ यथाश्वमेधे । सं॰ वचनादत्राव॰सो भवति ।

सप्तम्यां अन्नागारात्सोममाहृत्यासन्द्यभिमर्शनादि करोति ॥१४॥ सं॰ अत्र सप्तम्यामित्युक्तत्वात् चैत्रशुक्लषष्ठ्यां संसृपाहवींषि भिन्नतन्त्राणि कर्तव्यानीति गम्यते।

उपसद्देवताहवीऽषि निर्वपत्युपसदन्तऽइहन्यथोक्तम् ॥१५॥ एवमेव हि श्रवणामिति। सं॰उपसदन्ते इहन् उपसद्देवताभ्यो [ऽग्निसोमविष्णुभ्यो] हवींषि निर्वपति।

पितामहदशगणाऽ सोमपानाऽ संख्याय सर्पणम् ॥१६॥ यजमानस्य पि॰गणं सो॰नामुच्चार्य सर्पणं कर्तव्यम् । सं॰ सोमपानां पितामहादीनां दशगणं समूहं संख्याय अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयः असौ तृतीयः एवं दशमपर्यन्तान्सोमयाजिनो गणयित्वा [विभूरसीत्यादि] सर्पणं (१. ८. १८) कुर्वन्ति ।

सवित्रेति (१०. ३०) वानुवाकमुक्त्वा ॥१७॥ सर्पणं भवतीति विकल्पः । सं॰ अथवा सवि॰क्त्वा शतं ब्राह्मणाः सर्पणं कुर्वन्ति न पितामह[दशगणं]संख्याय ।

दश-दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥१८॥ वचनात् (५. ४. ५. ३) । सं॰ दश-दश ब्राह्मणाः । यजमानस्य राजन्याः ॥१९॥ तत्र च राजन्यचमसे

---

[1]) See ५. ४. ५. १३.

राजन्या भक्षयन्ति · संख्या हि समानजातीयेषु भवति। ननु च शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीत्यत्र श्रूयते तत्र कथं राजन्या भवेयुः · उच्यते · भूयस्त्वात् ब्राह्मणेषु चाब्राह्मणेषु [च] शतसंख्येत्यदोषः · एवं च सहपानविरोधो न भवति। एवं प्रातरुग्राह · ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥२०॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः शतं ब्राह्मणा इति हि श्रूयते। ननु च ब्राह्मणेषु [चाब्राह्मणेषु] च भूयस्त्वाच्छतशब्द इत्युक्तम् · नैतदेवम् · शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति विधिरयम् विधौ च न परः शब्दार्थो भवति · एवं च कृत्वा दशपेयन्तीति (१८) विभागविधानम्। सं° वा सिद्धान्ते · यजमानचमसे[ऽपि] दश ब्राह्मणा एव भक्षयन्ति न क्षत्रियाः · कुत एतत् शतं ब्राह्मणा इति श्रुतेः। तुल्याः संख्यायोगात् ॥२१॥ शतसंख्या च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु · अतो यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणा एवेति · सहपानविरोधस्तु वचनात्। सं° शतसंख्यायोगात्तुल्याः समानजातीया एव सर्वे भवन्ति। ब्रह्मणे ददात्यंशुवद्दक्षिणा[1] ॥२२॥ सं° अंशुवदिति द्वादश वत्सतर्यो गर्भिण्यो (१२.५.१३) भवतीत्यर्थः[2]।

हिरण्मयीं स्रजमुद्गात्रे ॥२३॥ ददातीति सर्वत्रानुषङ्गः।

रुक्मं होत्रे ॥२४॥ सं° रुक्मः परिमण्डलः सौवर्ण आभरणविशेषः।

हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्युभ्याम् ॥२५॥ सं° दर्पणौ आदर्शावित्यर्थः [कर्णवेष्टकावित्यपरे]। अश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणाय ॥२६॥ गोऽश्वानडुद्भवति काण्वपाठात्। सं° वशा वन्ध्या या उपगम्यमानापि गर्भं न गृह्णाति।

ऋषभं ब्राह्मणाच्छंसिने वाससी नेष्टापोतृभ्याम् अन्यतरतोयुक्तं यवाचितमच्छावाकाय गामग्नीधे ॥२७॥ सं° अन्यतरत एकस्मिन्पार्श्वे बलीवर्देन युक्तं यवाचितम् यवैराचितं पूर्णमनः शकटम्।

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थं निवर्तनं संवत्सरम् ॥२८॥ अभि°यान्तग्रहणेन दशपेयान्तो लक्ष्यते · वपनं मुण्डनम् निवर्तनं केशानामवखण्डनम् येनैवमाह (५.५.३.६) स वै न्येव वर्तयते केशान्न वपतऽइति। सं° अभिषेचनीयशब्देन

---

1) Thus all. दक्षिणाः? 2) viz. दक्षिणा.

दशपेयोऽपि लक्ष्यते · तेन दशपेयान्ते संवत्सरपर्यन्तं केश°नार्थं यत्र केशवपनं विधं प्राप्नोति दीक्षादौ तत्कार्यं निवर्तनम् केशाग्रछेदनं कर्तनम् न तु वपनम् ।

भूम्यनधिष्ठानं च ॥२९॥ चशब्दात्संवत्सरमेव । सं° भूमेरुपरि अवस्थानं न कर्तव्यम् । अनुपानत्कस्य यावज्जीवम् ॥३०॥ पुनर्यावज्जीवमेव भूम्यनभिष्ठानम् संवत्सरं तु सोपानत्कस्यापि भूम्यनभिष्ठानमिति । सं° उपानत्पादपरिधानम् तद्रहितस्य या°वं भूम्यनभिष्ठानं भवति ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥ ॥

उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः ॥१॥ सं° उत्तरे आगामिनि वैशाखशुक्ले [यस्मिन्कस्मिंश्चिदह्नि वैशाख्यां वा] · प°ल इति [वक्ष्यमाणस्य पञ्चहविष्कस्य] कर्मणः संज्ञा ।

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः पयस्या मैत्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥२॥

प्रतिदिशमासादनम् आग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमितराणि मध्येऽन्त्यम् ॥३॥ हविर्भवति । सं° सर्वासु दिक्षु विभज्यैकैकस्यासादनं भवति · तत्र क्रममाह ।

पूर्वैश्चरित्वा-चरित्वा मध्यमे सछन्नवासेचनम् ॥४॥ स च तत्संस्कारः · अतश्च संस्रवाभावेऽप्यन्येन कार्यः । सं° सछन्नवं बार्हस्पत्ये चरावनयतीति (५.५.१.३) श्रुतत्वात् ।

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणो ऽग्नीधे ददाति ॥५॥ सं° आ°यः पुरोडाशो हि°णो भवति ।

ऐन्द्रस्य ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे ॥६॥ सं° बभ्रुर्भूसरवर्णाः ।

वैश्वदेवस्य पृषन्होत्रे ॥७॥ सं° पृषन्विचित्रवर्णो [गौः] दक्षिणा ।

पयस्याया वशा ऽभावेऽप्रवीताध्वर्युभ्याम् ॥८॥ ददातीत्यनुवर्तते · वशा रिक्ता · अप्रवीता अकामिका · अध्वर्युभ्यामिति द्वितीयोऽग्नीत् । सं° पयस्यायाः समृद्धये वशा दक्षिणा · अभावे अप्रवीता अक्षतयोनिः ।

बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्रह्मणे ॥९॥ सं° शि°ष्ठः श्वेतवर्णपृष्ठो गौः[१] ।

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥१०॥ राजसूयाद्बहिरिष्टिर्भवति । सं° एषा पूर्वोक्ता इष्टिः ।

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्घवींष्पि मासान्तराणि ॥११॥ द्वादशग्रहणं चाऽमासान्तरपक्ष[२]ऽएकस्मिन्नेवाह्नि क्रियेत्येवमर्थम्[३] · तथा च काण्वानां पठ्. श्वो भूत ऽइति पठ्यते · यद्वा द्वादशानामेव प्रयुग्घविष्ट्वम् उत्तरेषां नेति द्वादशग्रहणम् ।

---

१) Thus Deva. श्वेतपृष्ठवर्णः Ss. २) शम्याप्रासपक्षे (१२) एकस्मिन्नेवाह्नि सर्वेषामनुष्ठानप्राप्त्यर्थम् Deva. ३) ? °र्थः K.

सं° उत्तराणि वक्ष्यमाणानि द्वादश हवींषि प्रयुग्घवींषि इति नामधेयम् (५.५.२.१) तानि परस्परं मासान्तराणि मासि-मासि एकैकं कर्तव्यम् ।

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्रासे-शम्याप्रासे ॥१२॥ सं° वा विकल्पे · काल-व्यवधानं पूर्वसूत्रे अधुना देशव्यवधानं च ।

आग्नेयसौम्यसावित्रबार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वानरा यथोक्तम् ॥१३॥ यथा प्रदेशान्तर ऽउक्तम् । एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वतपौष्णमैत्रक्षैत्रपत्यवारुणादित्याः ॥१४॥ एवमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्याप्रासे भवति । सं° एवमिति शम्याप्रासे[-शम्याप्रासे] आवृत्तस्य आहवनीयं प्रत्यावृत्तस्य सारस्वताद्याः षट् चरवो भवन्ति । [पक्षान्तरमाह ·] षट्षड्वैकतन्त्रे ॥१५॥ भवन्तीति सूत्रशेषः । सं° अथवा षट्षट् हवींषि एकतन्त्रे भवन्ति [समानतन्त्राणि भवन्तीत्यर्थः । न मासान्तराणि नापि शम्याप्रासे-शम्याप्रासे । अस्मिन्पक्षे दक्षिणामाह ·]

पूर्वाग्निवाहौ द्वौ-द्वौ षण्णां-षण्णां दक्षिणा ॥१६॥ इतरत्र तु चोदकेनान्वाहार्यः ।

अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्याᳬ स्वगुणदक्षिणौ ॥१७॥ अष्टापदीशब्देनानूबन्ध्योच्यते · लक्षणया तद्वत्पशुबन्धौ · तावेतौ गर्भ्यां भवतः स्व°णौ तद्गुणदक्षिणावित्यर्थः । सं° [ततो वैशाखामावास्यायां] सगर्भानूबन्ध्यावत् गर्भ्यां गोभ्यां भिन्नतन्त्रौ पशुबन्धौ कर्तव्यौ · कीदृशौ स्व°णौ यादृशीभ्यां गोभ्यां पशुबन्धौ क्रियेते तादृश्यावेव गावौ दक्षिणा ।

श्येन्यादित्येभ्योऽदित्यै वा ॥१८॥ सं° श्येनी रक्तवर्णा [गर्भिणी गौः] आदित्येभ्यः अदित्यै वालभ्यते प्रथमे पशुबन्धे । वैश्वदेवी पृषती मारुती वा ॥१९॥ सं° द्वितीये पशुबन्धे पृषती विचित्रवर्णा विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यो वा ।

तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः ॥२०॥ तदन्तग्रहणाच्चानन्तरपौर्णमास्यां भवति । सं° तयोः पशुबन्धयोरन्ते [के°नीयसंज्ञः अतिरात्रसंस्थः सोमयागो भवति · स च पौ°त्यः ज्यैष्ठ्यां पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः] ।

उत्तरे च मासान्तराः ॥२१॥ उत्तरे च क्रतवो मासान्तराः चशब्दात्पौर्णमासीसुत्याश्च भवन्ति । [देव° उत्तरे वक्ष्यमाणाश्चत्वारः सोमयागाः । तानेवाह ·]

व्युष्टिद्विरात्रः ॥२२॥ सं° व्युष्टि[द्विरात्र]संज्ञः क्रतुर्भवति । [अत्राह्नोऽआह ·]

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥२३॥ अग्निष्टोमग्रहणमपाष्टिकत्वज्ञापनार्थम् । सं० [आषाढ्यां] प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थम् [प्रतिपदि] द्वितीयमतिरात्रसंस्थम् ।

क्षत्रधृतिः ॥२४॥ [ततो मासान्तरे श्रावण्यां क्ष०तिसंज्ञः] अपरः क्रतुर्भवति ।

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥२५॥ कुर्वन्ति एके उपरिष्टात् । अत्र च वैशाखामावास्यायां पशुबन्धौ ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः आषाढ्यां व्युष्टिद्विरात्रः श्रावण्यां क्षत्रधृतिः भाद्रपदाश्वयुजयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कार्त्तिक्यां सौत्रामणीति । सं० एके तं क्षत्रधृतिमुभयतः त्रि०मौ कुर्वन्ति [एके न कुर्वन्ति]।

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः ॥२६॥ सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति[1] वा तदपवर्गे सोमाः । सं० के०नीयोऽतिरात्रसंस्थः सोमयागः · कीदृशः सो०र्गः सोमानामपवर्गः समाप्तिर्यस्यासौ सर्वसोमानामपवर्गे भवति । उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥२७॥ सं० सर्व[सोम]समाप्तेरनन्तरे शुक्ले । [तत्रेतिकर्तव्यतामाह ·]

व्रीहीन्विरूढाविरूढान्त्सोमऽउपनह्य क्रीणाति क्लीबात्सीसेन ॥२८॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति (१०.३१) संसृजति ॥२९॥ ओदनपाकोऽविरूढैः स चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकः चोदकानुग्रहाय · तस्य च विरूढचूर्णैरश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः । सं० ओदनं चूर्णीकृतान्व्रीहींश्च मिश्रयति ।

सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चावपति ॥३०॥ चशब्दात्तत्रैव ।

पशुषु वा ॥३१॥ आवपति तुल्यशास्त्रत्वात् । सं० अथवा पशुषु पश्ववदानेषु श्रप्यमाणेषु सिंहादिलोमान्यावपति ।

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥३२॥ अत्र च सुरायां पुरो०धर्माः प्रवर्तन्ते द्रव्यं हि तेषां पर्युपस्थापकमिति · ननु च ग्रहग्रहणपुरोरुगुपयामादीनां दर्शनात्सौमिका भवन्तीति गम्यते · नेत्याह । सं० अत्र पु०र्मा भवन्ति न सौमिकाः · कुतः द्र०न्यात् ओदनस्य हि पुरोडाशसाम्यम् न सोमेन ।

यावदुक्तं सौमिका गुणत्वात्[2] ॥३३॥ यावदुक्तं ते भवन्ति · न हि सौमि-

---

[1] अस्मिन्पक्षे प्रयुग्यविषां सद्यस्यमेव K marg. [2] विधेयत्वात् नानूद्यन्ते · विधाने च यावदेव विहितं तावदेव भवति नान्यत् K marg.

कधर्मप्रवृत्तिरत्र त्यक्तत्वात् · न च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता गुणत्वादेव। सं° यावदुक्तं सौमिका भवन्ति · [न सर्वे · यावन्त उपयामादयोऽत्र पठितास्तऽएव भवन्ति नाधिका इत्यर्थः] · कुतः गुणत्वात् विधेयत्वात् [विधीयन्ते हि ते अप्राप्तत्वात् नानूद्यन्ते · तत्कथम् वाक्यस्यानन्यपरत्वात् अथ ग्रहान्गृह्णाति ५.५.४.२३ स गृह्णाति कुविदङ्गेति °२४] ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥ ९॥ ॥

त्रिपशुः पशुबन्धः श्वः ॥१॥ सं° श्वः पौर्णमास्याम्। चतुर्थ्याम् ॥२॥ चतुर्थे वाह्नि। पक्कायां वा ॥३॥[1] सुरायाम्। सं° अथवा चतुर्थेऽह्नि सुरायां पक्कायां भवति। [तानिव त्रीन्पशूनाह] · आश्विनोऽजः श्येतः ॥४॥ श्येत आरक्तः गौरः। सं° रक्तवर्णः। [श्येत आलोहितोऽज इति हरिस्वामिनः शुक्लवर्ण इति माधवाचार्याः]। मल्हाविः सारस्वती ॥५॥ रजो मलं हन्तीति मल्हाविः सा सा°ती। सं° मलान्हन्ति[2] जहातीति [मल्हा] · यस्या ऊर्णासु रजो न [तिष्ठ]ति एवंविधा अविर्मेषी सा°ती। ऋषभमिन्द्राय सुत्राम्णे ॥६॥

तद्गुणाभावेऽजाः प्रथमो लोहितः ॥७॥ तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति · तदा च लोहितः प्रथमो भवति। सं° लोहितो रक्तवर्णः। त्रियूपो वैकादशिनिलिङ्गात् ॥८॥ एकादशिन्यां ह्युभयं दृष्टम् एकयूपतानेकयूपत्वं च · एकादशिनिलिङ्गं चात्र गणत्वमिति। सं° अयं त्रिपशुः त्रियूपो भवति [एकयूपो वा] · अनेकपशुत्वस्य एकादशिनिलिंगस्यात्र सद्भावात्[3]। अग्नौ वरुणप्रघासवत् ॥९॥ अवेदिर्दक्षिणः ॥१०॥ सं° दक्षिणोऽग्निर्वेदिरहितो भवति।

वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति (१०.३१) ॥११॥

कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि चावपति ॥१२॥ कुवलादयो बदरजातिविशेषाः वयोऽवस्थाविशेषा इत्यपरे। सं° कुवलान्यामलकतुल्यानि[4] बदराणि कर्कन्धून्यनुपजीव्यान्यारण्यकबदराणि[5] बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणी[ति याज्ञिकाः। कुवलकर्कन्धुबदराणि सूक्ष्मतरस्थूलमध्यमपरिमाणानि बदरजातिफलानीति माधवाचार्याः। कुवलं मध्यबदरं · कर्कन्धु सूक्ष्ममतिमधुरं यदुत्तरापथे

---

1) २ and ३ form in Ss. (and Deva) one sútra. 2) मह्लान्ह° Ss. 3) Thus AB. शिनिलिंगाभ्याससद्भा° Ss. 4) ? त्युल्यानि Ss. 5) °न्धून्युपजी° Ss. at १२. २. २०.

प्रायेण ज्ञायते · बदरं तु निर्विशेषणमिति हरिस्वामिनः]। ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति (१०.३२) त्रीन्वा प्रतिदेवतमेतयैव ॥१३॥ पुरोरुचा · स चायं विकल्पः एकं वा त्रीन्वेति श्रुतत्वात् (५.५.४.२३)। सं॰ अथवा एतयैव पुरोरुचा त्रीन्ग्रहान्गृह्णाति प्रतिदेवतमेकैकम्। समस्यानुवाचनम् ॥१४॥ समासश्चतुर्थ्यन्तानामेव पदानाम् न विभक्तिलोपेन। सं॰ अत्र देवतापदान्यविभक्तिलोपेन समस्य चतुर्थ्यन्तान्येव क्रमेणोच्चार्य अनुवाचनं कर्तव्यम्।

यजेति च ॥१५॥ सं॰ चशब्दाद्देवतापदानि समस्य यजेति वक्तव्यम्।

प्रथमस्यानु होममितरौ ॥१६॥ ग्रहौ। परिस्रुद्धोमो दक्षिणेऽग्नौ ॥१७॥ तत्र चाहवनीयसंस्काराः कर्तव्याः चोदकपरिप्राप्त्या। भक्षमाहृत्य परिस्रुद्धिषमासिच्य एकावच्छिद्रं[1] कुम्भं शिक्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धारयन्स्रवन्तमुपतिष्ठते त्रिचेः[2] सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानामिति[3] ॥१८॥ भक्षाहरणमात्रोपदेशाद्विशेषानुपदेशाच्च यथान्यत्र भक्षणं तथेहापीति। सं॰ सुरां स्रवन्तं कुम्भं दक्षिणस्याग्नेरुपरि धारयन्। हवींष्यपि निर्वपति सावित्रवारुणैन्द्राणि यथोक्तं पशुपुरोडाशार्थे ॥१९॥ देवतान्यत्वात्पशु॰शार्थऽइत्युक्तान्।

नपुंसको दक्षिणा रथवाही वा वडबा ॥२०॥ विकल्पः। सं॰ क्लीबो गौर्दक्षिणा।

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥२१॥ सौत्रामणी भवतीति शेषः। सं॰ यस्य सोमपानानन्तरं मुखव्यतिरिक्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः सोमः स्रवति स सो॰त इत्युच्यते।

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थैश्चरत्याश्विनेन[4] प्रागवदानेभ्यः ॥२२॥ आश्विनस्य चानेनोत्पत्तिः पूर्वमनभिधानात्। सं॰ अवदानेभ्यः प्राक् आश्विनेन चरति।

हविर्भिर्वाश्विनाभावस्तु ॥२३॥ सं॰ अथवा हृदयाद्यवदानयागेभ्यः प्राक् सावित्रादिभिर्हविर्भिः प्रचारो भवति तु पुनः अस्मिन्पक्षे आश्विनाभावः।

राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥२४॥ सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य श्रूयते सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीति (५.५.५.१) · अतः क्रमार्थमिदमाह। त्रैधातवी वेति विकल्पमाशङ्क्याह · त्रैधातव्यानुपूर्व्य-

1) See ५.२७. 2) thus १. R. ३. तृचैः K. M. AB. ३. Ss. 3) See १६.३.२१. and Mahidh. at १९.४१. 4) °डाशैश्च° A (text). B. M. °शार्थै° A (Comm). ३. K.

योगात् ॥२५॥ त्रैधातव्येवान्ते भवति आगात् त्रैधातव्येवान्ते पठ्यतऽइति · न चानयोर्विकल्पः आम्नानसामर्थ्यात् · तेन सौत्रामण्यामुदवसानीयवमुच्यते उदवसानीयासंनिधौ पाठात् उदवसानीयेवोदवसानीयेति उपचारवृत्त्या · तथा च पाठः अनया मेऽपीष्टमसदनयापि सूयाऽइति (५.५.४.११)। सं° त्रैधातव्येव कर्मापवर्गे भवति न सौत्रामणी · कुतः आगात् ब्राह्मणे हि पूर्वं सौत्रामणी पठ्यते सवकाण्डस्य उपान्त्यब्राह्मणे श्येत आश्विनो भवतीत्यादौ (५.५.४.१) प-श्चात्त्रैधातवी अन्त्यब्राह्मणे (५.५.५.१) ॥ ॥ दशमी कण्डिका ॥१०॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनविवरणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ राजसूयः समाप्तः ॥

इति कात्यायनसूत्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

राजसूयोऽनुविहितः। इदानीं श्रुतिमल्लपाठावसरप्राप्तोऽग्निरनुविधेयः।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिषङ्गात् ॥१॥ अग्निशब्दो ज्वलनवचनः अतस्तद-धिकरणभूतस्थलाभिधायको द्रष्टव्यः इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति हि श्रूयते · तथा अग्निमारोहन्ति (१.२.३.२४) अग्निं प्रोक्षतीति (१७.१२.२८) च आरोहणप्रोक्षणे स्थ-लस्योच्येते। तस्य चानारभ्यविधानात्प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमित्युच्यते · सो-मशब्देन लक्षणया तत्साध्यक्रत्वभिधानम् · सोमाङ्गमिति कुत एतत् तद्गुङ्गात् त-द्गुणानां हि व्यतिषङ्गोऽत्र दृश्यते अन्तरोपसदौ चिनोति (१०.२.५.१) प्रायणीये-न°युनक्ति (७.२.२.२) चितो गार्हपत्यो°राजानं क्रीणा[ती]त्येवमादि (७.३.१.१) · फ-लवता च गुणव्यतिषङ्गे सति अफलस्य तदङ्गता। सं° अग्निशब्देन पञ्चचितिकः स्थल उच्यते लक्षणया न ज्वलनः · सोऽग्निः सोमाङ्गं भवति · कुतः त°ङ्गात् तद्गुणैः सोमगुणैः अग्नेर्व्यतिषङ्गात् मिश्रीभावेनोपदेशात्।

इष्टतः समहाव्रते नियमः ॥२॥ अङ्गमपि सत् इष्ट्या भवति · कथमवग-म्यते येन स°ते नियमो दृश्यते तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतं महदुक्थमिति (१०.१.२.२)। सं° यजमानेष्ट्या भवति वैकल्पिकं सोमस्याङ्गम् न तु नित्यम् · महाव्रतसंज्ञकस्तोत्रवति सोमयागे अग्नेर्नियमो भवति।

न प्रथमाहारे ॥३॥ प्रथममाह्रियतऽइति प्रथमाहारः प्रथमप्रयोगः। कुत एतत्

उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥४॥ उत्तरवेदौ ह्यग्निनिधानं विहितम् स यद्धार्यमाणे ऽग्नाऽउत्तरं रयतीति (३. ५. १. ३३) अग्निधारणं च निधानार्थम् अग्नौ च स्थलेऽग्निनिधानं विहितम् · यदि च प्रथमाहारेऽप्यग्निः स्यात् उत्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकं स्यात् · अथ पुनः प्रथमाहारेऽर्थवत्त्वे संवृत्ते द्वितीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः । चिकीर्षमाण[1] उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभतेऽदक्षिणान् ॥५॥ चिकीर्षमाण इत्यवाच्यम् उपक्रमादेव तत्सिद्धेः वाच्यं वा स्वयमातृण्णाद्युपधानेऽपि मा भूदालम्भ इति · पञ्चग्रहणं चाभिज्ञिद्विश्वजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति । सं० फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा । ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥६॥ दक्षिणाम् विकल्पेन हि श्रवणमत्र । अमावास्यायामेके ॥७॥ पञ्च पशूनालभन्ते (६. २. २. १६) · सा च माघामावास्या संनिधानाद्गृह्यते[2] । अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान् ॥८॥ आलभते · यत्तु वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रमविमाग्नेयमजमिति (६. २. १. ५) सोऽर्थवादो हृतेनानग्निभ्यः कामायालभा ऽइत्यस्य (०६) । वर्षिष्ठरशनः पुरुषो ऽनुपूर्व्या[3] इतरेषाम् ॥९॥ रशना भवन्ति (६. २. १. १९) · वर्षिष्ठता चायामापेक्षया न स्थौल्यापेक्षया · प्रकृतौ व्यायामः श्रूयते द्विव्यामया रशनयेति (६. ३. २६) ।

सर्वेषां वा तुल्याः ॥१०॥ रशना भवन्ति । समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्नऽइति नव (२७. १-९) दधाति ॥११॥ (६. २. १. २१ २५) ।

आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति (२७. ११-२२) ॥१२॥ आप्रियः प्रयाजयाज्याः (६. २. १. ३१)।

एकादशान्ते शास्त्रप्रैषादि करोति ॥१३॥ प्रकृतौ दशान्तेऽभिहितम् इह वचनादेकादशान्ते । परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥१४॥ वचनाद्भवति ।

अजस्य शुन्धति प्रचरणायोगात् ॥१५॥ इतरेषां पशूनामप्सु कायप्रासनमुक्तम् (१९) अजेन चरतीति (२१) च तेनाजस्य शुन्धतीत्युच्यते स हि प्रचरणेन युज्यते । सं० प्राणानित्यर्थः । सर्वेषां वाविशेषात् ॥१६॥ सर्वेषां

1) Thus K sec. m. Ss. ३. १ (०कीश०). चिकीर्ष R. ३. M. K pr. m. 2) संनिधानादिति श्रुतौ कृष्णादिमासाभिप्रायादमावास्यापि फाल्गुनी सा च शुक्लाद्यभिप्रायेण माघामावास्येति K marg. 3) ? ०र्वा ३. M sec. m.

वा शोधनं कर्तव्यम् · सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवतासम्बन्ध उपदिष्टः · तेन सर्व ऽएवैते यागाः यागार्थद्रव्यस्य च यो धर्मः स सर्वेषां भवति · अप्सु कायप्रासनं तु वचनात् । वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥१७॥ वचनाद्भवति ।

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिरांऽस्यादत्ते ॥१८॥ तृणाधिकाराद्वपातृणाकालऽएव शिरसामादानम् जिह्वावर्जम् सा ह्यवदानैः सह गृह्यते । चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् ॥१९॥ शिरोग्रहणासमनन्तरमेव येनाङ्गं प्रकृत्याह संऽस्थितेऽसनमिति (२२) ।

ततो मृदिष्टकार्थापश्च ॥२०॥ तत एवोदकमध्यान्मृद्गृह्यते इष्टकार्थम् आपश्च तत एव । अजेन चरति ॥२१॥ (६.२.१.७) संऽस्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥२२॥ सं॰ते च कर्मणि तच्छेषस्याप्सु प्रासनम् । सर्वैरेके ॥२३॥ एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छन्ति (६.२.१.१३) । ननु चैवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते · सम्भरणार्थं हि अप्सु कुसिन्धानां प्रासनम् कुसिन्धैः कुथितया मृदा अद्भिश्चेष्टकानां दार्ढ्यमुपजायतऽइति · अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरिति · एवमाशङ्कितऽआह · एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः (६.२.१.१३) ॥२४॥ सर्वयागपक्षे सम्भरणाभावदोषप्रसङ्गात् तस्मान्न सर्वैर्याग इत्येवमाशङ्कित ऽउत्तरम् एकस्यापि पशोरालम्भे किं॰सम्भरेदित्येतत्तुल्यमेव · तस्माद्विकल्पः सर्वैर्वा यागोऽजेन वेति · सम्भरणाभावः सर्वयागपक्षार्थवादः[1] । वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांऽशु ॥२५॥ भवति । पशुदेवता च ॥२६॥ उपांश्वेव ।

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥२७॥ मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः ॥२८॥ पयस्या अन्ते विहिता आ तत इति । मांऽसोपर्यासने चेच्छन् ॥२९॥ वर्जयेत् ।

व्रश्चस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरांऽसि निदधाति ॥३०॥ सं॰ व्रश्चर्म शिरःकपालान्तर्गतो मज्जा मस्तिष्कः तौ उद्धृतौ येभ्यः शिरोभ्यः । सकलानि वा ॥३१॥ विकल्पः । अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वानालभ्यैतान् ॥३२॥ पशून् · अन्यानि वा संग्रामहतानि गृह्णाति हि॰वा मृ॰नोति वा विकल्पः ।

श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः ॥३३॥ पशुरालभ्यते · पञ्च पशवो वेति विकल्पः · प्राजापत्यस्य चाहर्गणेषु नियमः । षड्दध्यात् ॥३४॥ धाय्याः · प्राजापत्यं

---

१) ? ॰भावः सो सर्व॰ K.

हि प्रकृत्योच्यते तस्यैकधेन्य इति (६.२.२.३)। हिरण्यगर्भ इत्यृचा (१३.४) स्रुवाघारः ॥३५॥ हिरण्यगर्भवत्याघारमाघारयतीति (६.२.२.५) वचनात् स च पूर्व एव भवति नापूर्वः प्रकृतिलिङ्गसंयोगो ह्यत्र भवति आघारमाघारयतीति। पूर्वत्वेऽपि संदेहः किं पूर्वाघारे मन्त्रविधानम् उतोत्तराघारऽइति किं तावत्प्राप्तम् पूर्वो देवतासामान्यात् ॥३६॥ स्रुवाघारो हिरण्यगर्भवत्या कर्तव्यः कुत एतत् देऽन्यात् स्रुवाघारे हि प्रजापतिर्देवता हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव देवतात्वम् कस्मै देवाय हविषा विधेमेति कश्च प्रजापतिः मन्त्रश्च स्रुवाघारऽएव देवताभिधानसमर्थः तस्मात्तत्रैव विनियुज्यतऽइति। एवं प्राप्तऽआह उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥३७॥ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ न पूर्वस्मिन्नाघारे मन्त्रप्रयोगः किं तर्ह्युत्तराघारे कुत एतत् मन्त्रवत्त्वसामान्यात् यस्यैव च प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टस्तस्यैव मन्त्रान्तरविधानमनुत्पन्नतरम् इतरत्र तु मन्त्रवत्ता च विधेया तद्विशेषश्चेति गौरवं स्यात् तेनोत्तराघारे मन्त्रो विधीयमानः शब्दवत्त्वसामान्यान्मन्त्रान्तरस्य निवर्तको भवति यथा स्नेहेन सामान्यात्तैलं घृतस्य यत्पुनरुक्तम् कशब्देन प्रजापतिरभिधीयतऽइति इन्द्रस्यापि तच्छब्दाभिधानमविरुद्धम् तस्मान्मन्त्रोपदेशादुत्तराघारऽएव तद्विनियोग इति। सं° उपदेशाच्चेति विधिबलाल्लिङ्गस्यापीन्द्रदेवताके उत्तराघारे विनियोग उच्यते। वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥३८॥ अथवा नियुद्गुणविशिष्टाय वायवे शुक्लः पशुरालभ्यते न प्राजापत्यः पक्ष पशवो वा एवमपि हि श्रूयतऽएव श्वेतो वर्णतः लप्सुदी कूर्चलः[१] तूपरशब्दश्चात्रानुवर्तते अथैतं वायवेऽतूपरमालभतऽइति (६.२.२.६) श्रुतेः। तत्र च द्वे धाय्ये दध्यात् तस्य सप्तधेन्य इति (°८) वचनात्। सं° श्वेतः श्वेतवर्णः लप्सुदी लप्सुदं कूर्चम् तद्वान्। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः ॥३९॥ उभयोरपि प्राजापत्यवायव्ययोः प्राऽत्य एव द्वाऽलः पऽशो भवति।

कद्वत्यौ याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य ॥४०॥ शुक्रवत्यौ वायव्यस्य ॥४१॥

वपाया वा ॥४२॥ वा अवधारणे शुक्रवत्यौ भवतः वपाया एव शुक्र-

१) ? कूर्ण्डलः K.

वत्यौ स्यातामिति (६.२.२.१४) वचनात् । सं॰ न पशुवदाने । तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥४३॥ सं॰ सर्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥१॥ उखायाः सम्भरणमुखा॰णाम् तदष्टम्यां भवति अष्टकायाᳪरतीति (६.२.२.२३) वचनात् · उखा चोपलक्षणम् अषाढाद्यप्यत्र सम्भ्रियत ऽएव ततश्चान्तराये तस्या अपि प्रयोक्तव्यम् । सं॰ फाल्गुनकृष्णाष्टम्याम् ।

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरश्रे श्वभ्रे मृत्पिण्डमवदधाति भूमिसमम् ॥२॥ भू॰ममन्यूनमनतिरिक्तम् । पिण्डमपरेण व्यधे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति ॥३॥ पिण्डाहवनीययोर्व्यधे अर्धपथे । सं॰ व्यधे पिण्डाहवनीययोर्मध्ये · व॰पाम् उपदीकाकृतस्य मृच्चयस्य वपामिव वपाम् अन्तःपुटां छिद्रां छिद्रसंयुक्ताम् । आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गीबद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥४॥ आहवनीयस्य दक्षिणतः त्रिवृद्भिर्मुञ्जमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः पञ्चाङ्ग्यो मुखरिकाः ताभिर्बद्धास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः अश्व॰जाः पूर्वापररीत्या रास॰र्वाः ।

उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्रऽउभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रिः[1] कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा ॥५॥ आनन्तर्यात्पशूनामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयग्रहणम् । सं॰ परिपाकवशात्कर्बुरा । हिरण्मयीमेके ॥६॥ आचार्या इच्छन्ति · अतश्च विकल्पः । अष्टगृहीतं जुहोति संततमुहल्न्युञ्जान इति (११.१) ॥७॥ अष्टगृहीतमाज्यद्रव्यं संततं जुहोति ।

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय (११.९) हस्तऽआधायेत्येनामभिमन्त्रयते (११.११) ॥८॥

अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युञ्जाथां योगे-योगऽइति (११.१२-१४) ॥९॥ अभिमन्त्रयते । अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति (११.१५-१६) ॥१०॥ अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति (११.१६) ॥११॥ (६.३.३.१) । दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥१२॥ गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः यु॰पद्गमनं [कुर्वन्ति] ।

अनद्धापुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति (११.१६) ॥१३॥ यो देवादीन्नावति (६.३.१.२४) स देव॰र्थकः । वल्मीकवपामादाय छिद्रेण

1) मुखिरा॰ K. सुखीरा १.

पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति (११.१७) ॥१४॥ दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥१५॥ वल्मीकवपाम् । आगत्यभिमन्त्रयतेऽश्वम् (११.१८) ॥१६॥ आक्रम्येत्येनेन (११.१९) पिण्डमधिष्ठापयति ॥१७॥ एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । द्यौस्तऽइति (११.२०) पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति (११.२१) ॥१८॥ अश्वम् ।

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते (११.२२) ॥१९॥ अश्वमेव । आहवनीयवत्स्थापयति पिण्डस्य ॥२०॥ पशून् । उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति (११.२३-२४) व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे ॥२१॥ मृत्संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते · व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्ध इतरस्या उत्तरार्धः इतरयोरप्येवमेव । अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परि वाजपतिरिति (११.२५-२७) बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयाभ्र्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति (११.२८) ॥२२॥ अभ्रिग्रहणमभ्र्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् · तथा चाह अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति (६.५.४.३) सं° उत्तरयापरया ऋचा पूर्वलिखिताद्बहिर्बहिर्बाह्यप्रदेशे परिलिखति ।

कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति (११.२९) ॥२३॥ तस्मिन्कृष्णाजिने । विमार्ष्टिनदिव इति (११.२९) ॥२४॥ पुष्करपर्णम् ।

आलभतऽउभे शर्म च स्थ इति (११.३०-३१) ॥२५॥ उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे · शक्यत्वाच्च युगपदालम्भनम् । पिण्डं पुरीष्योऽसीति (११.३२) ॥२६॥ आलभते ।

पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वामग्नऽइति (११.३२-३७) षड्भिः सर्व७ सकृद्वा ॥२७॥ ग्रहणे मन्त्रः अथैनं परिगृह्णातीति वचनात् (६.४.२.२) ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ॥

पुष्करपर्णे निदधाति ॥१॥ अपः अभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति (११.३८) ॥२॥ अभ्रः पिण्डावटः । सं तऽइति (११.३९) वा तमपक्षिपति ॥३॥ अभ्रऽएव ।

अनामिकया संवपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च ॥४॥ संवापश्चावटे पुरीषस्य । आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति (११.४०) ॥५॥ आस्तीर्णयोः कृष्णा°पर्णयोः । सं° बन्धनायोभयोः प्रान्तान्सर्वत ऊर्ध्वान्करोति ।

त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासोऽअग्नऽइति (११.४०) ॥६॥ उद्गृहीतानन्तान् ।

उत्तिष्ठति पिण्डमादायोद्व तिष्ठेति (११.४१) ॥७॥

ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्व ऊ षु ण इति (११.४२) ॥८॥ प्रसारितबाहुः · पिण्डम् । अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो भवेति (११.४३-४५) ॥९॥ अवहृत्य पिण्डं नाभेरुपरि धारयन् ।

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्वखरयोः (११.४६) ॥१०॥ एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्धारयति · प्रैतु वाजीत्यश्वस्य वृषाग्निमिति खरस्य । अग्न ऽआयाहीत्याहृत्य (११.४६) खराच्छागस्य ऽर्तꣳ सत्यमित्या निधानात् (११.४७) ॥११॥ धारयत्यनुपस्पृशन्नेव । आयत्यावर्त्य पशूनग्नः पुरस्ताद्रासभो मध्ये ॥१२॥ स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः । अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति (११.४७) ॥१३॥ अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रज्वलत्स्वित्युच्यते (२.११) । उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति (११.४७-४८) ॥१४॥

वि पाजसेति (११.४९) प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति ॥१५॥ प्रमुच्य पिण्डमजलोमानि गृहीत्वा प्रागुदीचीं दिशं प्रति प॰ति । आपो हि ष्ठेति (११.५०) पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे ॥१६॥ पर्ण॰षायं पलाशकषायम् । सं॰ पलाशत्वग्भिः[1] क्वथितमुदकं प॰क्वम् । फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा ॥१७॥ तत एवोदकात्पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति · चशब्दात्फेनम् ।

अजलोमभिः सꣳसृजति मित्रः सꣳसृज्येति (११.५३) ॥१८॥ पिण्डम् । शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सꣳसृज्येति (११.५४) ॥१९॥ शर्करा प्रसिद्धा अयोरसो लोहसिङ्घाणः कीट[2] इति यः प्रसिद्धः अश्मचूर्णाः पाषाणचूर्णाः · चशब्दादेतैः पिण्डं संसृजति । सं॰ शर्कराः सूक्ष्मकन्दुकाः · अयोरसो लोहरसो यस्ताड्यमानाल्लोहात्पृथग्भवतीति कीट[3] इति लोके प्रसिद्धः · अश्मा दृढः पाषाणः तेषां चूर्णैः संसृजति । सꣳसृष्टामिति (११.५५-५७) संयौति ॥२०॥ पिण्डं मिश्रयति आड्डालयतीत्यर्थः । अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाख्या ॥२१॥ अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति · महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसिद्धत्वादाह प्र॰ख्या तथैव॰महिषीति (६.५.३.१) । सं॰ भार्याणां मध्ये प्रथमं लब्धा प्रथमपरिणीता

1) ? पालाश॰ Ss. 2) सिंघानः कीट K pr. m. 3) ? काठ Ss.

या स्त्री सा तदाख्या । यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम् ॥२२॥ महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् । सं॰ त्रिषु स्थानेषु लिखिताम् ।
यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति (११.५७) ॥२३॥ मृदादाने मन्त्रः (६.५.२.१) । प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वां च ॥२४॥ सं॰ तिर्यगायामप्रमाणे विस्तारप्रमाणे च । पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्पञ्चपशौ ॥२५॥ ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्र्येव पञ्चपशावपि । वसवस्त्वेति (११.५८) प्रथयति ॥२६॥ आत्तं पिण्डम् । अन्नानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति (११.५८) ॥२७॥ धातुशब्दान्मृत्प्रक्षेप एव । सं॰ प्रथितस्य तलप्रान्तानुन्नीय ऊर्ध्वान्गमयति · धातुं प्रथमपिण्डिकाम् । संलिष्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति (११.५८) ॥२८॥ सं॰ शिथिलया मृदा संश्ल्य वारिणा संश्लक्ष्णां सुकुमारां कृत्वा । विश्वे त्वेति (११.१८) समीकरोति ॥२९॥ (६.५.२.१) । वितृतीयऽउत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति (११.५९) ॥३०॥ उखाया ऊर्ध्वप्रमाणस्योत्तरे वितृ॰ये उपरि वर्तमाने तृतीये भागे स॰तः सर्वासु दिक्षु मृन्मयीं वृत्तिं[1] वृत्त्याकारां रास्नां करोति । ऊर्ध्वास्तूर्ष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्तिं प्राप्ताः ॥३१॥ वर्तीः करोति · उखाशब्दस्याकृतिवचनत्वाद्बहुत्वेऽपि । सं॰ सर्वासु दिक्षु पार्श्वमध्ये बाह्यप्रदेशे अपराश्चतस्रो वृत्तीरूर्ध्वास्तूष्णीं करोति · किम्प्रमाणाः मूलत आरभ्य वृत्तिं प्राप्ताः तिरश्चीं रास्नां यावदुच्चाः ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥
स्तनानिवाग्रेषून्नयति ॥१॥ ऊर्ध्ववर्तीनामेकैकस्याः । सं॰ आसां चतसृणां वृत्तीनामग्रेषु तिरश्च्या वृत्तेरुपरि स्तनानिव स्तनसदृशान्मृदवयवानुन्नयति ।
द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥२॥ ताम् द्वैके॰ष्टस्तनामिति (६.५.२.१९) श्रुतेः · द्विस्तनपक्षऽएकस्मिन्नेव वर्त्यग्रे क्रियते अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति । बिलं गृह्णात्यदितिष्टऽइति (११.५९) ॥३॥ मुखे गृह्णातीत्यर्थः । कृत्वायेति (११.५९) निदधाति ॥४॥ उखाम् । तिस्र एके ॥५॥ उखाः कुर्वन्ति (६.५.२.२२) · तदा च मृत्पिण्डग्रहणाद्येकैका निधानान्ता क्रियते । इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणाख्यालिखिताः ॥६॥ तुशब्दश्चार्थे चशब्दाद्यजमान एव ·

[1] sic! thus throughout in Ss.

तिस्र इष्टकाः विश्वंतिःसंज्ञकाः पृथ्णाः करोति · लक्षणाकरणं च प्रथमाद्वितीयाप्रज्ञात्यर्थमेवोपधानं यथा स्यादिति ।　　मृदमुपशयां निदधाति ॥७॥ उखां क्रियमाणामुपशेतऽइत्युपशया　तां मृदमतिरिच्यमानां निदधाति कार्यार्थम् । सं° अवशिष्टां मृदमुपशयसंज्ञां नि° ।　　सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति (११.६०) प्रतिमन्त्रम् ॥८॥ सं° शकृद्भिरश्वलिण्डैः ।

अश्वा अग्रे चतुरश्रं खनत्यदितिष्ट्वेति (११.६१) ॥९॥ अभ्रिश्च पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् अत्र सा वैणव्यभ्रिरत्सीदतीति (६.५.४.३) वचनात् ।　　अपणामास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥१०॥ अग्रे · येनैव क्रमेण कृता अषाढाद्याः । उखायां तु विशेषः · देवानां त्वेत्युखां (११.६१) न्युब्जाम् ॥११॥ अवदधाति ।　　अपणेनावछाद्य दक्षिणाग्न्यग्निनादीपयति धिषणास्त्वेति (११.६१) ॥१२॥　　निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे ॥१३॥ कर्तव्ये ।　　वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो (११.६१) जपति ॥१४॥ उखामीक्षमाणः ।　　आचरति मित्रस्येति (११.६२) ॥१५॥ आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः । सं° अषाढादीनामधस्तादुपरिष्टाच्च पुनः श्रपणं प्रक्षिपति ।　　यावद्वाचरेत् ॥१६॥ सं° यावद्भिः प्रकारैः श्रपणं प्रक्षिपेत्तावद्वानेनैव मन्त्रेणाचरेत् ।

द्विरेव प्रदहनोद्धरणे ॥१७॥ कर्तव्ये (६.५.४.१०) । सं° प्रद°नं पचनम् उद्ध°णं बहिर्निष्काशनम् ।　　उद्वपति श्रपणम् ॥१८॥ पदार्थतया । सं° भस्मसाद्भूतं पराकरोति ।　　देवस्त्वेत्युखाम् (११.६३) ॥१९॥ उद्वपति ।　　उत्तानां करोत्यव्यथमानेति (११.६३) ॥२०॥　　उद्यहत्युत्थायेति (११.६४) ॥२१॥ ऊर्ध्वं यहति ।　　परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां तऽइति (११.६४) ॥२२॥

अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति (११.६५) प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥ उखाम् । त्रिवपक्षे च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसेकान्ता कर्तव्या ।　　इष्टकाक्रियातस्त्यालिखितानाम् ॥२४॥ अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्र्यालिखिताः क्रियन्ते ।　　अपरिमितालिखिता वोत्तरयोः ॥२५॥ द्वितीयाचतुर्थ्योः · कुत एतत् ते हि प्रकृत्याम्नायते रसो हैते चितीऽअपरिमित उ वै रस इति (८.७.२.१७) · अतश्च विकल्पोऽयम् ।

पूर्ववदग्निः पाके ॥२६॥ इष्टकानां पाके भवति　निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा ।

दीक्षामावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा ॥२७॥ फाल्गुन्यमावास्यायां दीक्षा भवति · सा

चामाऽऽष्ट्रा पूर्णमासोपक्रमात् । सं॰ फाल्गुनामावास्यायां मुख्यायामामाऽऽष्ट्रा सव्यःप-क्षेण पिण्डपितृयज्ञवर्ज्ञं प्रातरमावास्येष्टिं समाप्य दीक्षा कर्तव्या । आग्नावैष्णववैश्वानरौ ॥२८॥ दीक्षणीयायां कर्तव्यौ । घृते चरुरादित्येभ्यः ॥२९॥ घृतस्य प्रणयनं कार्यम् कार्यापत्त्या । प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति (११. ६६-६७) प्रतिमन्त्रम् ॥३०॥ प्राकृतान्याधारिकाणि हुत्वाऽऽलं जुहोति · अत्र च विश्वो देवस्येत्येतद्द्विधा विभज्यते · स्वकाले[1] पूर्णामित्येतत् (७. ३. १९) आग्नीकेऽत्र ध्रौवं द्वेधा विभज्यते · द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेत्येतद्व्याग्निके भवति (७. ३. १८) । दण्डोद्ग्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायावस्तीर्णाम् अन्तरे शणा मा सु भित्था इति (११. ६८) तिष्ठन्नुदङ्प्राङ् ॥३१॥ दण्डोऽन्तमाधारिकं कर्म कृत्वाऽऽखामाधयति · सा च मुञ्जर्णा भवति · अन्तरे च शणाः · प्रागुदीचीं दिशमभिमुखः । अधिकारमुपजीवन्नाह · रुक्मप्रतिमोचनविमुक्तमवात्सप्रेषु च ॥३२॥ प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति । अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रदिशमात्रीः समिध आदधाति ॥३३॥ उखायामग्नाऽऽरूढे त्रयोदश समिधःति · प्राऽऽत्रीग्रहणं च शिष्टानुस्मरणप्रशस्त्यर्थम् । अनारोहत्यङ्गारानोष्यिके ॥३४॥ अनारोहत्यग्नावुखायाम् अङ्गाऽके समिदाधानं कुर्वन्ति । ता इदानीमाह · घृतोन्नां कार्मुकीं द्वन्न इति (११. ७०) ॥३५॥ आदधाति · कृमुको धमनः[2] तदीया कार्मुकी । वैकङ्कतीं परस्या इति (११. ७१) ॥३६॥ औदुम्बरीं परमस्या इति (११. ७२) ॥३७॥ अपरशुवृकणां यदग्नऽइति (११. ७३) ॥३८॥ या परशुना न छिन्ना । सं॰ अकुठारछिन्नाम् । अधःशयां यदत्तीति (११. ७४) ॥३९॥ सं॰ भूमिसंलग्ना या सदा प्रच्छन्ना भवति । पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति (११. ७५) ॥४०॥ आदधाति अथैताऽश्यो भवन्तीति (६. ६. ३. ७) वचनात् · एवं चापरशुवृकणा अधःशया चौदुम्बर्याविव भवतः ज्ञात्यन्तराविधानात् । उपोत्तमां क्षत्रियस्येहन् ॥४१॥ उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी · तां क्षत्रियस्य यजमानस्येह्यादधाति अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इह्याधीयेते · एवं हि श्रूयते (६. ६. ३. १२) । एवं च सति ·

1) स्वकाल K. 2) कार्मुकी धमणा K.

उत्तमां पुरोहितस्य ॥४२॥ इध्माद्धाति । सं॰ उत्तमाम् उदेषां बाहूऽइति (११.८२)। अन्यस्योभे ॥४३॥ अन्यस्याक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति त्रयोदश वा · क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा । सं॰ क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीत्रयोदश्याविद्ध्या भवतः । स्वाहाकारः सर्वासूखायाम् ॥४४॥ उखायामाधीयमानासु समित्सु · अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति सर्वास्वित्यभिधानात् । सं॰ उखायां सर्वासु समित्सु स्वा॰रो भवति । औद्ग्रभणादि दण्डाल्पमन्त्रिके ॥४५॥ एवं सति प्रागौद्ग्रभणाद्धोमादुखाधिश्रयणादि तान्यु हैकऽउखायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वतीति वचनात् (६.६.१.२२) । सं॰ अत्रावसरे ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति (१२.१) ॥१॥ रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतद्भूयते (६.७.१.२) · यजमानग्रहणाच्च स्वयमेव यज्ञः प्र॰ते · द्वादशाहे च सत्रे यजमानाः प्रतिमुञ्चेयुः अत ऊर्ध्वमिण्ड्वाद्यन्वारम्भः एवं हि सर्वैः कृतं भवति । सं॰ परि॰लं वर्तुलम् · एक॰ण्डम् पिण्डं निर्बाधम् निर्बाध्यन्ते निःकाश्यन्ते उन्नताः स्वरूपाद्बहिर्निःसृता भवन्ति · कृ॰जिने शु॰ष्णेषु लो॰सु नि॰तं नितरां स्यूतम् · पुनः कीदृशम् त्रिगुणे त्रिवृति शणमये सूत्रे ओतं प्रोतम् तथा उप॰भि · पुनः ब॰ण्डं बहिर्निर्बाधम् । इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृद्दिग्धाः ॥२॥ उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ · शिक्यं प्रसिद्धम् आसन्दी च · अनुरक्ता रज्जवो मृ॰ग्धा भवन्ति । सं॰ मृ॰ग्धाः कर्दमलिप्ताः । परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति (१२.२) ॥३॥ हरति व्यावाह्नामेति (१२.२) ॥४॥ तामेवोखाम् । आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरश्राङ्ग्यां शिक्यवत्यां निदधाति देवा अग्निमिति (१२.२) ॥५॥ उद्गा॰वदिति प्रादेशपादी गम्यते (१३.३.२) · सा च चतु॰ङ्गी सह पादैः · तस्यां शि॰त्यामासन्द्यां च नि॰ति उखाम् । शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्ग्यामं विश्वा रूपाणीति (१२.३) ॥६॥ ग्रीवायाम् । सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति (१२.४) पिण्डवत् ॥७॥ सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं प्रगृह्णा-

ति · पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः (३. ८)। धारणं च ॥८॥ पिण्डवदेव उपरिनाभि (३. ९)। एतया विकृत्याभिमन्त्र्यैकेऽन्यचितिं चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतःप्रउगः समुह्यपुरीषः ॥१॥ इति [1] · एते ह्यग्निविशेषाः तदाकारांश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचितम् · त्रिलिङ्गत्वादस्या विकृतेरश्वस्तरेषप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते एवं हि श्रूयते (६. ७. २. ८) तद्ध हैकऽएतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्तीति। सं॰ वि॰त्या एतया ऋचा [2] अन्यचितं [3] षड्विधमन्यमग्निं चिन्वन्ति · तत्रैवाह। समुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥१०॥ प्र॰शं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम्। विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति (१२. ५) प्रतिमन्त्रमग्न्युद्भरणं च तस्मिंस्तस्मिन् ॥११॥ तस्मिन्क्रमणे। अक्रमश्चतुर्थे ॥१२॥ उद्धरणं तु भवत्येव। दिशो वीक्षते दिशोऽनुविक्रमस्वेति (१२. ५) ॥१३॥ प्रतिदिशं मन्त्रः। पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति (१२. ६) ॥१४॥ पि॰वदित्यूर्ध्वबाहुः (३. ८)। अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति (१२. ७) ॥१५॥ प्रत्यवरोहत्यग्निम् · यावत्कृत्व ऊर्ध्वो॰वरोहतीति (६. ७. ३. ६) श्रुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम्। उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते (१२. ११) ॥१६॥ अग्निम्। पाशाऽउन्मुच्योदुत्तममिति (१२. १२) पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्रे बृहन्निति (१२. १३) ॥१७॥ अवहरति हंसः शुचिषदिति (१२. १४) ॥१८॥ आसन्द्यां करोति बृहदिति (१२. १४) ॥१९॥ उपतिष्ठते सीद त्वमिति (१२. १५) ॥२०॥ वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः (१२. १८-२८) ॥२१॥ उपतिष्ठते। अनुवाकेनैके (१२. १८-२९) ॥२२॥ उपतिष्ठन्ते। अत्र दीक्षितोऽयमिति ॥२३॥ अस्मिन्नवसरे दी॰ऽयमित्याह (७. ४. ११) · दण्डान्ते ह्युखाधिश्रयणाद्युक्तम् अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥२४॥ अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्तते। सं॰ अत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोद्वपनादि तस्य सं॰रं यावदावृत्तिर्भवति ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

उखाया भस्मोद्वपनमस्तमिते पात्रे ॥१॥ तच्च प्राग्वाग्विसर्गात् भस्मोदुप्य॰ज्ञत

---

1) इति is given in K as part of the text. 2) Mahîdhara gives १२. ४ as चतुरवसाना कृतिः, not as विकृतिः! 3) sic!

ऽइति श्रुतेः (६. ७. ४. १४)। नं° भ°नं भस्मोद्धरणम्। वाचं विसृज्य समिदाधानऽ रात्रीऽ-रात्रीमप्रयावमिति (११. ७५) ॥२॥ एवमुदिते भस्मोद्वपनादि ॥३॥ कर्तव्यम्। अयं तु विशेषः अहरहरित्याधानम् (११. ७५) ॥४॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासमुदिते समिधमाधाय ॥५॥ अह°त्यासेन कर्तव्ये सं° अस्मिन्दिने वि°माः उत्तरस्मिन्वा°प्रम् एवं यावद्दीक्षं कर्तव्यम्।

रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्विष्णुक्रमाः ॥६॥ तयोर्विभागमाह[1]। साग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सर°चिन्वीतेति (१०. २. ६. १) पवित्रे चतस्रो दीक्षा आम्नाताः पवित्र°दीक्ष इति (१५. १. ४) तत्राग्नौ सति चिन्त्यते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति उभयं चेतच्चरितार्थम् पवित्राद्बहिराग्निक्यश्चरितार्थाः अनग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति तेन साग्निमति पवित्रं कथं भवन्त्विति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्तऽआह सोमाविरोधिन वा तत्प्राधान्यात् ॥७॥ सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवन्ति। नं° सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोधः तेनाविरोधिनैव दीक्षा भवति वावधारणे कुतः त°न्यात् सोमस्य प्राधान्यात् अग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वादशाहे वाजपेये द्वादश सप्तदश भवन्ति नाग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षा इति। न्युद्य समिधं व्रते व्रत्ते-व्रत्तेऽन्नपतऽइत्याधानम् (११. ८३) ॥८॥ नं° उख्येऽग्नौ यजमानः करोति। संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥९॥ नं° पूर्वं कस्मिंश्चिद्यज्ञे साग्निके येनैकवारं संवत्सरमुख्योऽग्निर्धृतो भवति स संव°भृती तस्यासं°तेऽप्युख्येऽग्नौ चयनं भवति (९. ५. १. ६५)। संवत्सरऽ सोष्यतः ॥१०॥ सं°रमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरभृतेऽपि चयनं भवति (°६६)। संवत्सराद्दीक्षाग्नेः ॥११॥ असंवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते (°६७)। ज्ञातस्य च ॥१२॥ संवत्सरे ज्ञातस्य च असंवत्सरभृतेऽपि चयनं भवति (९. ५. १. ६८)। नं° गर्भाधानदिनादारभ्य संवत्सरे पूर्णेऽतीते वा यो ज्ञातस्तस्य भवति। षण्मास्यमन्त्यम् ॥१३॥ अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरम् षण्मासानुख्यभरणं कृत्वाग्निश्चीयतऽइति (९. ५. १. ६३)। नं° ष-

---

1) यजमानः कण्ठे रुक्मं प्र° (५. १) अस्मादारभ्य प्राग्वात्सप्रात् सीद त्वमित्युपस्थानान्ता (५. ३०) विष्णुक्रमा ज्ञेयाः Ss.

°स्यं षण्मासानुख्यमग्निं भृत्वा चयनं भवति । अचयनं वा परस्मै ॥१४॥ च-
यनं वेति विकल्पः · एवं हि श्रूयते (६.५.२.१२) अयो ह वै°परस्मै करोतीति
निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः तस्मादप्येवं°चिनुयादिति (°३) प्रतिप्रसवः · अतः प्र-
तिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः । प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानम्
समिधाग्निमिति (१२.३०) ॥१५॥ उख्य°रतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्यऽएव स°नम् । नं°
प्राङ्गीषं कृत्वा । सासन्दीकमुख्यम्योदु वेति (१२.३१) दक्षिणतोऽनसि करोति
॥१६॥ सा°कमुख्यमुद्व वेत्युक्षिप्यानसो द°तोऽवस्थितोऽनसि करोति ।
स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥१७॥ अनसि करोति · दक्षिणाग्निं च वितृतीये
करोति । अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्नऽइति (१२.३२) प्राङ् यात्वा यथार्थम् ॥१८॥
गछेत् । आरोहेत्यार्त्विजो वा गछेत् ॥१९॥ यजमानः संस्कारात् ।
अग्ने खर्तत्यक्रन्ददग्निरिति (१२.३३) जपति ॥२०॥ खर्तनं च शब्दकरणम् ।
वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितऽउत्तरतः समिदाधानं प्र-प्रेति (१२.३४) ॥२१॥ यत्र
वासस्तत्रैवावहरणम् न प्राग्वसतेः एवं ह्याह (६.८.१.१२) स यदि°तानस्येवाग्निः
स्यादिति · वसत्यां तु उत्तरतोऽग्नीनवतार्य समिदाधानं प्र-प्रेति । उद्ध°क्षितग्रहणं
च परिसमूहनाद्युपसंग्रहार्थमपि · स्मार्तं ह्येतदनूद्यते (६.८.४.१८) उद्धते वाऽअवो-
°दधातीति · एवं च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम् । नं° वासार्थे रथे उत्तर-
स्यां दिशि अग्निमवतारयति । वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेहेत् ॥२२॥ वनी-
वाहन[मिति] संज्ञास्य कर्मणः · सा च संव्यवहारार्था ऊ°नादिति (२५) · तच्च
दीक्षासु कर्तव्यम् यदेहोपजायते · महावीरकरणयूपछेदनवनीवाहनानि दीक्षासु
क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात् । अप्सूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादौ
॥२३॥ उ°नमप्सु कर्तव्यम् आदौ क्र°णीयस्याह्नः । अन्यत्र चेहन् ॥२४॥ क-
रोति । ऊर्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥२५॥ अन्यत्रेहया कुर्वन्वनी°नादूर्ध्वं
करोति मन्त्राणां पाठक्रमयोगात् । नं° व°नादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दी-
क्षासु भस्मावपनम् · कुतः क्र°गात् पूर्वं वनीवाहनमन्त्राः पश्चाद्भस्मापोऽभ्यव-
रणस्य । पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२.३५) ॥२६॥ प°टेन भस्म गृह्णी-
त्वाप्स्वावपति । ततो द्वाभ्याम् (१२.३६-३७) ॥२७॥ पुनश्चावपति द्वाभ्यामृग्भ्याम् ।

आग्याभ्यां (१२.३५-३६) वा पूर्वम् ॥२८॥ पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकय ऽर्चा · वाशब्दो विकल्पार्थः तुल्यश्रुतित्वात् । अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसस्येति (१२.३८-४१) ॥२९॥ प्रास्ताद्भस्मनः कियदप्यनामिकयादत्ते (६.८.२.७) ।

प्रास्योत्वायामुपतिष्ठते बोधा मऽइति (१२.४२) ॥३०॥ यत्तदात्तं भस्म तत्प्रास्य । प्रायश्चित्ति॰ समिधोपहृत्य ॥३१॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥ ॥

आज्यं विश्वकर्मणाऽइति (१२.४३) जुहोति ॥१॥ प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा · उपपूर्वश्च हृतिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि अथ स्रु॰उयमिति (३.४.१.२५) । सं॰ समिधा करणभूतया स्रुक्स्थानीयया उपहृत्य गृहीत्वा । उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति (१२.४४) ॥२॥ उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह · गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥३॥ आदधाति · मन्थनं प्राप्तत्वादवाच्यम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्[1] । सं॰ प्राग्नहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति । सुत्यास्वाहवनीये सांकाशिनेन हृत्वा ॥४॥ सु॰सु वर्तमानासु आह॰येऽनुगते सांका॰त्वा तमादधाति · सांका॰नशब्दः प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थः · एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयनं मा भूदिति । सं॰ आहवनीये ऽतिप्रणीतेऽनुगते सांका॰त्वा ऋजुना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा ।

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः ॥५॥ हृत्वा निदधाति · उत्तरेण सदो हृत्वेतीध्मव्युदासार्थः । सं॰ आ॰यमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव हृत्वा । प्रवृञ्ज्यादावृतोख्ये ॥६॥ उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्र॰त् · अयं तु विशेषः आवृता आवृद्ग्रहणं च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् एतयै॰न्यन्नुरिति (६.६.४.१) श्रुतेः । सं॰ उख्येऽग्नावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमन्वग्निरित्याहृत्य (११.१७ २५.३.१५) समितमित्युपस्थाय (१२.५७ २५.३.१४) आवृता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्ववदुखां प्र॰त् उखामाहवनीयेऽधिश्रित्योख्यमग्निमुत्पादयेत् । अधरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वां-पूर्वाम् ॥७॥ अध॰त्तिं च करोति स॰षु निमित्तेषु तां च पू॰र्वाम् · चशब्दादाग्निकीं च · सर्वग्रहणं च भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम् (२३) तत्रापि हि विधीयेते (६.८.२.११) उभे प्रायश्चित्ती॰ग्नावनुगतऽइति · य॰लमिति चाधरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते आग्निकी तु

1) इदमेव प्रायश्चित्तमिति ज्ञापनार्थमित्यर्थः K. marg.

विश्वकर्मणऽइत्येव (१)। सं॰ सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वग्न्यनुगमेषु य॰लं परमेष्ठ्यादिकाला-क्षुतिं (२५. ६. १) पूर्वां तुकुर्यात् पश्चादग्निप्रायश्चित्तम् चकारात्। उखाभेदने नवस्थाल्यां महामुख्यामुखाकपालमवधायावपति ॥८॥ यद्येऽघेतेति (६. ६. ४. ८) प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातम् एतच्चैकोखापन्ने भवति त्रिवपने तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम् (६. ५. २. २२)। उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता ॥९॥ उखाखण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् द्वितीयमुपशयया सह पिष्ट्वा आ॰ता मन्त्रवर्जम् आवृच्छब्देन क्रियानात्रमुच्यते तथा चोक्तम् (६. ६. ४. १) एतयेऽहरन्यजुरिति। सं॰ आ॰ता मन्त्ररहितेतिकर्तव्यतया। पक्वायामावपति कपालं च ॥१०॥ पथ्यामुखायाम् अग्निं क॰लं च। उखोपशये पिष्ट्वा सष्ट्मृज्य निदधाति ॥११॥ उखाकपालमुपशयां च पिष्ट्वा सं॰ज्य स्थापयति॥ इदानीं चयनप्रकारमाह

अध्यात्मं चयनमुपविश्य ॥१२॥ आत्मानमाभिमुख्येन चयनं कर्तव्यम् न पराग्गिति तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्पराक्चयनमुक्तम् (७. २. १. १३)। अपरो विशेषः

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥१३॥ चेतव्याः। नित्ये सादनसूददोहसाऽउपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति (१२. ५३ ५५) ॥१४॥ सर्वास्विष्टकासु एते नित्ये भवतः तया॰तयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम्। अविशेषोपदेशात् ॥१५॥ अविशेषेण ह्यनारभ्य कंचिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयेते। सं॰ विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरूप॰त् विधानात्।

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥१६॥ सं॰ यत्र नैर्ऋत्यादिषु नाम्नायेते नित्ये संहितायां न पठ्येते तत्रापि प्रतिषेधः श्रूयते (७. २. १. १४) न साद॰साधिवदतीति अतः प्र॰धात्सर्वत्राप्येते भवतः। एकचोदनास्वेकदेशासु तन्त्रेण ॥१७॥ एक॰ना अपस्या वयस्या इत्येवमादि एक॰ना अपि यद्येक॰शा भवन्ति यथा तासामेव देशभेदः अपस्याः पञ्च॰कालेष्विति (१७. ६. २) अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये देशभेदे त्वसति तन्त्रेणेति। सं॰ एक[ा] चोदना एकं विधिवाक्यं यासां ताः एको देश एकमुपधानस्थानं यासां ताः तत्र तन्त्रेण नित्ये भवतः।

आत्मनि यजुष्मतीः ॥१८॥ इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः (८. ७. २. १)।

लोकम्पृणासु दशसु-दशसु मन्त्रो लोकं पृणेति (१२. ५४) ॥१९॥ (६. १. २. १३)।

असादनं च ॥२०॥ लो॰णानाम् · सूददोहसाधिवदनं (१४) तु भवति अतिदि-ष्टत्वात् । प्रतिचिति द्वे-द्वे उपधाय ॥२१॥ लो॰णामल्पवचनम् · चतुर्दशसु -दशसु । सं॰ प्रथमं द्वे-द्वे॰धाय ततो दश-दशोपदध्यात् । अयुग्मगणाश्चाना-नूके ॥२२॥ अयुग्मो य इष्टकागणो यथा वालखिल्याः सप्त तासां मध्यमानूके ऽव-धेया । सं॰ त्रिपञ्चसप्तादिगणाः । एका च ॥२३॥ या चैकेष्टका साप्यनूक ऽएव · यथा विश्वज्योतिर्द्वियजुश्चेत्येवमादि । अभितो युग्माः ॥२४॥ अनूक-मभितोऽर्धार्धिकया युग्मा उपधीयन्ते । उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरे ॥२५॥ यत्र पू॰र॰इति देशव्यपदेशः तत्रोदग्लक्षणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते । सं॰ तिर्यगनूकम-भितोऽक्ष्णयावधिके पू॰रे देशे इष्टकानां वर्गाः समूहाः उदग्लक्षणा उपधेयाः । प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ॥२६॥ यत्र तु द॰त्तरव्यपदेशः तत्र प्राग्लक्षणा इति । सं॰ प्रागनूकमभितोऽक्ष्णयावधिके द॰रे प्राञ्चः प्राग्लक्षणाः उपधेयाः ।

भिन्नकृत्स्नयोरचयनम् ॥२७॥ (८. ७. २. १६) ।

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥२८॥ कर्तव्यम् ।

उत्व्यस्थानेऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥२९॥ मण्डलमिति शेषः ।

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तःपात्यस्य ॥३०॥ पूर्वार्धाद्व्या॰क्रामतीति वचनात् (१०. ३. १) पूर्वार्धादेव व्यामस्य प्रक्रमणम् न स्तम्भादिति · स्तम्भाद्धि प्रक्रमणमनर्थं[1] च-रितार्थम् । सं॰ वावधारणे · मण्डलादेवान्तःपात्यस्य क्रमणम् न पूर्वार्धात्स्तम्भात् ।

पश्चाद्यूपावटात्पादमात्रे चित्यस्य ॥३१॥ सं॰ यूपावटे भवः शङ्कुर्यू॰व्यः तस्मा-त्पश्चात् पदालोकमात्रे चित्यस्याग्निक्षेत्रस्य स्थानं भवति ।

यजमानेनोर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन[2] समस्थितेन वा ॥३२॥ (१०. २. २. ६) · प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे व्यवस्थितः समस्थितः प्रसिद्ध एव · तत्क्रियायाश्चोदितत्वात्प्रक्रमणावद-धर्मो मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

इति श्रीकात्यायनसूत्रभाष्ये श्रीकर्काचार्योपाध्यायकृतौ षोडशोऽध्यायः ।

द्विपुरुषाष्ट रज्जुं मित्वा ॥१॥ द्वि॰त्रेति निगदव्याख्यातम्[3] । उभयतःपा-

---

१) ? °णमग्नौ न K pr. m. २) Thus K. M sec. m. °बाहुः प्र° १. ३. R. M pr. m. ३) the rest of this chapter is wanting in K.

शाम् ॥२॥ मध्ये लक्षणम् ॥३॥ अभितोऽर्धपुरुषयोश्च ॥४॥ सं॰ लक्षणम् । मध्यमात्पुरुषपञ्चमे ॥५॥ सं॰ मध्यमाल्लक्षणात्पुरुषपञ्चमे । अर्धे च ॥६॥ सं॰ पुरुषपञ्चमस्यार्धे । अनुपृष्ठ्यामायम्य पाशयोः शङ्कू मध्ये ऽर्धपुरुषयोश्च ॥७॥ पाशाऽवुन्मुच्यार्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे नितोदं करोति ॥ ८॥ सं॰ गर्तम् । उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणाधिनितोदमायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥९॥ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥१०॥ पश्चादर्धपुरुषे च ॥११॥ उन्मुच्य पूर्वार्धात्पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥१२॥ अभितोऽर्धपुरुषयोश्च ॥१३॥ एवमुत्तरोऽक्षः ॥१४॥ दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायम्य पञ्चमभागीये शङ्कुः ॥१५॥ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययोः संनिपात्य तस्मिञ्छङ्कुः ॥१६॥ एवं पश्चात् ॥१७॥ एवमुत्तरः पक्षः ॥१८॥ तथा पुच्छं वितस्त्या ॥१९॥ इक्ष्न्यक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलं-चतुरङ्गुलं संकर्षति विकर्षत्यन्ते ॥२०॥ सं॰ यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः एवं पुच्छाप्ययः · अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसंधिसमीपे चतु॰ङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः संकर्षयति[१] संकोचयति · तथा अन्ते पक्षपुच्छान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतु॰ङ्गुलं विकर्षयति[२] विस्तारयति ।

पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य ॥ २१॥ पञ्चारत्नयो यस्य सः · पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात् · अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः[३] इति तु भवति पदस्य सिद्धत्वात् । परितत्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वैकषष्टे शते परिश्रितो मिनोति ॥२२॥[४] रज्ज्वा प॰त्य सर्वतो वेष्टयित्वा रज्ज्वा बहिर्भागे सहितं रज्जुसंलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ट्याधिके द्वे शते परि॰ति ।

चतुर्णवतानि वा त्रीणि ॥२३॥ चतुर्णवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ।

---

१) sic! २) sic! ३) see schol. at ४. ८. १९. ४) see schol. at २१. ३. ३३.

ऊर्ध्वाः शर्करा खाते ॥२४॥[1] उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैवैकशतविधात् ॥२५॥ उ॰षु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एक॰धात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतितमचयनपर्यन्तम् पु॰येन एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति तस्मादु सप्त॰विद्धीतेति (१०. २. ३. १८)। यथाग्नि वेदीष्टकाप्रमाणम् ॥२६॥ वेदिश्च इष्टकाश्च वे॰काः तासां प्रमाणं वेदी॰णाम् तद्यथाग्नि भवति · अग्निमानमनतिक्रम्य य॰ग्नि · यथाग्निक्षेत्रस्य प्रमाणं वर्धते तथा एवं वेदिप्रमणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं [च] वर्धते · न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति · नापि इष्टका अवर्धिता वर्धितमग्निक्षेत्रं पूरयितुं शक्नुवन्ति · अतो युक्तमुभयोर्वृद्धिः। अन्तःपात्यगार्हपत्ययोरिहन् ॥२७॥ पूर्वार्धा॰स्य वेद्यन्तः (१०. २. ३. १) यः प्रक्रमत्रयपरिमितो देशः सोऽन्तःपात्य उच्यते · तस्यान्तःपात्यस्य गार्ह॰त्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इहन् इहया वृद्धिं कुर्यात् इहया न कुर्यात् तद्वैकउत्तरा॰श्रुतेः (१०. २. ३. ६)। उत्तरपक्षस्यापरस्या७ स्रक्त्यां परिश्रितो मिनोति जङ्घामात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति ॥२८॥ अग्नेरुत्त॰क्षस्यापरस्रक्त्यां पश्चिमकोणे एवम्प्रमाणास्तिस्रः परि॰नोति ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

श्वोऽभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः ॥१॥ दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानमुक्तम् · अतः श्वःशब्देन क्रयणीयमहरभिधीयते · तत्र भस्माभ्यवहर॰कृत्वा (१६. ६. २३-७. ७) विष्णु॰मासः कर्तव्यः (६. ७. ४. १४)। अप्सूत्वाभस्मावपनं क्रयणीयादावुक्तमपि सद्वध्यर्थमुच्यते · विष्णुक्रमणं हि कृतावधिकम् उदिते॰णुक्रमा इति (१६. ६. ५-६) ततः प्राग्भस्माभ्यवहरणं यथा स्यादिति। सं॰ उपसदां प्रथममहः श्वःशब्देनाभिधीयते · विष्णु॰प्रयोः समासः द्वयोरनुष्ठानम्। वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥२॥ यदि पुनः परिपाल्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नहन्यापतति ततः उपस्थानं कृत्वा विष्णु॰मासः कार्यः · एवमपि हि श्रूयते (६.

---

1) see schol. at १७. १. ७ and २१. ३. ३३.

७. ४. १५) । पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युद्धत्यपेत वीतेति (१२. ४३) पङ्क्तः
प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥३॥ प॰था गार्हपत्यस्थानं व्यु॰ति गार्हपत्यस्थाने पतितं
तृणादि शाखया बहिर्निःसारयति अपे॰तेत्यस्य मन्त्रस्य पादेन-पादेन प्रति॰शम् ।
उदीचीं शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति (१२. ४६) ॥४॥ शाखानिरसनं प्र-
तिपत्तिः । सं॰ ऊषान्[1] गार्हपत्यचितेः स्थाने । मण्डलं ह्लादयति ॥५॥
सिकताश्चाग्निर्भस्मेत्यूषवत् (१२. ४६) ॥६॥ सं॰ चकारान्निवपति · ऊषवदिति सि-
कताभिर्मण्डलं ह्ला॰ति । परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकविंशत्या चित
स्थेति (१२. ४६) ॥७॥ पूर्ववदित्यूर्धाः॰खाते (१६. ८. २४) । मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो
दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदक्कुयं सोऽअग्निरिति (१२. ४७-५०) प्रत्यृ-
चम् ॥८॥ मण्डलमध्येऽर्धबृहतीरिष्टकाः चत॰त्तराः [दक्षिणोत्तर]रीत्या प्राग्लक्ष-
णाः (१६. ७. २६) दक्षिणतो व्यवस्थितः उप॰ति । सकृन्नित्ये ॥९॥ (१६. ७. १४) ।
पश्चात्सहिते पादमात्र्यौ तिरश्च्यौ पुरस्ताच्च ॥१०॥ उपदधाति · सहितशब्दश्च
संलग्नवचनः । अपरेण परिक्रम्य-परिक्रम्य चयनमिडामग्नऽइति (१२. ५१-५२)
पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः ॥११॥ सं॰ उत्तरोऽवस्थितो दक्षिणामुखः तत्र इडामग्न
ऽइति दक्षिणाम् अयं तऽइत्युत्तराम् । चिदसीति (१२. ५३) पूर्वे दक्षिणतः
प्रतिमन्त्रम् ॥१२॥ तेनैव मार्गेण परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः चि॰सीति प्र॰न्त्रं
पूर्वे उपदधाति अपरयोर्दक्षिणा प्रथमा पूर्वयोरुत्तरा · तिर्यग्लक्षणाश्चैता भ-
वन्ति तिरश्च्यावित्युक्तत्वात् (१०) । सं॰ उदङ्मुखः चिदसीत्युत्तराम् परिचिदसीति
दक्षिणाम् । नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु ॥१३॥ वचनात् । सं॰ तिरश्चीष्टकासु
चतुर्षु[2] । स्रक्तिषु पादमात्रीः ॥१४॥ पूर्वदक्षिणस्यामर्धपक्वे ॥१५॥
द्वे ये । सं॰ पू॰स्यां स्रक्त्याम् । शेषेऽष्टौ वक्राः ॥१६॥ उपधीयन्ते क्षेत्रपूर-
णात् । तिसृषु लोकम्पृणासु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च ॥१७॥ लोकम्पृ-
णानां मन्त्रवचनम् (१२. ५४) । चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति
(१२. ५६) ॥१८॥ समम्बिलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति (१२. ५७-६०) ॥१९॥
गार्हपत्यचितिं पुरीषेण सम॰त्वा उख्यमग्निं नि॰ । रिक्तां नाव्येनेतोखाम्

1) ? उखां Ss. 2) sic!

॥२०॥ तामेव । सिकताभिः समम्बिलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति (१२.६१) शिक्याद्विमुच्याग्निवन्निधायासिञ्चति पयो मध्ये तूष्णीम् ॥२१॥ तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः । सं° अग्निवदिति उख्यस्याग्नेरुत्तरतोऽरत्निमात्रे (१६.२.५) चितेरुपर्येव निदधाति । त्रिचितमेके ॥२२॥ गार्हपत्यं कुर्वन्ति · तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः · अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिलोकम्पृणानां पूरणं मृग्यम् । सं° उपर्येव चितित्रयात्मकं चिनोति । नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशन्नद्धोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥२३॥ सं° हविःशे स्वयम्प्रदीर्णे इरिणे वा (१५.१.१०) ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

असुन्वन्तमिति (१२.६२) प्रत्यृचं पराचीः ॥१॥ उपदधाति (७.२.१.८) । सं° पराचीः पराङ्मुखाः दक्षिणादिङ्मुखाः प्रथममुत्तराम् ततो दक्षिणाम् ततो दक्षिणाम् ।

अभ्यात्ममेके ॥२॥ उपदधति । नित्याभावः ॥३॥ नित्यशब्देन सादनसूददोहसौ (१६.७.१४) उच्येते । शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं त इति (१२.६५) ॥४॥ नैर्ऋतीनाम् । उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति (१२.६५) ॥५॥ आत्मनश्चेष्टकानां चान्तराले उदञ्च्य उत्तिष्ठन्ति ।

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति (१२.६६) ॥६॥ अनपेक्षणं च नैर्ऋतीविषयम् । प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेः स्फ्याद्या संमर्शनान्तं करोति ॥७॥ पूर्वेद्युर्महावेदेरुत्करकरणान्ताः पदार्था गताः · इदानीं स्फ्याद्या[ः] संमर्शनान्ताः क्रियन्ते । प्रायणीयान्ते सीरं युनक्त्यौडुम्बरम् ॥८॥ तत्र च ·

मौञ्जं त्रिवृद्रज्ज्वम् ॥९॥ भवति । षड्द्वादश चतुर्विंशतिं वा युनक्ति ॥१०॥ बलीवर्दान् । पूर्वेणोत्तरांसं दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति (१७.६७-६८) ॥११॥ अग्र्यंसमुत्तरं पूर्वेण सीरं दक्षिणांसमानं प्रतिप्रस्थाताभिमन्त्रयते · योजने तु प्रधानत्वादध्वर्युः । आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रित्शुनं सु फाला इति (१२.६९-७२) प्रत्यृचम् ॥१२॥ अग्न्यात्मनि कृषति परिश्रित्संलग्नम् । सं° परिश्रितां समीपे तत्संलग्नमेव कृषति । दक्षिणतः प्राचीम् ॥१३॥ प्रथमां सीताम् । प्रदक्षिणमितराः ॥१४॥ प्रत्यृचमुत्तराभिर्ऋग्भिः । तूष्णीं तिस्रस्तिस्रः प्रदक्षिणम् ॥१५॥ मध्ये सीताः कृषति । तत्र

च प्रथमम् · तिर्यगनूके ॥१६॥ सं° उदगनूके दक्षिणोत्तरायताः । अक्ष्णाया श्रोणयंसयोः ॥१७॥ सं° दक्षिणश्रोणेरारभ्योत्तरांसं यावत् । अनूके ॥१८॥ सं° प्रागनूके प्रागपरायतास्तिस्रः । श्रोण्यंसयोः ॥१९॥ सं° उत्तरश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत् । दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृषन्ति ॥२०॥ दी°षु[1] वा कर्षणं भवति तत्र च पुरुषाः[2] कृषन्ति तिर्यक्प्रयुक्तेष्वध्वर्युरेव[3] । सं° दी°ष्वनडुत्सु । अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति (१२.७३) ॥२१॥ पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥२२॥ प°ज्य उत्तरपूर्वां दिशं प्रति · अत्र च ल्यबादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न समानकर्तृकार्थः · तेनाध्वर्योरेव विमोचनोत्सर्गौ दानं तु यजमानस्य न हि श्रौतो ल्यबादेशः । सं° पशुवदिति प्रागुदीचः (१६.३.१५) ऐशानीम् ।

सीरमुत्करे कृत्वा ॥२३॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् ॥१॥ अग्निक्षेत्रस्य · तूष्णीमिति वचनान्नित्याभावः । पञ्चगृहीतेनोदूहन्नभिजुहोति सजूरब्द इति (१२.७४) ॥२॥ कुशस्तम्बे पञ्चगृहीतेनाज्येनोदूहन् । सं° उदूहन् स्रुचमूर्ध्वां[4] कुर्वन् । चतसृषु-चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति यथाकृष्टमौडुम्बरेण चतुःस्रक्तिना ॥३॥ चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा सत्रिभागा सीतैकैकस्य भवति · एवं हि श्रूयते (७.२.२.४) द्वादशोद°निनयतीति · षोडश च कृष्टाः सीताः · येन क्रमेण कृष्टाः सीतास्तेनैवोदचमसनिनयनम् यथाकृष्टमिति सूत्रितत्वात् । त्रीन्कृष्टाकृष्टयोः ॥४॥ निनयत्युदचमसान् (७.२.४.६) सर्वमेवाग्निक्षेत्रं कृष्टं चाकृष्टं च । तत्र निनयने प्राप्तेऽप्याह · कृष्टमात्रे वा ॥५॥ निनयति · कृष्टपरिछिन्नं यदकृष्टम् तत्कृष्टमात्रम् तदेव कृष्टं चाकृष्टं च · यावत्कृष्टपरिछिन्नं तावत्कृष्टम् अकृष्टवाचाकृष्टमिति · कृष्टे पुनर्गृह्यमाणे कृतत्वाद्दोषप्रसङ्गः । सं° यदकृष्टं तिसृणां-तिसृणां सीतानां मध्यवर्त्यन्तरालद्वयम् तत्रैव निनयति । तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येकवर्जम् ॥६॥ तस्मिंश्चमसे । अभोजनं तस्योऽङ्गासात् ॥७॥ यावज्जीवम् ।

---

१) अग्रतोऽग्रतो दीर्घपङ्क्त्या प्राक्संस्थेषु K marg. २) प्रतिप्रस्थात्राद्यः K marg. ३) दक्षिणोत्तररीत्या प्रयुक्तेषु महता प्रागनेनाध्वर्युरेव कृषति । K marg. ४) °च ऊ° Cod.

या ओषधीरिति (१२.७५-८१) त्रिचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥८॥ उद॰वदिति (३) तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः चतसृषु-चतसृषु सीतासु वपति · ततश्च अत्रापि प्रत्यृचं सत्रिभागा सीतेति · कृष्टमात्राणि त्रिभागन्यूनानि त्रीणि-त्रीणि · उदकासेकेऽप्येवमेव चमसानाम् । सं॰ पञ्चभिस्तृचैः · द्वादशभिः कृष्टे तिसृभिः कृष्टाकृष्टे · एवं पञ्चदश ।

सोमनिवपनाद्याऽऽतिथ्यहविष्कृतः कृत्वाहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति (१२.४६) ॥९॥ प्रायणीयाया वेद्योक्तविमोकान्ते सीरयोजनादि कृतम् श्रौवस्य ह्याद्यस्य विनियोगविधानात्तत उत्तरासु प्रतिपत्तिप्रसमाप्तास्वेव सोमनिवपनं कृतम् · इहापि तद्वदेव सोम॰नादि । सप्त-सप्त वा ॥१०॥ अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्त-सप्तैवेत्युक्तम् । सं॰ वावधारणे · सप्त-सप्तैव परिश्रितोऽनुमन्त्रयते न सकृन्मन्त्रेण । लोगेष्टका[ः] स्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनूकान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिंसीदिति (१२.१०२-१०५) प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥११॥ सं॰ लो॰काः मृत्खण्डानि । उत्तरापरस्याः पश्चात् ॥१२॥ उ॰स्याः दिश आहृत्य पश्चादुपदधाति (७.३.१.२२) । सं॰ अपरस्यां दिशि उपधानार्थमुत्त॰स्याः सकाशात् बहिर्वेदेर्लोगेष्टकामाहृत्योपदधाति ।

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि उद्धामि सेदिमिति (१२.१०५) ॥१३॥ तत उपदधाति ।

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिंशत्पदां युगमात्रीं वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥१४॥ छादनार्थां करोति । सं॰ कुशस्तम्बस्योपरि च॰दाम् वा सर्वतश्चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु यु॰त्रीं युगप्रमाणाम् । अग्ने तवेति (१२.१०६-१११) सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम् ॥१५॥ आप्यायस्वेति (१२.११२) सिकतालम्भनमृग्भ्याम् ॥१६॥ न्युप्तानामिव । आतिथ्यशेषाद्योऽऽपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहेऽन्तःपात्यपुरस्तादिष्टकाः[1] करोति प्रथमचितेः ॥१७॥ वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थम् आति॰कृत्वेत्युक्तम् · पुनराग्निकमेवोच्यते अन्तःपात्यस्य पुर॰रोति प्रथमचितिसम्बन्धिनीः[2] । इतरासां च ॥१८॥ चितीनाम् । स्वयमातृण्णाः मत्या च[3] ॥१९॥ करोति । सं॰ मत्या इष्टया इतरासां द्वितीयादिचितीनामन्या [अ]पीष्टका[ः] कतिपयोश्मणि करोति । आड्ये न्यङ्य कुशाग्राणि तूष्णीं प्रोक्षति

1) Thus १. ३. M. K. 2) ? ॰बंधिन्यः K. 3) इतरासां च स्व॰णा (!) । मत्या च Ss.

श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनडुहि ॥२०॥ कु°श्माण्डाद्ये न्यङ्गेष्ट-काः प्रोक्षति। अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति ॥२१॥ अ°णेभ्योऽनुब्रूहीति।

त्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिँ कृत्वा पुछाद्दक्षिणां निदधाति ॥२२॥ त्रि°यां प्रथमायामृचि अश्व°त्वाग्निपुछाद्दक्षिणां नि°ति। तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमपरेण ॥२३॥ अस्वशब्दाभिहितत्वात्प्रदेशस्य[1] तीर्थशब्दोपादानम् अन्यत्राप्यनेनैवारोहणं यथा स्यादिति। सं° किं तत्तीर्थमित्याकाङ्क्षायामाह उत्त°रेण उत्तरपक्षस्य पश्चाद्वशिष्टेन आत्मनोत्तरश्रोण्युत्तरपक्षसंध्यन्तरालेन। पुरस्तात्पश्चादेके ॥२४॥ अश्वमारोहयन्ति · स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव। सं° एके शाखिनः पुरस्तादात्मनः पूर्वभागेनैव प्रत्यङ्मुखमश्वमुपर्य°ग्नेरारोहयन्ति · अथवा पश्चादग्नेः पुछभागेनैव प्राङ्मुखमश्वम्। अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥२५॥ सं° तमश्वं मन्त्रकृष्टमनुलक्षीकृत्य प°ति अग्निं परितः सर्वतोऽश्वं नयन्ति · प्रथमं दक्षिणतः प्राप्तावाह उत्त°मम्। प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजन्ति पशुवत् ॥२६॥ अश्वम् · उत्तरपूर्वां दिशम् (१६. ३. १५)।

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्या सम्भारनिवपनात्कृत्वोत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति (१३. १) जपति ॥२७॥ आरुह्याग्नि°गृह्णीतऽइति श्रुतेः (७. ३. २. १७)।

सत्यसाम गायति ॥२८॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् ॥१॥ प्रकृतत्वात्तदेव · पूर्ववदिति (१६. २. २३-२४) च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च। सं° उखासम्भरणावत्। तस्मिन्रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति (१३. ३) ॥२॥ उपदधाति। सं° रुक्मश्च यः कण्ठे प्राग्धृतः (१६. ५. १) स एव नाशादावन्यं सम्पाद्योपधेयः। उत्तानं प्राञ्चँ हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यगर्भ इति (१३. ४) ॥३॥ तस्मिन्रुक्मे उपदधाति।

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥४॥ सप्तमीनिर्देशादालब्धे पुरुषे चित्रलिङ्गे मन्त्रे। सं° पुरुषे इत्यालम्भसप्तमीयम् पुरुषमालभ्य चित्रे चित्रलिङ्गके कया नश्चित्र इत्यस्याम् (२७. ३९)। पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥५॥ (७. ४. १. २४)। सं° अयं हिरण्यपुरुषः पू°त्यः अपरिगम्यः एतस्य पुरस्तात्प्रदेशे दक्षिणतः सकाशादुत्तरतो न गन्तव्यम्।

---

1) ? अश्शब्दा° K. pr. m. अस्वशब्दा° sec. m.

उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति (१३.६-८) ॥६॥ पुरुषम् । उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति (१३.९-१३) प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् ॥७॥ उपवेशनग्रहणाच्च यजमानो जुहोति · द्वादशाहे चैकः कर्ता । सं॰ परिसृप्य-परिसृप्य गत्वा-गत्वा जुहोति । प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥८॥ सं॰ प्रथमं पश्चात्प्राङ्मुखः तत उत्तरतो दक्षिणामुखः ततः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखः ततः प्र॰त्य यथागतं प्रत्यागत्यापरेण दक्षि॰तो दक्षिणस्यां गत्वा तत्रोदङ्मुखो जुहोति । पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥९॥ सं॰ प्र॰न्त्ये होमकर्मणी · पश्चात्प्राङ्मुखः । पुरुषमवक्षाण्योरसास्पृष्टं बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति ॥१०॥ स चायं याजमानः पदार्थः प्रमाणत्वात् । सं॰ उरसा अस्पृष्टं यथा स्यात्तथा पुरु॰स्य दक्षिणोत्तरायतौ स्वौ बाहू प्रसारयति · लिखति चिह्नं करोति । तत्र स्रुगुपधानं प्राच्योः ॥११॥ तत्र परिलिखयोः स्रुचोरुप॰नम् प्रागग्रयोः । कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां बाहुमात्रीम् पादमात्रीं वा सामर्थ्यात् घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति (१३.१३) ॥१२॥ पाणि॰रामिति तन्मात्रं स्रुचः पुष्करमुक्तम् · बाहुमात्रीमिति परिमाणत्वात्स्रुचम्[1]· पा॰त्रीं वा कुत एतत् आम्नानसा॰र्थ्यात् पादमात्रीः प्रथ॰दध्यादिति (८.७.२.१७) यद्येवम् पादमात्रीमेव · तां च घृ॰र्णामुपदधाति । एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति (१३.१४-१५) ॥१३॥ सं॰ एवमित्येवंविधां पादमात्रीम् । तिरश्च्याविके ॥१४॥ प्राच्यौ वेति विकल्पः · अर्धपक्षे चैते भवत इति सम्प्रदायः । सं॰ तिरश्च्यौ दक्षिणोत्तराग्रे । स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति (१३.१६-१७) ॥१५॥ स्व॰ण्णामिष्टकां पु॰षे उपदधाति । सं॰ श॰रां पाषाणमयीम् । भूरित्येतस्यां साम गायति ॥१६॥ आलभ्य सतन्त्रुपदेशात् । अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥१७॥ अतोऽन्यत्रापि स्वयमातृण्णासु व्या॰षु साम गायति (८.७.४.१) । सं॰ द्वितीयायां पञ्चम्यां च व्या॰षु यजमानः स्वयमातृण्णामालभ्य गायति भुव इति द्वितीयायाम् स्वरिति पञ्चम्याम् । मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति (१३.२०) ॥१८॥ तस्यां स्वयमातृण्णायां यथा भवत्यर्धम् अर्धं च भूमौ तथोपधेया । सं॰ तत्र उत्तरामुख उपविश्य पुरस्तात्स्वयमातृण्णातः पूर्व-

1) ? ॰बाहूचं K.

AAA AAA*

लोके अर्धपद्यात्मके · भू॰ताम् मूलानि दूर्वायाः स्वयमातृणा[या]मुपरि अग्राणि पुरस्ताद्भूमौ । पूर्वा-पूर्वामुत्तराः ॥१९॥ सं॰ या इ॰ष्टाः वक्ष्यमाणाः द्वियजुरा-द्याः अषाढान्तास्तासामेकैकां पूर्वपूर्वोपहितेष्टकापेक्षया देशतः पूर्वामुपदधाति त-च्चेदेनाः प्राचीरुप॰ (७. ४. २. ४०) । यास्तऽइति (१३.२२) द्वितीये ॥२०॥ लोके उपदधाति · द्वितीयऽइति कुत एतत् · । सं॰ आत्मनो मध्याद्द्वितीये पद्यालोके ।

उलूखलस्य रेतःसिग्वेलायामरत्निमात्रश्रुतेः ॥२१॥ उलूखलमुसले हि प्रकृ-त्याह (७.५.१.१३) ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति अरत्निमात्रे॰ष्वतऽइति रेतःसि-चोश्च द्वियजुषश्चानन्तर्यमुक्तम् (७.४.२.२४) तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके उपधानम् ।

विराड्स्वराडिति (१३.२४) रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् ॥२२॥ उपदधाति ।

प्रजापतिरिति (१३.२४) विश्वज्योतिषम् ॥२३॥ ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति (१३.२५) ॥२४॥ अषाढासीत्यषाढाम् (१३.२६) ॥२५॥ स्वयमातृणारेतःसि-ग्विश्वज्योतिर्ऋतव्याषाढासु लक्षणानि कुरुते रज्ज्वां वेलार्थानि ॥२६॥ उपरिष्टाद्वि-लायाः प्रयोजनमस्ति । सं॰ मध्यात्पूर्वान्तं यावत् इष्टकानामुपरि प्राचीं रज्जुं वि-स्तार्य तस्यां रज्ज्वां स्वयमा॰ढासु तदुपलक्षितस्थानेषु चिह्नानि कु॰ते वेला॰नि वेला[याः] स्वयमातृणादिस्थानान्त[स्य] ज्ञानार्थम् । कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति (१३.२७-२९) ॥२७॥ अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरि-ष्टाच्च पुरुषमभिमुखम् ॥२८॥ अवकासु कूर्ममुपदधाति · उप॰ष्टाच्चावका भवन्ति · अवकाशब्देन शेवालमुच्यते[1] सं॰ अषाढाया दक्षिणस्यां दिश्यरत्निमात्रे पद्यालो-कद्वयमन्तरालं मुक्त्वा तृतीये पद्यालोके ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

अपां गम्भन्निति (१३.३०) तिसृभिः ॥१॥ सं॰ कूर्ममुपदधाति ।

घट्यति मध्यमया ॥२॥ ऋचा । सं॰ एजयति कम्पयति ।

उलूखलमुसले स्वयमातृणामुत्तरेणारत्निमात्रेऽश्रौदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्र-मुलूखलं[2] मध्यसंगृहीतमूर्ध्वम् वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति (१३.३३) ॥३॥ (७.५.१.१२) । पश्चे चैते भवतः यजुष्मतीत्वात् · भेदेन चोपधा-नम् लिङ्गात् (॰२५) सकृत्साद॰रो[ती]ति यदि ह युगपदुपधानं स्यात् न सकृत्व-

१) ? सेवा॰ K. २) ॰रत्नमु॰ १. ३. R. M. Mahidh.

मुच्येत । सं° स्वयमातृण्णामध्यादरत्निमात्रे तृतीये पश्चालोके उत्तरस्यां दिशि ' सहैवोपदधाति[1] । उलूखलऽउखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद्ध्रुवासीत्युखाम् (१३.३४) ॥४॥ श्रुतिक्रमेणानुष्ठानम् (७.५.१.२८) लोकंभाकरणोत्तरकालं मन्त्रवचनम् । अग्ने युद्क्ष्वा हीति (१३.३६) प्रत्यृचं स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम् ॥५॥ उपस्थानं वासंवत्सरभृतिनः ॥६॥ संवत्स°तिनो होमः असं°नः उपस्थानं होमो वा ' विकल्पेन हि तस्य श्रवणमिति (७.५.१.३४) ।

प्रतिशिरः सप्त-सप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति (१३.३८) ॥७॥ प्र°कलान्प्रास्यति मुखे प्रथमम् । उत्तरान्द्वौ-द्वौ ॥८॥ सं° उ°रान्वक्ष्यमाणान्मन्त्रान् एकप्रतीकोपादानेऽपि द्वौ-द्वौ मन्त्रौ प्रतीयात् । नासिकयोश्चक्षुषी त्वेति (१३.३९) ॥९॥ मन्त्रद्वयाभिधानादेव शकलद्वित्वम् अधिष्ठानभेदाच्च ।

अक्ष्योर्भासि त्वेति (१३.३९) ॥१०॥ प्रास्यति । श्रोत्रयोरभूदिदमिति (१३.३९) ॥११॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥१२॥ एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेकऽआचार्याः प्रास्यन्ति (७.५.२.१०) । सं° एकस्मिन्नजाशिरसि सर्वान्हिरण्यशकलान् पञ्चगुणान्सप्त-सप्त प्रास्यन्ति । उखायां प्रत्यञ्चि ॥१३॥ सं° तानि शिरांसि उखामध्ये प्रत्यङ्मुखान्युपदधाति । हꣳसः शुचिषदिति (१३.४०) पुरुषशिर उद्धृत्य मध्ये ॥१४॥ सं° हस्तेन मुखमुत्पाद्य उखामध्ये उपदधाति । अश्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरे ॥१५॥ पूर्वमश्वस्यापरमवेः । सं° उखायामेवोत्तरविभागे शिरसी उपधेये ।

गोऽजयोश्च दक्षिणतः ॥१६॥ चशब्दात्पूर्वापरेऽएव ' पूर्वं गोरपरमजस्य । सं° उखाया दक्षिणे भागे । आदित्यं गर्भमिति (१३.४१-४५) प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥१७॥ शिरांस्युपधीयन्ते । चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः (१३.४६) स्रुवाहुती मध्यमे ॥१८॥ पुरुषशिरसि (७.५.२.२३) । सं° म°मे पुरुषे शिरस्तः अर्ध°शः अर्धर्चेनार्धर्चेन द्वे आहुती जुहोति । बहिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठतऽउत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति (१३.४७-५१) प्रतिमन्त्रम् ॥१९॥ बहि°दङ्मुखस्तिष्ठन् । सं° उत्सर्गसंज्ञकैर्मन्त्रैः प्र°न्त्रं पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठते । उखां परिक्राममेके ॥२०॥ एके आचार्याः उखां परिक्रम्य-परिक्रम्येह स्थिता एव तस्य पशोरुपस्थानं कुर्वन्ति

---

1) sic! contrary to Karka's view.

(७. ५. २. ३०) विकल्पः । सं॰ मध्ये स्थिता एव उखां परिक्रम्य-परिक्रम्य शिरःसमीपे गत्वा-गत्वा उपतिष्ठन्ते । उपधायोपधाय वा तस्य-तस्य यथालिङ्गम् ॥२१॥ तद्धैके यं-यमेव पशुमुपदधति तस्य शुचमुत्सृजन्तीति श्रुतेः (७. ५. २. २१) · अस्मिंश्च पक्षे प्रागन्निशिरउपस्थानात्पुरुषाकृतौ इति । सं॰ अथवा तं-तं पशुमुपधा॰य अनन्तरं तस्य॰लिङ्गमुपस्थानं कुर्यात् ।

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥२२॥ सं॰ एके शाखिनः एकस्मिन्नपि पशौ स॰न्त्रान्प्रयुञ्जते उपधानमन्त्रानुपस्थानमन्त्रांश्च । उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नङ्गुलिं प्रधिष्ठे[1] शिरसि ॥२३॥ देशे संलागयति · एतच्च यत्रैकस्मिञ्छिरसि पञ्चकृत्वो हिरण्यशकलप्रक्षेपः कृतः तदेव भवति । सं॰ प्रतिष्ठे तूष्णीमेवोखायां पूर्वं स्थापिते अन्निशिरसि पुरुषादिशिरसामुपधानस्थाने तत्तत्प्रदेशे अङ्गुलिं विपरिहरन् अङ्गुल्या तं-तं शिरःप्रदेशं स्पृशन् पुरुषमस्तकाद्युपधानमन्त्रान्पठेत् ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

एत्य च[2] त्वं यविष्ठेति (१३. ५२) चित्योपस्थानम् ॥१॥ बहिर्वैश्युत्सर्गैरुपस्थानं कृतम् · तेनैत्येत्युच्यते · चशब्दादनेत्य च उखापरिक्रमणपक्षेऽपीत्यर्थः । सं॰ तीर्थदेशे आगत्य । अपरेण स्वयमातृणामित्यापस्याः पञ्च-पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति (१३. ५३) प्रतिमन्त्रम् ॥२॥ (७. ५. २. ४०) · अत्र च प्रत्यनूकान्तं नित्ये भवत इत्युक्तमेव एक॰तन्त्रेणेति (१६. ७. १०) । सं॰ पुरस्तादनूकमध्ये मध्यमा पञ्चा तामभितो द्वे अर्धपञ्चे तेऽअभितो द्वे पञ्चे अन्यासु दिक्षु सर्वाः पञ्चा एव । व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश-दश पुरुषनुपार्श्वैके रेतःसिग्वेलायां च सर्वतो यथायोगमयं पुर इति (१३. ५४) प्रतिमन्त्रम् ॥३॥ प्राणभृदितीष्टकानां नाम · ताश्च व्या॰णावत् (५. ४. १४) दक्षिणपूर्वांसादारभ्य कर्ण॰हिता उपदधाति · तत उत्तराश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् पुनर्दक्षिणाश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् तत उत्तरांसादारभ्य · एवं चत्वारो दशका उपहिताः · शिष्टा दश रेतः॰यां यथा॰गं समविभागेनोपधीयन्ते · पुरु॰पार्श्वे वा सर्वासामुपधानम् (८. १. ४. १) श्रुतेः · ततश्च कर्णसहिता इति विकल्पः । सं॰ कर्णसहिता इति कर्णोऽक्षणाया तत्सहिता[ः] तत्संलग्ना[ः] · शाखिनः पुरु॰र्ध्व पुरु-

[1] ?? प्रधिष्ठे K. प्रधिष्टे ३ M. प्रधितिष्ठे १. प्रतिष्टे R. Ss. [2] Thus K and Ss. एत्य च ॥५॥ त्वं य॰ ३.

षस्य समीपे प्रथमां प्रथमामुपधाय कोणपर्यन्तमुपधानं कर्तव्यम्   अपरे तु कोणादारभ्य पुरुषपर्यन्तम्   अथवा पुरू॰र्थे सर्वाः पञ्चाशतमपि पुरुषसमीपे एव परितो यथा॰गमुपदधाति · उपार्थ उपेति समीपार्थः पुरुषसमीपऽ एवार्पयितेत्यर्थः · रेतः॰षोगम् मध्ये या विहिताः रेतः॰यां सर्वासु दिक्षु य॰गम्।   द्वितीयमयं पश्चादिति (१३.५६) ॥४॥ द्वितीयं दशानामुपधानम्।   लोकम्पृणा दक्षिणाछ्सा-द्ध्या मध्यात्प्रदक्षिणमानूकान्तात्पूर्वस्मात् ॥५॥[1] सं॰ दक्षि॰सादधि आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्य लो॰णा उपदधाति[2] आ मध्यात् स्वयमातृणापर्यन्तमित्यर्थः · ततः प्र॰णां स्वयमातृणामपरेण सर्वतो लोकम्पृणा उपदधाति[3] आ पू॰स्मादनू॰न्तात् पूर्वानूकान्तपर्यन्तमित्यर्थः।   प्रत्येत्य शेषम् ॥६॥ पूरयति। सं॰ प्र॰त्य दक्षिणांससमीपं प्रत्यागत्य लोकम्पृणाशेषमुपदधाति प्रागनूकदक्षिणांसाद्यायान्तराले। पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्ययेभ्योऽधि ॥७॥[4] सं॰ अप्ययः पक्षपुच्छात्मसंधिः · अप्ययात्संधेरारभ्य पराग्भिरिष्टकाभिः प॰नि चिनोति · दक्षिणपक्षे चयनमुत्तराभिमुखः संधेरारभ्य[5] दक्षिणसंस्थं स्वात्माभिमुखं कुर्यात् एवमेव प्राङ्मुख[ः] पुच्छे   दक्षिणामुख उत्तरपक्षे।   एवछ सर्वत्र ॥८॥ सर्वचितिष्वेवं पराग्भिरिष्टकाभिः पक्षपुच्छानां चयनम्। सं॰ एवमुक्तप्रकारेण सर्वासु चितिषु लोकम्पृणा उपदधाति। मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥९॥ पूर्ववदिति मन्त्र उपलभ्यते[6]। सं॰ इन्द्रं विश्वा इति (१२.५६)।   पूर्वमर्धानूकं छादयति ॥१०॥ सं॰ तेन मध्ये न्युप्तेन पुरीषेण मध्यादारभ्यानूकस्यार्धं छा॰ति।   प्रदक्षिणमात्मानम् ॥११॥ पुरीषेण छादयति।   पक्षपुच्छानि च ॥१२॥ चशब्दात् प्रदक्षिणं पुरीषेण छादयति (८.७.३.५)।   एवछ सर्वत्र ॥१३॥ सर्वचितिष्वित्यर्थः ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति (१८.६८-७८) सप्तभिः ॥१॥ पुरी॰वतीग्रहणात् यदैव पु॰वती तदैवोपस्थानम् न प्रागिति।   अष्टाभिरेके दशभिर्वा ॥२॥ वेति विकल्पः।   उपसत्सु पौर्वाह्णिकापराह्णिकयन्तरे चयनपुरीषनिवपने ॥३॥ कर्तव्ये (१०.२.५.१)।   त्रिरग्निं परिणीयोपास्तमयं पशुवद्-

---

[1] see ८.४ १.१६ १०.१८   [2] ? णामुप॰ Ss.   [3] ? णामुप॰ Ss.   [4] पराग्भिः instead of पराचीभिः!   [5] ? संधिरा॰ Ss.   [6] ? मंत्रोपल॰ K. See २.१८.

त्सृत्य तावत्प्रतिपर्येति ॥४॥ अस्तमयकाले त्रिः कृत्वोऽश्वमग्निं परिणीयोत्तरपूर्वां दिशं प्रत्युत्सृत्य (१६.३.१५) तावत्पर्येति । परिणयनमाग्निनिधानात् ॥५॥ एतच्च परिणयनमग्निनिधानादर्वाक्कर्तव्यम् · एतच्च यद्यपि बहुभिरहोभिश्चितिः क्रियते तथापि प्रत्यस्तमयं क्रियतऽएव विशिष्टकाले श्रवणात् । त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायाम् तिस्रो मध्यमायाम् ॥६॥ त्र्युपसत्के क्रतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चिती उपधीयेते मध्यमायां च तिस्रः । पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥७॥ उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति (१६.२.१-१८) । उत्तरासु च ॥८॥ सं° षड्द्वादशचतुर्मासंवत्सराद्युपसद्विधासु उत्तमास्तिस्रोपसत् चकारात्पञ्चगृहीतादेव भवति । सपुरीषा षट्स्वेकैका ॥९॥ षट्सूपसत्सु सपुरीषा चितिरेकैका । द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चितिपुरीषे ॥१०॥ व्यत्यासेन भवतः । विकर्ण्याद्येकादश्याम् ॥११॥ तत्र चैकादश्यामुपसदि विकर्ण्यादि कर्तव्यम् । चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥१२॥ द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चितिपुरीषे देये · अन्त्यं पुरीषमेकादशभिरहोभिर्विकर्ण्यादि च · पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव । सं° चतुरुपसत्के क्षुल्लकतापश्चिते द्वादशभिरहोभिः प्रथमा चितिरुपधेया द्वादशभिः प्रथमायां पुरीषम् । षट्त्रिंशद्दहशः-षट्त्रिंशदहशः संवत्सरे ॥१३॥ एतच्च सामर्थ्यात्त्रिसंवत्सरोपसत्के द्रष्टव्यम् · संवत्सरोपसत्के हि विशेषं वक्ष्यत्येव · तथा च तिसृभिस्तिसृभिः षट्त्रिंशद्भिश्चितिपुरीषाणि भवन्ति । सं° वीप्साकरणात् बहुसंवत्सरोपसत्के अयं विशेषः · तेन त्रिसंवत्सरोपसत्के तापश्चिते षट्त्रिंशदहोभिः प्रथमा चितिश्चेतव्या तावद्भिरेतस्यां पुरीषम् । तापश्चिते मासशश्चितिपुरीषे चतसृणाम् ॥१४॥ चितीनां मासेन-मासेन चितिपुरीषे चीयेते मासेन चितिः मासेन पुरीषम् एवमष्टौ मासाः । सं° संवत्सरोपसत्के तापश्चिते सत्रे चतसृणां प्रथमादिचितीनां मासशः मासेन चितिपुरीषे व्यत्यासं भवतः । पञ्चम्यामसपत्ना विराजः प्रथमेऽहन् ॥१५॥ पञ्चम्यां चितौ प्रथमेऽहन्यसपत्ना विराजश्चोपधीयन्ते । स्तोमभागा अन्वहम् ॥१६॥ चीयन्ते · एवं नव मासा गता भवन्ति । मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥१७॥ एवं दश मासाः । नाकसत्प्रभृति मासम् ॥१८॥ एवमेकादश मासा भवन्ति । पुरीषं च ॥१९॥ चशब्दान्मासमेव । उत्तमयोरह्नोर्विकर्ण्यादि पूर्वे ॥२०॥ अत्रोत्तमयोर्वेऽहनि ·

पञ्चगृहीतान्युत्तमा तु स्थितैव । सं° द्वादशमासस्योत्तमयोरेकोनत्रिंशत्रिंशयोर्मध्ये पूर्वे एकोनत्रिंशेऽहनि विकर्ण्यादि त्रिंशे पञ्चगृहीतादि ।

द्विसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चाशदूना ॥२१॥ भवति ।

उत्तराश्च ॥२२॥ एतत्संख्या भवन्ति । सं° द्वितीयातृतीयाचतुर्थ्यस्तिस्रः · चकारात्प्रथमाचितिवत् । त्रिसाहस्र्युत्तमा ॥२३॥ उत्तमा चितिः त्रिं°स्री लोकम्पृणानां भवति । वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्यऽइतरासाम् ॥२४॥ वक्रा°त्तरे देशे उपधानम् ऋज्वालिखितानां च मध्ये (१०. २. १. १) । सं° ऋज्वालिखितानां लोकम्पृणानां मध्ये मध्यभागे । षट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या इतराः ॥२५॥ अयमपरो लोकम्पृणानां परिमाणविकल्पः ।

गार्हपत्यलोकम्पृणाः प्रथमायाम् ॥२६॥ चितौ विगणयितव्याः ।

धिष्णीया उत्तमायाम् ॥२७॥ सं° धिष्ण्यानामिमा धिष्णीया । अपरिमितेष्टको वा ॥२८॥ अग्निर्भवति · अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्तमिष्यान् (२. ६. ५)।

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः ॥२९॥ प्र°थयोः चित्योर्या अति°क्ता ता पा°त्री भवति नातोऽधिकेति । सं° प्रथमापञ्चम्योः अ°क्ता महत्य इष्टकाः [ताः] पा°त्रीरुप° ।

दशगणाधिका भिन्द्योत्करे कुर्यात् ॥३०॥ गार्हपत्याहवनीयावष्टौ च धिष्ण्या इति दशगणः · अतो या अधिका[ः] ता भिं°द्यात् ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

द्वितीयायामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥१॥ द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिज्ञापनार्थम् । आश्विनीरिति च इष्टकानां संज्ञा ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते । सं° रेतःसिग्वेलायाम्[1] । रेतःसिग्वेलायामनूकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥२॥ सं° पूर्वदिग्भवा आश्विनी प्रागनूक°रेण द्वितीये लोके उपधेया । दक्षिणा पूर्वेण ॥३॥ अनूकमुपधीयते । सं° उदगनूकं पूर्वेण द्वितीये । अपरा दक्षिणेन ॥४॥ सं° पश्चिमाश्विनी प्रागनूकं द°न द्वितीये । उत्तरापरेण ॥५॥ सं° उत्तराश्विनी उदगनूकमपरेण द्वितीये लोके । दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥६॥ सं° पञ्चमी आश्विनी द°णामाश्विनीमुत्तरेण तस्मिन्नेव लोके · ते द्वे अर्धपञ्चे प्रागायते उपधेये । वैश्वदेवीः ॥७॥ इतीष्टकानां संज्ञा । तासां देशमाह ·

1) रे° is given in Ss. as part of this sûtra, not of the next.

पूर्वां दक्षिणेन ॥८॥ सं° पूर्वामाश्विनीं द°णेन पूर्वां वैश्वदेवीमुपदधाति। दक्षिणामपरेण ॥९॥ सं° दक्षिणामाश्विनीमपरेण दक्षिणां वैश्व°। अपरामुत्तरेण ॥१०॥ सं° अपरामाश्विनीमुत्तरेणापरां वैश्व°। उत्तरां पूर्वेण ॥११॥ सं° उत्तरामाश्विनीं पूर्वेणोत्तरां वैश्व°। एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः ॥१२॥ सं° एवमनेन प्रकारेण वै°भ्योऽवधिभूताभ्यः प्रा°त इष्टका उपदधाति · एवमित्यनेन पूर्वां दक्षिणेनेत्यादि (८) पूर्वोक्तं सर्वं लभ्यते। प्राणभृद्भ्योऽपस्याः ॥१३॥ सं° एवमित्यनुवर्तते · प्राणभृद्भ्योऽवधिभूताभ्यः एवमेवापस्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति · एवमित्यादि पूर्वोक्तं सर्वम्। पूर्ववत्पञ्चभ्यः सर्वासाम् ॥१४॥ एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् · इदानीमुपधानक्रममाह · । सं° प्रागुक्तानां स°सां वैश्वदेवीप्राणभृदपस्यानां प°भ्यः इष्टकाः पू°वदित्याश्विनीवत् दक्षिणा आश्विनीवैश्वदेवीप्राणभृत उत्तरेणोपधेयाः (६) · तस्मिन्नेव लोके तिरश्च्यालिखिताः अर्धपद्याः प्रागायता एता इति गम्यते। आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति (१४. १) प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥ उपदधाति।

शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये (१४. ६) पूर्वयोरुपरि ॥१६॥ उपधीयेते। सं° प्रथमायामुपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि। उत्तराश्च ॥१७॥ सं° उ°रास्तृतीयादितिसृणां चितीनां ऋतव्या अपि पूर्वयोरुपरि उपधेयाः। वैश्वदेवीः सत्रूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम् (१४. ७) ॥१८॥ उपदधाति। उत्तराश्च ॥१९॥ चशब्दात्प्रतिमन्त्रम्।

प्राणभृतः प्राणं मऽइति (१४. ८) ॥२०॥ प्रतिमन्त्रमुपदधाति। अपः पिन्वेत्यपस्याः (१४. ८) ॥२१॥ उपदधाति। वयस्याः पञ्च-पञ्चानूकाल्तेषु मूर्धा वय इति (१४. ९) प्रतिमन्त्रम् चतस्रः पुरस्तात् ॥२२॥ उपदधाति · तासां चत°स्तात् द्वे जङ्घामात्र्यौ समलोकव्याप्त्यै द्वे चार्ध्यर्धे शेषा अर्ध्यर्धा एव। दक्षिणात उत्तरतः पश्चात् ॥२३॥ अनेन क्रमेणोपधानम्। दक्षिणश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥२४॥ उपधीयन्ते। सं° पू°वदिति दक्षिणश्रोणे[रध्या]मध्यात्प्रदक्षिणा°शेषमित्येतावल्लभ्यते (६. ५-६) ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥ ॥

तृतीयायाᳪ स्वयमातृणामिन्द्राग्नीऽइति मध्ये (१४. ११) ॥१॥ उपदधाति · तृतीयाग्रहणं द्वितीयालप्रज्ञप्त्यर्थम् · तल्लप्रज्ञप्तेश्च प्रयोजनम् पुरीषदानादि भवति द्वे प्रथ°मायामिति (७. ६) च ज्ञापनाय। अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्वा-

इयसीति (१४.१३) प्रतिमन्त्रम् ॥२॥ वत्करणं च रेतःसिग्वेलार्थम् (८.२) दक्षिणा°त्वनीत्येवमर्थं च (८.६)। विश्वकर्मेति (१४.१४) विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥३॥ उपदधाति। उत्तमायां च ॥४॥ सं° पञ्चम्यां चितौ पूर्वस्या उपरि उपदधाति। ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति (१४.१५) ॥५॥ उपधीयेते। तयोश्च अवकाः कूर्मवत् ॥६॥ भवन्ति। इषश्चोर्जश्चेत्यपरे (१४.१६) ॥७॥ ऋतव्ये ऽएवोपधीयेते · अर्धात्सेधाश्चैताः चयनयोगात्। पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्म ऽइति (१४.१७) प्रतिमन्त्रम् ॥८॥ सं° पूर्धे पूर्वविभागे। छन्दस्या द्वादश द्वादशाद्येषु मा छन्द इति (१४.१८) प्रतिमन्त्रम् ॥९॥ पक्षपुच्छाद्येषु।

वालखिल्यालोकं पश्चाच्छिद्वा ॥१०॥ सं° पश्चात्पुच्छसंधौ वा°कं तासां स्थानं शिष्ट्वा परिशिष्य तस्यानात्पूर्वलोके कर्तव्यम्। वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥११॥ उपदधाति। सं° पूर्वस्यां दिशि। प्राणभृद्भ्यो वापराः ॥१२॥ वा पूर्वा इति विकल्पः। द्वादशभ्योऽपरास्तु ॥१३॥ द्वा°भ्यस्त्वपरा एव। सं° तु विशेषे · अपराः सप्त द्वादशछन्दस्याभ्योऽपरा उप° न पूर्वाः। मूर्धासि राडिति (१४.२१) प्रतिमन्त्रम् ॥१४॥ सं° वालखिल्या उपदधाति। यजुष्मतीश्च जानन् ॥१५॥ सं° अध्वर्युः शाखान्तरविहितानां यजुष्मतीनामुपधानविधिं जानन् ता उपदधाति। उत्तराश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥१६॥ उ°णेरारभ्य पूर्ववत्प्रथमाचितिवदेव (६.५-६) लो°णा उपदधाति॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥९॥ ॥

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे-द्वे ॥१॥ चतुर्थीग्रहणं तृतीयान्तप्रज्ञापनाय। सं° इष्टके उपधेये · अत्र पुरस्तात्पश्चाच्चानूकमभितो जङ्घामात्र्यौ प्राग्लक्षणे दक्षिणोत्तरयोश्च पक्षे उदग्लक्षणे · दक्षिणोत्तरे उदगनूकस्योपरि अर्धार्धिकयोपधेये। पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥२॥ सं° पूर्वाभ्यां जङ्घामात्रीभ्यामपराः · ताश्चार्धपक्ष्याः। ताभ्यः षट् ॥३॥ ताभ्योऽपराः षट् पक्ष्याः। पूर्वदक्षिणेऽवान्तरदेशऽएके ॥४॥ सं° एताश्चतुर्दश षट् पूर्व°देशे आत्मन आग्नेयकोणे कोणोपधीयमानजङ्घामात्रीतोऽन्तरा उपदधाति · तत्र चैवम् दक्षिणांसोपहितजङ्घामात्र्याः पश्चात्संलग्ना या अध्यर्धा तस्या उत्तरतो नवार्धपक्ष्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः · द्वितीयामध्यर्धां जङ्घामात्रीं चोत्तरतः पञ्चार्धपक्ष्याः उदगायता उदग्लक्षणा उप° · तद्-

न्तरं तत्संलग्नाः षट् पद्या उप॰ ताश्च नवानामधः चतस्रः प्राग्ल॰ पञ्चानामुत्तरतो द्वे उदग्ल॰ इति। उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम् ॥५॥ उपधीयन्ते · लाघविकेन सताचार्येणैवमुपदिष्टाः उपधानक्रमः पुनरिहोच्यते ·। सं॰ अथवा एताश्चतुर्दश षट् दक्षिणोत्तराभ्यां[1] दक्षिणानूकान्तोपहिताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति अनूकमभितोऽर्धार्धिकया तत्संलग्ना एव · तयोरुत्तराश्चतुर्दश · तासामुत्तराः षट् उदगायताश्च।

उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति (१४.२३) ॥६॥ सं॰ पूर्वयोर्द्वयोर्मध्ये उत्तराम्।

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविꣳश इति (१४.२३) ॥७॥ सं॰ अपरयोर्मध्ये दक्षिणाम्।

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति (१४.२३) ॥८॥ सं॰ द॰णयोर्मध्ये द॰णाम्।

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति (१४.२३) ॥९॥ सं॰ उ॰योर्मध्ये द॰णाम्।

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति (१४.२३) ॥१०॥ उपदधाति।

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति (१४.२४) ॥११॥ सं॰ पूर्वयोर्मध्ये दक्षिणाम्।

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति (१४.२४) ॥१२॥ सं॰ अ॰योरुपहितयोरुत्तराम्।

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति (१४.२४) ॥१३॥ उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति (१४.२४) ॥१४॥ षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति (१४.२५-२६) ॥१५॥ ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति (१४.२७) ॥१६॥

रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकꣳ सृष्टीरेकयास्तुवतेति (१४.२८-३१) प्रतिमन्त्रम् ॥१७॥ सृष्टीरितीष्टकानाम। सं॰ सर्वतः सर्वासु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उप॰ · तासां मध्ये प्रागनूकं द॰णेन नव उप॰ अर्थादष्टावुत्तरेणेति · तेन प्रतिदिशं चतस्रश्चतस्रः अनूकमभितो द्वे-द्वे · दक्षिणतः पञ्च मध्यमानूके पद्या तामभितो द्वेऽअर्धपद्ये तेऽअभितो द्वे पद्ये एवं पञ्चेति। उत्तराꣳसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥१८॥ सं॰ उ॰सादारभ्य पूर्ववदिति प्रथमावत् (६.५-६) ॥

॥ दशमी कण्डिका ॥१०॥ ॥

पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्नाः ॥१॥ इष्टका उपधीयन्ते · अन्तग्रहणं रेतःसिग्वेलाव्युदासार्थम् · आश्विनीवदिति द्वितीये लोके उपधानम् (८.२) चतसृणाम-

[1] sic!

पि । सं॰ अक्षेष्वनूकान्तेषु · पूर्वासपत्ना प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लोके अपरा अनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके दक्षिणा तिर्यगनूकं पूर्वेण द्वि॰के उत्तरासपत्ना तिर्यगनूकमपरेण द्वि॰के । दक्षिणयोररत्न्यन्तरम् ॥२॥ पञ्चमी च पथ्या भवति प्राग्लक्षणा · आश्विनीवदित्यर्धपथ्ये मा भूतामिति । सं॰ दक्षिणस्यां दिश्युपधीयमानयोर्दक्षिणापञ्चम्योरसपत्नयोः अरत्निप्रमाणमन्तरालं भवति अतश्च भिन्नयोर्लोकयोरुपधानविधानात् ते द्वे अपि पथ्ये भवतः । अग्ने जातानिति (१५. १-३) प्रतिमन्त्रम् ॥३॥ असपत्नोपधानम् । सं॰ पञ्चभिर्मन्त्रैः ।

पश्चिमा द्वितीया ॥४॥ उपधीयते । विराजो दश-दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्छन्द इति (१५. ४-५) प्रतिमन्त्रम् ॥५॥ बहिर्विराजत्वे च सर्वाः पथ्या भवन्ति।

गायत्र्यसपत्ना गणमध्येऽसम्भवात् ॥६॥ गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराड्गणस्य मध्ये भवन्ति न हि विराड्गणस्य बहिः सम्भवः । सं॰ विराजश्च प्रान्तऽएव तत्रोपधेयाः यथा गायत्र्य[ऽ]सपत्नाश्च विराड्गणस्य मध्ये भवन्ति · कुतः तासां नियतस्थानत्वात् · कथम् · उक्षिभ्यो वापरा अर्धपथ्या उपधाय ॥७॥ उक्षिह्नामत्रानुपहितत्वात्तल्लोकस्यापराः अर्धपथ्या विराजो भवन्ति । सं॰ वावधारणे · पुरस्ताद्विराज उक्षि॰पराः उपहितानामुक्षिह्नां पश्चात्तस्मिन्नेव लोकेऽर्ध॰थ्या उपधेयाः · एवमुक्षिह्नोऽप्यर्धपथ्या उपधाय · एवं कृते विराजां व्यवहितोपधानं कृतं न भवति । असपत्नास्पृशोऽन्यतोऽन्तराः ॥८॥ सं॰ अन्यतोऽन्यासु तिसृषु दिक्षु विराजोऽस॰शोऽसपत्नासंलग्ना असपत्नाभ्योऽन्तरा मध्यवर्तिलोकेषूपधेयाः ।

सर्वतोऽषाढावेलायां स्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति (१५. ६-१) प्रतिमन्त्रम् ॥९॥ उपधीयन्ते । सं॰ सर्वतः सर्वासु दिक्षु । पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ॥१०॥ तत्र चानूकमभितोऽर्धपथ्ये । सं॰ एतासां मध्ये प॰श स्तोमभागाः प्रागनूकं दक्षिणेनोपदधाति अर्थाच्चतुर्दशोत्तरेण प्रागनूकमिति · अत्र विभागः पूरणाकृता कृतः (इष्टकापूरण॰ २. ११-२२) अष्टौ पुरस्तात्स्तोमभागाः पश्चाच्च दक्षिणतः सप्तोत्तरतः शिष्टा इति । वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति[1] त्रिंशत्तमीमेके ॥११॥ उपदधति एके नेति (८. ५. ३. ८) । पुरीषमास्वावपति मन्त्रेण वा ताप-

[1]) Kâṇva, see Vâj. S. pag. ४८७.

श्चितस्य तूष्णींश्रुतेः ॥१२॥ आसु स्तोमभागासु पुरीषेणं कृत एतत् नान्तैः तत्र हि श्रूयते (१०.२.५.१३) तूष्णीं मास्त्र स्तोमभागापुरीषमभिहरन्तीति तेनात्र मन्त्रवदिति गम्यते । सं० वा विकल्पे ॥ ॥ एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॥

नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववदन्तव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति (१५.१०) प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ नाकसद इष्टकाः अनूकेषूपधीयन्ते । सं० आश्विनीवदित्यनेन दक्षिणमीत्ये-तावल्लभ्यते (८.६) अन्यस्यांतत्वात् पूर्वा तु नानूकस्योपरि सा तु आश्वि-नीवदित्यनूकमुत्तरेणा द्वितीये लोके उपधेया दक्षिणापश्चिम्यावर्धपक्षे तिरश्चा-लिखिते[1] प्रागायते सर्वाश्चैता अर्धात्सेधाः । पुरीषमोघ्योपर्यंयं पुर इति (१५.१५-१९) पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रम् ॥२॥ उपदधाति एता अप्यर्धात्सेधाः पुरीषा-वापश्चोर्ध्वं[2] नाकसत्सु । प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥३॥ सं० लिङ्गानतिक्रमेण यद्दिग्लिङ्गोक्तो मन्त्रस्तस्यां दिशि तेन मन्त्रेणोपदधाति । पश्चिमोत्तमा ॥४॥ सं० पश्चिमा पञ्चचूडा अन्तिमा सर्वासामन्ते । छन्दस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति (१५.२०-२२) प्रत्यृचम्[3] ॥५॥ सं० वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याः छन्दस्याः एकैकस्मिन्स्थाने तिस्रस्तिस्र उपदधाति ।

उत्तराश्च ॥६॥ चशब्दात्प्रत्यृचम् । सं० वक्ष्यमाणाः प्र०चमुप० ।

पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति (१५.२३-२५) ॥७॥ प्रतिमन्त्रम् ।

जगतीश्च पश्चादयमिहेति (१५.२६-२८) ॥८॥ चशब्दाद्रेतःसिग्वेलायामेव ।

अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः सं व इति (१५.२९-३१) ॥९॥ जगतीभ्योऽपराः ।

अषाढावेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति (१५.३२-३४) ॥१०॥

भद्रो न इति (१५.३८-४०) ककुभस्ताभ्यो बृहत्यन्तरश्रुतेर्मन्त्रक्रमेण ॥११॥ बृह-तीनां पुरस्तात् बृहतीनामन्तरालश्रुतेः (८.६.२.१०) । सं० पुरस्तादित्यनुवर्तते ताभ्यो बृहतीभ्यः पुरस्तात् मन्त्र०मेणेति पूर्वमुष्णिह उपधाय तदनन्तरं ककुभ उपधेया इत्यर्थः । उद्धृतान्यपकृष्येहन् ॥१२॥ एवं हि श्रूयते (८.६.२.३) अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादा०सम्पद्यन्तऽइति । सं० भद्रा रातिःस्वि-

---

1) ? पंचम्यर्ध० तिरश्चालि० Cod. 2) ०श्चार्धात् द्वि: K marg. 3) अनूकान्ते पुरस्ता-द्गायत्रीति पाठः ३ marg.

रामित्येतान्युद्धृतानि[1] चत्वारि-चत्वार्यक्षराणि भद्रो न इत्याद्यारभ्य ऊह्या अपकृष्य तन्मध्ये अपठित्वैव ककुभामुपधानम् ऊह्या नापकृष्य ।　　अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति (१५. ३५-३७) ॥१३॥ प्रतिमन्त्रमुपदधाति · इदानीं ककुभामुपधानम् । सं॰ गा॰भ्योऽपरास्तिस्र उष्णिह उप॰ ।　　अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति (१५. ४१-४३) ॥१४॥　　उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्येति (१५. ४४-४७) ॥१५॥　　पुरीषवत्याः पूर्वामतिछन्दसं प्राच्यौ पुरीषसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिराग्निꣳ होतारमिति (१५. ४७) ॥१६॥ दक्षिणायोरुत्तरासपत्ना पुरीषवती　तस्यां हि पुरीषं विहितम् । भद्रा रातिरित्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषव॰न्दसमुपदधाति · भद्रा रातिरित्येतानि चत्वारि-चत्वार्यक्षराणीति (८. ६. २. ३) । सं॰ अग्नेः पुरीषमसीति (१५. ३) पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पश्चान्यसपत्ना पुरीषवती · तस्याः पूर्वामतिछन्दसमिष्टकामुप॰ · सा पुरीषवती इयमतिछन्दा एते उभे प्राग्लक्षणे भवतः ।　　अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः ॥१७॥ उपधीयन्ते । सर्वछन्दस्यास्त्वभितोऽर्धपद्ये　उष्णिहस्तु तिस्रस्तिर्यगर्धपद्याः ।　　मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥१८॥ अष्टे॰कमित्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति · गा॰त्यमिति च नामधेयात् तद्वदेवोपधानमष्टानामपि · तथा चाह　तं वाऽएतैरेव यजु॰चिनोतीति (८. ६. ३. ७) · इयांस्तु विशेषो　ऽर्धबृहतीनां स्थानेऽर्धपद्याः (इष्टकापू॰ २. ७) । सं॰ मध्ये आत्मनि अष्टे॰त्यमुपदधाति · तेन मध्ये चतस्रोऽर्धपद्यास्तासां पश्चाद्द्वे तिरश्च्यौ पादमात्र्यौ पुरस्ताच्च · तेनैवायꣳ सोऽइत्यादिभिर्मन्त्रैः (१२. ४७) तद्वदेवाष्टानां चयनम्[2] ।　　पुनश्चितिं चोपरि तद्वयेनऽऋषय इति (१५. ४९) प्रत्यृचम् ॥१९॥ तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पु॰तिमुपदधाति · इयांस्तु विशेषः　येनऽऋ॰चम् · अस्मिंश्च पक्षे अर्धोत्सेधा इष्टका भवन्ति उत्सेधयोगात् । सं॰ तद्वत् गार्हपत्यवदेव · पुनश्चितेर्गार्हपत्यस्योपरि चयनविधानात् गार्हपत्येष्टकाः पुनश्चितेरिष्टका अर्धोत्सेधा भवन्ति ।　　पुरुषसंधावेके ॥२०॥ पुनश्चितिमुपदधति · इयांस्तु विशेषः　ताꣳ हैके जघ॰दधतीति (८. ६. ३. ११) श्रुतेः · अस्मिंश्च पक्षे द्विपदा अर्धोत्सेधाः ।　　पूर्वार्धे वा ॥२१॥ पुनश्चितिमुपदध्यात् · अत्र यथासम्भवमर्धोत्सेधाः ।

1) sic! the text (१५. ४०.) has स्थिरा, not स्थिराम्.　　2) See १७. १. ८. ff.

गार्हपत्यं पुच्छसंधौ कृत्वा ॥२२॥ तद्वैके ज्ञघ°र्वार्धे पुनश्चितिमिति (८. ६. ३. १४) श्रुतेः। सं° अथवा गार्ह°धौ कृत्वा उपधाय पूर्वार्धे गायत्र्युष्णिग्विराट्ककुभामुपरि पुनश्चितिमुपदध्यात् । ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति (१५. ५७) ॥२३॥ विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति (१५. ५८) ॥२४॥ दक्षिणांसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥२५॥ सं° आत्मनो दक्षिणांसादग्नेयकोणात्प्रत्यगपरस्यां दिशि अर°दधि अन्तिमपद्यालोकं परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादारभ्य पञ्चम्यां चितौ लो°णा उपदधाति · पूर्ववदिति प्रथमचित्युक्तप्रकारेण तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दश अरत्निमात्रादारभ्य आ मध्यात्प्र°शेषमिति (६. ५-६) । प्रछाद्य पुरीषेण विकर्णीस्वयमातृणे शर्करे सꣳस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां (१५. ६३) विकर्णीमायोष्ट्वेति (१५. ६३) स्वयमातृणाम् ॥२६॥ शर्करे छिद्रे इति च विकर्णार्थमुच्यते। सं° पुरीषेण पञ्चमीं [चितिं] प्रछाद्य वि°णी उप° · किंलक्षणे शर्करे तथा संस्पृष्टे परस्परसंलग्ने तथा छिद्रे छिद्रवत्यौ[1] · तयोर्मध्ये विकर्णीमुत्तरामनूकरेखात उत्तरस्यां दिशि उदगनूकरेखामध्ये उपदधाति । सकृन्नित्ये ॥२७॥ सादनसूददोहसौ सकृदेव चोदनाऽभेदाद्ध्रुवतः । पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे-द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति (१५. ६५) प्रतिमन्त्रम् ॥२८॥ सं° अथैनꣳ हिरण्यशकलैः प्रोक्षतीति (८. ७. ४. ७) सहस्रस्य मध्याद्द्वे-द्वे शते प्रकिरति (°।) ॥ ॥ द्वादशी कण्डिका ॥१२॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये कर्ककृतौ सप्तदशोऽध्यायः ॥

इति कात्यायनसूत्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याꣳ स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्संततं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तूनजाक्षीरेणैके तिष्ठन्नुदङ्मुखस्तऽइत्यध्यायेन (१६. १-६६) ॥१॥ शतरुद्रियमिति नाम अथातः°तीति (९. १. १. १)। स च उत्तर°श्रित्सु कर्तव्यः · परिश्रित आहवनीयकार्ये । अर्कपर्णं जुह्वाः कार्ये अर्कपर्णेन जुहोतीति (°४) · काष्ठमपूर्वत्वादुपकल्पनीयम् तेन शातयन् · संततमविच्छिन्नम् · जर्ति°क्तून्

---

[1] वती Cod.

जर्तिलैर्जुहोति (°७) तथा गवे॰ह्रोतीति (°८) विकल्पे प्राप्ते शाखान्तरात्समुच्चयः तेन जर्ति॰श्रानित्युक्तम् · अजा॰के अजाक्षीरेणैके जुह्वति शाखान्तरात् · तिष्ठन्नुदङ् जुहोतीति जुहोतौ सति तिष्ठति-क्रिया वाचनिकी उदङ्गिति दिङ्नियमार्थम् । नमस्त॰ध्यायेन मन्त्रद्रव्यं संततं जुहोति · बहूनि चैतानि कर्माणि श्रूयन्ते षष्टिश्च ह वै त्रीणि॰पञ्चत्रिंशदिति (°४३) · एतावन्तो द्रव्यदेवतासम्बन्धाः · एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुष्टिकानि गृह्यन्ते अजाक्षीरपक्षे चैतावन्त एव षड्गाः । सं॰ अग्नेः प्रोक्षणानन्तरं तदानीमेव शतरुद्रियसंज्ञको जुहोतिर्भवति · अप॰नयां पश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्गामाद्यादयः सन्ति तासु कर्तव्यः समुदितानामेवाहवनीयकार्यत्वम् नैकस्याः · अत्र ज॰श्रान् आरण्यतिलमिश्रान् ग॰तून् कशकुसतून् अर्ककाष्ठेन शातयन् अनवरतं क्षारयन् जुहोति · अजा॰के अजाक्षीरमत्र जुहोति न पूर्वोक्तान् · उदङ्मुखस्तिष्ठन्जुहोति । अनुवाकान्ते (१६.२६) स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥२॥ (१.१.१.११) वचनात् । पञ्चान्ते (१६.४६) च नाभिमात्रे ॥३॥ पञ्चानुवाकान्ते ना॰त्रे चशब्दात्स्वाहाकारः । सं॰ नमस्त[क्षभ्य]ऽइत्यादिभिः पञ्चभिरनुवाकैः । प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे ॥४॥ स्वाहाकारः । सं॰ नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इत्यादयो (१६.६४) मन्त्राः प्रत्यवरोहसंज्ञकाः · तेभ्यो मन्त्रेभ्यः प्राक् मु॰त्रे जुहोति । प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान्जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥५॥ प्रातिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्रऽइति । हवने प्रास्यति चात्वाले ॥६॥ अर्कपर्णार्ककाष्ठेऽइत्यर्थः · आगन्तुत्वाच्च कर्मापवर्गान्ते । सं॰ हुयतऽआभ्यामिति हवने अर्कपर्णार्ककाष्ठे ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽद्भिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि (१७.१) ॥१॥ चित्यमग्निमग्नीत्परिषिञ्चेत् · अद्रेरारभ्य । सं॰ दक्षिणपक्षस्यापरसंधिसमीपवर्तिन्यात्मभागेऽद्भिं कृत्वा · उदकुम्भमादाय । अश्मंस्ते क्षुदित्यद्भौ (१७.१) कुम्भं कृत्वा मयि तऽऊर्गित्यादावेवं द्विरपरम् ॥२॥ परिषिञ्चति । तावत्प्रतिपर्येति ॥३॥ (१.१.२.६) । कुम्भेऽद्भिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणास्यति यं द्विष्म इति (१७.१) ॥४॥ अभिन्ने भेत्तवे ब्रूयात् ॥५॥ (१.

१.२.१२) · तच्च प्रतिप्रस्थाता भेदने तु प्रधानत्वादध्वर्युः । अत्रैतच्चिन्त्यते · किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम् उताद्रिविषयमिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैवोपक्रमः · कुम्भे भेदनꣳ सामर्थ्यात् ॥६॥ कुम्भविषयमेतद्भेदनम् नाद्रिविषयम् · कुत एतत् · एवमेतद्वचनं समर्थं भवति यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयादिति अद्रौ त्वसमर्थमेव न हि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यते · एवं प्राप्तऽआह · अश्मनि वार्थवादात् ॥७॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · अश्मनि वैतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् न कुम्भविषयम् कुत एतत् अर्थवादात् यदा क्षेत्र॰ शुगृच्छति यं द्वेष्टीति (१.१.२.१२) सा च शुगश्मनि निहिता तदश्मनि शुचं दधातीति । सं॰ वाशब्दोऽवधारणे · अश्मन्येवाभिन्ने अत्र भेत्तवाऽइति प्रैषः न कुम्भे · वाक्यशेषात् यदा॰द्वेष्टीति ।

वाच्यत्वाच्च ॥८॥ अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनम् न कुम्भे स ह्यसमर्थः क्षिप्तोऽवश्यमेव[1] भिद्यतऽइति । अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा मऽइति (१७.२) ॥९॥ आत्मा चात्राध्यात्मोच्यते । सं॰ ततो यजमानोऽनपेक्षमेत्यात्मनो दक्षिणश्रोणिसमीपे उदङ् प्राङ् इत्यैशानदिगभिमुखस्तिष्ठन् उपरि हस्तं प्रलम्बं प्रसार्य प्रापणान्ते यत्र प्राप्नोति चयनप्रदेशं स्प्रष्टुं यत्र शक्नोति तत्र स्पृष्ट्वा जपति । मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्ध्वाकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति (१७.४-७) प्रत्यृचम् ॥१०॥ मण्डूकादीन्वेणौ बद्ध्वाग्निं विकर्षति मन्त्र॰वत् क्रमेण । सं॰ मन्त्र॰वदिति (१७.२.१२) दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत् भूमिसंलग्नान्येव कर्षति । पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति (१७.८-१०) ॥११॥ अभ्यात्मानमाभिमुख्येन प॰नि विकर्षति अग्ने॰षेति प्रत्यृचमेव । अन्त्यमुत्तरम् ॥१२॥ पक्षम् । वेणुमुत्करे कृत्वा चित्यमालभ्य तिष्ठन् ॥१३॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

हिङ्कृत्य साम गायति ॥१॥ सामगानमुद्गातुः स्यात् समाख्यानात् अध्वर्योर्वा वचनसामर्थ्यात् नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति (१.१.२.४३) · समाख्यानमध्वर्योरेव विधानानुसारिणी हि समाख्या विधानं चाध्वर्यववेदविहितम् अथैनꣳ॰परिगायतीति (॰३२) एवं च नान्योऽ॰गायेदित्यनुवाद एव । पुरस्ताद्गायत्रम् ॥२॥ साम

1) ?? ह्यस्मभत्तः क्षिप्रोवस्य॰ K. ह्यस्मा॰ sec. m.

गायति । दक्षिणे पक्षे रथन्तरमुत्तरे बृहदात्मनि वामदेव्यं पुछे यज्ञायज्ञियं दक्षिणे निकक्षे प्रजापतिहृदयमग्न्युक्थॅ शॅसेत्याह ॥३॥ होतुः प्रेषणम् । सं° दक्षिणनिकक्षे दक्षिणपक्षस्यापरसंधिसमीपस्थे आत्मप्रदेशे · अध्वर्युर्होतारं प्रत्याह ।
औपवसथ्ये विसृष्टवाचि पञ्चगृहीते हिरण्यशकलान्प्रास्यति पञ्च ॥४॥ (१०. २. ९. १)। सं° औ°थ्ये उपसदामन्तिमेऽग्नीषोमीयेऽहनि · वाग्विसर्गे कृते । दधिमधुघृतं पात्र्यॅ समासिच्य स्थाल्यां वा महामुख्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय चित्यारोहणं नमस्तऽइति (१७. ११) ॥५॥ दध्यादीन्पात्र्यां प्रास्य म°ख्यां वा स्थाल्याम् तदुपरि च कु°ष्टिम् उभयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् । स्वयमातृणायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदे वेडिति (१७. १२) प्रतिमन्त्रम् ॥६॥ नाभिव्याघारणावत् · हिरण्यदर्शनं च न भवति । सं° नाभिवदिति दक्षिणेऽँसे° मध्ये चेत्येतावल्लभ्यते (५. ४. १४) । समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं वाम्येन च ये देवा इति (१७. १३) ॥७॥ सर्वतः समुक्षत्यपि वाम्येन परिश्रित इति (१०. २. ९. १२) श्रुतेः । प्राणदा इत्यवरोहति (१७. १५) ॥८॥
एवमारोहणावरोहणमतः ॥९॥ अत ऊर्ध्वमेवमेवारोहणावरोहणे कार्ये । सं° अतः परमस्याग्नेरारोहणमवतरणं च एवमेव सर्वैः कर्तव्यम् । उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौ परिष्यन्दे वा ॥१०॥ वाशब्दो विकल्पार्थः · विकल्पेन हि श्रवणमत्र । सं° अग्नौ इष्टकाचितेः स्थलरूपे · परिष्यन्दे यस्य परितः आपः स्यन्दन्ते परिगछन्ति परिष्यन्दो द्वीपः जलमध्यस्थो जलानाछादित उच्चप्रदेशः ।
स्वयमातृणास्पृष्टं प्रथमम् ॥११॥ अग्निपक्षे स्वयमातृणया°त्सादयतीति वचनात् (१०. २. ९. २३) । पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा (१७. १६) षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण (१७. १७-२४) ॥१२॥ पुनः षोड°हीतं गृहीत्वा तदर्धमनु°षेणाष्टाभिर्ऋग्भिर्जुहोति । सं° शालाद्वार्येऽग्नौ । चक्षुषः पितेत्यनुवाकेनाष्टाभिर्ऋग्भिः · सर्वाणि चैतानि शालाग्नौ जुहोति । आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति (१७. ५०-५२) प्रत्यृचम् ॥१४॥ औ°रीः समिधः घृते न्युक्ताः सर्वां रात्रिमुषिताः । वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह (५. ४. २) ·
अग्निं प्रणयति ॥१५॥ तत्र विशेषमाह · प्रेष्यत्युपयछेध्ममुपयछोपयमनीः

॥१६॥ अयं च प्रैषः प्रतिप्रस्थातुः तदर्थोऽध्वर्योः । अग्नये प्रह्रियमाणाया-नुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्ययानूदेहि अह्लान्नप्रतिरथं (१७.३३-४४) जपेति (१.२.३.१) ॥१७॥ च प्रेष्यति । त्रिरुक्तायामुद्यम्योद्ध त्वेति (१७.५३) चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिश इति (१७.५४) ॥१८॥ त्रिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि उद्ध त्वेत्युद्यम्याग्निं चित्यं प्रति गच्छन्ति । आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठ्यासहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति विमान इति (१७.५९-६०) ॥१९॥ सं॰ पृश्न्य॰नं तनुं वृत्तं पाषाणं विचित्रवर्णं वा । न नि-त्ये ॥२०॥ नित्ये सादनसूददोहसौ न भवतः · इष्टकासंस्तवात्प्राप्तयोर्निषेधः । निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति (१७.६१-६४) ॥२१॥ (१.२.३.१९-२०) । सं॰ चयनं प्रति गच्छन्ति ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

क्रमध्वमग्निनेति (१७.६५-६९) चित्यमारोहन्ति ॥१॥ अतश्च नमस्तऽइत्ययं नि-वर्तते[1] । स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयञ्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति (१७.७०) ॥२॥ स्व॰ण्णाया उपरि धारयन्न-ग्निम् कृष्णायाः गोः शु॰त्सायाः पयसा दोहनेनाभिजुहोति स्वयमातृण्णामवसिञ्चन् । अयं जुहोतिस्ततश्च सांनाय्यधर्माः प्रवर्तन्ते जुहोतिवान्मन्त्रवर्णात् · दोहनस्य जुहूकार्यापत्तिरतश्च तद्धर्मा भवन्ति · महाविदेश्च संमर्शनान्ता धर्माः कृताः तत उत्तरपरिग्रहाद्यत्र कर्तव्यम् शतरुद्रिये तु खननादि । सं॰ स्व॰ण्णाया उपरि प्रति-प्रस्थाता[2] तमिध्माग्निं धारयन् मृन्मयेन पात्रेण जुहूस्थानीयेन[3] जुहोति । पैतुदारवाण्यन्येके ॥३॥ एके प्राञ्चयि गृह्णामीति (१३.१) न्यपात् · तत्र युक्तमा-चार्येण (१७.३.२७) उत्तरवेदि॰त्कृवेति · यद्येवम् इह कस्मात्सम्भारनिवापः[4] अग्न्यर्थत्वात् · यद्येवम् इहैव सम्भारनिवापः[4] । तस्यामग्निं निदधाति सुप-र्णोऽसीति (१७.७२) वषट्कारेण ॥४॥ तस्यां स्वयमातृण्णायाम् · सु॰सीत्यनेन मन्त्रेण वषट्कारान्तेन । नित्ये च ॥५॥ अत्र भवतः · इष्टकासंस्तवादग्नेः । समिदाधानं शामीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्ताः सवितुरिति (१७.७४-७६) प्रत्यृचमु-त्तमा सकर्णका ॥६॥ सं॰ उत्तमा तृतीयौदुम्बरी समित्सकर्णका भवति · कर्ण-को दारुस्फोटो रोगस्तद्वती सकर्णका इति केचित् । कर्णकाभावे दधिद्र-

1) See ३.५ and १. 2) °स्थात्रा Cod. 3) जुह्वास्था° Cod. 4) निर्वा° K.

प्सान्ताः ॥७॥ कर्तव्या[ः] । सं॰ घनीभूतं दधि द्रप्स इत्युच्यते । स्रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति (१७. ७७-७८) च प्रत्यृचम् ॥८॥ पूर्णाहुतिं च सप्त त इति (१७. ७९) ॥९॥ सं॰ तृतीयामाहुतिं स्रुचा पूर्णां जुहोति · पूर्णया स्रुचा आहुतिः पूर्णाहुतिरिति । तिष्ठन्त्समिधः सर्वत्र मध्ये ॥१०॥ सर्वत्रग्रहणात् समिदुद्देशेन विहितत्वात् तिष्ठति-क्रिया सर्वत्र भवति · समिदाधानग्रहणादाहुत्योर्मध्ये अन्ते॰तोरिति (११) सूत्रितत्वात्[1] । अन्त्येष्वाहुतीरुपविश्य ॥११॥ तिष्ठति-क्रियानन्तर्यादुपविश्येत्युच्यते । सं॰ अन्त्येषु समित्प्रान्तेषु । अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं सर्वोपधानात् ॥१२॥ अस्मिन्नवसरे पञ्चम्याः चितेः सप्त॰नं कर्तव्यम् · अत्र हि सकला पञ्चमी चितिरुपहिता भवति । धिष्ण्यान्वा चित्योत्तमासंयोगात् ॥१३॥ अथवा धिष्ण्यांश्चित्वा सप्तर्चोपस्थानं कर्तव्यम् · कुत एतत् धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्चितेः अन्तर्भावः · तस्मात्तत्रैव युक्तरूपमुपस्थानम् । सं॰ पञ्चम्याश्चितेः सप्तर्चोपस्थानमत्रास्मिन्नवसरे कर्तव्यम् न ततः प्राक् · कुतः धिष्ण्येष्टकानामुत्त॰गात् पञ्चमीसम्बन्धात् । अभिमृशेदिहृत्संवत्सरोऽसीति (२७. ५४) ॥१४॥ अग्निम् । एवं यथाचिति ॥१५॥ संमर्शनं कर्तव्यम् · यन्नामा चितिस्तदभिधायकेन मन्त्रेण । सं॰ संवत्सरोऽसीति मन्त्रस्य मध्ये सुपर्णचिदसीति पठितमस्ति · तेन तत्पदं सुपर्णचितिपक्षे एवमेव प्रयोज्यम् · द्रोणचिदादिपक्षे यथाचिति । वैश्वानरमारुतान्निर्वपति यथोक्तम् ॥१६॥ वैश्वानरश्च मारुताश्च वै॰रुताः तान्निर्वपति · यथोक्तग्रहणाच्च वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः · तत्कथम् वैश्वानरं हि प्रकृत्याह (९. ३. १. १६) तं वा एतं पुरोनुवाक्यवन्तं॰जुहोतीति यजतीनां ह्येष धर्मः पुरोऽनुवाक्याद्यभिधानाच्च यावदुक्तः स्यात् · तथा मारुतान्प्रकृत्याह (॰१६) हस्तेनैवेतरानासीनः स्वाहाकारेणेति जुहोतीनां ह्ययं धर्मः · कपालसंख्यार्थं च यथोक्तग्रहणम् वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तकपालता । सं॰ यथोक्तमिति यथा ब्राह्मणे उक्तम् तथेत्यर्थः · वैश्वानरो॰डाशः मारुताः सप्तकपालाः पुरोडाशा भवन्तीति ।
वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥१७॥ अधिश्रयति[2] · अवरोतमुत्तरमित्यस्यापवादोऽयम् (१. १०. ५) । पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥१८॥ चशब्दाद्दक्षिणो-

1) See schol. at ४. १२. १३ १४. २३. 2) ॰श्रपयति K.

त्तरावधिश्रयति । एवमपरौ ॥१९॥ द्वावधिश्रयतीति शेषः · एवंशब्देन च दक्षिणोत्तरता संकृष्टतरता च लभ्यते । पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥२०॥ अ॰च्यं च पुरोडाशं पश्चादधिश्रयति । सं॰ अरण्येऽनूच्यः वक्तव्यः पठनीयो मन्त्रो यस्यासौ अर॰च्यः · उग्रश्च भीमश्चेत्ययं मन्त्रो (३९. ७) नियतमरण्ये पठ्यते · तत्सम्बन्धात्सप्तमो मारुतः पुरोडाशोऽप्यर॰च्य इत्युच्यते । होमासादनयोश्च ॥२१॥ चशब्दादयमेव विधिः । सं॰ मारुतानां होमऽआसादने चायमेव विधिर्भवति ।

पुच्छादपरान्कुशानास्तीर्याहवनीयसहितान्वा तत्रासादनम् ॥२२॥ कुर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूद्यते · प्रदेशविधानाय पु॰शानिति कुत एतत् सपुच्छो ऽयमाहवनीय इति प्रकृतौ चाहवनीयमपरेण स्तरणं वृत्तम् इहापि तथैव कर्तव्यम् · आह॰हितान्वेति कुत एतत् आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिधायक उपचारवृत्त्या स्थले वर्तते तस्मादाह॰हितानेवेत्यवधार्यते · तत्रासादनं कर्तव्यम् ।

वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान्जुहोत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पूर्वं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति (१७. ८०-८५) प्रतिमन्त्रम् ॥२३॥ मारुतान्जुहोति · विकल्पश्चायम् वैश्वानरे होमो ऽग्नौ वेति । सं॰ अथवा वैश्वानरं पूर्वं कृत्वा पूर्वं वैश्वानरस्योपरि जुहोति । विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥२४॥ अ॰च्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति · विमुखश्चाध्येतॄणां प्रसिद्धः उग्रश्च भीमश्चेति (१७. ८६ ३९. ७) । सं॰ अ॰च्यं सप्तमं मारुतं विमुखेन उग्रश्चेति मन्त्रेण जुहोति ।

इन्द्रं दैवीरिति (१७. ८६) जपति ॥२५॥ आगन्तुवादन्ते । इमं स्तनमिति (१७. ८७-९९) वाचयति वा ॥२६॥ जपति वेति विकल्पः । वैश्वानरमारुतानामेकतन्त्रम् तत्र च यः साधारणः पदार्थः स मन्त्रवान्कर्तव्यः · मारुतानां हि पदार्थमात्रेण प्रयोजनम् समन्त्रकोऽपि पदार्थः पदार्थ एवेति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतं संततं यजमानोऽरण्येऽनूच्ये ऽग्निप्रार्तिवाजश्च मऽइत्यष्टानुवाकेन (१८. १-२९) ॥१॥ वसोर्धारेति कर्मनामधेयम् तच्च समुदायस्य एवं हि श्रूयते (९. ३. ३. १८) षष्टिश्च ह वै पञ्चत्रिंशदिति अत्र च यदन्तरितम् तस्यावृत्तिर्भवति · औ॰र्या स्रुचा पञ्च॰हीतमाज्यं जुहोति यज॰च्ये अग्नौ

प्राप्ति · संततमिति च द्रव्यसंततम् मन्त्रसंततम् · अत्र च श्रूयते (९.३.२.८) अष्टासु कल्पयति दशसु कल्पयतीत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः प्रतिवाक्यं च स्वाहाकारकरणम् · अत्र च देवतापदान्तराये पञ्चगृहीतमेव सकलवाक्येन होतव्यम् न ह्यन्यथैतद्दृष्टमिति । सं° अरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणभूते अग्निप्राप्ति घृतधारायां होममन्त्रस्य प्रारम्भः कार्यः । हुत्वा स्रुक्प्रासनम् ॥२॥ तच्चाग्नौ · एवं हि श्रूयते (९.३.३.१४) अत्र ता°द्धविर्धाग्निरसदिति । अग्नये स्वाहेति (१०.५) षट् पार्थानि जुहोति ॥३॥ तानि च राजसूयिकानि तत्राम्नानात् · इह च श्रूयते (९.३.४.८) स वै राज°जुहोति । वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति (९.२३-३०) ॥४॥ वा°वीयानीति नामधेयम् · विध्यर्थवादमन्त्रवासम्भवात् · समुदायनामधेयं चैतत् सप्त ह्येतानि कर्माणि वाजपेयिकानि प्रयोजनम् अन्यतमापाये तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रा°वेण वप्राशब्देनाग्निक्षेत्रकेदाराभिधानम् तद्वदत्रापि सम्भृत्य चमसवच्चतुःस्रक्तिना स्रुवेण वाजपे°ममिति प्रतिमन्त्रं जुहोति · वाजपेयिकग्रहणाच्च अप्ययसौ प्रज्ञिप्येते एवं तत्राचार्येणाभिहितम् (१४.५.२०-२१) औदुम्बरे°यावत्स्मृति वेति · एवं सति सप्त षड्गाः सप्त चतुर्मुष्टिकान्युदादेयान्यापश्चेति । सं° जुहोतीति शेषः · तत्र वप्रावत् सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे सम्भृत्य चमसव[दि]त्यौदुम्बरेण चतुःस्रक्तिना सप्त जुहोति · वप्रावदित्यग्निक्षेत्रवपनवदित्यर्थः तत्र यथौदुम्बरे चतुःकोणे सर्वौषधभोजनमित्येतावल्लभ्यते (१७.३.६-७) । आग्निकानि च वाजस्य न्विति (१८.३०-३६) ॥५॥ आ°नि च वाजप्रसवीयानि वा°न्विति प्रतिमन्त्रं जुहोति · आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वौषधस्य च चतुर्मुष्टिकानि । स्रुवं प्रास्य परिश्रित्स्पृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरत शेषेऽपः कृत्वा ॥६॥ अभिषिञ्चतीति सूत्रशेषः · स्रुवमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिश्रित्संलग्नं पुच्छादुत्तरतः कृष्णा°र्य · हुतशेषेऽपः कृत्वा[1] कृत एतत् · अभिषेकसामर्थ्यात् ॥७॥ अन्यथाभिषेक एव न भवति । सं° अभिषेकस्य द्रवद्रव्यसाध्यत्वात् केवलेन सर्वौषधशेषेण तदसम्भवात् सामर्थ्याद्धिषेऽपामासेकं कृत्वा सोदकेन शेषेणाभिषेकः कर्तव्यः · इति पूर्वपक्षः · अथ सिद्धान्तः ·

१) सर्वौषधशेषे उदकमासिच्य Ss.

क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥८॥ येन क्षी°के वाजपेयिकशेषे वि-धेते ऽ एव अतश्चाभिषेकोऽपि सम्भवत्येव । सं° वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः नैव शेषेऽपामासिकः कार्य इति · यतः शेषमध्ये क्षीरोदके विधेते · कुतः वा°तेः अत्र वाजपेयिकानि वाजप्रसवीयानि[1] जुहोतीति श्रवणात् तत्र च नामधेया-त्क्षीरोदके स्त एव । तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति (१८. ३७) ॥९॥ तत्र कृष्णाजिनेऽभिषिच्यते यजमानः · ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिनेऽभिषेकः वचनात् (१. ३. ४. १४) । तिष्ठन्बुभूषुः ॥१०॥ भूतिमिच्छं-स्तिष्ठन्नभिषिच्यते । भूत उपविष्टः ॥११॥ प्राप्तभूतिरुपविष्टोऽभिषिच्यते । सं° प्राप्तभूतिकः ग्रामादीश्वरः । बस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ॥१२॥ पुष्टिमिच्छन् । सं° बस्तो महा[ज]स्तस्य चर्मणि । उभयेच्छुरुभयोः ॥१३॥ यो नाम पुष्टिब्रह्म-वर्चसेऽउभेऽअपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्व्यवस्थितोऽभिषिच्यते । एके दक्षि-णतश्चित्ये वा ॥१४॥ (१. ३. ४. ११ १२) । सं° एके यजमानं चित्यस्य दक्षिणतोऽव-स्थितमभिषिञ्चन्ति चित्ये वा । प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति (१०. ५) षड्जु-होति प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥ अग्नौ प्रास्य चम°हेति षट् पार्थानि जुहोति · एतान्यपि राजसूयिकानि · ततश्च पूर्वपार्थाज्यसंस्कारोऽत्रापि भवति । द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति (१८. ३८-४३) प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाडूारान्तः पूर्वः-पूर्वो मन्त्रः ॥१६॥ द्वा°तमाज्यं विगृह्य-विगृह्य जुहो°कारं राष्ट्रभृत्संज्ञका-न्होमान् · तत्र च वाडूा°न्तो भवति उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः (१. ४. १. ४-६) । सं° विगृह्य-विगृह्य विभज्य-विभज्य द्वादशं द्वादशमंशं[2] जुहोति । पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति (१८. ४४) ॥१७॥ पञ्च°तमाज्यम् · अत्र विशेषमाह · । सं° आहवनीयस्योपरि केनाचित्पुरुषेण ध्रि-°णो धार्यमाणे रथशिरसि जुहोति । प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः ॥१८॥ (१. ४. १. १४) । सं° प्रतिहोमं प्र°णां रथनीडस्य परिहारः कर्तव्यः सर्वतः सर्वासु दिक्षु परिहारं प्रपरिहृत्य-परिहृत्य परिणीयेत्यर्थः । पुरुषाञ्जलिवद्वा ॥१९॥ वेति विकल्पः । पक्षद्वयेऽपि · अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः ॥२०॥ जुहोति ।

1) ? °सवानि Cod. 2) द्वादशांशं Ss.

सं° रथशिर इति द्वितीयैकवचनम् ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

वातहोमान्जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य पुरस्ताद्बहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति (१८.४५) प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ अञ्ज°हृत्य वातम्। सं° तथा उत्तरस्या दिशोऽञ्जलिनादाय उत्तरस्यां धुरि अधः · ततो दक्षिणतो दक्षिणस्या दिशोऽञ्जलिनादाय द°ष्टेः स्थाने युगस्य धुरि अधस्ताज्जुहोति। योक्त्रपरिहरणं च सर्वत्र ॥२॥ चशब्दाद्धोमसमनन्तरमेव। सं° सर्वत्र त्रिष्वपि होमेषु यो°णं योक्त्रेण तस्य-तस्य हुतस्य वातस्याश्वस्थानीयस्य योजनं करोतीत्यर्थः। प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥३॥ रथस्य कर्तव्यम्। सं° प्रगृह्य ऊर्ध्वमुत्पाद्य। दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥४॥ रथम्। अश्वांश्च ॥५॥ ददाति। नव जुहोति यास्तऽइति (१४.४६-५०) प्रतिमन्त्रम् ॥६॥ आहुतीः। ज्ञानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्वा ॥७॥ यां कां च°जुहुयादिति श्रुतेः (९.४.२.२७) · तामेव प्रकृत्याह (°२८) न जुहुयान्नेदतिरेचयानीति · विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः। सं° शाखान्तरीयोक्ताः। हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोत्यष्टेष्टकांल्लोकम्पृणाभिश्चतुःस्रक्तीस्तिरश्चो[1] न्युप्य-न्युप्य ॥८॥ वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह हवि°म्भनात् प्राकृतं कर्म कृत्वा धि°नोति अष्टेष्टकान् लोकम्पृणाभिरिति[2] तद्धर्मप्रवृत्त्यर्थम् · चतुःस्रक्तीन्[3] तिरश्च[4] इति तिर्यक्प्रस्तारान् नोपरिस्थलिकया[5] चयनम् · न्युप्य-न्युप्येति यं-यमेवा°चिनोतीति (९.४.३.५) वचनात्। सं° किंलक्षणान् तिरश्चः तिर्यक्प्रस्तारान् एकचितिकान् न तु उपर्युपरि चयनेनोर्ध्वान् · किं कृत्वा पूर्वं न्युप्य प्रथमं ज्योतिष्टोमवदेव निवापं कृत्वा। पृश्निश्चा चाग्नीध्रीये ॥९॥ उपधेयः। सकृन्मन्त्रवचनम् ॥१०॥ सं° आग्नीध्रीये। होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ॥११॥ होतृधिष्ण्ये त्रिर्मन्त्रवचनम्। सं° ए°त्या लोकम्पृणाभिश्चयनं कर्तव्यम् · लोकं पृणेति मन्त्रस्य त्रिः पठनम्। ब्राह्मणाछंस्ये द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये ॥१२॥ शेषा अष्टेष्टकाः। सं° एकादशेष्टकासु द्विर्मन्त्रवचनं कर्तव्यम्। यावदिष्टकं परिश्रितः

---

1) Thus १. ३. M. °रश्चो K. R. Ss. 2) °काभिर्ला° K. 3) °क्तीः K. 4) ! तिरश्च pr. m. 5) ज्ञंनो K.

परिनिधाय ॥१३॥ परिनिधानं परिश्रितां श्रूयते न निखननम्. स वै पर्येव निदधाति (९.४.३.१)। सं° यस्मिन्धिष्ण्ये यावत्य इष्टका उपहितास्तस्मिन् तावतीः परिश्रित उपदधाति परितो भूमावेव स्थापयति। पुरीषं च तूष्णीम् ॥१४॥ पुरीषनिवापमन्त्रो मा भूदिति तूष्णीमित्युक्तम्। प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह·

अनुदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेचनीयवत् ॥१५॥ एष वोऽमी राजेत्यस्य वचनसामर्थ्यात् विलिङ्गस्यापि प्रयोगो भवति (९.४.३.१६)। सं° अनुदेशादि सदोद्वारं पूर्वेणेत्येतस्मादारभ्य (८.६.२३) आ पुरो°ष्टकृतः अभि°वदिति राजसूयस्यान्तर्गताभिषेचनीयसोमस्येव कर्म भवति। अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्भ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति (१८.५१-५३) प्रत्यृचम् ॥१६॥ सं° य°वेनुपधानक्रमेण परिधीनाल[म्]भ्याग्नियोजनं कर्तव्यम्· किं कुर्वन्. प्रात°ष्यन्।

आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनं[1] परिधिषंध्योर्दिवो मूर्धेति (१८.५४) प्रत्यृचम् ॥१७॥ आग्नि°स्तोत्रस्य पुरस्तादग्निमोचनम् परिधिषंध्यालम्भनं कृत्वा। सं° आग्निमारुतं यज्ञायज्ञीयम्। प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्तोदयनीये विमोकमेके ॥१८॥ एके अहरहर्युञ्जन्ति च विमुञ्चन्ति च[2]। अधरसमिष्टयजुरन्तेऽइष्टो यज्ञ इति (१८.५६-५७) प्रत्यृचमपरे ॥१९॥ समिष्टयजुषी जुहोति। पशुपुरोडाशमन्वनूबन्ध्यस्य देविकाहवींषि निर्वपति यजमाने ॥२०॥ अनूबन्ध्यपशु°शमनु। तानीदानीमाह· अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्यश्चरवो धात्रे द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥२१॥ कर्तव्यः। हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति (१८.५८-६५) प्रत्यृचमष्टौ ॥२२॥ अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते। चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते येऽग्नय इति (१८.६७) ॥२३॥ तमेव चित्यम्।

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसानीयान्ते ॥२४॥ उदवसानीयान्तग्रहणम् मा भूदुपस्थानान्ते· पयस्यायाश्च तूपरौ छागौ मिथुनौ दक्षिणा।

वर्षत्यसरणमतः ॥२५॥ अग्निचिद्वर्षति न धावेदिति वचनात्। सं° असरणमगमनं भवति। पक्ष्यभोजनम् ॥२६॥ सं° पक्षिणो मांसमग्निचित्[3] नाश्नीयात् (१०.१.४.१३)। सवर्णापायी ॥२७॥ सवर्णाशब्देन द्विजात्यभिधानम्

[1] Thus १. ३. M. K. R. See १७. ३. १७. [2] See ६. ४. ४. १५. [3] °चितो Cod.

ततश्च शूद्रानिवृत्तिः · एवं ह्यामनन्ति अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामामुपेया-
दिति · रामा च शूद्री सा हि रमणायोपेयते न धर्मायेति[1]। सं॰ सवर्णां द्विजा-
तिसम्बन्धिनीं ब्राह्मणीं क्षत्रियां वैश्यां वोपेयात्।   द्वितीये स्वामेव ॥२८॥
द्वितीयेऽग्निचयने विनिर्वृत्ते[2] स्वामेवोपेयात् न क्षत्रियां वैश्यां चेति · एवमपि
हि श्रूयतऽइति। सं॰ न ह्यात्यन्तस्त्रियम्।   तृतीये न कां चन ॥२९॥ तृ-
तीये चयनेऽभिनिर्वृत्ते न कां चन उपेयात् ब्रह्मचर्यमेव भवति। सं॰ स्वपरिणी-
तामपि नोपेयात्।   यावज्जीवं व्रतान्यविशेषात् ॥३०॥ अग्निचिद्वर्षति न
धावेदित्येवमादीनि भवेयुः · कुत एतत् अविशेषात् न ह्यत्र कालविशेषः श्रूयते
एतावन्तं कालमेतानि व्रतानीति। एवं स्थितऽआह ·   संवत्सरं वा का-
लस्यानवस्थितत्वात् ॥३१॥ सं॰रं वा यावदेतानि व्रतानि भवेयुः · कुत एतत्
का॰त्वात् न हि कालो व्यवस्थितः शास्त्रे व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवित-
व्यम्।   तद्व्रतश्रुतेश्च ॥३२॥ अपि च तद्व्रतश्रुतिर्भवति संवत्सरसंमिता वै
व्रतचर्येति (५.५.३.२)। तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण · अथ यः श्रेयस्करतरः
पक्षः स एवाभ्युपेयः · कोऽसौ · यावज्जीवं व्रतान्येतानीति · कुत एतत् अग्नि-
चित्संयोगात् अग्निं चितवान्यः सोऽग्निचिदुच्यते यावज्जीवं चासावग्निचित्
अतो व्रतान्यपि तावदेवेति · आचार्यस्याप्ययमभिप्रायः येन विश्वजिच्छिल्पिनः सं-
वत्सरसंमितां ब्रह्मचर्यामाह संवत्सरं न याचेदिति (२२.१.३१) · यत्पुनरुक्तम्
संवत्सरसंमि॰चर्येति उक्तविधिशेषत्वात्तद्विषयमेव तदिति। सं॰ अपि च अनुक्त-
कालानां व्रतानां संवत्सरश्रुतिरस्ति राजसूये (५.५.३.२)।

चित्याशक्तौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृण्णाविश्वज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमाः ॥३३॥
उपधेयाः (१.५.१.५७-६०)।   पुनश्चितिम् ॥३४॥ पुनश्चितिमेवोपदधीतेति (१.
५.१.६१) च।   अचयनं वा ॥३५॥ कुत एतत् ·। सं॰ स्वय॰ण्णादीनामचयन-
मेव भवति · कुतः ·   चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः ॥३६॥ आहवनीयऽएव
चित्याभिसम्पत्तिश्रवणात् यो वाव चितेऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्नि-

1) See Nirukti १२.१३. 2) ? विनिवृत्ते (i. e. समाप्ते ?) K.

रभिसम्पद्यतऽइति (६.५.१.६१)। सं॰ एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनैवाहवनीयाग्निरेव सर्वदा चित्यात्मकता सम्पन्ना ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥ अग्निः समाप्तः ॥

इति कात्यायनसूत्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

आचार्येणाग्निरनुविहितः · इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधानं क्रियते।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यृद्धिकामस्य ॥१॥ (१२.१.१.१) · ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् सा च ऋ॰मस्य भवति शाखान्तरात् · ननु तयोरपि निधनविशेषविधानमस्ति संज्ञित्यै वि॰वैश्यस्य (५.४-५) · उच्यते · क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषश्रवणमङ्ग्यङ्गसौत्रामणीविषयम् कुत एतत् अग्नौ हि तयोरपि प्राप्तिरस्ति · तस्मादृद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव नेतरयोर्वर्णयोरिति। सौ॰णीति कर्मनामधेयम् तच्चेष्टिपशुसमुदायस्य संनिधानात् लिङ्गाच्च उभयं वै सौ॰बन्धश्चेति (१२.७.२.१२) · तथा चाचार्यप्रस्थानम् सौत्रा॰भेदादिति (६.१)। एवं प्राप्तऽउच्यते त्रिपशोर्वा नामधेयम् कुत एतत् लिङ्गादेव आत्मा वै॰वयोधाश्चेत्यैन्द्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि सौत्रामणीशब्दमाह (१२.१.३.१६) तथा तद्यदेत७ सौत्रा॰यूपावभित इति (॰१६) सौत्रामणीशब्दं त्रिपशाविवाह · यच्चोक्तम् उभयं॰बन्धश्चेति (१२.७.२.१२) तदितरेषामङ्गत्वेऽपि सम्भवत्येव यद्वा पयोग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति · आचार्यप्रस्थानं तु प्रकरणोपलक्षणार्थम् · प्रयोजनम् त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तृत्वमिति। अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूतसोमवामिनाम् ॥२॥ एभिश्च निमित्तैः सौ॰णी भवति। तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति · स हि फलवान् निष्फलोऽग्निरिति · एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौ॰णी भवति। ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते (१२.८.२.२) सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्निं चित्वा सौ॰ण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणम् तस्यान्यद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् · सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति (१२.८.२.२) सौत्रामणीप्रकरणे पाठः तेन प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रा-

मण्यङ्गता भवति　न सौत्रामण्याः सोमाङ्गता　यथा वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य · तस्मान्नानग्निमति सोमे सौत्रामणी · सोमेनेष्ट्वा सौ°ण्या यजेतेति किमर्थस्तर्हि पाठः अग्निमत्सोमस्यानुवादोऽयमित्यदोषः　यद्वाग्निं चित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् अग्निमता सोमेनेष्ट्वेत्येतदुक्तं भवति । सोमातिपू°वामिनोश्च सौत्रामणी भवति　शाखान्तरश्रवणात् · सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव　न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति · ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् तेन तदतिपवने तद्वमने च किमिति न भवति　नैतदेवम्　यदि नाम कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति　न चायं सोमधर्मः　किं तर्हि　तदतिपवने यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति　अग्निसंयोगविधानात् । सं° अग्निचितः　तथा सोमयाजिनः　तथा सोमातिपूतस्य　तथा सोमवामिनः · मुखव्यतिरिक्तेभ्यो नासिकाकर्णगुदादिछिद्रेभ्यः [यस्य सोमः] स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते · मुखेन यः सोमं वमति स सोमवामी ।　राज्ञोऽपरुद्धस्य ॥३॥ च सौ°णी भवति　दुष्टरीतुर्ह पौंसायनो°रुद्ध आसेति (१२.१.३.१) तद्विधानात् । सं° स्वराज्यात्प्रच्यावितस्य राज्ञः स्वराज्यप्राप्त्यर्थम् ।　अलम्पशोरपशोः ॥४॥ सौत्रामणी भवति · पशुयोग्यः सन् यो नाम पशून्न विन्दते सोऽलम्पशुरपशुः ।

आदित्यश्चरुः ॥५॥ (१२.१.२.११) । सं° अदितिदेवताकः प्रथमं चरुर्भवति ।

अन्ते च ॥६॥ आदित्यश्चरुर्भवति · आदित्यमीज्ञान इति (१२.१.२.११) · ईजानशब्द इष्टवत्येव भवति । सं° अन्ते समाप्तौ चरुर्भवति ।　आमिक्षाया वा पूर्वः ॥७॥ आदित्यश्चरुर्भवति · तस्य हि कक्षौ चरव इति कक्षसंस्तवः वायोधसस्य च बाहुसंस्तवात् पयस्यान्ते च तद्विधानात् आमिक्षायाः पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः विकल्प इत्यपरे । सं° अन्ते य आदित्यश्चरुः स आमिक्षायाः पयस्यायाः पूर्वो भवति।

धेनुर्दक्षिणा ॥८॥ अस्यादित्यस्य चरोर्भवति · तत्र विभागमाह ·

वत्सः पूर्वे ॥९॥ चरौ । सं° पूर्वे प्रथमे आदित्यचरौ वत्सो दक्षिणा भवति ।

मातोत्तरे ॥१०॥ दीयते · वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यामिति (१२.१.२.११) इत्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गान्तता ।　अभ्यादधामीति (२०.२४-२६) प्रत्यृचमाहवनीये

तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति ॥११॥ उद्धृत्याहवनीयम्। सत्यवादी ॥१२॥ यजमानो भवतीति शेषः। हुतोच्छिष्टभक्षः ॥१३॥ अग्निहोत्रहुतशेषभक्ष इत्यर्थः। चतूरात्रम् ॥१४॥ अयं क्रतुर्भवतीति सूत्रशेषः · किं वा स्यात् पौर्णमास्यां सर्वेष्टयो मा भूवन्निति। अग्निहोत्रं जुहोति ॥१५॥ पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः। ऐन्द्रः पशुः ॥१६॥ सं° प्रथममैन्द्रः पशुर्भवति। चरुपश्वोर्विपर्यासमेके ॥१७॥ इच्छन्ति कलसंस्तवाच्चरोः बाहुसंस्तवाचैन्द्रस्येति। अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयिणः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानामूर्णाभिर्लाजानाᳪ सूत्रैः सुरासोमविक्रयिन्क्रय्यास्ते सुरासोमाः इत्यामन्त्र्य सर्वेषु ॥१८॥ प्रक्रमतृतीयेन सोमवदुत्तरां [वेदिं] वक्ष्यति (२·२) · तत्रान्तःपात्यस्थानमस्ति · तत्र सुरा°यिणः सकाशात् चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः कर्तव्यः · सीसं प्रसिद्धमेव · शष्पशब्देन व्रीहयो विरूढा उच्यन्तऽ इति सम्प्रदायः · अपरे तु शष्पशब्दं तृणमात्रवाचकमाहुः प्रसिद्धो ह्ययं तृणेष्वपीति · तोक्मशब्देन यवा विरूढा उच्यन्ते तेषामूर्णाभिः क्रयः लाजानां च सूत्रैः यच्च पठ्यते ऊर्णासूत्रेण क्रीणातीति (१२.७.२.११) स द्वन्द्वैकवद्भावः। सुरासोमविक्रयिन्°न्त्र्य क्रयः कर्तव्यः · सर्वेष्विति च सर्वग्रहणं नग्नहुविषयम् तस्यापि चामन्त्र्यानियतद्रव्येण क्रयणं कर्तव्यम्। सं° ऊर्णाभिर्मेषरोमभिः · लाजानां भृष्टव्रीहीणाम् · क्लीबादेके ॥१९॥ क्रेतुमिच्छन्ति · क्लीबः प्रसिद्ध एव। सं° नपुंसकात्। दक्षिणेन हुत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संᳪसृज्य निदधाति तन्मासरम् ॥२०॥ दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्याग्न्यगारम् नग्न°त्वा नग्नहुः किण्व उच्यते तांश्च शष्पादींश्चूर्णयित्वा व्रीहि°धाति तन्मासरमुच्यते · व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्धर्मैरभिसम्बध्यते अनस्तयोश्चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकं पृथगोदनौ निष्पाद्येते। सं° नग्न°त्वा नग्नहुशब्दार्थमाह सप्तत्वकित्रफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली वंशोऽवका वृहच्छत्रा चित्रकं चेन्द्रवारुणी[1] अश्वगन्धां समुत्पाद्य[2] मूलान्येतानि निर्दिशेत् धान्यकं च यवानीं च[3] जीरकं

1) °रुणी Ss. ३ marg. and Deva at १४. १. १७. 2) °त्पाद्य Deva l. c. 3) ? यवानांव Deva. यवानीकं ३ marg.

कृष्णजीरकम्[1] द्वे हरिद्रे वचा चैव[2] विडङ्गं व्रीहयो यवा इति · क्रयणानन्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेनाग्न्यगारं प्रविश्य पूर्वं नग्नहूर्णानि कृत्वा सञ्ज्ञव्रगान्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि श्यामाकचतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदके पृथक्पृथक्चरू पक्त्वा शृतालम्भनानन्तरं व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगासिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोश्चरवोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकमवस्राव्य तदुदकं नग्नहुप्रभृतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य निवाते स्थापयति · तन्मासम् तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा। ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुना त इति (१९. १ २०. २७) त्रिरात्रं निदधाति ॥२१॥ चूर्णमासरसंसृष्टावोदनौ स्वाद्वीं त्वेति मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति · प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया सुरा। सं° एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वादुना त इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकस्मिन्महति पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य त्रिरात्रं धाति सुगुप्ते देशे स्थापयति शालाया नैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयतीति जीर्णाः सम्प्रदायः तिस्रो रात्रीरित्यादिश्रुतेः (१२. ७. ३. ६)। एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति (१९. २) ॥२२॥ सुरां परिषिञ्चति एकस्यै षिञ्चतीति (१२. ८. २. ११) वचनात् · अश्विनावुद्दिश्यापाकरणं कर्तव्यम् तच्चापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरोमीति गोस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति। शष्पचूर्णानि चावपति ॥२३॥ चशब्दात्सुरायाम्। सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ॥२४॥ प्रातःशब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते तत्रापि च रात्राविवाभिषिकः प्रथमां रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत्य (१२. ८. २. ११) द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम् रात्रिमिति गम्यते। सं° प्रातःशब्देन श्वोऽभिधीयते। तोक्मचूर्णानि च ॥२५॥ आवपति। ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम् ॥२६॥ गवां दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति। सं° उत्तमे तृतीयेऽहनि। लाजचूर्णानि च ॥२७॥ आवपति · अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधनं तु व्रीहिश्यामाकावेव · अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणम् ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥

---

१) यीरकं कृष्णायीरकं ३ marg. २) ? Thus Ss. ३ marg. चवाविव Deva l. c.

वेदी मिमीते वरुणप्रघासवत् ॥१॥ उत्तरान्या भवति दक्षिणान्येति · दक्षिणस्याः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकता वतिना लभ्यते । प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तरां सोमवत् ॥२॥ प्रक्रमस्य तृतीयं प्रतीयम् तेनोत्तरस्यां वेद्यामावृता मानक्रिया सोऽवत्कर्तव्या · सोऽवदिति च प्राची षट्त्रिंशत् पश्चात्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः (८. ३. ८-११) । तृतीयेनेति कुतोऽध्यवसितम् वितृतीयं वै सोमस्य सौत्रामणीति वचनात् · एवं सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य नवमभागः परिछिद्यते तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् तस्मात्प्रक्रमशब्देन प्रक्रमपरिछिन्नं क्षेत्रमभिधीयते यथा पादावृत्त्या परिछिन्नं क्षेत्रं पादावर्तशब्देनाभिधीयते एवं प्रक्रमपरिछिन्नं प्रक्रमशब्देन तस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् · तेन च मानस्याशक्यत्वात्तत्परिछेदकरणं प्रमाणं लक्ष्यते · तेन प्रमाणेन सोमवत्क्रियोत्तरस्याः · यद्वा प्रक्रमपरिछिन्नक्षेत्रतृतीयकरणप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति प्रक्रमतृतीयकरणप्रकारश्च शुल्वकारेणोक्त (२) एव । सं° अत्र उत्तरां वेदिं प्रक्रमेण सोमवदावृत्तेन मिमीते[1] । तयोः पश्चात्खरौ करोति ॥३॥ तयोर्वेद्योर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे खरौ करोति · खरकरणं च प्रदेशान्तरे विहितमेव ।

श्वः प्रणयनीयाधानादि करोत्याऽऽज्यासादनात् ॥४॥ सं° श्वःशब्देन चतुर्थं यज्ञनीयमहरुच्यते पौर्णमासी अमावास्या वा । स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत् ॥५॥ एवं चतुर्दश्यामुत्तरवेदिछादनान्तोत्तरा वेदिर्भवति दक्षिणोत्करकरणान्ता · तस्यां च वरुणवदिति वत्युपदेशात्प्रतिप्रस्थाता कर्ता ।

सौरमेवास्याम् ॥६॥ दक्षिणस्यां सौरमेव भवति · एवकारकरणं च तदङ्गाभावज्ञापनार्थम् · तत्कुतः अत्र हि श्रूयते[1] आश्विनोऽजो धूम्रः सारस्वतो मेष ऐन्द्र ऋषभ इति · तथा पयश्च सुरा च भवत इति (१२. ७. ३. ८) सर्वस्यास्यैकतन्त्रम् · तत्र वचनाद्दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहहोमः दक्षिणेऽहान्जुहोतीति (१२. ७. ३. १२ १५) तदङ्गान्युत्तरे एव · तथा चाह (°१४) उत्तरेऽग्नौ पशुभिश्चान्यदिति अन्यग्रहणेन सौरग्रहाङ्गान्युच्यन्ते तान्यप्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् · अतश्चाचार्येण ज्ञा-

---

१) प्रक्रमतृतीयेन काष्ठादिना आवृत्तेन त्रिंशद्वारं षट्त्रिंशद्वारं चतुर्विंशतिवारं अभ्यासेन ३ marg. २) See ३. २-३.

पितमेतत् सौरमेवास्यां भवति एवकारकरणादङ्गान्युत्तरऽएव · एवं च कृत्वा तल्लैकत्वान्न दक्षिणावेद्यर्थं प्रणीताः क्रियन्ते अग्निप्रणयनमप्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् · सपशुकेषु चातुर्मास्येषु तु तल्लभेदाद्दक्षिणावेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हपत्याच्चाग्निप्रणयनम्। सं° अस्यां दक्षिणस्यां वेदौ केवलं सौरमेव कर्म भवति।

श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परिस्रुतमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतराद्वा चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीति (२०.२८) ॥७॥ दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्व°त्वा चर्मा°च्य तत्र करो°धाति सुरापावनाय · कारोतरं च सुरापावनं प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् · ततः पूतां सुरामादत्ते°ञ्चन्तीत्यनेन मन्त्रेण कारोतरद्वा पतितां चर्मणि गृह्णाति · कुत एतत् चर्मणि मन्त्र°ङ्गात् कारोतरेण दधतो गवां त्वचीति (१९.८२) मन्त्रलिङ्गमप्यर्थप्राप्तस्योपायस्य नियामकं भवति · यद्येवम् कारोतरादेव पतितां चर्मणि गृह्णाति सम्प्रदाये तु विकल्पः। सं° ततो दक्षिणवेदिखरमपरेण बहिर्वेदि श्वभ्रं गर्तं खात्वा तत्र गर्ते गोचर्मावधाय परिस्रुतं सुरां चर्मणि आसिच्य सुराया उपरि कारोतरं वंशमयं पात्रं[1] सुरागलनसमर्थं निदधाति एवं कृते मलस्तत्ले तिष्ठति गलिता सुरा कारोतरस्योपर्यायाति एकोऽयं गलनोपायः · अथवा पूर्वं चर्मणि कारोतरमवधाय तत्र सुरामासिञ्चति तथा च सति कारोतराच्चर्मणि सुरा पतति कुतः म°ङ्गात् करो°त्वचीति · पूतां सुरामादत्ते। सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति तं परिस्रुतमिति (१९. ४) ॥८॥ सतशब्दः पात्रवाची · तच्च पालाशम् तत्र हि सुरा न विनाशमुपयाति · तत्र गोऽश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति। सं° सते पालाशे महति पात्रे। वायोः पूत इति (१९. ३) सोमातिपूतस्य ॥९॥ पुनाति। प्राडिति (१९. ३) तद्वामिनः ॥१०॥ पुनातीति विशेषः।

उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति (१९. ५) ॥११॥ उत्तरस्यां वेद्यामजा°वित्रेण वैतसे पात्रे पयः पुनाति · तच्च पयो यागार्थत्वाद्धर्मवद्भवति। सं° वैतसे वेतसवृक्षविकारे पात्रे[2]। ब्रह्मानुमन्त्रणमधर्योऽग्रिभिरिति (२०.३१) ॥१२॥ पूयमानं पयो ब्रह्मानुमन्त्रयते। पयोग्रहान्गृह्णाति कुविद्-

1) कारोतरश्चालनिका ३ marg. 2) वैतसो(!) जलडंबुकः ३ marg.

ह्वेति (११. ६) ॥१३॥ पृथगुपयामयोनी ॥१४॥ सं° अत्र मन्त्रसमाम्नाये उपयामगृहीतोऽस्येष ते योनिरित्येते सकृत्पठिते उप°नी त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः।
खरयोः सादनम् ॥१५॥ पयोग्रहसुराग्रहाणां च कर्तव्यम्। आश्विनमाश्वत्थेन ॥१६॥ पात्रेण गृह्णाति। गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति (११. १) ॥१७॥ चशब्दाद्ग्रहे। सं° कुवलान्यामलकतुल्यानि[1] बदराणि।
सारस्वतमौदुम्बरेणोपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति (११. १) ॥१८॥ चशब्दादावपति। सं° उपवाका इन्द्रयवा गोधूमवत्तुषरहिता यवसदृशा एव भवन्ति · बदराणि चणाकबदराणि। ऐन्द्रं नैयग्रोधेन ॥१९॥ यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति (११. १) ॥२०॥ आवपति। सं° यवाः प्रसिद्धाः · कर्कन्धून्यारण्यान्युपजीव्यानि बदराणि[2] कर्कन्धु सूक्ष्ममतिमधुरं यदुत्तरापथे प्रायेण जायते[3]।
स्थालीभिः सौरान्नाना हि वामिति (११. ७) व्यत्यासम् ॥२१॥ ग्रहान्गृह्णाति · तांश्च गृह्णन्व्यत्यासेन गृह्णाति पयोग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रहम् पुनरप्येवमेव व्यतिषक्तान्गृह्णातीति (१२. ७. ३. १५) वचनात्। पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥२२॥ गृह्णाति एवमपि हि श्रूयतऽइति। सुराग्रहाञ्छ्रीणात्योजोऽसीति (११. ९) वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥२३॥ ओजोऽसीत्येभिर्मन्त्रैः प्र°न्त्रं वृकादिलोमभिर्मिश्रैः सु°णाति। एके यथासंख्यम् ॥२४॥ लोमभिः श्रयणं कुर्वन्ति।
सोमो राजेत्यनुवाकेन (११. ७२-७९) ग्रहानुपतिष्ठते युगपत् ॥२५॥ यौगपद्येन।
चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषेण सौरान् ॥२६॥ उपतिष्ठते। दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपक्षाभ्यां या व्याघ्रमिति (११. १०) ॥२७॥ अध्वर्युप्रतिस्थातारौ अन्तः°त्ये स्थितं यजमानं श्ये°भ्यां पाव°तो दीक्षावदिति ऊर्ध्वमवाञ्चं च। सं° दीक्षावदिति हिरण्यरिनाभ्यादि (७. ३. ९)। अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति (११. ११) ॥२८॥ प्रे°तीति कारितत्वादध्येषणा · य°षेति यजमानः प्रेक्षते।
पयोग्रहसंमर्शनम् सम्पृच स्थेति (११. ११) ॥२९॥ विपृच स्थेति (११. ११) सौराणाम् ॥३०॥ अभिमर्शनम् · सौरानभिमृश्योदकस्पर्शनमिति सम्प्रदायः · व्यत्यासग्रहणेऽप्येवम् ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

१) °लकप्रायाणि ३ marg. २) See schol. at १५. १०. ११. ३) कर्कंधु वन्यबदराणि मरीचप्रायाणि ३ marg.

अश्व्यादि करोति ॥१॥ वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । आश्विनोऽजो धूम्रः ॥२॥ पशुर्भवति · अजग्रहणमुत्तरविवक्षया । सं° धूम्रो धूसरवर्णः ।

सारस्वतो मेष ऐन्द्र ऋषभो मध्ये यूपो दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोधसयोः ॥३॥ एवं देशाध्यवसानं कर्तव्यम् एवं हि श्रूयते (१२. ७. ३. १६) तस्येदत्ꣳ सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवत इति । वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनꣳ सुरासोमेभ्योऽनुब्रूहीति ॥४॥ पूर्ववच्छब्देन च राजसूयसौत्रामणिक उच्यते · तत्र ह्युक्तम् अश्विभ्याꣳ सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णाऽइति (५. ५. ४. २४) एता हि ग्रहदेवता इति · अतश्च पयोग्रहार्थं तदुद्देशेनापाकरणम् सुराग्रहार्थे च व्रीहिश्यामाकयोः चतुर्मुष्टिकं ग्रहणमिति · अयं च चरकसौत्रामण्यनुवाचनातिदेशोऽपरो विशेषः । सं° पूर्ववदिति राजसूयचरकसौत्रामणीवद्देवतापदान्यविभक्तिलोपेनैव समस्यानुवाचनमध्वर्युः करोति (१५. १०. १३) ।

सप्रैषं तु ॥५॥ तुशब्दो विशेषणार्थः । सं° प्रैषवचनं भवति । प्रस्थितमिति च ॥६॥ चशब्दादपरो विशेषः · प्रस्थितशब्दस्य प्रयोगः सुरासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति । त्रिपशोः सर्वम् ॥७॥ प्रस्थितशब्दवद्भवति · सर्वग्रहणं च वपार्थम् पशुपुरोडाशार्थमित्यपरे तच्चानुपपन्नम् येनायं सवनीयेषु पठ्यते (६. ६. २६ ८. १६) प्रस्थित°प्रसुते तेनेह प्राप्तस्योपसंहारार्थमिदं वचनम् न च पुरोडाशे प्रस्थितशब्दस्य प्राप्तिः तस्मात्सर्वग्रहणं वपार्थमेव · पशुशब्दस्याङ्गेषूपचरितत्वात् तत्रैव मा भूदिति सर्वग्रहणम् इह चोपसंहारात्प्रस्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेष्वप्रवृत्तिः । सुरावन्तमिति (१९. ३२) जुहोति ॥८॥ सं° अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोति । पालाशैः सौरान्न मृन्मयमाकृतिमानशऽइति श्रुतेर्यस्तऽइति (१९. ३३) ॥९॥ पा°शैः सुराग्रहान्जुहोति · कुत एतत् पा°शैरिति यस्मान्मृन्मयमाकृतिं न व्याप्नोति · कथं ज्ञायते यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोतीति (१४. २. २. ५३) वानस्पत्यं देवानामुचितम् मृन्मयं चानुचितमिति ज्ञापयति · अपि च पालाशान्युपशयानि भवन्तीत्यत्र (१२. ७. २. १५) श्रूयते मा भूददृष्टार्थता तेषामिति । सं° पा°शैः कुतः स्थालीभिरेव कुतो न जुहोति न मृन्मय° इति मृन्मयं पात्रमाकृतिं न आनशे न व्याप्नोति इति श्रुतेः ।

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं (१९.३४) भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तम् ॥१०॥ अध्वर्य्वादयः आश्विनग्रहशेषं द्विर्द्विरावर्त्यावर्त्य भक्षयन्ति । होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥११॥ भक्षयन्तीति शेषः । सं° आश्विनवदिति यमश्विनेति मन्त्रेण द्विर्द्विरावर्तम् । शेषछ-शेषमासिञ्चन्त्युत्तरे पूर्वस्य ॥१२॥ भक्षितशेषं पूर्वस्य ग्रहस्योत्तरे आसिच्यते । सं° पूर्वस्य-पूर्वस्य ग्रहस्य शेषमुत्तरउत्तरे ग्रहे आसिञ्चति । ऐन्द्रं यजमानः ॥१३॥ भक्षयतीति शेषः ।

यदत्रेति (१९.३५) सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः ॥१४॥ दक्षि°तो वितानस्य व्यवस्थिताः प्रा°नः सन्तः सौ°यन्ति यथा पयोग्रहाणां भक्षणं कृतं तथैवेति । सं° पयोग्रहभक्षणेतिकर्तव्यतानतिक्रमेण । प्राणभक्षमेके ॥१५॥ कुर्वन्ति · स चायं विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् । परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः ॥१६॥ भक्षयेदिति । अङ्गारेषु वा बर्हिष्यधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति (१९.३६) प्रतिमन्त्रम् ॥१७॥ जुहोति । अक्षन्पितर इति (१९.३६) प्रक्षालनेनोपसिञ्चति ॥१८॥ यथाहोमं पात्रे । पितरः शुन्धध्वमिति (१९.३६) जपति ॥१९॥

कुम्भीमासद्य कुम्भवद्धतवितृणां वालपवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति (१९.३७-४४) ॥२०॥ कुम्भवदिति दक्षिणस्याग्नेरुपरि सुरावतीमासजति वाल°र्धाय मध्ये । सं° ततश्चरकसौत्रामणीकुम्भ[व]द्धत°णां शतछिद्रां दक्षिणस्याहवनीयस्योपरि शिक्ये कृत्वा · कुम्भवदिति वतिना दक्षिणस्याग्नेरुपरि कुम्भीं शिक्ये कृत्वा परिस्रुद्दोषमासिच्य स्रवन्तीमित्येतावल्लभ्यते (१५.१०.१७) ।

सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च ॥२१॥ सं° नवर्चं वाचयतीति शेषः[1] · त्वछ सोम (१९.५२-५४) बर्हिषदः (१९.५५-५७) आयन्तु नः (१९.५८-६०) एतासां प्रत्येकं तृचं वाचयति । पूर्ववत्सोमातिपूतश्चेत् ॥२२॥ सो°पूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् सोमवदादीति । सं° पूर्वं सो°पूतश्चेद्यजमानस्तदा सोमवदादितृचैः पूर्ववच्चरकसौत्रामणीवत् कुम्भ्याः स्रवन्तीं सुरामुपतिष्ठते । ये समाना इति (१९.४५) यजमानो जुहोति ॥२३॥ सं° दक्षिणाग्नौ । उत्तरे च यज्ञोप-

1) See Mahidh. at १९. ४१.

वीत्युत्तरया (११.३६) ॥२४॥ चशब्दाद्यजमानः · अत्र च श्रूयते (१२.८.१.११) सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्तीति। सं° उत्तरेऽग्नौ उत्तरया ऋचा जुहोति।

अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृतीऽइति (११.३७) ॥२५॥ तच्चैतज्जुहोतिधर्मैर्धर्मवद्भवति[1]। शेषं यजमानो भक्षयतीद७ हविरिति (११.३८) ॥२६॥ चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका हिरण्यमन्तर्धाय ॥२७॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

पशुपुरोडाशान्निर्वपत्यैन्द्र७ सावित्रं वारुणं दशकपालम् ॥१॥ अन्यदेवत्याः पशवो भवन्ति वचनादन्यदेवत्याः पुरोडाशा इति (१२.७.२.१६) · पशुपुरोडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थतोक्ता · सा चात्र न सम्भवति · तत्र केचिदाहुः पशुपुरोडाश ऐन्द्रः ऐन्द्रपशुदेवतासंस्कारकः सावित्रः संस्कारसामान्यात्सारस्वतस्य वारुण आश्विनस्य एवं संस्कारकत्वमेषाम् · तत्पुनः युक्तायुक्तविचारार्हमिति। एककपालं चावभृथाय ॥२॥ वारुणं चैक°लं तैरेव सहावभृ°थ निर्वपति · वारुणस्य दशकपालतैन्द्रसावित्रयोरपि कपालसंख्योपलक्षणार्थम् · एवं हि श्रूयते (१२.७.२.१८-२०) एकादश° द्वादश° दश° वारुणा इति।

आसाद्यैनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥३॥ पुरोडाशानासाद्याज्य°जति अत्र हि क्रमे स्वि°त्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः संकीर्तनदर्शनात्। सं° अत्रावसरे स्वि°त्योः प्रैषे आज्यभागयोर्दर्शनात् यत्राग्नेः प्रिया धामानीत्यादि (२१.३६)। यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥४॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ नात्र आज्यभागौ विध्येते यथाप्राप्तमेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् कथं च प्राप्तिः ग्रहयागात्पूर्वम् तेषां हि दर्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः · यत्तु स्विष्ट°र्शनादित्युक्तम् (३) तन्न मन्त्राणामविधायकत्वात् न हि विधायका मन्त्राः।

त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा ददात्यनुशिशुं च वडवधेनुम् ॥५॥ ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्वं प्राप्तम् अनुशिशुग्रहणं न कर्तव्यम् न तत्कृतोपकाराभावाच्छिशुर्न लभ्यते तस्मात्कर्तव्यमेव · धेनुग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम् नैतदेवम् न हि अक्रियमाणे हि परशिशुरपि प्राप्नुयात् तन्मा भूदित्युभयमुक्तम् · अस्मिन्नवसरे दक्षिणादानमुक्तम् पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति। सं° वडवा चासौ

1) See schol. at ६.१०.१७ २८.

शिशुश्च सः तत्रैव जातो यः शिशुः तेन सहितां वडवां दद्यात्। एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु ॥६॥ भवन्ति गणावसानान्यात्। सं° पशूनां गणाः द्विप्रभृतिपशुसमूहाः · तेषु पशुगणेषु एैर्मा नियोजनादयो भवन्ति। शमित्रनुशासनप्रभृति वनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपादीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति (२०. १) ॥७॥ द्वाऽउत्तर°णास्यामिति (१२. ८. ३. ६) श्रुतेः · शमित्रनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् प्रथमं हि सवनीयचोदकपरिप्राप्त्या पशुपुरोडाशास्योदकदानान्ते[1] तत्पात्रसंमार्गं कृत्वा निर्वृत्तमिति। सं° सोमा°वदित्यनेन मुञ्जरज्ज्वा व्यूताम् (७. ३. २७)। कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति (२०. १) ॥८ आसन्द्याम्। तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति (२०. २) ॥९॥ यजमान उपविशेत्। पादयो रुक्माऽउपास्यति राजतꣳ सव्ये मृत्योरिति (२०. २) ॥१०॥ सौवर्णꣳ शिरस्येके विद्योदिति (२०. २) ॥११॥ सौवर्णं पुनः शिरस्येकऽआचार्याः उपास्यन्ति एके दक्षिणपादे। खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिꣳशतं जुहोति सीसेनेति (१९. ८०-९५) प्रत्यृचम् ॥१२॥ खुराश्चार्षभाः प्रतिपत्तव्याः। द्वौ-द्वौ हुत्वा शेषान्स्तते करोति ॥१३॥ तांश्च द्वौ-द्वौ हुत्वा तद्दिषान्स्तते करोति वैतसे।

सर्वसुरभ्युन्मृदितꣳ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन्प्रतिदिशꣳ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्याऽइन्द्रस्येति (२०. ३) प्रतिमन्त्रम् ॥१४॥ सर्वसुरभि[भि]श्चन्दनादिभिर्यजमानमुन्मृदितं ग्रहशेषै°षिञ्चति · आ मुखादिति मर्यादेयम् अकर्मविषयत्वात् · प्रतिदिशं व्यवस्थितः सर्वतः°क्राममिति (१२. ८. ३. १७) वचनात् · सर्व°वित्रम् सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह। सं° त्रिष्वपि मन्त्रेषु सावित्रमनुषजति।

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥१५॥ अभिषेकम् सर्वाभिर्देवताभिः करोति पुरस्ता°द्यन्नमन्नतऽइति (१२. ८. ३. १७) प्रकृत्य श्रुतेः। महाव्याहृतिभिरेके ॥१६॥ सा चेयं स्वपदविभाषा · तꣳ हैकऽ°व्याहृतिभिरिति (१२. ८. ३. १८) वचनात्। अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेभ्यः उतोत्तममित्यत आह ·

उत्तमेन वा ॥१७॥ उत्तमेन व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वेण न चानियमः · कुत एतत् पाठक्रमात् तꣳ हैकऽएता°हृतिभिरिति (१२. ८. ३. १८)। सं° उत्तमेने-

[1] Thus K. sec. m. शस्यो° pr. m.

न्द्रस्येन्द्रियेणेत्यनेन[1] चतुर्थमभिषिञ्चति । उन्मर्दनमभिषिकेऽवनीयेके ॥१८॥ उन्मर्दनं चन्दनादि · तदभिषिकेऽवनीय अभिषेकमेके कुर्वन्ति । सं° उन्मर्दनं सर्वसुरभि चन्दनाद्युद्वर्तनसाधनमभिषिके वक्ताशेषमध्येऽवनीयाभिषेकमिच्छन्ति ।

यजमानमालभते कोऽसीति (२०. ४) ॥१९॥ सुश्लोकेत्यालब्धो (२०. ४) ह्वयति ॥२०॥ यदुक्तं भवति यजमानः । सं° अध्वर्युणा आलब्धः कृतान्वारम्भो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञान्युरुषानाह्वयति । अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो मऽइति (२०. ५) प्रतिमन्त्रम् ॥२१॥ चशब्दाद्यजमान एव यऽङ्गमङ्गान्यालभते · अत्र चास्त्विति क्रियापदाध्याहारः साकाङ्क्षत्वाद्यथायोगं मेऽइति च पदस्यानुषङ्गः । उद्यच्छन्त्येनं शतवृद्धियवत्प्रमाणेषु ॥२२॥ एनं यजमानं सुश्लोकादय आहूता उत्क्षिपन्ति · शत°वत्[2] जानुदघ्नादिषु प्र°षु · कुत एतत् एवं दृष्टार्थताह्वानस्य भवति सुश्लोकादिग्रहणं च राजसूयवदेव[3] नामोपलक्षणार्थम् । सं° उद्यच्छन्ति ऊर्ध्वमुत्पाद्य एतेषु प्रमाणेषु धारयन्ति । कृष्णाजिने ऽवरोहति प्रति क्षत्रऽइति (२०.१०) ॥२३॥ कृष्णाजिनेऽवतरति यजमानः ।

त्रयस्त्रिꣳशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति (२०.३२) ॥२४॥ त्रयस्त्रिंशग्रहणाच्च स्रुवेण ग्रहणम् । आज्यग्रहमाश्वत्येनेके ॥२५॥ पात्रेण गृह्णन्ति · ततश्चाह्वनीय[य]जतित्वाद्ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्ग्रहणमाप्याय[नं] च । सं° न वसाग्रहं ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

साम प्रेष्यति ॥१॥ साम गायेत्येवम् ब्रूहीति वा · ब्रह्मा गायति ।

ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति ॥२॥ इन्द्रलिङ्गायां (२०.३०) बार्हतेन छन्दसोपेतायामृचि ।

सꣳश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवसऽइति सर्वे निधनमुपयन्ति ॥३॥

संजित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्याऽइति क्षत्रियस्य ॥४॥ निधनम् ।

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्याऽइति वैश्यस्य ॥५॥ निधनम् · अप्यङ्गतया तयोरपि प्रापितत्वात्सौत्रामण्याम्[4] । यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥६॥ सर्ववर्णानां वा यथा°तं निधनं भवति तच्च सꣳश्रवसऽइत्येवमादि (१२.८.३.२६) । सं° यथा°तम् यथा स्वाध्यायपठितम् संश्रवसऽइत्याद्येव । आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥७॥

---

1) sic! 2) See १८. १. २. ff. 3) See १५. ७. १०. 4) See at १. १. Lâtyây. ५. ४. १९.

होतुरग्रतः । त्रया देवा इति (२०.११) शस्यान्ते जुहोति ॥८॥ ग्रहम् · तच्चानुवाचनयजप्रैषपूर्वकम् · देवताश्चात्र प्रकृता[1] एव · तथा याज्यानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते अश्विना तेजसाश्विना पिबतमिति (२०.८० १०) ।

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा मऽइति (२०.३४) ॥९॥ ग्रहशेषम् ।

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति (२०.१३) ॥१०॥ स्विष्टकृत्प्रभृत्या बर्हिर्होमात्कृत्वा परिस्रुत्क्षीरलिप्तान्यादायावभृथवद्गमनम् ॥११॥ स्वि॰भृति बर्हिर्होमान्तं कृत्वा परि॰थवद्गच्छन्ति · शूलावभृथेन व्यवधानादवभृथवदित्युच्यते ।

आ शूलाभिमन्त्रणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्यावभृथेष्टिः ॥१२॥ सं॰ हृदयशूलमु॰ (६.१०.३) [अ]त आरभ्य शूलाभिमन्त्रणान्तं कर्म कृत्वा प्रवेशनादारभ्यावभृथेष्यन्तं करोति । मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति (२०.१४-१८) ॥१३॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥१४॥ मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जनम् । सं॰ पूर्ववदित्यवभृथेति (२०.१८ १९) मन्त्रेण[2] । सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति (२०.१९) द्वेष्यं परिषिञ्चति[3] द्वौ विक्रमाऽउदङ्गत्वा ॥१५॥ प्रतिषिञ्चति । यामस्य॰परासिञ्चेदिति (१२.१.३.६) वचनात् । अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदादिवेति (२०.२०) ॥१६॥ अव॰वत्स्नानग्रहणं वासोऽपासनार्थम् प्राप्तत्वादेव । सं॰ सौमिकावभृथवदेव स्नात्वा जलस्थलऽएवान्ये वाससी परिधाय ।

सोमवदुत्क्रमणागमनं च ॥१७॥ सोमवदेव (१०.९.७) उद्वयमित्युन्नयनम् (२०.२१) आमहीयजपवदागमनम् । आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोऽअद्येति (२०.२२) ॥१८॥

एधोऽसीति (२०.२३) समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति (२०.२३) ॥१९॥ शूलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिके च तन्त्रेण कालैकत्वाज्जुहोति ।

जुहोति च समाववर्त्तीति (२०.२३) ॥२०॥ चशब्दाच्छेषपरिसमाप्तिं करोति ।

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥२१॥ कर्तव्या · अस्याश्च पूर्वमादित्येष्टिरुक्तैव । सं॰ उत्पूर्वोऽवस्यतिः प्रदेशान्तरगमने वर्तते । तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥२२॥ तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

1) Thus K pr. and tertia m. प्राकृता sec. m. 2) see १०.९.३. 3) Thus १. M. K. प्रतिनिषि॰ २ pr. m.

आचार्येण सौत्रामण्यनुविहिता। इदानीमथर्ववेदविहितसौत्रव्याख्यानोपन्यासाय न्यायोपप्रदर्शनायाचार्य[1] आह · सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः[2] कालभेदात् ॥१॥ इह चादित्यपयस्यात्रिपशूनामन्यत्रापि सम्भवात्तद्विषयतापि मा भूदिति सौ॰ण्योग्रहणम् प्रयोगवचनैकत्वप्रशस्त्यर्थं च एको हि प्रयोगवचनोऽत्र ऋद्धिकामः सौत्रामण्या यजेतेति · अत्रेष्टि॰शवो भिन्न॰न्त्राः भवन्ति · कुत एतत् का॰त् भिन्नो हि कालः आदित्यं चरुं पयस्य॰मीजान इति (१२.१.२.११) चैवमादि · ननु च प्रयोगवचनैकत्वे राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्तः इष्टि॰भेदादिति किमर्थं पुनरुच्यते सत्यम् एतदेवम् तत्र ख्या[ा]नुमत्यादीनां फलैकत्वे तन्त्रभेदोऽभिहितः इह पुनस्तथा नेति इह हि यागविशेषाणां सौत्रामणीसंशब्दितानाम् ऋद्धिकामः सौत्रामण्या यजेतेति फलसम्बन्धः तत्संनिधानादितरेषां तदङ्गतेति वैषम्याद्भेदेनोच्यते अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वादेकतन्त्रं मा भूदित्युच्यते · ननु च ज्योतिष्टोमवदत्रैकतन्त्रं कस्मान्न भवत्यङ्गानां प्रधानानां च नेत्युच्यते तत्र हि ऋत्विग्वरणदेवयजनजोषणादीनामुत्तरकालं दीक्षणीयादिविधानम् इह पुनरादित्यादीनामङ्गत्वेऽपि सति कालभेदात्तन्त्रभेद इति न दुरुक्तम्। सप्तदश सामिधेन्यः ॥२॥ अत्र भवन्ति · अनारभ्य समधीतं साप्तदश्यं प्रकृतितः पाञ्चदश्येनोत्कालितम् यत्र-यत्र श्रूयते तत्र-तत्र भवति। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥३॥ अत्र भवतः। वृधन्वन्तौ वा पशुषु सांनाय्यविकारात् ॥४॥ पशुषु यस्याज्यभागौ तस्य वृ॰न्तौ भवतः · पशुषु पयोग्रहा भवन्ति तेषां सां॰राद्वृधन्वन्तौ भवतः। सं॰ कुतः पशोः सां॰रात्।

आमिक्षायां च ॥५॥ वृधन्वन्तावेव सांनाय्यविकारत्वात् · अधस्तनसूत्रे (४) पशुष्विति विशेषितत्वादामिक्षायामप्राप्तिर्मा भूदिति भेदेन ग्रहणम्। उपांशु देवतेष्टिषु ॥६॥ भवतीति वाक्यशेषश्च। विराजौ संयाज्येऽअविशेषोपदेशात् ॥७॥ संयाज्याशब्देन स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये उच्येते (५.१३.२) ते च प्रेद्धोऽअग्नऽइमोऽअग्नऽइति (ऋक्सं॰ ७.१.३ १८) · अविशेषेण हि सौत्रामणीं प्रकृत्य विराजौ संयाज्येऽइति समाम्नायते। वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः

1) ? ॰र्थयन्नाचार्य Cod. 2) ? ॰शवः। अभि॰ ३. M. भिन्न॰ K.

॥८॥ वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो भवति। अत्रीणां चैके ॥९॥ द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति एके तनूनपातम्। प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजानुयाजप्रैषाः ॥१०॥ चोदकप्राप्त्या भवन्ति। सं° प्रथ°योः पश्वोः बह्वृचानां प्रैषाध्याये पठिताः प्राकृता इत्युच्यन्ते। ऐन्द्राग्निके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥११॥ तत्कुतो लिङ्गात् होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद ऽइति (२८.१) एवमादि तत्पुनर्बह्वृचः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्गं विनियोजकमिति पर्यालोचनीयम्। सं° ऐन्द्रस्य पशोः ऐन्द्रान् होता यक्षत्समिधेन्द्रं देवं बर्हिरिन्द्रमित्यादीन् (२८.१. १२)। समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः (२०.३६-४६) प्रथमस्य ॥१२॥ प्रयाजयाज्याः प्रथमस्य पशोर्भवन्ति। याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामायात्विन्द्र इति (२०.४७-५२) ॥१३॥ चशब्दात्प्रथमस्य भवन्ति। सं° आयात्विन्द्र इत्याद्यः षडृचः यथाक्रममैन्द्रस्य भवन्ति। होता यक्षत्समिधाग्निमिति (२१.२९-४०) प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः ॥१४॥ आप्रियश्च समिद्धोऽअग्निरश्विनेति (२०.५५-६६) ॥१५॥ चशब्दात्त्रिपशोरेव। अश्विना हविरिति (२०.६७-६९) तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः ॥१६॥ प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या ॥१७॥ सर्वाः पुरो°याज्या इति श्रुतेः (१२.८.२.३५) ' तथा सर्वाः प्रथमा°उत्तमा इति (°३५)।

य इन्द्र इति (२०.७०-७२) पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥१८॥ पूर्ववच्छब्दे[न] प्रथमामनूच्ये[त्ये]वमादि (१७) लभ्यते। सं° त्रयाणां पशुपुरोडाशानाम्। अश्विना गोभिरिति (२०.७३-७५) च हविषाम् ॥१९॥ चशब्दात्पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः।

ग्रहाणां युवꣳ सुरामं पुत्रमिवेति (२०.७६-७७) ॥२०॥ याज्यानुवाक्ये भवतः। सं° त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च षड्ग्रहा भ° सर्वेषां ग्रह°भवत इति श्रुतेः (१२.८.२.३४ ३५)। पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्नऽइति (२०.७८-७९) ॥२१॥ या°क्ये। होता यक्षदश्विनाविति (२१.४१) त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम् ॥२२॥ ग्रहाणां चतुर्थः (२१.४२) ॥२३॥ प्रैषो भवति। सं° होता यक्षदश्विना सरस्वतीत्ययं चतुर्थः प्रैषो ग्रहाणां भवति। हविषामुत्तरे (२१.४३-४५) यथालिङ्गम् ॥२४॥ सं° चतुर्थात्प्रैषादुत्तरे होता यक्षदश्विनौ छागस्य

हविष इत्याद्यास्त्रयो यज्ञे प्रैषा भवन्ति । उत्तमौ (२१.४६-४७) वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥२५॥ यथालिङ्गमेव भवतः । सं° अन्ते पठ्यमानौ वनस्पतिमभि° अग्निं स्विष्टकृतम् इमौ प्रैषौ भवतः । प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यौ शोंसावेत्याहूय ॥२६॥ केचिदुपविष्टेऽध्वर्याविति पठन्ति तेषाम् शोंसावेत्येतावानेवाह्वावः ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

अश्विना तेजसेत्यनुवाकं (२०.८०-९०) शंसति ॥१॥ त्रिः प्रथमान्त्ये ॥२॥ सं° ऋचौ त्रिर्वारं पठति । त्रिचादिष्वाहूय ॥३॥ त्रिचस्य-त्रिचस्यादौ आह्वावं कुर्यात् । सं° अस्मिन्ननुवाके एकादशर्चो वर्तन्ते · तासां प्रथमोत्तमयोस्त्रिः शंसनमुक्तम् परिशिष्टास्त्रयस्तृचाः तेषामादिष्वाहूय । उत्तमां शिष्ट्वा प्राङ्नवम्या दशम्या वा त्रया देवा इति (२०.११) निवित्सुतदशावसाना ॥४॥ उत्तमाया ऋचः प्राक् नवम्या वा दशम्या वा निवित्साना शस्यते । ओङ्कारः ऋगन्ते ॥५॥ निवित्पदावसानेऽओङ्कारो भवति । अन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥६॥ ऋचो यदन्त्यमक्षरम् तस्य प्रणवे परत्रावस्थिते । सं° ऋचः सम्बन्धिन्यन्त्येऽक्षरे प्रणवे परे ओङ्कारे परे स्वरप्रभृतिवर्णजातस्य लोपो भवति · तद्यथा इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् (२०.८०) अम् इत्येतावदत्र लुप्यते तेन इन्द्रियोमित्येवं सम्पद्यते · एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥७॥ तस्मिन्नेव प्रणवे चैकेऽन्तमपि लुम्पन्ति[1] · तत्र मकारो लुप्यते ओ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ।

अश्विना तेजसाश्विना पिबतामिति (२०.८० १०) याज्यानुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥८॥ ग्रहस्य भवतः · अनयोश्च ऋचोरपि नियुक्तत्वाहस्त्रे अप्रयोगो मा भूदिति अनुवाकग्रहणमधस्तात्कृतम् (१) । सं° त्रयस्त्रिंशत्तमे सशस्त्रग्रहे । अनुवाचनप्रैषौ समस्यानुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति (११.४८-५८) ॥९॥ सं° अनुब्रूहीत्यनुवाचनम् अमुं यजेति प्रैषश्च तौ समस्य कर्तव्यौ देवतापदान्यविभक्तिलोपेनैव समस्य कर्तव्यौ अश्विभ्यां सरस्वत्याऽइन्द्राय सुत्राम्णोऽनुब्रूहीत्येवम् · देवं बर्हिः सरस्वती त्रिपशोः । याज्याश्च ॥१०॥ एता एव । सं° देवं बर्हिरित्याद्या एवानुयाजानां याज्याश्च भवन्ति । अग्निमद्येति (२१.५१) सूक्तवाकप्रैषः ॥११॥

1) Thus Ss. लुप्यंति K.

प्राकृतः सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥१२॥ सं° सर्वं प्राकृतं प्रकृतिवदेव भवति। अनुक्तं च ॥१३॥ यच्चान्वयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यत्रैव भवत्येव। सं° यदत्र प्रकरणे अनुक्तं प्रणयनीयानुवाचनाग्निमन्थनीयामनोतायूपाञ्जनोच्छ्रयणादि तत्सर्वं प्राकृतं भवति। इमं मे तत्वेत्येककपालस्य (२१.१-२) ॥१४॥ या°क्ये भवतः। अग्नीवरुणयोस्त्वं नः स त्वमिति (२१.३-४) ॥१५॥ या°क्ये। आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमू षु मातरमिति (२१.६ ५) ॥१६॥

आ नः प्र बाहवेति (२१.८-९) पयस्यायाः ॥१७॥ वाजिनस्य शं नो वाजे-वाजऽइति (२१.१०-११) ॥१८॥ अयं तु विशेषः अनवानं याज्या ॥१९॥

वायोधसाप्रियः[1] समिद्धोऽअग्निः समिधेति (२१.१२-२२) ॥२०॥ वायोधसस्य पशोः प्रयाजयाज्याः। याज्यानुवाक्याश्च[2] वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेनऽऋतुनेति (२१.२३-२८) ॥२१॥ चशब्दाद्वायोधसस्यैव ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये एकोनविंशतिमोऽध्यायः ॥१९॥ ॥

सौत्रामणी समाप्ता ॥

इति कात्यायनसूत्रऽएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तोऽश्वमेधोऽनुविधीयते।

राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥१॥ राजशब्दोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्ततऽइत्युक्तं प्रदेशान्तरे तथा च क्षत्रिययज्ञ°यदश्वमेधः (१३.४.१.२) तस्माद्राजाश्वमेधेन यजेतेति (१.६.३) राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः न ब्राह्मणवैश्ययोरिति। अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञक्रतोर्नामधेयम् स सर्वकामस्य भवति सर्वकामावाप्तिश्च परमात्मास्व्यसत्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरीरकालभाविनो हि कामा इति तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोः तथा चाह सर्वान्ह°यजतऽइति (१३.४.१.१)।

अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥२॥ फाल्गुनशुक्लपक्षे[3]ऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति (१३.४.१.४) प्रकृत्य तस्यै

---

१) वा°सऽआप्रि° Mahidh. २) याज्यापुरोऽनु° Mahidh. ३) फा°न्याः संबंधी शुक्लपक्षः फाल्गुनीशुक्लः वसंतप्रत्यासन्नः Deva.

पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति श्रुतेः । ग्रीष्मऽएके ॥३॥ आरम्भं कुर्वन्ति श्रुतेरेव (१३. ४. १. २) । सं° ज्येष्ठाषाढयोः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वा । ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां पात्राणामञ्जलिप्रसृतानां च ॥४॥ सं° चतुर्णां पात्राणां चतुर्णामञ्जलीनां चतुर्णां प्रसृतानां च प्रसृतश्चैकहस्ताङ्गुलिकोशः । अक्तेनमाग्यर्त्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥५॥ एनमोदनम् । तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च तावतः ॥६॥ चत्वारि गोसहस्राणि चत्वारि च सुवर्णरक्तिकाशतानि । सं° गवां सहस्रं प्रत्यृत्विजमेकैकम् · शतमाऽवतः तांश्च हिरण्यस्य । ब्रह्माद्यशेषेण रशनां द्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा निदधाति ॥७॥ सं° ब्रह्मौदनाञ्जनार्थाद्यशेषेण । आदानकाले वाञ्जनम् ॥८॥ कार्यार्थत्वात् एवं वाद्यशेषं स्याप्यते वाशब्दोऽवधारणार्थः । सं° पौष्या इष्टेरनन्तरम् । निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति (२२. १) ॥९॥ चतुःसौवर्णिकं निष्कमाभरणविशेषं यजमाने प्रऽयति। वाचं यच्छेति चाह ॥१०॥ चशब्दादनन्तरम् । आ वरदानाद्वाग्यमनम् ॥११॥ पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली सानुचर्यः शतेन-शतेन ॥१२॥ (१३. ४. १. ८) । सं° पत्न्यो यजमानसमीपे आगच्छन्ति · महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री · द्वितीया वावाता वल्लभा · तृतीया परिवृक्ता अवल्लभा · पालागली दूतपुत्री · अनुचरीणां शतेन-शतेन सानुचर्यस्ताः पत्न्यो भवन्ति । राजदुहितरः प्रथमायाः ॥१३॥ सं° महिष्या राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति । राजन्यानां द्वितीयायाः ॥१४॥ पत्न्याः राजन्यदुहितरोऽनुचर्यः । सं° क्षत्रियजातिमात्राणां दुहितरः । सूतग्रामण्यां तृतीयायाः ॥१५॥ सूतः संकरजातः ग्रामणीर्महत्तरः तयोर्दुहितरस्तृतीयाया अनुचर्यः । सं° सूतोऽश्वपोषकः । क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां चतुर्थ्याः ॥१६॥ पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति · क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा संग्रहीता च सारथिः । सं° क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम् । अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हपत्यमुदक्शिराः संविशति ॥१७॥ अग्न्याधेयवदिति पूर्वया द्वारा (४. ७. १?) यजमा[नोऽग्न्यगारं प्रविशति] [1] । ऊर्वन्तरे वावातायाः ब्रह्मचारी

1) There is here (between fol. ८६ b and ८७ a) a lacuna in K, which reaches to ३२.

॥१८॥ सं° अन्तरा ऊरू शेते (१३.४.१.१)। इतराश्चान्वक् ॥१९॥

प्रातराहुत्याꣳ हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे ॥२०॥ अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥२१॥ सं° ददातीति शेषः। पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥२२॥ शतमानं दक्षिणा सौवर्णम् ॥२३॥ हिरण्यपरिमाणोऽन्यत्रापि[1] ॥२४॥ पौष्णं चरुं निर्वपति ॥२५॥ वासःशतं दक्षिणा ॥२६॥

देवस्य त्वेति (२२.१) रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह (२२.४) ॥२७॥

तं वधानेति (२२.४) ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति (२२.३) बध्नात्यश्वम् ॥२८॥

त्रिरूपꣳ सर्वरूपं वा ॥२९॥ सं° तस्य कृष्णः पूर्वार्ध इत्यादि (१३.४.२.४)।

शीघ्रम् ॥३०॥ सं° वेगवत्तरम्। दक्षिणाधुर्यसनम् ॥३१॥ साहस्रम् ॥३२॥ गोसहस्रार्हम्। सं° गवां सहस्रं मूल्यं योऽर्हति। ललामं ॥३३॥ नीलीपौण्ड्रकम्[2]। सं° नीलवर्णलाञ्छनयुक्तम्। कृत्तिकाञ्जि वा ॥३४॥ कृत्तिका शकटमिव यस्य ललाटे पौण्ड्राणि · अत्र येषां वर्णानामविरोधस्ते समुच्चीयन्ते येषां-येषां विरोधस्ते आम्नानसामर्थ्याद्विकल्पन्ते। सं° कृत्तिका शकटाकारमञ्जि पुण्ड्रं[3] ललाटे यस्य सः। पूर्वकायकृष्णꣳ शुक्लापरम् ॥३५॥ तस्य कृष्णः°ऽपरार्ध इति श्रुतेः (१३.४.२.४)। कृष्णसारङ्गं वा ॥३६॥ कृष्णवर्णासहितान्यवर्णम्। सं° कृष्णवर्णो वर्णान्तरमिश्रः कृष्णसारङ्गः।

स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति (२२.५) प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ॥३७॥ या न वहन्ति ताः स्थावरा आपः। आयोगवमाह श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेति[4] ॥३८॥ आयोगवः संकरजातः वैश्यायां शूद्रेण जातः · चतुरक्षस्याभावाद्यस्याक्षिसमीपे पौण्ड्राणि स गुणवृत्त्या चतुरक्षः। पुंश्चलूमेके ॥३९॥ आ°स्वेत्येवमाहुः · पंश्चलू[ः] स्त्रीलोलुप उच्यते। सिध्रकमुसलेनेनꣳ हन्ति ॥४०॥ स एवं प्रेषितः सन् [आयोगवः पुंश्चलूर्वा] सि°नं श्वानं हन्ति [मारयति]। सं° सिध्रकवृक्षोद्भवेन ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

योऽर्वन्तमिति (२२.५) वाचयति ॥१॥ वैतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति

---

1) See at ४. ४. २८. यत्र-यत्र शतमानं श्रूयते तत्र हि°णे ज्ञातव्यम् न रजतपरिमाणे Deva.
2) Thus K pr. m. नीलं पौं° K sec. m. 3) पुंड्रं Ss. AB. 4) हन्यस्वेति B!

परो मर्त इति (२२. ५) ॥२॥ सं° वेतसवृक्षशाखानिर्मितेन कटकेन तं मारितं श्वानमश्वस्याधःप्रदेशे जलमध्ये प्लावयति तारयति। अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति (२२. ६) जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥३॥ अग्निं°नीयाश्वम्।

सकृत्सं वावर्तम् ॥४॥ सकृत्त्वं वाहुतीनां जुहोत्यनुवाकमावर्त्यावर्त्य वचनात् (१३. १. ३. १)। आश्वस्रवणाविरमणाद्वा ॥५॥ सं° अथवा न सकृत्सस्य नियमः · किंतु आ अश्व°द्वा यावत्कालं छिन्नादश्वशरीरादुदकं स्रवति तावज्जुहोतीत्यर्थः [शाखान्तरात्]। द्वादशकपालान्निर्वपति भिन्नतल्लाञ्छतमानदक्षिणान्मध्यमस्य राजतः सवित्रे प्रसवित्रे सवित्रऽआसवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति ॥६॥ कालिक्याल्लिंकं मा भूदिति भिन्नतल्लानित्युक्तम् · मध्यमस्य राजतः शतमानो दक्षिणा इतरयोः सौवर्णाः। प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयंकृतास्तिस्रो गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥७॥ उत्तरमन्द्रा च गायनप्रसिद्धा · वीणासंगतं च गानम् वीणागाथीति श्रुतेः (१३. ४. २. ८) · प्रयाजेषु तायमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्राह्मणः ब्राह्मणग्रहणादृत्विग्व्यतिरिक्तः यज्ञ°कृता एव तिस्रो गाथा एव गायति उत्तरमन्द्रायां वीणागाथी स्व°ताः। सं° पूर्वोक्तेष्टिप्रयाजेषु हूयमानेषु · उत्तरमन्द्रासंज्ञायां वीणायाम्।

राजन्यो धृतिषु युद्धजययुक्ताः ॥८॥ गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् वीणागाथी स्वयंकृताः यु°क्ताः। सं° राजन्यः क्षत्रियः · धृतिषु हूयमानासु। अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति (२२. १९) ॥९॥ पशुवदुत्सर्जनं निरष्टेऽश्वशते ॥१०॥ पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्लभ्यते (१६. ३. १५) · निरष्टे निरमणे[1] वृद्धतया। सं° अध्वर्युयजमानौ अश्वशते शतानामश्वानां मध्ये पशु°नं कुरुतः · कीदृशे निरष्टे अश्वस्य [दन्त]गतान्यष्टौ [वयो]व्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि-त्रीणि [वर्षाणि] अनुवर्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः। देवा आशापाला इति (२२. १९) रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीनातीयांस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥११॥ (१३.४.२.५)।

---

१) गतयौवने K. marg. निर्गतं रमणं क्रीडनं वृद्धतयास्मादिति निरमणम्. गतयौवनम्. Deva. See Harisvámin at १३. ४. २. ५.

सं° अस्योत्सृष्टस्याश्वस्य अध्वर्युः रक्षिणो रक्षकान्युरुषान्देवा इति मन्त्रेणादिशति · शतं राजपुत्रान्राजन्यपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान् शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रान् · संनाहवन्तः कवचिनः खड्गधारिणो निषङ्गिनः कलापं शरावपनभस्त्रा तद्वन्तः वंशादिधारका दण्डिनः। वडवाभ्यो वारणम् ॥१२॥ अश्वस्य। प्रक्षेपाच्चोदकात् ॥१३॥ सं° स्नानार्हादुदकात्। ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान्वृत्तिः स वः ॥१४॥ इदानीं रक्षितॄणां वृत्तिमाह · अश्वमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो वो वृत्तिः (१३.४.२.१७)। सं° आश्वमेधिकसम्बन्धि कर्माजानन् वो युष्माकं वृत्तिः जीवनम्। पक्वान्नं च सर्वेषु ॥१५॥ सं° अश्वमेधविद्वत्स्वपि ब्राह्मणेषु यत्पक्वान्नं तद्भवद्भिर्ग्राह्यम्। रथकारगृहवासाश्च[1] ॥१६॥ रथकारकुलऽएव वो वसतिरिति (१३.४.२.१७)। अभिषेक्या भविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह राजपुत्रान् ॥१७॥ नेतरान्। सं° रा°त्रान्प्रत्याह यूयं अश्वरक्षणं समाप्नुवन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ। दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयेषूपविशन्ति ॥१८॥ सम्प्रत्यभावाद्भूतकालीना वेदिः · तेषां विशेषमाह ·। सं° अध्वर्य्वादयो वक्ष्यमाणाः · अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः ॥१९॥ सौवर्णयोः। सं° सपादमासनं कूर्चः। फलकयोर्वा ॥२०॥ सं° पादरहितं फलकम्। होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु ॥२१॥ सं° कशिपुशब्देन मृद्वासनं मसूरक उच्यते। होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति ॥२२॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

पारिप्लवं प्रेष्यति ॥१॥ पारिप्लवमृग्छन्दमाख्यानम्। तस्मिंश्छस्यमाने[2] · हवै होतरिति प्रतिगृणाति तदन्ते प्रेष्यति वीणागणगिनो राजर्षिभिर्यजमानम् संगायतेति ॥२॥ वीणागणगिन उप°सम्प्रेष्यतीति (१३.४.३.३) श्रुतेः। सं° वी°गिनः वीणानामलाबुवीणा त्रितन्त्रिः सप्ततन्त्रिः शततन्त्रिः इत्यादीनां गणो वीणागणः तेन ये गायन्ति ते वी°णगाः ते [शिष्यभूताः] सन्ति येषां [गायनाचार्यादीनां] ते [वी°गिनः] · राजर्षिभिरुपमानभूतैः सहोपमेयभूतं यजमानं संगायतेति [प्रैषार्थः]। दक्षिणाग्नौ[3] जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति (२२.७-८) प्रक्रमान् ॥३॥ प्रतिमन्त्रम् प्रक्रमसंज्ञकान्होमान्।

---

[1] यूयं भवत Deva. [2] °छंस्य° K. [3] Thus १. ३. K. M. AB. दक्षिणेऽग्नौ Ss.

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीर्जुहोति रतिरिति (२२.१२) ॥४॥ जुहोतीत्यनुवर्तते · चतस्र इति ग्रहणं मन्त्रविवेकार्थम् आहवनीयग्रहणमधिकृतदक्षिणाग्निव्युदासार्थम् । वावातासंवेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिप्लवधृतीः संवत्सरम्[1] ॥५॥ वावातासं°वित्रीणां चान्द्रमसः संवत्सरः तेन हि सर्वत्र व्यवहारः · पारिप्लवधृतीनां तु सावनः[2] · एवं हि श्रूयते पारिप्लवं प्रकृत्य षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टऽइति (१३. ४. ३. १५) · धृतिषु च षोडश नवतीरेता वाऽश्वस्य बन्धनमिति (१३. १. ६. २) · इयं च संख्या सावनऽएव संवत्सरे घटते न चान्द्रमसऽइति । अर्धमासमासत्रैमास्यषण्मास्यानि चैके ॥६॥ वावातासंवेशनादीनि कुर्वन्ति शाखान्तरात् · अस्मिंश्च पक्षे सोमाविरोधिनोपक्रमः कार्यः। सं° एके पारिप्लवादीनि अर्धमासे मासि त्रैमास्ये षण्मास्ये कुर्वन्ति ।

वीणागाथिभ्यां पृथक्शते ददाति ॥७॥ शतं-शतं ददाति । सं° एकैकं गवां शतमुभाभ्यां ददाति । राजर्षिभिः संगायनमा दीक्षणीयायाः ॥८॥ सं° संवत्सरे पूर्णेऽपि आ दीक्षा रा°भिर्गानम् । दीक्षान्ते देवैरौपवसथ्यात् ॥९॥ दीक्षणीयायाᳪ°विसृष्टायामिति प्रकृत्याह (१३. ४. ४. २) देवैरिमं यजमानᳪ संगायतेति । सं° आ औ°थ्यात् आङभिविधौ [अग्नीषोमीयसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः] ।

पश्चादौ प्रजापतिना सुत्यासु ॥१०॥ प्रजापतिनेमं यजमानं संगायतेति प्रैषः ।

अन्ते च ॥११॥ एवमेव प्रेषणम्[3] · अन्तग्रहणेनोदवसानीयान्त उच्यते · उदवसानीयायामन्ततः सᳪस्थितायामिति (१३. ४. ४. ४) श्रुतेः · एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीष्वपि एतदप्यन्तग्रहणेन सूचितम् । अश्वापदोऽया चरुभिः सावित्र्यन्ते ॥१२॥ तत्कालता (२५. १. १) मा भूदिति सावित्र्यन्तग्रहणम् । सं° अश्वस्य रोगाद्यभिभवे चरुभिरिष्टया भवति । पौष्णः स्रामे ॥१३॥ स्रामः सिंहाणक उच्यते । सं° स्रामः सिंघाणकः[4] शालिहोत्रे प्रसिद्धः । सौर्योऽक्ष्यामये ॥१४॥ अक्षिरोगे । वारुणोऽप्सु मृते ॥१५॥ यवमयो भवतीत्युक्तमेव ।

---

1) संवत्सरपर्यन्तं प्रत्यहं भवंति । संवत्सरश्चोत्सर्गदिवसादारभ्य गणनीयो न दीक्षादिनदिवसात् Deva. 2) Deva: तत्साहचर्याद्वावाता°गानानामपि सावन एव संवत्सरः · न ह्येकः शब्दो विधेयभेदेनार्थभेदमाश्रयते · तस्मात्सावन एव सर्वत्र । 3) प्रैष° K. 4) संघाणक Ss. सिघाटण्म B. सिंघाटण A pr. m. सिघाणक A sec. m.

सं॰ उदकमध्ये मृते । भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्यामये ॥१६॥ अरिष्टरोगे द्रोण्यामये । सं॰ अरिष्यामये अन्नतामये (१३. ३. ८. ३) भू॰नरो भवति · रिष्टिरायुधम् तत्कृत आमयो रिष्यामयः न रि॰यो ऽरि॰यः · भूमिकपाल एव भूमिरेवास्य कपालस्थाने । लोष्टकपालं ज्ञातूकर्ण्यो भेदात् ॥१७॥ एवं हि श्रूयते (१३. ३. ८. ३) वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्पुनरनुपपन्नम् · येनात्र द्वादशकपालो वैश्वानरोऽनूच्यते[1] यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स भूमिकपालः कर्तव्य इति · द्वादशकपालतायाः[2] भूमिकपालतायाश्चासम्भवात् · लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव · तस्माद्भूमिकपाल एवेति सम्प्रदायः । सं॰ लोष्टा[3] एव कपालानि यस्यासौ · कुतः भेदात् कपालेषु संख्यायोगेन भेदोपदेशात् न चासौ भूमिकपालत्वे सम्भवति · [तस्माल्लोष्टानि मृत्खण्डानि कपालस्थाने उपधेयानि । एवं सति उभयानुग्रहो भवति लोष्टानां भेदाद्द्वादशकपालता भूमिकपालता च · इतरथा भूमेरेकत्वेनाभेदाद्द्वादशकपाल एव] । नाशे तल्लेण द्यावापृथिव्यः पयो वायव्यः सौर्यः ॥१८॥ तल्लशब्दस्तल्लिवचार्थ इति केचित् · तत्पुनरनुपपन्नम् कालाद्यभेदादिना प्राप्तत्वात् · तस्माद्वैश्वदेविकमत्र तल्लं यथा स्यादिति · ननु च वैश्वदेविकप्रकृतित्वेन प्राप्नोत्येव तत् नेत्युच्यते वायव्यसौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते अतस्तत्प्राप्त्यर्थं तल्लेणेति वचनम् । सं॰ अश्वस्य नाशे तल्लेण त्रिहविष्केष्टिर्भवति ।

अन्यत्रापि ॥१९॥ अन्यस्मिन्नपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भवति । स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येदेतयैव यजेतेति (१३. ३. ८. ६) · अस्येति च ग्रहणात्प्रकरणाद्बहिर्न भवति । सं॰ अश्वमेधयाजिनोऽन्यत्रापि हिरण्यादिद्रव्ये नष्टे इयमेवेष्टिर्भवति ।

प्रजाते वायव्यम् ॥२०॥ यद्यश्वो वडवाः स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेदिति (१३. ३. ८. १) वचनात् । सं॰ वडवायां कृतरेतःस्कन्दनः प्रजात इत्युच्यते ।

मृतादर्शनयोः ॥२१॥ मृते चादर्शने च ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ॥

अन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम् ॥१॥ रशनाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् अ-

---

1) ॰च्यते K. ॰घते Deva in his quotation of this passage. 2) ॰लता Deva (AB). 3) Thus Ss. लोष्ट AB.

हननं तु न भवति अश्वयोगाभावात् अग्नये स्वाहेति चानुवाके होमः[1] · प्रक्रमधृतिहोमोऽपीति चेत् न अश्वसम्बन्धात् अश्वसम्बन्धो हि भवति · हिङ्काराय स्वाहेत्येवमादि प्रक्रमाणाम् धृतिहोमानामपि षोडश नवतो°बन्धन-मिति (१३.१.६.२)। सं° मृते अश्वस्यादर्शने अपुनरागमनसम्भवे च अन्यस्याश्वस्य रशनादानादि अश्वयुक्तम् अश्वसम्बन्धि अश्वोपकारकं सर्वं कर्म पुनः करोति[2]।

पश्वालम्भनाद्याऽऽधरदीक्षणीयायाः कृत्वा चत्वार्यौद्भणानि जुहोत्याधरिकाणि ॥२॥ पश्वालम्भनं च पौर्णमास्यामेव · तदाद्यधरदक्षिणीयान्तं च · यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण पश्चाम् आग्निके°निर्वपतीति (७) भवति । सं° [साग्निचित्ये क्रतौ य इष्टकापशुर्विहितः तस्य आल°दि]कर्म कृत्वा[3] चत्वार्यौ°णानि आकूत्यै प्रयुजेऽइत्यादीनि (४.७) जुहोति । काय स्वाहेति (२२.२०) चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥३॥ औद्भणानि जुहोतीति वर्तते । कृष्णाजिनदीक्षातः ॥४॥ सं° अत औद्भणहोमानन्तरं कृ°क्षा । अधरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि-त्रीणि चाश्वमधिकानि कृष्णाजिनान्तमन्वहम् ॥४॥ अध°याया आग्नावैष्णवस्य[4] च चत्वार्यौद्भणानि त्रीणि-त्रीणि चा°कानि जुहुयात्परिपाट्या । सं° कृ°नान्तं [कृष्णाजिनोपवेशनान्तं] कर्म दीक्षणीयेष्ट्यादि अन्वहं प्रत्यहं [षट्स्वपि दीक्षणीयासु] भवति । प्राकृतव्रतोऽकृतत्वात् ॥६॥ सप्ताहं दीक्षणीयाप्रचारे प्राकृतमेव व्रतं भवति · कुत एतत् अकृतत्वात् दीक्षासंस्कारस्य दण्डान्तेन हि दीक्षितो भवति। सं° यजमानः प्रा°तो [प्राकृतव्रतोपायनीयाशनो] भवति · कुतः अकृतत्वात् दीक्षासंस्कारस्य । आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति ॥७॥ आग्निके च हविषी सप्तम्यामिष्ट्यां निर्वपति · ते च वैश्वानरो घृते चरुरादित्येभ्य इति (१६.४.२८-३१)। सं° सप्तम्यां दीक्षणीयायामाग्निके हविषी वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्चरुः

---

1) अहननाग्नयेस्वाहेतिहोमौ न भवतोऽश्वयोगाभावादिति कर्कः । तदनुपपन्नम् तयोरप्यश्वयोगस्य सत्वात् Deva. 2) तत्र प्रथमं लौकिकेनाड्येन रशनाञ्जनम् ततो मन्त्रेणादानम् ब्रह्मन्नश्वमिति प्रश्नः ब्रह्मानुज्ञातस्याश्वबन्धनम् अपः प्रति नयनं प्रोक्षणं अहननं प्रावनं अग्नये स्वाहेति अनुवाकेन होमः कर्णजपः उत्सर्गः प्रक्रमहोमा यावन्तो गतास्ते सर्वे आवर्त्यन्ते Deva. 3) चैत्र्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भनादि कर्तव्यम् · चैत्रकृष्णाषष्ठ्यां सप्तमो दीक्षणीया · ततः प्रभृति द्वादश दीक्षाः · ततो वैशाखशुक्लातृतीयायां क्रयः · वैशाखशुक्लाचतुर्दश्यामग्नीषोमीयः · वैशाख्यां च प्रथमा सुत्येति कर्कादयः Deva. 4) See ७. २. २६.

[इमे निर्वपति] चकाराद्याधरिक आग्नाविज्ञवश्च । अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥८॥ इत्थाभ्यञ्जनविधानात्पूर्वं न भवतीति गम्यते । सं° सप्तम्यामित्यनुवर्तते । षडाग्निकानि चतुस्थाने[१] ॥९॥ चतुर्णामौद्भणानामाधरिकाणां स्थाने षडा°नि जुहुयात् · त्रीणि चाश्वमेधिकानि । सं° सप्तम्याम् प्रत्यहं यानि चत्वार्यौद्भणानि [आधरिकाणि] हूयन्ते [तेषां चतुर्णां स्थाने] आकूतिमग्निमिति (११.६६) षडा°नि जुहोति । दशमं विश्वो देवस्येति (२२.२१) ॥१०॥ सं° [सप्तम्यां दीक्षणीयायां] षडाग्निकानि त्रीणि चाश्वमेधिकानि एवं नव[हुत्वा]दशम[मौद्भणं] विश्व इति जुहोति । कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वाऽऽब्रह्मन्निति (२२.२२) जपति ॥११॥ सं° कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्या स°नात् उखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कर्म[२] कृत्वा । उत्सर्गकालऽएके ॥१२॥ आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति · ततश्च विकल्पः । सं° अश्वस्योत्सर्गकाले [विभूर्मात्रेति जपानन्तरम् २.१] ।

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥१३॥ [ननु चाश्वमेधस्याहीनत्वेन द्वादशाहप्रकृतिकत्वात् एतद्द्वादशदीक्षोपसत्त्वं प्राप्नोत्येव] किमर्थमिदमुच्यते · अत्र हि पक्षे महाव्रतमुक्तं भवति · अहीनानां च व्रतवतां सर्वजिद्दीक्षत्वमुक्तम् (२३.४.२८) · तन्मा भूदिति द्वादशदीक्षाग्रहणम् · श्रूयते चात्र द्वादश दीक्षा द्वा°स्तिस्रः सुत्या इति (१३.४.४.१) । नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥१४॥ नित्यं सर्वदा·स्थाय्युदकं यत्र तद्देवयजनमध्यवसेयम् । सं° प्राच्यां दिशि । आग्योऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥१५॥ शाखान्तराद्विकल्पः । सं° आद्येऽग्नौ सार्धसप्तपुरुषाः क्षेत्रफलम् · तत्र द्विगुणपक्षे स पञ्चदशपुरुषो भवति · त्रिगुणपक्षे सार्धद्वाविंशतिपुरुषः । एकादशिनीवदेकविंशतिर्यूपाः ॥१६॥ एका°वदिति किमर्थमुच्यते प्राप्तत्वादेव द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्यावालभेतेति (१३.५.१.३) मा भूत्तद्वत्क्रिया व्यत्यासेन च मानार्थम् एकादशिनीति । सं° सर्वे चैकविंशत्यरत्नयो भवन्ति।

राज्जुदालो मध्ये ॥१७॥ सं° रज्जुदालः श्लेष्मातकः गूंदी[३] इति लोके प्रसिद्धः । अभितः पैतुदारवौ ॥१८॥ सं° तमभितः देवदारुवृक्षोद्भवौ । षट्षड्बैल्वखादिरपालाशाः ॥१९॥ यूपा भवन्ति । त्रयस्त्रयोऽभितः ॥२०॥ (१३.

१) चतुःस्थाने K. B. A. चतुःस्थाने Ss. २) Thus AB °धानं Ss. ३) Thus Ss. AB.

४. ४. ५) । सं॰ तेषां मध्ये त्रयस्त्रयो यूपा अभित उभयोः पार्श्वयोर्भवन्ति ।

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥२१॥ पशवो नियुज्यन्ते (१३. ४. ४. ११) · ते च दक्षिणयूपादारभ्य वचनसामर्थ्यात् · अतश्चैकादशिनीवदुक्तेऽपि सर्वेषामप्येवोद्धरणम् ।

प्रातरग्निष्टोमः ॥२२॥ एकादशिन्यो सवनीयाः पशवो भवन्ति ॥२३॥ द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्येताति (१३. ५. १. ३) श्रुतेः । मध्यमऽआग्नेयौ ॥२४॥ नियुज्येते · शेषा व्यत्यासेन । सं॰ मध्यमे यूपे प्रथमौ पशू आग्नेयौ आलम्भनीयौ ।

उत्तरयोश्च ॥२५॥ सं॰ उत्तरयोरपि द्वितीयतृतीययोरह्नोर्द्वे-द्वे एकादशिन्यौ सवनीयाः पशवो भवन्ति । उत्तमे गावो बहुरूपाः ॥२६॥ सं॰ उत्तमेऽह्नि (८. १५) एकादशिन्योः पशवो बहुरूपा [विचित्रवर्णा] गाव आलब्धव्याः ।

विजयमध्याद्धोतुः प्राची दिग्दक्षिणा ब्रह्मणोऽध्वर्योः प्रतीच्युद्गातुरुदीची ॥२७॥ विध्यात् प्राच्यां दिशि उत्पन्नं द्रव्यम् तद्धोतुर्देयिते । सं॰ दिग्विजयकाले प्राच्या दिशो यद्द्रव्यमानीतम् तद्धोतुर्देयम् । तृतीये-तृतीयमन्वहं ददाति भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जम् ॥२८॥ आग्वर्त्विक्प्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदकानुरूपो विभागः · अथातो दक्षिणानामिति (१३. ५. ४. २४) प्रकृत्य सर्वमेवैतदेवं श्रूयतऽइति · ब्राह्मणस्वं च यद्दण्डादुत्पन्नं तन्न देयम् तस्य हि ब्राह्मणेष्वेव विनियोगः स्मृतौ विहितः । तृतीयसवनऽउक्थ्यं गृहीत्वाग्निमारुतकाले त्रेधं विगृह्णाति ॥२९॥ (१०. ७. ११) । तच्चमसाननु होमभक्षौ ॥३०॥ आग्निमारुतचमसाननु भवतः ।

वसतीवरीर्गृहीत्वा-गृहीत्वा प्रतिदिशं समासिच्य परिहरति ॥३१॥ स चायं मध्यमस्य धर्मो वचनात् · ततश्च सर्वमेधऽआश्वमेधिके मध्यमेऽहनि वर्तमाने प्रतिदिशं वसतीवरीग्रहणं प्रवर्तते । सं॰ [द्वितीयस्याह्नोऽर्थे] प्रशम् सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् वस॰त्वा [आसादनान्तं पृथक्कृत्वा परिहरणकाले एकस्मिन्महति पात्रे सञ्च्य निनीय] मिश्रीकृत्य परिहरति । आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति (२२. २३) प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥३२॥ आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनिर्वर्तयति · आवर्त्यावर्त्य सर्वरात्रम् · अत्र च रात्रेः प्रतिद्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन द्वितीयं सक्तुभिः तृतीयं धानाभिः चतुर्थं लाजैः · इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः

न ह्यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते · तेन यावन्तो होमाः प्रहारेणाभिनिर्वर्त्यन्ते तावन्ति प्रतिद्रव्यं चतुर्मुष्टिकानि ग्राह्याणि दर्विहोमानां पौर्णमासधर्मत्वेन (६. १०. १०) · आज्यस्य तूपांशुयाजविध्यन्तत्वेन परिमाणमेव · केचित्त्वाज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति तदनुपपन्नम् सक्वादिमध्यऽआम्नानात्तत्तुल्यतास्य होमस्य ततश्च दर्विहोमोऽयमुपांशुयाजविध्यन्तग्राहक इति · अतश्च ध्रौवाच्चतुरवत्तेन होमः । इह चैकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳬ स्वाहेत्येवमादौ (२२. ३४) त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहेत्येवमादौ लुप्तः स्वाध्यायो द्रष्टव्यः · एवं ह्यत्र श्रूयते अनुपूर्वं जुहोतीति (१३. २. १. ५) एकोत्तरा जुहोतीति (°५) तथा नैकशतमत्येतीति (°६) । व्युष्ट्याऽइति (२२. ३४) व्युष्टायाम् ॥३३॥ रजन्यां जुहोति · तच्च लाजैरेवेति सम्प्रदायः । स्वर्गायेत्युदिते (२२. ३४) ॥३४॥ जुहोति · पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन · युक्तरूपता पुनरुभयोराज्येन · अत्र च कर्मविरचना अनस्तमितऽआदित्ये आज्यभागान्तं कर्तव्यम् तत आज्यादिभिर्होमः · विरोधाच्चापररात्रिकं कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति अध्वर्युर्हि अन्नहोमेषु (१३. ५. १. ८) व्यावृत्त इति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

प्रातरुक्थ्यः ॥१॥ भवतीति सूत्रशेषः[1] । महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वᳬ हिरण्यगर्भ इति (२३. १) द्वितीयᳬ राजतेन यः प्राणत इति (२३. ३) ॥२॥ महिमानौ इति ग्रहयोर्नाम (१३. २. ११. १) । सं° सौवर्णेन पात्रेण ।

बहिष्पवमानाय सर्पणमश्वमालभ्य[2] ॥३॥ बहिष्पवमानं च वाचनिकमत्र[3] अहर्गणे सदसि विहितत्वात् । सं° अश्वालम्भश्च पुहे । वडवा दर्शयत्यभिहसति तत्स्तोत्रम् ॥४॥ अश्वस्य वंशति · दर्शनेन यदिङ्करोति तदेव स्तोत्रम् । स्तुवीरन्वा ॥५॥ उद्गातार इति विकल्पः शास्त्रतुल्यत्वात् । शतमानं ददाति ॥६॥ स्तोत्रदक्षिणेति उद्गातृभ्यः । अश्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम् ॥७॥ सं° आस्तावं बहिष्पवमानस्तावनप्रदेशमश्वेनन्ति अधिष्ठापयन्ति । ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च[4] ॥८॥ उपाकरोतीति शेषः । होतरश्वमभिष्टुहीति

1) first day ४. २२-३३, second day ५. १-८. ११, third day ८. १२-२१. 2) Thus ३. Ss. लभ्य १. M. K. AB. 3) वचनादत्र पवमानस्तोत्रं सदसो बहिर्भवति प्राकृते स्थाने चात्वालाद्दक्षिणस्यां दिश्यन्तर्वेदि Deva. 4) एका° Ss. ऐका° १. M. K. AB.

प्रेष्यति ॥९॥ प्रैषार्थश्च तमेकादशभिर्होताभिष्टौति°जायमान इति (१३.५.१.१६-१८)।

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति (२३.५) ॥१०॥ एनमश्वं रथे युनक्ति।

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति (२३.६) ॥११॥ त्रीनश्वान्युनक्ति। अश्वाः सौवर्णालङ्काराः ॥१२॥ रथश्च ॥१३॥ सौव°कारः। अपो यात्वावगाढेषु वाचयति यद्वात इति (२३.७) ॥१४॥ [दिव° ततश्चतुर्भिरश्वैर्युक्ते रथेऽध्वर्युयजमानावुपविश्याश्वान्प्रधावयतः तडागादिकं प्रति · ततः जलमध्ये प्रविष्टेष्वश्वेषु]।

आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति (२३.८) प्रतिमन्त्रम् ॥१५॥ महिषी पूर्वकायम् मध्यं वावातापरकायं परिवृक्ता। नं° तडागादेः सकाशादेवयजनं प्रत्यागत्य।

अश्रच्छ्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति (२३.८) प्रतिमहाव्याहृति ॥१६॥ अश्रे°नानिति यथा न पतन्ति · सौवर्णान्मणीन् केसरयोः पुच्छे च प्रवयन्ति भूरिति महिषी भुव इति वावाता स्वरिति परिवृक्ता। नं° एकाधिकं शतम् · शिरोग्रीवापुच्छवालेषु। अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥१७॥ आवयन्ति · एकेषामिति विकल्पः। अश्वाय रात्रिकृतशेषं प्रयच्छति लाजी३ञ्छाची३निति (२३.८) ॥१८॥ अस्त्ववहरणामखादति ॥१९॥ अखादति अश्वे · सा चेयं प्रतिपत्तिः। ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति (२३.९) ॥२०॥ (१३.२.६.९)। सूर्य इत्याचष्टे (२३.१०) ॥२०॥ होता। होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति (२३.११) ॥२१॥

द्यौरिति (२३.१२) प्रत्याह ॥२२॥ ब्रह्मा ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

पशूपाकरणा[न]न्त[र]माश्वमेधिकमभिहितमश्वाभिष्टवादि। इदानीं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह · अग्निमन्थनादि करोति ॥१॥ अग्निष्ठेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति ॥२॥ यूपे। यथोक्तमश्वादौ देवताः ॥३॥ यथाश्वस्तूपरोऽध्याय[1] (२४.१) ऽउक्तास्तथैव प्रतिपत्तव्याः · ब्राह्मणमेवेदमिति। पर्यङ्ग्यानश्वे ॥४॥ सं° कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटेऽइत्यादयो वैष्णवो वामन इत्यन्ताः (२४.१) पर्यङ्ग्यसंज्ञाः · तानश्वे यूपस्थानीये नियुनक्ति[2]। पञ्चदश-पञ्चदश रोहितादीन्सौर्यान्ता-

1) sic! 2) अत्राश्वस्य शरीरं तरणार्थं तु[म्]बीफलमिव सर्वतो रज्ज्वा गुम्फनीयं · तथा सत्युतात्स्थाने पर्यङ्ग्यालम्भस्तत्तत्स्थाने गुम्फितरज्ज्वां सुकरः स्यादिति Deva.

नितरेषु ॥५॥ सं॰ रोहितो धूम्ररोहित इत्यादीन्पञ्चदश-पञ्चदश पशून् सौर्यान्तान् श्वेताः सौर्या इत्यन्तान् (२४. १-१७) इतरेषु यूपेषु उञ्जयणक्रमेण नियुनक्ति ।

कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश-त्रयोदश यूपान्तरेषु[1] ॥६॥ त्रयोदश-त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभतऽइति वचनात् (१३. ५. १. १५) ˙ तांश्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण अपरे तु दक्षिणात आरभ्येच्छन्ति । सं॰ वसन्ताय कपिञ्जलानित्यादीन् विश्वेषां देवानां पृषत इत्यन्तान् (२४. २०-४०) त्रयोदशत्रयोदशसंख्यान् यू॰षु यूपानामन्तरालेष्वाकाशोत्पत्तिक्रमेणालभते[2] । अश्वप्रोक्षणमन्यस्त्वा (६. ९) वायुष्ट्वेति (२३. १३-१६) ॥७॥ आध्वरिकं यजुरनुद्रुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यतऽइति (१३. २. ७. १) समुच्चयश्रवणात् । सं॰ अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति [प्राकृतेन मन्त्रेण] वायुष्ट्वा पचतैरवत्वित्यत आरभ्य तत्र त्वा देवः सविता दधात्वित्यन्तेन [कण्डिकाचतुष्टयात्मकेन वैकृतेनाश्वमेधिकेन मन्त्रेण च] अश्वप्रोक्षणं करोति । उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति (६. १० २३. १७) ॥८॥ सं॰ [अपां पेरुरिति प्राकृतेन मन्त्रेण अग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीः] अश्वस्य मुखे उपगृह्णाति[3] । कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यग्निकृतान् ॥९॥ देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः । हिरण्यवासोऽधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥१०॥ वासोऽधि॰स्तृणान्तीति वचनात् (१३. २. ८. १) ˙ तृणमपि प्रवर्ततऽएवादृष्टार्थत्वात् । सं॰ पूर्वं [तृणं ततो वासआदि ˙ पूर्वं] वासस आस्तरणम् तस्योपरि अधीवासस्य तस्योपरि हिरण्यं निधेयम् ˙ एतेष्वधिकरणभूतेष्वश्वस्य संज्ञपनं मारणं कुर्वन्ति [शमितारः] । परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति (२३. १८) तिस्रोऽपराः ॥११॥ आहुतीर्जुहोति । वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्बऽइति (६. १२ २३. १८) ॥१२॥ मन्त्रसमुच्चयः । अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति (२३. १९) ॥१३॥ गणानां त्वेति त्रिः प्रदक्षिणम् प्रियाणामिति त्रिरप्रदक्षिणम् निधीनां त्वेति च प्रदक्षिणम् ˙ वसो

---

1) अत्र येषां पशुवाचकानां पदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः । अत्र २२ ऐकादशिनाः ३२७ अश्वादयः सौर्यान्ताः २६० कपिञ्जलादयः ६०९ पशवः ˙ श्लोकश्च षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिरधिकानि होति Deva. 2) २१ यूपानां २० अन्तरालानि ˙ तेष्वेकैकस्मिन्नन्तराले १३-१३ नियुनक्ति Deva. 3) अपगृ॰ Ss. (text and schol.) उप॰ AB.

मनेति च सर्वत्रानुषङ्गः तुल्ययोगात् । सं॰ सर्वाः पत्न्यः [पान्नेजनहस्ता एव प्राक्प्राणशोधनात्] अश्वं॰यन्ति मध्ये पितृवदप्रदक्षिणम् । प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्यहमजानीति (२३.१९) ॥१४॥ प्र॰षु पशुषु · निष्ठितेषु॰पादयन्तीति[1] (१३.५.२.२) वचनात् । सं॰ प्र॰षु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु [पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन च शोधने कृते] महिषी अश्वस्य समीपे शेते । अधीवासेन प्रछादयति स्वर्गे लोकऽइति (२३.२०) ॥१५॥ अश्वमहिष्योरुपरि वासो ददाति । सं॰ अथ आस्तृतेनाधीवासेन तावश्वमहिष्यौ प्र॰ति । अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति (२३.२०) ॥१६॥ सं॰ महिषी स्वयमेव अश्वस्य शिश्नमात्मन उपस्थे [स्त्री]प्रजनने कुरुते [योनिप्रदेशे स्थापयति] (१३.५.२.२)। उत्सक्थ्या इत्यश्वं (२३.२१) यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥१७॥ अध्वर्युर्मा भूदिति यजमानग्रहणम् ।

अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति (२३.२२-३१) दशर्चस्य द्वाभ्यां-द्वाभ्याॅं हये-हयेऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य ॥१८॥ सं॰ अध्वर्य्वादयः पञ्च हये॰मन्त्र्य सम्बुद्ध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं कु॰भिः सह सं॰न्ते । सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥१९॥ अनुचर्य एकेषाम् ॥२०॥ अतश्च विकल्पः । सं॰ न महिष्याद्याः पत्न्यः । महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः (२३.३२) ॥२१॥ उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तृकम् उत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायन्तीति (१३.५.२.९) श्रुतेः · अथेतरे सुर॰ऽन्वाहुरिति (°९) ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

तिस्रः पत्न्योऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लोहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति (२३.३३-३८) द्वाभ्यां-द्वाभ्याम् ॥१॥ महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्योऽसिमार्गान्कल्पयन्ति · अश्वस्य सूचीभिर्मणिसंख्याभिरित्येकशतेनैकशतेन · ताश्च लौह॰सौवर्ण्यो भवन्ति । सं॰ असिपथान् शस्त्रमार्गानश्वशरीरे कल्पयन्ति[1] ।

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राम्नानात् ॥२॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · न लौ॰र्ण्यो भवन्ति रजतसुवर्णसीसमय्यो भवन्तीति · कुत एतत् म॰नात् मन्त्रे हि रजता हरिणीः सीसा इति (२३.३७) च दृश्यते · तेन लोहशब्दस्य ताम्रमात्रविषयत्वात् मन्त्रवर्णेन व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमय्यो भवन्तीति । सौवर्णासि-

[1]) असेः सुखेन प्रवेशार्थं सूचीभिर्वितुद्य-वितुद्य वचं शरीरेकुर्वन्ति Deva.

रश्च: ॥३॥[1] भवति । लौहाः पर्यङ्ग्याणाम् ॥४॥ असयो भवन्ति[2] ।
आयसा इतरेषाम् ॥५॥ इतरेषां पशूनामायसा[3] असयो भवन्ति ।
अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाछ्यतीति (२३.३९-४४) ॥६॥[4] विशसनमवदानकालीनम् विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् विशास्ति पशुमन्य इति (६.७.१) · वपाकालीनं वा तत्रापि हि विशसनशब्दो भवति शसि हिंसार्थः तत्रापि हि हिंसा विद्यतऽइति · प्राथम्याच्च वपाकालीनमेव । मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्थे ॥७॥ अस्याश्वस्य वपाकार्ये मेदो गृह्यते · कार्यापत्त्या चात्र धर्मप्रवृत्तिः ।
लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥८॥ अस्येत्यश्वस्य । प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणाद्धोमो हविषश्च ॥९॥ आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणम् · तथा हविषः । सं° आहवनीयस्य उत्तरपार्श्वे । प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चतसृभिः कः स्विदेकाकीति (२३.४५-४८) पूर्ववत् ॥१०॥ यस्मात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरकालम् पूर्ववदित्युक्तिप्रत्युक्त्या (५.२०-२३) . शृतासु वपासु ब्रह्मोद्यं वदन्तीति (१३.५.२.११-१२) श्रुतेः · यदत्र सूत्रे नाभिहितं तच्चशब्देन लभ्यते प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्येवमादि ।
ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति (२३.४९-५२) ॥११॥ चशब्दाच्चतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युक्त्या । पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति (२३.५३-५६) ॥१२॥ संवदेते · पूर्वाविति होताध्वर्यू । उत्तरौ च कत्यस्येति (२३.५७-६०) ॥१३॥ चशब्दात्संवदेते · चतसृभिरेव । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति (२३.६१) ॥१४॥
इयं वेदिरित्यध्वर्युः (२३.६२) ॥१५॥ प्रत्याह । सर्वहुतेन महिम्ना चरति यस्तेऽहन्निति (२३.२) जुहोति ॥१६॥ महिम्नेति ग्रहस्य संज्ञा । अत्र वा ग्रहणम् ॥१७॥ उदिते ब्रह्मोद्यऽइति प्रकृत्य (१३.५.२.२३) अध्वर्युर्हिरन्मयेन महिम्नः पात्रेण ग्रहं गृह्णातीति श्रुतेः · ततश्चात्रैव ग्रहणम्[5] पूर्वं सामान्यश्रुतेरध्यवसितम् । सं° वा सिद्धान्ते ।
वपाभिश्चरति ॥१८॥[6] वपाप्रचारं करोतीत्यर्थः । अत्र कुल्वतूपररोहितादि-

---

1) सुवर्णपरिस्कृतासिरित्यर्थः · न हि केवलसुवर्णमयस्य छेदने सामर्थ्यं भवति मृदुत्वात् Deva. 2) लोहास्ताम्रपरिस्कृताः · तथैव विशसनसामर्थ्यात् · यदि तु ताम्रहिरण्यगर्भधारा(!) एव स्युस्ततो विशसनमेव तैर्न शक्यते कर्तुम् Deva. 3) अयोविकाराः · न तत्परिस्कृताः Deva. 4) अध्वर्युः · अश्वस्योदरं पाटयति Deva. 5) See ५. २. 6) एवं प्रयाजशेषेणाभिघारणान्ते वैकृतं कर्म विधायाधुना प्राकृतप्रवृत्त्यर्थमाह · महिमग्रहहो-

भिर्गुणशब्दैश्चोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रति संदेहः किंजातीयाः पशव इति जातिशब्देन चोपलक्षणं प्रकृतौ कृतम् इहापि तद्वदेव कर्तव्यमिति · अत इदमुच्यते अन्वयाच्छागा एतऽइति ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणमित्येवं प्राप्तऽआह ·

छागोस्रमेषाः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥१९॥ छा°षा एते पशवो यथालिङ्गम् येन-येन लिङ्गेन यो-यः पशुर्लिङ्ग्यते अवगम्यते स-स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति · तेन रोहितलिङ्गेन गौर्ग्रहीतव्यः तूपरत्वेन छागः कुल्वलिङ्गेन मेषः · कुत एतत् पश्व°नात् एते हि विशिष्टजातिव्यवछिन्नद्रव्यगतगुणाभिधायकाः न द्रव्यमात्रगतगुणाभिधायका इति · ततश्चोस्रादिशब्दैरुपलक्षणं कर्तव्यमिति। [ननु] यदि रोहितादयः शब्दाः पश्वभिधायकाः ततस्तैरेवोपलक्षणं युक्तम् नोस्रादिभिरिति · एवं च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति न्यायानुग्रहो भवति · कोऽसौ न्याय इति चेत् मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकत्वमुदितम् अनभिधानं च रोहितादिभिरिति · एवं प्राप्तऽउच्यते नैतद्युक्तम् कस्मात् ·। सं° अ[त्रा]नुवाचनादौ छागोस्रमेषशब्दा एव द्रव्याभिधानार्थं[1] प्रयोक्तव्याः · य°ङ्गमिति यो-यो येन-येन लिङ्गेन लिङ्ग्यते ज्ञाप्यते इति तत् तूपरशब्देन छागः प्रतीयते लोहितलिङ्गेनोस्रो गौरिति ऊर्णालिङ्गेन मेष इति · [एवमन्येऽपि गुणशब्दा उदाहार्याः · अतस्तूपरादिशब्दैर्विधाने[2] सत्यपि छागादयो जातिशब्दा एवानुवाचनादौ द्रव्याभिधानार्थं प्रयोक्तव्याः न तूपरादयः] · कुतः पश्व°नात् यतस्तूपरादिशब्दैः [तूपरत्वादिगुणविशिष्टाश्छागादयः] पशव एवाभिधीयन्ते [एते हि नियतजातीयपशुद्रव्यनिष्ठगुणवचना इति गुणमुक्त्वा तद्गुणवति गुणिनि वर्तन्तऽइति गुणवचनाः · अतस्तूपरादिशब्दैस्तत्तद्गुणविशिष्टाः छागादयः पशव एवाभिधीयन्ते · ततश्च छागोस्रमेषशब्दा एवानुवाचनादौ प्रयोक्तव्या इति । ननु यदि तूपरादिशब्दैश्छागादय एवोच्यन्ते तर्हि तेषामेवानुवाचनादौ प्रयोगो युक्तो न छागादीनाम् तथा सति विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति न्यायोऽनुगृहीतो भवति · अतस्तूपरादीनामेव प्रयोगे

मानन्तरमध्वर्युः वपा°रति प्रथममेकादशिन्योः पशूनां वपाभिः ततोऽश्वतूपरगोमृगाणां वपाभिस्तन्त्रेण ततः क्रमेण पृथक्-पृथक् कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटऽइत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां वपा°रति । अयमेको वपाचारपक्षः अन्यानग्रे वक्ष्यति Deva.

1) Thus AB. द्रष्टव्याः अभि° Ss. 2) Thus B. °विधाने A.

प्रति॰ग्राह] · गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ॥२०॥ यस्माद्गुणवचनाश्चोदनाशब्दाः न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् · नन्विदानीमेवोक्तम् यथालिङ्गं पश्वभिधायका रोहितादयः शब्दाः इदानीम् गुणवचना इति विरुद्धम् · उच्यते नैतद्विरुद्धम् रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्यविशेषे वर्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद्द्रव्यमात्रे · कुत एतत् गोऽव्य॰एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च · तेन गुणवचनत्वे॰पि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् · यथा कलभकिशोरबर्करादयः शब्दा वयोविशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतं वयो॰भिदधति एवं च सति छागोस्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणं युक्तमिति। ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधायकत्वे गोऽव्यजशब्दैरप्युपलक्षणं प्राप्नोति तेऽपि हि तज्जात्युपलक्षणसामर्थ्ययुक्ता इति · ततः किम् · छागोस्रमेषशब्दानामुपलक्षणसामर्थ्यमुपनीयते एतैरेवोपलक्षणमिति न नियोगतः प्राप्नोति · अत्रोच्यते ·। सं॰ तूपरादयश्चोद॰शब्दाः विधिशब्दाः गुणवचना यतः · [न च प्रकृतावग्नीषोमीये गुणवचनेन द्रव्याभिधानम् किं तर्हि जातिवचनेन छागशब्देन · अतोऽत्रापि (जाति)शब्दा एव प्रयोज्याः। तर्हि उक्तान्यायविरोधो भविष्यतीत्यत आह ·]।

प्रकृतौ चावचनात् ॥२१॥ प्रकृतौ अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति चोदनायां छागशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् · तथा गौरनूबन्ध्य इति चोदनायामुस्रशब्देन शाखान्तरे · तथा चरकसौत्रामण्यामृषभेण सह विकल्पयूपता पठ्यते मेषस्य तत्र च मेषशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् · तेनेह चिन्त्यते तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं क्रियतामुत शब्दान्तरैरिति · तैरेवेति युक्तरूपतरम् ते ह्यन्यत्र द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्वाणा दृष्टाः · इहापि च तज्जातीयान्येव द्रव्याणीति · तस्मात्तैरेवोपलक्षणमिति · अत आचार्येण साधूक्तम् छागोस्रमेषाः पश्वभिधानादिति। अपि चैवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणं भवतीतरथा लौकिकं स्यात् · तस्माच्छागोस्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणम्। अपि च निगमेष्वेवं द्रव्येषु छागोस्रमेषशब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते · न च निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणीयः अतस्तत्स्मरणमपि समूलत्वादविरोधाच्च प्रमाणमेवेति। सं॰ प्रकृतावपि विधिशब्दस्यावचनात् · न हि प्रकृतौ अग्नीषोमीयं पशुमालभेत लोहितसारङ्गः स्यात् कृष्ण-

सारङ्गः स्यात् इत्यादयः पशुकृष्णसारङ्गादयो गुणवचनाः [विधिशब्दाः] प्रैषादावुच्यन्ते उच्चार्यन्ते · किं तर्हि होता यक्षदग्नीषोमाभ्यां छागस्येत्यादिवचनात् छागशब्द एव [· तथा गौरनूबन्ध्य इति गोशब्देन विधानेऽपि शाखान्तरादनुवाचनादावुस्रशब्दः प्रयुज्यते · एवमत्रापि छागोस्रमेषादयो जातिशब्दा एव प्रयुज्यन्ते] न गुणवचना विधिशब्दास्तूपररोहितादय इति सिद्धम् [· न्यायस्तु प्रकृताविवं वचनाद्बाधितः प्रकृतिवच्चात्र कर्तव्यम् अतो न्यायबाधोऽत्र न दोषाय] ।

एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वञ्चातुर्मास्यदेवताः पितृत्र्यम्बकपुनरुक्तवर्ज्जम् ॥२२॥ एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्यैकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति श्रुतेः (१३. ५. ३. ४) । सं° एके अश्वतूपरगोमृगव्यतिरिक्तानां कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादित्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां (२४. १-११) सर्वपशूनां वपा एकविंशतिधा कृत्वा तेषां विभागानां क्रमेण पितृ°वर्ज्जम् चातु°वता एकविंशतिसंख्या अनुद्रुत्यानुपूर्व्वमुद्दिश्य तासामन्वक् अन्वञ्चि अनुसारीणि तद्देवतानि एकविंशतिसंख्यानि प्रदानानि कुर्वन्ति · [प्रदानानिति व्यत्ययेन पुंलिंगनिर्देशः प्रदानानीत्यर्थः]। [वपायागे पुनस्त्रीन्पक्षानाह ·] ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानेके ॥२३॥ (१३. ५. ३. १-२)। सं° एके अग्रिमसर्वपशूनां वपा ऐन्द्रा°कायाननु जुह्वति · [ऐन्द्राग्नो वारुणप्रघासिकः · वैश्वदेवो वैश्वदेवपर्वसम्बन्धी · कायश्च वारुणप्रघासिकः] · अयमभिप्रायः आदित आरभ्य वारुणप्रघासिकैन्द्राग्नपर्यन्तं क्रमेण पृथक्पृथक् वपाप्रचारं कृत्वा ऐन्द्राग्नस्य वपायां हुतायामवशिष्टाः सर्वा वपा अनु होतव्याः वचनात् · अथवा वैश्वदेवस्य वपाहोममनु सर्वा वपा होतव्याः अथवा कायस्य वपामनु सर्वा वपा° · [अनयोरपि पक्षयोः प्राचीनवपानां पृथक्पृथक् क्रमेण प्रचारः । एतेऽपि त्रयः पक्षा वाचनिकाः · वपायागे पक्षान्तरमाह ·] देवतातन्त्रेण तु ॥२४॥ अत्र सह प्रक्षेपे याः समानदेवतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणम् सकृत्प्रयोगादेव कार्यसिद्धेः · व्यवहितास्वपि तन्त्रेण प्राप्तऽत्राह · । सं° तुशब्दो[ऽस्य पक्षस्य स्वश्रुत्यभिमतत्वेन पक्षान्तरेभ्यो] विशिष्ट[त्व]सूचनार्थः · देवता[नां]तन्त्रं सकृदुच्चारणम् · तच्च विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यादिरूपम् [विश्वे वै सर्वे देवा इति श्रुतेः। तेनायमर्थः · देवतातन्त्रेण सर्ववपानां प्रचारो भवति] विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येवं

सर्वासां देवतानां तन्त्रेणोच्चारणं कृत्वा सर्ववपानां सकृदेव प्रचारः सहैव कर्तव्यः ।
न कालभेदात् ॥२५॥ भिन्नो हि तत्र कालः देवतान्तरव्यवधानात् । सं° [एकादशिन्योः पशूनां कृष्णग्रीवादिभिः सह] एकतन्त्रेण प्रचारो न भवति · कुतः का°द्रात् [तत्कुतः अश्वादिभिर्व्यवधानात् तेषां च पृथक्प्रचारवचनात् · अतस्तद्वपानां प्रथमं पृथक्पृथक् प्रचारः तेषामपि मध्ये द्वयोरेकदेवत्ययोस्तन्त्रेण प्रचारः ततोऽश्वादीनां त्रयाणाम् ततः कृष्णग्रीवादीनां सर्वेषां तन्त्रेणेति सर्वं निरवद्यम्] । वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववच्चस्ते रात्राविति (२३. ४) जुहोति ॥२६॥ वपाहोमान्ते द्वितीयेन महिम्ना चरति · पूर्ववच्छब्देन सर्वहोमो लभ्यते (१६)।
शूलेऽश्वशेषश्रपणम् ॥२७॥ कर्तव्यमिति शेषः · शूलस्य चापूर्वत्वात्प्रोक्षणं न भवति । सर्पणप्रभृत्या पश्चात्सादनात्कृत्वा ॥२८॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥
लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशफयोरयस्मये चरौ ॥१॥ अश्वस्य लोहि°द्यति । सं° गवयस्य कण्ठे अश्वस्य खुरे अय°रौ । वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम् ॥२॥ अवद्यतीत्यनुवर्तते · वेतसकटे प्राजापत्यान्संचिनोतीति वचनात् । [प्रजापतिदेवत्यानां त्रयाणामश्वादिपशूनाम्] । अश्वस्य वा ॥३॥ वेतसशाखासु अवद्यति नान्येषां पशूनाम् · एवं हि श्रूयते (१३. ५. ३. ८) प्लक्षशाखा°वेतसशाखास्वश्वस्येति · यत्तु शाखान्तरीयं वचनम् वेतसकटे प्राजापत्यान्संचिनोतीति तदनेन विशेषे स्थाप्यते अश्वोऽपि हि प्राजापत्य एवेति । सं° सिद्धान्ते · अश्वस्यैव [अवदानानि] वेतसशाखासु [अवखण्डयति] । स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्य७ हुत्वा देवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवत७ शादप्रभृतिवगन्तेभ्यः (२५. १-९) ॥४॥ शूले श्रपितं शूल्यम् तद्धुत्वा जुहोतिवाचास्योपविष्टहोमः प्राजापत्योऽश्व इति च प्रजापतेर्देवतात्वम् · देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च जुहोति शाद°न्तेभ्यः अमु°हेति चतुर्गृहीतमाज्यम् आज्यमवदाना°हुतीर्जुहोतीति (१३. ३. ४. १) वचनात् । सं° शादं दद्भिरित्यादि पृथिवीं त्वचेत्येतत्पर्य[न्तः संहिताभागो ब्राह्मणाम्] · तत्र शादादिका देवता दन्तादीन्यश्वाङ्गानि · ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा -गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा इत्यादि ज्ञेयम् पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्येतत्पर्यन्तं [जुहोति] । विमुखाश्च परेभ्यः ॥५॥ विमुखोऽध्येतृप्रसिद्धः

(३१. ७) उग्रश्च भीमश्चेत्ययम् ततः परे[1] ये देवताविशेषास्तेभ्यश्च जुहोति अग्निं हृदयेनेत्येवमादिभ्यः (३१. ८-१३)। सं० ततः परेभ्य उत्तरकालं पठितेभ्यो देवताश्चाङ्गेभ्योऽग्निं हृदयेनेत्येवमादिभ्यो जुहोति · तत्रापि अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा · उग्रश्च मारुतो गायत्री विमुखसंज्ञा। मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् (२५.२४-३१) ॥६॥ सं० प्रत्यृचं पूर्ववदाज्यं चतुर्गृहीत्वा-गृहीत्वा जुहोति। अन्त्यां द्यावापृथिवीयाम् (३१.१३) ॥७॥ (१३. ३. ४. १)। सं० द्या°वीभ्यां स्वाहेत्येतामाहुतिमन्त्यां जुहुयात् [ततः स्विष्टकृदादि]। स्विष्टकृदन्ते ऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं जुहोति यथावत्तम् ॥८॥ यस्मिन्यस्मिन्नवत्तं तेनैव [पात्रेण] जुहोति · मा भूज्जुह्वा होम इति यथावत्तग्रहणम्। [देव° गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं अश्वशफेन द्वितीयाम् अयस्मयेन चरुणा तृतीयाम् तदाहुतित्रयं स्विष्टकृदनन्तरमेव जुहोतीति प्रथमः पक्षः। अथ द्वितीयतृतीययोराहुत्योः कालान्तरमाह ·] अश्वशफेन वानुयाजान्ते ॥९॥ जुहोति · वाशब्दो विकल्पार्थः। [देव° प्रथमाहुतिं तु स्विष्टकृदनन्तरमेव]। अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥१०॥ इमा नु कमिति (२५.४६-४७) च द्विपदाः ॥११॥ (१३. ३. ६. ५)। सं° चकारादयस्मयाहुत्यन्ते षट् द्विपदा आज्याहुतीर्जुहोति। अतिरात्र उत्तमः ॥१२॥ उत्तममहरतिरात्रसंस्थं भवति · ननु चाहीनत्वादतिरात्रः प्राप्त एव किमर्थं पुनरुच्यते गवादीनां (१३) नाम्ना स्वसंस्था मा भूवन्निति पुनरुच्यते। सं° उत्तमस्तृतीयमहरतिरात्रो भवति। तस्याष्टौ विकल्पानाह · सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतमप्तोर्यामो वा ॥१३॥ एते चाहर्विशेषा भवन्ति। अप्तोर्यामे विशेषमाह · अप्तोर्यामे तिरोऽह्नीयेभ्यो रात्रिपर्याय उत्तमः ॥१४॥ तेभ्यो ऽवसितेभ्यः उत्तमो रा°यः चतुःस्तोत्रो भवति। [देव° तिरश्च तदहश्च तिरोऽह्नः · तिरोऽह्ने रात्र्यन्तर्हितेऽहनि भवाः सोमास्तिरोऽह्न्याः · तिरोऽह्नीया इति छप्रत्ययः]। अग्निष्टे प्राजापत्यौ च ॥१५॥ उत्तमाहःसंयोगेन · उत्तममहः प्रकृत्य हि श्रूयते (१३. ५. ३. ११) चतुर्विंशतिं°लभेतेति वचनात् · एवं चान्यत्राप्तोर्यामस्यातिरात्रिका एव क्रतुपशवस्तद्विकारत्वात्। सं° [उत्तमऽएवाहन्ययं विशेषः · अग्निष्ठे यूपे

[1] ततो परे K.

द्वावैकादशिनावाग्नेयावालभ्य] प्रजापतिदेवत्यौ च द्वौ पशू अग्निष्ठे यूपऽआलभते · [तौ च गावौ भवतः (४. २६)] । अवभृथेऽप्स्वन्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय[1] स्वाहेति (२५. ९) ॥१६॥ खलतिः खल्वाटः विक्लिधो दन्तुरः शुक्लोऽतिगौरः । सं° उदकमध्ये बुडितस्य[2] पिङ्गलस्य पिङ्गाक्षस्य° । उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा व्रतानि ॥१७॥ प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति अच°तानीत्युक्तत्वात् · पापकृद्ग्रहणेन च ब्रह्महा उच्यते । सं° य°ने जलमध्यादुत्क्रान्ते उत्तीर्णे सति ब्रह्महत्यादिकर्तारस्तद्भूर्ध्वं तत्राश्वमेधावभृथसम्बन्धिनि जले अभ्यवयन्ति तत्र स्नान्ति · द्वादशाब्दकृच्छ्राचरणादिव्रतान्यकृत्वा । अश्वमेधपूताख्यास्ते ॥१८॥ अश्व°पूता इत्याख्यास्तेषाम् पूता भवन्तीत्यर्थः · अपि चाश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूतो भवतीति स्मृतेः ।

नानावभृथानि वा ॥१९॥ प्रत्यह्नमवभृथेन चरन्तीति वचनात् । सं° [अथवा अश्वमेधसम्बन्धीनि] त्रीण्यपि सौत्यान्यह्नानि ना°नि भवन्ति [· त्रयाणामप्यह्नां समिष्टयजुरन्ते पृथक्पृथक् अवभृथो भवति] । कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥२०॥ सं° प्रत्यह्नमवभृथे क्रियमाणे पूर्वयोरह्नोः कु°न्तं [कर्म] भवति [अवभृथेति मन्त्रेण] ऋजीषकुम्भस्य मज्जनान्तमित्यर्थः [· कुत एतत् ·] शेषे दीक्षाव्रताभावात्[3] ॥२१॥ कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात्[4] · अवभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो भवतीत्यभिप्रायः । सं° शेषे कर्मशेषे [दीक्षाव्रतस्य] दीक्षारूपस्य व्रतस्य शास्त्रकृतनियमस्याभावात्[5] [अवभृथस्नानेन ह्युन्मुक्तदीक्षो भवति · यदि च प्रत्यह्नं स्नानान्तं क्रियेत ततो दीक्षोन्मोकः स्यात् ततश्चादीक्षितेनाहर्द्वयं कृतं स्यात् न च तदिष्यते · अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयोरह्नोः कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः] ।

सर्वं वा श्रुतेः ॥२२॥ सर्वं वा स्नानाद्यपि भवति प्रत्यह्नमवभृथेन चरन्तीति श्रुतेः · यदुक्तम् स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष इति तत्र वचनसामर्थ्यात् सर्वावभृथान्तऽउन्मुक्तदीक्षो भवति · साभ्यासो ह्यवभृथोऽवभृथकार्ये वर्तते · यथा सताह्नं दीक्ष-

---

1) जुंबुकाय ३. M pr. m. जंब° B. 2) See Westergaard sub r. ब्रुड्. and schol. at ५.५.३१ (ब्रुडणं). 3) Thus AB („as the *dī°ta* would be wanting for the rest"). व्रतभा° १. ३. M. K. R („as it is still to suffice for—"). 4) स्यऽभा° Cod. 5) Thus A. Ss. °स्य।भा° B.

णीयया चरतीति साभ्यासा दीक्षणीया दीक्षणीयाकार्ये वर्तते । एकविंशतिरनूबन्ध्याः ॥२३॥ [1] अभ्यस्तत्रूपमिदमेकं कर्म प्रकृताविव दृष्टत्वात् ।

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादं सानुचरीः ॥२४॥ उदव॰दक्षिणां ददातीति (१३.४.५.२७) । कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥२५॥ कुमारी यजमानदुहिता · एते अध्वर्यवे ददाति । [देव॰ शाखान्तरात् · कुमार्या अभार्यत्वाद्दाने प्राप्ते पालागल्याश्च क्षत्तुर्दाने प्राप्ते आह ।] अनुचरीर्वा फलाधिकाराद्इतरासाम् ॥२६॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · न भार्या ददाति अनुचरीरेव दद्यात् · कुत एतत् फ॰रात् भार्याणाम् यजमानतुल्या एवैता इति [2] · मध्यमकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यम् साधारणत्वाद्धोत्सर्गः सहैव भवति नान्यथेति ।

अनारभ्यत्वाच्च ॥२७॥ अपि च यथा पत्न्यो यजमानदानेऽसमर्थाः एवं यजमानोऽपि पत्नीनाम् · तस्मादनारभ्योऽयमर्थः । सं॰ न ह्ययमर्थ आरब्धुं शक्यो यद्भार्या ददाति । द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥२८॥ गृहेषु कर्तव्यः · आग्नेय इति न्यायसूत्रम् । सं॰ अश्वमेधसमाप्त्यनन्तरं [द्वादशसंख्याकेष्वहःसु प्रत्यहं भवतीत्यर्थः] । ब्रह्मौदनो वा ॥२९॥ (१३.३.६.६) । सं॰ अथवा प्रत्यहं ब्र॰नो भवति । प्रत्यृतु पशूनालभते षड्षड्वसन्तादाग्नेयानैन्द्रान्पार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्राविष्णवानैन्द्राबार्हस्पत्यान् ॥३०॥ एवमपि हि श्रूयतऽइति (१३.५.४.२८) । सं॰ अश्वमेधसमाप्तेरूर्ध्वमुत्तरे संवत्सरे वसन्तादारभ्य ऋतुमृतुं प्रति षड्षड्पशूनालभते [यज्ञीयेऽहनि] · आग्नेयान्वसन्ते ऐन्द्रान्ग्रीष्मे पार्जन्यान्मारुतान्वा वर्षासु मैत्रावरुणाञ्छरदि ऐन्द्राविष्णवान्हेमन्ते ऐन्द्राबार्हस्पत्याञ्छिशिरे · एवं वर्षे षट्त्रिंशत्पशवो भवन्ति ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे विंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रे विंशोऽध्यायः ॥

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥१॥ स च पञ्चरात्रः स्यात् (१३.६.१.०) त्रयो॰क्षः (॰२) · सर्वाणि भूतान्यतीत्य तिष्ठतऽइत्यतिष्ठित्युच्यते तत्कामस्य ।

1) उदयनीयेष्ट्यनन्तरम् Deva. 2) See schol. at १.१.८.

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥२॥ भवति · न वैश्यस्य ।[देव॰ अत्र सौत्यान्यहान्याह·]

अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उक्थ्यपक्षः ॥३॥ पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोरग्निष्टोमौ मध्येऽतिरात्रः तमभित उक्थ्यौ · संस्थामात्रविधानाच्च सर्वेऽहनेऽपूर्वाः अतश्च द्वादशाहिको विध्यन्तः प्रत्येकम् । सं॰ [पक्षाविव उभयतो वर्तमानौ] उक्थ्यौ पक्षौ यस्य स उक्थ्यपक्षः । यूपैकादशिनी भवति ॥४॥ सं॰ अत्र प्रत्यहम् ।

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥५॥ (१३. ६. १. ४) · ते च मध्यमे यूपे नियुज्यन्ते · न त्वत्राश्वमेधवत्प्रतियूपश्रवणम् । पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे देव सवितरिति (३०. १) प्रत्यृचं तिस्रो जुहोति ॥६॥ एतास्तिस्रः सावित्रीराहुतीर्जुहोतीति श्रवणात् (१३. ६. २१) । ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥७॥ चशब्दादुपाकरोति · ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति (३०. ५) चैते ब्राह्मणादयः । सं॰ अध्यायसमाप्तिपर्यन्तान् ।

नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिंशतमाद्यानग्निष्ठे ॥८॥ नियुनक्तीति शेषः । सं॰ ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्यादीन् प्रकामोद्यायोपसदमित्यन्तान् (३०. ५-६) अष्टा॰तं पशूनग्निष्ठे यूपे आलभते । इतरेष्वेकादशैकादश ॥९॥ सं॰ अग्निष्ठादितरेषु [अन्येषु दशसु] ।

द्वितीयोह्निते शेषान् ॥१०॥ अन्ते मा भूदिति द्वि॰तग्रहणम् । सं॰ अवशिष्टान् ।

नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन[1] सहस्रशीर्षेति (३१. १-१६) ॥११॥ होतृवदिति शस्त्रवदभिष्टवः । सं॰ होतृवदिति त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम् ऋगन्ते प्रणव इत्यादिशस्त्रशंसनधर्मेणेत्यर्थः[2] । कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥१२॥ पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यर्थः (२०. ६. १) । स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो जुहोति ॥१३॥ आज्येन । सं॰ पुंभ्यः [ब्राह्मणादीनां] पुरुषाणां या ब्रह्मादयो देवतास्ताभ्यः ब्रह्मणे स्वाहा क्षत्रायेति । सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा ॥१४॥ राज्ञः । सं॰ अश्व॰वदिति (२०. ४. २७) विजयमध्या॰ · तत्र च भूमिपुरुषवर्जनादत्र सपुरुषं दक्षिणा भवति । सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ॥१५॥ अथ यदि ब्राह्मणो यजेतेति श्रुतेः (१३. ६. २. १९) । प्रतिदेवतं[3] तिस्रस्तिस्रोऽनूबन्ध्याः पञ्चोत्तमायाम् ॥१६॥ तिस्रो मैत्रावरुण्यः तिस्रो वैश्वदेव्यः पञ्च बार्हस्पत्यः । सं॰ प्रतिदेवतमित्यनूबन्ध्यासम्बन्धि-

---

1) i. e. दक्षिणपुरुषेण नारायणेन Deva. 2) See १९. ७. २ and ५. Çânkhây. १. १. १८-१९. 3) ॰दैव॰ Ss. text and comm.

[नी]नां तिसृणां [मित्रावरुणादिदेवतानां मध्ये द्वयोः] तिस्रस्तिस्रः उत्तमायां बृहस्पतिदेवतायां पञ्चानूबन्ध्याः । त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्यः सम्भृतः इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणो (३१.१७-२२) ऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् ॥१७॥[1] अरण्यमियात् अपुनर्गृहाय · ततश्चाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरियमिति । तच्च स्मृतावुच्यते (मनु° ६.३८) प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं[2] सर्ववेदसदक्षिणाम् आत्मन्नग्नी[3] समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति · सा चेयं पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्राजापत्येष्टिः तां निरूप्य पारिव्राज्यं ब्राह्मणस्य · एवं च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतिरनया श्रुत्या विकल्प्यते अथ स्मार्तेष्टिः प्राजापत्या स्यात् तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्बाधिता स्यात् न चैतदिष्यते । पुरुषमेधः कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याः पशवस्तदुपलक्षिता प्राजापत्येत्युक्ता । सं° न ग्रामं प्रत्यागच्छेत् । ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः ॥१८॥ (१३.६.२.२०) । सं° अथवा ग्रामे वासं करिष्यन्नरण्योरेवाग्नी समारोह्य पूर्ववत् [सूर्यमुपस्थाय गृहं प्रत्यागच्छेत्] ॥

॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥१॥ सर्वमेध इति कर्मनामधेयम् विध्यर्थवादमन्त्रवासम्भवात् · स सं°स्थ भवति । दशरात्रः ॥२॥ उपक्रमात्तत्सिद्धेर्दशरात्रग्रहणं न कर्तव्यम् क्रियते च तत्किमर्थम् अग्निष्टुत्त्रय उक्थ्या इति (४) वक्ष्यति तत्रेन्द्रस्तुदादिभ्योऽधिका उक्थ्या मा भूवन्निति इन्द्रस्तुदादय एवोक्थ्याः । सं° दशसुत्या[हानि] भवन्ति । अग्निरुत्तमः ॥३॥ एकशतविधोऽग्निरत्र । [देव° तत्र दशरात्रसम्बन्धीनि सप्ताहान्याह ·] अग्निष्टुत् त्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुत् व्रतम् वाजपेयो ऽप्तोर्यामः सर्वमस्मिन्नालभते ॥४॥ अस्मिन्नप्तोर्यामे सर्वमालभ्यते तस्मिन्त्सर्वान्मेधानालभत ऽइति श्रुतेः (१३.७.१.१) । अशक्यार्थोपदेश इति चेत् न हि निरवग्रहः सर्वालम्भः शक्यते कर्तुम् · एवं चेत् येषामेवोपलम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोच्यते ते च पुरुषोऽश्वो गौरविरजा इति · अपि चान्ते सर्वशब्दो दृश्यते पुरुषोऽश्वो गौरविरजा इति प्रकृत्य (६.२.१.१४)

---

1) अग्नी गार्हपत्याहवनीयावात्मन्नात्मनि स्वशरीरे समारोह्य अयं ते योनिरित्यनेन मन्त्रेणोष्माणमास्ये कोष्ठे वा प्रवेश्य Deva. 2) निरूप्ये° Manu. 3) आत्मन्यग्नीन् Manu.

एतावन्तो वै सर्वे पशवः तस्मात्सर्वशब्देन पञ्चपश्वालम्भ उच्यते। अतिरात्रविकारत्वाच्चाप्तोर्यामे तत्स्तोमायनदेवताभ्य आलभ्यन्त ऽएकैकस्यै देवतायै पञ्च-पञ्च पशव आलभ्यन्ते विभागाभावात् लिङ्गाच्च अवपाकानां त्वचो जुहोतीति (५)· यदि पञ्चैते पशव एते स्युस्ततोऽवपाकानां त्वचो जुहोतीति (५) बहुवचनमुपपन्नम् तस्मात्प्रतिदेवतं पञ्च-पञ्च पशवः। सर्वे चैते यूपे नियुज्यन्ते स्तोमायनं (१.८.७) वचनादिति · सर्वत्र चात्र स्तोमायनम् न चैकादशिनी विहृता सम्भवति न चैन्द्राग्नः क्वचित्प्रत्यक्षविधानात्। सं॰ [तस्मिन्नप्तोर्यामे] सर्वजातीयं स्थावरजङ्गमरूपं यज्ञार्हम् तत्सर्वमेकैकसंख्यमुपकल्पयतीत्यर्थः। [तस्य सर्वस्य वस्तुनो होमविधिमाह ·] अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥५॥ पुरुषाश्चावपाकाः · अप्तोर्यामऽएवायमपरो विशेषः। [दे॰ वपारहितानामश्वादीनां त्वच उत्कृत्य जुहोति वपासहितानामजादीनां तु वपा एव जुहोतीत्यर्थसिद्धम्।]

ओषधिवनस्पतीनाᳩ संव्रश्चम् ॥६॥ प्रकिरतीति शेषः · संव्रश्चः कूट उच्यते। सं॰ संवृश्च्य-संवृश्च्य छित्वा-छित्वा [खण्डान्याहवनीये प्रकिरति। अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते ॥७॥ सं॰ सर्वप्रकारमन्नजातीयम्। तृतीयसवने च हुतेषु हविःषु ॥८॥ अयं च सर्वान्नैर्द्विर्होमः पूर्वतरमोषधिवनस्पतिसंव्रश्चं प्रकीर्य कर्तव्यः एवमपि हि श्रूयते (१३.७.१.१)। सं॰ [एतत्प्रागुक्तं] वपादि सर्वान्नपर्यन्तं जुहोति [प्रातःसवने वपान्ते[1] वपाप्रचारान्ते अप्तोर्यामसम्बन्धिनामातिरात्रिकाणां चतुर्णामाग्नेयादिपशूनां वपामार्जनान्ते कृते · तथा तृती॰ने च एतेषामेव पशूनां हु॰ःषु वपादिसर्वान्नपर्यन्तं जुहोति · उभयसवने प्रतिद्रव्यं होममन्त्राश्च तदेवाग्निरित्यध्याय (३२) एव · देवता तु सर्वात्मा प्रधानपुरुषो हिरण्यगर्भः।]

आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने ॥९॥ इदमपरं विकल्पत्वपतयोच्यते · सं॰ [पूर्वोक्तस्य पञ्चमस्याह्नो महाव्रतस्य स्थाने अहरन्तरमाह ·] महाव्रतस्थाने अश्वमेधसम्बन्धि मध्यममहरुक्थ्यसंस्थं भवति। पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥१०॥ मध्यममहर्भवति · अत्र चाश्वमेधिकाय यूपानामेकविंशतिर्भवति · तज्जात्यनुग्रहे तु बहूनामङ्गानां विरोधः · तस्मात्खादिरा भवन्ति[2] प्रमाणं त्वविरोधाद्भवत्येव

[1]) वपान्ते belongs in A to this sûtra, not to ७.   [2]) ? °रा भवति K.

वाजपेयिकपक्षे सप्तदशारत्निता । सं° [प्रागुक्तस्य षष्ठस्याह्नो वा ऽस्य] स्थाने पौ°कं मध्यममतिरात्रसंस्थं भवति । [अधुना अष्टमनवमे अहनी आह·] त्रिणवत्र-यस्त्रिंशावुक्थ्यौ ॥११॥ त्रि°शौ क्रतू उक्थ्यसंस्थौ भवतः· तौ च पूर्वस्तोमसम्ब-न्धिनौ तत्र दृष्टत्वात् । सं° अष्टमनवमौ त्रि°त्रिंशस्तोमौ उक्थ्यसंस्थौ भवतः ।

अतिरात्रो विश्वजित् ॥१२॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति श्रुतेः (१३.७.१.१२) । पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि ॥१३॥ सं° अत्र पु°वत् भूमिसहि-ता दक्षिणा भवति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

पितृमेधः संवत्सरास्मृतौ ॥१॥ सर्वमेध उक्तः · अवसरप्राप्तः पितृमेध इदानीम-भिधीयते । पितृमेध इति कर्मणो नामधेयम् स च सं°तौ भवति यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः मृतस्य यत्र समा नानु चन स्मरेयुरिति (१३.८.१.२) श्रुतेः । सं° मृतस्य मरणसंवत्सरस्यास्मृतौ । अयुग्मेषु वा ॥२॥ अयुजेषु संवत्सरेषु कुर्यादिति श्रुतेः (१३.८.१.३) · अतश्च विकल्पोऽयम् । सं° यदि बहुकालव्यवधानेनापि सं-वत्सरविस्मृतिर्न भवति तदा अयुग्मेषु संवत्सरेषु वा कुर्यात् । एकनक्षत्रे ॥३॥ एकनक्षत्रं हि पितृणामिति (१३.८.१.३) · एकनक्षत्रं च यत्रैका तारका चित्रास्वातिरेवतीत्यादि यथा । सं° हस्तस्वातिपुष्यादौ यत्रैकैव तारका आकाशे दृश्यते[1] । अमावास्यायाम् ॥४॥ वेति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् । समुच्चयः कस्मान्न भवति एकनक्षत्रेऽमावास्यायां च · नैतदेवम् · अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तव-श्रवणात् अमावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमिति (१३.८.१.३) · तच्च समु-च्चये न घटते । सं° तिथौ भवति । निदाघशरन्माघेषु ॥५॥ निदाघो ग्रीष्मः शरच्छरदेव माघोऽपि माघ एव · एवं हि श्रूयते (१३.८.१.४) । [देव° काल उपदिष्टो विधिमुपदिशति ·] यावन्तो धुविष्यन्तः[2] स्युस्तावतः कुम्भाना-दाय छत्त्राणि चापरिमितानि ॥६॥ सं° अग्रे (०) अमात्यानां पुत्रपौत्रादीनामुपवा-जनं वक्ष्यति · उपवाजनं धवनम्[3] अ[तोऽ]त्र यावन्तो धवि°ष्मान् अपरिमिता-नि [कुम्भसंख्यातोऽमात्यसंख्यातश्चाधिकसंख्यानि] छत्त्राणि चादाय [सशरीरा दक्षि-

---

1) यत्तु द्विवचनबहुवचनान्तशब्देन क्वचित्प्रसिद्धं पुनर्वसू विशाखे कृत्तिकाः भरण्योऽनु-राधा इत्यादि तदनेकनक्षत्रम् Deva. 2) धवि° A. Ss. 3) Thus A. Ss.

णा] गच्छन्तीति शेषः । शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य कुम्भेन तल्पे कृत्वाहतपक्षेण परितत्यायत्सु वाद्यमानेषु वीणायां चोद्धतायाममात्यास्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयन्तः ॥७॥ सं° [कुम्भऽएवास्थिसंचयनं[1] कृत्वारण्ये भूमिमध्येऽस्थीनि स्थापितानि भवन्ति · तेनैव] कुम्भेन शरीराणि तान्यस्थीनि ग्रा°हृत्य तल्पे खट्वायां कृत्वा कुम्भस्थान्येव [पूर्वमेव तत्र स्थापितायाः खट्वाया उपरि निधाय] अह°क्षेण अहतवस्त्रस्यैकदेशेन परितत्यास्थिकुम्भं [सर्वतो] वेष्टयित्वा आ°षु [लोहमयेषु महत्सु] वादित्रेषु पटहादिषु वा°नेषु उद्धतायामुत्कटायां वीणायां च वाद्यमानायाम् अमात्या [मृतस्य पुत्रपौत्राद्याः] उत्तरीयैः प्रावरणवस्त्रैः उपवाजनैर्व्यजनैर्वा तमस्थिकुम्भं वाजयन्तः त्रिस्त्रिरप्रदक्षिणं परियन्ति। स्त्रियो वा ॥८॥ परिक्रामन्ति [न] वेति विकल्पः [देव° अमात्यास्तु परिक्रामन्त्येव] । पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥९॥ सं° रात्रेः पूर्वभागे मध्यभागे पाश्चात्यभागे परिक्रामन्ति । विफल्फान्नमहरेतत् ॥१०॥ फल्फ वृद्धौ · बह्वन्नमेतदहर्भवति[2]। नृत्तगीतवादित्रवच्च ॥११॥ भवति। [देव° अनवरतं नृ°त्राणि अस्मिन्नहनि कारयितव्यानि] । अन्नमस्माऽउपहरन्त्येके ॥१२॥ अस्माऽअस्थिकुम्भाय एकेऽन्नोपहारं कुर्वन्ति[3] । उपव्युषसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥१३॥ उषसि विगच्छन्त्यां सह शरीरेण द°न्ति । सं° विगच्छन्त्या[4] उषसः समीपे उप°सम् · [अस्थिकम्भसहिताः यजमानाध्वर्युमात्याः] । यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्सूर्यः ॥१४॥ सं° तथा कर्तव्यम् यथा [वक्ष्यमाणम]स्थिनिवापं कुर्वतः सूर्योऽभ्युदियात् । [देव° सूर्योदयात्प्रागेव वक्ष्यमाणमस्थिनिवापं कर्म प्रारभेतेत्यर्थः । अधुना श्मशानप्रदेशस्य विशेषमाह ·] कक्षेऽवतापिनि ॥१५॥ श्मशानं कर्तव्यम् · कक्षो गहनप्रदेशः · अवतापी यस्मिन्नुपरि स्थितः सूर्यस्तपति न पार्श्वस्थः । सं° कक्षे गह्वरे वृक्षगुल्मादिसंवृते प्रदेशे श्मशानं कुर्यात् · कीदृशे कक्षे अवतापिनि अधस्तापिनि · [यो गह्वरप्रदेश उपरिष्टात्स्थितेनैव सूर्येण मध्याह्नेऽधस्तात्ताप्यते पार्श्वतो वृक्षगुल्मादिभिरावृतत्वात् तस्मिन्] ।

---

1) See २५. ८. ७. 2) एतत्पितृमेधारम्भसम्बन्धि दिनं वि°न्नम् अस्मिन्दिने बह्वन्नदानं कर्तव्यम् Deva. 3) प्रथमपरिगमनानन्तरमिति सम्प्रदायः Deva. 4) °च्छत Ss. A.

ऊषरऽउदक्प्रवणे समे वा ॥१६॥ सं° ऊषाः क्षारमृत्तिकाः सन्ति यस्मिन् · [उदीच्यां दिशि] प्रवणं निम्नं यत्र । दक्षिणाप्रवणाऽग्रके ॥१७॥

अदर्शनाद्ग्रामात् ॥१८॥ सं° सप्तम्यर्थे पञ्चमी ग्रामाददर्शने · [यत्र स्थितैर्ग्रामो न दृश्यते] । आरात्पथः ॥१९॥ सं° पथो मार्गादारात् दूरे कर्तव्यम् ।

न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकबिभीदकपापनामभ्यश्च[1] ॥२०॥ दूरात्करोति । सं° [न्यग्रोधो वटः अश्वत्थः पिप्पलः] तिल्वकः तिणिसः हरिद्रुः प्रसिद्धः स्फूर्जको वृक्षविशेषः बिभीदको बहेदकः पापनामानः श्लेष्मातककोविदारादयः[2] · आरादित्यनुवर्तते एतेभ्य आरात् दूरे भवति । चितिवच्च ॥२१॥ देशो भवति तद्गुणयुक्त इत्यर्थः । सं° चितिवत् मृतस्य दाहार्थं यादृशे देशे काष्ठश्चितिर्विहिता तादृशे देशे · [ततश्च उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाकृतीर्विशाखशराश्मगन्धापृश्निपर्ण्यध्याण्डाश्चेत्येतल्लभ्यते (२५. ७. १६-१७)] ।

शम्वति कम्वति वा ॥२२॥ शमिति सुखनीयः प्रदेशः कमिति रमणीयः तत्र करोति · वाशब्दो विकल्पार्थः । सं° शम्वति सुखवति प्रदेशे कम्वति स्वर्गतुल्ये रमणीये कमनीये प्रदेशे · [केचित्तु शम्वति शमीवने कम्वति करीषवति करीरवने वेति व्याचक्षते] । चित्रं पश्चात्[3] ॥२३॥ चित्रमनेकप्रकारं वनं यस्य प्रदेशस्य [पश्चात्] सोऽङ्गीकर्तव्यः । सं° [तस्य श्मशानस्य पश्चात्] चित्रं दर्शनीयं [वन-] गिरिदेवगृहादिकं पश्चाद्भवति । तदभावऽउदकम् ॥२४॥ उत्तरतो वा ॥२५॥ सं° चित्राभावऽउदकं पश्चाद्वा उत्तरतो [वा] भवेत् । कर्षूवीरिणावति ॥२६॥ कर्षूशब्देन कुहर उच्यते · वीरिणानि तृणानि · तद्वति प्रदेशे करोति । सं° कर्षूः कोसारः[4] । ग्रामतस्तेजनीमुद्धृत्य न न्यस्येद्वृक्षेपूञ्छयेत् ॥२७॥ (१३. ८. ३. १२) । सं° यदा एतत्कर्मार्थं [ग्राममध्यात्] बहिरागम्यते तदा कश्चिच्चजनमानपुरुषो ग्रामतो ग्राममध्यात् तेजनीं तृणपूलकमुद्धृत्य वंशादिबद्धामूर्ध्वकृत्य तत्रागहेत् न न्यस्येत् तां तेजनीं नीचैर्भूमौ न निदध्यात् [किंतु यावत्कालं कर्म भवति तावत्कालं] उत्तरस्यां दिशि धारयेत् कर्मान्ते धृतामिव गृहं [प्रति]

---

१) दू M. २. स्पू K. विभी° K. A. °तकपा° R. M sec. m. विभिदेक १· २) Thus A. °ष्मांतको° Ss. ३) श्वात्स्यात् Ss. ४) कौसारः A.

नीत्वा गृहेषूद्धरेत् । दिक्स्वक्ति पुरुषमात्रं मिमीते ॥२८॥ तच्छ्मशानं दि॰त्रं मेयम् । सं॰ दिक्कोणम् । उत्तरतः पृथु पश्चाच्च ॥२९॥ सं॰ उत्तरस्यां दिशि ईशानपार्श्वे पृथु विस्तीर्णं विपुलं करोति · अपरस्यां दिशि वायव्यपार्श्वे च पृथु विपुलं भवति । विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कून्हन्ति ॥३०॥ सं॰ [तत्क्षेत्रमेवंविधं] विहृत्य मित्वा तस्य कोणेषु [वक्ष्यमाणान्] श॰न्ति । पालाशं पुरस्ताच्छामील-वारणदेहशङ्कूनन्यासु ॥३१॥ स्रक्तिषु [देव॰ उत्तरत आरभ्य] अप्रदक्षिणम् · देह-शङ्कुर्वृत्रशङ्कुः वृत्रः पाषाणः वृत्रशङ्कुं दक्षिणत इति श्रुतेः (१३. ८. ४. १) । सं॰ प्राच्यां स्रक्तौ पालाशम् · शमीमयं [शमीवृक्षावयवम्] वारणमयं [वारणवृक्षा-वयवम्] · देहशङ्कुः वृत्रशङ्कुः वृत्रो वै सोम॰यदश्मानः (४. २. ५. १५) [इति वच-नाद्वृत्रोऽश्मा ततश्चाश्ममयः शङ्कुः] वृत्रशङ्कुः पाषाणशङ्कुः । अपसलवि-सृ-ष्टया रज्ज्वा परितत्यापेतो यन्त्विति (३५. १) पलाशशाखया व्युदूहति ॥३२॥ अपस॰ष्टा अप्रदक्षिणवलिता तया । सं॰ अप्रादक्षिण्येन सृष्टा वणिता निष्पादिता तया [तन्मितं क्षेत्रं] परितत्य [समन्तादप्रदक्षिणमेव] वेष्टयित्वा अपेत इति पला-॰हति तृणपर्णादि क्षेत्राद्बहिर्निष्काशयति । दक्षिणा शाखां निरस्य परि-श्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदपरिमिताभिः ॥३३॥ गार्हपत्य[चिति]परिश्रिदपेक्षया इहा-परिमितत्वम् · एवं हि श्रूयते यजुषा ताः परिश्रयन्ति तूष्णीमिमा इति (१३.८.२.२) · यजुषा च परिश्रयणमिति गार्हपत्यपरिश्रिताम् । सं॰ पूर्ववदिति ऊर्ध्वाः शर्कराः खाते (१६. ८. २४) रज्ज्वा सहितं बद्धोरज्जु (१६. ८. २२) इत्यर्थः · एकविंशतिसंख्या-तोऽधिकाभिरपरिमिताभिरित्यर्थः । औदुम्बरसीरऽउत्तरतो वा षड्गवे युज्य-माने युञ्जन्तीति सम्प्रेष्य सविता तऽइति (३५. २) जपति ॥३४॥ सम्प्रेषणजपौ यज-मानो । सं॰ [ततोऽध्वर्युः तस्य क्षेत्रस्य] दक्षिणतो वोत्तरतो वेति विकल्पः [षड्-भिरनडुद्भिः सीरं युनक्ति · तस्मिन्सीरेऽध्वर्युणा यु॰ने यजमानो॰] ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ॥

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति (३५. ३) प्रतिमन्त्रम् ॥१॥ सं॰ ततोऽध्वर्युरप्रदक्षिणां [परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य] च॰षति ।

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥२२॥ अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेति (३५. ३) चात्र

कृषामीत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् । सं॰ प्रथमामुत्तरपार्श्वे [प्राचीं कर्षति · दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति] । अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥३॥ सीताः कृषति । सं॰ [एवं चतुर्षु पार्श्वेषु मन्त्रेण कर्षणं कृत्वाथ तस्यैव क्षेत्रस्य मध्ये] अप्रादक्षिण्येनैव॰ । अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति (३५. ३) दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति (३५. ४) सर्वौषधं वपति ॥४॥ कृष्टे । सविता तऽइति (३५. ५) शरीराणि निवपति मध्ये ॥५॥ कृष्टमध्ये[1] । तूष्णीमन्यः कुम्भमाहणोति दक्षिणानवानन्सृत्वा[2] ॥६॥ अन्योऽध्वर्युव्यतिरिक्तः तूष्णीमनवानं दक्षिणा गत्वा कुम्भमाहणोति क्षिपतीत्यर्थः भिनत्तीत्यपरे । सं॰ अन्यः कश्चिदवृत एव ब्राह्मणोऽनवानं श्वासोछ्वासमकृत्वैव[3] दक्षिणस्यां दिशि [गत्वा] अस्थिकुम्भं [तस्यामेव दिशि] प्रक्षिपतीत्यर्थः । प्रत्यागते परं मृत्यविति (३५. ७) जपति ॥७॥[4] प्रत्यागते क्षेप्तरि । शं वात इति (३५. ८) यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति[5] मध्ये तूष्णीम् ॥८॥ (१३. ८. ३. ५) · तूष्णीमिति लौकिकवाक्प्रतिषेधः । सं॰ तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यत्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थ्ना तदङ्गकल्पनया [प्राक्शिरसं] पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये तूष्णीमेकामिष्टकां पादमात्रीं निदधाति । प्रतिदिशमन्तेषु पराचीस्तिस्रस्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीः ॥९॥ पराचीरिति नाभ्यात्मम् । सं॰ पराचीः पूर्वापराः नाभ्यात्मम् · [लक्षणं लेखाः तद्रहिताः] । प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतोऽपुरस्तात् ॥१०॥ सं॰ प्रकर्षेण स्वयमेव दीर्णो भूप्रदेशः प्रदरः तस्मात्पुरीषमाहृत्य [श्मशाने] निवपति · अथवा सर्वतः [सर्वाभ्यो] दिग्भ्यः परिकृष्य परिकर्षणं कृत्वा [पुंस्य श्मशाने] निवपति अपुरस्तात् प्राच्या दिशः पुरीषाहरणं न कर्तव्यम् । शर्करा अनग्निचितः ॥११॥ सं॰ अनग्निचितः संस्का-

1) तस्य पुरुषमात्रक्षेत्रस्य मध्ये मृतस्यास्थीनि निवपति एनं प्रेतमस्थ्यवस्थं अस्थिनिधानकुम्भात् श्मशानक्षेत्रमध्ये नोच्चैर्वपति क्षिपति मध्ये पुञ्जराशिं करोति । एतच्च सूर्योदयसमकालं कर्तव्यम् · अर्थाचातः पूर्वं कर्म प्रागभ्युदयात् Deva. 2) ॰न्तः सृत्वा १. ॰नं सृत्वा K. ३. M sec. m. A (text). ॰नं स्तृत्वा Ss. M pr. m. See १३. ८. ३. ४. 3) ॰नन् श्वासोछ्वासमकुर्वन्नेव A. 4) अध्वर्युः । यजमान इति याज्ञिकाः Deva. 5) त्वाष्ट॰ १. ॰त्वेकेष्टकां Mahidh. त्वेकाष्टां A pr. m. त्वेष्टक sec. m. ॰कानि ३. M.

र्वस्य इष्टकास्थाने त्रयोदश शर्करा उपधेयाः [त्रिष्वेव स्थानेषु तद्वदेव · शर्कराः पाषाणाः]। ऊर्ध्वप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ॥१२॥ श्मशानस्य[1] भवति · ततश्च परिश्रितस्तावत्प्रमाणा भवन्ति। सं° मुखं ब्रा°स्य संस्कार्यस्य उद्धृतस्य उच्चत्वस्य प्रमाणं भवति पुरीषावापेन [· मुखमात्रमुच्चं ब्राह्मणश्मशानं कर्तव्यम्]।

उरः क्षत्रियस्य ॥१३॥ प्रमाणम्। सं° उरो हृदयम्। ऊर्ध्वबाहु वा ॥१४॥ वेति विकल्पः। ऊरू वैश्यस्य ॥१५॥[2] उपस्थ[3] स्त्रियाः ॥१६॥ सं° संस्कार्यायाः। जानु शूद्रस्य ॥१७॥[4] प्रमाणम्।

सर्वेषां वाधोजानु ॥१८॥ प्रमाणम् · वाशब्दो विकल्पार्थः। सं° जानुनोरधस्तादधोजानु। अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥१९॥ यदि परिकृष्टात्पुरीषम् (१०) ततश्च तत्र यवानां वापः श्रुतिक्रमेण (१३. ८. ३. १२) [देव° न प्रदरात्पुरीषाहरणपक्षे]। दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥२०॥ सं° श्मशानस्य दक्षिणतः ईषद्वक्रे [कर्षू] गर्तौ खात्वा [पूर्वदिनोपक्लृप्तैः] घटैः क्षीरेण [दुग्धेन] उदकेन च पूरयन्ति [बहुवचनात्प्रकृता अध्वर्युयजमानामात्याः] · तथा श्मशानस्योत्तरतः सप्त कर्षूः प्राचीः प्रागायता दक्षिणोत्तरा दक्षिणसंस्थाः खनन्ति ता[श्च प्रागुपक्लृप्तैः घटैः] केवलेनोदकेन पूरयन्ति। त्रींस्त्रीनावपन्त्यश्मनः ॥२१॥ सं° अध्वर्युयजमानामात्याः त्रींस्त्रीनश्मनः कर्षूषु प्रक्षिपन्ति। अध्यधि गच्छन्त्यश्मन्वतीरिति[5] (३५.१०) ॥२२॥ कर्षूषु। सं° तेऽमात्यास्ताः कर्षूरध्यधि तासां कर्षूणामुपरिष्टाद्गच्छन्ति ग्रामं प्रति[6]। अपाघमित्यपामार्गैरपमृजते (३५.११) ॥२३॥ आत्मानममात्या अपमृजन्ति। सं° स्वशरीरम् · [अन्ये तु अपामार्गवीजैरुद्वर्तनं कुर्युरिति व्याचक्षते]।

सुमित्रिया न इति (३५.१२) स्नात्वाहतवाससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्ति (३५.१३-१४) ॥२४॥ अहतानि वासांसि परिधाय [देव° ग्रामं प्रति]।

---

१) ? °शानं K. २) वोरू M. १. ३. K. R. ऊरू सक्थिनी Deva. ३) स्त्रीप्रजननप्रदेश एव Deva. ४) शूद्रस्य शूद्रदौहित्रस्य रथकारस्य जानु जंघा प्रमाणम् · अत्र हरिस्वामिनः यद्यपि शूद्रोऽग्निचिन्नास्ति अग्निचितश्चायमधिकारस्तथापि परिमाणप्रसंगादाचारतः प्राप्तस्यामन्त्रकस्य परिमाणमाह Deva. ५) sic! Thus all: १. ३. K. R. M. A. Ss. — See not. 11. at ३५. १०. ६) अश्मसु पादान्निदधत उदकं गच्छन्तीति वासुदेवः Deva.

ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति (३५. १५) ॥२५॥ मर्यादायाऽएव लोष्टमाहृत्येति वचनात् (१३. ८. ४. १२)। आञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्नऽआयूꣳष्यायुष्मानग्नऽइति (३५. १६-१७) ॥२६॥ परिधानोपदेशाच्चत्वारः परिधयः · औपासनश्चात्र कर्तृसम्बन्धी न प्रेतसम्बन्धी[1] तेन ह्यसौ विहितकर्मानुष्ठानसाधनभावायाहित[2] इति · तत्परिधीनां च संस्कारो न भवत्येवापूर्वत्वात्। सं° आञ्जनमक्ष्णोरञ्जनं कज्जलादिना अभ्यञ्जनं च पादयोस्तैलेनाञ्जनम्।

अथैषां परिदां वदति[3] परीमे गामनेषतेति (३५. १८) ॥२७॥ अथशब्दो मङ्गलार्थः पित्र्यं कर्म निवृत्तमिति · आनन्तर्यार्थमित्यपरे ततश्चानन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् परिदावादश्च यजमानविषयोऽमात्यविषयश्च तेनैषामित्युक्तम्। सं° अथानन्तरमध्वर्युरेषां यजमानानामात्यानां परिदां रक्षणं वदति। अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति (३५. १९) ॥२८॥ औपासनश्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव ग्रहीतव्यो न प्रेतौपासनः · तस्यैकदेशं निरस्यति · स एव ह्यानन्तर्यात्सम्बध्यते तदेकदेशं निरस्यति तथा च मन्त्रवर्णः (३५. १९) इहैवायमितरो जातवेदा॰ जानन्निति जपमन्त्रऽएतदभिधीयते एकदेशो निरस्तः एकदेशऽइतरशब्दो वर्ततऽइति। सं° आहुतिहोमानन्तरं यस्मिन्नाहुतिर्हुता तस्यौपासनस्यैकदेशं क्रव्यादमग्निमिति मन्त्रेण निरस्यति। प्रेतस्यैवौपासनः सकलो निरसनीय इति हरिस्वामिनः · [औपासनः प्रेतस्यैव मन्त्रवर्णाद्विभागानुपदेशाच्चेति वासुदेवः]।

इहैवायमिति जपति (१३. १९) ॥२९॥ सं° यजमानः। आसन्दी सोपधाना दक्षिणानड्वान्यवाश्च सर्वं पुराणम् ॥३०॥ सं° उपधानमुच्छीर्षकम् तेन सहिता पुराणा जीर्णा आसन्दी दक्षिणा · तथा पुराणो वृद्धोऽनड्वांश्च दक्षिणा पुराणा यवाश्च दक्षिणा · एतत्सर्वं जीर्णं [ददाति] न नूतनम्।

---

1) अग्निस्तस्यैव प्रेतस्यौपासनः स हि एवमर्थमेव धारणीयः अद्वारेण च निरसनीय इति श्रुत्यन्तरादिति हरिस्वामिनः · कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशस्य निरसनमिति कर्कादयः Deva., see २८. 2) ? °धनाभावायाहित K sec. m. °धनानांवा° pr. m. 3) Thus M sec. m. R. A. °दंति K. ३. M pr. m. बरं ददाति १!

भूयसीश्चेहन् ॥३१॥ सं° इहन्नितोऽतिरिक्ता हिरण्यादिका ददाति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्यऽएकविंशतितमोऽध्यायः ॥ पितृमेधः समाप्तः ॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रऽएकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥

अथैकाहाः ॥१॥ उक्तान्याधानादीन्यध्वर्युवेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्माणि । इदानीं छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सत्त्राणि व्याचिख्यासुराचार्य इदमाह अथैकाहा इति · तत्रायमथशब्दोऽधिकारान्तरप्रज्ञस्त्यर्थः · वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधिकारान्तरप्रज्ञप्तेः किं प्रयोजनमिति चेत् इह चोदकपरिप्राप्ताङ्गपदार्थव्यतिरेकेणोद्गातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति · कुत एतदिति चेत् उद्गातृवेदसमधीतत्वात्समाख्ययोद्गातुरेव कर्तृत्वमिति · ननु च सर्वऽएवैतऽउद्भिदादय उद्गातृवेदसमधीताः सत्यमेव प्रधानेषु न समाख्यया कर्तृत्वम् उद्भिदा यजेत पशुकाम इति सर्वं प्रत्युपदेशात् अङ्गेषु त्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते यानि पुनश्चोदकपरिप्रापितान्यगृहीतकर्तृकाण्येवेति । एकाहा व्याख्यास्यन्तऽइति सूत्रशेषः · एकाहैश्चोपलक्षणमहीनसत्त्राणामपि । सं° अथानन्तरमेकाहाः एकसुत्याः क्रतवोऽभिधास्यन्ते । अवचनेऽग्निष्टोमः ॥२॥ संस्थान्तरस्यावचनेऽग्निष्टोमो भवति · न्यायसूत्रमेतत् · प्राथम्यादविरोधान्नित्यत्वाच्चाग्निष्टोम एव भवति । सं° संस्थान्तरस्यानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थः क्रतुर्भवति ।

भूर्धेनुदक्षिणः ॥३॥ भूर्नामैकाहः स धेन्वा भवति · दक्षिणासंयोगेन धेनुविधानात्सकलस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः · अत्र च दक्षिणाभिमन्त्रणमन्त्रो विपरिणाम्यते । ज्योतिः ॥४॥ ज्योतिर्नामैकाह एव · नात्र कश्चिद्विशेषः । सं° अग्निष्टोमसंस्थः । गोऽआयुषीऽउक्थ्यौ ॥५॥ एको गौः अपर आयुः · तावुक्थ्यसंस्थौ भवतः । अभिजिद्विश्वजितौ ॥६॥ अपरावेकाहौ । सं° अग्निष्टोमसंस्थौ । सहस्रमभिजिति दक्षिणा ॥७॥ ततश्च यत्सहस्रसंयोगि[गि]न श्रूयते तदत्र भवति · यथांश्वदाभ्यग्रहणम् (१२.५.११) तिस्रोऽनूबन्ध्यास्त्रेधातवीति (१३.४.५ ८) । सं° सहस्रं गवाम् । शताश्वं वा ॥८॥ सहस्रम् · शतमश्वानां

यस्मिन्सहस्रे तद्दशास्यं सहस्रम् · तद्वाभिजिद्दक्षिणेति विकल्पः । सं° शतमश्वा अधिका यस्मिन्गवां सहस्रे तद्दशाश्वम् । सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः ॥९॥ सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते ·

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्सर्वेषाम् ॥१०॥ ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूर्जं ददाति · कुत एतत् सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः धारणाचङ्क्रमणद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति[1] । सं° भूमिस्तावद्धारणाशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः[2] सर्वेषामविशिष्टः · यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव । शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ॥११॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · शूद्रस्य दानं च भवति · दृश्यते हि शूद्रस्य दानम् पुरुषमेधे (१३. ६. २. १८) सपुरुषं प्राची दिग्घोतुरिति · न च[3] विरोधो गर्भदासस्य · तस्माच्छूद्रो दीयतऽएव · अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः क्वचिच्च दृश्यते (१३. ७. १. १३) सभूमि सपुरुषामिति । सं° वावधारणे · भृत्यास्वीकृतस्य शूद्रस्य दानं भवति । द्रव्याभावात्तदन्तः ॥१२॥ दक्षिणादानान्तो विश्वजिद्भवति · कुत एतत् द्रव्यात् सर्वस्वदाने सति द्रव्यमेव नास्तीति तदन्तो विश्वजित् ।

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥१३॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · समाप्येत वा विश्वजित् · चोदितो ह्यसौ विश्वजिता यजेतेत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः · अपि चावभृथश्रुतिर्भवति अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिदधातीति[4] वत्सत्वक्परिधानविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति । दीक्षासु चापदेशात् ॥१४॥ दीक्षासु च क्रत्वभिनिर्वृत्त्यर्थं द्रव्यमपदिष्टम्[5] अतस्तद्व्यतिरिक्तं सर्वस्वमिति । सं° दीक्षास्वेव क्रत्वर्थस्य द्रव्यस्य अन्यस्मै अपदेशात् । न समत्वात् ॥१५॥ नैतदेवं युक्तम् विश्वजित्समाप्येतेति · समं ह्येतदुभयम् विश्वजिता यजेतेति समाप्तिश्चोदिता सर्वस्वं च ददातीति च सर्वस्वदानम् अतो विरोधाद्विकल्प एव युक्तरूपः । एवं स्थितऽआधीतेन व्याख्यायते · सममेतदिति चेत् नैतत्समम् विश्वजिता यजेतेति पूर्वचोदना प्रधानचोदना च सर्वस्वं ददातीति गुणचोदना

---

१) ? °त्तवेति K. २) °स्तावद्धारणा° Ss. ३) ? न चन K. ४) See Lâṭyây. ८. २. १. ५) See ७. २. ७.

पश्चात्कालवाचिनी च · तेन विरोधे सति अयमेवार्थो ग्रहीतुं न्याय्य इति · विकल्पश्च तुल्यत्वे भवति न चेह तुल्यत्वमित्युक्तम्। विश्वजिति सहस्रसर्ववेदसयोर्विकल्प उक्तः (?) · तत्र संदेहः किं प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति उतोर्ध्वं सहस्रादिति किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैवोपक्रमः · परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥१७॥ सर्वस्वपरिमाणे मृग्ये यस्य यावत्स्वम् तत्सर्वं गृह्यते सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति · तेन प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति · एवं प्राप्तऽआह ·। सं॰ सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं गृहे सुवर्णादि तत्सर्वं देयम् · कुतः अविशेषात् न च सर्वस्वं ददातीति [अस्य] वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते। अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥१८॥ अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् · प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति[1] कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात्सहस्रं देयमिति · एतच्च सहस्रादधिकऽउपपद्यते नेतरथेति · एवं तावदत्र [विश्वजिति] सहस्रादधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम्। अन्यत्रापि प्रतिहर्त्रपच्छेदादौ सहस्राधिके प्राप्तऽआह ·। नानित्यत्वात् ॥१९॥ नैतदेवम् सहस्राधिकं सर्ववेदसमिति · न हि नित्ये कस्मिंश्चित्परिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः · यद्यस्य वेदः सर्वम् तत्सर्वस्वमिति। सं॰ न हि निःब्दःप्रसिद्धः येनैवं निश्चीयते सहस्रादधिकमेवेति। कर्मशब्दाच्च ॥२०॥ अस्ति चायं लोके [कर्मशब्दो] व्यापारशब्दः सर्व[स्व]मनेन दत्तमिति · तस्मात्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्वमिति · विश्वजिति तु लिङ्गेन व्यवस्था। अवभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सछव्यौ सकर्णपुच्छावहति परिदधाते ॥२०॥ अवभृथादुत्थाय · सकर्णपुच्छावहिन्ने। सं॰ रक्तवर्णौ वत्सस्य त्वचौ चर्मणी सकर्णपुच्छे अ[व]छाते अ[व]छिन्ने। द्वादशरात्रं परिवसत्युखावदग्निं बिभ्रत् ॥२१॥ सं॰ उखावदिति वैणवी सुषिरा कल्माषी (१६.२.५) अतिदिश्यते एवंविधामौडुम्बरीं वाग्निं[2] बिभ्रत् द्वा॰त्रं वक्ष्यमाणेषु स्थानेषु वसति। औडुम्बरीं वा ॥२२॥ उष्णीषं च ॥२३॥ सं॰ शिरोवेष्टनम्। तिस्रस्तिस्रः ॥२४॥ द्वादशरात्रस्य विभागः। सं॰ एकैकस्मिन्स्थाने यजमानस्तिस्रस्तिस्रो रात्रीर्वसति। औडुम्बरे मूलफलभक्षः ॥

1) See at ५.३.३. 2) ? ॰ग्नीमग्निं Cod.

२५॥ श्रौदुम्बरवकुले देशे मू॰ज्ञः तिस्रो रात्रीर्वसति । निषादे ॥२६॥ नि- षादानां मध्ये अपरास्तिस्रो वसति । सं॰ अरण्ये तिस्रो रात्रीरुषित्वा निषादानां समीपे वसति । जने ॥२७॥ तिस्रो रात्रीर्वसति । समाने जने ॥२८॥ अपरास्तिस्रः । अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह · वैश्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥२९॥[1] सं॰ राजन्यः क्षत्रियः । ग्राम्याभोजनं निषादानां मृन्मया- पानं च ॥३०॥ निषादानामस्येष नियमः । सं॰ तत्र वसता यजमानेन निषादानां सम्बन्धि यद्ग्राम्यं व्रीहियवादि तस्याभोजनम् · मृ॰च तत्र वसता मृन्मयपात्रे- णोदकपानं न कर्तव्यम् । संवत्सरं न याचेत् ॥३१॥ किंचिदपि ।

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥३२॥ संवत्सरमेव । यमाभ्यां वा यजेत पूर्वा- पराभ्याम् ॥३३॥ यमाभ्यां वाभिजिद्विश्वजिद्भ्यां यजते · तत्र पूर्वं कृत्वापरः क्रियते · पौर्वापर्ये[2] हि यमशब्दो लोके दृष्टः । एवं प्रातऽआह · । सं॰ अथवा विश्वजिदभि- जिद्भ्यां यमाभ्यां दर्शपूर्णमासवत्संहताभ्यां यजेत । पूर्वमभिजितेष्ट्वानन्तरमवश्यं वि- श्वजिता यजेत । युगपद्वा ॥३४॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · न पौर्वापर्येण[3] किं तर्हि युगपदेव · न हि कर्मणोः पौर्वापर्ये यमशब्दो वर्तते तस्मात्स- हैव क्रिया · यत्तु लोके पौर्वापर्येऽपि यमशब्दो दृश्यते तत्रान्यथोपपन्नतऽइति । यमयागपक्षे कर्म निरूप्यते · दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥३५॥ भवतः । तत्र च · दक्षिणमभिजितः ॥३६॥ पत्नीशालमुत्तरे ॥३७॥ देवयजने भवति ।

नानर्त्विजः ॥३८॥ नाना पृथक्पृथगृत्विजो भवन्ति देशभेदात् । तऽएव वा प्रभूत्वात् ॥३९॥ तऽएव वा ऋत्विजो भवन्ति न पृथक्त्वेन · प्रभवन्ति हि ते उभ- योरपि देवयजनयोः दक्षिणेऽध्वर्युराध्वर्यवं करोति विरोधादुत्तरे प्रतिप्रस्थाता उक्तमाचार्येण (१.७.३०) वचनविरोधाभ्यामन्य इति · इह च युगपत्प्रवृत्तौ षोड- शसंख्यैव ऋत्विग्विषया भवति · क्रतुद्वयाभिनिर्वृत्त्यर्थतया ब्रह्मा व्रियते तथोद्गा- त्रादयः तस्मात्तैरेव क्रतुद्वयमपि निर्वोढव्यमिति । सं॰ कुतः ब्रह्मादयो यत उभयत्र कर्म कर्तुं प्रभवन्ति । बाह्यिर्वैदिकानि समानानि ॥४०॥ बा॰कानि यान्यङ्गानि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि भवन्ति अगृह्यमाणविशेषत्वात् ।

1) See Lâṭyây. ८.२.१०-१२. 2) and 3) पूर्वा॰ K.

सं॰ साधारणानि। नानेतराणि ॥४१॥ यानि पुनरान्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवन्ति यथाग्नीषोमीयादीनि गृह्यतऽएव हि विशेषस्तत्र। कर्मसंनिपाते पूर्व-पूर्वमभिजितः ॥४२॥ कर्म भवति · यथा सयजमाना धिष्ण्यानुपतिष्ठन्तऽइति (९.८.१८)। सं॰ अभिषवधिष्ण्योपस्थानादौ सर्वर्त्विक्साध्ये पूर्वमभिजितः कर्म भवति। पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥४३॥ दक्षिणेऽपि देवयजने सहस्रम् उत्तरेऽपीति · सहस्रयुक्तं (७) चोभयोर्भवति त्रैधातवी तु बाहिर्वेदिकीति तल्लेण। सं॰ पृथक् गवां द्वे सहस्रे दक्षिणा। सर्वजित्सनक्षत्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषवस्तिस्र उपसदः षड्वा ॥४४॥ सर्वजिन्नामैकाहः · स सम॰तो भवति · संवत्सरं दीक्षा भवन्ति · संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीते सुत्या भवति · तत्र च तिस्र उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः षड्वा उपसदो भवन्ति एका दीक्षा। सं॰ संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहान्यतिक्रम्य सवः सुत्या। अग्निवद्वा दीक्षाः ॥४५॥ भवन्ति · उपसदां तु विकल्पः स्थित एव। सं॰ अग्निवद्वा चयनवदेव संवत्सरं दीक्षा ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

शताश्वरथमधर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥१॥ तच्च[1] प्राग्धिष्ण्यचयनात् चीयमानऽइति श्रवणात् · तत्र चाश्वाकृतेरपकर्षः क्रियते। सं॰ सर्वजिद्यज्ञे अग्नौ ची॰ने गवां शतमश्वयुक्तं रथं चाधर्य॰ति। उद्गात्रे व्रतकाले ॥२॥ शताश्वरथं ददाति। सं॰ महाव्रतस्तोत्रकाले। होत्रे शस्त्रकाले ॥३॥ व्रतसमनन्तरं यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति। ततो ब्रह्मणे ॥४॥ तत्समनन्तरमेव च ब्रह्मणे ददाति · शताश्वरथमित्यनुवर्तते। सं॰ तत इति महदुक्थशंसनानन्तरं प्राश्नाहेन्द्रहोमात्[2]। दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥५॥ ददाति · प्रकृतेभ्य एव मा भूदिति सर्वग्रहणम्। सं॰ माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीययागात्प्राक्।

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥६॥ साहस्रा इति चतुर्णामपि सामान्यसंज्ञा · स॰णास्ते भवन्ति। तेषां च · तृतीय उक्थ्यः ॥७॥ [उक्थ्य]संस्थो भवति · ब्राह्मणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थ्यसंस्थः पठ्यते। संज्ञाविशेषमाह ·

ज्योतिर्विश्वज्योतिस्त्रिरात्रसंमितः[3] ॥८॥ सं॰ प्रथमो ज्योतिः द्वितीयो वि॰तिः

१) ? तत्र च K. २) ? ॰होमानन्तरं Ss. ३) संमित इति K.

तृतीयः स॰तिः उक्थ्यसंस्थः चतुर्थस्त्रिरा॰मितसंज्ञः । षट्साद्यःक्राः[1] ॥९॥ साद्यःक्रसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति । स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः ॥१०॥ साद्यस्क्राख्यः क्रतुर्भवति । रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥११॥ सं॰ रुक्मः सौवर्ण आभरणविशेषः । अश्वाभावे गौः ॥१२॥ दक्षिणा भवति । तमुद्गात्रे ददाति ॥१३॥ तमश्वं गां वोद्गा॰ति । प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गातृयोगात् ॥१४॥ प्राकृतस्य दक्षिणाजातस्य च न निवृत्तिः · कुत एतत् उद्गा॰गात् अश्वस्य । एवं प्राप्तऽआह · निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥१५॥ निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति · कुत एतत् क्रतुना हि युज्यते च तस्याश्वः श्वेतो दक्षिणेति[2] · तेन यद्दक्षिणायुक्तम् तन्निवर्ततऽइति । सं॰ अश्वस्य क्र॰गात् । वचनादेकस्य ॥१६॥ यत्तूक्तम् उद्गात्रे ददातीति तत्क्रतुयोगेऽपि वचनादित्यदोषः ।

दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नाद्यकामानां द्वितीयः ॥१७॥ साद्यस्क्रो भवति · एषामत्राधिकार इत्यर्थः । अश्वैकविंशा दक्षिणाश्वो वा ॥१८॥ ततश्च विकल्पः । सं॰ अश्व एकविंशो यासां ताः । हीनस्यानुक्रीः ॥१९॥ अनुक्रीर्नाम साद्यस्क्रः स हीनस्य भवति · यः कर्मणा हीन-इव तस्यासौ भवति । सं॰ अनुजादधमो भवति स हीनः । साश्वं शतं दक्षिणाश्वो वा ॥२०॥ वेति विकल्पः । विश्वजिच्छिल्पः ॥२१॥ नाम साद्यस्क्रः । तत्र विशेषः · यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात् ॥२२॥ दक्षिणाः · यद्यद्द्रव्यं यस्मिन्यस्मिञ्जनपदे प्रायोवृत्त्या तेषां यथोत्साहं दानम् । यथाद्रव्यमाचष्टे · । सं॰ यानि-यानि उत्कृष्टानि द्रव्याणि यस्मिञ्जनपदे स यथाद्रव्यः तस्मिन्देशे यथोत्साहं यथाशक्ति इत्यर्थः । आजानेयानपरजने ॥२३॥ सं॰ अप॰ने प्रत्यक्प्रदेशे यागे क्रियमाणे आ॰यानश्वान्दद्यात् · आजानेयाः कुलीना विनीताः साधुवाहिन इत्यभिधानात् (अमर॰ २. ८. ४४) । प्राच्येषु हस्तिनः ॥२४॥ सं॰ प्राच्यां दिशि हस्तिनो दद्यात् । अश्वतरीरथानुदीच्येषु ॥२५॥ वेसरीयुक्तान्रथानुदीच्येषु ददाति । सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥२६॥[3] दीयते । अप्रसिद्धत्वादुच्यते · धेन्वनडुत्सीर-

---

1) Thus १. ३. Ss. M. R. °द्यःस्का K. 2) see Tándya १६. १२. Láty. ८. ५. १५.
3) See Láty. ८. ४. १४.

धान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणविमितशयनानि ॥२७॥ धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि · महानसोपयोगिकं द्रव्यं ताम्रचर्वादि[1] महानसशब्देनोच्यते · आरोहणं च युग्यम् · विमितशयने प्रसिद्धेऽएव । सं° धेनुः प्रसिद्धा · अनडुद्बलीवर्दः[2] · सीरं हलम् · धान्यं गोधूमादि · पल्यं पलादिमानार्हम् · दासमिथुनं दासीदासौ · महानसं ताम्रचर्वादि गृहोपकरणम् · आरोहणं हस्त्यश्वादि · विमितं गृहम् · शयनं खट्वादि · एतानि दद्यात् ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥

श्येनोऽभिचरतः ॥१॥ श्येनो नाम साद्यष्कः पञ्चमः · सोऽभि°तो भवति ।

यत्रौषधयो न जायेरंस्तद्देवयजनम् ॥२॥ विदाहि वा ॥३॥[3] यत्र जाता ओषधयो दह्यन्ते अग्न्यादिना । सं° दावाग्निना । वृक्षस्तम्बछिन्नम् ॥४॥ यत्र वृक्षाः स्तम्बाश्च छिन्नास्तद्वृ°न्नम् । सं° वृक्षाः पलाशादयः स्तम्बा वीरिणाकाशादयः । वा निर्व्रस्कम् ॥५॥ वा निर्वृकणमूला[4] वृक्षा भवन्ति वा अनिर्वृकणमूलाः[5] । अपरे तु सूत्रद्वयमन्यथा वर्णयन्ति वृक्ष°न्नं वा अछिन्नं वा यदा छेदनम् तदा निर्वृकणमूला[6] वृक्षा भवन्ति । सं° वा निर्वृकणमूला वृक्षाः[7] स्तम्बाश्च कर्तव्याः । दक्षिणाप्रवणम् ॥६॥ देवयजनं भवति ।

अक्षपालो यूपः ॥७॥ स्फ्याग्रः ॥८॥ स्फ्यस्येवाग्रं भवति ।

तैल्वको बाधको वा ॥९॥ यूपो भवति · तिल्वकः प्रसिद्धः · बाधको यः गिरिमालकः इति प्रसिद्धः । सं° तैल्वस्तिणिसः बाधको गिरिमालः ।

इध्मो वैभीदकः[8] ॥१०॥ शरमयं बर्हिः ॥११॥ अधिषवणे शवनभ्ये ॥१२॥ शवं येनानसोढम् तत्सम्बन्धिनी अधि°णे फलके । सं° शवं मृतं येनानसा शकटेनोढं भवति तच्चक्रस्य यन्नभ्यं फलकम् ततो घटिते अधिषवणफलके भवतः । रथौ हविर्धाने ॥१३॥ नानसी । लोहितः सवनीयोऽग्रये रुद्रवते ॥१४॥ लोहितवाससो लोहितोष्णीषाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥१५॥ लोहिते वाससी येषां ते । निवीताः ॥१६॥ कण्ठावसक्तयज्ञोपवीताः ।

उड्ड्यधन्वानः[9] ॥१७॥ उद्गता ज्या धनुषो येषाम् ते उ°नः आरोपितधन्वान

---

1) °वर्चादि K. 2) sic! 3) see Láty. ८. ५. ५. 4) निवृत्ता K. (त्त pr. m.) 5) निवृत्ता K. 6) Thus K pr. m. निर्वृत्ता sec. m. 7) ? °कणं मूलाद्दृक्षा° Ss. 8) Thus the Shaḍvinça ३. ८. वैभीतकः Ss. Sâyaṇa and the Shaḍv. वैभीदकः १. ३. M. K. 9) उड्य° १. ३. M. K. Ss.

इत्यर्थः । सं° उज्यानि उद्गतज्यानि ज्याधिरूढानि धनूंषि येषां ते उ°नः · ऋत्विजः कर्म कुर्वन्ति । कलापिनः ॥१८॥ सं° कलापशब्देन शरपूर्णा चर्ममयी भस्त्रा उच्यते । काणखोरकूटबण्डा कुतमिश्रा नव-नव दक्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥१९॥ काणाः प्रसिद्धाः · खोरा लङ्गाः · कूटबण्डाः छिन्नपुच्छभग्नशृङ्गाः · कुतमिश्राः ह्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः · नव काणान्नयति नव खोरान्नयत्येवमादिश्रवणात्[1] । सं° काणा एकाक्षिविहीनाः खोराः पादेन खञ्जाः कूटा भग्नशृङ्गाः बण्डाश्छिन्नपुच्छाः कुतमिश्रा ह्वरगृहीतमिश्रा एवंविधा भवन्ति · काणादिचिह्नयुक्तानां गवां नवसंख्या-नवसंख्या दक्षिणा ददातीत्यर्थः · नव काणा नव खोरा एवं नव-नव । पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥२०॥ पु°णां वा नवसंख्यासम्बन्धः प्रतिपुरुषं नव-नव ददातीत्यर्थः । सं° प्र°षं प्रत्यृत्विजं नव-नव काणादिका नयति ददाति · कुतः दा°रात् दानस्य प्रस्तुतत्वात् दानं च पुरुषेभ्य एव । प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन ॥२१॥ प्रा°स्य वा दक्षिणाजातस्य एतानि लिङ्गानि भवन्ति तेषां च नयनं भेदेन · एवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति नव-नव नयतीति च यथाश्रुतम् । सं° वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः · न प्रतिपुरुषं नव-नव किंतु प्रा°स्यैव गवां शतस्यैतानि काणादीनि भवन्ति · तस्य च दक्षिणादानानयनं भेदेन भवति नवभिर्नयनं भवतीत्यर्थः । दक्षिणाकाले कण्टकैरेना विरुडेयुः ॥२२॥ समाख्ययोद्गातारः । सं° कण्टकैर्बिल्वादिवृक्षोद्भवैरेनाः काणादिकाः विरुडेयुः[2] वित्रुडेयुः[3] । उपतप्तास्वनुपतप्तानामाद्यम् ॥२३॥ सं° उ°सु ज्वरितासु गोषु मध्ये या अनुपतप्ताः रोगरहिताः तासामाद्यम् । साद्यःक्रधर्मा[4] हिरण्यस्रग्वत् ॥२४॥ साद्यस्क्रशब्देनात्र श्येनो ऽभिधीयते · तस्य धर्मा लोहितोष्णीषादयः हि°ग्वत् यद्यस्योपयुक्तं[5] तत्तस्य भवति (१४.५.३६) । सं° सा°र्मा लोहितवस्त्रादयः यथा वाजपेये हिरण्यस्रजो यथोपयुक्तं दीयन्ते एवमत्रापि येन-येन यद्वस्त्रादि परिहितम् तत्तस्मै देयम् ।

एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतं षट् ॥२५॥ एकत्रिकः षष्ठः साद्यस्क्रः तत्र षट्षष्टि-

1) see Lāṭy. ८.५.१६. 2) रेडेयुः Ss. 3) See Westergaard sub त्रुड्. 4) Thus १.३. R. M. K. द्यक्र Ss. 5) युक्तं K.

शतं दक्षिणा । साद्यःक्रधर्माः [1] ॥२६॥ व्याख्यास्यन्तऽइति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥२७॥ क्रतुः । सह पशूनालभते ॥२८॥ अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यान् · सद्यस्त्वे च सति सौत्येऽहनि सर्वं कर्तव्यम् · तत्र स्थानित्वात्सवनीयकालऽएव पशूनामालम्भः तदीयऽएव स्थाने युक्तः · स्वस्थानं च सवनीयो न त्यजति · अग्नीषोमीयस्तु स्वस्थानादुत्कालितः परतो गच्छति । पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थाने ॥२९॥ अग्नी°योऽतः पशुरित्यत्र (८. ७. २५) अग्नी°यः पुरोडाशो वा भवति वा न वेति । वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ॥३०॥ [2] वपान्ते या सु°ण्या सा न भवति । प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः ॥३१॥ अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् । सं° तदेव विवृणोति · पुरस्ताद्योजने होता ॥३२॥ वसतीति शेषः । इतरे क्रोशप्रत्यवायेन -क्रोशप्रत्यवायेन ॥३३॥ इतरे उद्गात्रादयः । सं° क्रो°येनापचयेन परिमितेऽध्वनि वसन्ति । उद्गातोत्तरतः ॥३४॥ वसति त्रिभिः क्रोशैः । अध्वर्युः पश्चात् ॥३५॥ ब्रह्मा दक्षिणतः ॥३६॥ चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरदृतिभिरावहन्त्येनान् ॥३७॥ होत्रादीन् । सं° सद्योदुग्धेन क्षीरेण पूर्णाः सक्षीरा दृतयश्चर्मभस्त्रा येषु रथेषु तैश्चतुर्भिरश्वयुक्तरथैरेनान्यजमानपुरुषा आवहन्ति आनयन्ति । यथाक्रोशमश्वाः ॥३८॥ सं° रथेषु क्रोशसंख्यानतिक्रमेणाश्वा युज्यन्ते होतुश्चत्वारः उद्गातुस्त्रयः अध्वर्योर्द्वौ ब्रह्मण एकः । ततो नवनीतमाज्यम् ॥३९॥ ततो दृतेर्यज्जातं भवति । सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः ॥४०॥ [3] सं° त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः आण्डसंयुक्त ऋषभः । वेदिरुर्वरा ॥४१॥ सस्यमालिनी भवति । सं° सस्याद्या भूमिर्वेदिर्भवति । व्रीहीन्यवान्वा पक्कानध्यवस्यति ॥४२॥ सं° अत्र व्री°वान् वेदित्वेनाध्यवस्यति · व्रीहियवसस्येनाद्या भूमिर्वेदिर्भवति । खल उत्तरवेदिः ॥४३॥ सं° अत्र संदेहः किं धान्यखलः पांसुखलो वा · धान्यखलः प्रत्ययात् ॥४४॥ प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः । सं° खल इत्युक्ते धान्यखलः प्रतीयते ज्ञायते यतः । ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृध्नन्ति [4] ॥४५॥ धान्यखले सति संनिधानात् · वेदिमभितो ये सस्यविशे-

1) साद्यःक्र ३. M. R. ग्रन्थ १. 2) see ८. १. १२. 3) see ७. ६. १५. 4) मृद्नन्ति schol. at Çâṅkhây. १४. ४०. १४.

षास्तानुत्त॰न्ति । सं॰ मर्दयन्ति स्तम्बेभ्यो विमोकार्थमनडुद्भिः परितो गच्छद्भिरा-क्रमयन्तीत्यर्थः । पा॰सुखलो वा प्रत्ययाविशेषात् ॥४६॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · पां॰ले वोत्तरवेदिर्भवति · तत्रापि हि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौ स्त एव । सं॰ वा सिद्धान्ते · पां॰लो धूलिराशिः प्रत्येतव्यः · कुतः प्र॰षात् खल इत्युक्ते धान्यखलोऽपि प्रतीयते पांसुखलोऽपि प्रतीयते । प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥४७॥ अपि चैवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति । खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥४८॥ धारणं[1] यया क्रियते सा ख॰ली यूपकार्ये भवति · सा च पूर्वमेव निहिता द्रष्टव्या । सं॰ खलमध्ये निखाता मेथी ख॰ली सैव यूपो भवति · ला॰षा हलस्येषा हलसम्बन्धी ईषादण्डो यूपः कार्यः । कलापी[2] चषालार्थे ॥ ४९॥ कलापी च तृणपूलकः च॰र्थे भवति । सं॰ कपाली[3] धान्यतृणमुष्टिश्च॰र्थे भवति । निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिः ॥५०॥ निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते · अतश्च प्राकृतानां यूपधर्माणां निवृत्तिर्भवति · यूपशब्दो हि संस्कारनिमित्तः · छेदनादयश्च स्वर्ववगूहनपर्यन्ताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः न कार्यप्रयुक्ताः · तस्मात्साधूक्तम् निर्वृ॰त्तिरिति । सं॰ निर्वृत्ताया निष्पन्नाया लोकसिद्धायाः खलेवाल्या ग्रहणात् प्राकृतस्य यूपव्रश्चनादेर्धर्मजातस्य निवृत्तिर्भवति । आवेशादनिवृत्तिः ॥५१॥ स्यादेतदेवम् यदि कार्यविशिष्टा धर्मा भवेयुः · न चैते कार्यविशिष्टाः स्वरूपप्रयुक्ता एवैतऽइति · न हि यूपशब्द आकृतिवचनः अलौकिकत्वात्संस्कारनिमित्तः सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात् । सं॰ पर्युषणप्रोक्षणादेरनिवृत्तिर्निवृत्तिर्न भवति · कुतः आवेशात् ते हि खलेवाल्यामप्यावेश्यन्ते विधीयन्ते । उर्वरादि वा द्वितीयस्य संनिधेः ॥२५॥ उर्वरादि (४१) धर्मजातं द्वितीयस्य भवति तत्संनिधौ हि तत्पठ्यतऽइति । वा सर्वेषां भवति साद्यस्क्रान्प्रकृत्य श्रवणात् · यत्तु संनिधानाद्द्वितीयस्येति तत्रोच्यते अवश्यमेव पठ्यमानं वस्तु कस्यचिदेव संनिहितं भवतीति । सं॰ वेदिरुर्वरादिकं[4] धर्मजातं द्वितीयस्य साद्यःक्रस्य भवति · कुतः संनिधेः ताण्ड्ये (१६.१३) द्वितीयस्य संनिधौ पाठात् ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

---

१) ? पारणं K pr. m. वारणं or धारणं sec. m. २) कपाली Ss! ३) sic! ४) sic!

व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः ॥१॥ व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति · व्रात्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः · प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति · न श्रौतैराधानं प्रयुज्यते अतदङ्गत्वात् · तदुक्तमाचार्येण स्थपतीष्टिं प्रकृत्य (१.१.१४) लौकिकऽइति । द्वितीय उक्थ्यः ॥२॥ व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन् ॥३॥ सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम्[1] तेषां प्रथमेऽधिकारः । सं° ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन् ।

द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः ॥४॥ नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः । सं° ये नृशंसा निन्दिता नृभिर्मनुष्यैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वि°न यजेरन् । तृतीयेन कनिष्ठाः ॥५॥ क°ष्ठाः लघवः । ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥६॥ अधिक्रियन्ते । ज्येष्ठशब्दार्थमाह ·

अपेतप्रजनना स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो नृशंसतमः स्याद्व्यवत्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपते दीक्षेरन् ॥७॥ स गृहपतिः कर्तव्यः । सं° अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमेन निर्वीर्यप्रजननाः स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः · नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा । तस्य भक्षमनु भक्षयन्त आसीरन् ॥८॥ तस्य गृहपतेर्भक्षमनु इतरे भक्षयन्ति · अतश्च गम्यते उभयसंस्कारोऽयम् द्रव्यस्य पुरुषस्य च । सं° इतरे यजमानाः । व्रात्यधनानि भवन्ति ॥९॥ वक्ष्यमाणानि । तिर्यङ्नद्धमुष्णीषं प्रतोदः ॥१०॥ सं° ति°द्धं तिर्यग्बद्धमुष्णीषं शिरोवेष्टनं वासः · प्रतोदः प्राजनः तीक्ष्णाग्रः वंशादिदण्डः । ज्याह्रोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम् ॥११॥ ज्याह्रातेन यदयोग्यं धनुः तज्ज्याह्रोडाख्यम् । सं° ह्रोडतिर्गत्यर्थः[2] · ज्या प्रत्यंचा[3] ह्रोडा गता यस्यासौ ज्याह्रोडः ज्यारहितः केवलो धनुर्दण्डः · ज्याह्रासेन अयोग्यं धनुः तदाख्यम् ज्याह्रोडसंज्ञम् ।

वासः कृष्णशं कद्रु ॥१२॥ कृष्णमशितं येन तत्करणेन कृष्णशमित्युच्यते · कृष्णसूत्रोतमित्यर्थः · तत्कद्र्वाख्यम् । सं° कद्रु कर्बुरं वासः कृष्णशम् कृष्णमशितं येन कृष्णाशमिति प्राप्ते अकारलोपश्छान्दसः । अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम् ॥

१) °नर्तनकादीकादीनां K pr. m. २) ह्रेडेति Ss. ३) ? sic! ४) ? °सितं K.

१३॥ वा अकृष्णम् कृष्णाभिर्दशाभिस्तद्वत् कद्र्वाख्यम् उभयत्र हि कद्रुशब्दः प्रसिद्धः। सं° कृष्णा दशा यस्य तत्कृष्णं स्वयमकृष्णं सत् कृष्णदशं वासः तद्वा कृष्णशमित्युच्यते। फलकास्तीर्णो विपथः ॥१४॥ फलकैरास्ती°थः यो वर्त्मना न गच्छति। सं° फलकैरास्तीर्णो विस्तारितो रथः · स च विपथः विविधं कुटिलं पथो गच्छतीति विपथः यो मार्गेण न चलतीति। अश्वाश्वतराभ्यां कम्राभ्यां युक्तः स्यादित्येके ॥१५॥ एके आचार्याः कम्राश्वतरयुक्तं रथमिच्छन्ति · एकीयग्रहणं विकल्पार्थम्। सं° कम्राभ्यां कम्पनशीलाभ्याम् · अश्वतरो वेसरः। निष्को राजतः ॥१६॥ निष्क आभरणविशेषः · स राजतो भवति। सं° रा°तो रजतनिर्मितो निष्कः कण्ठाभरणम्। अजिने पार्श्वसहिते कृष्णवलक्षेऽआविके ॥१७॥ आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने · कृष्णसितवती[1]। सं° मेषयोश्चर्मणी · पार्श्वतस्तन्तुभिः स्यूते · कृष्णवलक्षे शुक्लकृष्णवर्णे वलक्षः श्वेतो वर्णः। तद्गृहपतेः ॥१८॥ धनम्। एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥१९॥ इत°षां व्रात्यानामेव°जिनानि भवन्ति। दामतूषाणि वलूकान्तानि[2] द्विचूडान्याविकानि वासांसि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा तदाख्यानि ॥२०॥ सं° दामतूषाणि तूषशब्देन वस्त्रदशोच्यते · दामानीव दामाकारा रज्जुरूपा दशा येषाम् तानि · वलूकान्तानि वलूकः कृष्णो लोहितो वा वर्णः सोऽन्ते येषां तानि · द्विचूडानि द्वे चूडे येषां तानि। दामनी द्वे-द्वेऽउपानहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे स्यातामित्येके ॥२१॥ एके अकृष्णेऽइति। सं° एकैकस्य वस्त्रस्य द्वे-द्वे दामनी द्वे-द्वे दशे स्याताम् · उपा°न्यौ कर्णौ कर्णाकारौ चर्मावयवौ स्तो ययोः। मागधदेशीयाय ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले व्रात्यधनानि दद्युः ॥२२॥ सर्वऽएव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुभिर्ज्ञायते स माग°यः ब्र°न्धुः तस्मै दद्युः · अपरे तु मागधं गेयमाहुः[3] तत्र यो देशीयः ईषदसमाप्तो देशीय इत्युच्यते (पा° ५. ३. ६७) तस्मै दद्युः। सं° ब्रह्मबन्धवे जातिमात्रोपेतब्राह्मणाय। अविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥२३॥ अथवा ये व्रा°णादविरतास्तेभ्यो दद्युः एवं हि श्रूयते।

---

1) ? कृष्णोऽसि° K. 2) Thus १. ३. M. Ss. Tâṇḍya १७. १. Lâṭy. ८. ६. २०. वलू° R. K. 3) see schol. at Lâṭy. ८. ६. २८.

सं° व्रात्यकर्माचरणादविरतेभ्यो व्रात्यकर्मतत्परेभ्यः। तेष्वेव मृज्जाना यन्तीति श्रुतेः[1] ॥२४॥ तेष्वेव व्रात्येषु मृज्जाना आत्मानं शोधयन्तीति। सं° तेषु व्रात्येषु पापिष्ठिवापापं मृज्जानाः शोधयन्तो यन्ति पूततां[2] प्राप्नुवन्तीति श्रवणात्।

त्रयस्त्रिंशतं-त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्युः ॥२५॥ एकैकाः। सं° त्र°तं गा दक्षिणाः सर्वे व्रात्या दद्युः। द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥२६॥ एके आचार्याः गृ°ति-र्द्विगुणा ददातीतीच्छन्ति। व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्विरमेयुः ॥२७॥ विर-मतिरुपरम उच्यते। सं° व्रा°मं कृत्वा व्रा°वात्पापादुपरमेयुः।

व्यवहार्या भवन्ति ॥२८॥ अतः परम्। सं° विवाहयाजनभोजनादियोग्याः।

अग्निष्टुद्ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां यश्चापूत-इव मन्येत ॥२९॥ अग्निष्टु-न्नामैकाहः · स वी°द्यब्र°र्चसप्रति°नां भवति यश्चात्मानं कर्मदोषादपूतमिव म-न्यते। सं° ब्र°मानां यजमानानामग्निष्टुन्नाम एकाहोऽग्निष्टोमसंस्थः क्रतुर्भवति · यश्चा°त यो ब्रह्महत्यादिपापादपूतमपवित्रमात्मानमिव मन्येत तस्य पापस्य निवृत्त्यर्थमग्निष्टुद्भवति। यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥३०॥ अग्निष्टुद्भवति। सं° यज्ञो विभ्रष्टो यस्य सः तस्य। यस्माद्वा विभ्रंशेरन् ॥३१॥ तस्य वा भवतीति विकल्पः। प्रतिष्ठाकामा[दी]नामग्निष्टुतां भेद इत्युक्तमेव[3]। सं° प्रारब्धे सोमयागे प्रधानयागानां मध्ये विस्मृतं [यदा] तदा प्रधानविस्मरणाद्विभ्रंशेरन् विभ्रष्टा भवेयुः · तेषामपि अग्निष्टुद्भवति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

छान्दोग्ये विशेषो यथाकामम् ॥१॥ सं° यथाकामम् कामं[-कामं] प्रति अग्निष्टु-[ति] छान्दोग्ये विशेषोऽस्ति नाध्वर्यवे। सुब्रह्मण्याग्नेयी ॥२॥[4] अत्रा-ग्निष्टुत्सु सु°ण्याग्नेयी भवति। एवं यथास्तुत् ॥३॥ इन्द्रस्तुति ऐन्द्री सुब्र-ह्मण्या सूर्यस्तुति सौरी · इन्द्रस्तुदादयस्तु सार्वमेधिकाः[5]। सं° इन्द्रस्तुत्सूर्य-स्तुद्विश्वदेवस्तुतः एते पृथगेकाहा भवन्ति · यथास्तुत् यो यद्देवत्यः स्तुत् तत्र त-द्देवत्या सु°ण्या भवति। सर्वमेके ॥४॥ अग्निष्टुत्याग्नेयमिच्छन्ति प्रकृतौ यत्रेन्द्रपदम् तत्राग्निपदप्रयोग इति · एके तन्नेच्छन्ति उक्तविशेषात् उक्तो हि वि-

---

1) See Táṇḍya १७. १. यस्माऽएनद्ददति तस्मिन्नेव मृज्जाना यन्ति। 2) पूतानां Ss pr. m. पूततां sec. m. 3) See १२. १. ३. 4) See ७. १. २०. 5) See २१. २. ४.

धित्र तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः इत्येवं (१३. ७. १. ३) ग्रहदेवतास्थाने अग्निष्टुत्यग्निपदमूह्यते पुरोरुचस्त्वस्याङ्गराःसम्बन्धिन्यः (३३. १) एवमिन्द्रस्तुदादिष्वपि उत्तरानुवाकपुरोरुचो भवन्ति । यथोत्साहं दद्यात् आग्नेयानामनडुद्धिरण्याश्वाजानाम् ॥५॥ अग्निष्टुति । सं° अग्निदेवत्यानामनडुहां हिरण्यस्याश्वानामजानां च यथेष्टं त्रिसंख्याप्रभृतीनां दानं कुर्यात् । त्रिवृतश्चत्वारः ॥६॥ क्रतवो भवन्ति । सं° त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ।

अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथमः ॥७॥ सं° अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथमः ।

ईप्सुयज्ञः ॥८॥ तस्येप्सुयज्ञ इति विशेषसंज्ञा । सं° आप्तुमिच्छुरीप्सुः तस्येप्सोर्यज्ञः हिरण्यादीनामीप्सुः । ग्रामकामस्य वा ॥९॥ भवति ।

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यावोऽन्यतमः ॥१०॥ श्यावः श्यामवर्णः । सं° अस्य प्रथमस्य त्रिवृतश्चतुर्भिरश्वैर्युक्तोऽश्वरथो दक्षिणा तेषां चतुर्णां मध्ये अन्यतमः श्यावो भवति कपिशः । तेजोब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥११॥ भवति बृ°सव इति विशेषसंज्ञास्य । सं° एतत्त्रितयकामिनो बृ°सवसंज्ञो द्वितीयस्त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थो भवति । देवसूहवीꣳषि निर्वपति ॥१२॥

अतिग्राह्यवद्ग्रहं गृह्णाति बृहस्पतेऽअति यदर्य इति (२६. ३) ॥१३॥ अति°वदिति ग्रहणहोमकालौ[1] लभ्येते । सं° बृहस्पतिदेवतं ग्रहं गृह्णाति ।

उपालम्भ्यो बार्हस्पत्यः ॥१४॥ द्वितीयः सवनीयो भवति । सं° बृ°तिदेवतः पशुरुपालम्भ्यः । निहितेषु नाराशꣳसेषु प्रातःसवनेऽनपाकुर्वन्नेकादश दक्षिणा व्यादिशति ॥१५॥ ना°षु चमसेषु प्रा°ने स्थापितेषु ऋत्विग्भ्यः । सं° गोयूथादपृथक्कुर्वन् एकादश गावः[2] आदिशति । अश्वद्वादशा माध्यन्दिने ॥१६॥ एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति । सं° अश्वो द्वादशो यासां गवां ताः ।

अपाकरोत्युभयीः ॥१७॥ गोमण्डलात् अत्र चाश्वाहुतेरपकर्षः दास्यन्नित्युक्तत्वात् । सं° व्यादेशानन्तरं द्विविधा अपि गा गोयूथात्पृथक्करोति ।

एकादश तृतीयसवने ॥१८॥ व्यादिशत्येतस्मिन्नेव काले तृ°ने व्यादिष्टानाम् ।

अनूबन्ध्यवपाहोमान्तेऽपाकरणम् ॥१९॥ कर्तव्यम् । अतिक्रमणं च सर्वा-

१) See १२. ३. २ ५. २) sic!

साम् ॥२०॥ दक्षिणापथेन · चशब्दात्तस्मिन्नेव काले । सं° सर्वासां गवामतिक्रमणं दानार्थं दक्षिणामार्गेण नयनम् । एकादशैकादश वा शतानि स्युः ॥२१॥ सहस्राणि वा ॥२२॥ विकल्पः । अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥२३॥ वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥२४॥ वा°वदिति माहेन्द्रात्पूर्वम्[१] । शुक्रामन्थिसंस्रवेण वा ॥२५॥ अभिषिच्यते । अन्यतस्त्वभिवाद्यः ॥२६॥ अन्यत एवाभिवाद्यो भवति । सं° अयमन्येषामभिवाद्योऽभिवादनार्हो भवति · अयं च नान्यमभिवादयति । अप्रत्यवरोही स्यात् ॥२७॥ अनभ्युत्थायीत्यर्थः अभ्युत्थेयस्यापि । सं° प्रत्यवरोहो यानशयनासनादिः सकाशात्पूज्यान्प्रति अभ्युत्थानम् सोऽस्यास्तीति प्रत्यवरोही · सोऽप्र°ही स्यात् गुर्वादिरभ्युत्थेयस्याभ्युत्थानं न कुर्यात् । स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥२८॥ जनाः । सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरंस्त एतेन यजेत ॥२९॥ बृहस्पतिसवेन । सं° राज्ञा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् स ए° । इषुः[२] श्येनवत्सद्यः ॥ ३०॥ समानमितरच्छ्येनेनेति वचनात् · इयांस्तु विशेषः सद्यो न भवति । सं° इषुर्नाम एकाहः । मरणकामस्य ॥३१॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥

सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणः ॥१॥ क्रतुर्भवति · तस्य च कृतान्नं दक्षिणा । सं° कृतं सिद्धान्नमोदनादि । दीक्षाद्यवक्षिप्रत्येव भक्षान् ॥२॥ सं° दीक्षणीयात आरभ्य भक्षान् यजमानभागेडाभागसोमादीन् अवक्षिप्रति न भक्षयति ।

अप्स्ववहरणमसोमानाम् ॥३॥ सं° अवघ्राणानन्तरं सोमवर्जित[ना]मप्स्ववहरणं कर्तव्यम् । आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौडुम्बरीं कृष्णाजिने संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः ॥४॥ आर्भवमिति तृतीयसवनपवमानमुच्यते[३] । सं° प्रावृतः अहतेन वाससावेष्टितसर्वदेहः शेते । तदेव म्रियते जीवेच्चेद्दैर्घश्रवसं स्वासु यज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥५॥ जीवति चेत् दै°सं साम स्वासु स्तोत्रियासु यज्ञा°यस्य स्थाने कार्यम् । मृते तदन्तमर्थाभावात् ॥६॥ मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति · कुत एतत् अ°वात् कार्याभावादित्यर्थः । सं° प्रयोजनाभावात् मरणकामः तच्च संजातम् । यजमानपात्रणीपिहवीच्याहवनीये

१) See १४. ५. २१. २) इषु १. ३. RKM. see VS. Prât. ३. १२. ३) °वदिति तृ°नपव° K.

प्रास्य यथार्थं गह्येयुः ॥७॥ अन्यत्रैवमेव हि दृष्टत्वात् आसादनाद्याहवनीय ऽइति (२५. ७. ८)। समाप्तिर्वोभयचोदनात् ॥८॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · समाप्तिः कर्तव्या न यजमानपात्रव्रीह्यादीनां प्रतिपत्तिः · उभयं हि चोदितम् सर्वस्वारेण यजेतेति प्रारम्भः समाप्तिश्च उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो व्याख्यातार्थः। सं॰ कुतः उभयचोदनात्[1] उभयं वि[हि]तम् यागो मरणं च · अतः समाप्तिरेव कर्तव्या।

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति दार्वाहरणम् ॥९॥ स॰न्तुःषु कुलेषु आसन्द्यर्थं दा॰णाम्। सं॰ काष्ठानामानयनम्। सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम् ॥१०॥ तस्यैव दारुणः। सं॰ तेषामासन्द्यङ्गानाम्। सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ ११॥ आसन्द्याः। सं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविवानम्[2] ॥१२॥ कर्तव्यम्।

आसन्दीनमवभृथ७ कृत्वाभ्युदय सोमोपनहनेन प्रक्षाद्यानूबन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥१३॥ अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये।

मृताहिताग्न्यावृच्च ॥१४॥ कर्तव्यम्। सं॰ मृतस्य आहिताग्नेर्या आवृत्तिरितिकर्तव्यता सा सर्वा भवति। अनूबन्ध्यान्ते ऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्राद्दक्षिणं दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्गाता त्रिर्यामेन परिगायन्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥ १५॥ वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य आग्नीध्राद्दक्षिणतो दक्षिणाशिरसम् · यामेन साम्ना त्रिः परिगायेत् ना॰तस्यामृचि · प्रस्तोतुः परिसामस्वधिकार इत्युद्गातृग्रहणम्। सं॰ वेदिमध्यं प्रत्याहृत्याग्नीध्राद्दक्षिणम्। धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥१६॥ परिगायेत्। अग्निप्राप्तमग्ने मृड महाँ३ऽअसीत्यन्यतरेण[3] ॥१७॥ परिगायेत्। सं॰ द्वयोर्मध्ये एकेन साम्ना परिगायेत्। उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तिः ॥१८॥ उद॰न्ते वा वेदिमध्यम[भि] अग्न्याहरणादिकं कर्म कर्तव्यम् · कुत एतत् अत्र सर्वं समाप्तं भवतीति। जीवेच्चेदेतेनैवारम्भेण मुमूर्षेत् ॥१९॥ आरब्धत्वात्। सं॰ एतेन सर्वस्वारारम्भेण मु॰त् मर्तुमिहेत्।

जिजीविषेद्वा ॥२०॥ जीवितुमपि चेदिहेदिति। ऋषिगणोहनीयास्त्रयः ॥ २१॥ ऋ॰नीया इति सामान्यसंज्ञा · तत्रैकः ·। सं॰ ऋ॰नीयसंज्ञास्त्रयः क्रतवो भवन्ति। सर्वस्तोमः ॥२२॥ अहनी चोत्तमे छान्दोमिके पृथक्कृत्वा

---

१) sic! २) विमानं Ss. ३) हां३ M. ३. हाँ१. हां K.

MMM MMM

॥२३॥ क्रियेते · तन्त्रेण दृष्टत्वात् तयोः पृथग्ग्रहणम् । सं॰ द्वादशाहिकछन्दोम-त्रयमध्ये उत्तमे अहनी उक्थ्यसंस्थे पृथक्कृत्वा द्वितीयतृतीयौ अन्तीयौ कार्यौ ।

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥२४॥ वाग्मसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति । तत्र ·

छान्दोग्ये विशेषः ॥२५॥ सं॰ छन्दोगानां कर्मणि विशेषोऽस्ति । पृष्ठस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः ॥२६॥ पृष्ठसंज्ञकाः षट् क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पार्ष्ठिकानि पृष्ठ्यो विहृत इति श्रुतेः ॥१॥ चास्याः सोमाः पर्वसु त्रिषु · तत्र च पार्ष्ठिकानि अहानि भवन्ति पृष्ठ्यो भवतीति श्रुतेः । सं॰ पृष्ठ्यः षडहसम्बन्धीनि षडप्यहानि भवन्ति · कुतः पृष्ठ्यो वि॰ विहृतो विभक्तः शाखान्तरे श्रवणात् । वैश्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥२॥ अहर्भवति पार्ष्ठिकम् · तच्च । सं॰ पार्ष्ठिकमग्निष्टोमसंस्थम् । अयूपम् ॥३॥ भवति।

उत्तरवेद्यकरणं च ॥४॥ तत्रैव । परिधौ पशुनियोजनम् ॥५॥

द्वितीये द्विदिवाख्यो द्व्यहः ॥६॥ द्वितीये पर्वस्थाने द्व्यहो भवति · द्विदिव इत्याख्या तस्य । सं॰ वरुणप्रघासे द्विदिवसंज्ञको द्व्यहः द्विरात्रः । अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥७॥ यत्प्रथममहरुक्थ्यसंस्थम् तदग्निष्टोमसंस्थमेके इच्छन्ति एके उक्थ्यसंस्थम् · उक्थ्यस्य च संस्थामात्रान्यत्वं च धर्मास्तु तदीया एव । सं॰ वारुणप्रघासिकयोर्द्वयोरह्नोर्मध्ये प्रथममग्निष्टोमः । तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥८॥ तृतीये पर्वस्थाने पार्ष्ठिकस्त्र्यहो भवति · तत्र चातिरात्र उत्तमो भवति । सं॰ तृतीये साकमेधे पार्ष्ठिकश्चतुर्थाहप्रभृति त्र्यहो भवति · अस्मिन् त्र्यहे उत्तमोऽतिरात्रो भवति । अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥९॥ एके षोडशिनमिच्छन्ति ।

ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥१०॥ भवति । पार्ष्ठिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसदानि भवन्त्यतिग्राह्यवन्ति · किं बहुना पृष्ठ्ये यद्दृष्टम् तत्सर्वत्र भवति ।

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्नेयैन्द्राग्नाः ॥११॥ पञ्चसु अहःसु वैश्वदेवादयो यथासंख्येन सवनीयाः । सं॰ आदित आरभ्य पञ्चस्वहःसु क्रमेण ।

षष्ठे चैकादशिनाः ॥१२॥ सं॰ साकमेधानां तृतीयेऽतिरात्रसंस्थे ।

वायव्यः सप्तमे ॥१३॥ सप्तमेऽहनि वायव्यः सवनीयः । सं॰ शुनासीरीये ।

पञ्चाशतं-पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे द्वादशऽ शतम् ॥१४॥ भवति · हिरण्यादेश्च निवृत्तिरत्र । सं॰ उत्तमे सप्तमे शुनासीरीये । वत्सा वा पञ्चाशतो यथर्तुजाः ॥१५॥ यज्ञाः यो-यो यस्मिन्यस्मिन्नृतौ जातः स तत्र-तत्र दीयते । सं॰ यस्मिन्नृतौ वैश्वदेवादित्तोमयागाः तस्मिन्नृतौ तदृतुजाः । प्रतिपर्वावभृथाः ॥१६॥ भवन्ति · पार्ष्टिकानां स्येकोऽवभृथो दृष्टः स मा भूदिति प्रतिपर्व-ग्रहणम् · न्यायसूत्रमेतत् । पर्वान्तरेष्वहतं वस्ते ॥१७॥ सं॰ पर्वणां त्रीण्यन्तरालानि · तेषु अहतं वस्त्रं परिधत्ते । अह्युपायी ॥१८॥ स्त्रियं नोपगहेत् । अमाऽसाशी ॥१९॥ मांसं नाश्नीयात् । अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यमैत्रावरुणीसौर्याश्विन्यो यथावभृथम् ॥२०॥ भवन्ति । प्रतिकर्म सोमाः ॥२१॥ व्याख्यास्यन्तऽइति सूत्रशेषः । अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रयणाः ॥२२॥ एता एव संज्ञा एतेषाम् । उक्थ्यं पशुबन्धमेके ॥२३॥ पशुबन्धमेकऽउकथ्यसंस्थमिच्छन्ति एकेऽग्निष्टोमम् ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

प्रातः सवनीयाननु हवींऽषि निर्वपति ॥१॥ प्रतिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते प्रातःसवने सवनी॰पति · तत्र च · । सं॰ सवनीयपुरोडाशनिर्वापानन्तरं हविर्यज्ञरूपाग्न्याधेयादीनि सम्बन्धीनि हवीं॰पति । पयसीऽअग्निहोत्रयोः ॥२॥ सं॰ अग्निहोत्रसोमयोः प्रातः सवनीयाननु पयसीऽअनुनिरुप्येते । अन्त्यदेवतानूबन्ध्याग्न्या सवनीया ॥३॥ तेषु कर्मसु यान्त्यदेवता सानूबन्ध्यायां भवति आग्न्या च सवनीया । सं॰ अन्ते भवा अन्त्या · आदौ भवा आग्न्या आग्न्या देवता सवनीयपशोर्भवति । एकदेवतेषूभयम् ॥४॥ यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्यं भवति । सं॰ ए॰षु पुनराधेयसोमादिषु उभयमेकदेवत्यं भवति। चातुर्मास्येषु चैके ॥५॥ निर्वापमिच्छन्ति एके न · तत्र च मारुत्या न देशभेदः सोमाङ्गाभावात् · अतिप्रणीतऽएव यागः · पितृयज्ञे चैवमेव । सं॰ एके चा॰स्यसोमेषु अपि प्रातः सवनीयाननु चातुर्मास्यहवींषि आग्नेयादीनि निर्वपन्ति । सप्तदशाः पञ्च ॥६॥ सप्तदशसंज्ञकाः पञ्च क्रतवो भवन्ति । तद्विशेषानाह · । सं॰ वक्ष्यमाणाः पञ्च क्रतवः सप्तदशस्तोमका भवन्ति । उपहव्योऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥७॥ उपहव्य इति विशेषसंज्ञा ·

स ग्रा॰स्य भवति अनिरुक्तश्च । अनृतं वाभिशस्यमानस्य ॥८॥ अलीकेनाभिशस्यते यस्तस्याप्युपद्रव्यो भवति । सं॰ वाग्वानृतमसत्यमभि॰स्य मिथ्या दोषेण निन्द्यमानस्य । श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥९॥ सं॰ श्यावः कपिशवर्णः । स्वर्गकामस्यऽर्तपेयः ॥१०॥ ऋतपेय इति विशेषसंज्ञा सत्तद्शस्यैव · स स्व॰स्य भवति । दीक्षोपसदो द्वादश ॥११॥ द्वादश दी॰दो भवन्तीति वचनात्[1] । सं॰ न प्रत्येकम् । तिस्र उपसदः ॥१२॥ भवन्ति एकाहस्त्र्युपसत्क इति (८. २. ३१) · शेषा नव दीक्षाः · एवं दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवति । षड्वा ॥१३॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · षडुपसदो भवन्ति षड्वा दीक्षाः · दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या श्रूयते समविभागेनेति न्याय्यम् समं स्यादश्रुतत्वादिति । उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥१४॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · न दीक्षोपसदः संख्यां प्रति श्रूयन्ते[2] किं तर्हि दीक्षोपसदः प्रति संख्या श्रूयते · कुत एतत् गुणत्वात् संख्यायाः दीक्षोपसदो द्वादश भवन्तीत्यत्र संख्या दीक्षोपसदः प्रति विधीयते · गुणो हि संख्या गुणस्य च प्रतिप्रधानमावृत्तिर्न्याय्या · तस्माद्दीक्षासूपसत्सु च द्वादशसंख्येति । घृतं व्रतयति ॥१५॥ यद्व्रतयति तद्घृतम् ततश्च पयसो निवृत्तिः । तत्परिमाणमाह · चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमितमाद्यायामुपसदि ॥१६॥ अङ्गु॰णा मूल्येन[3] सर्वतः प्रमितं चमसं घृतस्य पूर्णं व्रतयति प्रथमायामुपसदि । सं॰ मौल्येन मूलभवेन अङ्गु॰णाङ्गुल्या मूल्यकाण्डेन सर्वतस्तिर्यगायामत ऊर्ध्वं च प्रमितं चमसं पूर्णं[4] यजमानो व्रतयति । द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥१७॥ द्वितीयेन पर्वणा प्रमितं द्वि॰यामुपसदि । सं॰ द्वि॰नाङ्गुलिपर्वणा मध्यमेनाङ्गु॰णा मितं चमसं व्रतयति ।

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥१८॥ प्रमितम् । भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रूयुः ॥१९॥ सोमान्भ॰न्तः सत्यं वदेयुः उष्णोऽग्निः शीतमुदकमित्येवमादि । सं॰ ऋत्विजः ।

सदो वा सप्स्यन्तः ॥२०॥ सत्यं ब्रूयुः · वाशब्दो विकल्पार्थः । सं॰ सदोमध्ये प्रवेशं करिष्यन्तः । सोमचमसो दक्षिणोदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥२१॥ पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥२२॥ पू॰तः सोमो गृह्यते स॰त्वात् अतो

1) See Táṇḍya १८. २. Láṭy. ८. १. ७. 2) ? °यते K. 3) sic! 4) पूर्णा Ss.

द्धि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योऽतः पितृभ्य इति (४. ४. १. १२) · मनुष्यार्थमिदमे-वोन्नयनमित्यभिप्रायः । सं॰ पूतभृतः सकाशात्सोमेन पूरयित्वा चमसो देयः ।

अंशुचमसमेके तेन स यत्रेतेति श्रुतेः ॥२३॥ सोमांशुचमसमेके इच्छन्ति यत एवं श्रूयते तेऽनेति · एवं केश्चिद्विकल्प इष्यते । सं॰ अंशुचमसमनभिषुतसोमखण्डपूर्णं चमसं दक्षिणामिच्छन्ति । अश्ववत् ॥२४॥ अधिकरणातिदेशोऽयम् तमुद्गात्रे ददातीत्यस्य (२. १३) । यद्येवम् तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् · तदुच्यते · पशूपवादाच्च ॥२५॥ इतरस्य सकलदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः येन पशूपवादो भवति · सत्यं वाऽऋतपेयोऽनृतं पशवोऽनृतं कुर्याच्च ऋतपेये पशून्दद्यादिति । सं॰ पशू॰दः पशुदाननिन्दा · पशू॰दाद्धेतोः सोमचमसः प्राकृतस्य दक्षिणादानादेर्निवर्तको भवति । द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो दूणाशश्च ॥२६॥ सं॰ उत्तरस्तृतीयः सप्तदशः द्विनामा भवति ब॰ण्य इत्येकम् दूणाशश्चेति द्वितीयम् ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥ ॥

दीक्षणीयायाᳩ हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥१॥ मानं च कृष्णलम् लोके रक्तिकेति यत्प्रसिद्धम् · इयं च दक्षिणा न क्रतुदक्षिणाधिकारः न चेष्टिदक्षिणाप्रतिप्रसवः किं तर्ह्यपूर्वत्वाद्दक्षिणान्तरमेतत् · [त]तश्च दक्षिणाधर्मो नात्र भवति · अन्ते च दानम् आगन्तुदक्षिणेति । उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं-पूर्वम् ॥२॥ सं॰ वक्ष्यमाणेषु पूर्वोक्तं द्विगुणं देयम् । प्रायणीयातिथ्योपसत्सु ॥३॥

पशुवपान्ते प्रतिसवनं[1] निहितेषु सवनमुखीयेषु ॥४॥ सं॰ सव॰षु चमसेषु हविर्धानमध्ये नि॰षु । उदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायाᳩ स्रजं चोद्गात्रे ॥५॥ हिरण्मयीम् । रुक्मᳩ होत्रेऽनडुहं काले सर्वेभ्यः ॥६॥ इयं च क्रतुदक्षिणा ततश्च तद्धर्मो भवति सर्वग्रहणाच्च · इतरेषु हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ताः प्रतिपत्तव्याः । सं॰ बलीवर्दानां शतं दक्षिणाकाले सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यः ।

वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तोमः ॥७॥ वैश्यस्यापशुकामस्य · पशुकामस्य वावैश्यस्य । सं॰ वैश्यस्तोमसंज्ञक एकाहः वैश्यस्य पशुकामस्य [च] त्रैवर्णिकस्य भवति ।

सवनान्याशीर्वन्ति ॥८॥ भवन्ति । सं॰ आशीःशब्देन श्रयणं पयोद्रव्यं दधि वोच्यते ।

---

1) Thus K sec. m. R. ३ pr. m. संवर्णं १. सवन॰ M. K pr. m. ३ sec. m.

प्रातःसवने प्रतिदुह्वा श्रयणम् ॥९॥ दुग्धमात्रेण । सं° प्र°ह्वा धारोष्णेन । शृतेन माध्यन्दिने ॥१०॥ श्रयणम् । तृतीयसवने दध्ना ॥११॥ दक्षिणा वत्सतराः पञ्चवर्षाः पृश्नयः ॥१२॥ पृश्नयो विचित्राः । वत्सतर्यश्च त्रिहायण्योऽप्रवीताः पञ्चवर्णा राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्य इति ॥१३॥ अप्रवीताः अकामिताः · राजी°नयः पद्मपृश्नयः · नव°श्नयो नवनीतसदृशैश्चित्रैः · अरुणाः रक्ताः कपिलाः · पिशङ्ग्यो मांसवर्णाः · सारङ्ग्यो वर्णान्तरोपध्वस्ताः । सं° पृश्नयो विचित्रवर्णाः · वृषभेणाप्रवीताः अभुक्ताः · रा°यः राजीवाकाराणि पद्मवर्णानि पृश्नीनि मण्डलानि यासां ताः · नवनीतवर्णाः · अरुणाः अव्यक्तरागाः · पिशङ्ग्यः कपिलाः · सारङ्ग्यः वर्णान्तरोपेताः कर्बुराः · दक्षिणा भवन्ति । उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥१४॥ सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति । सं° उभयस्येति वत्सतरगणस्य वत्सतरीगणस्य मिलितं सहस्रं दद्यात् द्वा°तम् द्वादशभिरधिकं शतम् । सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्थ्यः ॥१५॥[1] सो°तस्तद्विरेचनः । अपरुद्धराजन्यस्य ॥१६॥ सं° अपरुद्धः राष्ट्रेण स्वराज्यात्प्रच्यावितः स चासौ राजन्यश्च · तस्यायं भवति । दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥१७॥ एषां च तीव्रसुद्भवति । पूर्ववत्सोमाः ॥१८॥ श्रयणावन्तो भवन्तीत्यर्थः । सं° अत्र तीव्रसुति सर्वेषु सवनेषु सोमाः पूर्ववदिति वैश्यस्तोमवदाशीर्वन्तो (८-११) भवन्ति ॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥९॥

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥१॥ अत्र विशेषः · तदेव दक्षिणा ॥२॥ भवति । अच्छावाकविग्रहेषु भक्षणम् ॥३॥ अवघ्राणमितरेषु ॥४॥ न भक्षणम् । तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः (ताण्ड्य° १८.५) ॥५॥ सं° तेष्ववघ्रा°तेषु सोमोन्नयनं कर्तव्यम् · कुतः अभ्यभि°तेः · अत्र छन्दोगसूत्रम् (लाट्या° ८.१०.१२) यानवजिघ्रेयुस्तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः · अवघ्रातोऽपि भक्षित एवेति मत्वा न त्याज्य[2] इत्यर्थः । अध्वर्यू चमसाध्वर्यवश्च सर्वे प्रतिगृणन्त्यच्छावाकाय ॥६॥ द्वन्द्वानां प्रथमो राड्राजन्यस्य राज्यकामस्य ॥७॥ द्वन्द्वानां यः प्रथमः राट्संज्ञकः स राज°मस्य भवति । सं° अग्निष्टोमसंस्थः । यथाशक्त्येकविंशतिवर्गान्द-

1) see ८. ८. २१. 2) ? त्याज्या Ss.

द्यात् ॥८॥ सं॰ अत्र एकविंशतिसंख्याभिर्गोभिरेको वर्गः · एवंविधान्गवां वर्गान् त्रिप्र[भृ]ति य॰क्ति दद्यात् । ऋषभ ऐन्द्रः परियज्ञः ॥९॥ परिशब्दसामर्थ्याद-धस्ताच्चोपरिष्टाच्च भवति · यज्ञनीयेषु । सं॰ यज्ञारम्भात्पूर्वं यज्ञसमाप्त्यनन्तरमैन्द्र [इन्द्र]देवत्य ऋषभः प॰ज्ञो भवति । अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥१०॥ विराडा-ख्यो द्वन्द्वः सोऽन्ना॰स्य भवति । यथाशक्ति दशवर्गान्दद्यात् ॥११॥ सं॰ दशभिर्गोभिरेको वर्गः · त्रिप्रभृति यथाशक्ति गवां दशवर्गान्दद्यात् ।

पशुराग्नेयः परियज्ञः ॥१२॥ भवति । सं॰ ऐन्द्रपरियज्ञवत् [इति] सूत्रार्थः ।

प्रज्ञातिकामस्यौपशदः[1] ॥१३॥ औपशदो नाम द्वन्द्वः स प्र॰स्य भवति ।

दक्षिणा चतुर्विꣳशꣳ शतम् ॥१४॥ सं॰ अत्र चतुर्विंशत्या अधिकं गवां शतं दद्यात् ।

पशुर्वैश्वदेवः परियज्ञः ॥१५॥ भवति । बह्नु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो म-न्येत तस्य पुनस्तोम उक्थ्यः ॥१६॥ बह्नु प्र॰ह्य गरगृहीतमिवात्मानं [यो] मन्यते तस्य पुनस्तोमसंज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति । दक्षिणा द्वादशमिथुना पुन-र्वतां च यथाशक्ति ॥१७॥ सं॰ अत्र गवां द्वादश मिथुनानि · द्वादश गावो द्वाद-शसंज्ञाः · तथा पुनर्वतां पुनःशब्दवतां वसूनां य॰क्ति पुनःसंस्कृतो रथः (४. ६. १८) पुनरुत्स्यूतं वास इत्यादि । पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥१८॥ च॰मसंज्ञकौ द्वौ यज्ञौ · तौ पशुकामस्य भवतः । तयोश्च · षोडश्युत्तरः ॥१९॥

पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफान्दद्यादुभयानुत्तरस्मिन् ॥२०॥ एकशफान्द्विशफांश्च । सं॰ अश्वाश्वतरगर्दभादीनेकखुरान् · उभ॰स्मिन् एकखुराननेकखुरान् ।

उद्भिद्बलभिदौ चाहरतः संयुक्तौ ॥२१॥ आह॰तौ इति कोऽस्यार्थः · । सं॰ ता-वेकाहौ चकारात्पशुकामयज्ञौ संयुक्तदर्शपूर्णमासवत्संहृतावेव फलमाहरतः ।

पूर्वेणोद्बोत्तरेणावश्यम् ॥२२॥ यष्टव्यमित्ययमर्थः । इषुरिष्टिरन्तरेणैनावा-ग्नेयः पुरोडाशः ॥२३॥ एनौ उद्भिद्बलभिदावन्तरेणेषुरिष्टिसंज्ञेष्टिर्भवति आग्ने॰शः · आग्नेय इति न्यायसंसूचनम् । तत्र विशेषः · उद्दृꣳः प्रस्तरः ॥२४॥ वृक्ष

---

1) Thus M. ३. Tāṇḍya १९. ३. Lāṭy. ९. ४. ३. ॰सद: १. ३ pr. m. R. Ss. K pr. m. — ॰कामस्योपसद इति केचित्पठंति तत्र । शदि-धातु[:] विनाशे । उपसंप्राप्तस्य प्रज्ञोत्पत्तिप्र-तिबंधस्याविनाश उपशद: । स यस्मिन्क्रतावस्ति सोऽयमौपशद: ३ marg.

निष्कर्षे ऊर्ध्वं निःकृष्ट इत्यर्थः । नं° उद्धृतो बर्हिर्भारादग्रमार्गेण निष्काशितो भवति न प्रकृतिवन्मूलभागेन । बाणवन्तः परिधयः ॥२५॥ बाणवच्छब्द इषौ हि दृष्टः द्वौ बाणवन्तौ तिष्ठेदिति (१४. ६. ८. २) एतच्च शरेषूपपद्यते यस्माद्बाणा एव परिधय इति । नं° बाणवन्तस्तीक्ष्णाः शरा एव परिधयः ।

अर्धमासं मासं संवत्सरं वा ॥२६॥ इषुरिष्टिर्भवति[1] । नं° उद्भिदा इष्ट्वा तत एव दिनादारभ्यार्धमा°रं वा प्रत्यहमियमिषु[रिष्टि]र्भवति । दक्षिणा गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा यथाशक्ति ॥२७॥ इयमेव गायत्रीत्युच्यते । नं° गायत्रीशब्दं स्वयमाह चतु°र्गा । अपचितिकामस्यापचिती ॥२८॥ अपचिती द्वौ क्रतू तावप°मस्य भवतः अपचितिः पूजोच्यते । नं° अपिचितिसंज्ञावेकाहौ ।

राजयज्ञावित्येके ॥२९॥ एके आचार्या मन्यन्ते रा°ज्ञावेताविति एके त्रैवर्णिकस्यापि । दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युगुभयतः ॥३०॥ उभयतश्चत्वार इत्यर्थः ।

कांस्यकवचः ॥३१॥ नं° उभयतः[2] पार्श्वे कां°चो रथो भवेत् कांस्यधातुनिर्मितकवचः । शतार्हा अश्वाः ॥३२॥ अश्वाः श°र्हा भवन्ति । नं° अत्र रथे गोशतेन मूल्यभूतेन येषामेकैको लभ्यते । साग्निचित्यावग्निष्टोमौ सर्वजिद्दीक्षौ ॥३३॥ अग्निष्टोमसंज्ञकौ क्रतू सा°त्यौ भवतः । नं° सर्वजित्समहाव्रत इत्यादि (२. ४४) । पूर्वः पक्ष्युत्तरो ज्योतिः ॥३४॥ पूर्वस्य पक्षीति विशेषसंज्ञा उत्तरस्य च ज्योतिरिति ॥ ॥ दशमी कण्डिका ॥१०॥ ॥

धान्याचितानि चत्वारि-चत्वारि दक्षिणा ॥१॥ अग्निष्टोमयोर्धान्यस्य पूर्णान्यनांसि चत्वा°णा । नं° धान्यैर्व्रीहियवादिभिराचितानि पूर्णानि चत्वारि-चत्वारि शकटानि दक्षिणा । पूर्वस्य षड्गवान्युत्तरस्य चतुर्गवाणि[3] ॥२॥ पूर्वस्य पक्षिणः ष°नि भवन्ति उ°स्य ज्योतिषः च°णि । नं° षड्भिर्बलीवर्दैर्युक्तानि चतुर्भिरनडुद्भिर्युक्तानि ।

ऋषभगोसवौ ॥३॥ ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः । पूर्वो राज्ञः ॥४॥ पूर्वः ऋषभसंज्ञको राज्ञः । दक्षिणाऽऋषभसहस्रं[4] द्वादशं वा शतम् ॥५॥ विकल्पेन । नं° ऋषभाणां सहस्रं द्वादशाधिकं शतं वा । उक्थ्यो गोसवोऽयुत-

---

१) सङ्गुरि° K pr. m.   २) उभयतः belongs in Ss. to this sûtra, not to ३०.
३) °वानि K. Ss.   ४) Thus M. ३ sec. m. षर्ष K pr. m. षा ऋ K sec. m. ३ pr. m.

दक्षिणाः ॥६॥ गोसवसंज्ञः क्रतुरुक्थ्यसंस्थो भवति अयु॰णाञ्च । वैश्ययज्ञ इत्येके ॥७॥ मन्यन्ते ॰ सर्वेषामित्यपरे । सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरंस्त एतेन यजेत ॥८॥ सं॰ राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पु॰रन् मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन् स गोसवेन यजेत । स्थण्डिलेऽभिषिच्यते ॥९॥

प्रतिदुह्नाहवनीयस्य दक्षिणतः ॥१०॥ स्थितः आगन्तुत्वादन्ते । सं॰ आहवनीयाद्दक्षिणस्यां स्थण्डिले उपविष्टो यजमानः प्रतिदुह्ना धारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते ।

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥११॥ गोसवयाजिनं जनाः । वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो[1] गणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा ॥१२॥ वैश्यस्तोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति ॰ मरुत्सोम[2] इति च संज्ञा । सं॰ वैश्य॰लिङ्गः ॰ तानि च दक्षिणा वत्सतराः पञ्चवर्षा इत्यादि लिङ्गम् (१.१२) ॰ भा॰नां वा गणस्य मरुत्स्तोमसंज्ञो य॰ज्ञः । प्रजाकामपशुकामयोरिन्द्राग्निकुलायः कुलदक्षिणः ॥१३॥ ए॰य इति संज्ञा ॰ गोकुलं चास्य दक्षिणा । स च ॰

द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्योर्वा ॥१४॥ सं॰ द्वयोर्भ्रात्रोर्द्वयोः सख्योर्वा ॰ कु॰णाः गोकुलानि चास्य दक्षिणा ॰ इदं सरस्वत्याः कुलम् इदं यमुनायाः कुलम् इत्येवमाशतं पूरयेत् । इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः ॥१५॥ सहस्रं दक्षिणा ॥१६॥ सहस्रं चास्य द॰ । उक्थ्यः ॥१७॥ उक्थ्यसंस्थश्चासौ भवति । पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥१८॥ भवति ॰ पौरोहित्यकामस्य । राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥१९॥ तं प्रकृत्य हि श्रूयते[3] एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति । पृथग्वा ॥२०॥ सह वेति विकल्पः । दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥२१॥ यष्टुर्भवति । सं॰ गा॰न्ना गायत्र्यक्षरसमानसंख्याश्चतुर्विंशतिर्गावो दक्षिणा । जगत्या राज्ञः ॥२२॥ जगत्या सम्पन्ना राज्ञः ॰ सदृपन्ते प्राकृतदक्षिणाः । सं॰ जगत्यक्षरसमानसंख्या अष्टाचत्वारिंशद्गावो भवन्ति ।

विघनौ पशुकामस्य ॥२३॥ सं॰ विघनौ नाम एकाहावग्निष्टोमसंस्थौ इन्द्रसोमौ प॰स्य यजमानस्य । अभिचरतो वा ॥२४॥ तौ भवतः । बृहतीसम्पन्नाः[4]

1) Thus M sec. m. R. Ss. Tâṇḍya १९.१४. Lâṭy. ९.४.२५. मरुत्सो॰ १.३. K. M pr. m. 2) Thus K. 3) See Tâṇḍya १९.१७. 4) ॰पन्ना K.

NNN NNN*

पशुकामस्य ॥२५॥ दक्षिणा । सं° षट्त्रिंशद्गावो भवन्ति । अभिचरतः[1] प्रज्ञाताः ॥२६॥ प्रकृताः । सं° प्राकृत्यः । संदंशवज्रावभिचरतः ॥२७॥ संदंशश्च वज्रश्च · तावभिचरतो भवतः । सं° संज्ञसंज्ञौ छन्दसोमौ ।

षोडशी वज्रः ॥२८॥ षोडशिसंस्थो भवति वज्रः । शुण्ठाधी लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी ॥२९॥ सं° शुण्ठाधी पीतमुखी वेष्टितमुखी वा पीतपुच्छी वा · लोहाकर्णी लोहितकर्णी । अहर्गणेऽप्यविशेषात् ॥३०॥ अहर्गणे गतेऽपि षोडशिनि उक्तलक्षणैव सोमक्रयणी भवति · कुत एतत् अ°षात् अहर्गणागतोऽपि षोडशी षोडश्येव · न च संस्थान्तरैर्विरोधोऽस्ति । सं° यस्मिन्नहर्गणे षोडशिसंस्थमहः तस्मिन्नपि शुण्ठाधी लोहाकर्णी सो°णी भवति ।

विश्वजित्परिवासाश्च ॥३१॥ अहर्गणगतेऽपि विश्वजिति परिवासा भवन्ति · तुल्यन्यायत्वात् । सं° अहर्गणेऽपि विश्वजिति वि°ष्मा भवन्ति द्वादशरात्रं परिवसतीत्यादयः (९. २१) । न वा स्वसम्बन्धात् ॥३२॥ न वाहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति सर्वस्वदानसम्बन्धेन हि तेषां श्रवणमिति · अथवा स्व°न्धादिति विश्वजिद्याजिसम्बन्धात् न चाहर्गणयाजी · तस्मान्न भवन्ति ।

एकराजमेव पूर्वेणाभिचरेत् ॥३३॥ पूर्वेण संदंशेन राजानमेवैकमभिचरेत् न जनपदम् । जनपदं वज्रेण ॥३४॥ सं° वज्रसंज्ञेन ज°दं सकलदेशमभिचरेत् ।

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥३५॥ वज्रेण राजानं तज्जनपदं च संदंशेन ।

शमित्वा स्तृत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शान्त्यर्थेन ॥३६॥ अभिचाराडुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शत्रुं ज्यो°न शा°न यजेत । सं° शमित्वा मारणादुपरम्य शत्रुं स्तृत्वा वा मारयित्वा शान्त्यर्थं ज्यो°जेत ॥ ॥ एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ एकाहाः समाप्ताः ॥

इति कात्यायनसूत्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥१॥ ननु च द्वादशोपसत्त्वमवाच्यम्[2] अन्वयात्तत्प्राप्तेः अहीनात्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्धर्मप्र-

1) अभिचरतः is wanting Ss. 2) °त्वम° K.

वृत्तिरिष्यते तेन द्वादशोपसत्त्वं[1] प्राप्तमेवात्रेति · अत्रोच्यते · दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेणेति (२) वक्ष्यति जामदग्न्ये चतूरात्रे दीक्षाणां विंशतिरुक्ता (२. १४) तत्र मासापवर्गत्वे सति किं जामदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यताम् उतोपसदां द्वादशत्वमिति · तेन मासापवर्गताबाधनाय द्वादशोपसत्त्वमुच्यते[2] · वचनात् मासापवर्गास्ते भवन्ति । सं° मासेनापवर्गः समाप्तिः [· मासश्चात्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः] ।

दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेण ॥२॥ सौत्यान्यहानि परिगणय्य औपसदानि च शेषा दीक्षाः । सं° सुत्योपसदां शेषेण दीक्षा भवन्ति । द्व्यहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः ॥३॥ द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । तत्राम्नानादतिरात्रांश्चैके[3] ॥४॥ तन्मध्यऽआम्नानात् अ°त्रांश्च एके अहीनधर्मकानिच्छन्ति प्रयोगवचनन्यायात् यथा कितवमध्यस्थोऽकितवोऽपि कितव-इवानुमीयते साहचर्यादेव · एके तन्नेच्छन्ति धर्मप्राप्तिरिह वचनाद्भवति न चेह वचनमस्ति प्रत्यक्षम् न चानुमानिकम् न च नामधेयम् तस्मान्नाहीनधर्मका अतिरात्राः न च संनिधावाम्नानमात्रेण धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता । सं° तेषामहीनानां मध्ये आम्नानात्पठनात् अतिरात्रान् नवसप्तदशादीन् (१४) वक्ष्यमाणां[स्त्रयोदशसंख्या]न् अहीनधर्मकानेके इच्छन्ति [अन्यऽएकाहधर्मकान् अतः कठमैत्रादिसूत्रेषु एकाहमध्यऽएव त्रयोदशातिरात्राः सूत्रिताः अत एकाहधर्मका एवेति सिद्धम्] ।

दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिष्विकोत्तरेण तद्गुणदर्शनात् ॥५॥ द्वादशाहे यो दशरात्रस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरात्रादिषु · कुत एतत् तद्गु°नात् तद्गुणा हि दृश्यन्ते द्विरात्रं प्रकृत्य अपशव्यो वै द्विरात्र इत्याहुः द्वे ह्येते छन्दसी गायत्रं च त्रैष्टुभं [च] जगतीमन्तर्यन्ति जगत्यत्र न भवतीति · त्रैष्टुभमेके [इति] वैखानसविधिपरे वाक्ये सिद्धं गायत्रं प्रथममहस्त्रैष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति · यदि च दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिषु तदेतदुपपद्यते · तथा त्रिकद्रुकविधिपरे वाक्ये पृष्ठ्यमवसितं दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् न्यायोऽभिधीयते · द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु गुणत्वसामान्याद्द्वादशाहिको विध्यन्त इष्यते · तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ · सर्वत्र प्रत्यक्षो दशरात्रऽएव प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्दाशरात्रिकी

1) °त्त्वं K. 2) °त्त्वमु° K. 3) Thus K. A. Ss. त्राश्चैके 3. M.

विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तेति · तस्मात्साधूक्तमाचार्येण दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिष्विति । सं° द्व्यहादिष्वहीनेषु एकोच्चयेन दाश°हानि द्वादशाहिकदशरात्रसम्बन्धीन्यहानि भवन्ति · कुतः तद्गु°नात् दाशरात्रिकाहर्गुणानां द्व्यहादिषु शाखान्तरे दर्शनात् [·एकोच्चयेनेत्येकैकाहर्वृद्ध्या] तेन द्व्यहेष्वेकम् त्र्यहेषु द्वे चतुरहे त्रीणि। सहस्रदक्षिणाः ॥६॥ द्विरात्रादयो भवन्ति । चतूरात्रादिष्वधिकम् ॥७॥ च°षु तु सहस्राधिका दक्षिणा । सं° तेषां गवां सहस्रं किंचिदधिकम् । प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥८॥ वाशब्दो विकल्पार्थः · प्राकृतं दक्षिणादानं द्विरात्रादिषु वा भवति [१]। पौण्डरीकेऽयुतम् ॥९॥ दक्षिणा । समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥१०॥ प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् । सं° तेन द्व्यहेष्वन्वहं पञ्च-पञ्च शतानि ददाति त्र्यहेऽन्वहं त्रीणि-त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ।

अन्त्ये [२]ऽहन्यधिकाः ॥११॥ विभागाधिकानामन्त्येऽहनि दानम् । सं° समविभागे क्रियमाणे या अधिका अवशिष्यन्ते ता अन्त्येऽहनि देयाः । त्रयोदशातिरात्राः ॥१२॥ व्याख्यायन्तऽइति सूत्रशेषः · तेषाम् · चत्वारोऽषोडशिकाः प्रथमाः ॥१३॥ षोडशि[ग्रह]रहितास्त्वत्वारः प्रथमाः । [देव° तत्र प्रथममतिरात्रमाह ·]

प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः ॥१४॥ सं° नवसप्तदशसंज्ञकः । ज्यैष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य विषुवान् ॥१५॥ अतिरात्रो भवति । सं° यस्या योषितो ज्येष्ठो भ्राता विद्यते सा ज्येष्ठिनी तस्याः पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः · तादृशः [यः] पुमान्भ्रातॄणां मध्ये ज्येष्ठः तस्य भवति । गौर्भ्रातृव्यवतः ॥१६॥ स्वर्गकामस्यायुरामयाविनो वा ॥१७॥ सं° आयुर्नामकः · आम°नो रोगिणो वा । ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशा यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानाम् ॥१८॥ सं° [ऋद्धिकामादीनां] षणामधिकारिणां ज्योतिष्टोमादयः षडतिरात्रा भवन्ति । अप्तोर्यामः प्र-प्रेव यस्मात्पशवो भ्रंशेरन् ॥१९॥ प्राप्ताः -प्राप्ता-इव यस्मात्पशवो भ्रश्यन्ते तस्याप्तोर्यामो भवति । सं° यस्माद्यजमानात्प्र -प्रेव [प्राप्ताः-]प्राप्ता-इव पशवो भ्रंशेरन्गृहेषु [३]। अभिजिद्भ्रातृव्यवतः ॥२०॥

---

१) °भवतीति । संनिधानाच्चतूरात्रादिष्विति वासुदेवः Deva. २) Thus १. K. R. Ss. °न्ते M. ३. ३) अत्यन्तप्रकर्षेणेव भ्रष्टाः Deva.

सर्वस्तोमो बुभूषतः ॥२१॥ भूतिमिच्छतः । यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥२२॥ भवति ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

अहास्त्रयः ॥१॥ सं° द्विसुत्यास्त्रयोऽहीना भवन्ति । अषोडशिकावतिरात्रा ऽउत्तरयोः ॥२॥ द्विरात्रयोः । सं° द्वितीयतृतीययोः । आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः ॥३॥ एतेषामेव संज्ञाः । द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥४॥ द्वितीयं[1] द्विरात्रमेके ऽर्वं कुर्वन्ति पार्ष्ठिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने ऽउक्थ्यं कुर्वन्ति · संस्थामात्रान्यत्वम् धर्मास्तु तदीया एव । प्रथमेन यजेत यः पौण्यो हीन-इव स्यात् ॥५॥ पुण्यार्हः सन्पुण्यैर्न युज्यतऽइत्यर्थः । सं° पुण्येषु [श्रौतस्मार्तेषु] साधुः पौण्यः · तादृशोऽपि सन्यो हीन-इव स्यात् [पुण्यात्मनाम् सर्वैः] पूज्यानां मध्ये पूजारहित -इव स्यात् स प्रऽजेत । द्वितीयेन[2] प्रजाकामः ॥६॥ तृतीयेन[3] स्वर्गकामः पशुकामो वा ॥७॥ त्र्यहाः पञ्च गर्गवैदछन्दोमान्तर्वसुपराकाः[4] ॥८॥ सं° त्र्यहास्त्रिसुत्याः पञ्चाहीनाः । द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे[5] ॥९॥[6] राज्यकामस्य ॥१०॥ त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः अतिरात्राः राऽस्य भवन्ति क्रतवः · तत्रापि संस्थान्यत्वमात्रम् । सं° अयं वैदत्रिरात्रो भवति । अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥११॥ पराकः स्वर्गकामस्य ॥१२॥ चतुरहाश्चत्वारः ॥१३॥ सं° चत्वारोऽहीनाश्चतुरहाश्चतुःसुत्या भवन्ति । अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवसिष्ठसंसर्पविश्वामित्राः[7] ॥१४॥ संज्ञा एताः । जामदग्नो[8] विंशतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥१५॥ तत्र च · उपसदः पुरोडाशिन्यः ॥१६॥ ऽन्यो भवन्तीति वचनात्[9] । सं° पुरोडाशवत्यः स्युः । अनूपसदं जुहोति ॥१७॥ उपसद्युपसदि पुरोडाशाञ्जुहोतीत्यर्थः । यदा चानूपसदं पुरोडाशहोमस्तदा चिन्त्यते किमाज्यधर्मा भवन्ति उत औषधधर्मा इति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षः · आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ॥१८॥ कार्यापत्तौ हि धर्मप्राप्तिर्युक्तेति · एवं प्राप्तऽआह · । सं° पुरोडाशानामाज्यस्था-

1) चैत्ररथम् · एकोऽग्निष्टोमपूर्वमेव Deva. 2) चैत्ररथनाम्ना Deva. 3) कापिवननाम्ना Deva. 4) वैद् M. १. A sec. m. ३ sec. m. वेद् R. ३ pr. m. 5) K gives सर्वे at the head of sûtra १०, Ss. and A. join it to ९. 6) वैदत्रिरात्रे सर्वे त्रयोऽपि सौत्याः क्रतवोऽतिरात्रसंस्था भवन्ति Deva. 7) Thus ३. K. A. M pr. m. ज्न्य R. M sec. m. ग्नि १. 8) Thus ३. K. A. M pr. m. ज्न्यो Ss. R. M sec. m. १. (ग्नये pr. m.) 9) See Tâṇḍya २१. ११. पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति.

नापन्नत्वात्[1]। औषधधर्मा वा द्रव्यसामान्यात् ॥१९॥ औ॰र्मा वा भवन्ति नाऽयधर्माः सत्यामपि कार्यापत्तौ पुरोडाशद्रव्यं ह्यत्र पर्युपस्थापकं धर्माणाम् · कार्यापत्तिरिति कृत्वाभिहितमेतत् न चेह कार्यापत्तिः। सं॰ वावधारणे · औ॰र्माः पुरोडाशधर्माः · कुतः द्र॰न्यात् पुरोडाशानां पुरोडाशेन सामान्यं यतः।

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ॥२०॥ अनुहोमा हि पुरोडाशाः श्रूयन्तेऽइति अनूपसदं जुहोति (१७) उपसद्यागमनु जुहोतीत्यर्थः। सं॰ उपसद्यागमनु यतः पुरोडाशा हूयन्ते। प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येककपालप्रभृतीनामाग्नेयाश्विनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्रमारुतबार्हस्पत्यमैत्रवारुणैन्द्रवैश्वदेवाः ॥२१॥ एतद्देवत्याः पुरोडाशाः · तेषां चैकोच्चयेन कपालानि एकप्रभृतीनि भवन्ति · अनूपसदं जुहोतीति (१७) च जुहोतिसंशब्दनाज्जुहोतय एते। सं॰ एककपालादीनां द्वादशानां पुरोडाशानां प्रत्यु॰लानि भवन्ति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

तेषाᳫ होमः अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरमा पितरं वैश्वानरमवसे करिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा देवावश्विनौ मधुकशयाग्रेमं यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतमिन्द्राय देवेभ्यो जु॰स्वाहा देव विष्णऽउरुव्यास्मिन्यज्ञे यजमानायाधि विक्रमस्वेन्द्राय देवेभ्यो जु॰स्वाहा देव सोम रेतोधा अग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेधीन्द्राय देवेभ्यो जु॰स्वाहा देव सवितः सुसावित्रमग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुवस्वेन्द्राय ॰स्वाहा देव धातः सुधाताग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेधीन्द्राय॰स्वाहा देवा ग्रावाणो मधुमतीमग्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय वाचं वदतेन्द्राय॰स्वाहा देव्यनुमते ऽन्वग्रेमं यज्ञं यजमानाय मन्यस्वेन्द्राय॰स्वाहा देव्यदिते स्वादित्यमग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुवस्वेन्द्राय॰स्वाहा देव्य आपो नेनम्यधमग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेन्द्राय॰स्वाहा सदःसदः[2]प्रजावानृभुजुषाण इन्द्राय॰स्वाहा देव त्वष्टः सुरेतोधा अग्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेधीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति ॥१॥[3] तेषां होम इत्येवमादि निगदव्याख्यातम्। सं॰ तेषामाग्नेयादीनां पुरोडाशानाम् अग्ने वेर्होत्रमित्यादयो [होममन्त्राः] यथाक्रममेभिर्मन्त्रैर्होमः कार्यः। एतैः सुत्यान्ते

---

१) प्रकृतौ ह्याऽयमुपसद्यागद्रव्यम् Deva. २) सदःसद् १. ३. M pr. m. ३) See Tândya २१. १०.

द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥२॥ एतद्धर्मकैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासंनिधौ द्वादशाहानि यजेत प्रातिलोम्येन · यजेतेति संशब्दनाच्च यजतय एते न जुहोतयः । सं° [सुत्यानामन्ते] यज्ञसमाप्त्यनन्तरं पूर्वाह्णापराह्णयोर्यागं कुर्यात् ॥

॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥१॥ देवानां प्रथमः ॥२॥ सं° [तत्र प्रथमः पञ्चाहो] देवानां सम्बन्धी देवपञ्चाहसंज्ञ इत्यर्थः । द्वितीयः[1] पञ्चशारदीयः ॥३॥ इतीयं संज्ञा । तेन यक्ष्यमाणः पञ्च वर्षाण्याश्वयुजीशुक्लेषु चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥४॥ तेनेति पञ्चशारदीयोपलक्षणम् । सं° आश्वयुजीशुक्लपक्षे[2] सप्तम्यामष्टम्यां [वा] । वैश्वस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥५॥ सं° वैश्वस्तोमदक्षिणाया-इव लिङ्गानि येषां [ति वै°ङ्गाः तान्] तानि च दक्षिणा वत्सतराः°(२२.१.१२)। उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्वेण[3] ॥६॥ प्रतिवर्षम् । सं° [तत्र प्रतिवर्षं उक्ष्णो वृषभान् वर्णा°र्वेण वर्णक्रमेण वत्सतरीश्चालभते · उक्षाणो वृषभाः साण्डाः सेचनसमर्थाः पञ्चवर्षाः पृश्नयो विचित्रवर्णा आलभ्यन्ते · वत्सतर्यश्च त्रिवर्षा अप्रवीता ऋषभेणाभुक्ताः ·] पञ्चवर्णा वत्सतर्यः सन्ति प्रथमे वर्षे राजीवपृश्नयः द्वितीये नवनीत° एवं तृतीये चतुर्थे पञ्चमेऽरुणादयस्त्रयः । अर्धा वत्सतर्यः ॥७॥ सं° चतुस्त्रिंशत्संख्या[नां]पशूनां मध्येऽर्धार्थः अर्धा उक्षाणः ।

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः सञ्स्थापयन्ति ॥८॥ उक्ष्णां तदन्ताङ्गरीतिविधानम् · व°भिः परिसमाप्तिः । सं° कर्म इति शेषः । एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुञ्जन्ति ॥९॥ तांश्चैवोक्ष्ण इति वचनात् (ताण्ड्य° २१.१४) तानेव · वत्सतर्यस्तु प्रतिवर्षं वर्णानुपूर्व्येणान्याश्चान्याश्च भवन्ति । सं° तानेव पर्यग्निकृतानुत्सृष्टान् तानेव प्रतिवर्षमालभन्ते । षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रयस्त्रयोऽन्वहमैन्द्रामारुताः ॥१०॥ सं° ये उक्षाणः पञ्च वर्षाण्यालभ्यालभ्य उत्सृष्टास्तऽएव षष्ठे [वर्षे] कार्त्तिके मासि सुत्यासु विभज्य सवनीयाः पशवो भवन्ति · चतसृषु सुत्यासु अन्वहं प्रत्यहं त्रयस्त्रय आलभ्यन्ते · ऐ°ताः इन्द्रामरुद्भ्यां जुष्टम् ।

1) द्वितीयस्य K.　　2) आश्वयुजीपौर्णमासीसम्बन्धिषु शुक्लपक्षेषु आश्विनशुक्लपक्षेषु Deva.　　3) °रीवर्णा° ३. °रीर्वर्णा° KMA. °र्व्येण K. ३ pr. m. M marg. °र्वेण ३ sec. m. Ss. M pr. m. १. A.

पञ्चोत्तमे ॥११॥ सं॰ उत्तमे पञ्चमे सौत्येऽहनि पञ्चोक्षाण आलभ्यन्ते । यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥१२॥ पञ्चशारदीयेन । पश्वापदि चरवः ॥१३॥ एतेषामेव पशूनामापत्सु चरवो भवन्ति । अपोनप्त्रियोऽप्सु मृते ॥१४॥ अप्सु मृते पशावपोनप्त्रियश्चरुर्भवति · अत्र चापोनपाद्देवता[1] न त्वपो-नप्ता · तत्र यप्रत्ययसंनियोगेन प्रातिपदिकव्युत्पत्त्या अपोनप्त्रिय इति रूपं भवति · तच्च तद्धितऽएव नानुवाचनादिषु । वायव्यः पलायिते ॥१५॥ नष्टे वायव्यश्चरुर्भवति । बार्हस्पत्यः[2] अव्रणाकूटकाणश्चेत् ॥१६॥ श्रोणो[3] व्याधिविशेषः · कूटो भग्नशृङ्गः · काणः प्रसिद्धः · एषु बार्हस्पत्यश्चरुः । सं॰ अव्रणो रोगविशेषः [·श्रोणो वेति[4] पाठो माधवीये ताण्ड्यभाष्ये व्याख्यातः श्रोणो रक्तवर्णो बिन्द्वाकारस्त्वग्दोष इति · काण एकाक्षिविहीनः] । नैर्ऋतोऽवसन्ने ॥१७॥ चरुर्भवति । सं॰ अवसन्ने अन्यबृहीयैः साण्डैर्युध्यमानस्य शिथिलीभावे [·अवसन्नोऽत्यल्पकृश इति माधवः] । पुरोडाशाः परे ॥१८॥ सं॰ अस्मात्सूत्रात्परे पुरोडाशा उपदिश्यन्ते । रुद्राभिमानेऽग्नये रुद्रवते ॥१९॥ रुग्णे ज्वरगृहीते । सं॰ पशोर्ज्वरपीडायाम् । सच्छीर्णश्चेदेककपालो भौमः ॥२०॥ संशीर्णो विशीर्णः । सं॰ अकस्माद्दरीरं प्रकम्प्य भूमौ पतितश्चेत् तदा भौमः भूमिदेवतः [·संशीर्णो रोगान्तरं विनापि आहारापरिपाकेन शरीरपुष्ट्यभावात्क्षयेणावसन्न इति याज्ञिकाः] । प्रासह्य हृतश्चेदिन्द्राय प्रसह्वने ॥२१॥ प्रा॰तः प्रसह्य हृतः । सं॰ केनचिद्वैरिणा हृतश्चेत् । भोजनीयमृते प्राजापत्यो द्वादशकपालः ॥२२॥ भो॰तोऽजीर्णमृतः । सं॰ अन्नाद्यजीर्णेन मृते । [देव॰ अथ मृतस्य पशोः प्रतिपत्तिमाह ·] मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥२३॥ प्रोक्षितस्य हि मांसभक्षणानुचितमिति । अप्सु प्रासनम् निधानं वाडुष्टत्वात् ॥२४॥ दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणमिति (२५.५.१) अप्सु प्रासनमुक्तम् · वा निधानं[5] भवति नाप्सु प्रासनम् · किं कारणम् अदुष्टत्वात् शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टं भवति न चैषु दोषेषु शिष्टभक्षप्रतिषेधः[6] तस्मान्निधा-

---

1) अपोनप्त्रे दुष्टमिति याज्ञिकाः अपोनपाते दुष्टमिति कर्कः Deva. 2) Thus A. R. °त्य १. ३. K. M. 3) sic! 4) The Tāṇḍya २१. १४. reads श्लवाणः 5) अथवा भक्षणाय निम्नं यत्नेन सुगुप्ते देशे स्थापनम् Deva. 6) न हि स्वयंमृतस्य शिष्टानां भक्षप्रतिषेधः Deva.

नमेव । इदमिदानीं विचार्यते · किमत्रैवैतानि नैमित्तिकानि उ[ता]तोऽन्यत्रापीति · अत्राह · अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ॥२५॥ अतोऽप्यन्यत्राप्यैभिर्दोषैः पशुव्यापत्तौ एतानि नैमित्तिकानि भवन्ति पशुव्यापत्त्युद्देशेन विहितत्वात् । एवं प्राप्तेऽत्राह · । सं॰ पञ्चशारदीयादन्यत्रापि [अन्यस्मिन्नपि] कर्मणि [पश्वापदि] इमानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति · कुतः दो॰गात् पशुव्यापत्तिलक्षणदोषसंयोगोऽन्यत्राप्यविशिष्टः[1] [तदुद्देशेन विहितानि प्रायश्चित्तान्यपि सर्वत्र भवन्तीति पूर्वः पक्षः · सिद्धान्तमाह ·] न प्रकरणात् ॥२६॥ पञ्चशारदीयव्यतिरेकेणैतानि नैमित्तिकानि न भवन्ति · कुतः पञ्च॰र्थं हि प्रकृत्य श्रुतत्वात् प्रकृतत्वाच्च विशेषावसानम् । सं॰ पञ्च॰दीयप्रकरणे पठितत्वात् । [अथ तृतीयं पञ्चाहमाह ·]

व्रतवानुत्तमः ॥२७॥ उत्तमः पञ्चाहः व्रतवत्संज्ञको भवति । तत्राहान्याह · । सं॰ महाव्रतवान् । ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः ॥२८॥ सं॰ एतन्नामकाः पञ्च । अहीना व्रतवन्तः सर्वजिद्दीक्षाः ॥२९॥ सं॰ ये अहीना व्रतवन्तः ते स॰क्षाः सर्वजिति यथा (२२. १. ४४-४५) तथात्रापि [·यथा सर्वजिति चतुर्भिर्दिनैरधिकं संवत्सरं दीक्षा एकदिनाधिकं संवत्सरं वा संवत्सरं वा षण्मासमन्त्यमिति च ।] ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

षडहास्त्रय ऋतूनां प्रथमः ॥१॥ षष्ठीनिर्देशेऽपि सति संज्ञैषा · यथा गवामयनम् शाक्त्यानामयनमिति च । सं॰ ऋतुषडह इति तस्य संज्ञा । द्वितीये बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः पृष्ठ्यावलम्बाख्यः ॥२॥ द्वितीये षडहे पार्ष्ठिकः पञ्चाहः उभयपृष्ठः पृष्ठ्या॰ख्यो भवति · पृष्ठ्या॰ख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्यार्थता[2] वक्ष्यति हि (२८) पृष्ठ्या॰न्दोना इति । तृतीये त्रिभ्यस्त्रिककुत्काः ॥३॥ सं॰ तृतीये षडहे त्रिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः ऊर्ध्वं त्रि॰का भवन्ति · [ज्योतिरादीनां] त्रयाणां त्रिककुत्का इति संज्ञा (२४. १. १) । सप्त सप्ताहाः चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥४॥ चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति । तृतीयः पशुकामस्य ॥५॥ भवति । इन्द्रस्य पञ्चमः ॥६॥ पञ्चम इन्द्रसप्ताहसंज्ञकः । द्वितीयप्रभृति षडेकाहाः ॥७॥ सं॰ तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः सुत्याहानि भवन्ति

1) Thus A. त्राप्यव॰ Ss. 2) ? न्यार्थ्यं K.

[ज्योतिर्गौरायुर्गोऽभिजिद्विश्वजित्सर्वजित्समहाव्रतश्च षष्ठ इत्येते]।

सर्वस्तोम उत्तमः ॥८॥ सं॰ अन्त्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति। जनकसप्तरात्रः चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥९॥ सं॰ [षष्ठः सप्ताहः ·] चतुर्भ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः परो विश्वजित् महाव्रतं च। उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठ्यस्तोमाख्यः ॥१०॥ उभयपृष्ठस्य[1] षडहस्य पृष्ठ्यस्तोम[2] इतीयमाख्या संव्यवहारार्था। सं॰ उत्तमे [सप्तमे] सप्ताहे बृ॰ष्ठः षडहो भवति [स च] पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञः।

विश्वजित्पशुकामस्य ॥११॥ [देव॰ अस्मिन्नेव सप्तमे सप्ताहे सप्तममहो] विश्वजिदतिरात्रो भवति · प॰स्य चायम्। अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् ॥१२॥ अ॰डहादवसितान्महाव्रतं भवति ततोऽतिरात्रः। सं॰ अष्टसुत्ये पार्ष्ठिकात्षडहादूर्ध्वं महाव्रतम्। नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥१३॥ षडहादेवावसिताद्भवन्ति। सं॰ षडहादूर्ध्वम्। द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठ्यावलम्बः ॥१४॥ ततोऽतिरात्रः। सं॰ व्यत्ययेन द्वितीये [इत्यस्यार्थे द्वितीयमिति · द्वितीये] नवरात्रे [नवसुत्येऽहीने] त्रि॰भ्यः परः पृ॰म्बः भवति बृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहो (?) भवतीत्यर्थः।

दशरात्राश्चत्वारः ॥१५॥ भवन्ति। प्रथमस्त्रिककुप् ॥१६॥ प्र॰कुप्संज्ञो भवति। उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षस्त्रिरावृतः ॥१७॥ सर्वे चैतेऽपूर्वाः [· देव॰ ततश्च पार्ष्ठिकधर्माभावः ततो दशमो विश्वजिदतिरात्रः]। सं॰ अग्निष्टोमौ पक्षाविव यस्योक्थ्यस्य · त्रिरावृतस्त्रिर्वारं भवति · एवं नव। प्रतिष्ठाकामस्य ॥१८॥ सं॰ अयं ककुप्[संज्ञको दशरात्रो] भव[ती]ति [शेषः]। कौसुरुबिन्दः[3] ॥१९॥ कौ॰न्द इति संज्ञा · तत्राहान्याह ·। सं॰ [द्वितीयो दशरात्रः] एतत्संज्ञः।

अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रयः ॥२०॥ त्रिवृत्स्तोमयुक्ता[4] अग्निष्टोमास्त्रयो भवन्ति। सं॰ त्रिवृत्स्तोमास्त्रयोऽग्निष्टोमा भवन्ति। पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ॥२१॥ त्रय एव। सं॰ पञ्चदशस्तोमाश्चकारात्त्रय उक्थ्या भवन्ति। सप्तदशाश्च ॥२२॥ चशब्दात्त्रय उक्थ्याः। सं॰ सप्तदशस्तोमकास्त्रय उक्थ्या भवन्ति। एकविंशो ऽतिरात्रः ॥२३॥ योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति। सं॰ एकविंशस्तोमको ऽतिरात्रः [दशममहर्भवति]। पूर्दशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य ॥२४॥ [देव॰ तृतीयो

1) पञ्च॰ K. 2) पृष्ठ॰ K. 3) कु॰ A. 4) त्रिवृत्सोम॰ K.

दशरात्रः] पूर्द॰त्र इति संज्ञिषा · सोऽभि॰स्य भवति । तत्राहान्याह · उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥२५॥ उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति । गोपक्षोऽभिजित् ॥२६॥ अभिजिदेकाहः · तस्य गौरुभयतो भवतीत्यर्थः । सं॰ गौः[1] पक्षाविव यस्य । आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥२७॥ आयुराख्यश्चैकाहस्तस्य विश्वजित्पक्षस्थानीयो भवति । सं॰ विश्वजितौ पक्षाविवोभयतः । [अथ चतुर्थो दशरात्रः] · छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥२८॥ छ॰ह इति संज्ञा · स प॰स्य भवति । तत्राहान्याह · पृष्ठ्यावलम्बाचत्वारश्छन्दोमाः[2] ॥२९॥ सं॰ चतुर्थे दशरात्रे पृ॰म्बादूर्ध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्छन्दोमा भवन्ति [· तत्र पूर्वं बृहद्रथन्तरपृष्ठः पंचाहः ततश्चत्वारश्छन्दोमाः ततो दशमो विश्वजिदतिरात्रः] । पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥३०॥ सर्वामृद्धिं यः कामयते स सर्व॰मः तस्य पौ॰को भवति । सं॰ एतत्संज्ञक एकादशरात्रः । दशरात्रोऽसत्त्रोत्थानः ॥३१॥ सं॰ अत्र पौण्डरीके स॰नवर्जितो द॰त्रो भवति । विश्वजिदतिरात्रः ॥३२॥ [देव॰ एकादशमहर्भवति] । तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥३३॥ अहीनेषु येऽतिरात्राः तेषु समानमाध्वर्यवं भवति विश्वजितं वर्जयित्वा · को विशेषस्तत्रेति चेत् सर्वमेधे श्रूयते (१३. ७. १. १२) विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति सर्वपृष्ठता विशेषः · तेनोच्यते वि॰र्जमिति । यथोक्तमुत्तमः[3] ॥३४॥ उत्तमो द्वादशरात्रो यथोक्त एव भवति । सं॰ उत्तमोऽन्त्यो[ऽहीनो] द्वादशाहसंज्ञो यथोक्तो यथा पूर्वमुक्तः (१२. १. १-६. ३३) तथा भवतीत्यर्थः[4] ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्कक़ृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ अहीनाः समाप्ताः ॥

इति कात्यायनसूत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥

उक्ता अहीनाः । इदानीं सत्त्राण्यभिधीयन्ते · द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि ॥१॥ रात्रिसत्त्राणीति नाम · तच्च द्वा॰रात्रप्रभृतीनाम् · पूर्वपदप्रधानोऽयं

---

१) Thus A. Ss. गावौ! २) ? Thus A. ॰म्बाञ्च॰ १. ३. M. K (here and at २.)
३) Thus १. ३. M. A. K text. ४) सत्त्रात्मकद्वादशाहसंनिधाने अहीनद्वादशाहोऽप्युक्तोऽस्ति Deva.

बहुव्रीहिः । एकोत्तरेण चत्वारिंशदन्तानि ॥२॥ सं॰ [तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव सत्त्रात्मकः · स च पूर्वमुक्त एव · ततो] द्वादशरात्रादारभ्य एकैकाहर्वृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि [सत्त्राणि] भवन्ति । यथोपदेशमहानि ॥३॥ येन क्रमेण यान्यहान्युपदिश्यन्ते तानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि · किमर्थमिदमुच्यते आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानां तु उपदेशक्रम एव · अथवा यथोपदेशमिति ऐकाहिकानां नाम्ना धर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । सं॰ [एषु त्रयोदशरात्रादिषु सत्त्रेषु] उपदेशक्रमेणैवाहानि भवन्ति । [अथोपदिष्टाहर्व्यतिरिक्तानामह्नामानयनं तत्क्रमं चाह (४-१३) ·] अपूर्यमाणे दशरात्रः परः ॥४॥ अ॰णे सत्त्रे दशरात्रावापो भवति · स च भवन्परतो भवति न पूर्वः · षट् पार्ष्ठिकानि चत्वारि छान्दोमिकान्यहानि दशरात्र उच्यते । सं॰ द्वादशाहिको दशरात्रः [पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यो दशम इत्ययं (१२. ३. १-२०) परो भवति सर्वेषामह्नामन्ते प्रागुदयनीयातिरात्राद्भवतीत्यर्थः] । प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थे ॥५॥ यानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणाभिधीयन्ते तत्रैकाहार्थे महाव्रतं भवति दश॰त्तरम् । सं॰ प्रकृतिविहितानि सत्त्राणि वक्ष्यति तेषु एकाहार्थे एकाहं विना सत्त्रस्यापूरणे दशरात्रात्परं महाव्रतं भवति । पुरस्तादन्यत् ॥६॥ यदन्यदावापान्तरं व्याख्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति । सं॰ महाव्रतादन्यद्यदावपनीयं वक्ष्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति । षडहार्थेऽभिप्लवः ॥७॥ यत्र षड्भिरहोभि[र्विना] न पूर्यते सत्त्रम्[1] तत्राभिप्लवः पूरणो भवति · अभिप्लवार्थश्चोक्तो गवामयने (१३. २. १) । तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ॥८॥ तस्यैवाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते पञ्चाहार्थे[2] । त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ॥९॥ त्रि॰का इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था ।

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ॥१०॥ चशब्दात्त्रिकद्रुकाश्च · यथोक्तग्रहणाच्च दशरात्रात्परं (५) व्रतं भवति । गोऽआयुषी द्व्यहार्थे ॥११॥ भवतः ।

अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ॥१२॥ सत्त्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रविधानात् । सं॰ उभ-

---

१) यत्र सत्त्रपूरणार्थं षडहेन षण्णामह्नां समूहेनार्थः प्रयोजनम् Deva. २) यत्र सत्त्रपूरणाय पञ्चैवाहानि मृग्यन्ते तत्र तस्याऽभिप्लवस्यादितः आदिमानि पञ्चाहानि गृह्यन्ते Deva.

यतोऽतिरात्रौ सत्त्रमिति (१२. १. ७) प्रागुक्तम् [तत्रातिरात्रयोः] प्रायणीयोदयनीययोर्यदन्तरालम् [तदावा॰नम्] यस्यावापः क्रियते तस्य तयोर्मध्ये क्रियतऽइत्यर्थः।

आवापसमवेतानानल्पमल्पं पूर्वम् ॥१३॥ यत्रावापानां समवायेन सत्त्रं पूर्यते तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्वं भवति। सं॰ आवापाश्च ते समवेताश्च ते [आ॰वेताः] तेषाम् [॰ यत्रा]वापानां बहूनां समवायः तत्र अल्पमल्पं पूर्वं-पूर्वमावपनीयम् [॰ यथा एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहो द्व्यहो वा तत्र पञ्चाहादेः पूर्वमावापः ततोऽभिप्लवषडहस्येति। एवं सत्त्रपूरणोपयोगिनीं परिभाषामुक्त्वाऽधुना त्रयोदशरात्रप्रभृतीनि सत्त्राण्याह]। द्वे त्रयोदशरात्रे पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥१४॥ पृष्ठ्यादवसितात्सर्वस्तोमसंज्ञकोऽतिरात्रो भवति॰ पूर्णमिदमेकम्। सं॰ [त्रयोदशसुत्ये भवतः। तत्र प्रथमस्याहान्याह पृ॰त्रः॰ द्वादशाहधर्माः सत्त्रेष्वित्युक्तम् (१३.१.१) तेन सर्वेषु सत्त्रेषु द्वादशाहधर्मा भवन्ति अतस्त्रयोदशरात्रे द्वादशाहः सकलोऽपि भवति एकमहर्नूयते तदर्थमाह] पृष्ठ्यात्परः सर्व॰त्रः [ततस्त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यम् उदयनीय इति। अत्र १ प्रायणीयातिरात्रः २-७ पृष्ठ्यः षडहः ८ सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ९-१२ चत्वारश्छन्दोमा १३ उदयनीयातिरात्र इति]।

प्रकृतिविहितं द्वितीयम् ॥१५॥ भवति॰ प्र॰तग्रहणाच्च [महा]व्रतं दशरात्रादुत्तरं भवति (५)। सं॰ द्वितीयं त्रयोदशरात्रं प्र॰तं भवति। सम्भार्यं तृतीयम् ॥१६॥ सं॰ तृतीयं [त्रयो]दशरात्रं सम्भार्यमन्यैरेवोपदिष्टैरेवाहोभिः सम्भरणीयम् [न त्वावापिकैः पूरणीयम्]। तदेव सम्भरणमाह॰ प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिद्व्रतमुदयनीयोऽतिरात्रः ॥१७॥ अत्र चतुर्विंशमहरादिषु[1] गावामयनिकपूर्वात्रालम्भसवनालक्षया[2] भवन्ति गावामयनिकत्वादेव[3]। चतुर्दशरात्राणि त्रीणि ॥१८॥ [देव॰ तत्राहान्याह॰ प्रथमे चतुर्द॰त्रे प्रायणीयातिरात्रः ततः] द्वौ पृष्ठ्यौ ॥१९॥ भवतः।

प्रतिलोमः परः ॥२०॥ भवति॰ प्रातिलोम्यं च त्रयस्त्रिंशारम्भणत्वेन। सं॰ परो द्वितीयः पृष्ठ्यः प्र॰मः विपरीतक्रमो भवति [त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवतीत्यर्थः॰ पृष्ठ्ये षडहे हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशा इति क्रमेणाहानि॰ प्रति-

1) ? ॰महरात्रिषु K. 2) ? गवा॰ K. 3) ? गवा॰ K.

लोमे तु विपरीतक्रमेण]। मध्यमे त्रिकद्रुकाः पृष्ठ्यमभितः ॥२१॥ मध्यमे चतुर्दशरात्रे। प्रतिलोमाः परे ॥२२॥ आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवम्। सं° पृष्ठ्यात्परे ये त्रिकद्रुकास्ते प्र°मा भवन्ति। विवाहोदकतल्पसंशयितानामेतत् ॥२३॥ येषां विवाहे संशयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न भवतीति संशयः तथा उदकदाने शयने च तेषामेतत्सत्रं भवति। सं° विवाहे उदके तल्पे[1] अन्येषां संशयिताः तेषामेतद्द्वितीयं [चतुर्दशरात्रं भवति] · उदके अभिषेकाद्यर्थे।

प्रकृतिविहितं तृतीयम् ॥२४॥ प्र°तग्रहणाद्गोऽआयुषी भवतः (११)। सं° तृतीयं चतुर्दशरात्रं प्र°तं भवति [आवापप्रकारेण पूरणीयमित्यर्थः ततश्च १ प्रायणीयः २-३ गोऽआयुषी ४-१३ दशरात्रः १४ उदयनीय इति]। पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥२५॥ भवन्ति। तत्र · उत्तरे प्रकृतिविहिते ॥२६॥ त्रिकद्रुकैः पूरणमित्येतदुक्तं (१) भवति। सं° तृतीयचतुर्थे पञ्चदशरात्रे प्र°ते भवतः [आवापप्रकारेण पूरणीयेऽइत्यर्थः अत्रापि त्रिकद्रुकैः पूरणं कार्यमित्यभिप्रायः]।

चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते ॥२७॥ पूर्वे पञ्चदशरात्रे च°भ्यां व्या°ते · इयांस्तु विशेषः ·। सं° पूर्वे प्रथमद्वितीये। पृष्ठ्ययोर्मध्ये महाव्रतम् ॥२८॥ सं° प्रथमे पञ्चदशरात्रे पृष्ठ्ययोर्म°तम् [· तेन १ प्रायणीयः २-७ पृष्ठ्यः ८ महाव्रतम् ९-१४ पृष्ठ्यः १५ उदयनीय इति]। अतिरात्रादग्निष्टुद्द्वितीयस्य ॥२९॥ अतिरात्रादवसितादग्नि°स्य भवति। सं° द्वितीयस्य पञ्चदशरात्रस्य प्रायणीयातिरात्रादग्निष्टुद्भवति [· अत्राग्निष्टुति सर्वं ग्रहादिकमाग्नेयं भवति · तेनैवम् १ प्रायणीयः २ अग्निष्टुत् ३-५ ज्योतिर्गौरायुः ६-११ पृष्ठ्यः १२-१४ आयुः गौर्ज्योतिः १५ उदयनीय इति]।

स प्रायणीयस्तृतीयस्य ॥३०॥ नाम्ना च तदीयैव संस्था। सं° तृतीयस्य पञ्चदशरात्रस्य स एवाग्निष्टुत्प्रा°यो भवति [ततश्चैवम् १ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमसंस्थः २-४ त्रिकद्रुकाः ५-१४ दशरात्र १५ उदयनीय इति। चतुर्थे पञ्चदशरात्रे १ प्रायणीयः २-४ त्रिकद्रुकाः ५-१४ दशरात्र १५ उदयनीय इति]॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥ ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशतिरात्रात् ॥१॥ षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापेन हि पूरणम् · तत्र षोडशरात्रे प्रायणीया[त्] त्रिकद्रुकाः दशरात्रादुत्तरं व्रतम् ·

---

1) see Tāṇḍya २३. ३. यांस्तल्पे वोदके वा विवाहे वा मीमांसेरंस्तऽएता रात्रीरुपेयुः।

सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्पश्चाहः · अष्टादशरात्रे षडहः · एकान्नविंशतिरात्रे षडहौ दशरात्राश्चोत्तरं व्रतम् । सं° षोडशरात्रादारभ्य प्राग्विं°त्रात् चत्वारि सत्राणि प्र°तानि आवापक्रमेण पूरणीयानि[1] । विꣳशतिरात्रेऽभिप्लवोऽभिजिद्विश्वजितौ च ॥२॥[2] यथोपदेशम् । एकविꣳशतिरात्रयोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥३॥ अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रः ॥४॥ परिपूर्णमेवैतत् । सं° [प्रथमे एकविं°त्रे] त्रयाणामभिप्लवानां मध्ये प्रथमादभिप्लवात्परोऽतिरात्रो भवति[3] । निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानाम् ॥५॥ निदाघो ग्रीष्मः · तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्र°नां भवति । त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषुवन्तमभितः पृष्ठ्यौ च ॥६॥ सं° पृष्ठ्यौ च चशब्दादभितः[4] । उत्तरः प्रतिलोमः ॥७॥ सं° उत्तरो द्वितीयः [पृष्ठ्यः प्र°नः त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवति । अत्र विषुवति विशेषमाह ·]

मानव्यः सामिधेन्यः ॥८॥ विषुवति च भवन्ति । सं° मनुना दृष्टा मानव्य[5] ऋचः। सौमापौष्ण उपालम्भ्यः ॥९॥ विषुवत्येव । सं° तृतीय उ°म्भ्यः । प्रकृतिविहितान्या द्वात्रिꣳशद्रात्रात् ॥१०॥ सह द्वा°त्रेण · आङभिविधौ कर्मविषयत्वात् [द्वि° आवापक्रमेण पूरणीयानि] । द्वाविꣳशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥११॥[6] त्रयोविꣳशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥१२॥[7] पूर्वं चतुर्विꣳशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥१३॥[8] द्वाविंशतिरात्रे पूरणाम् प्रायणीया[त्] त्रिकद्रुकास्ततोऽभिप्लवः दशरात्राच्च परं व्रतम् · त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पश्चाहस्ततः षडहः · पूर्वस्मिंश्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ षडहौ । सं° पूर्वं प्रथमम् ।

---

1) षोडशरात्रे १ प्राय° २-४ त्रिकद्रु° ५-१४ दशरात्रो १५ महाव्र° १६ उदय°। सप्तदशरात्रे १ प्राय° २-६ अभिप्लवस्य पश्चाहः ७-१६ दशरात्र १७ उदय°। अष्टादशरात्रे १ प्राय° २-७ अभिप्लवः षडहः ८-१७ दश° १८ उदय°। एकोनविंशतिरात्रे १ प्राय° २-७ अभि° ष° ८-१७ दश° १८ महाव्रतम् १९ उदय° । 2) १ प्राय° २-७ अभिप्ल° ८ अभिजित् ९ विश्व° १०-१९ दशरा° २० उदय° । 3) १ अषोडशिकः प्रायणीयः २-७ अभिप्लवः ८ अतिरात्रः सषोडशिकः ९-२० अभिप्लवौ २१ अषोडशिक उदय° । 4) १ प्रायणीयः २-७ पृष्ठ्यः ८-१० त्रयः स्वर° ११ विषुवान् १२-१४ स्वरसा° त्रयः १५-२० त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्यः २१ उदयनीयः । 5) See Tâṇḍya २३. १६. 6) १ प्राय° २-४ त्रिकद्रुकाः ५-१० अभिप्लवः ११-२० दशरात्रः २१ महाव्रतम् २२ उदयनीयः । 7) १ प्राय° २-६ अभिप्लवस्य पश्चाहः ७-१२ अभिप्लवः १३-२२ दशरा° २३ उदय° । 8) १ प्राय° २-१३ द्वावभिप्लवौ १४-२३ दशरा° २४ उदय° ।

द्वितीयꣳ सꣳसदः ॥१४॥ द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं संसदसंज्ञकम्। अत्र विशेषः ·। सं° द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं संसदः इति संज्ञम् · संसद् इति षष्ठ्येकवचनम् [यथा द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः षट्त्रिंशत्संवत्सरꣳ शाक्त्यानामित्यादि तेन सꣳसदोऽयनमित्येवं संज्ञमित्यर्थः]। अषोडशिकावतिरात्रौ ॥१५॥ सं° प्रायणीयोदयनीयावषोडशिकावत्र भवतः। विशालः ॥१६॥ वक्ष्यमाणस्याहःसंघातस्य संज्ञा। सं° वक्ष्यमाणस्य षडहस्य विशाल इतीदं नाम। पार्ष्ठिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥१७॥ सं° पार्ष्ठिकानि पृष्ठ्यषडहसम्बन्धीनि उत्तराणि चतुर्थप्रभृतीनि त्रीण्यहानि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशानि प्रतिलोमानि अनुलोमानि चात्र भवन्ति [· पूर्वम् प्रतिलोमानि षष्ठपञ्चमचतुर्थानि ततोऽनुलोमानि चतुर्थपञ्चमषष्ठानि]। तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥१८॥ तं विशालमभि°क्तौ। पृष्ठ्यस्तोमौ च ॥१९॥ अभितो भवतः। सं° पूर्वं हि उक्तम् उत्तमे षडहो बृह°त्य इति (२३. ५. १०) तौ पृष्ठ्यस्तोमौ बृहद्रथन्तरपृष्ठौ षडहौ चकारात् तं साग्निष्टोमं विशालमभितो भवतः। उत्तरः प्रतिलोमः ॥२०॥ सं° [तयोः साग्निष्टोमं विशालमभितः क्रियमाणयोः पृष्ठ्यस्तोमयोर्मध्ये उत्तरः] प्रतिलोमोऽस्याहःप्रभृति भवति। तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥२१॥ पूर्णमेतत्[1]। सं° योऽयं प्रतिलोम उत्तरः पृष्ठ्यस्तोमस्तस्मात्परौ अ°क्तौ अ°मौ भवतः।

पञ्चविꣳशतिरात्रमन्नाद्यकामानाꣳ षड्विꣳशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाꣳ सप्तविꣳशतिरात्रमृद्धिकामानाम् अष्टाविꣳशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥२२॥

द्वात्रिꣳशद्रात्रं च ॥२३॥ चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा · पञ्चविंशतिरात्रे द्वावभिप्लवौ स्वस्थाने व्रतं च[2] · षड्विंशतिरात्रे प्रायणीयाद्गोऽआयुषी ततोऽभिप्लवौ[3] · सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयात् त्रिकद्रुकाः ततोऽभिप्लवौ[4] · अष्टाविं-

---

[1]) १ प्राय° २-७ पृष्ठ्यस्तोमः षडहः ८ अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः ९-११ (६.५.४) पार्ष्ठिकान्यहानि १२-१४ (४.५.६) तान्येव षोडश्यादीनि (!) १५ अनिरुक्तोऽग्निष्टोमः १६-२१ त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्यस्तोमः षडहः २२-२३ अग्निष्टोमावनिरुक्तौ २४ उदयनीयः। [2]) १ प्राय° २-१३ अभिप्लवौ १४-२३ दशरात्रः २४ महाव्रतम् २५ उदय°। [3]) १ प्राय° २-३ गोऽआयुषी ४-१५ अभिप्लवौ १६-२५ दश° २६ उदय°। [4]) १ प्राय° २-४ त्रिकद्रुकाः ५-१६ अभिप्लवौ १७-२६ दशरात्रः २७ उदयनीयः।

शतिरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः ततोऽभिप्लवौ स्वस्थाने च व्रतम्[1] · एकोनत्रिंशद्रात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः ततोऽभिप्लवौ[2] · त्रिंशद्रात्रे त्रयोऽभिप्लवाः[3] · एकत्रिंशद्रात्रे व्रतमधिकम्[4] · द्वात्रिंशद्रात्रे प्रायणीयाद्गोऽआयुषी अभिप्लवास्त्रयः[5] ।

त्रयस्त्रिꣳशद्रात्राणि त्रीणि ॥२४॥ तत्र प्रथमे · । सं° त्रीणि सत्त्राणि त्र°णि भवन्ति। तत्र प्रथमस्याह्नान्याह · पञ्चाहाश्चत्वारः ॥२५॥ सं° प्रथमे त्रयस्त्रिंशद्रात्रे प्रायणीयादनन्तरं चत्वारोऽभिप्लवस्य पञ्चाहा भवन्ति । त्रिभ्योऽतिरात्रो विश्वजित् ॥२६॥ त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्योऽवसितेभ्यो विश्वजिदतिरात्रः । सं° पूर्वसूत्रविहितानां चतुर्णां पञ्चाहानां मध्ये त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्यः (२-१६) परो विश्वजिदतिरात्रो (१७) भवति[6]।

व्रतवद्द्वितीयं त्र्यभिप्लवम् ॥२७॥ सं° द्वितीयं त्रयस्त्रिंशद्रात्रं व्रतवत् महाव्रतयुक्तं भवति [तथा] त्र्यभिप्लवम् प्रायणीयादनन्तरं प्रथमं त्रयोऽभिप्लवा भवन्ति ।

अभिप्लवान्तरयोरतिरात्रौ ॥२८॥ सं° तत्र त्रयाणामभिप्लवानां द्वेऽअन्तराले भवतः· अन्तरालयोरतिरात्रौ भवतः[7] । तृतीये त्रयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजितमभितः ॥२९॥ सं° तृतीये त्रयस्त्रिंशद्रात्रे वि°तः त्रयस्त्रयः अभिप्लवस्य पञ्चाहा भवन्ति ।

प्रतिलोमाः परे ॥३०॥ सं° [तेषां मध्ये] परे विश्वजितो ये पञ्चाहवन्ति ते प्र°माः[8]।

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिꣳशद्रात्रात् ॥३१॥ सं° आङत्राभिविधौ · चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्या च°त्रात् सप्त सत्त्राणि प्र°तानि आवापप्रकारेण पूरणीयानि ।

चतुस्त्रिꣳशद्रात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥३२॥[9] षट्त्रिꣳशद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥३३॥[10] सप्तत्रिꣳशद्रात्रमृद्धिकामानाम् ॥३४॥[11] अष्टात्रिꣳशद्रात्रं

---

१) १ प्राय° २-४ त्रिकद्रु° ५-१६ अभिप्लवौ १७-२६ दश° २७ महाव्रतम् २८ उद° । २) १ प्राय° २-६ अभिप्लवस्य पञ्चाहः ७-१८ अभिप्लवौ १९-२८ दश° २९ उद° । ३) १ प्राय° २-१९ त्रयोऽभिप्लवा २०-२९ दश° ३० उद° । ४) १ प्राय° २-१९ त्रयोऽभि° २०-२९ दश° ३० महाव्र° ३१ उद° । ५) १ प्राय° २-३ गोऽआयुषी ४-२१ त्रयोऽभि° २२-३१ दश° ३२ उद° । ६) ततश्चतुर्थः पञ्चाहः १८-२२ ततो दशरात्रः २३-३२ उदयनीय ३३ इति । ७) १ प्राय° २-७ अभिप्लवः ८ अतिरात्रः ९-१४ अभिप्लवः १५ अतिरात्रः १६-२१ अभिप्लवः २२-३१ दशरात्रः ३२ महाव्रतम् ३३ उदय° । ८) १ प्राय° २-१६ त्रयोऽभिप्लवस्य पञ्चाहाः १७ विश्वजिदतिरात्रः १८-३२ प्रतिलोमास्त्रयः पञ्चाहाः ३३ उदय° । ९) १ प्राय° २-४ त्रिकद्रुकाः ५-२२ त्रयोऽभिप्लवाः २३-३२ दशरात्रो ३३ महाव्र° ३४ उद° । पञ्चत्रिंशद्रात्रे १ प्राय° २-६ पञ्चाहः ७-२४ त्रयोऽभिप्ल° २५-३४ दश° ३५ उदय° । १०) १ प्राय° २-२५ चत्वारोऽभिप्ल° २६-३५ दश° ३६ उद° ११) the same, but ३६ महाव्र° ३७ उदय° ।

प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥३५॥[1] चत्वारिंशद्रात्रं च ॥३६॥ सं° चत्वारिंशद्रात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा भवति[2]। व्रतवन्त्युत्तराणि प्रथमतृतीयवर्जं सतिकान्नपञ्चाशद्रात्राणि ॥३७॥ सं° उत्तराणि वक्ष्यमाणानि सप्त एकोनपञ्चाशद्रात्राणि सत्त्राणि भवन्ति · [तत्र सप्तानां मध्ये] प्रथमान्यानि [पञ्च व्रतवन्ति] महाव्रतवन्ति भवन्ति [प्रथमतृतीये तु महाव्रतरहिते भवतः]। प्रथमो विधृतिः ॥३८॥ पुंलिङ्गेन सत्त्रस्याभिधानम्। सं° प्रथम एकान्नपञ्चाशद्रात्रो विधृतिसंज्ञकः। अषोडशिकावतिरात्रौ ॥३९॥ सं° [प्रथमे एकाऽद्रात्रे] अतिरात्रौ प्रायणीयोदयनीयावषोडशिकौ भवतः ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

कौसुरुबिन्दः प्रथमस्त्र्यहः ॥१॥ कौ°ह्नोऽग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्तोमयुक्तास्त्रयः। तत्र विशेषः ·। सं° [अत्र] प्रायणीयादनन्तरं कुसुरुबिन्दसंज्ञकदशरात्रस्य यः प्रथमस्त्र्यहो[ऽग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रय इति (२३. ५. ११) स एवात्र] भवतीत्यर्थः। [तत्र विशेषमाह ·] उक्थ्यौ तूत्तरौ ॥२॥ सं° [अत्र कौसुरुबिन्दे] त्र्यहे उत्तरौ द्वितीयतृतीयौ उक्थ्यौ [उक्थ्यसंस्थौ भवतः]। षोडशिदशमा उक्थ्याः ॥३॥ भवन्ति · यत्र संस्थामात्रमेवोह्यते तत्रापूर्वव्यपदेशः यत्र गौर्ज्योतिरायुरादिवदुपादानम् तत्रैकाहिकाः दशरात्रे पुनर्द्वादशाहिका इति · ऐकाहिके पुनर्नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः अपूर्वेषु तु द्वादशाहिको विध्यन्तः। सं° ततस्त्र्यहात्परे [षोडशि]दशमा उक्थ्याः भवन्ति · षोडशी दशमो येषां ते। पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश-द्वादश ॥४॥ उक्थ्या भवन्ति। सं° [अस्मादेव] वचनाद[त्रि]कः पृष्ठ्यः षडहः तमभितो द्वादश-द्वादश उक्थ्याः। वर्गान्तरेष्वतिरात्राः ॥५॥ सं° अत्र ताण्डो (२४. ११) पञ्च वर्गाः तेषां चत्वार्यन्तराणि · तेष्वन्तरेषु चत्वारोऽतिरात्राः[4]।

यमातिरात्रम् ॥६॥ व्याख्यास्यतऽइति सूत्रशेषः। सं° द्वितीयस्यैकान्नपञ्चाशद्रात्रस्येयं संज्ञा। अभिप्लवौ गोऽआयुषीऽअतिरात्रौ ॥७॥ अभिप्लवावभि-

---

1) १ प्राय° २-३ गोऽआयुषी ४-२७ चत्वारोऽभिप्ल° २८-३७ दश° ३८ उद°। एकोनचत्वारिंशद्रात्रं the same, but २-४ त्रिकद्रुकाः। 2) १ प्राय° २-४ त्रिकद्रु° ५-२८ चत्वारोऽभि° २९-३८ दश° ३९ महाव्र° ४० उदय°। 3) Thus A. बिंदुसंज्ञकः दश° Ss. 4) १ प्राय° २-४ कौसुरुबिन्दत्र्यहः ५ अतिरात्रः ६-१४ नवोक्थ्याः १५ एकः षोडशी १६ अतिरात्रः १७-२८ द्वादशोक्थ्याः २९ अतिरात्रः ३०-३५ पृष्ठ्यः ३६ अतिरात्रः ३७-४८ द्वादशोक्थ्याः ४९ उदयनीयः।

त्रिद्विश्वजितावतिरात्रौ ॥८॥ अभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ ॥९॥[1]

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिप्लवाः षट् ॥१०॥ आ॰नीयमिति संज्ञा · तत्र · । सं॰ आ॰यसंज्ञके एकान्नपञ्चाशद्रात्रे षडभिप्लवा भवन्ति । चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥११॥ चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्योऽवसितेभ्यः (२-२५) स॰त्रो (२६) भवति । सं॰ ततो द्वौ अभिप्लवौ (२७-३८)[2] । तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्गुलुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः ॥१२॥ तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु वर्तमानासु गु॰भिः पृथक्पृथक् स॰युः · पुरुषार्थत्वात् गार्हपत्ये न प्राप्नोतीति वचनं त्वेतत् । सं॰ अत्र दीक्षिताः गा॰त्ये गु॰भिः सह पृथक्पृथक् स॰युः [सुगन्धितेजनं रोहिणपुष्पाणि · पीतुदारुर्देवदारुः उदुम्बर इत्यन्यऽइति माधवाचार्याः । अथास्य त्रिधा पक्वस्य घृतस्य विनियोगमाह ·] यथासवनं तैः[3] सवनेष्वाञ्जनाभ्यञ्जने कुर्वीरिन्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥१३॥ प्रातःसवनान्ते गुल्गुलुना[4] माध्यन्दिने सुग॰नेन तृतीयसवने पैतुदारवेण · आञ्जनमक्ष्णोः अभ्यञ्जनं शरीरस्य आग्नीध्रेऽहरहः । सं॰ अहरहः सर्वेषु एकोनपञ्चाशत्संख्ये[ष्वहःसु अग्नीधः शरणे गृहे] तैर्गोल्गुलवादिभिः [सर्पिर्भिर्यथासवनं[5] सवनक्रमेण दीक्षिता आञ्ज॰ञ्जने कुर्वीरन्] ।

पृष्ठ्ये वा ॥१४॥ सं॰ षडहे वा आञ्जनाभ्यञ्जने कुर्युः [न सर्वेष्वहःसु] ।

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥१५॥ वा सवनान्तेषु । सं॰ [अथवा स॰षु] चमसेषु भक्षयिष्यन्तः तद्भक्षणात्पूर्वम्] आञ्ज॰कुर्युः [· सर्वेषु सवनेषु सवनस्य मुखे आदौ भवाः सव॰खीयाः प्रस्थितयागचमसा इति यावत्] । यऽआत्मानं नैव ज्ञानीरंस्तेषामेतत् ॥१६॥ यऽआत्मानं प्रसुप्तमिव मन्यन्ते तेषामाञ्ज॰नीयेऽधिकारः । सं॰ [ज्ञानातिरन्तर्भावितण्यर्थः न ज्ञापयेयुरेव] विद्वत्सभामध्ये स्वात्मानं प्रख्यापयितुमशक्ताः तेषामेतत्सत्त्रं भवति । संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥१७॥ सं॰तमिति सत्त्रनाम · तत्र [प्रायणीयादनन्तरं] च॰हर्भवति । सं॰ चतुर्थस्यैकान्नपञ्चाशद्रात्रस्य संज्ञा[6] । अभिप्लवाश्चत्वारः ॥१८॥ गोऽआयुषी ॥१९॥

---

1) १ प्राय॰ २-१३ अभिप्लवौ १४. १५ गोऽआयुषी १६-२७ अभिप्लवौ २८-२९ अभिजिद्विश्व॰ ३०-३५ अभिप्ल॰ ३६. ३७ सर्वस्तोमनव॰ ३८-४० दशरात्रो ४८ महाव्रतम् ४९ उदय॰ ।
2) ३९-४८ दशरात्रः ४९ उदय॰ । 3) ? नान्तैः K. M pr. m. 4) ? गुल्गुलेन K. 5) see Tândya २४. १३. 6) १ प्राय॰ २ चतुर्विं॰ ३-२० त्रयोऽभिप्लवाः २१-२९ नवरात्रः ३०-३५ अभि-

[दिव॰ यद्यपि सूत्रकारेण गोऽआयुषीऽइत्युक्तम् तथापि पञ्चविंशे आयुश्च गौश्च द्वेऽअहनीऽइत्येवमत्र विशेषपाठात् (२४.१४) पूर्वमायुस्ततो गौरित्येवमनुष्ठेयम् सूत्रे त्वल्पाक्षरत्वेन गोशब्दस्य पूर्वनिपातः]। त्रिभ्यो विषुवन्मध्यो नवरात्रः ॥२०॥ सं॰ तत्र चतुर्णामभिप्लवानां मध्ये त्रिभ्योऽभिप्लवेभ्यः परो वि॰ध्यो गावामयनिको न॰त्रो भवति[1]। एकषष्टिरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्रमभितः ॥२१॥ अप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघविकेन सताचार्येणाभिहितम्[2]। सं॰ [अथ प्रागप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघवार्थं संवत्सरसंमितस्याङ्गामनुवृत्तिलोभेनात्तरोपनिबध्नाति ·] न॰तः पृष्ठ्यः षडहो भवति। प्रतिलोमः परः ॥२२॥ सं॰ उपरिष्टात्क्रियमाणः पृष्ठ्यः प्र॰मः [त्रयस्त्रिंशारम्भणो भवति] अन्यत्सर्वं संवत्सरसंमितेन समानम्[3]। [पञ्चमनेकान्नपञ्चाशद्रात्रमाह ·] सवितुः ककुभः ॥२३॥ व्याख्यास्यतऽइति सूत्रशेषः[4]। नवरात्राश्चत्वारः ॥२४॥ तानाचष्टे ·

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणाम् उक्थ्या इतरे ॥२५॥ सर्वे चैतेऽपूर्वाः। परे षडभिप्लवे ॥२६॥ सं॰ परे पूर्वोक्तात्पञ्चमात्परे द्वे षष्ठसप्तमे एकान्नपञ्चाशद्रात्रे ष॰ठे भवतः। पूर्वस्य चतुर्भ्यो व्रतम् ॥२७॥ सं॰ प्रस्तुतयोः षष्ठसप्तमयोर्मध्ये प्रथमस्य षष्ठस्यैकान्नपञ्चाशद्रात्रस्य चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्योऽवसितेभ्यः परं महाव्रतं भवति[5]। प्रजातिकामानामेतत् ॥२८॥ सं॰ एतत्सत्त्रम्।

प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्च ॥२९॥ ननु च प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्राप्नोति चतुर्द॰हश्चेत्यवाच्यम् उच्यते च तत्किमर्थम्[6] · शतरात्रद्वयप्रज्ञापनाय · एकं प्रकृतिविहितम् तत्र त्रिकद्रुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भव-

---

प्र॰ ३६ आयुः ३७ गौः ३८-४७ दशरात्रो ४८ महाव्रतम् ४९ अतिरात्रः।

1) २१ अभिजित् २२-२४ त्रयः स्वरसामानः २५ विषुवान् २६-२८ त्रयः स्व॰नः २९ विश्वजित्। 2) ? अवाचा K. See १७. १०. ५. 3) १ प्राय॰ २ चतुर्वि॰ ३-२० त्रयोऽभिप्ल॰ २१-२६ पृष्ठ्यः २७-३५ नवरात्रः ३६-४१ प्रतिलोमः पृष्ठ्यः ४२-४७ अभिप्लवः ४८-४९ आयुः गौः ५०-५९ दशरात्रः ६० महाव्र॰ ६१ उदय॰। 4) १ प्राय॰ २-३७ चत्वारो नवरात्राः ३८-४७ दशरात्रः ४८ महाव्र॰ ४९ उदय॰। 5) १ प्राय॰ २-२५ चत्वारोऽभिप्ल॰ २६ महाव्र॰ २७-३८ अभिप्लवौ ३९-४८ दशरात्रः ४९ उदय॰। 6) मन्दधियां सुखेन प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः अन्यथा तेषां कठित्येवंविधा प्रतिपत्तिर्न भवति यदेतावद्भिरेवाभिप्लवैः पूरणं भवतीति Deva.

न्ति दशरात्राच्च परं व्रतं भवति[1] द्वितीये यथोपदेशमहानीत्यभिप्लवेभ्यः (१.३) परतश्चतुरहः । तं॰ शतसुत्यं सत्त्रं प्र॰तं भवति · चतुरहशब्देन त्रयस्त्रिकद्रुका महाव्रतं चेति[2] । सदोहविर्धानानि चक्रीवन्ति ॥३०॥ तं॰ [च॰न्ति चक्रवन्ति] मञ्जूषादिवच्चक्रयुक्तानि भवन्ति यथा पुरुषैः प्रेरितानि चलन्ति ।

अभिप्रयायमभिषुण्वन्ति देशानपरोधेन[3] ॥३१॥ यात्वा-यात्वाभिषवं कुर्वन्ति देशानपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते । तं॰ अहरहः[4] प्रत्यहमभिप्रयायाभिप्रयाय यात्वा-यात्वाभिषुण्वन्ति सोमाभिषवं कुर्वन्ति · कथम् देशानुपरोधेन देशस्याभिषवस्थानस्यानुपरोधोऽबाधो देशानुपरोधः अभिगमनं कृत्वा पश्चात्स्वस्थानमागत्याभिषवः कार्यः । अहरहरभिप्लवेषु त्रिकद्रुकेषु वा ॥३२॥ वेति विकल्पः । तं॰ अभिप्रयायमभिषुण्वन्तीत्येतदभिप्लवेष्वेव[कर्तव्यम् न तद्व्यतिरिक्तेषु दशरात्रमहाव्रतत्रिकद्रुकप्रायणीयोदयनीयेषु अथवा त्रि॰षु एवैतत्कर्तव्यम् नाभिप्लवदशरात्रमहाव्रतप्राय॰ । अभिप्लवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥३३॥ तं॰ प्रकृतिविहितानां सत्त्राणाम् [यदा चाभिप्लवाभ्यासो न सम्भवति तदा तस्यादितः पञ्च इत्याद्युपायः (१.८)] । सकृत्प्रयोगी दशरात्रः ॥३४॥ प्रकृतिविहितानामेष धर्मः । तं॰ द्वादशाहिको दशरात्रः स॰गी भवति एकस्य सत्त्रस्य मध्ये [एकवारमेव प्रयुज्यते] । व्रतवन्ति सर्वजिद्दीक्षाणि ॥३५॥ तं॰ यानि महाव्रतसंयुक्तानि सत्त्राणि तानि सर्वजिद्दीक्षाणि भवन्ति [यथा सर्वजिति (२२. १. ४४-४५) चतुर्दिनाधिकं संवत्सरं दीक्षाः एकदिनाधिकं संवत्सरं वा संवत्सरं वा षण्मासान्वा] ।

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येकेऽ एकान्नपञ्चाशद्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि ॥३६॥ स॰दीनि रात्रिसत्त्राणि त्रि॰नि एकान्न॰त्रे च यानि व्रतवन्ति तान्यष्टादशदीक्षाणि पौ॰माणि चेकेऽ इच्छन्ति एके यथाप्राप्तम् व्रतवद्व्रमात्रं[5] सर्वजिद्दीक्षता च । तं॰ सप्तदशरात्रादारभ्य त्रिंशद्रात्रपर्यन्तानि द्वे एकान्नपञ्चाशद्रात्रे च [ये महाव्रतवर्जिते प्रथमतृतीये विधृत्याञ्जनाभ्यञ्जनीयसंज्ञे] ·

---

1) ताण्ड्ये अस्यैव शतरात्रस्य दर्शनात् स्वबुद्ध्या शतरात्रद्वयकल्पनं निर्मूलमिति प्रतिभाति Deva. 2) १ प्राय॰ २-४ त्रिकद्रु॰ ५-८८ चतुर्दशाभिप्लवाः ८९-९८ दशरा॰ ९९ महाव्र॰ १०० उदय॰ । 3) Thus KM. ३. शानुप॰ A. Ss. शामुप R. 4) Ss. and A. join अहरहः to this sûtra, not to ३२. 5) ? ॰वंतमात्रं K.

पौर्णमास्या[मा]रम्भो येषां तानि ॥ ॥ शतातिरात्रं सत्रमुपेयुरिति श्रूयते (११. ५.५.६) · तत्र संदेहः · किं शातरात्रिकाणामह्नां संस्थात्वमात्रमुच्यते उत द्वादशाहस्य यदाद्यमहरतिरात्रसंस्थम् तद्दुतकृत्वोऽभ्यसितव्यम् उत दशरात्रस्यातिरात्रसंस्थस्यैषोऽभ्यासः आहो स्विच्छतसंख्यासंयुक्तानामतिरात्राणां विधिरिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षः · शतातिरात्रेऽहानि शतरात्रसामान्यात् ॥३७॥ श॰त्रे शतमह्नां श्रूयते तच्छातरात्रिकाण्यहानि प्रवर्तन्ते · शतसंख्यावच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पर्युपस्थापक[त्व]मिति · एवं प्राप्तेऽआह · । सं॰ श॰त्रे शतरात्रस्याहानि भवन्ति · कुतः शत॰न्यात् ते शतातिरात्रं सत्रमुपेयुरिति (११.५.५.६) श्रुतम् अहानि [च] तत्र न श्रुतानि [अतः शतसुत्यत्वसादृश्येन शतरात्रस्य सर्वाण्यहान्यतिरात्रसंस्थानि भवन्ति · इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह ·] । द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥३८॥ अत्र वृद्धयाज्ञिको यशोगोप्याचष्टे द्वादशाहस्य यदाद्यं प्रायणीयमहरतिरात्रसंस्थम् तस्यैतद्दुतसंख्याविधानमिति एवं चातिरात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति · यत्पुनरुक्तम् शतरात्रः प्रवर्तत इति तदयुक्तम् न हि शतातिरात्रस्य शातरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति उभयत्र ह्यानुमानिकेन वचनेन द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते तस्मान्न शातरात्रिको विध्यन्तः · यदप्युक्तम् द्वादशाहाद्यस्याह्न इयं संख्या विधीयत इति तदप्ययुक्तम् पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या भवति न च प्रायणीयेऽभ्यस्यमाने पृथक्त्वनिवेशित्वसम्भवः तस्मादेतदप्यनुपपन्नमेव । पितृभूतिराचार्यः सूत्रमन्यथा व्याचष्टे द्वाद॰कृतेरिति द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणं[1] विज्ञानीमः यः सत्रेषु प्रवर्तत इति कश्चासौ[2] दशरात्रः स हि सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिधर्मेति · एतदपि नोपपद्यते · न हि दाशरात्रिकेष्वन्वयप्राप्तेष्वहःसु संस्थान्यत्वं शतसंख्याविधानं चोपपद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् · अत्रापि च पृथक्त्वनिवेशिनी नैव संख्या भवति दशरात्राभ्यासात् · तस्मादेतदप्यसदेव । अत्र वदामः · द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम् द्वादशाहमूलमित्यर्थः · कुत एतत् तत्प्रकृतेः द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसत्राणामित्युक्तमेव ·

१) ? प्रवृतिधर्माणां K. २) ? कश्चादौ K.

अपि च यत्राहर्विशेषो नाम्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंस्थानामहर्विशेषाणामाम्नानाद्दशरात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति · तस्मादियमेव व्याख्या द्वादशाह आद्यः प्रकृतिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वाद्यं शतातिरात्रमिति बहुव्रीहिः । सं॰ द्वादशाहप्रकृतिकं शतातिरात्रं भवति [न शतरात्रप्रकृतिकम् अतश्चात्र द्वादशाहिका एव धर्मा भवन्ति न शतरात्रधर्माः · अहानि तु शतातिरात्रसमाख्ययैव विहितानि शतमतिरात्रा यस्मिंस्तच्छतातिरात्रमित्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अन्यथा एवंविधायाः संज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः · तेनात्र शतमतिरात्रा अपूर्वा एव विधीयन्ते · तेषु च सर्वेषु द्वादशाहधर्मा भवन्तीति सिद्धम्]।

शताग्निष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥३९॥ एष एव न्यायः । शतातिरात्रऽएव कर्म विचारयति · आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे निदधाति॥४०॥ आश्विनस्य शस्त्रस्य[1] आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्र॰वाकमुपाकरोति · अन्तर्या॰कलशे स्थापयति । सं॰ स्पष्टम् । सशेषं होतृचमसम् ॥४१॥ स्थापयति । ततः·

तिरोऽह्न्यादि करोति पूर्वस्याह्नः ॥४२॥ [देव॰ ततः सूर्यऽउदिते आश्विनशस्त्रे समाप्ते अध्वर्युः पू॰ह्नः ति॰दि तिरोऽह्न्यसोमयागादि कर्म करोति · तिरश्च तदहश्चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति (पा॰ २.१.५७) कर्मधारयः तिरोऽह्न इति रूपम् · रात्र्या अन्तर्हितं व्यवहितमहरिति तस्यार्थः · तिरोऽह्ने रात्र्यन्तर्हितेऽहनि भवाः सोमास्तिरोऽह्न्याः · आश्विनशस्त्रकयागसम्बन्धिनः चमसस्थाः सोमाः पूर्वदिननिष्पन्नत्वात्तिरोऽह्न्या इत्युच्यन्ते तत्प्रचारादि करोतीत्यर्थः]।

ग्रहग्रहणाद्या विप्रुड्ढोमात्कृत्वा[2] ॥४३॥ [देव॰ पूर्वस्याह्नो यज्ञपुच्छे समाप्ते पुनः पवित्रं वितत्य होतृचमसे यजमानेन हस्तेन गृहीते प्रकृतिवद्धारायां प्रवृत्तायामध्वर्युरैन्द्रवायवादिग्रहग्र॰] ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥ ॥

सवनसंततिं जुहोत्यग्निः प्रातःसवनऽइति ॥१॥ सवनसंततिसंज्ञकं होमं करोति अग्निः॰नऽइत्यनेन मन्त्रेण (१.३.२१) । सं॰ अथानुपूर्व्य॰पद्याधाऽइति श्रवणात् (११.५.५.११) । संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि तद्गुणदर्शनात् ॥२॥

1) ? सश॰ K. 2) हृ K. M. ३. १.

सं॰तीनि यानि सत्त्राणि तानि ग॰तीनि भवन्ति संवत्सरसामान्यात् · तद्गु॰नात् दृश्यन्ते हि तेषु गावामयनिका गुणाः अथ यत्पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति अथ यदभिप्लवं षडहमुपयन्तीति (१२. १. ३. ११ १०)। आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमाः ॥३॥ आदि॰यनमिति संज्ञा सत्त्रस्य · [दिव॰ तत्र गवामयनप्रकृतित्वात्सर्वं तद्वत्प्राप्तम् · तद्विशेषयति ·] तत्राभिप्ल॰माः भवन्ति। [दिव॰ तत्रायुग्मान्यहानि त्रिवृत्स्तोमकानि युग्मानि तु पञ्चदशानीति षडहेषु त्रिवृत्पञ्चदशयोर्वि॰वेकः· उत्तरपक्षे तु विपरीतम् अयुग्मानि पञ्चदशानि युग्मानि तु त्रिवृत्स्तोमकानीति]। मासाः पृष्ठ्यमध्याः ॥४॥ सं॰ पृष्ठ्यो मध्ये येषां ते · गवामयने हि पृष्ठ्यान्ता मासा उक्ताः (२३.२.३) [इह पृ॰ध्याः कर्तव्याः द्वौ अभिप्लवौ पृष्ठ्यः द्वावभिप्लवावित्येवंरूपाः]। बृहस्पतिसवोऽभिजित्स्थाने ॥५॥ [दिव॰ षष्ठे मासेऽभिजिदग्निष्टोम इत्यस्य (१३.२.५) स्थाने त्रिवृद्बृह॰वो भवति ऐकाहिकबृह॰वधर्मक इत्यर्थः]।

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः ॥६॥ स्थाने भवति। [दिव॰ उत्तरस्मिन्पक्षे सप्तमे मासे · पञ्चदश उक्थ्यसंस्थः]। विश्वजितः परे ये त्रयोऽभिप्लवास्तेषामुत्तरयो स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥७॥ सं॰ तेषामुत्तरयोर्द्वितीयतृतीययोः स्थाने त्रिवृत्स्तोमका दशाग्निष्टोमा भवन्ति। उद्भिद्बलभिदौ च ॥८॥ सं॰ दशभ्योऽग्निष्टोमेभ्यः परौ · [एवं द्वयोरभिप्लवयोः स्थानं पूर्णं कृतम्]। षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः ॥९॥ सं॰ [उत्तरस्मिन्पक्षे] षष्ठमासस्यादौ ये त्रयोऽभिप्लवा गवामयने विहिताः (१३. २. ४) तेषां मध्ये मध्यमाभिप्लवस्थाने पृष्ठ्यः षडहो भवति। दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥१०॥ सं॰ द्वादशाहिकदशरात्रस्य स्थाने छ॰हो (२३.५.२८-२१) भवति।

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥११॥ विशेषमाह · अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥१२॥ त्रिवृत्स्तोमकाः। मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे प्रतिलोमाः परे ॥१३॥ सं॰ उत्तरपक्षे मासाः प्रतिलोमाः। योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य उत्तमः सः ॥१४॥ सं॰ आदित्यानामयने [उत्तरपक्षे] मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः (?) अत्र स उत्तमः। गोऽआयुषी प्रतिलोमे छन्दोमदशाहश्च ॥१५॥ प्रतिलोम एव। [दिव॰ अन्तिमादह्न आरभ्य]। दृतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं-मासम् ॥१६॥ दृति॰नमिति सत्त्रस्य संज्ञा · तत्रैकै॰मासं नयेत् · पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः एवं

ह्यत्र श्रूयते (ताण्ड्य° २५. ३) त्रिवृता मासम् पञ्चदशेन मासम् सप्तदशेन मासम् एकविंशेन मासम् त्रिणवेन मासम् त्रयस्त्रिंशेन मासमिति · अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति · तदुक्तमाचार्येण · एकाहास्तच्छब्दात् ॥१७॥ इति · तेषां शब्दस्तच्छब्दः सत्त्वाभिधायक उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दो ऽपि च एकाहानामेव वाचक उपलभ्यते · पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति · नैतदेवम् · पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितया श्वकर्णाश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमे न प्रवृत्तिः न च तन्न्याय्यम् तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां वाचक इति · एवं प्राप्तऽआह · । सं° [अत्रेदं संदिह्यते · किं पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा अभिधीयन्ते उत पृष्ठ्यस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति पृष्ठ्यस्य षडहस्य सम्बन्धिनस्त्रिवृदादय स्तोमा इति · किं चातः · यद्येकाहाभिधानम् एकैकेन त्रिवृदादिना एकाहेन मासस्य पूरणं कर्तव्यम् · अथ पृष्ठ्यस्य स्तोमानामभिधानम् तदा चोदकप्राप्तेषु गवामयनिकेषु नानाविधेष्वहःसु त्रिवृदादेः स्तोममात्रस्य विधानमिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षः ए°ब्दात्] अत्र पृष्ठ्यस्तोमशब्देन त्रिवृदादय एकाहा एवाभिधीयन्ते तच्छब्दात् [त्रिवृ°स्त्रिंशेन मासमिति (ताण्ड्य° २५.३) त्रिवृदादय एकाहवाचकाः शब्दा यतः] । नानाहानि वा संघातशब्दात् ॥१८॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · नानाहानि वा यान्यन्यत्रप्राप्तानि तेषु स्तोमविधानम् त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि · कुत एतत् संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति तदा च[1] मासमिति वाक्यं भिद्यते · अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति · । सं° अथवा दृतिवातवतोरयनस्य एकैकस्मिन्मासे] ना°हानि भवन्ति · [यानि प्रकृतितः प्राप्तानि · तेष्वेव त्रिवृदादिस्तोमविधानम् न तु त्रिवृदादिना एकैकेनैकाहेन मासपूरणम्] कुतः सं°ब्दात् यतस्त्रिवृदादयः संघातशब्दाः [संघातवाचकाः स्तोत्रियासंख्यावाचकाः अतो मुख्यया वृत्त्या स्तोत्रियासंघवाचिनः गौण्या वृत्त्या त्वेकाहेषु वर्तन्ते त्रि-

1) ? स च K.

वृत्स्तोमयोगास्त्रिवृदिति · गौणमुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायात्त्रिवृदा[दि]-शब्दाः पृष्ठ्यसम्बन्धिनां स्तोमानां वाचका इति सिद्धम्] । मध्ये व्रतम् ॥ १९॥ विषुवत्स्थाने व्रतं भवति । सं° विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति ।

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥२०॥ सं° पूर्वपक्षस्य प्रातिलोम्येनोत्तरपक्षो भवति [त्रयस्त्रिंशेन मासं त्रिणवेन मासमित्यादि] । कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥२१॥ कु°यनमिति सत्रस्य संज्ञा · तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति ।

चतुर्थ्यां वापरपक्षस्य ॥२२॥ इति विकल्पः । सं° फाल्गुनापरपक्षस्य [· वा चैत्र्यां पौर्णमास्यामिति] । मासं दीक्षाः ॥२३॥ तस्य भवन्ति ।

सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति ॥२४॥ सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् · तत्र द्वावपि होमौ कालैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ प्रधानस्य तु भेदः · चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति तन्त्रेणोत्तरां जुहोति । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राग्वंशितः एव न शालाद्वार्ये ज्योतिष्टोमे हि तद्भूतम् न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो न च तदङ्गमिति · आहवनीयस्त्वतिप्रणीत एव । सं° सोमबन्धनपूर्वकम् · [अत्राग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः ततश्च तद्धर्मकं कर्मान्तरं मासपूर्तिपर्यन्तं प्रत्यहमत्र भवति] ।

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥२५॥ नयेयुः । पक्षादौ यथ्यद्धविस्तत्सर्वस्मिन् ॥२६॥ सं° [पक्षस्यादौ] प्रतिपदि यद्यद्धविस्तदेव सर्वस्मिन्पक्षे भवति [सकले] शुक्ले दर्शेष्टिः [सकले] कृष्णे पौर्णमासेष्टिः । सारस्वते च प्रथमे ॥२७॥ एवमेव । तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् ॥२८॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ · समस्तयोर्हि चोदना दर्श°साभ्यां मासमिति (२५) · न ह्यत्र कालभेदकः तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव । सं° [न दर्शपौर्णमासस्य पक्षभेदेनानुष्ठानम् किं तर्हि] तन्त्रेण कर्तव्यौ · कुतः स°त्वात् समस्तयोरेव दर्श°मासयोः [प्रत्यहं मासस्य पर्यन्तं विहितत्वात् · सारस्वते तु पक्षभेदेनैव तत्र तथैव] विधानात् । अग्निहोत्रं च ॥२९॥ अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः (२४)। सं° तन्त्रेण · [न तु नित्याग्निहोत्रवत्सायम्प्रातः पृथक्पृथगिति · अतो दिवसे एव

सायम्प्रातस्तनमग्निहोत्रं तन्त्रेणैव होतव्यम् · एककालत्वादङ्गानि तन्त्रेण · प्रधानाङ्गतयस्तु भिन्नाः]। पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥३०॥ नीयन्ते · वैश्वदेवेन मासम् वरुणप्रघासैर्मासम् साकमेधैर्मासम् शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः (ताण्ड्य° २५. ४)। सं° पृथक् [पृथक्चत्वारो] मासा नेयाः। साकमेधा दर्शपूर्णमासवत् ॥३१॥ तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः। सोमा वा सामान्यात् ॥३२॥ सं° एते अग्निहोत्रादयः सोमा वा भवन्ति · कुतः सामान्यात् सत्त्रं हि सोमयागैः पूरणीयम्। न जुहोतिशब्दात् ॥३३॥ नैतदेवम् सोमा इति · कुत एतत् जु°ब्दात् मासमग्निहोत्रं जुहोतीति जुहोतिशब्दोऽत्र भवति न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः तस्मान्न सोमा इति। काममितरे ॥३४॥ इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः न हि तत्र जुहोतिशब्द इति · नेत्युच्यते · दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव दर्श°सादीन्प्रत्याययन्ति सोमोपपदाः सोमान् · निरुपपदाश्चेते मासं दर्श°साभ्यामिति तस्माद्दर्श°सादयोऽपि न सोमा एते। सं° दर्श°सादयः कामं सोमा भवन्तु [यतस्तत्र जुहोतिशब्दो नास्ति · परमार्थतस्तु तेऽप्यत्र सोमा न भवन्ति यतो दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा अत्र श्रूयन्ते न चातुर्मास्यसोमा दर्शपूर्णमाससोमा इत्येवं सोम[पि]पदाः अतस्तेऽपि न सोमा इति सिद्धान्तः। एवं षण्मासाः परिपूर्णाः मासश्चात्र सर्वत्र सावनस्त्रिंशद्दिनात्मकः · अथोत्तरेषु षट्सु मासेष्वहान्याह ·] दृतिवातवतोरयनपूर्वपक्षेण षण्मासान् ॥३५॥ दृति°यनस्य पूर्व°सान् नयेयुः। [द्विव° तत्र विशेषमाह ·] उत्तमे त्र्योऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥३६॥ सं° उत्तमे द्वादशे मासि एतान्यहानि भवन्ति। उपरिष्टादतिरात्रं भवति ॥३७॥ अनुग्रहश्रुतेः यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति। [द्विव° अन्ते एक उदयनीयातिरात्र एव भवति (१२.१.६) न प्रायणीय इत्यर्थः]। उभयतो वा ॥३८॥ अतिरात्रो भवति सत्त्रत्वात् · अनुग्रहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात्। [द्विव° अथवोभयतोऽतिरात्रं भवति प्रायणीयश्चोदयनीयश्चात्र द्वावपि भवत इत्यर्थः]। हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात् ॥३९॥ हभ्योऽवसितेभ्यः एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति एवं सोमानन्तर्यं भवति · एके तन्नेच्छन्ति अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृ-

तौ दृष्टा इहापि तद्वदेव तस्मात्प्रागेव हविर्भ्यः प्रायणीयः । सं° [उभयतो ऽतिरात्रपक्षे प्रायणीयमतिरात्रमेके आचार्या] हविर्भ्योऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपर्वभ्यः परं कुर्वन्ति · [एवं हि सर्वेषां] सोमयागानामानन्तर्यमव्यवधानं कृतं भवति इतरथा हविर्यज्ञैर्व्यवधानं स्यात् [· एके एतन्न वाञ्छन्ति · यतः प्रकृतौ प्रायणीयस्याग्नीषोमीयोत्तरकालता दृष्टा · इहापि च तद्वदेवानुष्ठानं युक्तम् · तस्माद्धविर्यज्ञेभ्यः पूर्व एव प्रायणीयो भवति । अन्येभ्यः सत्रेभ्योऽत्र विशेषमाह ·] अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः ॥४०॥ अत्सरुकाः अवृन्तकाः कुण्डा वृत्ताकाराः । सं° अत्र अत्सरुका अवृन्ता मूलज्ञापकचिह्नदण्डरहिताः कुण्डा कुण्डाकारा वृत्ताश्च भवन्ति[1] । पञ्चऽर्त्विजस्त्रीणि-त्रीणि कर्माणि कुर्युः ॥४१॥ सं° [अत्र कुण्डपायिनामयने] वक्ष्यमाणाः पञ्चर्त्विजः कर्माणि कुर्वन्ति त्रयाणां-त्रयाणामृत्विजां कर्माणि एकैकः करोति । होताध्वर्युपोत्रीये च ॥४२॥ चशब्दाद्धौत्रं च । उद्गाता नेष्टृहावाकीये ॥४३॥ मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥४४॥ प्रस्तोता ब्राह्मणाछंसिग्रावस्तोत्रीये ॥४५॥ सं° सर्वत्र प्रथमान्तः कर्ता । प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे[2] ॥४६॥ चकारः (४२) सर्वत्रानुवर्तते ।

मुख्यासनेभ्योऽनुसृप्येतराणि ॥४७॥ आसनशब्दः स्थानवाची · मुख्यस्थानेभ्यः अनु सृप्त्वा-सृप्त्वा परकीयाणि कर्माणि कुर्युः स्वकर्मकर्तृकस्य चरितार्थत्वात् ।

सर्पसत्त्रम् व्यत्यासं विराट् कौसुरुबिन्दद्वितीयं च ॥४८॥ सर्पसत्त्रमिति नाम · तत्राद्यन्त्याह · विराडेकाहः कौसुरुबिन्दस्य द्वितीयमहः वचनसामर्थ्यात् । सं° [पूर्वं प्रायणीयातिरात्रः ततो छन्दसोमानां द्वितीयो विराडेकाहोऽग्निष्टोमसंस्थः तथा कौ°बिन्दस्य यद्द्वितीयं त्रिवृदग्निष्टोमः (२३.५.१९-२०)] एतदर्धद्वयं व्यत्यस्य प्रयुञ्जानः सर्वं सत्त्रं पूरयेत् । गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥४९॥ ग°नमेव वा भवति · कुत एतत् अभिगरश्रवणात् षण्डकुषण्डावभिगरापगराविति श्रवणात् (ताण्ड्य° २५.१५) अभिगरापगरौ च गवामयने दृष्टौ तेन गवामयनं भवति · अत्र वाशब्दं विकल्पार्थमेकऽइच्छन्ति । न चैतद्युक्तम् · अभिगरापगरौ हि लिङ्गमा-

---

1) see २.३.१. 2) Thus १.३. M. K. AB. उन्नेतुः कर्म उन्नेत्रं · आग्नीध्रं च उन्नेत्रं च आग्नीध्रोन्नेत्रे · उद्गात्रादिवादन् (°वज् B.) Deva.

त्रम् विराड्°तीयमिति (४८) वचनात् तस्मात्तदेव युक्तरूपमिति लिङ्गं तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः ॥१॥ तापश्चितमिति सत्त्रनाम ' तत्र दी°र्ं भवन्ति उपसदः सुत्याश्च । इदानीमहान्याह ' । [देव॰ अत्र सुत्या आह '] गवामयनेनेयुः ॥२॥ ग°नमेव कर्तव्यमित्यर्थः ।

अग्निष्टोमेन वा ॥३॥ इयुः ' अपूर्वश्चायमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्थामात्रोपदेशात् । सं° [अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन] पूरणं कर्तव्यम् ।

सर्वजिदभिजिद्विश्वजितां वैकैकेन ॥४॥ सर्वजिदादय एकाहाः । सं° त्रयाणां मध्यऽएकैकेन पूरणम् । त्रिकद्रुकैर्वा ॥५॥ एतेऽप्येकाहिका एव ।

महातापश्चितं त्रिसंवत्सरोपसत्कम् ॥६॥ सं° महा°तसंज्ञमभिधीयते ' त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र तत् । तुल्यमन्यत् ॥७॥ सं° अन्यत्सर्वं प्रागुक्तेन तापश्चितेन तुल्यं समानं भवति । क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासशो दीक्षोपसत्सुत्यानि ॥८॥ सं° सत्त्रनाम ' अतिलघु क्षुद्रम् ' चतुर्भिर्मासैर्दीक्षो°त्सुत्या भवन्ति । [तत्राहान्याह '] विषुवन्तमभितो गवामयनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ-प्रथमोत्तमौ ॥९॥ सं° विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टात् गवामयनस्य पूर्वोत्तरयोः [पक्षयोः] प्रथमोत्तमौ मासौ[1] । सहस्रसाव्यमग्नेः ॥१०॥ स°व्यं नामाग्नेः सत्त्रम् । सं° अग्नेः सत्त्रं सहस्रसुत्यम् । अभिप्लवानां चतुःषष्टं शतं चतुरहश्च ॥११॥[2]

त्रिसंवत्सरं षष्टिदीक्षम् ॥१२॥ त्रि°र्ं सत्त्रम् ' तच्च ष°क्षं भवति ।

यथाशक्ति वा ॥१३॥ दीक्षा भवन्ति । आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः ॥ ॥१४॥ सं° [अस्मिन्सत्त्रे] आदितः प्रथमाद्गवामयनादारभ्य त्रयः सं°त्याः [सुत्याहानि भवन्तीत्यर्थः] । महासत्त्राण्यतः ॥१५॥ अतः परं व्याख्यायन्ते ' महास-

---

1) पूर्वं पूर्वपक्षस्य प्रथमषष्ठौ मासौ विषुवत उत्तरमुत्तरपक्षस्य प्रथमषष्ठौ । ततश्च १ प्रायणीयः २ चतुर्विंशमहः ३-२६ चत्वारोऽभिप्लवाः २७-३२ पृष्ठ्यः एवं प्रथमो मासः । १-१८ त्रयोऽभिप्लवाः १९-२४ पृष्ठ्यः २५ अभिजिदग्निष्टोमः २६-२८ त्रयः स्वरसामानः एवं द्वितीयः । विषुवान् । १-३ त्रयः स्वरसा° ४ विश्वजित् ५-१० पृष्ठ्यः प्रतिलोमः ११-२८ त्रयोऽभिप्ल° एवं तृतीयः । चतुर्थे मासे १-१८ त्रयोऽभिप्ल° १९-२० गोऽआयुषी २१-३० दशरात्रः ३१ महाव्रतम् ३२ उदयनीय इति । 2) १ प्रायणीयः २-४ त्रिकद्रुकाः ५-९८८ चतुःषष्टं शतमभिप्लवाः ९८९-९९८ दशरात्रः ९९९ महाव्र° १००० उदय° ।

त्तग्रहणं तुल्यधर्मप्रज्ञप्त्यर्थम् । चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमिकैः स्तोमैः[1] ॥१६॥ नयेयुः । सं॰ एकैकस्य द्वादशसंवत्सरादेर्महासत्त्रस्य चतुर्थं भागं ज्योमैः[2] त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः पूरयेयुः । नेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा न वा ॥१७॥ तेषु महासत्त्रेषु अतिरात्रो भवेयुर्वा न वा भवेयुः भवेयुरिति कुत एतत् प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेषु अतिरात्रविषुवतां दृष्टत्वाद्भवेयुरिति गम्यते यद्येवम् न भवेयुः कथम् सत्त्रसंयोगेन ह्यतिरात्रश्रवणात् उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमिति (१२. १. ६) न संवत्सरसंयोगेन अतो न प्रतिसंवत्सरमतिरात्रौ एवं सत्युपसंहरत्याचार्यः । सं॰ [महासत्त्रान्तर्गतेषु संवत्सरेषु] अतिरात्रौ [प्रायणीयोदयनीयौ] विषुवांश्च एते त्रयोऽपि प्रतिसंवत्सरं स्युः न वा स्युः । [पक्षान्तरमाह] आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये-मध्ये ॥१८॥ वाशब्दोऽवधारणार्थः आद्यन्तयोरेवातिरात्रौ भवतः सत्त्रस्यैकत्वात् वि॰श्च प्रतिसंवत्सरं मध्ये-मध्ये संवत्सरसंयोगेन तस्य श्रुतत्वात् । द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः ॥१९॥ प्रजापतिसत्त्रस्य संज्ञा । सं॰ सत्त्रनाम द्वाद॰रं तुल्या भवन्ति ।

षट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्त्यानाम् तरसमयाः पुरोडाशाः ॥२०॥ शाक्त्यानामयनमिति संज्ञा सत्त्रस्य तत्प॰रं भवति तत्र तर॰शाः भवन्ति मांसमया इत्यर्थः । सं॰ शाक्त्यायनमिति सत्त्रनाम षट्॰त्सरसुत्यम् । सर्वत्राविशेषात् ॥२१॥ सर्वत्र सत्त्रे तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति अविशेषश्रुतेः । सं॰ अत्र सर्वत्र दीक्षणीया[तिथ्यापशुपुरोडाशसवनीया]द्यः पुरोडाशास्तरसमया मांसमया भवन्ति [तथा हि संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स तत्र यान्मृगान्हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति] । सवनीया वा बहुश्रुतेः ॥२२॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ सवनीया एव तरसमया भवन्ति कुत एतत् ब॰तेः तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीति बहुवचनान्तानां हि तरसविधानम् । सं॰ सवनीया एव तरसमयाः [न सर्वत्र] पुरोडाशा इति बहुवचनश्रवणात् [अत्र मांसस्य पेषणकाले (२.५.६) धान्यमसीत्यत्र मन्त्रे तरसमसीत्येवमूहः कार्यः न तु मृगोऽसीति] । शतसंवत्सरं साध्यानाम् ॥२३॥ साध्यानामयनं सत्त्रम् तच्छत॰रं भवति ।

---

1) Thus ३ Ss. R. ज्यो॰ AB. 2) Thus Ss. B. ज्यो॰ A.

सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम् ॥२४॥ वि°सृजामयनमिति सत्रस्य संज्ञा · तत्सह°रं भवति । [दिव° अत्र संवत्सरशब्दोऽसंभवाद्गौण्या वृत्त्याहर्लक्षक इति प्रागुक्तम् अङ्गं वाशक्यत्वादित्यत्र (१.६.२५) तेन सहस्रसुत्यमेतत्सत्रं भवति । अथ त्रीणि सारस्वतसत्राणि क्रमेणाह ·] यात्सत्राणि सारस्वतानि ॥२५॥ यात्वा-यात्वा क्रियन्तऽइति यात्सत्राणीत्येके तदनुपपन्नम् गमनस्य स्वशब्दाभिहितत्वात् तस्माद्यात्सत्राणि सारस्वतसत्राणीति उभेऽअपि च संज्ञेऽएते । सं° सारस्वतानीति·संज्ञकानि यात्सत्राणि व्याख्यायन्ते · यात्वा-यात्वा क्रियन्ते यात्सत्राणि यान्ति च तानि सत्राणि [च] यात्सत्राणि[इति वा] । सदोहविर्धानाग्नीध्राणि चक्रीवन्ति ॥२६॥ भवन्ति अन्यथा गमनासम्भवात् । [दिव° एतच्च पत्नीशालाया अप्युपलक्षणम् ।] उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्यः ॥२७॥ उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति · स च प्रकृष्यते न निखन्यते । सं° उलूखलस्येव बुध्नं यस्यासौ उ°ध्नः विपुलबुध्नः स्थिरासन इत्यर्थः · प्रकृष्यो देशान्तरनयने प्रकर्षणीयः भूमिसंलग्न एव प्रेरणीयः [न तूत्पाद्य नेय इत्यर्थः] । वत्सतरीशतमृषभाधिकं गर्भिणीनामुत्सृजन्ति सहस्रपूरणाय ॥२८॥ सहस्रपूरणेन हि सत्रस्य परिसमाप्तिः । सं° ऋषभेणाधिकं ग°नां वत्सतरीणां शतं स°णायारण्ये उत्सृजन्ति · [वत्सभावादुत्तीर्णा वत्सतर्यः] अल्पं तासां वत्सत्वम् बहु तासां गोत्वम् · [वत्सोक्षेति (पा° ५.३.९१) ष्टरच् षित्वात् ङीष् तेन प्रथमगर्भाणामिति सिद्धम् ·] सह°णायेति याः स्त्रियः तासां मातरो न दोग्धव्याः · एवं वर्धमानाः क्षिप्रं सहस्रं सम्पद्यन्ते ।

उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु न खनन्ति ॥२९॥ उपकिरणं च मृदः । सं° उपरवानुपकिरन्ति न खनन्ति आलेखनमात्रमेव कुर्वन्ति । शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने ॥३०॥ सर°शनप्रदेशे । सं° चैत्र[स्य] शुक्लपक्षे [सप्तम्यां तिथौ] सर°शने सरस्वती[समुद्र]संगमे प्रभासे सारस्वतसत्रार्थं दीक्षा भवति [· यत्र सरस्वत्यन्तर्भवति तद्विनशनमुच्यतऽइत्यग्निस्वामिनः (लाट्या° १०.१५.१) · सरस्वती नाम नदी प्रत्यक्स्रोता प्रवहति तस्याः प्रागपरभागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागो भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नासौ केनचिद्दृश्यते तद्विनशनमुच्यतऽइति माधवाचार्याः] । द्वादशाहवद्दीक्षोपसदः ॥३१॥ अत्रैकाहिकान्यहानि · तत्र द्वा-

दशाहवदप्राप्तौ सत्यां द्वादशाहवदित्युच्यते । अषोडशिकावतिरात्रौ ॥३२॥ भवतः । तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः ॥३३॥ सं° तत्रैव सर°नशनऽएव । सांनाय्यं च तस्मिन्[1] ॥३४॥ यज्ञादौ°प्रथमऽइत्युक्तम् (४.२६-२७) · तेन सांनाय्यमत्र प्राप्नोति · अत उच्यते सां°तस्मिन्निति । सं° अतिरात्रे समाप्ते [चकारात्] सांनाय्यमपि तत्रैव सर°शनऽएव । स७स्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध७ शम्यां प्रास्यति तद्गार्हपत्यस्य स्थानम् ॥३५॥ सं° अभ्यधं मार्गाभिमुखम् । यथोक्तमाहवनीयस्य ॥३६॥ सं° [आहवनीयस्योत्तरवेदिकस्य स्थानं] यथा प्रकृतावुक्तं (८.३.७-८) तथैव भवति ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥१॥ येषु स्थानेषु स्थितानि तत्समवेतान्येव हरन्ति । सं° यज्ञाङ्गानि शालासदोहविर्धानाग्नीध्रीयादीनि य°तं हरन्ति · य°तं [यत्र स्थितानि] यावन्मात्रे अन्तराले यादृशान्यवस्थितानि तथाविधान्येव प्रेरणया[2] वेदिं प्रति हरन्ति । पा७सूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति ॥२॥ सं° भौमानां भूमिमयानां [यज्ञाङ्गानां] वेदिखरधिष्ण्योत्तरवेदीनां पांसून्यात्रान्तरेणादाय [देवयजनान्तरे वेदिमध्ये] य°शं यथास्वस्थानं निवपन्ति [तूष्णीमेव उत्तरवेदिदेशे तत्पांसून् धिष्ण्यदेशे तत्पांसून्] । यजनीययोरह्नोर्गोऽआयुषी ॥३॥ सं° यज°ह्नोः प्रतिपदोरुभयोः [यथाक्रमं] गोऽआयुषी भवतः [तावुभावुक्थ्यसंस्थौ · गोरुक्थ्यः पौर्णमास्याम् अमावास्यायामायुरुक्थ्य इति] । पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ ॥४॥ प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः द्वितीये पौर्णमासम् एवं व्यत्यासेन । सं° पर्वणोरन्तरालेषु द°सौ भवतः · शुक्लपक्षे प्रत्यहं दर्शयागः कृष्णपक्षे प्रत्यहं पौर्णमासयागः [· अत्राग्न्यन्वाधानवर्जं पत्नीसंयाजान्तं तन्त्रमिति माधवाचार्याः] । शम्याप्रासे-शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च यन्ति दक्षिणेन तीरेण ॥५॥ श°स ऽउषित्वा यागं कृत्वा ततो यन्ति द°रेण सरस्वत्याः । सं° शम्यायाः प्रासे क्षेपणे व°नाः द°रेण यन्ति · [इष्ट्यनन्तरमेव देशान्तरं गत्वा तत्र वासः · प्रातरिष्ट्यन्ते पुनः शम्याप्रासनादि । इह सत्त्रे पर्वसु चन्द्रप्रमाणा एव मासाः स्युः न त्रिंशिनः सावना इति] । दृषद्वत्यप्ययेऽपोनप्त्रियश्चरुः ॥६॥ सं° दृ°ये सरस्वतीदृषद्वत्योः

1) Ss. and AB. draw तस्मिन् over to ३५. 2) Thus AB. °हणाय Ss.

संगमे [एवं दक्षिणेन तीरेण प्रतिदिनं शम्याप्रासे-शम्याप्रासे वसतां यदा सरस्व-त्योः संगम आयाति] अपोनप्त्रीयश्चरुर्भवति अपांनपाद्देवताकः [जलातिक्रमदोष-परिहारार्थम्]। अग्नये कामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्रवणे ॥७॥ सं॰ प्ल॰णे सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने [1]। तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दद्युः ॥८॥ इष्यते अश्वपुरुष्योर्दा-नम् धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात् तत्प्रसूतेश्च दानम् · दानं च प्रासर्पकेभ्यः। सं॰ अ॰ष्यौ अश्वां वडवां पुरुषीं मानुषीं स्त्रियं च ते उभे धेनुके प्रत्यग्रप्रसूते सापत्ये दद्युः · [दानं चात्र प्रासर्पकाणां मध्ये कस्मैचिद्गुणवते]। अवशिष्टं चैके यज्ञोप-करणमुदयनीयान्ते ॥९॥ सं॰ [अवभृथानन्तरमुदयनीयासंज्ञिकेष्टिर्भवति तस्या अन्ते] एके य॰णं घृतधान्यसुवर्णद्रव्यादिकं गुणवते दद्युः। अवभृथमभ्यवयन्ति य-मुनां कारपचवं प्रति ॥१०॥ कारपचवप्रदेशं प्रति यमुनामवभृ॰न्ति · अनेन चाव-भृथग्रहणेन सत्त्रसमाप्तिर्लक्ष्यते। सं॰ कारपचवो देशविशेषः · तन्मध्ये यमुना वर्तते · तां का॰चवदेशस्थां यमुनां प्राप्य तत्रावभृ॰न्ति। पुरस्ताद्वावभृथा-दग्नये कामाय ॥११॥ इष्टिर्भवति। सं॰ इष्टेः (७) कालान्तरविधानम्।

उदवसानीयान्ते वा ॥१२॥ वेति विकल्पः। सं॰ इष्टिर्भवति। यथार्थं वि-प्रव्रजेयुः ॥१३॥ सं॰ इदं सत्त्रं समाप्तम् अतो यजमानाः स्वस्वकार्यार्थं गच्छेयुः।

अपृष्ठशमनानि सारस्वतानि ॥१४॥ सं॰ पृष्ठशमनीयवर्जितानि सा॰तसत्त्राणि भवन्ति [पृ॰नीय एषु न भवतीत्यर्थः · सत्त्राङ्गं हि सः (१३. ४. १) अतोऽत्रापि प्रा-प्नोति · अत्र प्रतिषेधादन्येषु सत्त्रेषु सत्त्रान्ते नियमेनायं भवतीति प्रतीयते]।

त्रीण्येषाᳫ साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥१५॥ एषां सारस्वतसत्त्राणां मध्ये सा॰नि त्रीणि भवन्ति। सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्यान्यः ॥१६॥ प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे द्वितीयं गृहपतिमरणे तृतीयं सर्वज्यान्याम् सर्वज्यानिश्च सर्वहानिरुच्यते। सं॰ [पूर्वं सत्त्रारम्भकाले यद्वत्सरीणां गर्भिणी-नां शतमृषभेणाधिकं सहस्रपूरणार्थमुत्सृष्टमभूत् (५.२८) तत्र] यदा तासां [तत्प्र-सूतानां च] प्रसवैः गवां सहस्रस्य पूरणं भवति यदा गृहपतेर्मरणं भवति यदा [सर्वासां] गवां हानिः सर्वज्यानिर्भवति · एतानि त्रीणि एषां दीक्षितानां

1) See Tāṇḍya २५. १० चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि सरस्वत्या विनशनात्प्लक्षः प्रास्रवणः।

साम्युत्थानानि अर्धसमाप्तसत्त्रपरित्यागकारणानि · तत्रातिरात्रैर्वक्ष्यमाणैर्गवादिभिरिष्ट्वा साम्युत्थानं कुर्युः [प्रक्षप्रास्रवणात्प्रागेव समापनं कुर्युः]। सहस्रपूरणे गौः ॥१७॥ सं॰ स॰णे सति यदा साम्युत्थानं क्रियते तदा गौरतिरात्रो भवति। तदेव दत्त्वा ॥१८॥ सं॰ [तत्र गवि अतिरात्रे] गवां सहस्रं दत्त्वा साम्युत्तिष्ठेयुः। आयुर्गृहपतिमरणे ॥१९॥ अतिरात्रो भवति। सर्वज्यान्यां विश्वजित् ॥२०॥ अतिरात्रः कर्तव्यः। [दिव॰ अत्र तासामेव गवामधिकारः · तासामेव सहस्रसम्पत्त्यर्थमुत्सृष्टानां हानौ साम्युत्थानेऽधिकारो भवति न द्रव्यान्तरस्य हानौ · कुतः प्रकरणभूतत्वात्]। ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम् ॥२१॥ [दिव॰ अथवा स॰षां गवादीनां स्थाने ज्योतिष्टोमातिरात्र एवोदयनीयो भवति]। नावभृथः सरस्वत्याम् ॥२२॥ सं॰ साम्युत्थाने सति स॰त्यां नावभृथं कुर्युः। परिपार्श्वेषूदकेषु ॥२३॥ सं॰ [यदि सरस्वत्यामवभृथकरणप्रतिषेधस्तदा] सरस्वतीपरिपार्श्ववर्तिषु नदीतडागादिषु अवभृथं कुर्युः। असत्सूद्धृत्य ततः ॥२४॥ यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या एवोदकमुद्धृत्यावभृथः कार्यः। सं॰ ततः सरस्वत्याः [·महति पात्रे कटाहादौ। एवमेकं सारस्वतं सत्त्रमुक्तम् · अथ द्वितीयमाह·] द्वितीये दृतिवातवतोरयनस्याहनी त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम् ॥२५॥ सं॰ द्वितीये सारस्वतसत्त्रे पर्वणोः पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तराले[षु शम्याप्रासे शम्याप्रासे दर्शपूर्णमासयोः स्थाने दृ॰नस्य सम्बन्धिनी] त्रि॰स्तोमे अहनी व्यत्यासं भवतः [एकस्मिन्दिने त्रिवृत् द्वितीये पञ्चदशः तृतीये त्रिवृत् चतुर्थे पञ्चदशः · त्रिवृदग्निष्टोमसंस्थः पञ्चदश उक्थ्यसंस्थः]। तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमुपेत्य शेषमनुसमापयेयुः ॥२६॥ सं॰ [यदा तिथिक्षयवृद्धिवशादेकस्मिन्पक्षे समप्रयोगो न सिध्यति] त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यदि यजनीयकाल आगच्छेत् [त्रिवृति कृते पञ्चदशे अकृते इत्यर्थः तदा तं यजनीयकालीनं] गामायुर्वा उपेत्य शेषं समापयेयुः [·तत आरभ्याग्रिमं पक्षमुपक्रमेयुः]। शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके ॥२७॥ एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छन्ति। [दिव॰ पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन त्रिवृत्पञ्चदशयोरनुष्ठानपक्षात्पक्षान्तरमाह · यदि शु॰क्षः तदा सकलेऽपि तस्मिन् त्रि॰मः केवलः कार्यः कृष्णपक्षे सकलेऽपि पञ्चदश उक्थ्यः केवलः कार्यः]। पञ्चदश उक्थ्यः कृष्णे ॥२८॥

भवतीत्येके । [द्वि॰ अथ तृतीयं सारस्वतमाह ·] तृतीये यज्ञनीययोरङ्कोरभिजिद्विश्वजितौ ॥२९॥ सं॰ य॰ङ्कोः गोऽआयुषोः स्थाने । पर्वान्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥३०॥ सं॰ पर्वणोरन्तराले[षु पौर्णमास्यमावास्ययोरन्तरालेषु शम्याप्रासे दर्शपूर्णमासयोः स्थाने त्रि॰काः उभयोः पक्षयोर्भवन्ति] । पूर्ववदनुसमापनम् ॥३१॥ [द्वि॰ अत्रापि तिथिवृद्धिक्षयवशात्त्रिकद्रुकेष्वसमाप्तेषु यज्ञनीयकाल आगच्छेत् (२६) तदा पूर्ववदनुस॰नं कर्तव्यम् त्रिकद्रुकशेषेणोत्तरपक्षे उपक्रमः प्रारम्भः कार्य इत्यर्थः] ॥ दार्षद्वतम् ऋत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम् ॥३२॥ सं॰ दा॰तम् एतत्संज्ञं सत्त्रमभिधीयतऽइति शेषः · अरण्ये तृणान्याशयितुं पालयेत् । अपरं व्यर्णो नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥३३॥ नैतन्धवप्रदेशे विगतोदके । सं॰ अपरं द्वितीयं संवत्सरं व्यर्णो विगतोदके नैतन्धवे सरस्वत्यां वर्तमाने ह्रदे अग्निं लौकिकं काष्ठादिभिरिन्धीत · [सरस्वत्यास्तीरे नैतन्धवा नामार्माः पुराणा ग्रामाः सन्ति · तथा च मन्त्रान्तरम् येषामिमे पूर्वे[1]ऽअर्मास आसन्नयूपाः सद्म विभृताः पुरूणीति] । कुरुक्षेत्रे परिणाह्नि स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणीयान्तं भवति ॥३४॥ अन्वा॰न्तमिति कुत एतत् इष्ट्यङ्गत्वादन्वारम्भणीयायाः । सं॰ ततस्तृतीये संवत्सरे परीणान्नामस्थले॰ । दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥३५॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · दर्श॰सान्तमेव भवति नान्वारम्भणीयान्तम् दर्श॰सस्य दीर्घ्यन्तरे प्रवृत्तिर्न्याय्येति । आहिताग्निश्चेद्व्यर्णोऽग्निहोत्रमेव जुहुयात् ॥३६॥ संवत्सरम् । सं॰ पूर्वमेवाहि॰श्चेत्] कृतश्रौताग्न्याधानो भवेत् [एवकारेण ततोऽन्यत्प्रागुक्तमग्नीन्धनं वार्यते गोरक्षणं तु भवत्येव] । पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत् ॥३७॥ तेन यागं कुर्वन् पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् । सं॰ अग्नये ऽष्टाकपालः पु॰शः प्रत्यहं भवति · तेन पुरोडाशेन पूर्ववदिति शम्याप्रासे·शम्याप्रासे वसन्यजमानः दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणेत्येतावल्लभ्यते (५) ।

एत्य च दृषद्वतीतीरेण ॥३८॥ तद्वदेव । [द्वि॰ तस्या उत्पत्तिस्थानमागत्य] । अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं[2] प्रति ॥३९॥ त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जव्येन

---

1) Thus Dhanvin at Dráhyáy. ३१. ३. पूर्वेषु AB. 2) Thus १. ३. AB. M pr. m. K (schol.). Látyáy. १०. १९. ९. Táṇḍya २५. १३. त्रिःप्र॰ K (text). M sec. m. R.

यमुनामवभृयमभ्युपैति · तत्र च ·। सं॰ यमुनां प्राप्य त्रिप्ल॰णे देशे [त्रिप्लक्षान्तन· पदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृ॰चैति · तत्रैव हि देशे दृषद्वती मनुष्येभ्यस्तिरो· भवति बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः। अत्र दार्षद्वतावभृथे ·]

स्वयमेव सामगानम् ॥४०॥ [दिव॰ यजमानः करोति · प्रस्तोतुरभावात्]।

आप्लवनमात्रं वा ॥४१॥ भवति नावभृथः · वाशब्दो विकल्पार्थः। सं॰ स्नानमात्रम् नावभृथेष्ट्यादिकं किंचित्। उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत ॥४२॥ परिसमाप्य सत्त्रम्। सं॰ अवभृथादागत्यैतयैवाग्नेय्या इष्ट्या। पशुना वा तद्देवतेन ॥४३॥ यजेत। अग्निष्टोमेन वा ॥४४॥ यजेतेति ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥१॥ तुरायणमिति सत्त्रनाम। चैत्रस्य वा ॥२॥ शुक्लपञ्चम्यां भवति। प्रातराकृत्यन्तेऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यासजते ॥३॥ तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि ॥४॥ स्वयमेव। हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम् ॥५॥ कुत एतत् आग्नेयं प्रातःसवनम् ऐन्द्रं माध्यन्दिनम् वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्। सं॰ प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति। तन्त्रेण वा ॥६॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · तन्त्रेण वा करोति न सवनकालेषु · कुत एतत् कालैक्यात् · तस्मात्तन्त्रेणैव। अन्वहम्[1] ॥७॥ हवींषि निर्वपति। [दिव॰ प्रत्यहमेकैकं वा हविर्निर्वपति]। वा[2] हविःशेषभक्षः ॥८॥ वा प्राकृताशनः[3]। [दिव॰ अत्र तुरायणे यजमानो हं॰सो भवति कर्तृत्वाविशेषात्पत्न्यपि]। संवत्सरं यजते ॥९॥ अत्राधस्तनसूत्रे वाशब्दमन्यथा वर्णयन्ति · संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते · ततश्चावधारणैषा · संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते तेन यजनीयान्येव तत्रैव प्रयोगदर्शनात्। [दिव॰ एवमुक्तप्रकारेण सं॰जते वर्षपूर्तिपर्यन्तमेतत्प्रत्यहं करोतीत्यर्थः]। अनियतोदकं दार्षद्वतवदवभृथादि ॥१०॥ अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः · आदिग्रहणाच्च उदेत्यैत॰ यजेतेत्येवमादि (६.४२) लभ्यते। सं॰ स्वयमेव सा॰जेतेत्येतावदतिदिश्यते (६.४०-४२) [·तद्वदेव त्रिप्लक्षावहरणं प्रति यमुनायां नियमेनावभृथः प्राप्नोति · तत्राह] अ॰निकम्

१) अन्वहं वा AB. २) AB join वा to ७. ३) ? प्रकृ॰ K.

अत्रावभृथे उदकनियमो न भवति ॥ द्वादशाहविकल्पाः ॥११॥ व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः ॥१२॥ भर॰शाहे सर्व एवाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीयोदयनीयवर्जम् । सं॰ दशरात्रस्य स्थाने दशाप्यग्निष्टोमा भवन्ति आद्यन्तयोरतिरात्रावेव । संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्य त्र्यहप्रथमानि प्रथमस्त्र्यहः ॥१३॥ सं॰ संक्र॰हे [द्वादशाहिकस्य] द॰स्य दशमवर्जितानि नवाहानि त्रेधा विभज्य त्रयस्त्र्यहाः कर्तव्याः · तेषां त्रयाणां त्र्यहाणां यानि प्रथमान्यहानि तैरत्र प्रथमस्त्र्यहो भवति [तेन प्रथमे त्र्यहे पृष्ठ्यस्य प्रथमं चतुर्थं छन्दोमानां प्रथमं चेति सिद्धम्] । त्र्यहद्वितीयानि द्वितीयस्त्र्यहस्त्र्यहतृतीयानि तृतीयस्त्र्यहः ॥१४॥ सं॰ त्रयाणां त्र्यहाणां यानि द्वितीयान्यहानि तैरत्र द्वितीयस्त्र्यहः कार्यः [· तेन पृष्ठ्यस्य द्वितीयं पञ्चमं छन्दोमानां द्वितीयं च] · त्रयाणां त्र्यहाणां यानि तृतीयान्यहानि तैरत्र तृतीयस्त्र्यहः [· तेन पृष्ठ्यस्य तृतीयं षष्ठं च छन्दोमानां तृतीयं च] । प्रकृत्या दशमम् ॥१५॥ अविकृतरूपमेव दशमं भवति । सं॰ अविवाक्यमेवेत्यर्थः [· अत्रातिग्राह्यग्रहणाभावः षडहस्य विकृतत्वात्] । अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्विश्वदेवस्तुतां वैकैकेन ॥१६॥ दशरात्रस्य पूरणम् । सं॰ एषामेकैकेन दशरात्रपूरणम् [केवलेनाग्निष्टुता अथवा केवलेनेन्द्रस्तुतोक्थ्येन अथवा सूर्यस्तुता उक्थ्येन अथवा वि॰ता उक्थ्येनेति] । त्रिकद्रुकैर्वाहीनैकाहानां वैकैकेनाप्तोर्यामराजसूयवर्जम् ॥१७॥ सं॰ त्रि॰र्वा समुदितैरेवाभ्यस्तैर्दशरात्रस्य पूरणम् · अही॰केन अहीनाश्च एकाहाश्च अहीनैकाहाः तेषामही॰हानां मध्ये एकैकेन द्व्यहादिना पौण्डरीकान्तेनाभ्यस्तेन एकैकेन भूरादिना एकाहेन दशकृत्वोऽभ्यस्तेन दशरात्रस्य पूरणम् · [एकाहानां मध्ये] अप्तोर्यामेणा राजसूयाहोभिश्च दशरात्रस्य पूरणं न कार्यम् । गोआयुर्भ्यां वा ॥१८॥ सर्व एवेति विकल्पः । [द्विव॰ आभ्यां मिलिताभ्यां पञ्चवारमावृत्ताभ्यां एकैकेन वा दशरात्रस्य पूरणं कर्तव्यम्] । अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः ॥१९॥ तच्चैतद्गणपक्ष एव सम्भवति नैकाहपक्षे । सं॰ पूर्वोक्तैरहोभिरभ्यासो नोपपद्यते [यदा] तदा ज्यो॰मो दशरात्रस्यावशिष्टानामह्नां पूरणो भवति । यथोक्तस्य स्तोत्रे स्तोत्रियं वऽर्चं वा साम वा यजुर्वाहर्वान्यत्कृत्वा पठेत ॥२०॥ सं॰ [अथ प्रकारा-

न्तरेण द्वादशाहविकल्पा उच्यन्ते ·] यथो॰स्य द्वादशाहस्य स्तोत्रमेकमन्यत् [कुर्यात् अथवा स्तोत्रं तदेव] एकां स्तोत्रियामेकामृचमन्यां[1] कुर्यात् · अथवा शस्त्रादौ] एकामृचम् [अन्यां कुर्यात्] अथवा एकं साम[न्यत्कुर्यात्] अथवा ग्रहग्रहणादावेकं यजुः [प्रस्तुतादन्यत्कुर्यात् अथवा] यथोक्तानामेकमहो[ऽन्यत्कुर्यात्] ।·

व्यत्यासमन्ततः ॥२१॥ स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो भवति । सं॰ अन्ततो दशरात्रस्यान्ते [अन्तिमे दशमेऽहनि न ततः प्राक् नवस्वहःसु] प्रागुक्तं स्तोत्रादीनां व्यत्यासं विपर्यासं कुर्यात् । नास्त्येषामन्तः ॥२२॥ एषां [एवंविधानां द्वादशाह]विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचार्येण ॥

अयनमुत्सर्गिणाम् गवामयनविकल्पाः ॥२३॥ विकल्पवद्रूपमुत्सर्गिणामयनमुच्यते । सं॰ अय॰णाम् उच्यत[इति शेषः · तत्र प्रथमं] ग॰ल्पा अभिधीयन्ते ।

पञ्चोक्थ्यांस्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थं चतुरुक्थ्यमुपयन्ति ॥२४॥ इत्येको विकल्पः । सं॰ चतुर्थमभिप्लवं चतुरुक्थ्यमुपयन्ति [प्रकृतिवदेव (१३. २. १-२) कुर्वन्ति · त्रिष्वभिप्लवेष्वेकैकस्याह्नोऽग्निष्टोमवस्योत्सर्गेणास्योत्सर्गिणामयनत्वम् । पक्षान्तरमाह] ·

स्तोमोत्सर्गो वैकस्याह्नः ॥२५॥ एकस्मिन्नहनि स्तोम एव वा न भवति । सं॰ अथवा संवत्सरमध्ये एकस्य कस्याह्नः स्तोमोत्सर्गः त्रिवृदादेर्विहितस्य स्तोमस्योत्सर्गो भवति । [अथ पक्षान्तरमाह ·] पशोर्वा सवनविधिक्रिया ॥२६॥ ततश्च प्रातःसवनऽएव परिसमाप्यते पशुः । सं॰ अथवा पशोरेव सवनविधि[ना] क्रिया अनुष्ठानं भवति · अत्र पशुरेव केवलस्तस्मिन्नहनि न ग्रहस्तोत्रशस्त्रादिक[मित्यर्थः] । अनारम्भो वा ॥२७॥ पशोः । सं॰ [अथवा] एकस्य कस्यचिदह्नः अनारम्भ एव [अकरणमेव कर्तव्यम्] ॥ तापश्चितविकल्पः ॥ २८॥ व्याख्यायतऽइति सूत्रशेषः । अयमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वं सत्त्रं स्यात् ॥२९॥ सं॰ अयं द्वादशाहिको ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः प्रायणीयसंज्ञक एव सर्वं सत्त्रं स्यात् संवत्सरपर्यन्तमयमेव [सर्वेषामह्नां स्थाने] स्यादित्यर्थः ।

यथोक्तपृष्ठः ॥३०॥ अथापरम् ॥३१॥ सं॰ अपरं [उक्तादन्यत्] विकल्पान्तरं तापश्चितस्याभिधीयते । ज्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजित् तैः षण्मासान् ॥३२॥

---

1) स्तोत्रियां Ss. AB (schol.). स्तोत्रियं १. ३. KRM. AB (text).

सं॰ एतैः [एवंविधैः पञ्चभिरहोभिः प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः] पूर्वपक्षषण्मासान्नयेत् · व्रतम् विषुवत्स्थाने ॥३३॥ सं॰ [मध्ये विषुवतः स्थाने] महाव्रतम् ।

विश्वजिज्ज्योतिष्टोमाश्ववारस्तैरुत्तरान् ॥३४॥ सं॰ तैरेवंविधैः पञ्चभिरहोभिः [प्रतिमासं षड्वारमावृत्तैः] विषुवतः परान्षन्मासान्नयेत् ।　　एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तमम् ॥३५॥ नारायणसत्त्रमित्यस्य संज्ञा । सं॰ एतदुत्तममन्तिमं सत्त्रं नारायणस्य पुरुषस्य　नारायणपुरुषसत्त्रमित्येतस्य संज्ञा ॥　॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ सत्त्राणि समाप्तानि ॥

इति कात्यायनसूत्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥　॥

अथ प्रायश्चित्तानि । अध्वर्युवेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि कर्माणि　तत्समनन्तरं च उद्गातृवेदविहितानि चोक्तानि · इदानीं तेषामेव नैमित्तिकाङ्व्याचिख्यासयेदमाह ·　　कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम् ॥१॥ कर्मण उपपातः कर्मोपपातः　उपपातो विनाशो भ्रेष इत्यनर्थान्तरम् · स च चतुःप्रकारो भवति अकरणम् न्यूनकरणम् अतिरिक्तकरणम् अयथाकरणं चेति · यद्वा　एक एव प्रकारः　सर्वमेवेदमयथाकरणम् यथैतद्विहितं तथा न भवतीति · प्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा तच्च तत्कालऽएव[1] भवति यस्मिन्कालऽउपपातः · कुत एतत् · भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति निमित्तसप्तमीयम् नाधिकरणसप्तम्येषा अधिकरणसप्तम्यामाहवनीयापवादप्रसङ्गात् · नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्याय्येति । एवं प्राप्तऽआह · । देव॰ प्रायो विनाशः विध्यतिक्रमजनितो दोषः · चिती संज्ञानऽइत्यस्य धातोश्चित्तम् अनेकार्थत्वाद्धातोः संधानं चित्तमित्युच्यते · प्रायस्य चित्तं प्रायश्चित्तम् विनष्टस्य कर्मणः संधानमित्यर्थः · प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडागमो (पाणिनि॰ ६.१.१४७) लक्षणात् · स कर्मविनाशकाल एव कालो यस्य तत्तत्कालम् । एवं सिद्धान्तमुक्त्वान्तरा पूर्वपक्षमाह ·]　　चोदना वाकालशब्दात् ॥२॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · नैमित्तिकस्य चोदनामात्रमेवैतत् न तत्कालता · कुत एतत् अकाशब्दात् न ह्यत्र कालप्रतिपादकः शब्दोऽस्ति तेनागन्तुत्वादन्ते निवेशः प्रा-

1) Thus K.

प्नोति । एवं प्राप्तऽ उच्यते · । देव॰ अधुना उक्तमेव सिद्धान्तं स्थापयति ·

कालो वा प्रत्ययात् ॥३॥ तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात् प्रतीयते हि निमित्तकालता नैमित्तिकस्य प्राक्तावन्निमित्तान्नैमित्तिकं न भवति निमित्तऽ उपज्ञाते नैमित्तिकं भवति तेन तत्कालतास्य · तस्मात्साधूक्तम् कर्मापत्कालमिति (१) · कर्मग्रहणाच्च पुरुषसम्बन्धिन्युपपाते तत्कालता न भवति यथा गेहदाहेऽग्नये क्षामवतऽ इति (४. ३६) । महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे ॥४॥ भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयोऽध्येतृप्रसिद्धाः ताभिर्होमः कर्तव्यः · यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्यानादेशः तत्र भवति · यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव यथा प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेदिति (५. २८) · तत्र महाग्नो न भवति अनादेशऽ इत्युक्तत्वात् । व्याहृतिहोमविशेषार्थमिदमाह ·

हौत्रिके भूरिति गार्हपत्ये ॥५॥ हौत्रिके उपपाते भूत्ये जुहोति · हौत्रिकं चाग्वैदिकमुच्यते । देव॰ अत्र स्वाहेत्यध्याहारः · स्वाहाऽकृत्वादित्युक्तेः (४. ४. १८) । अत्राग्निर्देवता · अयमनादिष्टहोमो यत्र कर्मणि ब्रह्मा भवति तत्र ब्रह्मणा कर्तव्यः · ब्रह्मवरणात्प्राक् निमित्ते ज्ञाते व्याहृतिहोमार्थं ब्रह्मणो वरणं समन्त्रकं कृत्वा तेन होमः कारयितव्यः · यत्र ब्रह्मा न भवत्यग्निहोत्रादौ तत्र तत्कर्त्रैव कार्यः · सोमे च कालाहुतिभिरस्य समुच्चयः । दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति ॥६॥ अध्वर्युवेदविहितोपपाते । आग्नीध्रीये सोमे ॥७॥ सोमे वर्तमानऽ आध्वर्यवऽ उपपाते आग्ये जुहोति · प्रागाग्नीध्रीयोत्पत्तेः दक्षिणाग्नावेव हूयते न हीयमाहुतिराग्नीध्रीयं प्रयोजयति स्वकालत्वात् अस्याश्च नैमित्तिकत्वात् । देव॰ अत्र वायुर्देवता । स्वरित्यौद्गात्रऽ आहवनीये ॥८॥ उद्गातृवेदविहिते भ्रेषे स्वरित्याग्ये जुहोति । देव॰ अत्र सूर्यो देवता । चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥९॥ सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचम् ॥१०॥ सर्वत्तमिति संज्ञा संव्यवहारार्था · तदाह · । देव॰ व्याहृतिहोमानन्तरं वक्ष्यमाणाभिः पञ्चभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं सर्वत्तं [आहवनीये] जुहोति · एकैकया ऋचा एकैकामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ।

त्वं नोऽअग्नऽ इति द्वाभ्याम् (२१. ३-४) अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तिश्च[1] सत्यमित्त्वमया

---

[1] ? शस्तिपाश्च ३. See Kauçika ५ and १७. Kâṭhaka ५. ४. Çânkh. ३. १९. ३.

असि अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः तेभिर्नोऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहोदुत्तममिति (१२.१८) च ॥११॥ अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः पञ्चशाखीयत्वात्पाठः । एतत्सर्वप्रायश्चित्तं चशब्दात्सर्वत्र भवति इयांस्तु विशेषः सकृद्धोतेनेति । अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥१२॥ अविज्ञातं स्मार्तमभिधीयते न हि तज्ज्ञायते किमार्ग्वैदिकम् याजुर्वैदिकम् सामवैदिकमिति अथ च दृष्टं स्मरणम् शुचिना कर्म कर्तव्यम् यज्ञोपवीतिना कर्तव्यम् बद्धशिखेनेत्येवमादि तदुपपाते तदपचारे प्रतिमेति हुत्वा सर्वं होमं करोति । देव० यज्ञोपवीतिना बद्धशिखिना दक्षिणेन पाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्तव्यमित्येवमादि तस्मिन्नविदिते अविज्ञातवेदविशेषमूले स्मृतिविहितस्य कर्मणो विनाशे । सर्वप्रायश्चित्तं च ॥१३॥ अत्र भवति । देव० अत्र विप्रतिपत्तिः भूरिति गार्हपत्ये भुव इति दक्षिणाग्नौ स्वरित्याहवनीये भूर्भुवः स्वरिति सर्वप्रायश्चित्तं चेत्याहवनीये याज्ञिकवासुदेवभट्टाश्च भूरित्याद्याहुतिनवकमप्याहवनीयऽएवेति सम्प्रदायकारिकाकारौ 'महापितृयज्ञे दक्षिणाग्नौ अवभृथे चाप्स्वेव शतरुद्रिये परिश्रित्सु त्र्यम्बकासु चतुष्पथाग्नौ । अग्निहोत्री चेद्दुह्यमानोपविशेच्चतुपोत्थापयेनेकऽउदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधादिन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति ॥१४॥ अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनभूतं [पयो]द्रव्यमुच्यते तद्द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी मत्वर्थीयलोपेन अग्निहोत्रीत्युक्तम् सा चेद्दुह्यमानोपविशेत्तामेके यजुषोत्थापयन्ति (१२.४.१.१) । दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्स्यात् ॥१५॥ देव० तत्र मतभेदः यः पुनर्गृहे नागन्तेति कारिकाकारः यस्य गृहे कार्यार्थमपि गमिष्यन्यजमानो न भवतीति याज्ञिकाः धूर्तस्वामिनश्च । दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम् ॥१६॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । अदानं च ॥१७॥ तस्मिन्पक्षे । अदुह्यानायामन्याम् ॥१८॥ प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तव्युदासार्थम् । वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत् सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम अद्धि तृणमघ्ये वि-

श्वदानीं[1] पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति ॥११॥ (१२. ४. १. १२) ॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥

तस्यै पयसा जुहोति ॥१॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्याः पयसा । लोहितदोहे दक्षिणाग्निं परिश्रित्य व्युत्क्रामतेत्युक्त्वोष्णे भस्मनि रुद्राय हुत्वा पूर्ववद्दानम् ॥२॥ लो°हे दक्षिणाग्नेः परिश्रयणम् व्यु°तेति च प्रैषः (१२. ४. २. १) · दक्षिणाग्नेरेव उष्णे भस्मनि रुद्राय स्वाहेति हुत्वा [तस्या लोहितदोहिन्या गोः] पू°नम् यमनभ्याग-मिष्यन्मन्येत तस्मै (१. १५) · मेक्षणाकरणं प्रैषदानं श्रपणं च नोपनिबद्धमाचार्येण। होम्यं[2] गवि सन्दोहम् उपसृष्टं वायव्यम् दुह्यमानमाश्विनम् दुग्धꣳ सौम्यम् अधि-श्रितं वारुणम् उदन्तं पौष्णम् विष्यन्दमानं[3] मारुतम् बिन्दुमत्सारस्वतꣳ शान्तं मैत्रम् उद्वास्यमानꣳ सवितुरुद्वासितमदितेरुन्नीयमानं वैश्वदेवम् उन्नीतं बार्हस्प-त्यम् प्रह्रियमाणं धात्रम् प्रहृतं वैश्वकर्मणम् अन्तराग्नी वैश्वानरायोपसन्नं द्यावापृ-थिव्योः पूर्वाहुतिरिन्द्राग्न्योरुत्तरा प्रजापतेर्हुतमैन्द्रम् ॥३॥ तद्धोम्यं होमद्रव्यं गवि स्थितं सद्दुष्यति चेत् रुद्रदेवत्यं भवति · एवमुपरिष्टादपि तस्मिंस्तस्मि-न्काले देवतासम्बन्धात्तद्दैवतमुच्यते वक्ष्यति हि (४) यथाकालो°हुत्वेति ता-दर्थ्यात् · गवि स्थितस्य च ऋषभाक्रमणादिना दोषः · उपसृष्टं वायव्यम् वत्सोप-सर्गकाले वायव्यं भवति । देव° दुह्यमानप्रभृतिहुतपर्यन्तस्यामेध्यमलकेशकीटा-दिपातादिना विनाशः । यथाकालोपपाते तद्देवते तद्दैवतꣳ[4] हुत्वा तद्वा-तिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥४॥ यस्मिन्यस्मिन्काले उपपातस्तद्देवत्यं होमं कृत्वा तदु-द्देशेन वातिदिश्या°यात् । स्कन्दे चेदस्कन्नधित प्राजनीत्यभिमृश्य शेषेण जुहुयात् ॥५॥ (१२. ४. १. ७) । [देव° तदग्निहोत्रार्थं पयश्चेत्स्कन्देत्स्थालीतो बहि-र्गच्छेत् भूमौ अन्यत्र वा पतेत् । भिद्येत चेद्वापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥६॥ (१२. ४. १. ६) । [देव° भिद्येत विदीर्येत अथवा अवा°द्येत अधोमुखी भवेत् · भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यहं गार्हपत्यादिखरेभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते स उच्यते । भुवपतयऽइति (२. २) हाविर्यज्ञियम्[5] ॥७॥ स्कन्नमभिमृशेत् । [देव° हविर्यज्ञशब्देन दर्शपूर्णमा-

---

१) विश्वे° ३. M. विश्व° १. R. Rik १. १६४. ४०. २) See ११. ५. ३. ५. ३) Thus १. ३. R. M. विष्यंद° A. ४) Thus all. ५) Mahidhara at २. १. has: स्कन्नमभि-मृशति भुवपतये स्वाहेति ।

सौ तद्विकाराश्च · तत्सम्बन्धि हाथम् चरुपुरोडाशाज्यसांनाय्यमांसादि । सोमे हाविर्यज्ञिये स्कन्ने इदमेव प्रायश्चित्तम् तत्र भुवपतयऽइत्यभिमर्शनात्पूर्वं कालाकृतिवाचनेऽअधिकेऽइति विशेषः ।　　देवान्दिवमगन्निति (८.६०) सोमे ॥८॥ सोमे हाविर्यज्ञियें स्कन्नं दे॰न्नित्यनेन मन्त्रेणाभिमृशेत् । देव॰ सोमे रसद्रूपे सोमद्रव्ये स्कन्ने · स्कन्नस्य सोमस्याभिमर्शनं कर्तव्यम् · अत्रापि कालाकृतिवाचने भवतः ।

यद्योरोऽस्सेति (८.४१) वोदकेनोपसिञ्चेत् ॥९॥ सोमऽएव हाविर्यज्ञियें स्कन्नम् · वाशब्दो विकल्पार्थः । देव॰ स्कन्नं सोमम् · अत्रापि पूर्वं कालाकृतिहोमो वाचनं च ।　　उन्नीतसर्वस्कन्दनस्रुग्भेदयोस्तत्रैवासनम् ॥१०॥ देव॰ यत्र प्रदेशे स्रुग्भिन्ना सर्वस्कन्दनं वा ज्ञातम् तत्रैवोपवेशनं कुर्यात् · ततः स्कन्नस्यास्कन्निति मन्त्रेणाभिमर्शनम् (५) उदकोपसेचनं (९) च · ततः ·　　अन्यदुन्नीयान्योऽस्मै प्रयच्छेत्तेन होमः ॥११॥ अन्यस्मिन्नुन्नीयमाने प्रैषो न भवति　　तदद्दो हैवोन्नेष्या॰ भवतीति श्रुतेः (१२.४.२.८) । देव॰ अन्यो होमकर्तुरन्यः कश्चित्सर्वस्कन्दने तस्यामेव स्रुचि स्रुग्भेदे चान्यस्यां प्रतपनादिसंस्कृतायां स्थाल्याः सकाशादुन्नीयोन्नयनं कृत्वा अस्मै होमकर्त्रे सर्वस्कन्दनभेदनस्थाने उपविष्टाय प्र॰च्छेत् ॥　　॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥　　॥

पूर्वाहुतौ हुतायां चेदाहवनीयोऽनुगच्छेत्तदुक्तम् ॥१॥ तदुक्तग्रहणं न्यायप्राप्तोद्धरणप्रशस्त्यर्थम् (१२.४.३.२) · प्राप्तत्वादेवावाच्यमिति चेत्　　उत्तरविधानेन सह विकल्पार्थत्वादित्यदोषः ।　　काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः (१२.४.३.१) ॥२॥ काष्ठं निधायाभिजुहुयात् हिरण्यं वेति विकल्पः · श्रुतिग्रहणं हृदयविलेखप्रशस्त्यर्थम् (१२.४.३.१) यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेद्धिरण्यमभिजुहुयादिति । देव॰ अग्निस्थाने काष्ठं निधाय होमे क्रियमाणे यदि यजमानस्य हृदयविलेखो भवति अविश्वासोऽपरितोषो भवति ।　　त्रिरुद्धृतश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छेदुदकस्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्सायम्प्रातर्होममेके ॥३॥ त्रिरुद्धृताहवनीयानुगमने उदीच्यां दिश्यग्निस्थानान्युपलिप्य निर्मन्थनोपदेशाद्गार्हपत्ये समारोह्य निर्म॰हृतेतस्मिन्नेव विहारे एके साय॰ममिच्छन्ति　　एके शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति ।

गार्हपत्येऽनुगते भस्मनारणी सञ्स्पृश्य मन्थनम् ॥४॥ अग्निहोत्रकालऽएतन्नैमित्तिकमिति सम्प्रदायः · तथा चोपरितनान्यपि नैमित्तिकानि तद्विषयाण्येव

दृश्यन्ते येनेदमाह (१) पूर्वमनुपशमय्य होम इति होमग्रहणादग्निहोत्रविषयता गम्यते अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते । देव० अग्निहोत्रे विहारकाले गार्हपत्यानुगमनऽ एतद्भवतीति कर्कसम्प्रदायकारौ अन्ये तु सर्वदैवैतद्भवतीत्याहुः । आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम् ॥५॥ आहवणे गार्हपत्यानुगमने तत एवाहवनीयोद्धरणम् शेषश्च गार्हपत्यकार्ये । देव० इतः प्रभृति अग्निहोत्रहोमविषयाण्येव नैमित्तिकान्यभिधीयन्ते । यः प्रागुद्धृतः स आहवनीयः यश्चाहवनीयस्थाने अवशिष्टः स गार्हपत्यः · पूर्वोद्धृत एव दक्षिणाग्निराहृत्य वितृतीये स्थाप्यः · एवं कृत्वाग्निहोत्रं होतव्यम् होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यम् । पक्षान्तरमाह · आहृत्य वा ॥६॥ गार्हपत्यस्थानमाहवनीयम् पुनरुद्धरणम् · शेषश्च गार्हपत्यः । देव० अत्रापि होमान्ते गार्हपत्यस्य मन्थनं कार्यम् । उलपराज्यागताद्वा ॥७॥ उलपराजी तृणवर्तिरुच्यते · तया वा ज्वलन्त्या गार्हपत्यस्थानमागतात् पुनरुद्धरणं भवति । निर्मथ्य वा ॥८॥ (१२. ४. ३. ८) · अस्मिंश्च पक्षे न्यायप्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति · प्राप्तस्य चोपादानमितरैः सह विकल्पार्थम् । देव० अथवा गार्हपत्यं नि॰थ्य तत उद्धरणम् · न चास्मिन्पक्षे होमान्ते मन्थनम् कृतत्वात् । निर्मन्थनपक्षे प्रकारद्वयमाह · समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमनुपशमय्य पूर्ववद्धोमः ॥९॥ समारोह्य पूर्ववदुदकस्थानान्युपलिप्य (३) निर्मथ्य सकृदुद्धृते सायम्प्रातर्होमः · असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्यात्रैव होमः · एवं हि श्रूयते (१२.४. ३. ९-१०) । देव० तत्रासमारोपपक्षे पूर्वमाहवनीयमुप॰य्य उपशान्तं कृत्वा गार्हपत्यं निर्मथ्य स्वस्थानऽ एव संस्थाप्य स्वस्थानऽ एवाहवनीयमुद्धृत्य तत्रैवाग्निहोत्रहोमः पूर्वोद्धृत एव दक्षिणाग्निः · समारोह्येति पक्षे तु आहवनीयं समारोह्य पूर्ववद्धोमः दक्षिणाग्निः पूर्वोद्धृत एव तत्र नीयते । त्रिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेचेत् अनाहरणमस्य तदहरेके ॥१०॥ एके शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति · अनाहरणपक्षे च तदर्थत्वात्तत्साध्यकर्मलोपः । जाग्रतमाहवनीयमभ्युद्धरेच्चेत्तदुक्तम् ॥११॥ तदुक्तमिति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् । देव० यदि अनुपशान्तमाहवनीयं भ्रान्त्या गार्हपत्यादभ्युद्धरेत् तदा तदुक्तम् तत्प्रायश्चित्तमुक्तम् · किंतु आधर्वमेव · अन्यस्यानुक्तत्वात् · एवं च सत्याधर्यवं हुत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्य-

मध्ये पश्चात्प्रक्षेपः । पश्चान्निधाय पुरस्ताद्वोभयत्र होममेके ॥१२॥ पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुरस्ताद्वा तमग्निमुभ॰मेके कुर्वन्ति ॰ एके तदुक्तम् गार्हपत्यो ऽसाविति ॰ उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गृहीतेन हुत्वैकस्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गृहीतेन द्वितीये जुह्वत्येके शेषभक्षादि तन्त्रेण । अन्ये त्वेतन्निह्नुवन्ति साध्यो होमः साधनमग्निः न च साधनभेदात्साध्यभेदो युक्तः तेनान्यथा वर्णयन्ति ॰ एकैव समित् द्वावन्तौ अग्निद्वयेऽप्युपधीयते ॰ तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निद्वयेऽप्युपाईति ॰ एवमुभयत्र होमः कृतो भवतीति सम्प्रदायः ॰ युक्तरूपमिव चैतत् न हि साधनापेक्षया साध्यावृत्तिर्युक्तेति । देव॰ तं आन्त्योद्धृतं स्थापनात्प्राग्ज्ञातं पश्चा॰धाय पूर्वोद्धृतस्याहवनीयस्य अपरस्मिन्देशे स्थापयित्वा अथवा पुरस्तात्पूर्वदेशे निधाय उ॰त्राग्निद्वये होमं कुर्वन्त्येके ॰ एके गार्हपत्यमध्ये पश्चात्प्रक्षेपं कुर्वन्ति । अथास्यैव आन्त्योद्धृतस्याग्नेः पूर्वोद्धृतस्याहवनीयस्योपरि स्थापने कृते प्रायश्चित्तमाह ॰

अभिनिधानेऽग्नयेऽग्निमते पुरोडाशः ॥१३॥ यदि पुनरुद्धृतोऽग्निरग्नावभिनिहित एव भवति तदाग्नये॰शः कार्यः । देव॰ इष्टेरनन्तरमग्निहोत्रहोमः । अथ वित्तकालाद्यभावेनेष्टिं कर्तुमशक्तस्य हविर्लेखरहितस्य वाभिनिधाने प्रायश्चित्तान्तरमाह ॰

समितमिति (१२.५७-५८) वोपस्थानं द्वाभ्याम् ॥१४॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । देव॰ तयोरुभयोरग्न्योः । गृहीतानुगमने चान्वग्निरित्याहुत्य (११.१०) ॥१५॥ ममाग्नऽइत्यग्निं (२.१.२) गृह्णातीति गृहीतस्यानुगमने एतदेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवति ॰ अन्वग्निरित्यनेन मन्त्रेण आहुत्य पूर्ववत् । अनादेशे पुरोडाशः सर्वत्र ॥१६॥ वक्ष्यत्युपरिष्टात् अग्नये च[1] सूर्यवते (१७) सूर्याय च ज्योतिष्मतऽइति (२१) तत्र पुरोडाशो भवति ॰ एतच्चोक्तमाचार्येण यत्र वेदवाक्ये द्रव्यस्य न विधानम्[2] तद्विषयमिति ॰ इतरथाग्नयेऽग्निमते पुरोडाश इत्यवाच्यं (१३) स्यात् । अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशबद्धे हिरण्ये पश्चाद्ध्रियमाणऽइध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥१७॥ यस्याहव॰मियादिति (१२.४.४.६) प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते ॰ प्रैषवचनं तु नोपनिबद्धमाचार्येण । देव॰ गार्हपत्यस्यापरस्मिन्प्रदेशेऽन्येन केनचिद्ध्रियमाणे । वैश्वव्याहृतिः ॥१८॥ तत्र देयेति । अग्नये च सूर्यवते

१) च deest K. २) ? स्यानवि K.

॥१६॥ पुरोडाशः । देव॰ दक्षिणाग्निमुद्धृत्य · इध्मान्ते तद्विहारे ऽ एवाग्निहोत्रं होतव्यम् । अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् वैश्वदेव्याहुतिः ॥२०॥ देव॰ आहवनीयखरात्पूर्वस्यां दिशि । सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥२१॥ पुरोडाशः । समानमुद्धरणम् ॥२२॥ इध्मेनो॰ह्मण इति (१०)। वैश्वदेवो वोभयत्रापुरोडाशा ॥२३॥ उ॰त्र वा वै॰वो आहुतिर्भवति अपु॰शा चतुर्गृहीतेन । उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥२४॥ उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीययोर्यद्यभ्यस्तमयो भवति अभ्युदयो वा तदा पु॰यं वा भवति न्यायप्राप्तमग्न्याधेयं वा · को न्याय इति चेत् उभावग्नी युगपदुत्पाद्यौ युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन भवति · यद्येवम् पुनराधेयं वेति कुत एतत् वाक्यात् यस्योभावग्नी ऽ अनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चित्ति[रिति] · एवं चेत् पुनराधेयमेव भवति नाग्न्याधेयमिति न हि न्यायो वाक्येन विकल्पते । एतच्चानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यभिनिम्लोचनं भवति तदेव भवति न अभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने । भेदेनाप्युपपातात् ॥२५॥ भेदेनाप्यनुगम[ना]भिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् · कुत एतत् उप॰त् उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमने ऽ भिनिम्लोचनम् · तच्चयुभयशब्देन विशिष्यते ततो वाक्यं भिद्येत · तस्माद्भेदेनाप्यनुगतयोः पुनराधेयमिति · एवं प्राप्त ऽ आह · न सह-प्रक्लृतेः[1] ॥२६॥ नैतदेवम् अन्यतरानुगमने पुनराधेयम् · सहैव हि प्रकल्पिता गार्हपत्याहवनीययोरुत्पत्तिः · तत्रैकैको न शक्यत ऽ उत्पादयितुम् तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् । देव॰ पुनराधेयसमाप्त्यनन्तरं चास्मिन्नेव विहारे ऽ ग्निहोत्रहोमः ॥ ॥ तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥ ॥

देव॰ अथ गार्हपत्यस्योपशान्तस्य समारूढे वा होमकाले मथ्यमानस्य प्रागुद्धरणाकालादजन्मसम्भावनायां कर्तव्यं तदाह · मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्पश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात् ॥१॥ मथ्यमानग्रहणं कालासम्भवप्रज्ञप्त्यर्थम् न हि कश्चिन्मथ्यमानो न जायते · यमेवान्तिके ऽ ग्निमपरिगृहीतं पश्येत् तमा॰यात् · स चायमस्यैवैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः तावन्मात्रश्रवणात् · पुनः स्वयोनेराह-

1) Thus ३. R. M sec. m. कृतेः M pr. m. प्रकृतोभेस्तेः १ (!). प्रक्लृप्तेः A.

रणम् । आह्वनीयार्थहस्ते वा ॥२॥ जुहोति . वाशब्दो विकल्पार्थः · अयं चाहवनीयविकारत्वेन विधीयते · ततश्चोत्तरसमिदाधानमत्रे विपरिणामः · सा ह्यदृष्टार्थत्वाद्ध्रा॰स्तेऽपि दीयते पूर्वा तु दृष्टार्थत्वादेव न भवति । देव॰ अत्र गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निस्थाने त्रीन्ब्राह्मणानुपवेश्य तद्धस्तेषु दक्षिणेषु परिस्तरणादि पर्युक्षणोपस्थानान्तं सर्वं कार्यम् · इयांस्तु विशेषः · होमात्पूर्वं यत्समिदाधानं तन्न भवति दृष्टार्थत्वात् इन्धनं हि तस्य प्रयोजनम् न च तदनग्निषु सम्भवति (४.१४.१३) समिदसीत्येतत्तु समिदाधानं भवत्येवादृष्टार्थत्वात् तत्र च (४.१४.३०) समिदसि समिद्धो मे ब्राह्मणहस्त दीदिहि समिद्धा ते ब्रा॰स्त दीद्यासमिति विशेषः । अस्मिन्पक्षे यजमानस्य व्रतमाह · वासानपनोदश्च ॥३॥ वसत्यर्थमागतो ब्राह्मणो नापनोद्यः । अजकर्णे वा दक्षिणे ॥४॥ जुहोति · तस्मिंश्च पक्षे व्रतमाह · । देव॰ प्रत्यग्नि अजान्स्थापयित्वा तद्दक्षिणकर्णेषु होमः कार्यः ।

अभोजनं तस्य ॥५॥ आजमांसस्य । कुशस्तम्बे वा ॥६॥ जुहोति · तत्र व्रतम् · । देव॰ त्रिष्वग्निस्थानेषु कुशस्तम्बान्स्थापयित्वा तेषु । अनासनं तस्मिन् ॥७॥ अप्सु वा ॥८॥ जुहोति । तत्र व्रतम् · । देव॰ उदकस्य पात्राधारस्याग्निस्थानेषु स्थापनम् । नाप्यो बीभत्सेतेति श्रुतेः ॥९॥ बीभत्सा परिवाद उच्यते · एवं श्रूयते नापः परिचक्षीतेति · अपन्याय्यत्वाच्च श्रुतिग्रहणमत्र क्रियते । देव॰ अपां निन्दां न कुर्यात् · सर्वपक्षेषु (१-९) होमान्ते गार्हपत्यमन्थनं कार्यं । अहुताभ्युदितऽउन्नीया नमितोरासीत ॥१०॥ अहुतऽएव [अग्निहोत्रे] यद्यभ्युदयो भवति । देव॰ उन्नीय होमार्थं चतुर्गृहीतस्योन्नयनं कृत्वा आहवनीयसमीपे आ त॰मीत तावच्छ्वासधारणं कृत्वासीत यावच्छरीरस्यात्यन्तग्लानिर्मरणावस्था भवति तत ऊर्ध्वं श्वासधारणं कर्तुं न शक्यतऽइत्यर्थः । ततो यत्कर्तव्यं तदाह · हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥११॥ देव॰ हुत्वा पूर्वाहुतिं भूरिति मन्त्रेण तस्या अ॰णं कार्यम् । वरदानं च ॥१२॥ देव॰ जीर्होत्रे · स्वयंहोमे त्वन्यस्मै संनिहिताय । सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥१३॥ तदुक्तग्रहणं पक्षान्तरेण सह विकल्पार्थम् । देव॰ सर्वेषां हविषां नाशे अपहारादिना अदर्शने जाते दोषे वा श्लेष्माद्यमेध्योपघाते वा त॰म् तत्प्रायश्चित्तमुक्तम् प्रधान-

द्रव्य॰व्यापत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशादित्यत्र (१.७.२८) · तेनार्थवत्त्वं कृत्वा तद्विकार-
ऽएव सांनिपातिकैरङ्गैस्तानि विनष्टानि हवींष्युत्पाद्य यागाः कर्तव्याः । अथ प-
क्षान्तरमाह · आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥१४॥ प्रतिसंख्यानवि-
धिग्रहणाच्च तासामेव देवतानामिज्या · देवताग्रहणाच्चाङ्गाभावः । देव॰ प्र॰ष इय-
तीनां देवतानां हवींषि विनष्टानीति परिगणय्याज्येन दे॰ज्या विनष्टहविःसम्ब-
द्धानां देवतानामाज्येन हविषा यागः कर्तव्यः · आज्यसंस्कारात्पूर्वमस्य निमित्तस्य
पाते आज्यसंस्कारं वेदिसंस्कारमग्निसंस्कारं च कृत्वा यागः कर्तव्यः ।
पुनःक्रिया च ॥१५॥ एवं हि श्रूयते यस्य सर्वाणि हवीꣳषि नश्येयुर्वा दुष्ये-
युर्वापहरेयुर्वाज्येन ता देवताः सꣳस्थाप्य पुनर्निर्वपेदिति । भेदे विप्रकृ-
त्युपपाताभ्याम् ॥१६॥ सर्वविषयत्वेन श्रवणात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्तऽइदमुच्यते
भेदेऽपि भवतीति · कुत एतत् विप्रकृतेः पृथक्पृथक्प्रकृप्तानि ह्येतानि हवींषि
नाग्न्युत्पत्तिवत्सहत्वम् · उपपाताच्च न सह॰प्रकृतिः अपि चोपपातो भवति य-
स्य हवीꣳषि नश्येयुरिति · तत्र सर्वशब्देन विशेष्यमाणे वाक्यभेदप्रसङ्गः ह-
वींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुरिति · स चान्याय्यः · तस्मान्नाशमात्रं निमि-
त्तम् · तत्र भेदेऽपि भवति चेत् भवेदिदं नैमित्तिकमिति । देव॰ एकैकहवि-
र्विनाशेऽपीदं नैमित्तिकम् । अन्तरागमने नाद्रियेत ॥१७॥ गार्हपत्यादीना-
मन्तरा॰गमने अनादरः · तच्चैतदग्निहोत्रविषयम् · तदेव प्रकृत्य श्रूयते (१२.४.१.३)
कामं न्वाऽ॰चरन्तीति । देव॰ प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदेशात् व्याहृतिहोमः प्राप्नोति
सोऽनेन वार्यते · प्रायश्चित्तानादरस्याग्निहोत्रविषयत्वाद्दर्शपौर्णमासाद्यर्थमुद्धृतेष्व-
न्तरागमनेऽनादिष्टहोमो भवत्येव । श्वेडवराहेषूदधारा प्राचीदं विष्णुरिति
(५.१५) ॥१८॥ देया । देव॰ श्वा कुक्कुरः एडको मेषः वराहो ग्रामसूकरो विड्-
राहः · गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तमुदकस्य धारां निनयति । भस्मनो वा
॥१९॥ विकल्पेन हि श्रूयते (१२.४.१.४) गार्हपत्याद्व॰पन्तीति । देव॰ धारा देया ·
तच्च भस्म गार्हपत्याद्ग्राह्यम् एतदप्यग्निहोत्रविषयमेव । चक्रीवत्यग्नये पथि-
कृते ॥२०॥ पुरोडाशं निर्वपेत् · चक्रीवान्रासभ उच्यते · तस्मिन्नन्तरा गच्छतीत्यर्थः ·
एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानात् । देव॰ चक्रीवान्रथ उच्यते · अग्निहोत्रनैमि-

त्तिकमध्ये विधानादेतदप्यग्निहोत्रविषयमेवेति याज्ञिकाः। प्रज्ञातेष्ट्यतिपत्तौ च ॥२१॥ पथिकृद्भवति। प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे। देव० प्रज्ञाताः प्रसिद्धाः इष्टयः दर्शपौर्णमासाग्रयणचातुर्मास्येष्टयः तासामतिपत्तौ कालातिक्रमे। नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥२२॥ अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतासु। इष्टिग्रहणाच्च पश्वतिपत्तौ न भवति। देव० अतिपतनमतिपत्तिः कालातिक्रमः। नित्यास्वेवेष्टिषु कालातिक्रमो नानित्यासु तासामनियतकालत्वात्। स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च ॥२३॥ पथिकृद्भवति। देव० स्तो०हे अन्यस्य स्थानेऽन्यस्य गानम् अन्यास्वृनु वा तास्वेव ऋनु सामान्तरगानं च। अत्र च कालाहुतिवाचने पूर्वे भवतः। शस्त्रस्य च अन्यस्य स्थानेऽन्यशंसनेऽ हसूत्रादेर्विपर्यासे विस्मरणे च। जनमरणे च ॥२४॥ पथिकृद्भवति। देव० एतदेव विशेषयति। उपपातसामर्थ्यात्स्वजने ॥२५॥ सा च स्वकीयजनमरणे न सार्वत्रिके। कुत एतत् उप०र्थ्यात् उपपातो हि कादाचित्को भवति। देव० पुत्रपौत्रादिमरणे। नित्यत्वाच्च ॥२६॥ अपि च नित्यं जनमरणमिति। अग्नये व्रतपतये व्रत्येऽहनि मैथुनमाऽसभोजनं चेत् ॥२७॥ व्रतमर्हतीति व्रत्यम् तस्मिन्मैथु०चेद्भवति अग्न०तये इष्टिर्भवति। देव० अष्टाकपालः पुरोडाशः। स्मृतिप्रतिषिद्धाचरणे तु स्मार्तम्। आहिताग्नेरार्त्यश्रुकरणेऽग्नये व्रतभृते ॥२८॥ आहिताग्निग्रहणं विहृताग्निप्रज्ञप्त्यर्थम्। आर्तिग्रहणाच्च नानन्दाश्रुकरणे। देव० व्रत्येऽहनीत्यत्रानुवर्तते। सऽसर्गे नाद्रियेत ॥२९॥ अग्न्यन्तरसंसर्गेऽनादरः। देव० आहवनीयादीनां लौकिकवैदिकाग्निभिः सं०र्गे प्रायश्चित्तं ना०त। असंतोषे तु प्रा०त्तमाह। अनुक्रोशेऽग्नये सऽसर्गायाहुतिर्वा ग्रामाग्निना चेत् ॥३०॥ अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति आहुतिर्वेति विकल्पः। एतच्च ग्रा०ना संसर्गे भवति। देव० अ०शे हृदयसंतापे सति।

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥३१॥ मिथः परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये विविचये इष्टिर्भवति आहुतिरनादरो वेति सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते। हृदयविलेखे इष्ट्याहुत्योर्विकल्पः। देव० हृद्विलेखाभावे त्वनादर एव।

अग्नये संवर्गाय प्रदव्याचेत् ॥३२॥ प्रदव्यो दावाग्निः। दावाग्निना चेत्संसर्गः तदाप्यनादरः। हृदयविलेखे अग्न०र्गाय इष्टिराहुतिर्वा। अग्नयेऽप्सुमते वैद्युताच्चेत्

॥३३॥ वैद्युतेन चेदग्निसंसर्गः तदाप्यनादरः · हृदयविलेखि अग्न्ते इष्टिराहुतिर्वा । अग्नये शुचये शुच्यायतनाच्चेत् ॥३४॥ अशुचनाग्निना चेत्संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहुतिर्वा भवति · न ह्यत्रानादरः पठ्यते (१२.४.४.५)। देव॰ अशुचि अपवित्रं चण्डालादिगृहं आयतनं स्थानं यस्य । भार्यागोषु यमजननेने मारुतं त्रयोदशकपालं निर्वपेत् ॥३५॥ देव॰ भार्यायाः शुद्धौ यजनीयेऽहनि आद्यान्वारम्भणीयापूर्वकम् · शब्दपरिमाणादत्रैन्द्राग्नधर्मा भवन्ति (४.३.८)। गेहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥३६॥ देव॰ यजमानस्य निवासगृहदाहेऽग्निगृहदाहे वा । चन्द्रमसाभ्युदितऽआमावास्ये पुरस्तात्तद्व्रतः स्यात् ॥३७॥ आस्ये प्रक्रान्ते यदि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा तद्व्रतः एव भवति नान्यद्व्रतयति । देव॰ दर्शेष्टिसंज्ञककर्मणि प्रारब्धे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रेणोदये कृते सति त॰तः यजमानः स्यात् तदेव पूर्वदिने कृतमेव व्रतं भोजनं यस्य स त॰तः तस्मिन्दिने पुनर्व्रतमशनं न कुर्यादित्यर्थः । तत्र निर्वापात्प्राक् ज्ञाते पूर्वकृतपदार्थानां आसादितपात्राणामुत्सर्गः वत्सापाकरणादेः पुनर्विधानात् · पिण्डपितृयज्ञात्प्राक्चेदाल्योपक्रान्तं ज्ञायते तदोपोष्य स्वकाले द्वितीयेऽहनि पिण्डपितृयज्ञव्रतादिकं कुर्यात् । दधि हविरातञ्चनं निदध्यात् ॥३८॥ उत्पाद्यमानस्य हविषः । देव॰ यत्पूर्वेद्युः सायंदोहसम्बन्धि दध्युत्पादितं तद्धवि॰नं हविषोऽस्य करिष्यमाणस्य सायंदोहस्यातञ्चनमातञ्चनार्थं सुगुप्तं स्थापयेत् । सऽसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम् ॥३९॥ (११.१.४.१)। देव॰ पूर्वेद्युः रात्रौ सायंदोहानन्तरं प्रातर्दोहाय ये वत्सा अपाकृताः तान् सं॰ज्य स्वस्वमातृभिः संयोज्य पुनः सायंदोहार्थमपराह्णेऽपा॰णं कर्तव्यम् · तच्च पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा कार्यम् तस्य पूर्वेद्युरकाले कृतस्याकृतरूपत्वात् · अग्न्यन्वाधानं कृतमेव । निरुप्ते व्रताशक्तौ वा त्रेधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुम् अणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ॥ ४०॥[1] निरुप्ते चेद्धविषि अभ्युदयपरिज्ञानं [अकालोपक्रमप्रतिज्ञानं] भवति व्रतस्य वा अशक्तिरनिरुप्तेऽपि तदा त्रेधं॰दात्रे पुरोडाशं कुर्यात्° · यद्धु व्रतचर्या॰दियादिति

[1] हविर्निर्वापानन्तरं चन्द्रोदयपरिज्ञाने निर्वापात्पूर्वमपि लङ्घनकरणाशक्तौ · निरुप्तस्याग्नेयस्य चतुर्मुष्टिकस्य हविषस्तण्डुलान्मध्यमस्थविष्ठाणिष्ठभेदेन त्रिधा विभज्य · अयं च द्रव्यदेवतासंयोगः सूत्रकारेण शाखान्तरीयः संगृहीतः · स्वश्रुतावन्यथा दर्शनात् Deva.

(११.१.४.२) प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते । इदानीमिदं विचार्यते किं तदेवेदं कर्म उतान्यत्कर्मान्तरमिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैवोपक्रमः · संस्कारात्सांनाय्यम् ॥४१॥ तदेवेदं कर्मेति · कुत एतत् संस्कारात् यत्पूर्वं यागायोपकल्पितं संस्कृतं द्रव्यम् तदेवेदमिति · तत्साध्यत्वाच्च तदेव कर्मेति । एवं प्राप्तऽआह · अन्यदेवत्यायोगात् ॥४२॥ तस्य अन्यदेवं वा कर्मान्तरमिदम् न तदेव · कुत एतत् इज्यायोगात् इज्यान्तरयोगो ह्यत्रोपलभ्यते अग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्ट इति · तथा दधनि चरुꣳशृते चरुमिति (४०) अन्यदेवं यागान्तरं ततोऽन्यदिति । एवं पक्षद्वयोपन्यासे किं कर्मान्तरता युक्ता उत तस्यैव विकार इति · तस्यैव विकार इति युक्तरूपता · तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्यभिज्ञायते न चान्यत्कर्मान्तरमत्रारब्धम् तस्मात्तस्यैव [प्राकृतस्य] कर्मणो विकार इति । देव॰ ननु यदि कर्मान्तरमिदं तर्ह्यन्यदेवतार्थमुपक्लृप्तं हविस्तत्र कथमन्यदेवताके कर्मणि यागसाधनं भविष्यतीत्यतोऽयुक्तमिदम् अत आह · तस्य तण्डुलापनयो वचनात् ॥ ४३॥ तण्डुलैरुपलक्षणं दध्नः पयसश्च पूर्वदेवताभ्योऽपनीय देवतान्तरसम्बन्धो नैमित्तिक इति · किं भवति प्रयोजनम् तत्त्वे सति कर्मणो गुणकामानां (२.३.५) प्रवृत्तिः · पुनरपि च तत्कर्म विहितमेव अथ यदेव नोदियादथोपवसेदिति (११.१.४.४) । देव॰ तस्य प्राकृतस्य कर्मणो व॰नात् तण्डुलानामपनयः प्राकृतदेवताभ्योऽपच्छेदो विभागो देवतान्तरसंयोगश्च तण्डुलग्रहणं प्रकृतानां त्रयाणामपि हविषामुपलक्षणम् · वचनं हि किं न कुर्यात् । ननु द्रव्यान्यत्वे च देवतान्यत्वे च कर्मान्यत्वं भवतीत्युक्तम् तर्हि यत्र द्रव्यान्यत्वाभाव आग्ने हविषि पुरोडाशे तत्र कथमित्यत आह · प्रकृत्या पूर्वम् ॥४४॥ असांनाय्यगुणकं प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति दधिपयसोरभावात् । देव॰ प्रथमं हविः पुरोडाशलक्षणं प्राकृतमेव न प्रायश्चित्तरूपं कर्मान्तरम् कुतो यतो द्रव्यं तदेव पुरोडाशरूपम् देवताप्यग्निः · ननु विशिष्टेयम् अग्नये दात्रऽइति सत्यम् विशेषणमात्रं तत् न स्वरूपस्य भेदापादकम् । इति प्राप्तऽआह · सर्वं वा निमित्तात् ॥४५॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · सर्वं वा विक्रियते · पूर्वमपि हि निमित्तं भवति प्रक्रान्तेऽभ्युदय इति । देव॰ तत्र विशये लौकिकमिति (४.३.७)। पश्चादभ्युद्दृष्टऽआमावा-

स्येनेष्ट्वा तदहरेव श्वो वाग्नये पथिकृतऽइन्द्राय वृत्रघ्नऽएकादशकपालो वैश्वानरश्च ॥४६॥ सोऽमावास्येति°ददृशऽइति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते (११.१.५.४) · तद्दर्शनं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति · भ्रान्त्या प्रतिपद्युपवासोपक्रमे एतत्। देव° आमावास्ये चन्द्रमसेति पदद्वयमनुवर्तते (३७) · आमावास्ये ऽपक्काले पश्चादपरस्यां दिशि चन्द्रमसः अभ्युदये ज्ञाते भ्रान्त्या प्रतिपद्यप्यग्न्यन्वाधानादिकर्मोपक्रमे कृतऽइत्यर्थः · तदा तस्मिन्नेवाहनि पिण्डपितृयज्ञवर्जितेन सद्य एवामावा°ष्ट्वा दर्शेष्टिं कृत्वा तस्मिन्नेव दिने श्वो वा द्वितीयायामग्नये°कृतेऽष्टाकपालः पुरोडाशः प्रथमो भवति इन्द्रा°पालो द्वितीयो ऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालस्तृतीयः। त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा ॥४७॥ त्रिभिरिषुभिरुपेतम्। देव° अस्यां त्रिहविष्कायामिष्टौ। दण्डो वा ॥४८॥ इति विकल्पः। देव° वंशमयो दण्डः। प्राकृताश्चेहन् ॥४९॥ एतानेव हविर्विशेषान्प्रकृत्य याः श्रूयन्ते ताश्चेह्या ददाति · यथाश्वेनेधे पथिकृतः शतमानम् (२०.१.२२) वैश्वानराय कृष्णं वासः (२५.८.१७) इन्द्राय वृत्रघ्ने चोदकेनान्वाहार्यः। देव° चकारः पूर्वोक्तदक्षिणासमुच्चयार्थः। अनभ्युद्दृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥५०॥ इयमिष्टिर्भवति (११.१.५.११) ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥

उद्वास्यमानं चेत्कपालं नश्येदाश्विनः ॥१॥ उद्वास्यमानकपालनाशे आश्विनो द्विकपालः पुरोडाशः कर्तव्यः · स च परतन्त्रमध्यपाती तदङ्गत्वेन भवति। अत्र पशुपुरोडाशन्यायः · यान्यङ्गिनोऽङ्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते · पात्राणि च यान्यनपवृक्तानि[1] वज्रादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते · यानि पुनः कृष्णाजिनोलूखलमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः प्रोक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः अपवृक्तत्वात्[2] · शृतावदानं प्राशित्रहरणमिडापात्री च संस्कृतान्येव विद्यन्ते · अनस्ति ग्रहणपक्षे अनोऽप्यासाद्यते धर्माश्चास्य धूरीषालम्भनादयः क्रियन्ते पूर्वधर्माणामपवृक्तत्वात्[3] तदपवर्गश्च तत्कार्याभिनिर्वृत्तेः · अग्नीन्धनं त्वङ्गप्रधानार्थत्वादपकृष्यते अङ्गप्रधानार्थता चास्याहवनीयसंस्कारकत्वात् यदाहवनीये जुह्वोतीत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्रधानार्थता · एवं च कृत्वोपवाजनसंमार्गावपि कर्तव्यौ · अनेन प्रकारेणेडान्त आश्विनः सांनिपातिभिरङ्गैः कार्यः · यानि पुनराराडुपकार-

1) ? °क्तानि K. 2) ? °क्तत्वात् K. 3) ? °क्तत्वात् K.

कारणयाघारप्रयाजाज्यभागादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया · अन्त्ये[1] ह्यवयवे तेषां प्रधानाभिसम्बन्ध इष्यते · न हि यद्यदङ्गं क्रियते तत्तदेव प्रधानेनाभिसम्बन्धमुपयाति · यदाङ्गम् न तदा प्रधानम् यदा प्रधानम् न तदाङ्गमिति तस्मादन्त्येऽवयवेऽङ्गापूर्वसम्बन्धः आम्नानसामर्थ्यात् · अतः सकृत्क्रिया आघारादीनाम् · तेन मुख्यसंनिधिन्यायादङ्गिसंनिधावेवानुष्ठानमिति । अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः व्रातपतीयाद्याश्च आपतन्ति ता अनुष्ठेया इति । सायम्प्रातर्दोहार्तावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा ॥२॥ एवं हि श्रूयते यस्योभयछ हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चौदनं निर्वपेदिति · सांनाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते तेन न हविर्मात्रार्तौ · पञ्चशराव ओदनः पुरोडाशो वेति विकल्पः । इदानीमिदं विचार्यते किमुभयार्तौ पञ्चशरावः उतान्यतरार्तावपीति · किं तावद्युक्तम् उभयार्ताविति उभयोर्हि श्रूयते यस्योभयछ हविरार्तिमार्छेदिति · एवं प्राप्तऽआह · भेदेनाप्युपपातात् ॥३॥ अन्यतरार्तावपि भवति पञ्चशरावः · हविर्विशिष्टार्तिर्निमित्तम् तत्रोभयशब्देन विशेष्यमाणे वाक्यं भिद्येत · तस्मादन्यतरार्तावपि भवति । इदानीमिदं विचार्यते पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत निमित्ते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षः · तत्प्रतिनिधिः ॥४॥ तस्य सांनाय्यस्य विनष्टस्य सतः प्रतिनिधिरयम् · द्रव्ये नष्टे द्रव्यान्तरं विधीयमानं तत्कार्यऽएव भवति · तस्मात्प्रतिनिधिरिति । प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥५॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · प्रा॰त्तमेतत् न प्रतिनिधिः · कुत एतत् दे॰तेः देवता ह्यत्र श्रूयते ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति देवतासम्बन्धाद्यागविधानम् · नन्वैन्द्रमित्यनुवादः ततश्च द्रव्यमात्रविधानम् नेत्युच्यते अनुवादमात्रं ह्यनर्थकं भवति · अपि चानुवादोऽसमञ्जस एव पक्षे महेन्द्रस्यापि सांनाय्यदेवतात्वात् · तस्मात्प्रायश्चित्तमिति । देव॰ प्रयोजनम् नैमित्तिकानन्तरं पुनः सांनाय्यमुत्पाद्य यागः कार्यः । चरू सांनाय्यालाभे ॥६॥ आर्तौ सत्यां सांभे सति चरू भवतः । देव॰ वाचनिकः प्रतिनिधिरयम् · प्रधानयागसाधनभूतावदानमात्रपर्याप्तस्यापि सांनाय्यस्यालाभे अप्राप्तौ सायम्प्रातर्दोहयोः स्थाने चरू भवतः ।

1) ? अंते K.

सांनाय्यदोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥७॥ चरुर्वेति विकल्पः । देव° अष्टाकपाल ऐन्द्रः आग्नेयविकारत्वात् । असांनाय्यवद्वा ॥८॥ अथवा यादृशमसांनाय्यवदामावास्यम् तादृगेव कुर्यात् · वाशब्दो विकल्पार्थः । देव° तद्यथा आग्नेयः पुरोडाशो वैष्णव उपांशुयाग ऐन्द्राग्नः पुरोडाश इति । दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥९॥ दुष्टं हविरप्स्ववहरेदिति श्रुतिः । देव° यत्केशकीटादिभिः सह पाकादिना द्वादशमलोपघातादिना अस्पृश्यस्पर्शविडालाद्यवघ्राणादिना वा दुष्टम् । उत्ते वा भस्मनि ॥१०॥ अवहरणम् । शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम् ॥११॥ मन्वादिभिर्यदभक्ष्यमुक्तम् तद्दुष्टम् । एकस्यानिष्टे तदुक्तम् ॥१२॥ हविर्गणे मानसादपचाराद्यद्येकेन यागो न कृतः स्यात् तदा कर्तव्य इति तदुक्तम् । देव° सिद्धान्तमाह · सांनिपातिकानि वा तस्य ॥१३॥ सांनि° अङ्गानि कर्तव्यानि संस्पृशोनि । देव° सांकान्येव नारादुपकारकाणि न ह्यत्र कालभेदः कर्मभेदकोऽस्ति येन तद्भेदादारादुपकारकाण्यपि पुनः क्रियन्ते · क्रमान्यथात्वमात्रनिमित्तमनादिष्टं (१.४) हूयते । इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥१४॥ इष्टं चेद्धविर्दुष्येत [शेषं] स्विष्टकृत् आज्येन कर्तव्यम् । हविरन्तरणे प्राक्प्रधानेज्यायाः[1] स्मृत्वान्वाहरेत् ॥१५॥ यदि नाम हविरन्तरितम् न गृहीतमेव तदा प्राग्रेत् यागक्रमानुग्रहात् । देव° हविषोऽन्तरणं बहूनां मध्य एकस्याग्रहणम् · एकस्य हविषो भ्रान्त्या विस्मरणे प्रधानयागात्पूर्वं स्मृत्वा अनादिष्टपूर्वकमन्वाहरेत् ग्रहणादिभिः सांनिपातिकैः संस्कृत्य यागार्थं वेदिमध्य आसादनाय पश्चादाहरेत् । प्राग्वा समिष्टयजुषः संस्थाश्रुतेः ॥१६॥ समि°षो वा पूर्वं स्मृत्वान्वाहरेत् न प्रधानेज्याया एव · कुत एतत् संस्थाश्रुतेः अन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुरिति · यावदपि अन्तो न भवति तावदप्यन्वाहरणं युक्तरूपमेवेति ।

हुतं चेत्संस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥१७॥ हुतं चेत्समिष्टयजुः संस्थाप्य तत्कर्म तदेव [विस्मृतं हविः] पु°पेत् । देव° तस्मिन्नेव विहारेऽग्न्यन्वाधानादि कर्मापवर्गान्तं कुर्यात् । देवताविपर्यासे पुष्कलं दत्त्वा यथानुपूर्व्यकरणम् ॥१८॥ आग्नेयस्यावदानक्रमे यदग्नीषोमोच्चारणम् स देवताविपर्यासः · पुष्कलशब्दः

1) Thus १. A. ज्याया ३. M. R.

सुवर्णपरिमाणवाचीति केचित्। अपरे तु सारद्रव्यमात्रमाहुः। देव० यज्ञपार्श्वे (२५) अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलमिति (२७) धेनुर्वा यदि वानड्वान्मेषका द्वादशापि वा देवतानां विपर्यासे एतत्पुष्कलमुच्यते (२१) धान्यमुष्टिचतुःषष्टिरितरेषु च[२] पुष्कलमिति · तथान्यदपि (यज्ञ० २६) ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं च चतुर्गुणामिति[३] · तेन देवतानां विपर्यासे धेनुर्वेत्यादिकमेव इतरेषु च पुष्कलदाननिमित्तेषु यथाशक्ति व्यवस्था समर्थस्य चतुःषष्टि[मुष्टि]परिमितधान्येन पु०लम् असमर्थस्य चतुर्ग्रासपरिमितेन · एतेन यत्सुवर्णामिकोयं यच्च सारद्रव्यमात्रम् तदुभयं निरस्तम्। अवदानयाज्यानुवाक्यासु च ॥१९॥ विपर्यासे एतदेव भवति · आग्नेयस्यावदानक्रमे यदग्नीषोमीयस्यावदानग्रहणम् सोऽवदानविपर्यासः। स्रुच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥२०॥ देव० प्राप्तमेवैतदुत्तरेण सह विकल्पार्थमुच्यते · स्रुचि भवं स्रुच्यं जौहवादि · तस्मिन् जुहूपभृद्ध्रुवास्थे आज्ये दु०णाम् स्थालीतो धाम नामेति मन्त्रेण यथाविहितं कार्यम्। ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥२१॥ ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् · वाशब्दो विकल्पार्थः · ततो०तीति वाक्यैकदेशोपन्यासः। अदुष्टाद्वानयनमेके ॥२२॥ एकेऽआचार्याः स्रुच्यादेवादुष्टादानयनमिच्छन्ति। तस्मिंश्च पक्षे · नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥२३॥ ग्रहीतव्यम्। देव० जौहवे दुष्टे ध्रुवाया उपभृतो वा ग्रहणम् औपभृते दुष्टे जौहवाद्ध्रौवाद्वा ध्रौवे तु दुष्टे जुह्वा एव नोपभृतः। आज्यस्थालीदोषेऽन्यत् ॥२४॥ स्थालीदुष्टेऽन्यद्ग्रहीतव्यम् · न्याय एवायम्। देव० आ०लीशब्देन तत्स्थमाज्यमभिधीयते · अमेध्यातिपाते श्वाद्यवलीढे च · न्यायप्राप्तमेवैतदुत्तरविवक्षयोच्यते। अदोषो वा न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्तऽइति श्रुतेः ॥२५॥ देव० हविर्मात्रविषयमेतदुच्यते। अधिकं निरूप्य तच्च यजेत् ॥२६॥ मानसादपचारादधिके हविषि गृहीते तेनापि यागः कर्तव्यः संकल्पदोषपरिहाराय। एवं स्थितऽउच्यते · न वाचोदितत्वात् ॥२७॥ न वा तेन यागः कर्तव्यः न ह्यत्र चोदनास्तीति। एतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्त्स्थाने तिष्ठतु मोदमानः अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इति प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेत् ॥२८॥ देव० भूमावन्यत्र

---

१) ०षष्टि इतरे वक्ति Yajnap. २) चतुर्ग्रासं तु पुष्कलम् Yajnap.

वा पतिता अपः । भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमप्यगात् भूयाम पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति मृन्मयं भिन्नमभिमृशेत् ॥२९॥ स्थाल्यादि ।

य अग्ने चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः संधाता संधिं मघवा पुरूवसुरिष्कर्ता विह्रुतं पुनरिति च घर्म्यम् ॥३०॥ घर्मे मृन्मयं घर्म्यं भिन्नमभिमृशेत् चशब्दाद-धस्तनेन [च] मन्त्रेण । घर्मभिद[1] एवायमपरो विशेषः । देव० घर्मसम्बन्धि महा-वीरपिन्वनरौहिणकपालादि ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ॥१॥ परमेष्ठ्यभिधीत इत्येवमादिव्याहृतीनां (८.५४) चतु०होति तच्चाध्वर्युरादिष्टत्वात् अनादेशे हि ब्रह्मणो विधानम् (१४.३५) अतश्च वक्ष्यमाणा (७-८) कालाहुतिरप्यत्र [सवाचना] भवति कर्तृभे-दादिति । देव० भिन्नं पिन्वनादिकमुपशयां च पिष्टान्यया मृदा संसृज्य पिन्वना-दीनां करणाभिमर्शनप्रक्षणानधूपनप्रदहनोद्धरणासेचनानि तूष्णीं कुर्यात् ।

घर्मधुग्घ्वाले चादोहे च ॥२॥ ह्वलनं चलनम् आत्यन्तिके चलने मरणे इत्यर्थः तस्या एवादोहे च[2] । उदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः ॥३॥ देव० घर्मदुघाया दोहनप्रदेशे उदङ्मुख्या अवस्थितायाः अन्यस्या गोः । शालाया वा पुरस्ता-त्प्राच्याः ॥४॥ अवस्थितायाः । पुष्टकाण्डाद्दक्षिणेऽश्मनि हुत्वा दोहयेत् ॥५॥ देव० पुष्टाद्दक्षिणविभागे उच्चे अश्मनि होमाधिकरणे परमेष्ठिनः इत्याद्याश्चतुस्त्रिं-शतमाज्याहुतीः हुत्वा तामन्यां गां दो० । पृषदाज्यस्कन्दने चैके ॥६॥ चतुस्त्रिं-शद्धोममिच्छन्ति एकीयग्रहणाद्विकल्पः (२.७) । देव० पृ०ज्यस्य स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा अथ विष्टेति होमो (१०) नित्यम् । सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति (८.६२) वाचयति ॥७॥ सोमेज्यायामुपपातः सोमेज्योप-पातः न सोमयागोपपातः एवं यदि किंचिदापद्येतेति श्रूयते (१२.६.१.६-३६) तत्र [परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये] यथाकालमेकैकामाहुतिं हुत्वा यज्ञ०य-ति यथाकालग्रहणेन च अथ यदि पण्यमानः (०१०) अथ यदि क्रयायोपोत्थित (०१) इत्येवमादि गृह्यते एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ब्रह्मणः कर्तृत्वम् ता ब्रह्मैव जुहुयादिति (०३८) ननु च सूत्रकारेण नैवैतदभिहितम् यथाकालमे-

1) See २६.७.४६. 2) See ४.५.७.४.

केको ब्रह्मा जुहोतीति नैवैतन्नोक्तम् उक्तमेव ब्रह्मा॰दनादिष्टानीति (१४. ३५) · कथमयमनादेश इति चेत् यत्र नाम निमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकमादिश्यते यथा पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयाद्या विष्ठा जनयन्निति (१०) पृषदाज्यस्कन्दनेऽभिमृशेदिति च स आदेशः · इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः इह हि पण्यमानः किंचिदापद्येतेति (१२. ६. १. १०) अभिपूयमाणः किंचिदापद्येतेति (°३१) च अनिमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः · तस्मादनादिष्टसूत्रेण (१४.३५) एतान्यपि गृह्यन्ते · तथा चैकैकहोममेवाङ्गीकृत्य ता ब्रह्मैव जुहुयादित्युक्तम् (१२. ६. १. ३८) चतुस्त्रिंशद्धोमस्तु आदेशऽएवेत्यध्वर्युकर्तृकः । आग्नीध्रीये सुत्यासु ॥८॥ सुत्यासु वर्तमानासु कालाहुतिः आ॰ये · आहवनीयापवादोऽयम् (१२. ६. १. २) । देव॰ कालाहुतयः दीक्षासूपसत्सु चापररात्रऽऋत्विजः प्रबोधयन्तीत्येतस्मात्प्राक् (१. १. १) आहवनीये होतव्याः ऋत्विकप्रबोधनादारभ्य सुत्यायामाग्नीध्रीये । आ पवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो (८. ६३) धाङ्गारोहणे यूपस्य ॥९॥ काकारोहणे यूपस्य · आहवनीये । पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयाद्या विष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणिरुर्वराय[1] गातुः स प्रत्युदैद्धरुणो मृधोऽअग्रꣳ स्वायां यत्तन्वां तनूमैरयत[2] स्वाहेति ॥१०॥ देव॰ अध्वर्युराहवनीये सकृद्गृहीतमाज्यं जुहुयात् · चतुस्त्रिंशद्धोमश्च (६) विकल्पेन भवति अयं नित्यं भवत्येव । घर्मधुक्शार्दूलहता चेत्स्पृतीर्जुहुयाच्चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्स्पृ॰हा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रꣳ स्पृ॰हा ऽद्भ्यस्ते लोहितꣳ स्पृ॰हा पृथिव्यै ते शरीरꣳ स्पृणोमि स्वाहेति ॥११॥ शार्दूलो व्याघ्रः तन्निपातने स्पृतीराहुतीर्जुहोति (११. ८. ४. ६) । हुत्वान्यामानयेति ब्रूयात् ॥१२॥ अध्वर्युरेव क्वाप्रत्ययोपदेशात् । स्वयꣳहोम्यशक्ताऽउपासीत ॥१३॥ स्वयंहोमी यजमानः तदशक्तौ समीपऽआसीत । देव॰ अन्येन होमे क्रियमाणे अग्निसमीपे आ॰ । उपसर्पणाशक्तावासनमधः ॥१४॥ यदि चङ्क्रमणेऽप्यशक्तस्तदासीताधः । देव॰ अग्निसमीपे गमनाशक्तौ खट्वादेरुत्तीर्य अधः भूमौ आसनं कार्यम् खट्वादिसमीपऽएव · द्रव्यत्यागमा-

1) Thus the Kâṭhaka १. ६ १४. ३. Ath. ७. ३. १. वृष्णिरुर्वराय १. ३. MKR. 2) यंत: १. यत: M sec. m.

त्रस्य करणासामर्थ्ये पत्नी त्यागं कुर्यात् उभयोरसामर्थ्ये नियुक्तः कश्चित् ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

सायमाहुत्याऽ हुतायां चेद्दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिस्तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य ॥१॥ यदि सायं हुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुतिकालं यावन्न जीवती-त्याशङ्क्यते तदा तस्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया · कुत एतत् तत्संस्थत्वस्य प्रातराहुत्यां हि संतिष्ठतेऽग्निहोत्रम् · तद्धि प्रकृत्य सायं जुहोति प्रातर्जुहोती-त्युच्यते आग्नेयीं सायमाहुतिमाहुः सौरीं प्रातराहुतिमिति उभयोरप्यग्निहो-त्रसंज्ञा नैते द्वे कर्मणी अग्निहोत्रं जुहोतीत्येकवचननिर्देशात्[1] · न चैक-मेव कर्म शरद्वसन्ताग्रयणवत्पुनः प्रातरभ्यस्यते देवतान्यत्वात् अन्या चान्या च देवतोभयत्र अतः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति · एतदेव च व्यवयवमग्नि-होत्रं प्रकृत्य अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रूयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहु-यादिति च · तस्मादवयवद्वयस्याप्येकं कार्यमित्येककर्मत्वम् · यद्येकमेव कर्म तत्त्वं किमिति न भवति कालभेदादित्यदोषः यथा दर्शपूर्णमासयोः कार्यैकत्वेऽपि कालभेदान्नानात्वं तद्वदत्रापि · तदुक्तमाचार्येण (२६. ६. २७) आवृत्तिर्वा प्रधानका-लत्वादिति · तथा चाह (२. ३. १. ४) स यत्सायमस्तमितेऽभिकरोतीति पुनश्च (५) अथ यत्प्रातरनुदितेऽविभ्राजमान उदेतीति कार्यैकत्वमिव दर्शयति · तस्मात्सा-धूक्तम् तत्संस्थात्वस्येति । जीवेच्चेत् पुनः काले ॥२॥ यदि पुनर्जीवति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया · नित्यानां हि निमित्तं कालः निमित्तमन्त-रेण च नैमित्तिकं कृतमप्यकृतसममित्यभिप्रायः । एवं प्राप्तेऽआह ·

न वा कृतत्वात् ॥३॥ नैव प्रातराहुतिर्देया कृता हि परिसमाप्तिस्तस्येति · ननु चोक्तम् कालो निमित्तभूत इति न च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकम् कृत-मप्यकृतमिव भवति तस्मात्पुनःक्रियेति · अत्रोच्यते · न प्रातर्होमस्य निमित्तं कालः अन्यदेव हि तत्र निमित्तम् सायारम्भः · अतः प्रातर्होमस्य श्रूयमाणो ऽपि कालो बलादङ्गीभवति न हि निमित्तस्यानेकत्वमिष्यते · तस्मात्कृतत्वान्न पुनः प्रातराहुतिर्देयेति । पौर्णमासान्ते[2] चामावास्यमग्निहोत्रवत् ॥४॥ तु-

1) See schol. at ४. १२. १. 2) मास्यंते ३ sec. m. M pr. m.

ल्यन्यायत्वात् । अधिकरणातिदेशः चातुर्मास्यराजसूयादिष्वपि प्रदर्शनार्थः ।

हविष्येषु चेदाह्रियमाणेषु मरणात् दक्षिणाग्नाविनान्तसंदहेत् ॥५॥ हविष्येषु चेद्धी-क्रियवादिषु आ॰षु पौर्णमासादौ यजमानस्य मरणं भवति । दक्षि॰हेत् हविष्यान् । एवं हि श्रूयते (१२.४.२.५-१०) । न वायुक्तत्वात् ॥६॥ न वा दक्षिणाग्नौ संदहेत् । अयुक्तो ह्याहरणाकाले हविष्यग्रहणेन तेषां योगः । देव॰ अविनियुक्तत्वात् ग्रहणेन हि हविष्याणां विनियोगो भवति नाहरणमात्रेण ।

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् ॥७॥ संदहेत् संनिधानात् । देव॰ हविर्ग्रहणादारभ्य आसादनात्प्राक् यजमानस्य मरणे हवींषि गा॰त्येऽग्नौ दहेत् ।

आसादनाद्याहवनीये[1] ॥८॥ संदहेत् संनिधानादेव । देव॰ वेद्यासादनादि प्राग्यागात् यजमानस्य मरणे तान्यासादितानि हवींषि आह॰ये दहेत् ।

मरणान्तं भवति ॥९॥ देव॰ तदारब्धमानोवास्यं क्रियमाणं मृते यजमाने [अन्तवद्भवति] कर्तुरभावात् हविःप्रतिपत्तिविधानाच्च । सछस्थाप्यं वा प्रकृतत्वात्[2] ॥१०॥ प्रवृत्तं हि तत् तस्यापरिसमाप्तौ दोषश्रवणात् तदुक्तमाचार्येणापि (१.४.४) दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सति य एव युक्ततरः पक्षः स एवाश्रयणीयः कश्चासौ मरणान्तमेव भवतीति न हि मृते यजमाने मिथ्या-संकल्पदोष आशङ्क्यतऽइति । हविष्यवद्धौम्यम् ॥११॥ अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं ह॰वत् द्रष्टव्यम् । एतदुक्तम् गार्हप॰दनादित्येवमादि (७) ।

संदीपनवतीः प्रत्यधिश्रयन्त्युखाः ॥१२॥ मृते यजमाने संदीपनवतीनामुखानां प्रत्यग्यधिश्रयणम् । संदीपनं च गोमयशुष्ककर्पासादिना । देव॰ प्रवृञ्ज्यादित्येकवचनात् (१२.५.२.३) एक एवाधिश्रयेत् सूत्रेऽधिश्रयन्तीति बहुवचनमधिकारिबहुत्वख्यापनार्थम् । संतापजानग्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥१३॥ देव॰ सम्यक्तापाज्जायन्तऽइति सं॰जाः तानग्नीन् स्थालीस्थानेवादाय यजमानशरीरसहिताः सपिण्डाः दक्षिणस्यां दिशि गच्छन्ति । अनसा ॥१४॥ शरीरमुद्वहन्ति[3] शाखान्तरात् । देव॰ उखास्थानग्नीन्यजमानशरीरं पात्राणि च सर्वमनसि कृत्वा दक्षिणा गच्-

1) सद K. ३ sec. m. A (text). 2) ? प्रक्तवृत्त॰ K (text). प्रवृत्त A (text and comm.) K (schol). प्रक्तृत॰ १. ३. M. 3) श॰न्ति is given as part of the text by १ and M marg., deest as such ३. R. K. A. M pr. m.

न्ति · दाक्षार्यं सभ्यावसथ्यौ च प्रत्यक्तावित्र स्थाल्यां कृत्वा नेयौ न संतापक्तौ । वितानं साधयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी चितिं चिनोति ॥१५॥ वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशेऽन्तराग्नी काष्ठैः चि॰ति । पूर्वतरम् · उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाह्वतीः ॥१६॥ पुरुषनाह्वानं यासामोषधीनाम् ता उद्धृत्य । देव॰ क्षीरयुक्ताः पु॰तीः पुरुषनाम्नीः पुंलिङ्गशब्दाभिधेयाः अर्काद्याः । विशाखशरास्मगन्धापृश्निपर्ण्यध्याण्डाश्च[1] ॥१७॥ उद्धृत्येति वर्तते · विशाखा दूर्वा शरो मुञ्जः पृश्निपर्णी माषपर्णी अध्याण्डा छण्छणिका । देव॰ अश्वगन्धा आसंधिः · पृश्निपर्णी लक्ष्मणेत्यपरे · अध्याण्डा च ब्रह्मनाण्डूकीति[2] निगमे (७) । केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा विपुरीषं चैहन् ॥१८॥ देव॰ इहन्वि॰षम् उदरं पाटयित्वा पुरीषरहितं कुर्यात् । केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्ता चितावजिनमादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् ॥१९॥ यजमानम् · सर्पिषाभ्यञ्जनं प्रक्षालनं च विपुरीषपक्ष एव । सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमम् ॥२०॥ देव॰ मुखे नासिकाद्वये चक्षुर्द्वये कर्णद्वये च · सुवर्णखण्डानि सूक्ष्माणि । दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णाम् ॥२१॥ अधिकारमुपजीवन्नाह · स्फ्यं च ॥२२॥ दक्षिणहस्त एव · पाठक्रमेण (१२. ५. २. ७) सर्वपात्रचयनान्ते । उपभृतं सव्ये ॥२३॥ सादयतीति वर्तते । उरसि ध्रुवाम् ॥२४॥ मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥२५॥ नासिकयोः स्रुवौ ॥२६॥ देव॰ अस्माद्वमित्याहुतिहोमानन्तरम् (३८) नेदानीम् । कर्णयोः प्राशित्रहरणे शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयनम् ॥२७॥ कपालानि चैके ॥२८॥ एके तत्रेच्छन्ति प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् अस्त्ववहरणं हि तेषामुक्तम् (३२) । पार्श्वयोः शूर्पे ॥२९॥ द्वितीयं प्रतिप्रस्थातृसक्तम् · अकृतवरुणप्रघासस्य तु छिन्नेकं द्वेधोपधीयते तैत्तिरीयपाठा[त्] छिन्नैकमिति । उदरे पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीं शिश्ने शम्याम् अरणी वृषणयोः ॥३०॥ अन्तरोरू यज्ञपात्राण्यन्यानि ॥३१॥ उपधीयन्ते । देव॰ अनुक्तस्थानानि उलूखलमुसलपिष्टपात्र्युपवेषाभ्रिशृतावदानपुरोडाशपात्रीपीठपडवत्तपूर्णपात्रचर्वाज्यस्थाल्यादीनि । अस्त्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम् ॥३२॥

---

1) Thus ३. R. K. M. A (text). राम्य १. राम्र A (Comm.) 2) ? ब्रह्मदंडी Nigama.

देव॰ अश्ममयानां दृषदुपलादीनाम् मृन्मयानां अग्निहोत्रस्थालीकपालसांनाय्योखो-पसर्जनीपात्रान्वाहार्यपात्रादीनाम् · आज्यस्थाल्यपि मृन्मयी चेत्। अयस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥३३॥ वा वृषामप्यस्ववहरणम् · विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः (१२. ५. २. १४)। देव॰ लोहमयानि श्रौविलीस्थानि शासादीनि। अनुस्तरणी चेत् पश्चात्कर्णमाहत्य हस्तयोर्वृक्कौ ॥३४॥ देव॰ कर्णप्रदेशस्य पश्चाद्भागे आहननं प्रहारं कृत्वा मारयित्वा तस्याः कुक्षिगोलकौ मृतस्य हस्तयोर्निधेयौ। अङ्गैरङ्गानीति ज्ञातूकर्ण्यः ॥३५॥ देव॰ प्रेतस्य हस्तपादावयवेषु अनुस्तरण्याः हस्तपादादीन्युपधेयानि। न वास्थिसंदेहात् ॥३६॥ न वाङ्गान्यङ्गेषूपधीयन्ते · [एकत्रदाहे] अस्थ्नां हि संदेहो मा भूदिति · अत उत्कृत्य मांसान्युपधेयानि। वपया मुखमवछाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥३७॥ वपया च मुखाछादनमनुस्तरणीपक्षऽएव · अनुस्तरणी गौः। आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि[1] जातो ऽसि त्वदयं जायतां पुनः असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति (३५. २२) ॥३८॥ सकलपाठः पत्न्या अप्यनूहप्रज्ञप्त्यर्थः · ब्राह्मणग्रहणं च पुत्रभ्रात्रोः क्षत्रियवैश्ययोर्व्युदासार्थम्। अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥३९॥ चितिमनपेक्षमाणा एत्यो॰पः · अपामुपस्पर्शनं गृह्योक्तम् (पारस्कर॰ ३. १०) ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

संचयनं चतुर्थ्याम् अयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य-परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति ॥१॥ संचयनमिति कर्मणो नामधेयम् · तच्चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम्। देव॰ वटपलाशादिपत्त्रमूलेन परिवर्त्य भस्मनागुप्तानि प्रकटानि कृत्वा · वटकदलीपलाशादिपर्णपुटे। शम्यवकाः कर्दमं च श्मशाने ॥२॥ चशब्दात्प्रास्यति · श्मशानशब्देन अस्थिसंचय उच्यत ऽइति सम्प्रदायः भस्मकूट इत्यपरे · ते च शमीशब्देन शमीशाखामिछन्ति इतरे तु तत्पर्णानि। देव॰ अवका शैवालः · कर्दमः क्वथिता मृत्तिका यज्ञकर्दम इत्यपरे · श्मशाने भस्मराशौ। अत्रास्थीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षूं खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावृतानि च हारिद्रं वागिति निवपत्यस्मिन् ॥३॥ घृतेनाक्तास्थीनि सर्वसुरभिणा मिश्रीकृत्य · वागित्यनेन मन्त्रेण नि-

---

1) Thus M. ३. °णोऽस्मा° १. RKA.

वपत्यस्थीनि । देव॰ कर्पूरागुरुचन्दनकस्तूरिकाकेसरादिभिः सर्वैः सुगन्धैः द्रव्यैर्मिश्राणि · वस्त्रखण्डं हरिद्रया रक्तम् । एतद्वाजसनेयकम् ॥४॥ वक्ष्यमाणं तु शाखान्तरात् । अनेन वा ॥५॥ मन्त्रेण निवपति । वा[1] मनसानार्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपाꣳ रसे[2] निवपाम्यसाविति ॥६॥

श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे संचयनम् ॥७॥ पितृमेधं कर्तुमिच्छतः कुम्भे कर्तव्यम् · तस्मिंश्च पक्षे कुशहारिद्रास्तरणमस्थिसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्च कुम्भ एव कर्तव्यम् । देव॰ श्मशानशब्दः पितृमेधवाची श्रवणात् (१३.८.१.१) । निधानं च तूष्णीम् ॥८॥ निधानं[3] च कुम्भस्य तूष्णीं कर्तव्यम् । देव॰ कुम्भस्य क्वचिद्दूरप्रदेशे निखननं गर्तमध्ये स्थापनम् । प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनावीती निवान्यां दुग्ध्वा दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने ॥९॥ देव॰ प्रोषितस्य मरणं संनिकृष्टे देशान्तरे चेत् शरीरमेव दाहार्थमग्निसमीपे आनेतव्यम् विप्रकृष्टे चेत्तदा यत्र मृतस्तत्रैव लौकिकाभ्यां काष्ठाभ्यामग्निं मथित्वा काष्ठवदेव विधिरहितं शरीरं दग्ध्वास्थीन्यानीय विधिवत्पुनर्दाहः कर्तव्यः · शरीरस्य तदस्थ्नां वा गृहागमनपर्यन्तं प्रतिदिनमेव सायम्प्रातर्होमः पुत्रादिभिः कार्यः [तत्र]होमे विशेषमाह · निवान्यां मृतवत्सामन्येन वत्सान्तरेण दुह्यमानां गां दुग्ध्वा गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणस्यां दिशि निरूह्य तस्मिन्नुष्णे भस्मन्यधिश्रयणमुद्वासनं च गार्हपत्याद्दक्षिणस्यां दिशि कुर्यात् ।

तत एव हरणम् ॥१०॥ दक्षिणत एव स्रुग्घरणं कर्तव्यम् । अधस्तात्समिधं धारयन् ॥११॥ स्रुचं हरतीति शेषः । उदगग्रान्कुशान्दक्षिणाग्रान्कृत्वा ॥१२॥ तांश्च स्वावसर एव । सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥१३॥ सकृदेव पितृवत् अपसव्यं पर्यस्येत् (१२.५.१.६) । अतः परं कर्माचष्टे · । देव॰ एकवारमेव पितृवदपसव्येन दक्षिणाभिमुखः पितृतीर्थेनाधोमुख्या स्रुचा पयस्य आहवनीयमध्ये प्रक्षिप्य वक्ष्यमाणं कुर्यात् · सकृद्ग्रहणेन द्वितीयाहुतेर्निरासः · एवकारार्थेन वाशब्देन होमव्यतिरिक्तस्योदिङ्गनोपमार्जनप्राशनोत्क्षणसमिदाधानादेर्निरासः । शरीराण्याहृत्य कृष्णाजिने पुरुषविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य पूर्ववद्दाहः ॥१४॥ देव॰ संदीपनवत्यधिश्रयणादिना (७.१२) दाहः कर्तव्यः । शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि

१) वां? or आ वा? २) ? ॰क्षिताया॰ AR. रसेन A. ३) निखननं K pr. m.

पलाशवृन्तानां कृष्णाजिने पूर्ववत् ॥१५॥ पुरुषविध्यादि पूर्ववत् दाहान्तम् · तेषामेव संचयनम् पितृमेधश्च तैरेवेति। अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्नीयात् पतितस्य भुक्त्वा प्रतिगृह्य विद्विषाणयोर्वायाज्यं याजयित्वार्त्विं प्रतिगृह्योभयाद्वा[1] यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेत् ॥१६॥ निगदव्याख्यातम् · वैश्वानरो यजनीयेऽहनि अन्वारम्भणीयापूर्वकः। देव॰ आग्रयणेष्ट्या यजनमकृत्वा यदि यजमानो नवनिष्पन्नस्य धान्यस्य व्रीहियवादेरश्नीयात् तदा वै॰रं द्वादशकपालमग्निगुणयुक्तं यजनीयेऽहनि निर्वपेत् · तथा पति॰स्य पतिता महापातकाद्यो विहितानधिकारिणः तेषां पतितानामन्नं भुक्त्वा किंचित्प्र॰ह्य च वैश्वानरं निर्वपेत् · तथा वि॰योर्वा त्रि॰णो द्वेषं कुर्वाणौ तयोरुभयोर्द्वेष्यद्विषतोरन्नं भुक्त्वा किंचिद्रव्यादिकं प्र॰ह्य वा वैश्वा॰ · तथा मन्वादिभिर्योऽयाज्य उक्तः तं या॰त्वा वै॰ · तथा अविं मेषं प्र॰ह्य वै॰ ; तथा उ॰द्वा उभयत इत्यधस्तादुपरिष्टाच्च दन्ता यस्य तदुभयादत् प्राणिषु पुरुषाश्वादिकम् तत्प्र॰ह्य वा वै॰पेत् · तथा यस्य सम्बन्धिभिरग्निभिः अन्यं यजमानमृत्विजो या॰युः सोऽग्निस्वामी स्वाग्निभिरन्ययाजननिमित्तं वै॰पेत् · यो वा भ्रान्त्या अन्याग्निभिः यजेत सोऽपि·निर्वपेत्। कृष्णं वासो दक्षिणा ॥१७॥

पुरोडाशे क्षामेऽवशिष्टं समाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥१८॥ क्षामे दग्धे पुरोडाशेऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो निर्वापः कार्यः। अत्रेदं विचार्यते · किमशेषदाहे पुनर्निर्वापः उतैकदेशदाहेऽपीति · किं तावत्प्राप्तम् · सूत्रेणैव पक्षः ·

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥१९॥ दग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्तते · कुत एतत् दाहसंयोगात् दाहसंयोगोऽत्र निमित्तम् एकदेशदाहोऽपि दाह एवेति।

दर्शनाच्च ॥२०॥ दृश्यते चायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति यदा तद्धविः संतिष्ठतेऽथ पुनर्निर्वपेदिति तेनैव हविषा समाप्तिं दर्शयति तच्चैकदेशदाहेऽपपद्यतऽइति। एवं प्राप्तऽआह · न नित्यत्वात् ॥२१॥ नैकदेशदग्धे नैमित्तिकम् नित्यो ह्यग्निसंयोगात्पुरोडाशस्य दाहो भवति [देव॰ तेषु हि कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपरि ज्वलद्भिर्दर्भतृणैः श्रपणे क्रियमाणे सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन] · तत्र यस्य पुरोडाशो[2] क्षायतऽइति निमित्तशब्दोपरोध[ः] स्यात् ·

---

1) °वाविप्र° MKR. A text pr. m. °याद्वा ३. MK. 2) ? Thus A. शो क्षामत K.

सर्वस्यैवाग्निसंयोगात्पुरोडाश[ः] क्षामत्वमापद्यतऽइति · तस्मान्नैकदेशदाहे नैमित्तिकम् । यत्तु दर्शनमुक्तम् तत्परिह्रियते · कर्मार्थं दर्शनम् ॥२२॥ तद्धविः संतिष्ठते [इत्यत्र] हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते यदा तद्धविष्कं कर्म संतिष्ठतऽइति · अशेषस्य दग्धौ सत्यां द्रव्यान्तरेण परिसमाप्तिः ॥ ॥ अष्टमी कण्डिका ॥८॥ ॥

पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनुदिश्यान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत ॥१॥ यदि पशुरुपाकृतो नश्येद्वायवे तं पशुम[नुदिश्या]यं वायवऽइत्येवमनुदेशं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वया आलब्धव्यः । देव॰ तृणोपस्पर्शनादारभ्य प्राङ्नियोगादिदं द्रष्टव्यम् · नियोगादूर्ध्वं तु नष्टः प्राप्यते चेत् तदाधर्यवं कृत्वा तेनैव यागः अप्राप्तौ आधर्यवं कृत्वान्येन सदृशेन यागः । उपलभ्य वायवे तम् ॥२॥ पशुमुपलभ्य वायवऽआलभेत मिथ्यासंकल्पदोषपरिजिहीर्षया । अनादरणं वा ॥३॥ न वा पुनरालम्भ आदर्तव्यः · न ह्यत्र चोदनेति । प्राक्प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तो म्रियेतान्यमालभेत ॥४॥ देव॰ प्रा॰भ्य इत्युक्तत्वात् प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते तेनैव यागः ।

पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ॥५॥ तदा च पूर्वस्य वपा द॰ग्नौ होतव्या ।

सोमश्चेन्मार्जालीये यऽईजानाः पितरो ये॰ पितामहा येऽनीजाना यज्ञियाः सोमपासस्तेषामेष पशुरालब्धोऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुकृतो यमायेति ॥६॥ सोमश्चेत् मा॰ये वपा होतव्या । अनपनयो वादुष्टत्वात् ॥७॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ · अनपनयः पूर्वस्य पशोः न ह्यसौ दुष्ट इति · अतस्तेनैव यागः कर्तव्यः तदीयैव वपा दक्षिणाग्नौ मार्जालीये वा होतव्येति · नैमित्तिककार्यापत्त्या चात्र दक्षिणाग्निमार्जालीययोराहवनीयधर्मप्रवृत्तिः । अवदानहानौ नाद्रियेत ॥८॥ पश्ववदानहानावनादरः · एवं हि श्रूयते (३. ८. ३. १६) तस्माद्यदि किंचिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेतेति । हृदयनाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः ॥९॥ एके आचार्या ह॰शेऽन्यं पशुमालभन्ते · यस्मादेवं[1] श्रूयते (॰१६) हृदयमु वै पशुरिति · तन्नाशे च सर्व एव पशुर्नष्टः स्यादिति ।

सर्वेषां वाऽयस्य यजेत् ॥१०॥ वाशब्दः सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्यावर्तकः · नावदानहानावनादरो न च हृदयनाशेऽन्य आलब्धव्यः यत्कारणं यदि किंचिदवदानं[2]

1) ? तस्मा॰ K. 2) ? यत्किंचि॰ K.

हीयेत न तदाद्रियेतेत्यर्थवादप्रविशेषोऽयम् · किमर्थ इति चेत् स हृदयस्यैवाग्रे
ऽवद्यतीत्यग्रताविधानार्थः (°१५) · हृदयमु वै पशुरित्ययमप्यर्थवादोऽग्रताविधा-
नार्थ एव · तस्मात्सर्वेषामवदानानां प्रत्येकं नाशे आज्यस्य यजेत् । उक्तं चा-
चार्येण · अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥११॥ इति । देव° हृदयमु वै पशुरि-
त्येतत्पशु°त्वं हृदयस्य यत्पशुत्वकथनं तदर्थ°त्रम् स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यतीत्यग्रतावि-
धिरिति शेषः · अतो न स्वार्थप्रमाणम् · तेन हृदयनाशेऽप्यनादिष्टं हुत्वा आज्य-
मेवोपादेयम् । संज्ञप्यमानश्चेद्वाश्येताकूतिं जुहुयात् यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा
पद्भिराहते[1] अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वꣳहस इति ॥१२॥ इमं मे
वरुणेति (२१. १-२) च प्रत्यृचं द्वाभ्याम् ॥१३॥ मन्त्राभ्यां जुहोति । पशूखा
चेत्स्रवेत्सांनाय्योखा वा तामभिमन्त्रयेतोखाꣳ स्रवन्तीमगदामगन्म त्वष्टा वायुः पृ-
थिव्यन्तरिक्षम् यत श्रुतद्धुतमग्नौ तदस्तु न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः परस्तादिति ॥१४॥
यूपविरोहणेऽन्तस्त्वाꣳ सꣳस्थितेऽहनि ॥१५॥ ॥ नवमी कण्डिका ॥९॥ ॥
त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत ॥१॥ यद्यहर्गणे तन्मध्ये यू°हणं भवति तदा सं°
ऽहनि त्वष्टृदेवत्यं पशुं ब°पं पाढंलमालभेत · सर्वाहःशेषभूतो यूपः तन्निमित्त-
त्वाच्च पशुरपि सर्वाहःशेषभूत एवेति सं°ऽहनीत्युक्तम् तत्कालता मा भूदिति ।
देव° अथानूबन्ध्यायां गर्भसंदेहे तत्सद्भावे प्रायश्चित्तमाह · अनूबन्ध्यायै व-
पामुत्खिद्यानुमर्श गर्भमेष्टवे ब्रूयात् ॥२॥ अनेन च शमिता प्रेष्यते ततश्चाध्वर्युः
प्रैषदाने । दर्शने स्थालीं चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥३॥ अयं च
शमितुः प्रतिप्रैषः तदर्थोऽध्वर्योरेव । देव° स्थालीं मेधश्रपणार्थाम् उष्णीषं गर्भ-
वेष्टनार्थम् । वपालेऽनपेक्षमध्वर्युः प्रेष्यति निरूहैतं गर्भमिति (४. ५. २. ३)
विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं निरूहितवै ब्रूयात् ॥४॥ प्रैषद्वयं चैतत् उभयत्र हि क्रि-
यापदमाम्नातम् प्रेष्येति ब्रूहीति च · तत्रेतिकरणपरिच्छिन्न एकः प्रैषः शेषो द्वि-
तीयः · प्रयोजनम् मध्ये विरामः । निरूह्यमाणमभिमन्त्रयतऽएजतु दश-
मास्य इति (८. २८) पशुवदवदानं गर्भस्य ॥५॥ कर्तव्यम् । कण्ठं वावकृत्य

---

1) हृते ३ pr. m. M pr. m. हृतः ३ sec. m. M sec. m. १. हृतः । आपस्तम्बे ३ marg. हृतः R.

स्थाल्यां मेधस्रावणम् ॥६॥ कर्तव्यम् मेधपक्ते च स्थाल्या अमन्त्रकं प्रोक्षणम् जुहोतिवत् । अवदानसहितमधिश्रित्योष्णोपवेष्टितं गर्भं पार्श्वतो निदधात्यनभिघारितमवदानवद्धृत्वा दक्षिणतो मेधं निदधाति ॥७॥ देव॰ स्थालीस्थं मेधं वशावदानसंलग्नं शामित्रेऽधिश्रित्य उष्णीषेण लघुवस्त्रेण वेष्टितं गर्भं पशुश्रपणस्य पार्श्वे समीपे स्थापयति तं मेधमनभिघारितमेव अवदानवत् जघनेन चात्वालमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा वशावदानानामासादनदेशस्य दक्षिणस्यां दिशि आसादयति ।

प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले प्रचरण्यां मेधमवद्यति ॥८॥ प्रचरण्याश्च मन्त्ररहिता जुहूवत्संस्कारक्रिया मेधस्य चोपस्तीर्य द्विरवदानं प्रत्युपस्तारश्च । देव॰ प्रचरणीति वसाहोमहवनीतो व्यतिरिक्ता पालाशी स्रुक् । अवदानान्यनु जुहोति यस्यै तऽइति (८. २१) ॥९॥ वशावदानान्यनु मेधं जुहोति । अङ्गान्यक्नुता यस्य यस्या इति यथालिङ्गम् ॥१०॥ यल्लिङ्गो गर्भः । अविज्ञाते पुंवत् ॥११॥ अविज्ञाते गर्भे पुंवत्प्रयोगः । स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्येत्य प्रतिप्रस्थाता प्रचरण्या सर्वं मेधमवद्यति ॥१२॥ देव॰ वनस्पतियागानन्तरं स्विष्टकृतः पूर्वं । स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्म इति (८. २०) ॥१३॥ देव॰ तं प्रचरण्यानवत्तं सर्वं मेधमशेषं अन्तरा यूपाग्नी हृत्वोत्तरत उपविश्य स्विष्टकृदवदानहोमानन्तरं जुहोति । स्विष्टकृदन्तऽउष्णीषवेष्टितस्य वृक्षासञ्जनं वाप्स्ववहरणं वावल्करोपकिरणं वा ॥१४॥ वाशब्दो विकल्पार्थः । अनुव्याहारभयं त्वेतेषु ॥१५॥ वृक्षऽएनं मृतमुद्वास्यन्तीति (४. ५. २. १२) तथा अप्स्वेव मरिष्यतीति (॰१४) निन्दार्थवादः पक्षान्तरविधानार्थं तदभिधीयते । देव॰ अनुव्याहारः शाप इति धूर्तस्वमी तुशब्दो यत्त्वर्थे यत्त्वेतेषु पूर्वोक्तेषु वृक्षासञ्जनादिपक्षेषु वैरिकर्तृकादनुभाषणात् शापात् वृक्षे मरिष्यतीति क्षिप्रेऽस्मै मृतावेत्यादिरूपात् भयं भवति तदा समिष्टयजुरन्ते शामित्रऽएव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्य (८. ३१) महो द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहति (८. ३२) ॥१६॥ देव॰ शामित्रे सोष्णीषं हुतं गर्भमङ्गारैराछादयति । अग्निहोत्रऽआसन्नेषु चेत्याविधाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति ॥१७॥ देव॰ इदं प्राणायेति त्यागः तत आहवनीयमुद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । गार्हपत्यश्चेदाहवनीयऽउदानः प्राणमप्यगादिति

॥१८॥ जुहोति । दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यान उदानमप्यगादिति ॥१९॥

सर्वे चेत् तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यं करणम् ॥२०॥ उपावहृतेषु पात्रेषु यदि सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः तदा तूर्णं शीघ्रं [गार्हपत्यं] मथित्वा प्रतिवातमाहवनीयमुद्धृत्य वा॰तिं जुहुयात् · पुनस्तमेवाहवनीयं प्राञ्चमुद्धृत्य [उत्थाप्य स्वस्थाने स्थापनं कार्यम् · ततो दक्षिणाग्निमाहृत्य] यथानुपूर्व्यमग्निहोत्रक्रिया । देव॰ प्रतिवातमिति प्रतिगतो वातं प्रतिवातः तं प्र॰तमित्याहवनीयविशेषणम् नाभिमुख्येऽव्ययीभावो वाताभिमुखमिति · कुतः यां दिशं वातो वायात्तां॰त्येति श्रुतेः (११. ५. ३. ११) । निवाते चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य पश्चादाहवनीयस्य स्वयं पानम् ॥२१॥ उपावहृतेष्वेव पात्रेषु यदि निवाते सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुस्तदा पूर्ववत् तूर्णं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य गा॰स्कृत्य संस्कारश्चाद्धोमार्थत्वादभिधीयते पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्वयमेव पानम् । देव॰ एतानि सर्वाणि प्रायश्चित्तानि कूर्चासादनोत्तरकाले (१०) प्राग्घोमात् ज्ञेयानि । अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान्मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य विछिन्नं यज्ञं समिमं दधातु या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः संतनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति ॥२२॥ देव॰ अग्निहोत्रस्य सायम्प्रातर्होमस्य कालातिपत्तौ कालातिक्रमे · इदं मनसे ज्योतिषे ॥ ॥ दशमी कण्डिका ॥१०॥ ॥

सत्त्रायागूर्याशक्तौ विश्वजितातिरात्रेण यजेत ॥१॥ गूरी उद्यमे · सत्त्रायागूर्य सत्त्रायोद्यमं कृत्वा सत्त्राय संकल्पे सतीत्यर्थः · एवं हि श्रूयते[1] सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्य स्तोमेभ्य आत्मानमागुरते यः सत्त्रायागुरते विश्वजितातिरात्रेण यजेतेति । देव॰ स सर्वेभ्यः स्तोमादिभ्यः आत्मानमागुरते तत्स्तोमाद्यधीनं कुरुते यः सत्त्रायोपक्रमं कुरुते तेन यावत्सत्त्रं न निष्पद्यते तावदात्मा तदधीन एवेति श्रुत्यर्थः । सत्त्राङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः[2] ॥२॥ वाशब्दः पक्षान्तरप्रतिपत्तौ · सत्त्राङ्गं वा विश्वजिद्भवति · ततश्च कृतेऽपि सत्त्रे प्रवर्तते · कुत एतत् आगूरणमात्रश्रवणात् न हि कश्चिदनागूर्य करोति · अगूरणं च निमित्तं विश्वजितः तस्मात्कृतेऽपि सत्त्रे प्रवर्ततऽइति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्यु-

1) see Taitt. Br. १. ४. ७. ७. 2) Thus all, but गूरणा K and A in the schol.

च्यते · न कृते सत्त्रे प्रवर्तते अकृतऽएव प्रवर्तते · कुत एतत् · आगूरणानिमित्तस्य तावत्कालभावित्वात् यावन्न क्रियते सत्त्रम् तावदेव संकल्पनिमित्तमिति · अपि च निष्क्रयकार्ये भवति विश्वजिद्यागं हि प्रकृत्योच्यते सर्वेभ्य स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीतऽइति निष्क्रयश्चाकृतऽएव भवति [न कृते]। दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं जायेत सोमं विभज्य तेनैव सर्ववेदसेन सर्वपृष्ठेन यजेरन् ॥३॥ अथ यदि संदीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्निति प्रकृत्यैवं हि श्रूयतऽइति · साम्युत्थानं चार्धसमाप्ते सत्त्रऽउत्थानम्। देव° सत्त्रार्थं कृतदीक्षाणां यदि दैवान्मानुषाद्वा निमित्तात्सामि असमाप्तऽएव सत्त्रे उत्थाप्येन सत्त्रं नैव समापयाम इति बुद्धिर्जायते · सोमेनोपलक्षितं सर्वं साधारणं धान्यघृतादिद्रव्यं वि°ज्य आत्मीयमात्मीयं पृथक्कृत्वानेनैव पूर्वसूत्रोक्तेन विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणेन पृथक्पृथग्यजेरन्।

क्रीते विभागश्रुतेः[1] ॥४॥ स च विश्वजित्क्रीते सामि भवति नाक्रीते · कुत एतत् विभागश्रवणात् सोममपभज्येति (ताण्ड्य° ९.३) · न चाक्रीतस्य विभागः सम्भवति · तस्मात्क्रीते विश्वजित्।

उपपाताद्वोभयतः ॥५॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ ' उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने विश्वजिद्भवति · कुत एतत् उपपातात् साम्युत्थानं हि [उपपातो विश्वजितो] निमित्तम् तद्यदि विभागेन विशेष्यते वाक्यं भिद्येत तस्मादुभयतो विश्वजित्। तर्हि कथमुच्यते विभागश्रवणात् सोममपभज्येति ·

विभागः क्रियागुणत्वात् ॥६॥ क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तो विभागः सोऽनूद्यते सोमशब्देन लक्षणया सोममपभज्येति। देव° न ह्यत्र सोममपभज्येत्यनेन सोमस्य विभागो विधीयते · कस्मात् · सोमस्य कि°त् क्रियाङ्गत्वात् इतरसाधारणद्रव्यवत् यागार्थत्वात् · तथा हि न तावदक्रीतसोमस्य तद्विभागो विधातुं शक्यते नापि क्रीतसोमस्य तस्येतरसाधारणद्रव्यविभागवत्सोमविभागस्यार्थप्राप्तत्वात् · तस्मादुभयथापि सोमविभागविधानासंभवादेकीकृतसाधनानां सत्त्रिणां प्रवृत्तानां मध्ये साम्युत्तिष्ठतां प्राप्तमेव धनविभागं सोमविभागशब्दोऽनुवदति · सोमशब्दस्तु द्रव्यमात्रोपलक्षणार्थः · तस्मात्प्रवृत्तमात्रस्योत्थाने

[1] Thus K sec. m. R. A. ग: श्रुतेः १. ३. M. K pr. m.

विश्वजिद्भवति । अनीतासु चेद्दक्षिणासूद्गात्रपच्छेदोऽदक्षिणं संस्थाप्य पुनराहारः ॥७॥ देव° ज्योतिष्टोमे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोत्रुद्गातृप्रतिहर्तृसुन्वतां परस्परमन्वारब्धानां पवमानार्थं गमनं विहितम् (९.६.२७) · तत्र दक्षिणानयनात्प्राक् प्रातःसवने यदि उ°दः उद्गातुर्विभागः प्रस्तोतुः कृतान्वारम्भस्य विभागो भवति तदा तं प्रारब्धं यज्ञं दक्षिणादानवर्जितं समाप्य पुनः तस्य यज्ञस्य ऋत्विग्वरणादारभ्य पुनः-करणम् । प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्त्वा पुनर्वरणम् ॥८॥ प्रस्तोता चेदपच्छिद्यते [अन्वारब्धो विसृजेत्] ब्रह्म°रणम् प्रस्तोतुः । प्रतिहर्ता चेत्सर्ववेदसं देयम् ॥९॥ युगपच्चेद्विरोधाद्विकल्पः ॥१०॥ उद्गातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदे विरो°ल्पो नैमित्तिकस्य । देव° तदा उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं तस्यादक्षिणं समापनं प्राप्नोति प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तं च तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वदानं प्राप्नोति ।

पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ॥११॥ अनयोरेवानुपूर्व्यापच्छेदे पूर्वनिमित्तं दुर्बलम् उत्तरं च बलवत् · पूर्वविज्ञानानुपमर्देनोत्तरस्यानुत्पत्तेः · तद्यथा प्राकृतं कौशं विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन बाध्यतऽइव ।

यस्मिन्नहन्युद्गात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः ॥१२॥ देव° द्विरात्रादावहर्गणे यस्यां सुत्यायामुद्गा°दो भवति तदेवैकमहरदक्षिणं कृत्वा तस्यैकस्याह्नो व्युत्क्रामतेत्यत आरभ्यावृत्तिः न सकलस्याहर्गणस्य · अनो°णास्वित्युक्तत्वात् (७) तृतीयसवनेऽपच्छेदेऽनादिष्टमेव भवति अन्यस्यानुक्तत्वात् · सत्रेषु तु तेषामदक्षिणत्वात् आवृत्तिरेव तस्याह्नः । पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकतास्वासीतोपलवणात् ॥१३॥ [ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य] पत्नी रजस्वला दीक्षारूपाणि शृङ्गादीनि निधाय सिक°सीत आ रक्तविरमणात् । तिष्ठेत्संधिवेलयोः ॥१४॥ देव° प्रातःसंध्याकाले सायंसंध्याकाले च सिकतास्वेव तिष्ठेत् । वेदिसमीपे सुत्यासु ॥१५॥ देव° सुत्यासु वर्तमानासु सिकतासूपविशेत् संधिवेलयोर्वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत् । त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति सांनिपातिकम् ॥१६॥ देव° रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्मृत्युक्तस्नानानन्तरं गो°केन तां रजस्वलां स्ना°त्वा वासःपरि°दि कर्म सां°कं संनिपत्योपकारकं करोति नारादुपकारकं दीक्षणीयाभूम्युल्लेखनादि । प्रज्ञातायाश्च दशरात्राद्-

ध्रꣳ स्नानादि ॥१७॥ देव॰ प्रसूतायाः प्रसवदिनादेकादशेऽह्नि । न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येकेऽयज्ञिया गर्भा इति श्रुतेः ॥१८॥ (४.५.२.१०) । नानूबन्ध्याप्रकरणात् ॥१९॥ अनूबन्ध्यां हि प्रकृत्य श्रूयते अयज्ञिया वै गर्भा इति (४.५.२.१०) न सार्वत्रिकम् · तत्रापि चायमर्थवादः मन्त्रस्तुत्यर्थः । देव॰ इयं श्रुतिः अनू॰णे पठ्यते न पत्नीप्रकरणे । दीक्षितोऽमनोज्ञꣳ स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत् पर्यावर्ते दुःष्वप्न्यात्पापः[1] स्वप्नादभूत्यै ब्रह्माहमन्तरं करवे परः स्वप्न मुखा कृधीति ॥२०॥ देव॰ स्वप्नाध्यायनिन्दितं स्वप्नेऽवगाहनेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यतीत्याद्यनिष्टसूचकं स्वप्नम् । इन्द्रियꣳ स्कन्नमाहृत्पालिस्रेश्यो मेऽद्य पयसो रसः परि दोषादुदर्पिथः[2] अग्निहोत्रमिव सोमेन तमहं पुनराददऽइति ॥२१॥ उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रयेतोन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्वधिष्टेति[3] ॥२२॥ अववृष्टश्च ॥२३॥ चशब्दादनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत । अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेताबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषाꣳ श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीदिति[4] ॥२४॥ देव॰ अमेध्यमशुचि शूद्रान्त्यजशापिष्ठपुरीषादिकमपवित्रं वस्तु । शोणितं चेत्कुर्याद्दक्षिणाभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥२५॥ देव॰ दीक्षितश्चेत्प्रयत्नपूर्वकं स्वदेहाद्रुधिरनिष्काशनं कुर्यात् । निष्ठीवेद्बीभत्साभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥२६॥ धावेच्चेद्वायवे स्वाहेति ॥२७॥ स्विद्याच्चेत्तपस्याभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥२८॥ स्वप्याच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥२९॥ तच्चेतद्दिवा-स्वापे भवति । आर्त्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥३०॥ देव॰ दीक्षितकर्तृके दुःखेनाश्रुपाते । छर्द्याविष्टः पयः पीतोदकं वा छर्दयीत निष्ठूतवद्धोमः ॥३१॥ देव॰ छर्दिः वमनम् । वयसावप्रस्रुते[5] चमसेऽन्तरिक्षेण पतति यातुधानप्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदग्निष्टकुन्धतादिह पुनः स्वाहेति ॥३२॥ [अध्वर्युः] जुहोति । देव॰ पक्षिणा सोमचमसे अवप्रस्रुते उपरि मूत्रादिस्रवणे कृते । भक्षितांश्चमसान्सदसो निष्काश्य तेषां नाराशंसानामाप्यायितानां हविर्धानमध्ये

---

1) Thus १. K. दुष्व MR दुस्व A (text). दुःस्व A (schol.). See Atharva ७.१००.१.
2) ? Thus १. ३. M. °दुल्पिथ: R. — K gives here as throughout only the beginning of the mantra, viz. to पयसोरिति (sic!). 3) ? °धिष्टश्चेत्य° ३. M. R. १ (धिश्रष्टश्चे°)
4) मामहासी° ३ sec. m. R. 5) ? Thus K (or स्नु?). A. स्तु १. ३. M. श्रु R.

निधानं कृत्वा (१. १२. ७) स्तोत्रोपाकरणं (°१४. ४) क्रियते नाराशंसव्यतिरिक्तान्भक्षितान्सदसो निष्काश्य प्रक्षाल्य पुनरुन्नीय स्तोत्रोपाकरणं क्रियतऽइति सर्वत्र विहितम् · तत्र नाराशंसे तद्व्यतिरिक्ते वा चमसे सदसोऽनिष्काशिते स्तोत्रोपाकरणे कृते प्रायश्चित्तमाह · अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे कृत्वाग्नऽआयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये नि होता सत्सि बर्हिषि स्वाहेति ॥३३॥ जुहोति · अधस्तनमनुपाकृते द्रष्टव्यम् । आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्भ इत्यृचा ॥३४॥ आहवनीये वेति विकल्पः । हुताहुतसꣳसर्गेऽङ्गारमन्तःपरिधि निर्वर्त्य ॥३५॥ देव° परिधीनां मध्ये तत्समीपऽएवाङ्गारं होमसमर्थं ज्वालारहितपृष्ठमग्निं पृथक्कृत्य ॥ ॥ एकादशी कण्डिका ॥११॥ ॥

कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चाहुतस्य हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी पिबतꣳ सुतमिति ॥१॥ देव° दर्भतृणेन तं संसृष्टं[1] सोमं तस्मिन्नङ्गारे जुहोति । वषट्कृते ॥२॥ हुताहुतसंसर्गश्चाभक्षिते चमसऽउन्नयनम् · एवं हि शाखान्तरे श्रूयते यस्याभक्षितं चमसमभ्युन्नयन्तीति । देव° वषट्कारानन्तरम् । चुक्रते[2] स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥३॥ देव° तमेव हुताहुतसंसृष्टं सोमं जुहोति । सꣳसर्गकाले वोपपातसामर्थ्यात् ॥४॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · न वा वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः उपपातो ह्ययं श्रूयते नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्या । तस्य भक्षणम् मा यजमानं तमो विदन्मऽर्त्विजो मा यः सोममिमं पिबा[3] सꣳसृष्टमभयं क्रतुमिति ॥५॥ देव° तस्य हुताहुतसंसृष्टस्य[1] सोमस्य । अववृष्टभक्षणम् इन्दुरिन्दुमवागात्तस्य तऽइन्दविन्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रछन्दसः सर्वगणस्य सर्वगण उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति ॥६॥ देव° यदा सोमस्योपरि मेघो वृष्टः स्यात् भक्षाधिकारिणां भक्षणम् तस्यादुष्टत्वात्तस्यैव स्वकाले होमानन्तरम् · भक्षमन्त्रमात्रे विशेषोऽयम् । त्रिष्टुप्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथासवनम् ॥७॥ विशेषः । अछन्दसमेके ॥८॥ छन्दःशब्दमेके न कुर्वन्ति । देव° गायत्रछन्दस इत्येवमादिपदवर्जितं भक्षमन्त्रं ब्रूयादित्याहुः । पतितं च-

1) ? संस्पृ° A. 2) ? Thus K. A (text sec. m). चुक्रते १. A (text pr. m. and schol.) चुङ्क्रते ३. M. वुक्रते R. See Westergaard sub वुक्क्. 3) Thus १. ३. M. R.

मसमालभते ऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवीमस्कन्नामृषभो युवा अस्कन्नेमा[1] विश्वा भूतानि प्र स्कन्नाज्जायताᳲ हविरिति ॥९॥ चमसशब्देन च द्रव्यं लक्ष्यते तत्संस्कारात्। उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे चमसं दुष्टं प्रजापतये स्वाहेत्यथ येऽन्ये ऽनादिष्टास्तान्खरे जुहुयादग्नये वैश्वानराय स्वाहेति नाराशᳲसश्चेदुपवायात्तदुक्तम् ॥१०॥ नाराशंसश्चेकुष्येत तदुक्तम् पुंसानिति(९. ५. २२) · उत्तरेण सह विकल्पार्थमिदमुच्यते। देव॰ अमेध्यातिपातश्वाघ्रवघ्राणादिना दुष्टं चमसस्थं सोमम् · अन्ये चमसव्यतिरिक्ताः सर्वे सोमाः दुष्टाः तान् खरे ग्रहासादनार्थं कृतेऽध्वर्युर्जुहुयात् · शुष्कस्य नाराशंसस्याग्रयणादाप्यायनं (९. ५. २१) कार्यम्। पक्षान्तरमाह ·

अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥११॥ आग्रयणोऽन्त्यो ग्रह उच्यते अन्तसम्बन्धात्[2]। देव॰ अन्ते शुष्कनाराशंससमीपे भवो गृहीतोऽन्त्यः ऐन्द्राग्नवैश्वदेवमरुत्वतीयमाहेन्द्रमहावैश्वदेवानां मध्येऽन्यतमः। कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥१२॥ द्रोणकलशश्चेकुष्यति क्षीरसेकं कुर्वन्ति। एके · हिरण्यवद्वोदकम् ॥१३॥ देव॰ सुवर्णसंयुक्तमुदकम् · हिरण्यं मध्ये निधाय तदुपर्यपामासेकः कार्यः। उन्नयने च ॥१४॥ एतदेवं भवति · उन्नयन्त्यस्मादित्युन्नयनं पूतभृदुच्यते। देव॰ तस्मिन्नुपक्षीणेऽपि पयो हिरण्यवदुदकं वासिञ्चेत्।

अद्रिभेदने मारुतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् ॥१५॥ अद्रौ भिन्ने मरुल्लिङ्गास्वृक्षु ब्रह्मसाम क्रियते · ब्रह्मसाम च माध्यन्दिने ब्राह्मणाछंसिविग्रहस्तोत्रम्। देव॰ मरुद्देवताकेन ब्रह्मसाम्ना उद्गातारः स्तुवीरन् · अथाद्रिभेदनऽएवाध्वर्यवं नैमित्तिकमाह ·

चतुस्त्रिᳲशद्धोमश्च ॥१६॥ देव॰ परमेष्ठिने स्वाहेत्यादिमन्त्रैः (६. १) चतुस्त्रिंशदाहुतीनां होमः। सोमापहरणे विधावतेहनेति ब्रूयात् ॥१७॥ अध्वर्युः बहुविषयत्वात्प्रैषणस्य। देव॰ केनचिच्छत्रुणा सोमे हृते। अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्यर्जुनान्यभिषुणुयात् ॥१८॥ अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः (अमर॰ २. ४. १६७) · अभिषवशब्देन च यागसाधनत्वोपलक्षणम् · श्रुतप्रतिनिधिरयम् ततश्च सोमशब्देनोपलक्षणम्। देव॰ अव्यक्तरागपुष्पाणि तृणानि अभिषवपूर्वकं सोमकार्ये विनियुञ्जीत।

श्येनहृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हरितकुशान्पूर्वालाभे-पूर्वालाभऽउत्तरान् ॥

[1] अस्कंतेमा R. [2] Thus K pr. m. अन्त्य sec. m.

१९॥ अभिषुणुयात् · एवं ह्यत्र श्रूयतऽइति (४.५.१०.१-६)। देव॰ खदिरादेर्बहु-कालीनस्य वृक्षस्य ये¹⁾ वल्लीरूपा अङ्कुरा उत्पद्यन्ते तद्धि॰तमित्युच्यते · तथा पू॰कान् अस्यैवं व्याख्यानम् आदारानिति · अथवा आदारानभिषुणुयात् तद्याख्यानं पू॰कानिति　श्रुत्युक्तं पदमुपादाय पर्यायान्तरप्रयोगं करोति सूत्रकारः　श्रुत्युक्तं चादारानित्येतत्　पूतीका रोहिषतृणमिति निघण्टौ · तथा अरु॰र्वा अव्यक्तरागा दूर्वाः · तथा ह॰शान् अशुष्कानार्द्रान्दर्भान् · माधवाचार्यास्तु पूतीकान् श्यामलान्सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकसंज्ञानभिषुणुयादिति व्याख्यातवन्तः।

एकां गां दत्त्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥२०॥ अत्र च गोः संख्यासम्बन्धो　यज्ञः तदेकानिति · ततश्च हिरण्यादीनामनिवृत्तिः²⁾। देव॰ गवां शतस्य स्थाने एका गौः।

अवभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥२१॥ अवभृथान्तऽएव वा पुनर्यज्ञो भवति [उदयनीयाद्यकृत्वैवेत्यर्थः] तथा अथावभृथादेवोदेत्य पुनर्दीक्षेतेति श्रुतेः (४.५.१०.६)।　कलशभेदने वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम ॥२२॥ कर्तव्यम्।

अनुलिप्स्यध्वमिति प्रेष्यति ॥२३॥ अध्वर्युः · अन्ये चानुलिप्सन्ते।　यदनुलभेरंस्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तः प्रचरेयुः ॥२४॥ देव॰ यत्परिमाणं सोमं प्रसृतिमात्रं वा अञ्जलिमात्रं वा अधिषवणचर्मणि पतितं प्राप्नुयुः तदेकधनस्थैर्जलैरभ्युन्नीयाप्याय्याभ्युन्नयनेनोपरिसेचनेन बहुलं कृत्वा प्र॰न्तः सर्वेषु द्रोणकलशसोमसम्बन्धिद्रव्येषु प्रावयन्तः प्रच॰युः सर्वं द्रोणकलशसोमकार्यं तेन सोमेन कुर्युः।

आग्रयणाद्वानुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥२५॥ अनुपलभ्यमाने सोमे आग्रयणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पूर्ववत् प्रभा॰रेयुः। देव॰ द्रोणकलशान्तरं सम्पाद्य।　अनीतासु चेद्दक्षिणासु भेदनं पूर्ववद्दत्त्वा तथैव यज्ञः ॥२६॥ (४.५.१०.७)। देव॰ पू॰वत् एकां गां दत्त्वा (२०) अवभृथान्तऽएव पुनः स एव यज्ञो भवति यः प्राक्क्रियमाणः ॥　॥ द्वादशी कण्डिका ॥१२॥　॥

प्रातःसवनाच्चेत्सोमोऽतिरिच्येत तमुन्नीयोपाकरणमस्ति³⁾ सोमोऽअयमिति ॥१॥ मन्त्रान्तरविधानादितरो निवर्तते। देव॰ अच्छावाकोक्थ्यविग्रहसम्बन्धिचमसोन्नयनानन्तरं यदि पूतभृति सोमः चमसेषु पूर्णोऽप्यवशिष्येत　तदा उक्थ्यान्ते तमति-

1) ? या A.　2) see १४. ३०.　3) Deva joins अस्ति सोमो॰ with २.

रिक्तं सर्वमपि सोमं दशसु होत्रादीनां चमसेषु विभागेनोन्नीय तृणाभ्यां होतृचमस-मुपस्पृश्योपावर्तध्वमित्यनेनैव मन्त्रेण स्तोत्रोपाकरणं कुर्यात्। मरुत्वतीषु गायत्रेण स्तुवीरन् ॥२॥ मरुल्लिङ्गासु ऋक्षु गा°ण साम्ना स्तु°न्। देव° उपाकरणानन्तरमुद्गातारोऽस्ति सोमो अयं सुत इत्यादिकासु गायत्रीछन्दस्कासु मरुत्वद्वतीष्वृक्षु°। ऐन्द्राविष्णवꣳ होता शꣳसति ॥३॥ शंसन्। देव° तत्स्तोत्रानन्तरम्।

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र ॥४॥ यत्स्तोमसमनन्तरं सोमातिरेको भवति स एव°र्वत्र सर्वत्रग्रहणात्सवनान्तरेऽपि। देव° प्रातःसवनेऽच्छावाकोक्थ्ये यस्त्रिवृदादिस्तोमो भवति स एव प्रायश्चित्तार्थे स्तोत्रेऽपि कार्यः· न केवलमत्र किंतु सर्वत्र माध्यन्दिने सवने तृतीयसवने चेति· माध्यन्दिनेऽपि सवने अन्त्यऽउक्थ्यस्तोत्रे यस्त्रिवृदादिस्तोमस्तत्र सोमातिरेकनिमित्तस्तोत्रेऽपि स एव कार्यः· एवं तृतीयसवनेऽपि यज्ञायज्ञियान्ते सोमातिरेके अन्तिमस्तोत्रस्तोम एव सोमातिरेकनितित्तस्तोत्रेऽपि भवति। माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम् ॥५॥ देव° यदि अन्तिमोक्थ्यचमसोन्नयनानन्तरं प्रभृति सोमोऽतिरिच्येत।

वयमहीꣳऽअसीति (३३. ३१) बृहतीष्वादित्यवतीषु गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥६॥ गौरीवितं साम तेन स्तुवीरन्। पूर्ववद्धोता ॥७॥ ऐन्द्रा°सतीत्येतदुक्तं भवति (३)। देव° स्तोत्रगानानन्तरम्। तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु गौरीवितेन ॥८॥ तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिङ्गासु ऋक्षु गौरीवितेन स्तुवीरन्। एतत्कृत्वोक्थ्यं वा गृहीत्वा विगृह्णीयात् ॥९॥ वाशब्दाद्यदि पूर्वेण न निःशेषितः सोमः तदा उक्थ्यं गृह्णी°यात्।

उक्थ्याच्चेत् षोडशी कार्यः ॥१०॥ उक्थ्यसंस्थाच्चेत्तृतीयसवने सोमोऽतिरिच्येत षोडशी कर्तव्यः। देव° उक्थ्यसंस्थः प्रारब्धोऽपि निमित्तवशात्षोडशिसंस्थः कार्यः।

षोडशिनश्चेत् अतिरात्रः ॥११॥ कर्तव्य इति वर्तते। अतिरात्राच्चेत् बृहत् ॥१२॥ देव° तदा तदुपयोगाय बृहत् विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहतीषु बृहत् साम कर्तव्यम् शाखान्तरात्। महाव्रतमेके यथोक्तम् ॥१३॥ देव° अतिरात्रादतिरिक्ते सोमे तदुपयोगाय महाव्रतं साम यथा गवामयने उक्तम् पृष्ठोपाकरणं वाणेनेत्यादिना (१३. २. २०) तथा कुर्वन्ति। अप्तोर्यामो वा ॥१४॥

अल्याचेत् तस्यैवावृत्तिर्नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥१५॥ अल्पशब्देनाप्तोर्यामो ऽभिधीयते · ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवावृत्तिः कार्या　न ह्यतोऽभ्यधिकोऽतिरेको ऽस्तीति श्रुतेः[1]। देव॰ न ह्यप्तोर्यामात्परं संस्थान्तरमस्त्यतिरिक्तविनियोगाय। पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पावनमेके ॥१६॥ एके आचार्याः पूर्वसवनातिरिक्तसोममुत्तरे सवने[2] सम्पावयन्ति। अस्य विधेरर्थवादोऽयम् ·　तं निकामयमानोऽभ्यतिरिच्यतऽइति श्रुतेः ॥१७॥ तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽ[भ्य]तिरिच्यते यस्मादुत्तरसवनसोमं प्राप्स्यामीति। देव॰ सम्पावनं पवमानकाले पूतभृति पूयमानेन तत्सवनसोमेन सह पावनम्।　तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीय होमः ॥१८॥ देव॰ द्रोणकलशे गृहीतस्य हारियोजनस्य मध्ये ऽतिरिक्तस्य सोमस्य प्रक्षेपं कृत्वा होमः कार्यः।　अस्मृतावृजीषमिश्रस्याभ्यवहरणम्[3] ॥१९॥ यदि हारियोजनकाले न स्मर्यते तदा ऋजीषमिश्रमभ्यवहरेत्।　दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥२०॥ उप्यानि च सर्वसुरभीणि। देव॰ प्रथमव्रते (७. ४. २१ २४) प्रक्षिप्तानामौषधानां व्रीहियवादीनां सर्वसुरभीणां च शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये चिकित्सको वैद्यो येनौषधेन चिकित्सितुमिच्छेत् तेन भिषज्येत्।　आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात्कृतं चेत् ॥ २१॥ अध्वर्युः · बहुवचनात्तत्त्वादन्ये नेतारः · तच्चाग्नीध्रं यदि कृतं भवति तदेव ब्रूयादिति एवं प्राप्तऽआह ·　अकृतेऽप्यविशेषात् ॥२२॥ अकृतेऽप्याग्नीध्रे आग्नीध्रमेनं नयतेति वक्तव्यमेव · अविशेषेण हि श्रूयते (३. ६. १. २१) तस्माच्च दीक्षि॰ब्रूयादिति। तदा च ·　तद्देशे वासः ॥२३॥ दीक्षितस्य भवति। देव॰ ज्वरादिरोगशान्तिं यावत्।　वासतीवरमुदकमाचामेदित्येके चात्वालगताभ्यः ॥२४॥ वसतीवरीभ्यः। तत्र मन्त्रमाह ·　आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥२५॥　अनुसवनमेनमालभेरन्वसव एतद्वः प्रातःसवनं तद्रक्षध्वं तद्गोपायध्वं तद्वो मा व्यवहृत्सीदिति ॥२६॥ देव॰ एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेरन्।　रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयोः सवनयोः ॥२७॥ विशेषः।　म्रियेत चेन्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्राद्वास्थीन्युपनह्य नेदिष्ठिनमुप-

---

1) See ४. ५. १०. ८.　2) Thus A. सोमे K.　3) ऋपीक instead of ऋजीष A.

दीक्ष्य तेन सह यजेरन् ॥२८॥ मृतं यजमानं निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वास्थी-न्युपनह्य तस्य यो नेदिष्ठो स्वो भ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् । देव० स्वारणिभ्यां तदानीमेव मथितेनाग्निना शामित्रैकदेशेन वा दग्ध्वा अग्नौ स्मार्तविधिरहितं दाहमात्रं कृत्वा तस्य दीक्षितस्य दग्धस्य अस्थीनि शाखान्तरा-त्कृष्णाजिने बद्ध्वा० पत्न्यपि मृतस्यैव तत्र पत्नीकर्म करोति नेदिष्ठो तु यजमान-कर्मेति धूर्तस्वामिनः । सत्त्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥२९॥ एतच्च सत्त्रे भव-ति गणयज्ञे च तेन सह यजेरन्निति (२८) सहत्वशब्दात् । देव० तयोरनेकयज-मानसद्भावान्नान्यत्र । एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥३०॥ मरणान्तं भवतीत्येत-दुक्तं भवति (७.१) । देव० एकस्य यजमानस्य यज्ञ एकाहोऽग्निष्टोमादिः० विधिवदेव दाहः कार्यः० पत्नीमरणेऽप्येवमेव । एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्यागृहीत्वा ग्रहा-न्दक्षिणपूर्वस्यां वेदिस्रक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥३१॥ यथोपदेशमेतत्कृत्वा० ग्रहान्न गृहीत्वैव० यामेन साम्ना । देव० पूर्वोक्तं निर्मन्थ्येन दग्ध्वेत्यादिकं (२८) कृत्वा सौत्ये ऽहनि सोमाभिषवं कृत्वा० । तिसृषु पराक्षु सार्पराज्ञीषु ॥३२॥ तिसृषु पराचीषु अनभ्यावृत्तासु साम्सु स्तुवीरन्निति बहुवचनादुद्गातारः । देव० पराक्षु पराङ्मुखीष्व-नावृत्तासु साम्सु सर्पराज्ञी नाम ब्रह्मवेदिनी सर्पराजस्य स्त्री तया दृष्टासु आयं गौ-रित्याद्यासु ऋक्षु० अगृहीत्वा ग्रहानित्युक्तेऽप्युपांश्वन्तर्यामयोर्न प्रतिषेधः ।

मार्जालीये वा ॥३३॥ स्तुवीरन्निति विकल्पः । स्तुते मार्जालीयं त्रिः परिय-न्त्यपसव्यं सव्योरूनाघ्नाना स्तोत्रिया जपन्तः ॥३४॥ स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जा-लीयमपसव्यं त्रिः परियन्ति । देव० यामेन साम्ना स्तुते सर्वे दीक्षिताः०० अस्य साम्नः स्तोत्रियाः आयं गौरित्याद्याः० अत्र परिगमनानन्तरं होता तस्मिन्नेव देशे उपवि-श्य प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखः सार्पराज्ञीः शंसति । एतावन्मृतोपकाराय वैकृतं कर्म० अस्मिन्सुत्याहे० अग्नऽआयूंषि पवसऽइति (२५.१६) प्रतिपद्भवति ॥३५॥ पवमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते । संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥३६॥ प्रयोज-कव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते अस्थीनि याजयेरन्निति यथा निषाद-स्थपतिं याजयेदिति । इदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः उत कर्मा-पवर्गादिति० नियमकारिशास्त्राभावादनियमे प्राप्तऽआह० कर्मापवर्गादसम्भ-

वान्मरणस्य ॥३७॥ क॰गात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः न हि मरणं संवत्सरविशेषणत्वेन सम्भवति कदाचित्सत्त्रमध्येऽपि संवत्सरः पूर्यतऽइति [देव॰ तदा च तत्सत्त्रमध्यऽएवानुष्ठानमस्थियज्ञस्यापद्येत · तच्चायुक्तम् असम्भवात्]। अपरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥३८॥ ज्योतिष्टोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम् इहापरिमितस्तोमोऽभिधीयते वचनात्। देव॰ अनेनास्थियज्ञेन शास्त्रितपरिमाणातिक्रान्तस्तोमेन।

त्रिवृद्बहिष्पवमानेन वा ॥३९॥ अस्थीनि यजेरन्। तदा च · सप्तदशमन्यत् ॥४०॥ देव॰ बहिष्पवमानव्यतिरिक्तमाज्यादि स्तोत्रजातं सप्तदशस्तोमकं भवति।

मैत्रावरुणाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात् ॥४१॥ ऐन्द्रवायवात्पूर्वं मैत्रावरुणो गृह्यतऽइत्युक्तमेतद्बृहच्छन्दसि द्वादशाहे (१२.६.१२)। देव॰ तस्मिन्नस्थियज्ञे प्रथमं मै॰रुणं गृहीत्वा कस्यचिद्धस्ते समर्प्य पश्चादैन्द्रवायवं गृहीत्वासाद्य ततो मै॰णस्य परिमार्जनप्रभृति सादनम् ततः शुक्रादित्यग्रहणम् प्रकृतिवत्। प्रातिनिधिको याजमानं कुर्यात् ॥४२॥[1] न ह्यस्यां कर्तृत्वं सम्भवति। तच्च याजमानम् · दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्वर्जम् ॥४३॥ क्रियते। समाप्तेऽस्थीनि सपात्राण्यरण्ये निवपेयुः ॥४४॥ प्रतिपत्त्यन्तराविधानात्। पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥४५॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवापः · कुत एतत् यु॰णाम् तानि हि प्रतिपत्त्या युज्यन्ते द्वितीयान्तनिर्देशात् दक्षिणहस्ते जुहूम् सादयतीत्येवमादि (७.२१) · अतस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः। ततः संचयनादि ॥४६॥ देव॰ पुनर्दाहानन्तरं सं॰दि अस्थिसंचयनप्रभृति सर्वमौर्ध्वदेहिकं स्मार्तं भवति ॥

॥ त्रयोदशी कण्डिका ॥१३॥ ॥

उखां चेद्बिभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दग्ध्वा नेदिष्ठमग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येके ॥१॥ उखाभरणेन[2] साग्निकोऽहर्गणो लक्ष्यते · तत्र चेन्म्रियेत कश्चिद्यजमानः (१२.३.५.२)। देव॰ सो॰णामग्निपात्ररूपोपकरणसंयुक्तम् आहि॰ता मृतस्याहिताग्नेः सम्बन्धिन्या इतिकर्तव्यतया संदीपनवत्यधिश्रयणादिकया (७.१२) दग्ध्वा · साग्निचित्यं क्रतुमारम्भप्रभृति समाप्त्यन्तं कृत्वा तं क्रतुं तस्य क्रतोः फलं अस्मै दीक्षामध्ये मृताय अनुदिशेत् दानरूपेण तस्य यज्ञस्य फलं दद्यात्।

---

1) प्रतिनिधिभूतः पुत्रादिः Deva. 2) ? उखाहर॰ K.

न कर्मफलासम्भवात् ॥२॥ नैतदेवम् फलानुदेशः कर्तव्य इति · न हि कर्मफलप्रदानं सम्भवति । देव॰ न हि कर्मफलं दातुं शक्यते अस्यामूर्तत्वेनानुपादेयत्वात् · तेन नैदिष्ठिना स्वेष्वग्निषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्निचित्यस्य क्रतोः फलं नैदिष्ठिन एव । उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनाद्युदादनान्तꣳ सांनिपातिकम् ॥३॥ उपदीक्षी नैदिष्ठी स्वानग्नीन्विहृत्य नख॰न्तिकं (७.२.८-४.११) कर्म करोति । तेषूपहव्यमिष्ट्वाग्नी[1] सꣳसृजेत ॥४॥ दीक्षिता उपहव्यमित्येवमुप॰ष्ट्वाग्निसंसर्गं कुर्यात् । अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेद्यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् (८.२६) ॥५॥ यद्यनाहिताग्निर्नैदिष्ठो भवति तदा तेष्वेव [सत्त्रिणाम]ग्निषु नखनिकृन्तनादि करोति · ततश्च [सत्त्रान्ते] वैश्वानरनिर्वापः कार्यः · एवं हि श्रूयते (८.१६) यस्याग्निभि॰र्वपेदिति तस्य चायमेव विषय इत्यभिप्रायः । एवं प्राप्तऽआह · नाश्रुतेः ॥६॥ नैतदेवम् तेष्वेवाग्निषु नैदिष्ठ्यपि करोतीति · न ह्येवं श्रूयतऽइति । वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः स उच्यते · आपदि वैश्वानरः ॥७॥ सत्त्रसंमोहे[2] सति परकीयैरग्निभिर्यागे कृते वैश्वानर इति । देव॰ तस्मादनाहिताग्नीनामत्रानधिकार एव ।

समानजनपदसꣳसवे महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य पूर्वः-पूर्वः कर्म प्रवर्तयेत् ॥८॥ राजन्यः समानजन इत्युक्तम् (२२.१.२१) तेषां यदि संसवो भवति समित्येकीभावे अनद्यन्तरे (२३) ऽगिर्यन्तरे (२४) वा संसवो भवति । देव॰ यदा द्वौ यजमानौ मिथः प्रीतिरहितौ वसन्तादिके यागकाले वर्षान्तरादि प्रतीक्षमाणावतिक्रान्तं मन्यमानौ स्वाधिकारप्रवृत्तौ एकस्मिन्देशे गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेकस्मिन्काले सुनुतः तदा समेत्य सवनात्संसव इत्युच्यते · सर्वं कर्म सत्वरं प्रथमं-प्रथमं कारयेत् । सुसमिद्धहोमः ॥९॥ देव॰ अतिशीघ्रं कर्म कुर्वद्भिरपि सु॰द्धे एवाग्नौ होमः कार्यः । सꣳस्थोत्तरं च कुर्यात्[3] ॥१०॥ देव॰ इहान्यपरकीययागापेक्षया स्वकीये यज्ञे सं॰रं संस्थाधिकं कु॰न् यदीतरेणाग्निष्टोमः प्रारब्धः तर्ह्यत्यग्निष्टोमं स्वं यज्ञं कुर्यात् यद्यत्यग्निष्टोमस्तर्ह्युक्थ्यम् यद्युक्थ्यस्तदा षोडशिनम् यदि षोडशी तदातिरात्रम् इहन्प्रारब्धामेव संस्थाम् · कर्कादयस्तु इह-

1) ॰ग्नीन् A (text and schol.). 2) सत्र K pr. m. यत्र sec. m. 3) कुर्यादिहन् A., see the schol.

नित्येतत्पदमग्रिमेण सूत्रेण योजयन्ति · तेन तन्मते संख्याधिक्यं नियमेन वृष॰तिपद्विकल्पेनेति · तदयुक्तम् मूलभूतताण्ड्यश्रुतिविरोधात्[1] शाखान्तरविरोधाच्च · तत्र हि संख्याधिक्यस्यैव विकल्पो दृश्यते न प्रतिपदः । इहन्त्वृषण्वती प्रतिपत् ॥११॥ पवमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपदुच्यते · सेहन्त्वृ॰तीति इह्यान्वयप्रातिव । देव॰ वृषन्शब्दयुक्ता पवस्वेन्दो वृषा सुत इत्यादिका । अनुसवनं वा ॥१२॥ अनुशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे · प्रतिसवनं वा वृषण्वती भवति न बहिष्पवमान एवेति विकल्पः । बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥१३॥ संसवसोमः[2] कार्यः · एवं हि श्रूयते संसवऽउभे कुर्यात् गोसवऽउभे कुर्यात् अभिजितावप्येकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति । देव॰ उभे बृहद्रथन्तरे कार्ये इति ताण्ड्ये श्रवणात् (९.४)।

तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः ॥१४॥ तौ॰से सामनी मा॰माने प्रक्षेप्तव्ये · कुत एतत् त॰तेः तत्र ह्यावापः श्रूयते तदेव प्रकृत्य अत्र ह्यावपन्ति अत्रोद्वपन्तीति । आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके ॥१५॥ एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति । प्रातःसवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसेऽभिभूत्यै स्वाहेति ॥१६॥ आगन्तुवादन्ते । त्रिष्टुभे जगत्याऽइत्युत्तरयोः सवनयोः ॥१७॥ विशेषः । विहवीयसजनीयकयाशुभीयानि होता शंसति ॥१८॥ सूक्तनामधेयान्येतानि · बहिष्पवमानस्तोत्रसमनन्तरं यच्छस्त्रम् तत्रैतानि हो॰ति । देव॰ विहवशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विहवीयम् ममाग्ने वर्च इति · यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सजनीयम् ।

साख्यमरणामिहन्तः प्राजापत्यऽर्चा जुहुयुः ॥१९॥ सखिसम्बन्धि साख्यम् तन्मरणमिह॰ । देव॰ सदृशः सदृशस्य सखा · परकीयोऽ[ध्वर्युर]ध्वर्योः सखा होता होतुः उद्गातोद्गातुः ब्रह्मा ब्रह्मणः यजमानो यजमानस्य · अध्वर्युहोत्रुद्गातृब्रह्मगृहपतयः परकीययज्ञस्याध्वर्य्वादेः सख्युर्मरणा॰न्तो वाञ्छन्तः प्रा॰र्चा प्रजापते न त्वदित्यनया उक्तकाले होमं कुर्युः । होमकालमाह · प्रातःसवनेऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोद्गाता तृतीयसवने ॥२०॥ जुहोति । अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च ॥२१॥ जुहुतः । देव॰ त्रिष्वपि सवनेष्वन्ते । सर्वमरणामिहन्तः सर्वेऽनुसव-

१) See ताण्ड्य॰ ९.४. २) ? स्तोमः K.

नम् ॥२२॥ सर्वेषां प्रतिपन्ननिद्विमानां मरणामिक्षतः सर्वऽएवैतेऽनुसवनं जुह्व-ति । नद्यन्तरेऽसंस्रवो गिरिभिद्येत् ॥२३॥ गिरिं भित्त्वा या नद्यागता तदन्तरे संस्रवो न भवति · संस्रवसोमनिमित्तं न भवतीत्यर्थः । देव॰ यत्र द्व-योर्वैरिणोः सह प्रारब्धयज्ञयोर्मध्ये व्यवधायिका नदी भवति तत्र संस्रवो न भ-वति । गिरौ ॥२४॥ देव॰ कस्मिंश्चन महति पर्वते वैरियज्ञयोर्व्यवधा-यकेऽप्यसंस्रवः । रथाह्णे च ॥२५॥ यावन्तं प्रदेशमह्ना रथो गच्छति तदन्ते ऽप्यसंस्रवः । देव॰ रथाह्णे प्रदेशे यज्ञयोर्व्यवधायके गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि असंस्रवः । सर्वत्राविद्विषाणानाम् ॥२६॥ देव॰ परस्परं द्वेषमकुर्वाणानां सर्वत्र गिरिनद्यादिव्यवधानं विनापि असंस्रवः । विद्वेषे[1]ऽप्ययं वा-युर्महान्समुद्र इति श्रुतेः ॥२७॥ अ[न्यतर]विद्वेषेऽप्यसंस्रवो भवति · एवं हि श्रूयते वायुः समुद्रं[2] विद्वेष्टि कृतमपंहरन्तीति[3] । देव॰ कुत एतत् अयं॰ श्रुतेः अयं वायुः समुद्रं सदा द्वेष्टि शोषयितुमिच्छति समुद्रश्च सर्वदा स्नेहपरः अत एव महान् बहुल एव वायुकृतेन द्वेषेण समीपऽएव स्थितस्य तस्य कि-मिपि न हीयतऽइत्यर्थः · अनेन दृष्टान्तेनान्यतरस्मिन्द्वेषं कुर्वाणोऽपि इतरस्य स्ने-हपरस्य किमपि नष्टं न भवतीति ज्ञायते । सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धा-रयेयुः ॥२८॥ धारणं स्वपदार्थानामनु[स्म]रणम् । देव॰ सोमस्य दाहे सति यःस्व-मध्वर्युर्दिर्यन्तस्वं कर्म वृत्तान्वृत्तस्य कृतस्य कर्मणोऽन्तानध्वर्य्वादयो हृदये धार्युः मया एतत्पदार्थान्तरं मदीयं कर्म कृतमित्येवं चित्ते दृढं धारणमविस्मरणं कुर्युः । प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥२९॥ देव॰ प्रशान्ते दाहभये यथास्थानमा-गता अध्वर्य्वादयः यःवं पूर्ववत् सोमापहरणवत् (१२. १७-१९) अर्जुनश्येनहृतादिकं प्रःधाय प्रतिनिधिद्रव्यं सम्पाद्याभिषुत्य कृतावशिष्टं यज्ञं समापयेयुः ।

पञ्च गा दत्त्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः ॥३०॥ अत्र गोः संख्यासम्बन्धो या गा-स्ताः पञ्च · ततश्च हिरण्यादीनामनिवृत्तिः[4] । देव॰ द्वादश्या रात्रेः प्राक् स एव यज्ञः पुनः कार्यः । तत्र तद्धाव्यन्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्यात् सत्त्रेऽप्यविशेषात् ॥

---

1) Thus ३. MA. विद्विषे K (text and comm.) 2) ? Thus K sec. m. द्रुह्य pr. 3) sic! see Çāṅkh. १३.५.२३. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति [संस्रवं विछिन्दन्ति] वायुराकाशश्चेति. 4) see १२.२०.

३१॥ देव° तत्र पुनर्यज्ञे तद्दक्षिणात्वेन दद्यात् यस्मिन्प्रयोगे दास्यात् कृत्स्नां क्रतुदक्षिणामित्यर्थः। एतत्सोमदाहनिमित्तं सत्त्रेऽपि भवति। दानं प्रायश्चित्तसंयोगात् ॥३२॥ देव° अतः सत्त्रेऽपि नैमित्तिकं दानं भवतीति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तमाह· न वादक्षिणत्वात् ॥३३॥ न वा दानं प्रवर्तते अदक्षिणानि हि सत्त्राणीति (१२.१.८)। तस्य ब्रह्मः पुनराहारः ॥३४॥ देव° सत्त्रेऽपि। ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥३५॥ यान्यनादिष्टनिमित्तानि यथा यदि दीक्षासु किंचिदापद्येतेति (१२.६.१.७) तन्निमित्ताविशेषे आदिष्टानि ब्रह्मा जुहोति· एवं हि श्रूयते (°३८) ता ब्रह्मैव जुहुयादिति व्याहृत्यङ्गीकरणेन स्त्रीलिङ्गबहुवचनात्तता· तथा यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वेत्येवमादि (११.५.८.६) महाव्याहृतीरेव प्रकृत्य श्रूयते (°८) यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति। ब्रह्मा विलिष्टं संदधातीति श्रुतेः ॥३६॥ विलिष्टं दुरिष्टं यत् तद्ब्रह्मा संदधाति· यद्वै यज्ञस्य दुरिष्टं तद्ब्रह्मा संदधातीति श्रुतिः। देव° शाखान्तरे। त्रिवेदसंयोगाच्च ॥३७॥ अपि च वेद[त्रय]विहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण एवेति॥ ॥ चतुर्दशी कण्डिका ॥१४॥ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये पञ्चविंशोऽध्यायः॥

इति कात्यायनसूत्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहितान्येकाहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमित्तिकान्यङ्गानि भिन्ने [जुहोती]त्येवमादीनि यानि च नैमित्तिकान्येव पुरुषार्थरूपाणि क्षामवत्यादीनि तान्यप्यभिहितानि। इदानीमवसरप्राप्तः प्रवर्ग्योऽनुविधेयः· तद[र्थमिदमा]रभ्यते· दीक्षासु महावीरान्त्सम्भरति ॥१॥ महावीरान्करोतीत्यर्थः। देव° अनेकदीक्षापक्षे यस्मिन्नहनीष्टा भवति एकदीक्षापक्षे च दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इति प्रैषानन्तरम् प्रागस्तमयात् महावीरसम्भरणं अपराह्णे कृत्वा अग्न्याकाद्युद्धरणं प्रातः कर्तव्यम्· महावीरग्रहणं पिन्वनरौहिणकपालानामप्युपलक्षणम्। अन्तःपात्यदेशे सम्भारान्निदधाति मृदं वल्मीकवपां वराहविहतं पूतीकानजापयो गवेधुकाः कृष्णाजिनमश्रिं चोत्त-

रतः ॥२॥ देव॰ मृत्पिण्डम् · उपदीकाभिः कृतो मृत्संचयः तस्य वपेव वपा मध्यवर्ती लोष्टः · वराहः सूकरः तेन विहतम् तदुत्खातां मृत्तिकाम् · पूतीकान् रोहिषपुष्पाणि · गवेधुकाः जलसंनिहितमहातृणजानि शुक्लानि फलानि · एतान्सम्भारान् प्राक्संस्थानुदक्संस्थान्वा निधाय कृष्णाजिनं च वक्ष्यमाणलक्षणमेतेषां सम्भाराणामुत्तरतो निदधाति । देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायौदुम्बरीं (३७. १) वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीᳲ सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जतऽइति (३७. २) ॥३॥ सव्यहस्तस्थिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिणग्रहणम् ।

मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवीऽइति (३७. ३) ॥४॥ दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां दक्षिणः साभ्रिरिति (१६. २. २०) वतिना निर्दिश्यते । देव॰ अत्र मृच्छब्देनातिचिक्कणाया भाण्डादिनिर्माणयोग्यायाः कुम्भकारसंस्कृताया मृदः पिण्डोऽभिधीयते । कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ॥५॥ मृदम् । देव्यो वम्र्य इति (३७. ४) वल्मीकवपाम् ॥६॥ देव॰ पिण्डवदेव आदत्ते आदाय च तूष्णीमेव कृष्णाजिने निदधाति । इयत्यग्रऽइति (३७. ५) वराहविहतम् ॥७॥ आदत्ते ।

इन्द्रस्यौज स्थेति (३७. ६) पूतीकान् ॥८॥ · मखायेति (३७. ६) पयः ॥९॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥१०॥ आदत्तऽइति सर्वत्रानुषङ्गः । सम्भृतानभिमृशति मखायेति (३७. ६) ॥११॥ तान्सम्भृतानभिमृशतीत्युपदेशाद्युगपदभिमर्शनम् (१४. १. २. १४)।

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति (३७. ७) ॥१२॥ बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां मन्त्रः · परिवृतं च पूर्वं कृतं द्रष्टव्यम् तद्गतोपदेशात्करणस्य [च]चोदितत्वात् । देव॰ परिश्रितस्य सिद्धस्यैव निर्देशादर्वात्पूर्वं पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरश्रं प्राग्द्वारं कृत्वा तन्मध्ये सप्त भूसंस्कारान्कृत्वा सिकतोपकिरणं कार्यम् ।

परिवृते निदधाति सम्भारान् ॥१३॥ देव॰ कृष्णाजिनस्थानेव । उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति (३७. ७) ॥१४॥ देव॰ उल्लिखितम् अद्भिरभ्युक्षितं च एतत्संस्कारद्वयं पञ्चभूसंस्कारेभ्योऽधिकम् । सम्भारैः सᳲसृजति मखायेति (३७. ७) ॥१५॥ देव॰ ततोऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथङ्निधाय सर्वैः वल्मीकवपादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयति । मृदमादाय मखायेति (३७. ७) महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेख-

लायास्त्र्यङ्गुलम् ॥१६॥ मृदादानं तूष्णीम् मन्त्रेण महावीरकरणम् । देव० आसेचनं गर्तः तद्युक्तम् मध्यप्रदेशे संकुचितम् उलूखलवत् मुष्टिग्रहणयोग्यम् मेखलाया ऊर्ध्वं त्र्य०लम् अतश्च प्रादेशमात्रस्योपरि भागे त्र्य०लं परिशिष्य ततोऽधस्तान्मेखला [रास्ना] कार्येत्यर्थः । निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति (३७. ८) ॥१७॥ निष्पन्नं महावीरम् । आदानमेके ॥१८॥ देव० अनेन मन्त्रेण महावीरकरणार्थमादानं कुर्वन्ति अर्थान्निष्ठिताभिमर्शनं तूष्णीमिति ।

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् ॥१९॥ महावीरौ करोति । देव० निष्ठितांश्चाभिमृशति च अभिमर्शनानन्तरं सर्वेषां संनिधौ भूमौ निधानं । स्रुक्पुष्कराकृती पिन्वने रौहिणकपाले परिमण्डले ॥२०॥ देव० स्रुचः पुष्करं मुखं स्रु०रम् तस्येवाकृतिराकारो ययोस्ते रौहिणौ वक्ष्यमाणौ पुरोडाशौ तदर्थं कपाले वर्तुले ।

मृदमुपशयां निदधाति ॥२१॥ देव० महावीरपिन्वनरौहिणकपालनिष्पादनानन्तरमवशिष्टां मृदं उपशयासंज्ञिकां नि०ति स्थापयति प्रायश्चित्तार्थम् ।

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति (३७. ८) प्रतिमन्त्रम् ॥२२॥ श्लक्ष्णनं च मृन्माष्टीकिरणम् एतदेव तासां सम्भरणप्रयोजनम् । देव० महावीरान्घर्षणेन श्लक्ष्णान्सुकुमारान्करोति । अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति (३७. ९) प्रतिमन्त्रम् ॥ २३॥ देव० अश्वपुरीषेण दक्षिणाग्न्यग्निनादीप्तेन । उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति (३७. ९) प्रतिमन्त्रम् ॥२४॥ देव० महावीराणां प्र०नं प्रकर्षेण दहनं श्रपणं चशब्दादुखावत्करोति ततश्च चतुरश्रमवटं खात्वा तत्र श्रपणमास्तीर्य तत्र यथाकृतं त्रीन्महावीरान्न्युब्जान्निधाय पिन्वने रौ०पाले च न्युब्जे निधाय पुनः श्रपणेनावछाद्य दक्षिणाग्न्यग्निनादीपयतीत्येतावद्यतिना गृह्यते (१६. ४. १-११) ।

पचानुद्धरत्यृजवे त्वेति (३७. १०) प्रतिमन्त्रम् ॥२५॥ उद्वपामीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् । देव० आ पाकादुत्तारयति उखावदित्यनेनैव द्विवैव प्रदहनोद्धरणे (१६. ४. १०) । अत्रापयसावसिञ्चति मखायेति (३७. १०) प्रतिमन्त्रम् ॥२६॥ साकाङ्क्ष एवातो यथार्थमध्याहारो युक्तरूप इति । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णनधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनानि ॥२७॥ ॥ प्रथमा कण्डिका ॥१॥

देव० इति महावीरसम्भरणमुक्तम् । अथ प्रवर्ग्यमाह उपसदा चरिष्यंश्चरिष्य-

न्प्रवर्ग्येण चरति सप्रवर्ग्ये ॥१॥ ननु चैतदुक्तमेव (८. २. १४) प्रवर्ग्योपसदावत इत्य-वाच्यमत्र · सत्यमेव · तत्र समासनिर्देशात् [इह निय]मार्थोऽयमारम्भः । देव° सह प्रवर्ग्येण वर्तत इति सप्रवर्ग्यः प्रशर्ग्यवान्यज्ञः तस्मिन् · प्रत्यहं सायम्प्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कर्तव्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥२॥ विमिते । देव° अपिहितानि कपाटकरादिना छन्नितानि द्वाराणि यस्य । पत्न्यदर्शनम् ॥३॥ संनिधानेऽपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः । देव° पत्न्या महावीरस्य दर्शनं न कर्तव्यम् । अननूक्तिभिश्च ॥४॥ चशब्दाददर्श[नम् · ना]नूक्तिर्येषाम् तेऽननूक्तयः । देव° अवेदिकाः । यावदुक्तम् ॥५॥ [प्रत्य]क्षविधानाद्धर्माणाम् · अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः · यथा पिण्डपितृयज्ञः सत्यपि द्रव्यसामान्ये तद्वदयमपि । देव° अपूर्वत्वात् न ह्यस्य कापि प्रकृतिरिति · अतो यावदत्रोच्यते तावदेव भवति नाधिकमित्यर्थः । परिघर्म्यमौदुम्बरम् ॥६॥ देव° घर्मसम्बन्धि यत्पात्रजातं काष्ठमयमुपयमन्यादि । मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥७॥ [र]ज्जुजातं मौञ्जं त्रिवृद्भवति । देव° तत्रापवादमाह · बाल्वजं[1] विवानमासन्द्यौदुम्बर्या स्कन्धमात्र्याः ॥८॥ देव° यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या बाल्व[जं] बाल्वमयं विवानं [वि]वानरज्जुर्भवति । पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य पात्रासादनं द्वन्द्वम् ॥९॥ गार्ह[पत्यस्य पुरस्तात्प्रागग्रे]षु कुशेषु द्वन्द्वं पात्राण्यासादयति [देव° पूर्वं द्वारविधानं शान्तिकरणं च कृत्वा] । तान्याह · उपयमनीं महावीरम् परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ च स्रुचावनुत्कीर्णे स्थूणामयूखम् धृष्टी शतमाने मुञ्जप्रलवान्विकङ्कतशकलान्विंशतिं प्रादेशमात्रान् स्रुवं मुञ्जवेदम् धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसंदानम् आसन्दीं कृष्णाजिनम् अभ्रिं सिकताः खरार्थाः अर्थवच्च ॥१०॥ अर्थं च यत्तदासादयति पृथक्पाठकरणम् कार्यक्रमो यथा स्यादिति इतरेषां तु पाठक्रम एव । देव° उपयमनीमौदुम्बरीं बाहुप्रमाणां महापुष्करां स्रुचम् प्रचरणीयम् · परीशासौ संदंशाकारौ · गोर्बन्धनार्था स्थूणा अजाबन्धनार्थः शङ्कुः कीलको मयूषः · धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ · एकं रजतशतमानम् द्वितीयं सुवर्णशतमानम् औदुम्बरमरत्निमात्रं स्रुवम् · मुञ्जमयं

---

1) Thus A. बाल्बज २. बाल्ब° M. K (ल्बा pr. m.). बाल्म १. 2) मयूखं R. A.

वेदं च · धूनोत्येभिरिति ध॰णि कृष्णाजिनखण्डनिर्मितास्त्रयो व्यजनाः · रज्जुर्गो-बन्धनार्था अजाबन्धनार्था च संदानशब्देन दोहनकाले गोपादबन्धनार्था रज्जुरभिधीयते केचिदजाया अपि संदानमिच्छन्ति · अर्थश्च उक्तपात्रव्यतिरिक्तमपि यत्किंचित्प्रयोजनवदित्यर्थः स्रुचः पवित्रे अग्निहोत्रहवणी आज्यस्थाली प्रभूतमाज्यम् शूर्पम् पात्री पिष्टम् उपसर्जनीपात्रम् उपशया इतरौ महावीरौ च होतृषदनम् मौञ्जः कूर्च औदुम्बरी समिदिति अत्रापि द्वन्द्वमेवासादनम् ।

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्यायाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि गायेति ॥११॥ प्रोक्षणीसंस्कारो यथादृष्टः प्रदेशान्तरे (२. ३. ३१-३६) ।

ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति (३७. ११) महावीरं प्रोक्षति ॥१२॥ [ब्र]ह्मानुज्ञातग्रहणं प्रागनुज्ञायाः सर्वप्रैषोच्चारणप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥१३॥ प्र॰न्त्रमेव वा प्रोक्षणम् · कु[त] एतत् वा॰दात् भिन्नानि] हि वाक्यानि यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसऽइति । परिघर्म्यं च तूष्णीम् ॥१४॥ परिघर्म्यं च यदासादितम् तच्च तूष्णीं प्रोक्षति । देव॰ प॰र्म्यं पात्रजातमुपयमन्यादि सर्वं राशीकृत्य सहैव प्रोक्षणम् । पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति होतुः संदर्शने ॥१५॥ देव॰ शालायाः पूर्वद्वारेण स्थू॰खं निष्काश्य शालाया दक्षिणस्यां दिशि निख॰ति गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूखं च पश्यति तस्मिन्स्थाने । गार्हपत्याहवनीयाऽउत्तरेण खरौ निवपति दक्षिणतोऽनुभित्त्युच्छिष्टखरम् ॥१६॥ देव॰ दक्षिणद्वारस्य पूर्वद्वार्यास्थूणासमीपे भित्तिसंलग्नमुच्छि॰रं निवपति । पूर्वेणाहवनीय७ सम्राडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयति राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपशये निदधाति महावीरौ चावहादयेद्वा ॥१७॥ न वेति विकल्पः । देव॰ तावासन्द्यास्थापितौ महावीरौ वस्त्रादिनावहा॰ ।

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्योः कालसम्पत्तेः ॥१८॥ [अध्वर्योरन्यो वा स्थू]णामयूखनिर्हरणादि करोति · कुत एतत् अध्वर्योः कालसम्पत्तिर्हि भवति स यत्रैता७ होता॰समनक्तीति (१४. १. ३. १३) · यदि ह परि॰जनमध्वर्युः कुर्यात् कालो न सम्भाव्येत । अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति (३७. ११) महावीरमाज्य७

संस्कृत्य ॥११॥ संस्कारश्च पूर्णाहुतिकः (४.१०.५)। रत्नतशतमानं खरे उपगूहति पृथिव्याः सऽस्पृश इति (३७.११) ॥२०॥ शतमानं च रक्तिकाशतेन। देव॰ खरसिकतामध्ये नीचैः प्रवेशयति ॥ ॥ द्वितीया कण्डिका ॥२॥ ॥

शुक्रं गायेति प्रेष्यति ॥१॥ देव॰ अध्वर्युः प्रस्तोतारम् शाखान्तरात्।

पत्नी शिरः प्रोर्णुते ॥२॥ स्वयमेव प्रथमान्तनिर्देशात् (१४.१.३.१६)। देव॰ आच्छादनं च सचतुष्कं कर्तव्यं यथा घर्मो न दृश्यते। सऽसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥३॥ संसीदस्वेति यदा होता पठति। देव॰ मु॰लाः शरतृणानि शरेषीकापरितोभवानि तान् मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतान् आदीप्य गार्हपत्ये प्रदीप्तान्कृत्वा सर्वासु प्रागादिदिक्षु ख॰ति।

तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति (३७.११) ॥४॥ तेष्विति मुञ्जप्रलवेषु। देव॰ संस्कृतेनाज्येन पूर्णं प्रचरणीयं म॰रं निदधाति प्रवृणक्ति स्थापयतीत्यर्थः।

अनाधृष्टेति (३७.१२) वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम् ॥५॥ महावीरस्योपरिष्टात्प्रादेशं धारयन्तं [यजमानं] वाचयति, वाचनं च शाखान्तरात्।

प्रतिदिशमेके ॥६॥ मन्त्रलिङ्गात् अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रवती दक्षिणत इत्येवमादि· यद्येवम् तदा वचनेऽसति लिङ्गाद्विभागो नावगम्येत अथ तु वचनमिदम् तदा विकल्प इति। विश्वाभ्यो मेति (३७.१२) दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति ॥७॥ तच्चाधिकाराद्यजमान एव (१४.१.३.१८ २४)। मनोरश्वेति (३७.१२) प्रादेशमुत्तरतः ॥८॥ निदधातीति वर्तते। देव॰ महावीरादुत्तरस्यां दिशि।

धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरिति (३७.१३) ॥९॥ धृष्टिभ्यामुपवेषाभ्यां महावीरं भस्म-र्य। देव॰ महावीरं परितो भस्मविक्षेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैश्च धृष्टिभ्यामेव महावीरं प॰र्य महावीरस्य सर्वतो निरन्तरानङ्गारान्निधाय। अधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण ॥१०॥ देव॰ तेषां त्रयोदशानां शकलानां द्वौ शकलौ स्वा॰रुद्भिरिति मन्त्रेण प्रागग्रौ प्रथमं परिश्रयति परितःप्रकीर्णानामङ्गाराणामुपरि निदधाति इतरानेकादश तूष्णीमेवोपर्युपरि निदधाति· द्वयोर्द्वयोः परिश्रयणे क्रियमाणे सर्वासु दिक्षु त्रिषु -त्रिषु सम्पन्नेषु एकः त्रयोदशोऽधिकः शकलः तं द॰णतः परिश्रयति।

सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सप्स्पृश इति (३७. १३) ॥११॥ महावीरम् ॥
॥ तृतीया कण्डिका ॥३॥　॥

चन्द्रं गायेति च प्रेष्यति ॥१॥ देव० चकारादपिधानसमकालमेव प्रस्तोतारं प्रेष्यति　शाखान्तरात्।　कृष्णाजिनावकृत्तैर्धवित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु-मधिति (३७. १३) ॥२॥ देव० व्यजनैः महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गारान् शकलसमिद्धान् उप०ति उपवीजयति दीपनाय।　एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरमग्नीधे धून्वन्तस्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्ति पितृवद्देववच्च ॥३॥ पितृवदपसव्यम् देववच्च धून्वन्तः प्रदक्षिणम्। देव० चन्द्रसामसमाप्तौ छन्दोगवशाद्धर्मस्य तन्वौ गायेति प्रस्तोतारं संप्रेष्य तद्गाने क्रियमाणेऽध्वर्युप्रतिप्रस्थात्राग्नीध्राः धवित्रैः धून्वन्तः प्रथमं पितृवत्त्रिर्वीरं परि०न्ति　ततो धवित्राणि अन्तरतः कृत्वा पुनर्देववदिति प्रदक्षिणं त्रिः प०न्ति।　रुचिते वोत्तरम् ॥४॥ उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मे भवति [निदानीम्]· विकल्पः। देव० पूर्वं विदानीमेव।　अर्चिषि प्राप्ते सुवर्णशतमानं निधायाज्येन महावीरं परिषिञ्चति स्रुवेण प्रतिप्रणवम् ॥५॥ [वीजनेन प्रदीप्तत्वात्] अर्चिषि प्राप्ते महावीरे सुव०मानमपनीय म०रमाज्येन स्रुवेण परि०ञ्चति प्रणवे-प्रणवे होतुः। देव० सुव०मानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा।

रौहिणावधिश्रयति तूष्णीं श्यामपिष्टानाम् ॥६॥ रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रयति · तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः · श्या०नामिति च न पेषणक्रिया। देव० अध्वर्योर्महावीरपरिषेके व्यापृतत्वेन विरोधात्प्रतिप्रस्थाता · श्या०नां लौकिकपिष्टानां व्रीहीणां यवानां वा।　आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ॥७॥ रौहिणयोर्ये नाम सांनिपातिका धर्मास्ते आज्यसम्बन्धिनो भवन्ति · कुत एतत् स्था०त्तेः　आज्यभागस्थानापन्नौ ह्येतौ (१४. २. २. ५२)।　औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥८॥ वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे · औ०र्मा वा भवन्ति　नाज्यधर्माः · कुत एतत् सं०ब्दात् संस्कारो ह्ययम् कपालयोः श्रपणम् तेन पुरोडाशवेतावितिं पौरोडाशिका धर्माः · यत्तु स्थानापत्तिरुक्ता सोऽर्थवादः।　ईडे द्यावापृथिवीऽइत्युच्यमाने परिधीन्परिधाय रौहिणाऽउद्वास्य स्रुचोरासादयत्याहवनीयाद्दक्षिणोत्तरौ ॥९॥ देव० रौ०णौ पुरोडाशौ रौहिणाहवन्योः स्रुचोः पात्रीस्थानीययोरुपस्तीर्णयो-

रुद्धास्य तस्यावेव आह॰त्तरौ आसा॰ति रौहिणनिर्वापादि रौहिणासादनान्तं विरोधात्प्रतिप्रस्थाता करोति । अग्नस्वतीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठन् घर्मस्य तन्वौ गायेति प्रेष्यति ॥१०॥ अत्र च छान्दोग्ये कालश्रवणात् अभीन्धने तु घर्मस्य तन्वौ गायेदिति[1] · तथा चै प्रागभीन्धनात्प्रैषदानम् ।

परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद्गर्भो देवानामिति (३७.१४) ॥११॥ बहुवचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् तथा च पर्युपतिष्ठन्तऽइति श्रुतिः (१४.१.३.१) । देव॰ उत्तरं देवयजनपरिक्रमणं प्राक् अकृतं चेत् (४) इह पूर्वं त्रिः प्रदक्षिणं प॰न्य इतरावृत्तिं च सकृत्कृत्वा सर्वे ऋत्विजः सयजमाना घर्ममुप॰न्ते · प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः सयजमानाः पञ्चर्त्विजः पञ्चग्रहणेन गृह्यन्ते श्रुतौ प्रस्तोतुरदृष्टत्वात् छन्दोगानां च तस्याप्युपस्थानं विहितं । अपोर्णोति पत्नीशिरः ॥१२॥ समासश्चायम् न वाक्यम् · तथा च श्रुतिः (१४.१.४.१६) अथ पत्न्यै शिरो॰ । त्वष्टृमन्त इत्येनां (३७.२०) वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् ॥१३॥ अहः केतुनेति (३७.२१) दक्षिणा७ रौहिणं जुहोति मन्त्रक्रमेणोत्तरं७ रात्रिरिति सायम् ॥१४॥ देव॰ ततः उपस्थानानन्तरं प्रारब्धगानस्य साम्नः परिसमाप्तौ निधनोपायेन सहाध्वर्युः रौहिणहवन्या स्रुचैव दक्षि॰होति एककपालत्वात्सर्वहुतम् · इदं घर्मायेति त्यागः इदमह्नऽइदं रात्र्या इति तु जीर्णाः संप्रदायः · उत्तरं म॰णा जुहोति स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरित्येतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरमित्यर्थः (६.१८) · सायमित्यपराह्णकालीने प्रवर्ग्यचरणे रात्रिरिति द्वावपि रौहिणौ यथाकालं जुहोति ॥ ॥ चतुर्थी कण्डिका ॥४॥ ॥

देवस्य त्वेति (३८.१) रज्जुसंदानमादायेडऽएहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् ॥१॥ घर्मधुग्बन्धनार्थाय पाशवती रज्जुः तस्या एव पश्चात्पादनियोजनार्थं संदानम् तदादाय · इडऽएहीति गामाह्वयति [उपांशु] नाम्ना च त्रिरुच्चैः आह्वानम् । देव॰ नाम चात्र व्यावहारिकम् । धेनु गायेति प्रेष्यति ॥२॥ प्रस्तोतारम्[2] । अदित्यै रास्नेति (३८.३) गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासीति (३८.३) वत्समुत्सृजति ॥३॥ तदीयमेव । देव॰ तामागतां गां

1) see Lâty. १.६.२५. 2) see Lâty. १.६.२६.

°च्य तस्याः शृङ्गयोः रज्जुपाशं प्रोतयित्वा · गवा सह संयोगार्थम् । संदाय घर्माय दीष्वेति (३८. ३) वत्समुन्नयति ॥४॥ देव° धेनुं पश्चिमपादयोः संदानेन नियोजनेन बद्ध्वा ततो वध्यति अपाकरोति गोः स्तनेभ्यः पृथक्करोति ।

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति (३८. ४) पिन्वने दोग्धि ॥५॥ एनां गाम् ।

स्वाहेन्द्रवदिति (३८. ४) विप्रुषोऽभिमन्त्रयते ॥६॥ ये पिन्वने पतिताः · अनु ।

यस्ते स्तन इति (३८. ५) स्तनमालभते ॥७॥ काण्वपाठे स्तनानालभतऽइति तथा च सर्वेषामालम्भो युगपद्वचनत्वात् । एवं प्रतिप्रस्थाताजाम् मयूखे तूष्णीम् ॥८॥ दोग्धि । देव° मयूखे कीलके बध्नाति । पयो गायेति प्रेष्यति ॥९॥ प्रस्तोतारम् । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतऽइत्युच्यमानऽउपोत्तिष्ठति ॥१०॥ होत्रोच्यमाने[1] । देव° अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठति । उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गह्वत्युर्वन्तरिक्षमिति (३८. ५) ॥११॥ होत्रोच्यमाने[2] · विमितं प्रति । देव° गोः समीपाद्गार्हपत्यं प्रति · अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च । परीशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति (३८. ६) प्रतिमन्त्रम् ॥१२॥ वसिष्ठशफौ गायेति प्रेष्यति ॥१३॥ प्रस्तोतारम्[3]। देव° शाखान्तरात् । ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति (३८. ६) ॥१४॥ ताभ्यामिति परीशासावुच्येते । उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृड्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥१५॥ उद्यम्य उत्क्षिप्य परीशासाभ्यां महावीरम् । देव° उपयमनीं घर्मस्याधस्ताद्धारयति । अत्रापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति (३८. ६) ॥१६॥ देव° उपयमन्योपगृहीतं महावीरमत्रा°सिच्य · शान्ते महावीरे । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने ॥१७॥ होत्रा[4] उच्यमाने ॥ ॥ पञ्चमी कण्डिका ॥५॥ ॥

समुद्राय त्वेति (३८. ७-१) वातनामानि जपति गह्वनाहवनीयम् ॥१॥

स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति (३८. १) घर्मे ॥२॥ यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा घर्मे तदासिञ्चति । स्वाहा घर्मः पित्रऽइति (३८. १) जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति ॥३॥ प्रेष्यति । वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा

---

1) see Çânkhây. ५. १०. ९. 2) see Çânkhây. ५. १०. १०. 3) see Lâṭyây. १. ६. ३२.
4) Çânkhây. ५. १०. १३.

इति (३८.१०) ॥४॥ दिवि धा इति (३८.११) त्रिरुत्कम्पयति ॥५॥ महावीरम् ।
स्वाहाग्नयऽइत्यनुवषट्कृते (३८.११) ॥६॥ जुहोति । अश्विना घर्ममिति (३८.१२) ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥७॥ हुतं द्रव्यम् । देव॰ हुतं द्रव्यमिति कर्कः पात्रस्थमित्यन्ये · उभयमप्येतत्समूलम् शाखान्तरात् · अतश्चेच्छयानुष्ठानम् ।
अपातामिति (३८.१३) यजमानः ॥८॥ तदेवानुमन्त्रयते । देव॰ घर्मं पात्रस्थमेव ।
इषे पिन्वस्वेति (३८.१४) पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥९॥ तदेव द्रव्यम् । देव॰ पि॰न्नमिति अतितप्तत्वात्पात्रमध्ये सर्वतः प्रसरन्तमुत्कलन्तमितस्ततः उच्छलन्तमित्यर्थः । अत्र च निःसंदिग्धं घर्मस्थस्यैव द्रव्यस्याभिमन्त्रणम् शाखान्तरेऽपि तथैव दर्शनात् · अतो ब्रह्मादीनामपि (०) पात्रस्थस्यैवानुमन्त्रणं युक्तम् · अयमेव स्वश्रुत्यभिप्रायः ।
घर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् (३८.१४) ॥१०॥ देव॰ अध्वर्युः ऐशानीं दिशं प्रति उद्गच्छति । अमेन्यस्मेऽइति (३८.१४) खरे करोति ॥११॥ महावीरम् । देव॰ आहवनीयस्योत्तरतः ख॰ति परीशासगृहीतमेव स्थापयति । विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य-न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरसऽइति (३८.१५) प्रतिमन्त्रम् ॥१२॥ वि॰लैः घर्मद्रव्ये न्यक्त्वा-न्यक्त्वा[1] तदेव जुहोति । देव॰ नीचैर्घर्ममध्ये शकलं प्रवेश्याहृत्वा तत्स्थेनाज्येन नितरामक्त्वेत्यर्थः । हुत्वा-हुत्वा प्रथमपरिधाऽउपश्रयति ॥१३॥ विकङ्कतशकलान् । देव॰ शकलैः हु॰त्वा प्रतिहोमं तत्तच्छकलं प्र॰यति आश्रितं करोति तत्र निदधातीत्यर्थः । चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति ॥१४॥ शकलम् । देव॰ वेदेर्दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयति । सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥१५॥ चशब्दादहुतम् । देव॰ सर्वमपि मूलाग्रपर्यन्तं महावीरस्थघृतलेपेनाक्तम् ।
तं७ स उत्तरतः शालाया उदञ्चं निरस्यति ॥१६॥ तमेव शकलम् ।
स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति (३८.१६) घर्म्यम् ॥१७॥ घर्म्यशब्देन द्रव्यमुच्यते । देव॰ घर्म्यं घर्मसम्बन्धि तन्मध्यस्थितमाज्यमुप॰न्यां स्रुचि आ॰ति परीशासाभ्यां घर्ममुत्थाप्य स्रुक्पुष्करस्योपर्यधोमुखं करोतीत्यर्थः । रौहिणं जुहोति ॥१८॥ द्वितीयम्[2] । उपश्रितानि च प्रहरति ॥१९॥ चशब्दादनन्तरमेव ।

---

1) sic! 2) see ४. १४., viz. अहः केतुनेति प्रातःकाले सायं च रात्रिः केतुनेति मन्त्रेण·

देव॰ मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि (१३) शाखान्तरादत्रावसरे आहवनीये प्र॰। अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुतमिति (३८.१६) ॥२०॥ घर्मविज्ञो बहुवचनोपदेशात् · आवृद्धेन च होममात्रावृदेवोच्यते द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य · तत्रापि केचिदेकामेवाहुतिमिच्छन्ति आहुतिद्वयमित्यपरे · वाजिनवदिति च समुपहावं (४.४.११ १०.१.२५) भक्षणम्।

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधात्यत्र वोपयिनप्रहरणात् सप्ताय्यमानायानुवाचयति ॥२१॥ सप्ताय्यमानायानुब्रूहीत्येवम्। देव॰ अध्वर्युः सं॰नाय महावीरायानुवाचनं कारयति होत्रा। सप्ताय्यमानेभ्य इत्येके ॥२२॥ अनुवाचनं कारयन्ति · स चायं विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात्। देव॰ महावीरादिसर्वपात्रेभ्यः।

सूयवसाद्भगवतीत्युच्यमाने यवसोदके धेनवे प्रयच्छन्त्येके ॥२३॥ एके न प्रयच्छन्ति। देव॰ होत्रोच्यमाने (शाङ्खा॰५.१०.३३) तृणोदके। सर्वमासन्द्यां करोति ॥२४॥ पात्रजातम् · अनाशाय। अभीममिति (३८.१७) महावीरम् ॥२५॥ आस॰रोति। देव॰ इतराणि तु पात्राणि तूष्णीम् · शान्तिकरणं द्वारोद्घाटनं चेति।

सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थूणान्यूखकृष्णाजिनाभ्युपशयासन्दीनाम् ॥२६॥ आरादुपकारकत्वात्। देव॰ सकृदेकवारमेव भवतः प्रथमे प्रवर्ग्यचरणे एव भवत इत्यर्थः न प्रतिप्रवर्ग्यचरणम् · खरार्थानां सिकतानाम्। आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥२७॥ अथवा आवृत्तिर्भवति न सकृदासादनादि · कुत एतत् प्र॰त्वात् प्रधानका[लीनं ह्या]सादनम् प्रोक्षणं च प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिर्न्याय्येति ॥ ॥ षष्ठी कण्डिका ॥६॥ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम् ॥१॥ देव॰ उपसत्समाप्तौ (८.२.११) प्र॰दनं भवति (१४.३.१.१)। अन्तःपात्ये परिघर्म्यं निधाय दक्षिणेन निर्हृत्योच्छिष्टखरम् ॥२॥ देव॰ शालामध्याद्दक्षि॰हृत्य दक्षिणेन द्वारेण निष्काश्य अन्तःपात्यसमीपे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणमेव निदधाति। आहवनीये त्रीञ्छलाकान्प्रदीप्य-प्रदीप्याग्नीध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं प्रमाणेषु शत॰णेषु ॥३॥ देव॰ यजमानसक्थेषु मुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु (१८.१.२-४) तान्प्रदीप्तान् शलाकान्धारयति।

चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या शुगिति (३८.१८) प्रतिमन्त्रम् ॥४॥

देव॰ अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेन तेषां प्रदीप्तानां शालाकानामुपरि जुहोति एकमेव चतुर्गृहीतं विभज्य त्रिष्वपि शालाकेषु जुहोतीत्यर्थः · शलाकानां समूहः शालाकः तेन तिसृभिः शलाकाभिः एकः शालाको भवति · एवंविधान् त्रीन् शालाकान्हस्ते गृहीत्वा तेषां मध्यादेकं शालाकं शालाद्वार्ये प्रदीप्याग्नीध्रो मुखमात्रे आहवनीयस्योपरि धारयति अध्वर्युश्चतुर्गृहीततृतीयांशं तस्मिञ्छालाके प्रदीप्ते जुहोति · ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्य एव प्रक्षिपति · ततो द्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयति अध्वर्युस्तथैव जुहोति · तत आग्नीध्रस्तं शालाकमाहवनीये प्रक्षिपति ।

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥५॥ देव॰ तृतीयं शालाकमग्नीधा प्रदीप्य जानुमात्रे धृतमध्वर्युराहवनीये प्रास्य प्रक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहोति · अत्रोपवेशनविधानात्पूर्वौ होमौ तिष्ठता कर्तव्यौ । क्षत्रस्य वेति (२८.१२) निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय ॥६॥ देव॰ होमानन्तरमध्वर्युः पुरस्तादग्रे पत्नीं धाय पत्नीमग्रे कृत्वा शालाया निर्गमं करोति · व्यवधानं शाखान्तरात् ।

साम प्रेष्यत्यवभृथवत् ॥७॥ देव॰ ततोऽध्वर्युः प्रस्तोतारं प्रति साम प्रेष्यति · कथम् अवभृथवत् यथावभृथे प्रेषणमुक्तम् गाय ब्रूहीति वेति (१०.८.१६) तथात्रापीति । देशाः ॥८॥ देव॰ अवभृथवदित्यनुवर्तते · सामगानदेशाः अवभृथवद्भवन्ति व्यधोद॰ (१०.८.१७) । निधनं च ॥९॥ देव॰ अवभृथवत् (१०.८.१८) · सर्वे निधनमुपयन्तीत्यर्थः । उत्सादनदेशं गच्छन्ति ॥१०॥ देव॰ सामगानानन्तरमुत्सादेशं प्रति सर्वे गच्छन्ति · उत्सादनं महावीरादीनां परित्यागः स यत्र विहितः श्रुतौ परिष्यन्दे (१४.३.१.१४) वा अन्यत्र वा स उत्सादेशः । अनग्ना उत्तरवेदिम् ॥११॥ अग्नौ तूक्तमेव । देव॰ वेति सामर्थ्याद्द्रष्टव्यम् · अनग्नौ अग्निरहिते अनग्निचित्ये यज्ञे उदिं प्रति गच्छन्ति (१४.३.१.१५) · अग्नौ तु प्रागुक्तमेव अग्नौ परिष्यन्दे वेति · परिष्यन्दो द्वीपः जलपरिवृतो निर्जलः स्थलः । त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति (२८.२२) ॥१२॥ तामेवोत्तरवेदिम् । देव॰ तमुत्सादनदेशमग्निमुत्तरवेदिं वा त्रिः पश्च त्रिर्वारं परितो जलसेकं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।

मन्त्रक्रमेण वा ॥१३॥ देव॰ परिषिञ्चति नेदानीम् · स्वश्रुतौ तत्रैव विधानात्

(१४. ३. १. २५) तमवसरं पुनः स्वयमेव वक्ष्यति सूत्रकारः (३५)। नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति (३८. २०) ॥१४॥ देव० अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्पादनपक्षे प्रथमं महावीरं ना०शं नाभिस्पृष्टं नि०ति नाभेः पुरस्तात्।

प्राञ्चावितरौ ॥१५॥ मल्लावृत्त्या रीत्या महावीरौ। देव० पूर्वासादितान्महावीरात्प्राच्यां प्राक्संस्थौ च। उपशयां च मृत्पिण्डम् ॥१६॥ देव० महावीरघटनावसरे परिशेषितां मृदं चकारान्महावीरेभ्यः प्राचीं पुरस्तान्मृत्पिण्डं निदधाति अत्र मृत्पिण्डमिति यत्नादितरौ महावीरौ चतुःस्रक्तिरिति (३८. २०) मल्लेणासादयेदिति लभ्यते।

परीशासावभितः ॥१७॥ देव० प०सौ महावीरादिकमभितः। रौहिणाहवन्यौ चावकृष्टे बाह्ये ॥१८॥ चशब्दान्निदधाति। देव० रौ०न्यौ स्रुचौ चकारादभितश्चासादयति परीशासाभ्यां बहिःप्रदेशे अवकृष्टे च परीशासापेक्षया नीचे किंचित्पश्चादपसृते। अभिमुत्तरतः ॥१९॥ देव० रौ०न्योरुत्तरतः।

आसन्दीं दक्षिणतः ॥२०॥ देव० रौ०न्योरेव दक्षिणतः सम्राडासन्दीमासादयति।

कृष्णाजिनमुत्तरतः ॥२१॥ देव० अग्रेरुत्तरतः। सर्वतो धवित्राणि ॥२२॥ देव० आसादितपात्राण्यपेक्ष्य स०त्राणि आसादयति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चैकैकम्।

परिधींश्च ॥२३॥ देव० परिधीनपि चकारादासादितापेक्षया सर्वत आसादयति धवित्रवत् शाखान्तरात्। रज्जुसंदानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् ॥२४॥ देव० आसादितपात्रगणस्य पश्चादुपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां सादयति रज्जु०नं वेदं च तस्यामाधाय तन्मध्ये कृत्वा। पश्चात्पिन्वने[1] चाभितो दण्डम् ॥२५॥ देव० पिन्वने च चकारात्पश्चात् उपयमनीपुष्करस्य पश्चात्तस्या दण्डमभितो दक्षिणोत्तरेऽआसादयति। स्थूणामयूखं पश्चात् ॥२६॥ ऊरुसंस्तवात् (१४. ३. १. २२)। देव० पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम् उत्तरतो मयूखमिति।

रौहिणकपाले च[2] ॥२७॥ जानुसंस्तवात्तयोरेव (१४. ३. १. २२)। देव० स्थू०खयोः चकारात्पश्चात् रौ०ले। धृष्टी च ॥२८॥ चशब्दात्तयोरेव पश्चात्। देव० रौ०लयोः पश्चाद्धृष्टीऽउपवेषौ। मध्येऽन्यत् ॥२९॥ घर्मोपयुक्तम्। देव० स्रुवमौञ्जकूर्चादि सादितपात्राणां मध्ये। खराऽउत्तरतः ॥३०॥ देव० सर्वपा-

---

1) Thus १. ३. MRK. पश्चात् deest A. 2) पश्चाद्रौ० K. च A, deest १. ३. MRK.

त्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरावासादयति । दक्षिणतो मार्जालीयदेशं बहि-र्वेद्युच्छिष्टखरम् ॥३१॥ देव० मार्जालीयधिष्ण्यस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरमा-सादयति । आसिचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्तऽइति (३८. २१) ॥३२॥ देव० गर्तयुक्तानि सप्त पात्राणि यान्ति पयसा पूरयतीत्यर्थः · तृतीयार्थे षष्ठी · महावीरत्रयम् द्वे पिन्वने उपयमनी स्रुवश्च एतानि सप्त · प्रत्येकं मन्त्रः । शेषं व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥३३॥ देव० पयःशेषं व्रतमिश्रं कृत्वा । प्रत्तं चेत् केवलम् ॥३४॥ देव० साग्निके सोमे व्रतं प्रागेव सकलं प्रत्तं दत्तं चेत् (८. ३. १८) तदा केवलं प्रवर्ग्योत्सादनपयःशेषं यजमानाय प्रयच्छति · व्रतकालऽएव । अत्र वा परिषेचनम् ॥३५॥ उत्तरवेदेः कार्यम् । देव० मन्त्रेण वेति (१३) यत्प्रा-गुक्तम् तस्यायमवसरः · अत्रैव श्रुतौ पाठात् (१४. ३. १. २५) · मन्त्रपाठक्रमेणाप्य-त्रैव भवति · तस्माद्वाशब्दोऽवधारणे अत्रैव परिषेचनं कर्तव्यमित्यर्थः । वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति प्रेष्यति ॥३६॥ देव० अध्वर्युः प्रस्तोतारम् · यद्यप्यत्र तन्त्रेण प्रैष उक्तः तथापि प्रैषप्रैषार्थयोरानन्तर्यानुग्रहाय भेदेनैव देयः वार्षाहरं साम गायेति तद्गानानन्तरमिष्टाहोत्रीयं साम गायेति । चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति (३८. २३) ॥३७॥ देव० ऋत्विग्यज-मानाः · पत्न्या अपि मार्जनमन्त्रपाठो भवत्येव क्वचित्तूष्णीमिति यन्नदर्शनात् (४०) । उद्वयमित्युत्क्रामन्त्युत्तरपूर्वार्धम् (३८. २४) ॥३८॥ देव० ऐशानीं प्रति उद्गच्छति · यजमानोऽत्र कर्ता । अनपेक्षमेत्येधोऽसीति (३८. २५) समिधमादायाहवनीये ऽभ्यादधाति समिदसीति (३८. २५) ॥३९॥ देव० प्रादेशमात्रीमेकां समिधं हस्तेना-दाय । पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् ॥४०॥ देव० शाखान्तरात् । प्रवृञ्जनीयौ शतमानौ ब्रह्मणे ददाति ॥४१॥ देव० रजतसुवर्णमयौ यजमानः ।

घर्मदुघामध्वर्यवे ॥४२॥ देव० ददातीति शेषः । यजमानव्रतदुघां होत्रे ॥ ४३॥ देव० स्वव्रतदुघामिति सिद्धे यजमानग्रहणं श्रुत्यनुकरणमात्रम् (१४. ३. १. ३४) । पत्न्या उद्गात्रे ॥४४॥ देव० पत्न्या व्रतदुघाम् · यद्यप्युद्गात्रऽइति सूत्रऽएकवचनम् तथापि त्रिभ्यो दानम् अयंद्गातृभ्यो दद्यादिति श्रवणात् (°३५) । अग्नीधेऽजाम् ॥४५॥ देव० शाखान्तरात् । अथ घर्मभेदे प्रायश्चित्तमाह ·

घर्मभेदे यथोक्तम् ॥४६॥ एतच्चाभिधीयते विशेषणार्थम् · तच्चाह · । देव॰ घर्मस्य भेदे पाठने यथा प्रागुक्तं (२५. ५. २१-३०) प्रायश्चित्तम् तथा भवतीत्यर्थः ।

उखावच्चान्यं कुर्यात् ॥४७॥ उखावदिति मन्त्ररहितक्रि[यामात्रेण] (१६. ७. १) · अयं [चोत्सादन]ाय (१४. ३. २. २१) क्रियते । देव॰ प्रायश्चित्तहोमानन्तरं भग्नं महावीरमुपशयां च पिष्ट्वान्यया मृदा सह संसृज्य तूष्णीं महावीरकरणमन्नापयसोऽवसेकान्तमुत्सादनार्थं कुर्यात् । अभिन्नेन चरेत् ॥४८॥ देव॰ अभग्नेन इतरयोर्द्वितीयतृतीयमहावीरयोर्मध्ये अन्यतरेण दृढेन चरेत् प्रचरणं कुर्यात् नूतनं तूत्सादनार्थं निदध्यात् । स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति (३९. १) पूर्णाहुतिमाद्याम् उत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति (३९. ४) ॥४९॥ देव॰ स्वा॰भ्य इति मन्त्रेणाद्यां प्रथमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् मन॰तिमिति मन्त्रेण चोत्तमामन्तिमां पूर्णाहुतिं जुहुयात् इद७ श्रियाऽइत्यस्यास्त्यागः · अन्याः पृथिव्यै स्वाहेत्याद्याः श्रोत्राय स्वाहेत्यन्ता (३९. १-३) मध्यवर्तिन्यो विंशतिराहुतयः सकृद्गृहीतिर्होतव्याः ।

प्रजापतिः सम्भ्रियमाण इति (३९. ५) च यथाकालम् ॥५०॥ देव॰ जुहोति · सम्भ्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरभेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्याः यथाकालमाहुतयो होतव्या इत्यर्थः · तद्यथा सम्भ्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं सम्भ्रियमाणः · एताः सकृद्गृहीतिराहुतयः ।

सविता प्रथमेऽहन्निति (३९. ६) च प्रत्यहम् ॥५१॥ देव॰ सवि॰हन्नित्येतद्विहिताद्येकैकाहुतिः प्रत्यहम् चकाराज्जुहोति सकृद्गृहीतेनैव · प्रथमेऽहन् प्रथमेऽहनि घर्मभेदे सविता प्रायश्चित्तदेवता एवमेव सर्ववाक्येषु योजना तेन सवित्रे स्वाहेति आहुतिहोमः · एवं द्वितीयेऽहनि घर्मभेदे अग्निर्देवता अग्नये स्वाहेति · तृतीये वायवे॰ ॰द्वादशे विश्वेभ्यो देवेभ्य इति · उपसत्प्रवृद्धावेता एवाहुतयः पुनः-पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते । अथ प्रवर्ग्यस्याधिकारिण आह ·

अवकाश्यस्य प्रवृञ्ज्यात् ॥५२॥ देव॰ अवकाशवाचनार्होऽवकाश्यः (९. ७. १६) ।

न प्रथमयज्ञे ॥५३॥ देव॰ प्रथमयज्ञशब्देनाग्निष्टोमस्यातिरात्रस्य वा प्रथमः प्रयोगोऽभिधीयते · तत्र न प्रवृञ्ज्यात् प्रवर्ग्यं न कुर्यात् (१४. २. २. ४४) । विकल्पेन प्रश्ने

ऽपि प्रवर्ग्यो भवति (८. २. १६) शाखान्तरात् प्रथमयज्ञेऽप्येकऽइति · तथा अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति तैत्तिरीयाणां वचनम् । अथ सप्रवर्ग्ये क्रतौ दधिघर्मसम्बन्धिनीं कियतीमितिकर्तव्यतामाह · यावती द्यावापृथिवीऽइति (३८. २६) दधिघर्मग्रहणम् ॥५४॥ देव० सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दध्नां कुर्यात् (१०. १. २१) · तच्च यथा-कथंचित्स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयनम् अवद्यतीत्यश्रवणात् अत एवोपस्तरणाभिघारणेऽअपि न भवतः · स आनीयमानऽआह होतर्वदस्वेत्यादि श्रवणाच्च (१४. ३. १. ३०) स्रुचि निनयनमेव स्थालीमुखेन कर्तव्यमिति प्रतीयते अतो नावदानधर्माः । मयि त्यदिति (३८. २७) भक्षणम् ॥५५॥ देव० हुतशेषस्य भक्षाधिकारिभिः कर्तव्यम् अनुवषट्कृतऽआहरंति ° स उपहवमिष्ट्वा भक्षयतीति श्रवणात् (१४. ३. १. ३१) · अत्र तु यजमानस्यैव भक्षणमुक्तम् कात्यायनेन तु शाखान्तरात् हुतशेषं घर्मर्त्विजः सयजमानाः समुपहावं भक्षयन्तीति (१०. १. २५) सूत्रितम् । त्विषः संवृगिति (३८. २८) मन्त्रान्तरीये ॥५६॥ देव० मन्येऽहनि त्विषः संवृगिति मन्त्रेण दधिघर्मस्य हुतशेषस्य भक्षणमधिकारिभिः कर्तव्यम् ।

चात्वाले मार्जनम् ॥५७॥ देव० भक्षणानन्तरं भक्षयितृभिः । दधिघर्मस्य कियन्तः पदार्थाः प्रागुक्ताः सप्रवर्ग्ये दधिघर्म इत्यत्र (१०. १. २०) कियन्तश्चात्रेति · तत्कस्माद्धेतोः सूत्रकार एव वेद । शान्तिकरणमाद्यन्तयोः स्वाध्यायदर्शनात् ॥५८॥ देव० प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च ऋचं वाचमित्यध्यायेन (३६. १) शान्तिकरणं कर्तव्यम् · कुत एतत् स्वाध्याये मन्त्रपाठे अस्य शान्तिकरणस्य ऋचं वाचमित्यध्यायस्य प्रवर्ग्यमन्त्राणामादौ दर्शनात् · अत एवोक्तम् (अनुक्रम० ४. ५) आद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव इति · तच्च द्वारापिधानोत्तरकालऽआदिमम् पात्राणामासन्द्यामासादनानन्तरमन्तिममिति ॥ ॥ सप्तमी कण्डिका ॥७॥ ॥

इति कात्यायनसूत्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥

समाप्तं चेदं कात्यायनीयं श्रौतसूत्रम् ॥

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

Read: 8, 6 पितुः सत्यप्यनुज्ञाने · — 13, 11 तथा (१·२५) · — 25 ऋभव इति (ऋक्संहि° १·११०·३) · — 14, 1 यथेति (ऋक्संहि° ३·६३·५) · — 52, 21 चोक्ताम् (२·६·५); अपरिमितां वेति · — 59, 20 °विशेषः (कर्मप्रदीप° २·५·१६) · — 24 हविर्धारणो · — 62, 12 तदुक्ताम् (कर्मप्रदीप° १·७·६) · — 90, 24 °धानमगत्या° · — 134, 5 आवृत्तिसामन्तेषु · — 139, 20 विरोधात् · — 169, 1 परिभाषाः · — 3 वोपवसेत् · — 9 सत्यवदन · — 170, 1 मानवे च । तन्निर्ण° · — 10 °पत्याऽऽवलम्नमाह° · — 15 अध्वर्युकर्तृपक्षे · — 173, 17 दक्षिणं ज्ञात्वा° · — 174, 8 ह्येवं पठ्यते · — 11 सूत्रकारस्याप्यय° · — 18 वरणा° · — 175, 17 भुव इति · — 178, 19 अध्वर्युणा त्वष्टुन्हविः प्रा° · — 179, 11 °ग्रहीष्याव · — 12 ओं बृहस्पती · — 15 बह्वीपूदवसानीयासु · — 181, 15 वृतज्ञपादि° · — 182, 3 °तोति शाखान्तरात् · — 12 [अब्दधीनि] · — 183, 17 कात्यायनः (कर्मप्रदीप° १·८·१५) · — 186, 10 and 11 प्राङोक्ष° · — 12 °र्ययेण · — 188, 3 हविर्ग्रहण्याम° · — 17 °तोन्देवयुवः · — 190, 17 उदकतृण° · — 194, 15 °ननस्य न घटते न हि शम्याघातेनाश्मा तीक्ष्णो भवति · — 197 between 9 and 10 add: तूष्णीं वा ॥३५॥ · — 202, 4 °प्रधानामपि · — 7 तैजस · — 203, 16 °लम्भुकी · — 205, 4 मा भेष्ट · — 211, 14. 15 °नो मन्त्रः प्रहरणमन्त्रस्य पृथिवि देवयजनीत्यस्यैव · — 212, 12 °हेदिमध्यं यावत् · — 17 कुवाग्रीधं · — 215, 7 °तत्प्रतिप्रसवा° · — 223, 15 बर्हिषो प्रोक्षिष्यावः । · — 26 भवति Ananta. — 27 मन्त्रः Ananta. — 235, 3 वरणादि · — 238, 23 °त्तरालदेशस्य · — 241, 19 सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु · — 244, 6 प्राचो यजति · — 246, 15 जुहोति · ततः पुनर्जुहूमुपभृत्येतेनैव मार्गेणाधिहृत्योपभृत उपरि निदधाति (? ततो पनर्वहूमुपभृत्तो प्रागेणावाधि° E. I. H. 757). — 248, 9 पर्युपस्थापकम् · — 16 चोत्पन्नशिष्टा · — 17 उत्पन्नशिष्टया नवै° · — 249, 18 °धारा पृथिवी यज्ञे · — 20 ध्रुवामाप्याययति · — 251, 17 °वोमी · — 252, 6 माहेन्द्रं · — 256, 19 and 20 °ङ्गुलिपर्वणो · — 259, 21 सिक्ता · — 260, 3 अत्र विकृतौ · — 261, 16 प्रशीर्य त्रोटयित्वा · — 264, 20 यजतिवे · — 266, 9 द्वितीयस्थाने · — 11 प्राकृतोऽन्यः · — 268, 9 By वसुभ्य इति° begins in M. १. the next kaṇḍikâ. — 270, 12 Deva reads (here and at ८·२·२१) मूलं ध्रुवायाम् · — 272, 24 नः संतिष्ठस्वेति स्विष्टे नो सं° · — 274, 13 एकेषां मते · — 277, 12 °दिष्टदेवता · — 281, 13 एतदर्थकर्म · — 282, 18 °लुप्तादौ · — 21 वर्तते · — 284, 17 पूर्वमुपदिष्टः · — 289, 16 इदमपि यज्ञोपवीतिनैव प्रा° · — 290, 14 जुहोतीति श्रुतेरिति · — 293, 6 स्वमंशुकमिति · — 294, 13 एवं जीवपितृको ऽपीति · — 15 °दातीति श्रुतेः ॥२७॥ · — 300, 19 °न्वत्सानपाकरोति · — 301, 14 M. and १ give the whole mantra from वेदोऽस्युप° to यथासन्निति · — 305, 18 सायंदोहवत्कवा · — 307, 8 °गुणकदर्शपूर्णमासपक्षे पक्ष° · — 315, 6 °कारणाभा° · — 22 अत आग्रा° · — 316, 3 सांनाय्य · — 7 देवतासामान्यादित्यु° · — 9 °पांशुयागे · — 318, 3 अतः कारणा° · — 21 स्यः पृथिवी · — 319, 11 प्राप्तस्य कालस्य · — 12 अत्तरा अन्य° · — 320, 5 प्राकृतद्रव्यधर्म° · — 9 उतानूहि° · — 321, 12 °त्पन्नस्य द्र° · — 322, 2 य इष्ये° · — 11

पत्नीं चातु° . — 325, 14 फलान्यत्रे . — 330, 14 °नेनानन्वया- . — 336, 7 पयो यवागूर्वा deest M. १., and seems to be in २ too only a part of the commentary, not a separate sûtra. — 8 (१२. ३. २५). — 342, 23 न कर्क° . — 343, 16 °ौदनवाग्यवाग्रयणेऽपि चरुर्व्रीहितण्डुलमय एव स्यात् . — 344, 9 यागपत्नेऽप्यु- . — 20 वत्सो दक्षिणा . — 351, 10 °णास्यैवोतावात् . — 16 °णास्यैव वसन्तः कालः यतो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्यैव युक्तम् . — 357, 8 चतुरस्रं . — 358, 16 बध्नाति and बध्नातीति . — 20 ऽप्यानीय बन्धनीयः . — 23 नाबन्धनपक्षे नान्यबन्ध° . — 365, 1 ब्रह्मन्यस्ते E. I. H. 757. — 367, 8 and 9 देवानां व्रतपते व्रतेनादधऽइति . — 10, 11 °पते॰व्रतेनादधामीति . — 368, 8 ब्रह्मवे अधिकारः . — 373, 1 del. सामसु . — 5 and 6 °होत्रांश न होतव्याःमिति मीमांसन्तऽइति विधिप्रतिषे° . — 374, 18 संमृज्य दर्भैरेव संमार्गः तत्रापि प्रथमं स्रुवस्य ततः स्रुचः . — 385, 4 °द्वाप्रतिज्ञातोऽप्र° . — 12 °नमप्रतिज्ञा- . — 386, 1 दधीत . — 387, 15 सर्वमपि . — 391, 22 °होत्रं वक्तव्यम् . — 393, 1 हस्तेन स्पृशति . — 23 and 24 °ग्नीनुद्धृत्य नर्य . — 395, 25 समिध्यु° . — 402, 13 तेन पल्यपि . — 411, 9 By चीरहोता चेत् begins in M. १. the next kaṇḍikâ. — 428, 3 °घासा महाहविः शु° . — 441, 17 उत्पूर्वो . — 445, 12 प्रसृताङ्गु° . — 448, 2 °न्नाध्वर्युमभि परिह° . — 459, 16 °द्वेधाकरणम् . — 460, 4. 5 अभिचारं कुर्वन् अमुमभि°मन्त्रेण बर्हिर्वेदि . — 461, 6 धानायु° . — 462, 2 °घासा [इति] . — 463, 9 °याज्ञार्थस्या° . — 465, 4 होतृवरणम् . — 472, 2 °गात्वा- . — 473, 8 प्रतिसङ्स्तुतम् . — 476, 8 वारुणो°ध्वर्युः स्रुचौ सव्येन हस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुर्वस्त्रमन्वारभ्य . — 478, 13. 14 पूर्वपर्वकरण°न्धिनी वाससी पत्नी°हिते अभूताम् ते वाससी दद्यात् . — 479, 7 °क्षिणापत्ना . — 11 °धारमधारय° . — 21 °नमाम्नातम् . — 491, 3 प्रयुनक्ति . — 495, 3 तु प्राप्तप्रतिषेधः . — 16 सशेषां . — 22 सकलेनेति . — 502, 19 महिष्या इत्यादि (१५. ३. ६) . — 504, 12 °नीयम् सिद्धमिष्टिः . — 505, 7 °श्वरुः . — 508, 14 सर्वसाकमेधार्थो° . — 509, 2 सोमाय वा पितृ° . — 20 °डार्शं . — 510, 3 °कयेत्तुशलाक° . — 25 M. १. R. give. — 513, 19 प्रासुलो . — 20 °क्रम्य गच्छति . — 522, 15 ग्रहणविस्मरणे . — 525, 14 कृत्वा deest M. १. — 21 °त्तो न किंचनानुप्र° M. — 526, 8 del. व्रतगृहीतत्वात् . — 530, 16 ताप्रणयनं च . — 532, 9 °वदाय . — 539, 1 °पाल इन्द्राय वा शुनासीराय ॥५॥ — 25 श्वेतोऽश्वः . — 540, 10 °स्मिन्वाहनि . — 25 ५) ? पूर्वेद्युश्चतुर्दश्यां २., and. — 542, 17 इदा- . — 560, 13 °रुः ॥१०॥ सारस्वतश्चरुः ॥११॥ वा°लः ॥१२॥ . — 566, 17 कालसंनिहितम् . — 576, 4 and 5 °भृद्वत्पृ° . — 598, 1 यकृदक्कौ . — 608, 19 तद्देवानामित्यु° . — 616, 15 वैश्वानरः . — 675, 22 °ज्ञिष्टायेति (५. ५) . — 694-698. alter the cyphers of the sûtras १-२८ in ६-२५. — 756. in sûtras १२ and २० R reads °न्दिनमुक्तमेन तृतीयसवनमुक्थ्य° . — 761, 4 अनूचानः . —

Printed at the press of the Royal Academy of Sciences in Berlin.

Sutras >< Śrautaśāstra